

ÁLLATSZIMBÓLUMTÁR

A-z

ÁLLATSZIMBÓLUMTÁR

A-Z

Szerkesztette
VÍGH ÉVA

BALASSI KIADÓ · BUDAPEST

A kötet megjelenését támogatta

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Emberi Erőforrások Minisztériuma 20391-3/2018/FEKUTSTRAT projektje
MTA–SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport
(TK 2016-126)

A kötet szerzői

DARAB ÁGNES – ókor

ÚJVÁRI EDIT – Biblia; régi magyar művelődés

VÍGH ÉVA – középkor; újkor; ikonográfia

BUDA ATTILA – 19–20. századi magyar irodalom

BARNA GÁBOR és munkatársai – néprajz

Apjok Vivien, Deme Ágnes,

Frauhammer Krisztina, Glässeré Nagyillés Anikó, Gyöngyössy Orsolya,
Gyuris István Viktor, Habi Csilla, Kerekes Ibolya, Kiss Dóra, Mód László, Pintér Zsófia,

Terendi Viktória, Vukov Anikó Veronika

TÜSKÉS ANNA – magyar művészettörténet

A borító egy 15. századi bestiárium
párducot más állatokkal és sárkánnyal ábrázoló miniatúrájának
felhasználásával készült
(Hága, Museum Meermannno, MMW, 10 B 25, f. 3r)

© Szerzők, szerkesztő

ISBN 978-963-456-049-4

TARTALOM

ELŐSZÓ	7	F	
A		Farkas	90
Antilop	13	Fecske	95
B		Fogoly	98
Bagoly/kuvik	15	Főnix	100
Bálna/cethal	19	Fürj	103
Bárány	22	G	
Baziliskusz	25	Galamb/gerle	105
Behemót	28	Gém/kócsag	108
Béka/varangy	29	Gólya	110
Bika	32	Griff	113
Birka/juh	35	GY	
Bogár, szkarabeusz, szarvasbogár, cserebogár	38	Gyík	117
Bö lény/bivaly	41	H	
Borz	43	Hal	120
Búbos banka	45	Hangya	125
C		Harkály	127
Caladrius	49	Hárpiák	130
Cinege/cinke	51	Hattyú	131
CS		Héja	134
Csalogány/fülemüle	53	Hermelin	136
Csiga	56	Hiéna	138
Csikóhal/hippokamposz	58	Hiúz	140
D		Hód	141
Darázs, lódarázs	60	Holló	143
Daru	62	Hüdra/hidra	147
Delfin	66	Í	
Denevér	69	Íbisz	150
Disznó/sertés	73	J	
E		Jégmadár	153
Egér, patkány	77	K	
Egyszarvú/unikornis	80	Kacsa	156
Elefánt	84	Kagyló/gyöngykagyló	158
		Kakas, tyúk	160

Kakukk	165	R	
Kaméleon	167	Rák	280
Kánya	168	Rigó	282
Karvaly	170	Róka	285
Kecske	172	S	
Kentaur	176	Sakál	289
Kerberosz/cerberus	178	Sárkány	290
Keselyű	180	Sas	296
Kígyó, áspis, vipera	183	Sáska	302
Kos	189	Seregély	305
Krokodil	192	Skorpió	306
Kutya	195	Sólyom	309
L		Strucc	312
Légy, bögöly	200	Sün	315
Leviatán	202	SZ	
Ló	203	Szalamandra	319
Lúd/liba	209	Szamár, vadszamár	322
M		Szarka	326
Macska	212	Szarvas, őz	328
Majom	216	Szatír/faun	334
Mantikór	220	Szirén	335
Marha, ökör, tehén, borjú	222	Szúnyog	339
Medusza	225	T	
Medve	226	Teknős	342
Méh	229	Tengelice	344
Menyét	233	Teve	346
Mókus	236	Tigris	349
NY		Turul	352
Nyúl	239	Tücsök, kabóca	353
O		V	
Oroszlán	243	Vadkan/vaddisznó	357
Orrszarvú/rinocérosz	249	Vakondok	360
P		Varjú	362
Papagáj	253	Veréb	365
Párduc/leopárd	255	Víziló	367
Páva	258	Z	
Pegazus	262	Zerge, gazella	369
Pelikán	264	RÖVIDÍTÉSEK	373
Pillangó/lepke	268	FORRÁSOK ÉS IRODALOM	375
Pióca/nadály	271		
Pók	272		
Polip	275		
Pulyka	278		

ELŐSZÓ

Az embernek az állatvilággal való kapcsolata a legrégebb idők óta jelen van a környező valósághoz fűződő viszonyában és a valóságot értelmező képzetében. Bizonyos vadállatoktól félt, másokat szeretett és megszelídített, egyeseket tenyésztett, másokra vadászott. Olykor az égen a csillagképekben vélte őket felfedezni, vagy – és ez számunkra különösen fontos szempont – istenségek és démoni erők, erények és vétkek megtestesülését látta bennük. Az állatok szimbolikus megjelenítése és értelmezése, a zooszimbolika, a törzsi és a különböző ókori vallásokban, csakúgy, mint a világvallásokban, például az európai kultúrát meghatározó kereszténységben egyaránt megtalálható. Így a valóság és a képzelet, a természet és a miszticizmus összekapcsolódásának több évezredes története sajátos művészet-, eszme-, irodalom- és általában véve művelődéstörténeti folyamat. Az állatábrázolás mindig is tükröt tartott az ember elé; a különféle állatok szépsége vagy csúfsága, a nekik tulajdonított jószág vagy gonoszság, erő vagy gyengeség, s egy sor egyéb moralitáspár alapján, szimbolikus formában az ember gondolkodását, szenvedélyeit és erkölceit, az ember és ember közötti viszonyokat testesítette meg.

Az állatok szerepe a művészetekben az ókortól (sőt a prehistorikus ábrázolásoktól) napjainkig meghatározó, hiszen minden korszak a maga hiedelmei, hite és céljai érdekében ábrázolta őket, hol allegorikus értelmezésben, hol gazdag szimbolikus jelentéssel. A mágikus, a vallásos, a „naturalista” ábrázolás mindig meghatározott spirituális, eszmei és erkölcsi tartalmakhoz kapcsolódott, és az állatszimbolika a képi megjelenítés révén pontosan közvetítette a – gyakran olvasni nem tudó – néző számára a megfelelő üzenetet. A modern művészetek a múlthoz képest sokkal szabadabb módon viszonyulnak a természethez, de az egyéni víziók sem nélkülözheték és nélkülözhetik a szimbolika több évezredes hatását. Az állatok jelképként való szerepeltetése, a korábbi évszázadok eszmei indíttatását nem feledve, a szimbolika alkalmazásával vagy akár átalakításával továbbra is része a művészi képzeteknek.

Az irodalmi és képzőművészeti alkotások tartalmi-formai elemzése, a textusok és a kontextusok hermeneutikai sokrétűsége, a vallási–történeti–költői képek gazdag szimbolikája és szimbólumrendszere végtelen interpretációs lehetőséget kínált és kínál az állatszimbolika vonatkozásában is. Az állatok folyamatos jelenléte a népi és a művelt képzeletben, a teológiában, az irodalomban, a művészetekben és a kultúrák történetében jelzi azt a kivételezett szerepet, amelyet a fauna jelentett az embernek a környező világgal kialakított kapcsolatában. Az állatfajok sokfélesége, a képzelt és a valóban létező állatok különleges harmóniájában, moralizáló-leíró szándékkal és különféle szimbolikus interpretációt felkínálva gazdagította az irodalom, a művészetek és a népi képzelet révén a művelődéstörténet korszakait. A közvetlen megfigyeléseken alapuló, az ókori őstudományos leírásokban, a középkori enciklopédiákban és bestiáriumban olvasható állatábrázolások meglehetősen változatos, képlekeny, sőt legtöbbször polivalens, így az adott körülményekhez, reto-

rikai vagy morális célzathoz, műfajhoz bármikor alakítható alakot vettek fel. Ahol pedig a közvetlen tapasztalat és ismeret nem volt képes a természet vagy a természetfeletti erők hatalmát és az erkölcsiségeket megmagyarázni, ott az űrt a képzelet egészítette ki. A képzőművészetben és az irodalomban a zoomorf és olykor szörnyszerű ábrázolások sokasága jelzi az emberi fantázia mindent felülmúló hatalmát. Amikor a sok részletében mindmáig pontosnak mondható antik vagy középkori zoológiai leírások sorát fantázialények teljesen valóságyszerű ábrázolása gazdagítja, az embernek a természetről és benne saját magáról alkotott képéről kaphatunk valós, ám többnyire szimbólumokban közvetített fogalmat.

Ugyanakkor még a fantázialényeket, a szörnyeket is a megfelelő „rendszerinti” csoportosításba illesztik a reneszánsz kort alig meghaladó időkben is. A természettudósok minden megkülönböztetés nélkül ábrázolták a valós vagy annak tekintett állatokat a mindmáig sok tekintetben érvényes megfigyeléseket tartalmazó, a zoológia történetében mindenképpen alapvető műveikben. A 17. század a mai értelemben vett tudományos gondolkodás és tapasztalat kezdetét jelentő korszak, míg a felvilágosodás és általában a modern kori enciklopédikus szellem Linnével megalkotta az élővilág modern tudományos rendszerezésének és a nevezéktannak az alapelveit. A pozitivisták 19. században a biológia terén racionális alapokon álló, lényegre törő felfedezéseket tettek a fajok keletkezésének darwini elméletétől függetlenül is. A 20. század technológiai és tudományos felfedezései pedig a felvilágosodástól számítható folyamat tetőződését jelentették: az állatok antropomorf látásmódját az empirikus szemlélet váltotta fel. Nyilvánvaló tehát, hogy az állatokhoz kötődő szimbolikus értelmezések a 17. század második felétől a mindennapi gondolkodásban egyre inkább teret engedtek az állatokkal kapcsolatos ismeretek tudományos, észszerű felfogásának, ami – látszólag – kevesebb lehetőséget kínál a szimbolikus ábrázolásoknak.

Mind az allegorikus, mind pedig a moralizáló szemlélet, bár mindmáig érvényes lehet irodalmi-művészeti kontextusban, elsősorban a kora újkorig jellemezte az európai gondolkodást és civilizációt. A 18. századi felvilágosodás hatására, a tudományos gondolkodás uralkodóvá válásával az addig létrejött szimbólumrendszer fokozatosan elvesztette jelentőségét. Korunkra a feledés homályába merülhetne a zoomorf ember- és antropomorf állatábrázolások szimbolikája, ha a művelődéstörténet, s benne az irodalmi és művészi kifejezés folyamatos és mindent átható több évezredes története nem emlékeztetne az állatokhoz kötődő erkölcsi, társadalmi és eszmei-spirituális kapcsolatok sokrétűségére. Mind a mai napig nem csak a nyelvekben él tovább az ártatlan bárány, a gyáva nyúl, a hízelgő macska, az irigy kutya, a ravasz róka, a bölcs bagoly, a szorgalmas méh, a lassú csiga, a böggő szamár, a bús gerle vagy a mocskos disznó etológiai régen megcáfolt képe. Az állatokról alkotott, tudományosan és rendszerint mégoly megalapozott ismereteink ellenére (vagy éppen azzal együtt), a több évezredes hagyományban gyökerező meggyőződésünk és hiedelmeink továbbélnek, és – nélkülözzenek bár minden természettudományos alapot – a művészet-, az irodalom- és a művelődéstörténet szerves részét képezik, ami mindmáig alátámasztja az állatszimbolika létjogosultságát.

*

Az *Állatszimbólumtár* szócikkeinek összeállításakor – az idegen nyelveken különféle megfontolásokból összeállított szimbólumszótárak ismeretében, de őket nem követve – az a szándék vezetett bennünket, hogy primer források alapján és azok konzekvens jelölésével kompakt, olvasmányos és a további kutatások számára hasznos kézikönyvet állítsunk össze. Bár minden kultúra gazdag állatszimbolikai hagyománnyal rendelkezik, kötetünkben

az antik és a bibliai hagyományra épülő európai elképzelésekre, valamint az ennek szer-
 ves részét képező magyar művelődésre és népi kultúrára koncentráltunk, hiszen a földraj-
 zi értelemben tágabb vagy komparatív jellegű áttekintés több kötetet és kibővített kutatói
 közösséget igényelt volna. Szócikkeinket azonos struktúra mentén építettük fel, a kultúr-
 történet időrendiségét szem előtt tartva. Minden egyes szócikk – az állatnak a régmúltban
 leggyakrabban használatos görög és/vagy latin elnevezésével a címszó alatt – az ókorral
 indít annak tudatában, hogy állatszimbolikáról abban az értelemben, hogy egy-egy élő-
 lény karakterrel rendelkezik és morális-etikai értékeket képvisel – és pedig konzekvensen,
 minden kontextusban ugyanazokat – az ókorra vonatkoztatva nem beszélhetünk. Az óko-
 ri kultúrákban az istenek attribútumaként értelmezett állatok az adott istenség lényegére
 utalnak: hatalmi körükre és kultuszuk jellegére. Olyan konzekvens állatszimbolika azon-
 ban, amely a középkor kultúrájában formálódott ki, az antikvitásban még nem létezett.
 Ugyanakkor a középkori szimbolika elképzelhetetlen az antik előzmények, átvételük és
 még inkább átértelmezésük nélkül. Az *Állatszimbólumtár* címszavaiba foglalt informáci-
 ók válogatásának fontos szempontja volt, hogy egy-egy mitikus vagy anekdotikus történet
 vagy akárcsak egyetlen információ, amely az állat antikvitás utáni szimbolikájának meg-
 kerülhetetlen komponense, akkor is szerepeljen, ha az ókorban nem rendelkezett efféle
 általános jelentéssel. Az állatszimbolika antikvitásra vonatkozó részének elkészítését ez a
 kettősség határozta meg: összefoglalni az antikvitásra érvényes jelentéseket, egyszersmind
 azokat a kezdeményeket is felvillantani, legyenek bármilyen esetlegesek is, amelyek az an-
 tikvitás utáni szimbolikában teljesedtek ki.

A szócikkek kidolgozásakor az ókor után a Biblia állatalakjainak, az állatok alapvető
 rendeltetésének feltérképezése következett. Példázatokban, jelképes értelemben és olykor
 a maguk valós megjelenésében is fontos a szerepük, de mindig az adott kontextus alapján
 keltenek hangulatot, érzéseket. A biblikus állatszimbolika ismertetéséhez a Károli-biblia
 revideált szövegét, illetve a Gál Ferenc által magyarított katolikus Bibliát is figyelembe vet-
 tük, mivel az eltérő fordítás és szóhasználat olykor az állat megnevezésében is megmutat-
 kozik. Azoknál a szócikkeknél, ahol ez releváns, jeleztük a fordítások közötti eltéréseket.

Az európai állatszimbolika létrejöttének igazi korszaka az ókori mitológiákra, irodal-
 makra és zoológiára, valamint a Bibliára alapozó középkori és kora újkori művelődés több
 mint ezer éve. Ennek megfelelően a szócikkeken belüli arányok kialakítása is ezt tükrözi.
 Az üdvtörténetet feldolgozó késő ókori *Physiologus* és változatai, az enciklopédisták és a
 bestiáriumok, a teremtéstörténet-magyarázók, egyházatyák által közvetített anyag képezi a
 zooszimbólumok elméleti alapját. A szimbólumok polivalenciájának érzékeltetésére a Szent
 Ágoston egy zsoltármagyarázatában (103 III,22) olvasottakat örökérvényűnek tekinthet-
 jük. Eszerint ugyanis az állatokról alkotott jelképek az ábécé betűihez hasonlíthatók, azaz
 jelentésük és értelmük nem eleve adott, hanem ahogy a betűk a szavakban elfoglalt helyük
 szerint kapnak értelmet, az állatok jelentése is kontextus szerint változik. Itt és minden
 más esetben is ezt az ágostoni megfontolást kell tudatosítanunk, amikor az állatok jelen-
 tését és jelentésmódosulásait tanulmányozzuk. Az újkorban a reneszánsz és a barokk kor
 eleve szimbólumok ábrázolására és magyarázatára specializálódott hieroglifagyűjteményei
 és emblémáskönyvei összefoglalták mindazt az állatok vonatkozásában is, ami az ókortól
 relevánsnak bizonyult. Ezentúl a korszak politikai-társadalmi sajátosságaihoz alakított új
 szimbólumokkal, vagy a korábbiak újraértelmezésével is gazdagították az állatokról alko-
 tott (szimbolikus) képet.

Mivel az *Állatszimbólumtár* egyik fő célkitűzése és újdonsága az ókori, középkori és újkorai állatszimbólumok magyar művelődésben előforduló példáinak dokumentálása, nagy hangsúlyt helyeztünk a magyar vonatkozásokra. Az antik és a bibliai hagyományra épülő keresztény állatszimbolika a középkori magyar műveltséget is áthatotta, és a középkori, újkorai egyházi művészet is kiválóan példázza az európai hagyományok érvényesülését. A 18. század elejéről egy magyar nyelvű bestiárium is fennmaradt: Miskolczi Gáspár műve, az *Egy jeles Vad-Kert avagy az oktalan állatoknak historiája* a középkori bestiáriumirodalom egyik kései összegzése, Wolfgang Frantze lutheránus teológus 1612-ben Wittenbergben megjelent *Animalium historia sacra* című latin nyelvű munkájának magyarítása. Ugyancsak jelentős forrása az újkorai magyar nyelvű bibliai állatszimbolikának Bod Péter *Szent Irás' értelmére vezérlő magyar leksikona*, 1746-ból. Mindemellett a magyar hagyományban, a középkori gestairodalomban szereplő állatfigurák – a szarvas és a turul – szimbolikájának bemutatását is fontosnak tartottuk.

Az állatszimbolika hazai vonatkozásait erősítik a szócikkekben a magyar irodalmi példák. A 17–20. századi magyar nyelvű szerzők között nagyjából fele-fele arányban szerepelnek költők és prózaírók. A legidősebbek még a felvilágosodás eszméi között nőttek fel, az 1890-es években alkotók pedig már a modern gondolat- és formavilág előhírnökei. Közülük inkább a kevésbé ismertek szolgáltatják a példákat, bár egy-egy híres, állatokkal kapcsolatos versrészlet is helyet kapott a szócikkekben. Az igen gazdag 20. századi irodalomból főleg költői művek részletei olvashatók. Az egyes szemelvények kiválasztásában a költői képek erőssége, szimbolikus gondolati és kifejező ereje, valamint a szerzői változosság volt a legfőbb szempont.

A népi/populáris kultúrában az állatok sajátos tartalmak hordozói, emberi tulajdonságok, vallási és hiedelemtartalmak szimbolikus kifejezői és megjelenítői. A prózai epikus műfajok közül a népmesék, az állatmesék, a hiedelemmondák, a kisépikus prózaműfajok közül a közmondások és szólások gazdagon élnek ezekkel a nyelvi eszközökkel. A paraszti és köznépi díszítőművészet műfajai közül elsősorban a kerámia, a fafaragás, a szöttesek világa őriz állatábrázolásokat. Példáinkat főleg e területekről választottuk. Az állatok szimbolikus ábrázolását a magyarországi művészet viszonylatában tárgyaló szócikkrészek időbeli keretei konkrét példákkal és a vonatkozó magyar szakirodalom szűkített bibliográfiájával a honfoglalás korától napjainkig terjednek. A térbeli kereteket a történelmi Magyarország jelenti a nemzeti művészet megszületéséig. A magyarországi művészetekkel kapcsolatos szócikkrészek szerkezetét illetően egy adott állat szimbolikus jelentésének rövid összefoglalója után néhány konkrét példa szerepel, majd az állat attribútumként, legendaszereplőként és heraldikai elemként való megjelenésére történik utalás. Egy-egy állatot díszítőmotívumként csak akkor említünk, ha feltételezhető szimbolikus jelentése.

A világirodalmi művek sokaságából vett példák akár csak utalásszerű felidézését – néhány megkerülhetetlen szimbolika kivételével – kötetünk nem vállalhatta fel, nem is tartottuk feladatunknak, tekintve, hogy elsődleges célunk a források feltérképezése, ismertetése, bizonyos tendenciák felvázolása és nem az állatszimbolika irodalmi felhasználásának bemutatása. Az állatszimbolika ikonográfiájának felvillantására néhány jellemző mű és műfaj megemlézése azonban nem maradhatott ki, amihez a kötet illusztrációi is segítséget nyújtanak. Az *Állatszimbólumtár*ban a különféle korokból származó képi anyag nemcsak díszítésre szolgál, hanem magyarázza és kiegészíti a verbális tartalmat. Külön figyelmet szenteltünk ebben az esetben is a magyarországi példáknak, ugyanis 19. századi, Magyarországon ol-

vasott természethistóriákból vett képek mellett felhasználtunk – a Zirci Bestiárium néhány illusztrációja mellett – számos kivételesen szép képi megjelenítést a budapesti *Concordantiae Caritatis* kézirat gazdagon illusztrált tipológiai gyűjteményének állatos képanyagából is.

Az *Állatszimbólumtár* 122 valós és képzeletbeli állat szimbolikus jelentéseit foglalja össze ábécésorrendben. Az egyes szócikkek szerkezeti felépítése a következő: az ókorral indít, ezt követi a bibliai előfordulás, majd a középkori és az újkori szimbolika hangsúlyos feltérképezése. A magyar művelődéstörténeti, majd irodalmi vonatkozások után a néprajzi előfordulás következik, végül a magyar művészetekben való megjelenés zárja a szócikket. A tárgyalt állatok nem követik feltétlenül a mai tudásunk szerinti osztályozást vagy rendszertani elnevezést: így választottuk külön például a disznó és a vadkan, és kapcsoltuk össze például az egér és a patkány jelentéseit az állatok jelentősen eltérő vagy éppen hasonló szimbolikájából kiindulva. Az állatok görög és latin neve is a korabeli forrásokban használt elnevezéseket követi, amely megfelelhet, de nem feltétlenül azonos a mai tudományos megnevezéssel. A kötet végén található rövidítések jegyzéke – részben a tudományterületenként bevett, részben most kialakított rövidítések formájában – elsősorban a primer forrásokra vonatkozó bibliográfiát tartalmazza. A könyvünket illusztráló fekete-fehér és színes ábrák forrásának jelzése ugyancsak a kötet végén található. A szócikkekben szereplő számos antik mitológiai alak elnevezését, görög és latin névváltozatát egységesen jelöltük, ugyanakkor bizonyos eltéréseket a nyelvi-művelődési kontextus szerinti használat indokol. A görög nevek esetében, a görög kultúráról szólva a görög, a római kapcsán a latin névváltozatot, illetve a későbbi korokban az egyes szerzők által előnyben részesített elnevezést alkalmaztuk: így kerülhet egyazon szócikkbe pl. Héraklész és Hercules, Orpheusz és Orfeus. Itt kell felhívni a figyelmet arra is, hogy azt a magyar nyelvtani szabályt, miszerint az „aki” konkrét személyre, illetve az „amely” tárgyra, elvont dologra vagy gyűjtőnévre vonatkozó névmás, a kötetben tudatosan módosítottuk: az állatokat élőlényként és semmiképpen sem tárgyként vagy dologként kezelve, esetükben az „aki” vonatkozó névmás használatát tekintettük üdvös és követendő megoldásnak.

A szócikkek összeállításában közreműködők (Darab Ágnes – ókor; Újvári Edit – Biblia, keresztény szimbolizmus, régi magyar művelődés; Buda Attila – magyar irodalom; Barna Gábor és munkatársai – magyar néprajz; Tüskés Anna – magyarországi művészettörténet) és jómagam (Vígh Éva – közép- és újkori művelődés, ikonográfia) abban a reményben adják közre a kötetet, hogy felkelti az érdeklődést az állati jelképek iránt, és ennek az érzékenységnek a birtokában segíti a textuális és a vizuális interpretációt.

Vígh Éva
és szerzőtársai

A

ANTILOP

(*autolops, autolopus*)

Jelentései: **evilági bűnökbe eső ember és az ördög küzdelme**

Antilop és a vadász. MS Bodley 764

Az antilop a párosujjú patások rendjének tülkösszarvúak családjába tartozó egyes fajok köznapi általános neve. A mai ismereteink szerint besorolt, számos alfajjal rendelkező ~nak nem sok köze van az ó- és középkori szövegekben leírt állathoz és még kevesebb a hozzá kapcsolódó, szimbolikája alapját képező legendához. • Ókori megjelenése meglehetősen ritka, Plinius három, Afrikában élő antilopfajtát sorol fel: „Van damma is, pygargus is és strepsiceros is, és még sok más hasonló fajta.”¹ A damma az afrikai kardszarvú antiloppal azonosítható, a másik két antilopfajta bizonytalan. Az Afrikában honos antilopot és a vele rokon →gazellát a rómaiak a császárkorban ismerték meg, amikor a circusi állatviadalokhoz Rómába szállították az

állatokat. Mind az ~, mind a gazella gyakran látható az állatküzdelmet (*venatio*) ábrázoló mozaikokon a rátámadó →oroszlánnal és →párduccal. Az ábr.-ok közül kiemelkedik a 4. sz.-i Piazza Armerina-i mozaiktábla. Opianosz a vadászatról szóló művében részletesen leírja az állatot. Eszerint az ~ „kisebb termetű, mint a dámszarvas, de erősebb, mint a gazella, csillogó szemű, kedves a színe, derűs látvány, és egyenes és hosszú szarvai a fejéből nőnek ki, de mindjárt a háta felé hajlanak vissza, hátrafelé mutató hegyekkel. Különösen ez a faj szereti nagyon a lakóhelyét, megszokott nyugvóhelyeit és kedves vackát a szurdokokban. És ha a vadászok sodrott kötelekkel megkötözve más földre hajtják őket, és messze a völgykatlanokban szabadon engedik, könnyen hazatalálnak édes lakhelyükre, ahol élnek, és nem viselik el, hogy idegenként idegen földön kelljen bolyonganiuk.”² • A kérődző és hasított körmű állatok között felsorolt ~ tiszta és fogyasztható az izraeliták számára (MTörv 14,4–5). A Károli-fordításban az ~ helyett →zerge és vadkecske szerepel, a Káldi-fordításban vadkecske, zerge, gazella. Az 1626-os Káldi-bibliában Izrael fiainak bűnhődését jelképezi: „mint antilop a hálóban, betelt rajtuk az Úr haragja” (Magyar Bibliatársulat új fordítású Bibliája; másutt zerge vagy gazella). • A *Physiologus*³ legvitatottabb elnevezéssel illetett állata: a görög változat ~nak nevezi, és ennek nyomán a különféle latin verziókban és a bestiáriumban is ezzel az elnevezéssel szerepel, míg a Szt. Epiphaniusnak tulajdonított változat⁴ a →bölénnyel azonosítja. Mindenesetre egy és ugyanazon, vad és nagy erejű állatról van szó,

akihez a vadász közelíteni sem mer. Hosszú, fűrész alakú szarvával óriási fákat is elfűrészsel. Az Eufrátesz folyóhoz jár le inni, amerre a vékony ágú, bozontos hanga, vagy – szövegektől függően változó – (pl. vadszőlő, ricinus, bangita stb.) néven említett bokor nő. Ott addig játszadozik, fűrészeli a vesszőket, míg szarva beleakad a bokor gallyaiba, ahonnan nem tud szabadulni. Keserves bőgését hallva, a vadász odamerészkedik, és elejti. Az ~ szimbolikája ehhez a több-kevesebb részlettel finomított történethez kapcsolódik. Az erényekkel felvértezett hívő ember ereje a két szarv által jelképezett – a jó és a rossz közötti különbségtételt tanító – Ó- és Újtestamentumban rejlik. Az ~ a szarvával elfűrészeli a világi bűnök és hívságok fáját. Ha azonban hagyja, hogy a boglyas gallyak/evilági bűnök foglyul ejtsék, a gonosz vadász/az ördög prédájává válik. A bestiáriumok az evilági hívságok (paráznaság, italozás stb.) részletezésén, hol egyik, hol másik hangsúlyozásán túl a szimbolikus elemeken nem módosítanak: az **evilági bűnökbe eső ember és az ördög** kapcsolatát értelmezik.⁵ Pierre de Beauvais bestiáriumának mindkét változata felsorolja a hívőt veszélyeztető és kárhozatba taszító bűnöket: házasságtörés, paráználkodás, kapzsiság, irigység, kevelység, gyilkosság, rágalmozás, féltelenség, bujaság és minden egyéb más bűn.⁶ A Vaud kantoni bestiárium részletes morális szimbolikája szerint az ~ – mielőtt az Eufráteszhez menne inni – olyan, mint a bűnbeesés előtti erős ember. Miután azonban ivott a világi kapzsiság folyamából és belegabalyodott a földi hívságok ágas-bogas fájába, elveszíti erejét, így könnyűszerrel elejti és megöli a vadász,

azaz az ördög.⁷ A ~ középkori ikonográfiáját illetően a bokor gallyaiba szoruló, erőteljes szarvval ábrázolt állat nem egyedi jellegű: kisebb →ló, →kutya, →szarvas vagy akár →bivaly formában is feltűnik a bestiáriumok és kódexek lapjain, és jószerivel csak a kontextus segít azonosításában. Egyedül csavart szarva látványos, egyes megjelenítésében fűrészszerűsége túlzottan is hangsúlyt kap. A leggyakoribb, hogy az ~ot szarvával egy bokor gallyai közé gabalyodva ábrázolják, sebzet, és mögötte karddal, lándzsával vagy íjjal felszerelkezett vadász áll.⁸ A vérszomjas vadász/ördög kivételesen szemléletes példája a hágai Museum Meermanno egyik bestiáriumában látható miniatúra, amely a vérző, szenvedő ~t érzékletesen jeleníti meg.⁹ • Az újkorban a ~ középkori szimbolikája nem él tovább, és újabb értelmezésekben sem jelenik meg. Egyes modern szimbóluminterpretációk az →unikornissal helyezik közös platformra, akinek az elfogásához szintén külső körülmény szükséges, és a vadász ebben az esetben is a gonosz, az ördög jelképe.

1 PLIN. *NH* 8. 214.

2 OPPIANOSZ, *A vadászatról* [Az antilop (2, 300–314)], kézirat, ford. DOMÁNY Judit.

3 *Phys.* 36.

4 *Epiphan.* III.

5 *Phys. lat. B-Is.* II; *Dicta Iohannis Chrysost.* 9; *Ashmole 1511*, 809; *Bodley 764*, 33–34; Guill. Clerc. 239–344; Gerv. 449–500; PdB II; Brunetto, 175.

6 PdB II.

7 *BV* XLI.

8 Oxford, Bodleian Library, Ms. Ashmole 1511, f. 14r; London, British Library, Royal Ms. 12 F. xiii, f. 9v; British Library, Harley Ms. 4751, f. 5v; BnF, lat. 14429, f. 109v; BnF, lat. 3630, f. 76v; Párizs BnF, lat. 6838B, f. 3v.

9 Hága, Museum Meermanno, MMW, 10 B 25, f. 4r.

B

BAGOLY/KUVIK

(*nüktikorax, bubo, noctua*)

Jelentése: **Pallasz Athéné/Minerva szent állata, bölcsesség, meditáció, tisztánlátás, győzelem, pénz, tanácsadás, rossz előjel, éjszaka, sötétség, halál(madár), zsidók, bűnös lélek, bűbájosság, csalárdság, boszorkányság, álszentség, világi bölcselkedés, gyász, csúfság**

Bagoly. Sárváry Eöry, *Madárvilág*

A bagolyfélék családjába tartozó fülesbagoly rendkívüli látású és hallású, főleg kisemlősökre vadászó nagy termetű éjjeli ragadozó madár, kisebb rokona, a kuvik, az emberi környezethez jobban kötődik, rovarokra, kisebb emlősökre, madarakra vadászik többnyire szintén éjszaka. Lévén a ~ sötétben kiválóan, nappal gyengén látó és jobbra éjjel vadászó ragadozó,¹ védtelen áldozatát elhagyott rejtekhelyéről lepi meg. • A legtöbb képzet, amely az antik kultúrában az ókortól

kétértelmű jelentéssel bíró ~hoz kapcsolódott, a bagolyfajták közül elsősorban a kuvikhoz (*glauix*) köthető. A kuvik az ókori görög kultúrában a bölcsesség, a mesterségek, a művészetek és a harc istennőjének, Pallasz Athénének szent madara, és mint ilyen, a **bölcsesség** szimbóluma. Athéné és a ~ ősi kapcsolatát az istennőnek Homérosz óta használatos állandó jelzője, a *glaukópisz* is rögzíti, ami egyszerre jelent 'zöld/szürke szemű'-t és 'bagolyszemű'-t, és így a maga komplexitásában jellemzi az istennő szemének színét, széles formáját, valamint ellentmondást nem tűrő tekintetét és harcias karakterét. A néphitben egyszerre számított kedvező és kedvezőtlen előjelnek: a repülő kuvikot szerencsehozónak tartották,² az ülő és főleg a sivító hangot hallató kuvik **rossz előjelnek** számított. A rómaiak számára a kuvik, bár Minerva szent madara volt, mind a hivatalos vallás részét képező madárjósásokban (*augurium*), mind a közhiedelemben igen rossz előjelnek számított. A kuvikról is, de elsősorban a füles~ről (*nüktikorax, bubo*) a rómaiak úgy tartották, hogy mágikus ereje van, megjelenése és sivító hangja nagy bajt, betegséget, sorscsapást³ és **halált** jelez; egyfajta **halálmadárnak**⁴ tekintették. • A Bibliában a ~ tisztátalan, a pusztaság, az elhagyott vidék jellegzetes állata: „Csak a vadállatok tanyáznak majd a helyén, s baglyok töltik meg házaít” (Iz 13,21). Az Edomra lesújtó isteni ítélet: „Pelikán és sündisznó veszi birtokába, [...] bagoly és holló tanyázik majd rajta. A megsemmisülés mérőzsinóráját feszíti ki fölé az Úr, és a pusztaság mérőónját” (Iz 34,11). • A keresztény ikonográfiában az an-

tik hagyomány nyomán **bölcsesség**-szimbólumként is szerepelhet remete szentek ábr.-ain (pl. Cosimo Tura vezeklő Szt. Jeromost⁵ vagy Bartolomeo della Gatta Szt. Ferenc stigmatizációját ábrázoló képén⁶). A keresztény értelmezésekben továbbélt a ~ kettős szimbolikája: a ~/kuvik éjjeli életmódja és nappali vaksága révén kapott kettős szimbolikus magyarázatot. A fény/árnyék és az igazság/bűn ellentét értelmezésében a csak éjszaka látó és a fényt (Krisztust) kerülő madár a tudatlanságban és bűnben élőket, így a kárhozottakat, a pogányokat és a zsidókat is jelképezi, akik megtagadták Krisztust. A görög filozófusok spekulációit jellemző hiábavaló **világi bölcselkedés**nek is szimbóluma: a ~ hiába lát jól a sötétben, ha a napfényben elhomályosul látása, akár azok elméje, akik az igaz isteni fényt nem ismerik.⁷ A *Physiologus* (és nyomában a bestiáriumok) viszont a ~t Krisztus cselekedeteivel hozták párhuzamba, aki elárulása éjjelen éberben örködött, „mint bagoly a romokon” Zsolt 102,7, hogy megmentse a hívőket a kárhozottól. Ennek megfelelően számos bestiárium szerint az éjszaka-~ párhuzam Krisztust jelenti, aki a sötétség által jellemzett bűnösöket akarja megtéríteni. Krisztus azért is kerül a fényt, mert irtózik a hívságoktól.⁸ Negatív értelmezése is gyakori a bestiáriumokban, amelyek a ~t és a kuvikot jószerivel csak méretükben különböztették meg:⁹ mindkettő a **bűnös lélek** jelképe. A ~ a középkori gondolkodásban is megőrizte kettős értelmezését: a **boszorkányok**, a **halál**, a **gyász**, a **sötét**, az **ördögi erők** egyik attribútuma. Isidorus a különböző ~fajtákat hangjuk alapján nevezi el. A ~ (*bubo*) barlangban, sírok közelében élő, baljós, lusta éjjeli állat. A kuvik kisebb méretű, csak éjjel lát jól. Egy másik kuvikfajtát (*strix*) szintén süvítő hangjáról nevezték el.¹⁰ A füles-~ fülét tk. felálló tolla alkotja, huhogása a hidegtől vacogó ember hangját idézi. Ha a többi madár megtámadja, hanyatt fekve, csőrrel és karmaival védekezik.¹¹ A középkori

enciklopédisták és bestiáriumok is **haláldárk**ként és a (sötétben tevékenykedő) tolvajok madaraként tartják számon,¹² továbbá a **zsidókat** is jelképezi, akiket Krisztus ki akart vinni a fényre és meg akart szabadítani a kárhozottól, ám ők maradtak a sötétségben.¹³ A **sötétségben**, a homályban élő hamis emberek, eretnekek szimbóluma.¹⁴ Bár húsa nem ehető, hibizkusszal és varádiccsal összefőzött zsírja bénulás és köszvény ellen hatásos.¹⁵ Az egész nap fészékében ülő madarat a **meditációhoz** is társították. A *bagoly és a csalogány* c. tankölteményben a két madár szembeállítását életmódjukból és hangjukból következő asszociációkra indított egy 13. sz.-i angol költőt. A nyomasztó sötétség és a tél madarának komor huhogásával áll szemben a →csalogány vidám, könnyed dala, ám a tanulság többféle értelmezést kínál: a kétféle életmód (papi és világi), ill. kétféle költői műfaj (vallásos és udvari, avagy tan- és szerelmi költészet), öregség és fiatalság szimbolikus megjelenítését célozza. A **gyász** szimbóluma pl. Antonello da Messina *Keresztre feszítés* c. 1475-ös képén.¹⁶ • Az újkorban az ókori és középkori negatív és pozitív attribútumok egyaránt jelen voltak.¹⁷ Mivel a madarászok kuvikot vittek magukkal, hogy a hangja hallatára összesereglett kisebb madarakat könnyebben befogják,¹⁸ innen eredhet a bűbájossággal, a bűvös erővel, a **boszorkánysággal** és a **csalárdsággal** való társítása.¹⁹ A reneszánsz művészetekben gyakran az **éjszaka**, a **sötétség** (nem feltétlenül negatív) szimbóluma (pl. Michelangelo *Éjszaka*-szobrán, ill. az őt másoló Michele di Ridolfo *Éjszaka* vagy Battista Dossi *Az Éj allegóriája* [1544] c. festményén). Mint Pallasz Athéné/Minerva attribútuma, az ősnymotatványoktól napjainkig számos könyvkiadó védjegyeként a **tudást** szimbolizálja. A ~- és a varjúfélék közismert ellentétét (a kuvik éjjel, a →varjú nappal árt a másíknak) gyakran felemlégetik az újkori szerzők is.²⁰ Azért is rossz előjel a ~, mert a varjú hagyományo-

san a szerencsés előjel hírnöke.²¹ Az emblémásmáskönyvek jobbára a ~ **bölcsességét** hangsúlyozzák: Minerva egyik attribútumaként az istennő szekerét két kuvik húzza. A **tanácsadást** is jelképezi, mert bölcs tanácsot az képes adni, aki felismeri a mások számára homályban lévő, rejtett ismereteket és a hazugság leple alatti igazság felismerésére is képes, ezzel előre látva a dolgokat. Az Éj szekerének egyik attribútuma, továbbá **Európa** egyik jelképe is a könyveken ülő bagoly a →lóval együtt (a fegyverek és a hangszerek mellett), mert az újkori felfogás szerint e kontinens az összes többi felett állt a hatalom, a bölcelet és a szabad művészetek tekintetében.²² Mindkét ~féle (a →varjú társágában) szerepel az ostoba és elvetendő babonáság attribútumaként Ripa *Iconologia*-ájában.²³ Francisco de Goya egyik híres rézkarcát is (*A szunnyadó értelem szörnyeket szül*) ~k népesítik be: egyrészt a sötétség szörnyeit jelképezik, másrészt a fényben nehezen érzékelhető, az álom által előhívott tudatalattit. Shakespeare Suffolk grófja kapcsán „halál-bagoly”-ról és huhogó „éjmadár”-ról szól; máshol a **sötétség**, a tél hangja.²⁴ Tomás de Iriarte meséjében (*A varangy és a bagoly*) a **bölcsesség**, La Fontaine-nél (*A sas és a bagoly*) a **csúfság** megtestesítője.

- Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* a ~ „nagy feje minden tudománnyal teljes”, a **bölcsesség**, „a **Deáki tudomány**” jelképe. A Remete ~ viszont „jeles kiábrázolójak lehet a Muzsikásoknak, a **Csúfolódóknak** és Udvari bolondoknak”.²⁵ A napvilágot nem szenvedhető, csak a sötétség leple alatt tevékeny éjjeli varjaknak nevezett ~k viszont a „kiábrázoló képei lehetnek a lopóknak, tolvajoknak, varáslóknak, nyalakodóknak és több efféléknek, akik a setét éjjel szeretik”.²⁶
- A 19. sz.-i magyar irodalomban egyfelől az ókori és középkori szimbólumok továbbéléseként a **bölcsességet**, a **tudást** (füles~), ill. a **boszorkányokat**, a **halált** jelképezi (kuvik), részben az aiszóposzi mesék fordításának és értelme-

Kuvik. MS Bodley 764

zésének, az Ó- és Újszövetségnek, valamint a bestiáriumoknak a hagyományát is követve. Megmaradt a néphagyomány halál~képe is, de kialakultak a kor saját jelképei is. Virág Benedek pl. a kérkedőket jelképezte a (sanda) ~lyal (*Csehinek*), Kisfaludy Károly a magányt (*Leánybú*), Jókai Mór a világ változása elől elzárkózókat (*Politikai divatok*), Arany János és Gyulai Pál a dicső múlt porladását (*Az Ó torony, Egy régi udvarház*), Arany János pedig a közelmúlt jelenidejűségét (*Családi kör*). A 20. sz.-i irodalomban szimbólumként elenyésző az előfordulása.

- A népi képzeletben a ~, elsősorban a kuvik megjelenése, illetőleg hangja van jelen: az általánosan elterjedt hit szerint szerencsétlenséget vagy **halált** jelent. Ezért legelterjedtebb táji elnevezése **halálmadár** vagy halál~. A baj a hit szerint általában abban a házban következik be, amelyikre rászáll. E hit, hasonló formában, egész Európában ismert. A legendamesék madaraival a kuvik is elárulta a menekülő Krisztust (a Szent Családot), azt kiabálva, hogy „búvik, búvik!”. Ezért Krisztus megátkozta, hogy nappal mindig bújjon és éjszaka röpködjön. A szólások világa rendkívül gazdag, de nem csupán a halálmadár-

Bagoly. Aldrovandi, *Natura picta*

képzettel összefüggésben: „a bagoly rúgja meg!” (bosszúság kifejezése), „bagoly mondja a verébnek, hogy nagyfülű” (a maga hibáját másnak rója fel), „éjjeli bagoly” (sokat éjszakázó ember). A *Bagoly asszonyka* c. balladánk talán egy szerelmi-házasságtörési történetet dolgoz fel, amelynek szereplőit madárszimbólumokkal jeleníti meg. A ~ a 19. sz. második felében a dunántúli pásztorfaragásban jelent meg és vált népszerűvé.²⁷ • A magyar művészetben az antik és középkori interpretációt követve a ~ **Pallas Athéné/Minerva** szent állata, l. pl. Paul Juvenelnek a pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) vár testőrtermébe festett *Bölcsesség és jó kormányzat* c. pannóján (1638–1643), továbbá a péceli Ráday-kastély nagy könyvtártermében látható Pallas Athéné-freskón (1766).²⁸ Johann Lucas Kracker a négy fakultás allegóriáját ábrázoló mennyeztfreskójának festett párkányán (1776) a jászói (Jasov, Szlovákia) premontrei apátság könyvtárában a **bölcséleti tudományt** jelképezi.²⁹ A művészetekben is a legkülönbözőbb szimbolikus értelmeket hordozhatja: gonosz, zsidók, zsidóság, bűnösség, **bölcsesség**, tudatlanság, megszállottság, balgaság, torkosság, bujaság,

halál, éjszaka.³⁰ Ugyanakkor a **tudást** is jelképezi (pl. Lackner Kristóf emblematicus erénytükrének Bölcsesség-emblémáján, 1618).³¹ A tudományt jelképező ~ számos köztéri szobor témája, pl. iskolák előtt vagy antikváriumcégeren. Samu Katalin mészki szobra (1983) az ajkai Csónakázó-tó szigetén Fekete István egyik regényhősét, a Hú nevű ~t ábrázolja. Szőke Gábor Miklós játszótéren felállított *Hintabagoly* c. szobrán (Veszprém, 2012) a ~ a bölcsességet és a tudást, a fa pedig a fejlődést és tanulást jelképezi. A ~ homokórával és koponyával együtt a **halál** jelképe, pl. Láng Ádám Jánosné emléktábláján a kolozsvári (Cluj-Napoca, Románia) piarista templomban. A madarak által megtámadott ~ a **felfordított**, igazságtalan **világot** szimbolizálja egy faliképen a löcsei (Levoča, Szlovákia) Fő tér 40. számú házában (1542).³² A ~ a **férfiúi bölcsesség** szimbóluma Nagy Sándor *Kertünk* c. akvarelljén (1902).³³

- 1 ARIST. *Hist. an.* 9. 619b.
- 2 PLUT. *De Is. et Os.* 12.
- 3 OV. *Fast.* 6. 131; OV. *Met.* 7. 269; HOR. *Epod.* 5. 20.
- 4 PROP. 3. 6. 29; PLIN. *NH* 10. 68; AIL. *NA* 10. 37.
- 5 London, National Gallery.
- 6 Castiglion Fiorentino, Pinacoteca civica.
- 7 BASIL. *Hex.* VIII, 7; AMBR. *Hex.* V, 8. 24.
- 8 *Abdn.* f. 35v.
- 9 Pl. *Bodley* 764, 142.
- 10 *Etym.* 12, 7, 39–42; Hrab. Maur. *Univ.* 8. 6.
- 11 Alb. *Magn.* 23. 24. 84–87.
- 12 Hugo Folieto, *Aviarium*, XLIX; *Ashmole 1511*, 953.
- 13 *PhdTh.* 2804–2810.
- 14 *BM* LIII.
- 15 *Hild.* 6, 35.
- 16 Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten.
- 17 Vö. Pier. *Valer.* 256–260.
- 18 AIL. *NA* 1, 29.
- 19 PICIN. 107–108.
- 20 DELLA PORTA *Mirac.* 14b.
- 21 RICCI, 307.
- 22 RIPA 1618, 71 és 350.
- 23 Uo., 516.
- 24 Vö. IV. *Henrik*, 3. 2; *Julius Caesar*, 1. 3; *Lóvátett lovagok*, 5. 2.
- 25 MISKOLCZI 1702, 493, 494, 495.

- 26 Uo. 495–496.
 27 RÓHEIM 1913; BOSNYÁK 1977, 53; LAMMEL–NAGY 1985, 463–464; VARGYAS 1976, 392–394; O. NAGY 1966, 65–66.
 28 BERECZ–LÁNGI 2003, 2. kép.
 29 JÁVOR 2004.
 30 Vö. SEIBERT 1986, 44; MAMŰLI, 2003, 166; DITTRICH 2004, 108–121.
 31 *Mátyás király* 2008, 120.
 32 *AH* 1988/2, 181–187, 37–38. kép.
 33 Budapest, MNG.

BÁLNA/CETHAL

(*balaena*, *cetus*, *physeter macrocephalus*)

Jelentése: a legnagyobb tengeri szörny, Jónást lenyelő hal (Krisztus halála és feltámadása), sátán (szája a pokol szája), gyomra a pokol, oktalanság, megtévesztés, sátán, halál, újjászületés, pokol, világi dolgok változékonysága, vanitas

Bálna. Pólya, *Állatország képterme*

A ~ nagy termetű víziállat. Mint minden emlős, a ~ is levegőt lélegez be, tüdeje van, meleg vérű utódait nem szopatja, hanem a szájukba fröcsköli az anyatejet. Régies elnevezése cethal. • Az ókorban a ~-val kapcsolatos közvetlen ismereteket a nagy testű és félelmetes erejű tengeri szörnyekről tudósító mítoszok helyettesítették. A görög mitológiában a tengeristen büntetésének az eszköze: Poszeidón ilyen víziszörnyet küld Trója királyának, Laomedónnak, vagy Théseusz fiának, Hippolitosznak a megbüntetésére. Lukianosz fiktív történetében sze-

repel az egész hajót legénységével együtt elnyelő, hegyes fogakkal rendelkező óriási ~, akinek a hasában egy tízezer lakosú város is elfért.¹ • Az Ótestamentum Jónás prófétája három napot, ókori elődei egy év és nyolc hónapot töltöttek a tengeri szörny gyomrában. A prófétát elnyelő „nagy halat” (Jón 2,1–2) gyakran ábrázolják ~nak. Jónás és a cethal története nyomán ~t formázó szószerket is készítettek, l. pl. a Duszni Zdrój-i Szt. Péter és Pál-templom 1720-ban készült szószerkét (Lengyelország). Jónás cethal általi elnyeletése és kiszabadulása a tipológiai szimbolizmusban² Krisztus pokol tornácán töltött három napjára is vonatkozhat, részben ebből eredeztethető az ún. pokol torka ikonográfiai típuson az alvilág bejáratának tátott szájú ~ként való ábrázolása. Ennek megjelenítését l. pl. ifj. Lucas Cranach *Az igaz és a hamis egyház szembeállítása* c. fametszetén (1550 k.).³ Jónás története a keresztény értelmezések számára egyértelmű: az óriás hal hasában három napot töltött, majd sértetlenül kiszabadult próféta esete **Krisztus halálának és feltámadásának** előképe. • A középkori művelődésben a cethal olykor egyéb tengeri szörnyekkel (pl. →sárkány) keveredve ábrázolták, akinek hatalmas gyomra mindent elnyel, így a **halált**, de az **újjászületést** is szimbolizálja. A ~ mindenképpen a legnagyobb hal, tengeri szörny. A *Physiologus* valamennyi verziója számára a cethal (magyar fordításban 'pajzsteknő' [*aspido testudo*]) két fő tulajdonsággal rendelkező víziszörny: szájából fűszerek illata árad, ami vonzza a kis halakat. Ezek a szájába úsznak és a ~ lenyeli őket, akár a **sátán**, amikor nyájas beszéddel édesgeti magához a gyermeteg elméket, akiket a világi hívságok vonzanak, hogy azután a pokol nyelje el őket. A **megtévesztés**hez is kapcsolható az a bestiáriumokban olvasható történet, miszerint a ~ hatalmas, sziget méretű, s amikor sokáig a víz felszínén marad, hátát homok fedi be, amelyen kikötnek a hajósok,

tüzet raknak, pecsenyét sütnek. A forróságot érezve azonban a ~ a mélybe merül. A sátán is így rántja magával a pokolba a gyanútlan embereket.⁴ A sziget méretű cethal homokszínű háta becsapja a tengerészeket,⁵ ezért a csalárdság és a **megettévesztés** szimbóluma.⁶ A ~ ily módon istentelen gondolatokat és általában Isten elleni gyalázatos érzést jelez, sőt maga a **pokol**. A bestiáriumban és enciklopédiákban félelmetes tengeri szörnyként jelenik meg, olykor a cethal tulajdonságaival keveredve, cethalnak nevezve, negatív tulajdonságokat hordozva. Van, ahol egyenesen a Jónást elnyelő cethalhoz hasonlítják.⁷ Mindenképpen óriási hegyhez hasonló méretű, elnevezését Isidorus szerint a görög *phalaina* szóból nyerte, amely a fején lévő nyílásból a víz kilövellésére vonatkozik; minden más tengeri állatnál nagyobb hullámokat ver.⁸ A bestiáriumban – eltérő részletességgel, hol versben, hol prózában – *Physiologus*-nál olvasható két ismérvet hangsúlyozzák és magyarázzák.⁹ Philippe de Thaün jelképei érzékletesek: a ~ a **Sátán**, a hajó az emberi test, a tengerész a lélek, a homok a világi javak, a tűz a világi örömök iránti vágy jelképe.¹⁰ A 8. sz. körüli, Malmesbury-i Szt. Aldelmusnak tulajdonított *Liber monstrorum* (Szörnyek könyve) indiai eredetű, félelmetes lénynek tartja a ~t.¹¹ Richard de Fournival szerelmi bestiáriuma szerint is óvatosságra int a ~ és a rajta kikötő tengerészek esete, amely azt mutatja, mennyire nem lehet megbízni még a legbiztosabbnak látszó barátban sem.¹² A **világi dolgok változékonyságát** és mulandóságát szimbolizálja az Istentől eltávolodó kis és nagy emberek számára egyaránt,¹³ s ezért pokoli kínokra számíthatnak.¹⁴ A ~ kicsinyeivel azonban rendkívül gondos: ha ugyanis a homokos-kavicsos partra vetődnek, szájából olyan mennyiségű vizet fúj ki rájuk, hogy ezzel ismét a nyílt tengerbe vezetni őket. A még kicsi és védtelen ivadékait a nagy viharban lenyeli, és a jó idő bekövet-

keztével kihányja őket. Az ellenséges halaktól veszélyeztetett kisebb halak is mögé bújhatnak.¹⁵ Bingeni Szt. Hildegárd szerint a húsa elbutulás, örültség és köszvény ellen javalt, szíve az ájulásra, tüdeje a lázcsillapításra, mája gyomorrontásra gyógyír.¹⁶ A bálnasziget mitikus története Szt. Brendan (5–6. sz.) utazásának egyik részletében is szerepel: a tengerészek végül „mindenüket hátrahagyva, amit a szigetre hordtak, sietve elhajóztak. Ezután a sziget is elúszott a tengeren”.¹⁷ A ~ vadászat veszélyes mesterségről már a középkori szerzők is szóltak, szinte megelőlegezve az ember és a természet küzdelmének szimbolikus ábrázolását Herman Melville *Moby Dick*-jében. Ikonográfiáját tekintve kétféle megjelenítése domináns: a hátán kikötő tengerészekkel,¹⁸ gyakran lobogó tűzzel,¹⁹ vagy éppen mindezzel a tengerbe merülő hal²⁰; Jónás ábr.-a a cethal szájában.²¹ Előfordul olyan ábr. is, amelyen nyitott szájába kisebb halak úsznak.²² • A ~ újkori értelmezése nem hozott sok újdonosságot, és a középkori értelmezések birtokában ugyan, de inkább az antik szerzők felé fordultak. A ~ példája lett azoknak, akiknek bölcsesség nélküli ereje és súlya a vesztét jelentette: a saját nagy súlya miatt partra vetődő ~ esetét az újkori szerzők az állat **oktalanságával** magyarázzák, „A nyers erő önsúlya alatt lerogy”²³ horatiusi sorra való utalással. Az emblémáskönyvek kedvelt ábr.-át l. Camerariusnál a horatiusi sorból vett mottóval, amely rengeteg kis halat kiöklendező, partra vetett ~t ábrázol.²⁴ A barokk szerzők is előszeretettel használták ezt a motívumot a saját maga romlását előidéző emberre vonatkoztatva.²⁵ Ugyanakkor a jellegzetesen barokk életérzés és szimbolika zoojelképe is: a hiábavalóság, a **vanitas**, a **megettévesztés** megjelenítése, amikor üres hordóra támadó ~t ábrázolnak, aki nem törődik a menekülő hajósokkal.²⁶ • Miskolczi Gáspár *Vad-Kert*-jében a cethalak „a tengeri legnagyobb Halak” a bibliai →Leviatánnal,

nagy →kígyókkal és →sárkányokkal együtt. A hatalmas cet az „elegy-belegy sokaságú bóldogtalan Nép” jelképe, amelyet a kis Halacska példázta „bölcös és istenes fejedelmek” vezérelnek, akik nélkül a cet elpusztulna. Az a kis halacska „világos kiábrázolójuk lehet az istenes tanátosos férjfiaknak és derék tudós embereknek is”. A legnagyobb cethal a deák nyelven *balaenának* nevezett.²⁷ • A ~ a magyar nyelvben latin eredetű szó, mai alakjában a kései nyelvújítás (1843) eredménye. Szinte kizárólag természettudományos szövegekben fordul elő, szimbólumként, jelképként nem. Magyar nyelvű szépirodalmi munkákban Herman Melville regényének fordítása tette elfogadottá, de nem gyakori. A cethal már az Őszövségben előfordul, ennek következtében a kereszténység egyetemes szókincséhez tartozik. Mint Jónás elnyelője a külföld csábító hatását jelképezi Jókai Mór *Kárpáthy Zoltán* c. regényében, gyomra pedig régi tudás tárhelyét (*A löcsei fehér asszony*). Arany János *A nagyidai cigányok* c. hősköteményében ugyanez a kilencévi élőködés helye és jelképe. Jónás története Ambrus Zoltán novellájában (*Ninive pusztulása*) és Babits Mihály elbeszélő költeményében 20. sz.-i – ugyancsak ironikus – feldolgozást nyert. Míg a novellában egyetlen említése a próféta kicsúfolásának, ezáltal a város halálának jelképe, addig Babits versében Jónás testi és lelki vonakodásának, vergődésének tükrözője és szimbóluma. • A magyar teremtésmondák általánosan ismert képzete szerint a Föld négy ~/cethal hátán nyugszik. Ha megmozdulnak, az okozza a földrengést. • A magyarországi művészetben szent állat, különös tekintettel bibliai megjelenésére: Jónás a cethal szájában utalás **Krisztus sírba tételére és feltámadására**, valamint a **bűnös ember megmenekülésére** Isten kegyelme által.²⁸ Ábr. pl. a csetneki templom déli hajójának freskóján (1420–1430, Štítník, Szlovákia);²⁹ Koháry István fogadalmi képének egyik ovális kar-

Jónás és a cethal. Csetneki, plébániatemplom, 14. sz. Fotó: Tüskés Anna

tusában (1726).³⁰ A református templomok 18. sz.-i festett kazettás mennyezetének gyakori eleme, pl. Szilágylompértén (1778, Lompirt, Románia).³¹ Fűkő Béla a cet szájában ábrázolja Jónás fejét a balatonalmádi Szoborparkban álló *Jónás* c. szobrán (2013).

- 1 LUK. *Ver. Hist.* 1. 30–31.
- 2 Vö. Mt 12,40.
- 3 Vö. Werner SCHADE, *A Cranach festőcsalád*, Corvina, Bp., 1983, 90.
- 4 Vö. *Phys.* 17.
- 5 Bart. *Angl.* XIII, 26.
- 6 Guill. Clerc. 2281–2282.
- 7 *Ashmole 1511*, 1021.
- 8 *Etym.* 12, 6, 7–8.
- 9 Vö. Guill. Clerc. 2239–2345; PdB XXV; Brunetto, 132; BV XLI.
- 10 PhdTh. 1915–1936.
- 11 *Lib. monstr.* II, 27.
- 12 RdF. 416.
- 13 *BT XXXIX*; BV XLI.
- 14 *BM LIX*.
- 15 Bart. *Angl.* XIII, 26.
- 16 Hild. 5, 1.
- 17 Brendan 2001, 41.
- 18 Kopenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4°, f. 59v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Laud Misc. 247, f. 157r; Bodleian Library, Ms. Douce 88, f. 28r.
- 19 London, British Library, Royal Ms. 2 B. vii, f. 111r; British Library, Harley Ms. 4751, f. 69r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 167, f. 7v; Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 107r; Párizs, BnF, fr. 1951, f. 30r.
- 20 Los Angeles, J. Paul Getty Museum, Ms. Ludwig XV 3, f. 89v.
- 21 Párizs, BnF, lat. 6838B, f. 36v
- 22 London, British Library, Sloane Ms. 3544, f. 42v.

- 23 HOR. *Carm.* 3. 4, 65. ford. BEDE Anna.
 24 CAMER. IV, 5.
 25 PICIN. 209.
 26 Uo., 210.
 27 MISKOLCZI 1702, 524, 528, 529, 535.
 28 SEIBERT 1986, 153; WEHLI T., Cethal, in *MAMŰL*
 II, 2004, 30.
 29 PROKOPP 2002, 36.
 30 Budapest, MNG; *MÉ* 1977/3–4, 292.
 31 *MÉ* 1982/2, 120–134; *Legendás lények* 2008, 143.

BÁRÁNY

(agnus)

Jelentése: **ártatlanság, jámborság, tisztaság, szelídség, Krisztus, krisztusi áldozat, oltáriszentség, türelem, tűrés, szerénység, büntelenség, alázat, szüziesség, hívő keresztény, Keresztelő Szt. János attribútuma**

Bárány és anyja. CC

A ~ a →birkának/juhnak, ill. a →kosnak, az emberiség történetében egyik legrégebb óta házasított kérődző, gyapjas bundájú állatnak még nem ivarérett kicsinye. • A **szelídség**, a **jámborság**, az **engedelmesség** szimbóluma, fehér színe és viselkedése is az **ártatlanság** példája, áldozati állat. A görögöknél és a rómaiaknál húsa, teje és gyapja miatt a ~ vagy a juh volt az egyik legfőbb haszon-, a vallási életben pedig az egyik leggyakoribb áldozati

állat. Az irodalomban, a legismertebb történettípusban az agresszív →farkas a szelíd ~ ellenfele, sőt ellensége. Olykor éppen a farkas menekül a ~ elől,¹ vagy feleségül veszi,² vagy megvédi,³ vagy a farkas a ~ pásztora⁴ – ezek az esetek azonban éppen annak példázatai, amikor a világ és az élet normális rendje a feje tetejére áll. Szólásokban és közmondásokban a juh/~ az ártatlanság és a szelídség szimbóluma,⁵ ugyanakkor a butaságé is.⁶ Aiszóposz és Phaedrus meséinek is gyakori szereplője a ~: az ártatlan, a jámbor, az igazságos és az igazságtalanul elnyomott embert jelképezi. Paradigmaértékű az egy forrásból szomját oltó ~ és a farkas története. A fabulákban – főként az ivarérett állat – előfordul az emberi ostobaság, butaság és hiszékenységek jelképeként is. • A Bibliában a ~ (a birkával/juhval együtt) a leggyakrabban említett állat, a juhfélét különböző neveken több százszor említik: a ~ Károli rev. ford. Bibliájában 84-szer szerepel. A ~ Ábel áldozati állata, amely tetszésre talál az Úrnál, szemben Káin gabonaáldozatával. Az áldozati ~ vére védi meg a választott népet az Úr haragjától, amely így csak az egyiptomiakat sújtja (Kiv 12,1–14). Míg az egyiptomiak elsőszülöttjeiket vesztik el, addig az izraelitákat a helyettesítő ~áldozat vére védelmezi. Ennek hagyományaként a pászka ünnepéhez a kovásztalan kenyér mellett a ~ feláldozása és elfogyasztása is hozzátartozik. A ~áldozat a zsidó nép egyiptomi fogságból való szabadulásának jelképe. A zsidó helyettesítő áldozatfunkcióból bontakozott ki a keresztény ~szimbolika. A keresztény teológia az ószövetségi kinyilatkoztatás csúcsaként, Krisztus szenvedésének és megváltó tettének tipológiai előképeként értelmezi Izajás könyvének ezt a részét. Az Agnus Dei (Isten báránya) a legkorábbi Krisztus-szimbólum, amelynek bibliai megalapozását Keresztelő Szt. Jánostól eredeztetik: „Nézzétek, az Isten Báránya! Ő veszi el a világ bűneit” (Jn 1,29). A Jelenések könyvében szereplő, föláldozott és megdicsőült ~ az

ikonográfiai hagyomány meghatározó forrása: 28 esetben fordul elő, Krisztusra vonatkoztatva. A keresztény művészetekben a ~ a kereszttel a keresztre feszítést, míg Krisztus vállán a báránnyal a nyájáért felelős Jó pásztor, a keresztes zászlóval, koszorúval ábrázolt ~ Krisztus feltámadását jelképezi. Pál apostol értelmezésében Krisztus, az áldozati ~ húsvéti megünneplése egy új szövetségkötés jelképe: „El a régi kovással, hogy új téstává legyetek... Hiszen húsvéti bárányunkat, Krisztust feláldozták” (1Kor 5,7). Krisztus első tanítványait ~okhoz hasonlítja: „Úgy küldetek titeket, mint bárányokat a farkasok közé” (Mt 10,16). Péter apostolnak a „Legeltesd bárányaimat [...] juhaimat” (Jn 21,15–17) szavakkal adja át Krisztus a főpásztori hatalmat; ebben a vonatkozásban a hívő lelkek összességét jelenti. Az ikonográfiai hagyományban a teológiai erények közül a Szeretnek, a szentek közül Szt. Ágnesnek az attribútuma. • Isidorus fantáziadús etimologizálása szerint a ~ azért kapta a latinoknál ezt a nevet (*agnus*), mert felismeri (*agnoscat*) anyja hangját, bárhol tartózkodik is a nyájban.⁷ A →birka/juh is felismeri kicsinyét ezeryi ~ között. Az anyja hangját felismerő ~ tk. az igaz hívő, aki ismeri az anyaszentegyház hívó szavát és engedelmeskedik neki.⁸ A mennyei dicsőségben trónoló ~ és az őt dicsőítő hívek egyik legszebb megjelenítése a Van Eyck fivérek *A bárány imádása* c. táblaképe (1432) a genti oltár poliptichonjából: a középső táblakép középpontjában Isten ~ a krisztusi áldozat megtestesítője. A bestiáriumok szerint a ~ „a föld legszerényebb állata”, mindent elvisel és engedelmeskedik, az alázat példája.⁹ • A reneszánsz kori emblémáskönyvekben a **szelídség**, az **alázat**,¹⁰ a buja zöld mezőn ábrázolt ~ a **szűziesség** szimbóluma,¹¹ továbbá az **ártatlanság**,¹² „mert sem ereje, sem szándéka nincs, hogy másokat bántson, és ha megbántják, akkor sem gerjed haragra, nem gyúl benne bosszúvágy, hanem türelmesen elviseli ellenézés

Bárányok a nyájban. MS Bodley 764

nélkül, vegyék el akár gyapját, akár az életét”;¹³ az együtt játszadó →oroszlán és a ~ a béke jelképe.¹⁴ A farkas szájában ábrázolt ~ az elnyomás, a fizikai-lelki terror emblémája, „bizonyítva, hogy az ártatlanok menetegetőzése az igazságtalan és erőszakos emberek előtt mit sem ér”.¹⁵ • Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* a **hívő keresztényeket** az újszülött ~okhoz hasonlítja: „Mihelyen a Bárányok elletnek, menten megkezdik az ő anynyokat esmérni és tőle hallgatnak: ezenképpen a Híveknek az ő édes Anynyoknak az Ekklesiának szavától kell függeniek és véle egy értelemben kelletik lenni.” E tulajdonságuk onnan ered, hogy csak a saját pásztorukat ismerik el, „tsak egyedül az ő szavát esmérük, az ő fityöltését és vezérlését követik, az idegen pásztor előtt elfutnak”.¹⁶ • A 19. sz.-i irodalomban egyfelől az ókori és középkori szimbólumok továbbéléseként, de a kereszténység hatására jelentésmódosulással Jézus Krisztust és a híveket egyaránt jelképezi. Ennek megfelelők konvencionális tulajdonságai: **ártatlanság**, **büntelenség**, **feltámadás**. Szinte lehetetlen felmérni azokat a szépirodalmi műveket, amelyekben a fentiek jelképeként előfordul. A 19. sz.-i változó társadalmi viszonyok azonban módosítottak a hagyományon, Vas Gereben *Garasos arisztokrácia* c. regényében pl. a ~ és a juh a kávéházban hitelképes vendéget jelképezi, másik

regényében, *A régi jó időkben* – a vénasz-zonnyal és a sertéscsapattal együtt – a rozszat, az elkerülendőt. Mikszáth Kálmán gyakran alkalmazza mindkettőt különféle nyelvtani alakzatokban. *A fekete város* c. regényében a keresztelésre váró kisedet, a *Beszterce ostroma* címűben a városért hozott áldozatot és a hirtelen fellobbant szerelmet. Remegő ~kák jelképezik az *Akli Miklósban* a megriadt kamaszlányokat. • A magyar néphitben egyházi hatásra vált a ~ az áldozat és **bűntelenség** jelképévé. Ez a kapcsolódás olykor a népmesékben is megjelenik, pl. az „angyalbárányok” mesetípusban,¹⁷ ahol a főhős a ~bőrbe bújt angyalok mellett pásztorkodva dönt úgy, hogy papként folytatja életét. A ~t a magyar szólásmondások szelíd, jámbor, békés, engedelmes, ugyanakkor könnyen sebezhető jószágként említik: „olyan, mint a ma született bárány”; „szelíd, mint a (húsvéti) bárány”; „szenved, mint a bárány”; „kezes bárány”; „sok bárányt visz el addig a farkas, míg verembe kerül” stb.¹⁸ A ~ pozitív tulajdonságait a bakkecske tisztátalanságával szokás szembeállítani (l. „bűnbak”). A leány után járó legények gyakran „bárányukat keresik”.¹⁹ A népdalokban előforduló arany ~ a nő szimbóluma: „Bura Panna aranybárány, arany betű van a vállán.”²⁰ A ~ a magyar népköltészetben (pl. a mennybe vitt leány balladatípusban) elsősorban Krisztus-szimbólum. Bálint Sándor szerint az Agnus Dei-szimbólum visszavezethető az Árpád-kor archaikus világáig. *A Júlia szép leány* balladában az apokalipszis diadalmas ~a bukkan föl, Jézus Krisztus, az örök vőlegény. Mások szerint a ballada ~a kapcsolatot mutathat a regösénekek csodaszarvasával. A fehér ~ a **tisztaság**, az **ártatlanság**, a győzelem, a tökéletesség megjelenítője. Egyik legendamese szerint Noé a szőlőt hétféle (majom-, disznó-, tigris-, oroszlán-, farkas-, medve-, ~-) vérrel oltotta be. A bort fogyasztó ember ezeknek az állatoknak a természete szerint viselkedik. A sokat ivó a legvégén megszelí-

dül, mint a ~. A ~ gyakran megjelenik a pász-torművészet különböző tárgyain, síkban (kürtök, rühzsírtartók, sótartók, gyufatartók, berakásos ostornyelek), valamint háromdimenziós formában (dunántúli sótartók fedelén, ivócsanakok füle, juhászkampó feje). Az állatalak gyakran virágornamentikához kapcsolódik és szoros kompozíciós egységet alkot vele. A faragásban is voltak szobor-szerű állatalakokkal díszített darabok. • A magyarországi művészetekben a ~ krisztológiai és vallási szimbólumoknak felel meg: Krisztus prefigurációja, Krisztus az oltáriszentségben, feltámadás, hívők, aláza-tosság, erény. Győzelmes Isten Báránya-ábrázolás: pl. szalagkörpárban balra →griff, jobbra Agnus Dei a somogytúri dombor-művön (1100 k.), újlaki (Ilok, Horvátország) törpepillér (12. sz., Zágráb, Arheoloski Muzej), zárókő a pécsi székesegyház népoltarán (12. sz.), a Székesfehérváron talált ezüst merítőcsészén (12–13. sz.), a veszprémi Gizella-kápolnában, freskó a siklósi várkápolna déli fülkéjében (1415), zárókő Tüske-vár-Nagyjenő pálos templomában. Gelethfy Petronellának a berzevicei (Brezovica, Szlovákia) katolikus templomban lévő epita-fiumán (1600) a feltámadt Krisztus trium-fusán két ~ húzza a diadalkocsit.²¹ Az Utolsó ítélet hétpecsétes könyvén fekvő ~ az **oltáriszentséget** szimbolizálja, **Ecclesia** alakjának attribútuma. Ábr. pl. a III. Károly megbízásából engesztelő áldozatként készült győri Frigyláda- emléken (1731), a jászói premontrei templom hajójának mennyezet-freskóján (Johann Lucas Kracker, 1762–1763),²² Krisztus a **Jó pásztor**-ábr. pl. a gyulafehérvári székesegyház szószékén (1784),²³ az erzsébetvárosi örmény kat. templom (18. sz. 2. fele) szószékének tetején, Kisfaludy Stróbl Zsigmond szobrán (Bp., 17. kerület, a Nepomuki Szt. János-főplébánia-templom melletti plébánia kertjében) és Tóth Menyhért több festményén. L. továbbá Szűz Mária mint **Jó pásztor** (*bona patrix*) ábr.-át

a 18. sz.-i festészetben.²⁴ Ábel **áldozati** ~ának ábr. pl. feldebrői altemplom freskóján (12. sz.), Krisztus áldozata, ábr. pl. *A megváltás allegóriája* (1740 k., Bp., Szt. Anna- (szervita) templom). Az ókeresztény és a román művészetben a keresztet vagy Krisztust közrefogó tizenkét ~ az apostolokat jeleníti meg (pl. Róma, San Clemente, apsziszmozaik), ill. ábr. pl. a pécsi székesegyház altemplom Szent Sír-oltárán (1880-as évek). A ~ a **keresztény hívőt** szimbolizálja a megváltó vérrrel éltető Szentháromság 17–18. sz.-i képtípuson: ábr. pl. a bakonybéli bencés apátságban.²⁵ Számos szent attribútuma. A gyermek és felnőtt **Keresztelő Szt. Jánost** gyakran ábrázolják a Krisztusra utaló, gyakran könyvön fekvő ~nyal: ábr. pl. egy Érsekújvár (Nové Zámky, Szlovákia) környékéről származó oltáron (1465), a felsőerdőfalvi (1490–1500, Stará Lesná, Szlovákia) Szentháromság-oltáron, a poprádi plébániatemplom Szt. György-oltárán (1516, Poprad, Szlovákia), a csíkdelnei Keresztelő Szt. János-oltáron (1675, Delnița, Románia).²⁶ Szt. Kelemen (I. Kelemen pápát), Lipót falu védőszentjét Bálint József 2014-es faszobra lábánál a **sze-lídségére** utaló ~nyal és a reményt jelképező vasmacskával ábrázolja. Szt. Kristófot gyakran ábrázolják ~fejjel, pl. a láposdebreci I. templom (1798–1800, Dobricul Lăpușului, Románia) falfestményén és az alsószombat-falvi templomban (1814, Sâmbăta de Jos, Románia).²⁷ Szt. Ágnes kapcsán l. pl. Szt. Ágnes eljegyzése-táblakép (15. sz. utolsó negyede), Szt. Ágnes zománcos aranyfigurája egy ereklyetartó házioltáron (1620 k.).²⁸ Az Agnus Dei heraldikai elemként is megjelenik (pl. Szentendre és Debrecen város címerében).

- 9 *Ashmole 1511*, 845; *FdV 31*; Brunetto, 178; *BM XXVIII*.
- 10 Pier. VALER. 127–128.
- 11 RIPA 1618, 46; 242, 562.
- 12 Pier. VALER. 127.
- 13 RIPA 1618, 262.
- 14 Uo., 394.
- 15 PICIN. 146.
- 16 MISKOLCZI 1702, 213, 206.
- 17 ATH. 470, 471.
- 18 O. NAGY 1985, 63.
- 19 LÜKŐ 1987, 117.
- 20 BERNÁTH 1986, 317.
- 21 Vö. *MÉ 1966/3–4*. 185–193; *Pannonia Regia 1994*, 91, 213; *A középkori Dél-Alföld 2000*, 481; KNAPP 2000, 100; ROSTÁS 2000, 4. kép; GALAVICS–MAROSI–MIKÓ–WEHLI 2001, 65, 313–314; KNAPP 2001a, kat. 59; *Sigismundus rex 2006*, 309, 648–649; *Legendás lények 2008*, 45; *Mátyás király 2008*, 172, 184–185; BOROS–KALMÁR 2010, 71; BODÓ 2010, 379. kép.
- 22 Vö. *The Baroque 1992*, 183; GALAVICS–MAROSI–MIKÓ–WEHLI 2001, 359; JÁVOR 2004, kat. 158.3; „*Ez világ*” 2010, 627–643; *AH 2013/2*, 153–162.
- 23 Vö. VANYÓ 2000, 232–242; *A keresztény művészet 1986*, 154–155.
- 24 SZILÁRDFY 2003, 8., 129–137; SZILÁRDFY 2008, kat. 96; LUKOVÁ–VYSKUPOVÁ 2013, B65, B67.
- 25 *MÉ 2013/1*, 121–123.
- 26 RADOCSAY 1955, LXIV, CXXXVII; *MÉ 1980/1*, 56; *Matthias Corvinus 1982*, Kat. Nr. 766; *Barokk művészet 1993*, 69; *Keresztény Múzeum 1993*, 156; *Pannonia Regia 1994*, 518–520; *MÉ 2003/3–4*, 247–262; SZILÁRDFY 2008, kat. 1, 38; LUKOVÁ–VYSKUPOVÁ 2013, B5., B8. kép.
- 27 MARIN–BARUTCIEFF 2013.
- 28 *Keresztény Múzeum 1993*, 59; *Mons Sacer 1996*, III., 160–163.

BAZILISZKUSZ

(*basziliskosz, regulus, basiliscus*)

Jelentése: **démoni erők, Sátán, Antikrisztus, ördög, bűn, kegyetlenség, örökkévalóság, rágalmazás, paráznaság, ragály (szifilisz), öngyilkosság (tükörbe nézve), kacér pillantás, tekintetével ölő, halál**

Az ókorban egy mesebeli kígyóféleséget neveztek ~nak. Elnevezését az ókori forrásokban a görög *basileus* ('király') kicsinyítő kép-

1 VERG. *Ecl.* 8. 52.

2 AR. *Pax* 1076.

3 Uo.

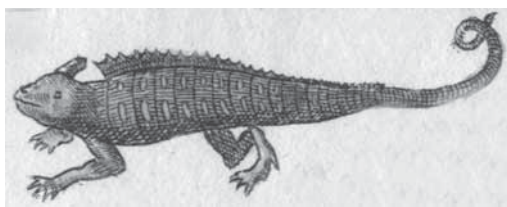
4 TER. *Eun.* 832; OV. *Ars am.* 2. 364.

5 TER. *Ad.* 534; APUL. *Met.* 7. 23.

6 PLAUT. *Merc.* 524; PROP. 2. 16. 8.

7 *Etym.* 12, 1, 12.

8 *Bodley 764*, 81.

Baziliszkus. Raff, *Természet história*

zős formájából, a *basiliskos* ('kis király') kifejezésből eredeztették, ikonográfiájában ezért látható időnként koronával. Afrikából, a líbiai Kireneika tartományból származik.¹ A kb. 20 cm hosszú lény fején diadémszerű fehér folt van; nem gyűrűzéssel, hanem a teste közepétől felemelkedve halad előre és félelmetes sziszegésétől még a →kígyók is menekülnek. Egész teste, de még a lehelete is oly mérgező, hogy minden létező elpusztul, amivel az útja során érintkezik: ember és állat azonnal meghal, a növények kiszáradnak, a kövek széthasadnak. A ~ egyetlen hatásos ellenszere a →menyét büze, amitől azonnal elpusztul, bár a menyét is az ő mérgétől.² Valamennyi csúszómászó királyának tartották. Az őt érő lándzsán keresztül képes volt az embert, akár lovával együtt is, elpusztítani,³ de legalábbis súlyosan megsebezni „a sivatag homokján egyeduralkodó” állat.⁴ A menyét mellett a →kakas kukorékolása is halálos a ~ számára, ezért a Lybiát bejáró vándorok utazásaik során kakast vittek magukkal,⁵ továbbá a saját tükörképe láttán is elpusztul.⁶ • A Bibliában, bár bizonyos fordításokban szerepel (vö. Károli) – kígyó, vipera, repülő sárkány elnevezéseken (pl. Ézs 11,8; Ézs 14,29; Péld 23,32) – nem azonosítható. • Az ókori hiedelmeket, főleg Plinius nyomán, a középkori bestiáriumok és enciklopédiák is átvették. *Sibilus*nak (‘síp’-nak) is nevezik, mert sziszegésével is öl, fél láb hosszú és csikos a tollazata fehér foltokkal.⁷ A száraz helyet kedveli, ha víz közelébe kerül, megmérgezi, s aki ezután iszik, víziszony és pánik lesz úrrá rajta.⁸ A diadémszerű foltból a fején a középkorra kakastaréj

lett.⁹ Egyes hiedelmek szerint ugyanis egy öreg kakas tojásából, vagy kígyótól, vagy varangyos →békától (esetleg varangy által kiköltött kakastojásból) születik, és vére kivételes gyógyerővel bír. A bármilyen messzire repülő madarakat is megégeti tekintetével.¹⁰ Az egyik legrészletesebb leírása Vincent de Beauvais-nál¹¹ a ~ középkori ikonográfiai alakváltozását bizonyítja: az ókori utalásokban olvasható kígyó alakhoz képest a középkorban a kakas forma dominál, köszönhetően annak a vélekedésnek, miszerint kakas tojásából születik. Mivel a középkori leírásokban a kakastest, kígyófarok kinézet kerül előtérbe, olykor elnevezése is ehhez idomul: *coquatrix*, *cocadrille* vagy *basilecoq*. Hamvait az alkímiában a fémek átalakításában hasznosíthatják.¹² A középkorban azt tartották, hogy aki előbb veszi észre, mint az állat őt, megmenekül végzete elől.¹³ Sőt a menyét is megmenekülhet, ha rutával etetik, mielőtt a ~ ellen használnák.¹⁴ Az Izajás könyvében szereplő, az Úr ellenségét jelképező, kígyótól, viperától származó „szárnyas sárkány” (Iz 14,29) a középkori hagyományban azonossá vált a ~szal. Az ördögi hatalmak szimbóluma, a lutheránus irodalomban a pápaságé. Egyházi szerzők számára az **Antikrisztus**, a bűn attribútuma, továbbá az irgalmat nem ismerő oktalan **kegyetlenség** szimbóluma.¹⁵ „A kígyók királya a baziliszkus, ahogy a démonok fejedelme az ördög” ágostoni állítás¹⁶ jelzi a századokon át elfoglalt helyét és ikonográfiáját. Egyedül az istenhívő ember képes legyőzni e méreggel telt ördögi kísértést. Még holtában is veszélyes: a föld, a mező terméketlenné válik, ahol teste rothad; ha toronyban vagy házban éri a vég, az ott lakó emberek és állatok gyakran megbetegszenek.¹⁷ A ~t elűző Szt. Siro legendája azt jelképezi, hogyan képes a keresztény hit felvenni a harcot az ördöggel (azaz az akkoriban születő ariánus eretnekséggel). Ennek állít emléket a Genova Struppa-i oltárkép, amelyen a szent átdöfi pásztorbotjával a ~t. Ikonográfiája a fentiek-

ben leírt módosulásokat híven követi. • A ~ újkori szimbolikája a korábbi értelmezések folytatása, de a társas viszonyokra átfordítható újabb asszociációk is nyomon követhetők. A Szt. Béda óta elfogadott vélekedésnek (mí szerint a ~ egy varangy által kiköltött kakas tojásából születik) ellentmond a Zsámbokinál látható embléma (*Nil omni parte securum*), amely a hieroglifákra asszociálva a kígyók mérgétől önmagát megtisztító → íbisszel hozza kapcsolatba: a ~ eszerint az íbisz tojásából születik, amit valószínűleg egy bibliai hely is alátámasztott (Iz 59,5). A mérges kígyókat elpusztító íbisz egyúttal létrehozza a kígyók királyát, minden földi lény legveszélyesebb ellenségét: a földi életben tehát semmi sem biztos, a gonosz és a jó egyszerre van jelen. A **rágalmazók** jelképe, akik távolból sustorognak és ölnek szavaikkal, akár a ~ a lehetével. Az **örökkévalóságot** is jelképezheti az egyiptomi hieroglifákat feltáró reneszánsz kori értelmezésekben: a ~ „az élet és a halál ura”, mert az egyetlen, erővel nem megsemmisíthető kígyóféle.¹⁸ A késő középkortól a **parázna**ság attribútuma is. Általános vélekedés szerint mérgének tulajdonították a 15. sz. végétől megjelenő szifilisz: Paracelsus ~nak hívja a nemi bajt. Az emblémáskönyvekben is a **ragály** (főleg a **szifilisz**) szimbóluma, lévén tekintete, lehelete és sziszegése is mérgező. Leonardo da Vinci a kegyetlenség megtestesítőjének tartja.¹⁹ Az az elmélet, mí szerint a ~ végzetes ereje kivédhető, ha az ember tükröt tart elé, az emblémáskönyvekben gyakran visszatér, Camerariusnál „a tisztességtelenség megbüntettetik” mottó jelzi ezt.²⁰ A tükörmotívum ugyanakkor az **öngyilkosság** emblémájaként is értelmezhető. Sokszínű tolla, gyilkos tekintete a **kacér** nő külsejét és **pillantását** idézi fel.²¹ Ulisse Aldrovandi még a 17. sz.-ban sem tartotta teljesen fantáziaszüleménynek a ~t, nyolc lábbal látta el és pikkellyel borította a testét.²² A 18. sz. végén Shaw *Vivarium Naturae*-jében fizikai leírása olvasható, egy méretes →gyíkhoz

Baziliskusz, fején koronával. MS Bodley 764

hasonlítva: halvány hamuszürke, hátán néhány sötétebb folttal, majd fél méter hosszú, tarkóján kihegyesedő tarajjal. Legendája a századok során folyamatosan visszatért az európai irodalmakban: a középkori lovagi szerelmi költészetben a hölgynek a szerelmest elemészto perzselő tekintetét hasonlították hozzá; Chaucernél az ostoba ember/nő tekintete úgy öl, mint a ~ mérge; Quevedo *Baziliskusz*-románca a lény képtelenségét hangsúlyozza; Voltaire *Zadig*-jában a ritkán látott ~nak gyógyító hatást tulajdonítanak. Köszönhetően az 1792-es teljes magyar fordításnak, John Barclay *Argenise* nálunk is ismertté vált, benne az öngyilkosság emblémájaként: „Hoz mérges Basiliskus Halált másra magára, ugyaz hitetlenség el maga veszdi magát” – olvasható az illusztráción.

• Comenius *Orbis pictus*-ában a ~ **szemével ölö** képességét hangsúlyozza.²³ A magyar irodalomban is a középkor és a kora újkor szimbólumai közé tartozik: Balassi Bálintnál „Csak az szép leányok s az basiliscusok, hogy a szemekkel ölnek” (*Vitézek karjokkal...*). A felvilágosodás hatására elveszítette korábbi gyakoriságát. A 19. sz.-i szépirodalomban még elő-előfordul, a 20. sz.-iban

említése nem mérhető. Jókai Mór *Majmu-na, az álomtündér* c. elbeszélésében a különleges tudás okozója, Kemény Zsigmond *Gyulai Pál* c. regényében tekintete a jövőbe látást, a szenvedélyt jelképezi, ellentétben a korábbi hagyománnyal. Jókai Mór *A lőcsei fehér asszony* c. regényében porrá örölt szíve a legkülönlegesebb gyógyszer jelképe, *A kőszívű ember fiaiban* pedig a női lélekbe bújt ördögöt szimbolizálja. • A magyarországi művészetekben a **halál**, az **ördög** és a **bűn** megtestesítője.²⁴ Egy fa két oldalán, egymással szemben álló ~ látható pl. a soproni Szt. Jakab-kápolna északi timpanondomborművén. A tükörbe néző ~ a **hűtlenséget** szimbolizálja pl. John Barclay *Argenis* (Eger, 1792) c. műve illusztrációján. A heraldikában is előfordul mint a **hatalom** és az **örökkévalóság** szimbóluma: Liptai Miklós címerében balra fordult, tűzokádó, ezüst ~ ágaskodik, nyakán egy háromliliomú arany korona-örvvel.²⁵ Díszítőelemként mázas cserépedényeken (pl. kancsó, tányér) és egyéb használati tárgyakon (takácsszöttesek, hímzések, csipkék) szerepel.²⁶

24 Vö. *LCI* 1 251–253; SEIBERT 1986, 48–49; *MAMŰL* I, 2003, 318.

25 Ábr. Liptai Miklós címereslevele (1415): *MÉ* 1972/4, 274.

26 Vö. *Legendás lények* 2008, 265.

BEHEMÓT

Jelentése: **összörny, gonosz erő, káosz, erőszak, lázadás, polgárháború, pokol, alvilág, sátán, pusztítás, hiábavaló harc, hatalom**

A bibliai szörny mitikus eredete a babiloni időkig megy vissza, amikor a →leviatánnal együtt a káosz két **összörnyét** jelképezték. Valószínűleg az egyiptomi mitológiából ered: a gonosz Széth vízfenevad alakjában harcol Hóruszal. Széth a **káosz**, a **gonoszság**, az **erőszak** és a **lázadás** jelképe volt, „mindaz, ami a természetben ártalmas és pusztító”.¹ Ez a jelentéstartalom beolvadhatott a bibliai ~ alakjába. • Jób könyve részletesen leírja (40,15–41,26): fűvön él, mint az ökör, erős izomzatú és csontozatú, farka vastag, mint a cédrus törzse, hátát pikkelyek barázdálják, vas erősségű lábszára és erős csontozata van, egyszóval „remekmű az Isten alkotásai közt” (Jób 40,19). Lótuszbokrok közt, nádban és mocsárban bújik meg, de szárazföldön él, tehát szárazföldi összörny, de a megáradt folyó sem retenti el. Párja a víziszörny, a →leviatán. Lehetetlen vadászni rá, leigázni, vagy megszelídíteni, pusztá tekintetével legyőzi az embert, semmilyen fegyver, kard, lándzsa, kopja és nyíl sem fogja, „csak egy szalmaszálnak nézi a buzogányt, nevet a dárdán is, amely felé süvít” (Jób 41,21), „nincs hozzá fogható a földkerekségen, [...] a büszke állatoknak ő a királyuk” (Jób 41,25–26). Ugyanakkor a Pokol torka-ábr. egyik forrásának is tekinthető a ~ leírása: „Torkának kapuit vajon ki nyitja ki? Fogazata körül rémület tanyázik” (Jób 41,6); „A torkából meg fákllyák törnek elő, s mint tűz szikrái szállnak, a magasba. Az orrlukyaiból füst gomolyog elő,

1 PLIN. *NH* 8. 78–79; GALEN. 12. 250; SOLIN. 28. 50.

2 PLIN. *NH* 8. 33.

3 Uo.

4 LUC. *Phar.* 9. 724–726, 828–833.

5 AIL. *NA* 3. 31.

6 PdB XVb.

7 *Etym.* 12, 4, 6–9; *Ashmole 1511*, 1001; Hugo Foliato, 41.

8 *Bodley 764*, 184–185.

9 Vö. pl. Brunetto, 140.

10 *Ashmole 1511*, 1001; Alb. Magn. 24. 13.

11 VdB. 20. 22–24.

12 Bart. Angl. XVIII, 15.

13 Brunetto, 140.

14 Cecco, III, 12, 7–9.

15 *FdV* 10.

16 AUG. *Enarr.in Ps.* 90. 2. 9.

17 Hild. 8, 12.

18 HORAP. I, 1; II, 61; Pier. Valer. 181.

19 Leo. *Best.* 10.

20 CAMER. IV, 79.

21 PICIN. 238–239.

22 UA 363.

23 COMENIUS XXX.

mint a fazékból, amely forr és buzog” (Jób 41,11–13). • A középkori értelmezések távolról sem állandó és egyhangú szimbolikus értéke szerint mindazonáltal az egyházatyák számára a ~ maga a **sátán**. Isidorus etimologizálása szerint a ~ héber szó, és a latin ’állat’-nak felel meg. Bűnei miatt hullott alá az égből „és Leviatánnak, azaz vízi kígyónak is nevezik, mert a világ tengerén csélcsep ravaszággal tekerődzik”.² A bibliai leírás alapján a századok során hol a →rinocéroszal, hol az →elefánttal, hol (legtöbb esetben az újkorban) a →vízilóval azonosították. A 17. sz.-ban, Ferrer de Valdecebro állatos erkölcs-tanában méreteit és táplálkozását tekintve az elefántnak felel meg³; Samuel Bochart 1663-as *Hierozoiconja*⁴ vízilónak tekinti. Collin de Plancy először 1818-ban megjelent demonológiai szótárában a ~ a pokol falánk, pocakos, elefánszerű démonaként jelenik meg,⁵ de egyes vélekedések szerint felöltheti →kutya, →farkas, elefánt vagy →róka alakját is. A 17. sz. közepén Quevedo *Nem látod a Behemóthot?* c. szonettjében állandó kérdésfeltevés-sel foglalja össze a bibliai szörny tulajdonságait, Milton *Elveszett Paradicsomában* (1667) a ~ a föld legóriásibb, a mocsárból előtökölő szülötte, Thomas Hobbes a *Behemót, avagy a hosszú parlament* c. politikafilozófiai dialógusában (1682) a szörny maga a **polgárháború**, a **pusztítás**, a rend felbomlása. William Blake Jób könyvéhez készített *Behemót és Leviatán*-ábr.-án (1810 k.) a varacskos disznó és a víziló keveréke. Bulgakov *Mester és Margaritájában* Woland professzor (a sátán) nagyevő fekete kandúrját nevezik Behemótnak. • A 19. és 20. sz. magyar szépirodalmában ritka szimbólum. Jókai Mór *A kőszívű ember fiai* c. regényében a túlzásba vitt gesztusok – kacagás, ordítás – jelképe, Cholnoky Viktor egyik novellájában a nem pontosított **összörnyé**, Ambrus Zoltán azonban átértelmeztelve, ironikusan, a stressz szimbólumaként – „átnyilazott gyomrú Behemóth”-ként – említette *Őszi napsugár* c. kisregényében. •

A magyarországi művészetben kígyó- vagy sárkánytestű állat, a **pokol**, az **alvilág** meg személyesítője.⁶ Ábr. l. pl. a bögözi (Mugeni, Románia) és a kéméni református templom Utolsó ítélet-freskóján (14. sz. 2. fele, Chimindia, Románia), valamint görögkatolikus ikonokon (17. sz.).⁷ Az emberi lelket vezető őrangyal megvéd a pokolra jutástól, amit ~ kitátott szája jelképez.⁸ Református templomok 18. sz.-i festett kazettás mennyezetének nem túl gyakori eleme: pl. Bánffyhunyadi (1780, Huedin, Románia szentély, Asztalos Umling Lőrinc). A ~ot azonosítják a →csikóhal/hippocampuszal is.⁹

1 PLUT. *De Is. et Os*, 27. 45.

2 *Etym.* 8. 11. 27.

3 Andrés Ferrer de VALDECEBRO, *Gobierno general moral y político hallado en las fieras y animales silvestres sacado de sus naturales propiedades y virtudes*, Madrid, 1680, 58.

4 Vö. V. 15.

5 *Dictionnaire Infernal*, Paris, Henri Plon, 1863, 86.

6 LCI 3 93–95.

7 Kassa, Vychodoslovenské múzeum; Bp., Néprajzi Múzeum; *MÉ* 1984/4, 273; PUSKÁS 2008, 90, 132; *Középkori falképek* 2008, 142).

8 KNAPP 2000, 65, 67, 71.

9 *MAMŰL* XIII, 2012, 373.

BÉKA/VARANGY

(rana, bufo)

Jelentése: **együgyűség**, **gyávaság**, **ostobaság**, **gőgösség**, **felfuvalkodottság**, **a föld ősan-ya**, **időjóslás**, **felesleges fecsegés**, **zajos kellemetlenkedés**, **eretnakség**, **haragos ember**, **csúfság**, **paráznság**, **fösvénység**, **rágalmazás**, **baj**, **nyomor**, **igazságtalanság**, **termékenység**, **nász**, **haragos ember (varangy)**

Főleg víz közelében, mocsárban élő, ragadozó vagy rovarevő farkatlan kételtű. Több ezer fajtája létezik. Teste lapított, viszonylag gyenge elülső, viszont hosszú, izmos, ugrólábbá fejlődő hátsó végtagok jellemzik, düledt szeme és folytonos brekegése, kuruty-

tyolása a legfőbb ismérve. • Az ókorban a ~ brekegéséről, amelyet Arisztophanész a „brekekekex koax koax” hangutánzó szin- tagmával tett hangzóvá, úgy tartották, hogy

Béka. Aldrovandi, *Natura picta*

az isteneket és az embereket zavarja, Pánnak és a nimfáknak azonban tetszik.¹ Mivel a ~t az alvilághoz tartozó lénynek tartották,² ezért széltében kis ~figurákat helyeztek a házakra és a különféle tárgyakra, mágikus, bajelhárító funkcióval. A *Békaegérharc* c. komikus eposzban a ~k és az →egerek jelentéktelen harca a mindenkori politikai viszályok és háborúk karikatúrája, a költemény maga pedig a hőseposzok paródiája. Az állatmesékben a ~ jobbára negatív karakter: a **gyávaság**, az **ostobaság**, a **gögösség**, a **fel-fuvalkodottság** jelképe. Egy legenda szerint egyes vidékeken a ~k némák, és ha brekegő ~kat szállítanak oda, ők is elnémulnak – és fordítva, a néma ~nak megjön a hangjuk, ha máshova szállítják őket.³ Az ókorban is **időjósként** tekintettek rá, aki a szokásosnál hangosabb brekegésével előre jelzi az esőt.⁴ A varangyot (*bufo*) a mérge és a rútsága tette alkalmassá arra, hogy mindenféle varázspraktikák kedvelt állata legyen.⁵ A görög-római gyógyszerészetben felhasználták a varangyot: hamvait hatásosnak tartották köszvény ellen.⁶ A ~t az ókorban nem fogyasztották. • A ~ negatív jelentése az Ótestamentumból ered: tisztátalan állatnak tekintették (3Móz 11,9 skk.), és az Úr Mózesen keresztül fenyegeti meg Egyiptomot:

„Ha nem engeded, hogy kivonuljanak, akkor Egyiptom földjét békával sújtom” (Kiv 7,27). A ~kkal történő büntetésre emlékeztet a Zsolt 78,45 és a 105,30 is. A Jelenések könyvében a →sárkány, a vadállat és a hamis próféta szájából „békához hasonló tisztátalan lélek” mászik elő (16,13). • A *Physiologus* különbséget tesz szárazföldi, ill. vízi~ között. A szárazföldi/leveli ~/varangy jól tűri a nap hevét, de a viharban elpusztul: a hitbuzgó emberekhez hasonlatos, akik „állják a kísértések hevét, ám ha heves vihar – az erény miatti üldözés – tör rájuk, elpusztulnak”. A vízi ~ a többi emberhez hasonlatos, akik „visszamerülnek korábbi buja gerjedelmükbe”.⁷ A középkori felfogásban a ~k **földből** teremtettek,⁸ elnevezésük (*ranae*) a mocsárban hallatott zajos „beszédükből” eredeztethető.⁹ A ~ az **eretnekeket** szimbolizálja üres fecsegésével, érzékeinek engedelmességgel.¹⁰ A ~ számos szervét és testrészét használta a középkori orvoslás, nem egy a szexualitással volt kapcsolatos. A varangy mérge olyan hideg, hogy bármely testrészt, szinte jegelve, érzéketlenné tesz.¹¹ A görvélyben szenvedők varangy máját betakaró nedves, majd kilenc napra rá kiszáritott földdel borítsák a keléseket: ha Isten is úgy akarja, ettől meggyógyulnak; a kötéssel borított köszvényes testrészre fűbe fojtott, haldokló ~t kell tenni, ez akár egy évre is megszünteti a bajt.¹² A varangy jobb oldalából származó kis csontból a boszorkányok szerelmet vagy gyűlöletet kiváltó bájitalt készítenek, sőt a hideglelésre is hatásos.¹³ A ~ a **paráznaság** szimbóluma, éjjeli párzásuk oka ugyanis, hogy rejtve maradjon természetellenes közösülésük, vagy – engedékenyebb szempontból – szemérmüket jelzi a sötétségben való közösülés.¹⁴ Ikonográfiája nem mondható gazdagnak. Illuminált kódexekben jobbára díszítőelemként szerepel növények, virágok mellett, de a bűnök (paráznaság) és a pokol ábr.-ában is megjelenítették.¹⁵ • A ~ középkori szimbolikája az újkorban sem vesztett hatékony-

ságból, sőt újabb jelképeket indukált, amelyek a korábbi hiedelmeket hangsúlyozták. Ilyen pl., hogy a hideg vízbe dobott ~ meg-némul, de a langyos mocsárban visszanyeri a hangját;¹⁶ aki egy nő titkait akarja megtudni, varangy nyelvét tegye az alvó hölgy keblére, a szíve fölé, s ekkor bármit kérdezzenek is tőle, minden titkát őszintén felfedi.¹⁷ Az emblémáskönyvekben is többféle szimbolikával van jelen: bár a földön és vízben is megélő ~ a megfontoltság példája, a magukat felfújó dicsekvők, állandóan fecsegő rágalmazók és az eretnekek attribútuma. Ripánál a **fösvénység** és az **igazságtalanság** szimbóluma: a varangy földből él, s bármennyi föld van körülötte, senkinek sem ad, ezért igazságtalan is, amikor csak a földi, anyagi haszonra ügyel.¹⁸ Külsejét tekintve széles mellű, rövid nyakú, puffadt szemű, felvágott szájú, gyenge lábú, foltos bőrű állat,¹⁹ akinek a **csúfsága** alantas lelkének tanúbizonysága.²⁰ A varangy, ha felfújja magát, mérgében bárkire rátámad, akár a haragos ember.²¹ • Miskolczy Gáspár *Vad-Kertjében* a tavaszt jelképező, de az ivóvizet megfertőző ~król ír. Emellett a ~ „jeles kiábrázoló képei a gonosz **rágalmazóknak**, Szitkozódóknak és a csacsogó Parasztoknak [...] de az Istenfélők előtt csak el-elrejteznek”. További negatív jelentése az **eretnekség**, a **fösvénység**, az irigység, a kegyetlenség és az ártó ellenségeskedés. A varangy a **haragos ember** jelképe, aki „néminemű mérges nedvességet fosik ki, mellyel valami körülötte vagyon, mind azt meghintvén meg-mérgecsíti”.²² Bod Péter biblialexikonja a ~nak szentelt szócikkben „ábrázolja a sokat tsátsogó, Bűn’ fertőjében múlatkozó Embert”.²³ • Szóképekben és kifejezésekben gyakran előfordul a 19. és a 20. sz. irodalmában, igen változatos említései szerteágazó értelmezéseket eredményeztek. Arany János *Én vagyok az anyám átka* c. versében a vádlevelbe írt valótlanságokat jelképezi. Mikszáth Kálmán *Két választás Magyarországon* c. regényében a (va-

rangyos)~ a (bel)politika szimbóluma. Több írásában a (kecske)~ az átlagos, különösebben érdekes tulajdonságokkal nem rendelkező lányok jelképe; *Beszterce ostroma* c. regényében a bajt okozó lány lefokozásáé. Bródy Sándor *Két kis leány és a hét malac* c. írásában ugyancsak a leértékelés jelölője. Madách Imre *Az ember tragédiája* c. drámájában a ~ a megírás korára vonatkozó társadalom- és emberkép jelképe (Londoni szín: „Sima mocsár csak, békával tele”). Jókai Mór az *Ahol a pénz nem Isten* c. regényében a világtól elvonult embert újra megtaláló, leküzdhetetlen külvilág jelképe az undok →kígyókkal együtt; *Névtelen vár* c. regényében a ~évés a franciák idegenségének jelképe. • A magyar népi képzeletben pozitív és negatív tartalmak hordozója. Alakjához gazdag epikus, hiedelem- és szólásanyag fűződik. Démonikus és ugyanakkor antidémonikus állat, termékenységszimbólum. A teremtésmondák szerint egyedül a ~ szánakozott Szűz Mária fájdalmán, amikor a fiát elvesztette. Ezért jutalomból halála után nem bűdösödik meg, hanem kiszárad. A ~ csontja, pora, ill. a megszáritott állat gonoszúzó, gyógyító eljárásokban is gyakori. Népmeséinkben is előfordul. Általában a **baj**, a **nyomor**, a hiány és a szegénység megtestesítője. A legismertebb hozzá kapcsolódó mesetípus „A béka királyfi” változat,²⁴ amelyben a születésekor megrontott és így ~ alakját öltő hős a mese során megszabadul megrontott állapotából és királyfi, királylány lesz belőle. A magyar és az európai állatmesék között is elterjedt – az antik tannehagyomány nyomán – a maguknak új királyt kívánó ~król szóló mese. A ~ főleg a szerelmi varázslás eszköze volt országszerte. A leveli~ szerepet kap az **időjárásjóslásban**: ahány nappal Szt. György-nap előtt kijönnek a ~k és a kígyók, annyi napig lesz még hideg, ill. a ~ erős kuruttyolása esőt jelez. Általánosan elterjedt nézet, hogy a boszorkány ~ alakot is ölthet, így a megjelenő ~ meg-

sebesítésével a boszorkányt vélték bántalmazni. A ~ számos szólásban él: „a béka s... nél is lentebb” (sanyarú állapotban van); „annyi pénze van, mint a béka tolla” (semmi); „béka nő a hasadban” (sokat iszik); „békára ült vagy lépett” (szellentett); „lenyeli a békát” (kénytelen elfogadni egy helyzetet). Hangutánzó gyermekmondókákban is szerepel. Csokonai fordításának folklorizálódott variánsai hatására ismert a magyar folklórhagyományban a ~király és az egerek hercege közötti harcról szóló homéroszi eposz története is. Ehhez kapcsolódik a nagy lelkesedéssel vívott, ám jelentéktelen, nevetséges harc kifejezésére használt, széles körben ismert szólás, a „béka-egér harc”.²⁵ • A magyarországi művészetben is sokféle szimbolikus értelmet hordozhat. A keresztény kultúrkörben a feltámadás, a gonosz, a bűnösség, a **paráznaság** és a **termékenység** jelképe: ábr. pl. a pannonhalmi bencés apátság templom egyik pillérlábazatán (13. sz. 1. negyede).²⁶ A ~ az antikvitásból eredő hagyomány szerint a termékenységet, ill. a szerelmi harmóniát jelképezi, s mint ilyen természetes módon utal a **nászra**: l. pl. az Esterházy-kincstár fedeles dízszerlegét és násfás serlegét.²⁷ A **mulandóságot** jelképezi Franz Lucas Huetter 1760 k. festett meditációs képe, ma a felsőtárkányi római katolikus templomban. A középkorban az ördögök és démonok közé sorolt negatív jelentéstartalmú állat, elkárhozott lelkek kínozója *Utolsó ítélet*-jeleneteken: pl. a kietei templom északi falának freskóján (1426, Kyjatice, Szlovákia).²⁸ A Grimm testvérek *Béka király* c. meséje nyomán számos játszótéren, közkúton megjelenik az ábr.-a, l. pl. Raffay Béla szökőkútfiguráját Révfülöpön (1993).

1 *Batrachom.* 187 skk. AR. *Ran.* 226 skk. HOR. *Sat.* 1. 5. 14.

2 AR. *Ran.* 207; Iuv. 2. 150.

3 PLIN. *NH* 8, 227.

4 VERG. *G.* 1, 378; PLIN. *NH* 18. 361.

5 PLIN. *NH* 8. 110; 18, 158. 294. 32, 48

6 Uo., 32. 51.

7 Vö. *Phys.* 29.

8 Aug. *Civ. dei* 16, 7.

9 *Etym.* 12, 6, 58.

10 *Bodley* 764, 116.

11 Bart. Angl. XVIII, 16; Cecco, III, 36.

12 Hild. 8, 4–5.

13 Cecco, III, 36.

14 Thom. Cantimp. 9, 24, 26.

15 Párizs, BnF, Ms. fr. 19, f. 211.

16 Pier. Valer. 376.

17 DELLA PORTA *Mirac.* 90a–90b.

18 Leo. *Best.* 8.

19 PICIN. 224–225.

20 T. TASSO, *Gerusalemme Liberata* [Megszabadított Jeruzsálem], IV. 46.

21 DELLA PORTA *Fis.* V, 18.

22 MISKOLCZI 1702, 258–260, 263.

23 BOD 1746, 35.

24 AARNE-THOMPSON 1961, 440.

25 Uo., 402.

26 DÁVID 2002, 38–39; MAMÚL I, 2003, 326; DITTRICH 2004, 160–166.

27 Budapest, IMM, E 63.7; IMM, E 64.2. Vö. *Műtárgyak* 2014, 56–62, 97–103.

28 PROKOPP 2002, 74.

BIKA

(*taurus*)

Jelentése: **féktelenség, (pusztító) erő, mértékletesség, megtermékenyítő erő, királyi hatalom, bátorság, férfiaság, mezőgazdaság, hatalom, erőszak, büszkeség, gőg, rettenthetetlenség, hallás, bujálkodás, düh**

A ~ a →szarvasmarha hímjeként a **féktelenséget** és az ellenállhatatlan **erőt** idézi meg. Annyiban különbözik az ökörtől, hogy nincs kiherélve, e különbség azonban – a legtöbb állattól eltérően – nemcsak elnevezését változtatta meg: szimbolikájuk is eltérő, bár némely esetben szerepük felcserélhető. • A sumér és babiloni kultúrában a legrégebb időktől szerepel. Az (ökörként is értelmezhető) ókori egyiptomi termékenységisten Ápisz-bikának Hérodotosz szerint feketének kellett lennie, hátán sas formájú, homlokán há-

Toldi a bikával. Kecskemét. Búza Barna: Toldi Miklós-oszloprelief, 1947, Fotó: Tüskés Anna

romszög alakú fehér folttal.¹ Plinius viszont a jobb oldalán lévő, félhold alakú fehér folt-ról ír.² A ~ a görög vallásban a főisten, Zeusz szent állata: az **erő/hatalom** és a **termékeny-ség** szimbóluma és a főisten áldozati állata. Zeusz maga is olykor ~ képében jelent meg, l. Európé elrablásának történetét. A ~ a bronzkori Kréta vallásában – amint azt a képzőművészeti ábr.-ok tanúsítják – köz-ponti szerepet töltött be. Az ókori mozaiko-
kon, reneszánsz és barokk festményeken annyiszor megörökített mitológiai történet folytatásában Zeusz és Európé krétai nászá-ból három fiú született, köztük a majdani krétai király, Minósz. Ugyancsak a krétai ~kultusszal hozható összefüggésbe a mítosz, amely Minósz király feleségének, Paszipha-ének a Poszeidón istentől küldött fehér ~val történt nászából született hibrid lényről, a ~fejű és embertestű Minótauroszról szól. Poszeidón megvadult, elszabadult fehér ~ját

végül Héraklész szelídítette meg hetedik munkájaként. A **megtermékenyítő erő**n túl a ~ a **királyi hatalom**, a **féktelenség**, a **pusz-tító erő** jelképe is. Az állatmesékben nem gyakori szereplő, de ezekben is az erejét emelik ki és a nagy hatalmúakat szimboli-zálja.³ • A →marha, tiszta állat lévén, hasított körmű és kérődző (5Móz 14,4). A fiatal ~ fontos és értékes áldozati állat (3Móz 1,3; 3,1; 4,3; 4,14; 16,3,11). Az Ószövetségben áldozati állat (Kiv 29,10–14), pap vétke ese-tén a hibátlan ~ a vétekáldozat (Lev 4,3). Mózes utolsó áldásában József törzsének erejére, bátorságára vonatkozik: „mint az elsőszülött ~, legyen tele méltósággal” (MTörv 33,17). Salamon temploma előtt a bronzmedencét tartó tizenkét ~szobrot em-lít a hagyomány (1Kir 7,23–26). A tipoló-giai szimbolizmus értelmezésében ez a ti-zenkét apostol előképe. Jeroboám két arany ~szobrot állított fel országában, hogy mint kultikus helyek összetartsák a különvált tíz törzset (1Kir 12,28–29). Olykor a **hatalom**, az **erőszak** jelképe (Zsolt 22,13; 68,31). • A középkori keresztény értelmezésekben gyakran hangsúlyozzák fékezhetetlen **büsz-keségét**, a nyájjal szembeni fensőbbeséges magatartását, agresszivitását és ingerlékeny-ségét, s ezzel a büszkeség mellett a **gőg** szim-bóluma is.⁴ Ez a vétek különösen az eretne-kekre vonatkoztatható, akik a gyenge jelleműeket könnyen bűnbe viszik. A besti-áriumok Isidorus nyomán írják le a ~ vad-ságát, amely oly mértékű, hogy fogságban hajlamos örületig dühöngeni.⁵ • A közép-korban és reneszánsz idején is szívesen ol-vasott Ailianosz leírása köszön vissza szá-mos 16. sz.-i szerzőnél: a →kossal, a →kecs-kebakkal együtt a **férfiasság**, harci **erő**, a **megtermékenyítő képesség** szimbóluma. Harcias természetét jelzi fenséges szarva is.⁶ **Féktelenségéről** Ailianosz mondja, hogy „a feldühödött bikát sem marhapásztor, sem fenyegetés nem képes megfékezni”.⁷ A rene-szánsz korban felfedezett Hórapollón hie-

Az állhatatosság megtestesítője. Nagy Ágnes: Bika, 2010, Balatonalmádi, Európa Szoborpark

roglifája szerint a **férfiasság** és a **mértékletesség** szimbóluma, mivel a ~ párzás után nem ér a megfogant nőtényhez.⁸ Szintén Hórapollóntól tudjuk, hogy a lánygyermeknek életet adó nőt a fejét balra fordító, a fiúgyermeket szülőt pedig a jobbra fordító fejű ~ jelképezi.⁹ Kicsapongó életét feladó férfi jelképe a vadfügefához kötözött ~, mivel a feldühödött állatot e fa megszelidíti.¹⁰ E fának a ~ra tett hatását Plinius és Isidorus is említi,¹¹ és az újkori értelmezésekben is a féktelenség megtörésének gyakori szimbóluma.¹² A reneszánsz emblémáskönyvek gyakori szereplője, a **rettenthetetlenség**, az **erő** jelképe, ill. – Hórapollónra hivatkozva – a ~ vagy a füle a **hallás** egyik attribútuma.¹³ • Miskolczy Gáspár *Vad-Kertjéből* tudjuk, hogy „a bikák csak a fajtalankodás kedvéért társalkodnak a tehennel, és annakutánna dőlgokra mennek”. Ez azokra a tanítókra is értendő, akik csak a nyereség, a haszon miatt vannak hallgatóik között. S mivel a nyájban elsőbbségük van, ezzel a farizeusokhoz hasonlíthatók, akiknek „teljes elsőségek volt a Sidók törvény székiben”. A megtermékenyítő erő pedig maga a **bujaalkodás**, ami közben „és meg-búsult korábban ugyan meg-dühödik”. Ez Krisztus ellenéseit jellemzi.¹⁴ Bod Péter biblialexikonjának szócikkében az erő és hatalom mellett az „Istentelen dühösködő Ember”¹⁵ jelképe,

az igaz ember szenvedését elbeszélő zoltár alapján: „Básán bikái körülfoznak. Szájuk kitérve, mint zsákmányra éhes ordító oroszlané” (Zsolt 22,13–14). • Általában a férfi- és női **erő**, valamint az ostobaság jelképe az irodalomban. Említése szépirodalmi alkotásokban igen gyakori, a 19. sz.-i művekben gyakrabban, a 20. sz.-iakban ritkábban. Arany János elbeszélő költeményeiben a ~ a **düh**, az **erő** jelképe, Gyulai Pál *Diósgyőri dalok* c. versében viszont a szerelemé. • A magyar néprajzban a ~ az **erő**, a **düh**, a **makacsság** és a **vadság** jelképe. Az egykori pünkösdi ügyességi játékokhoz hozzátartozott a ~hajsz (pünkösdi királyság). A 19. sz.-i adatok szerint az ügyességi játékok győztese egy évig a legények vezetője, bírása volt, a legények engedelmeskedni tartoztak neki. A népies jóslások szerint a ~ bögése beteg háza előtt vagy házhoz dörgölődése a beteg halálát jelenti. „A fekete ~ lábujjára hágott”, „a fekete ~ megdőfte”, „a fekete ~ szarvára vette” (meghalt). A ~ a szólásokban is a düh, az erő, a makacsság, a vadság jelképe: pl. „dühös, mint a ~”, „erős, mint a ~”, „nyakas, mint a vad ~”. Másrészt a szabadosság megjelenítője: „szabados, mint a falu ~ja” (aki a nőikkel szemben többet megenged magának az illendőnél). Átvitt értelemben a túzzel szembeni tehetetlenség megjelenítője: „megeszi a vörös ~” (leég, elpusztítja a tűz). A gyermekfolklórban ~csúfolók is ismertek: pl. „Böm-böm ~ / Vaskarika / Nem illik rád / A pántlika!” és változatai. A magyar nyelvterület szólásaiban gyakori: „bögg, mint a ~”, „dühös, mint a kivert ~”. • A magyarországi művészetben a ~ Ámos Imre háborús szimbólumrendszerében az **ördög**, a **halál** szimbóluma, vele szemben az angyal áll: az angyal kezével elhárítja magától az ördögöt, aki ~ módjára ökleli. Más képeken mint győztes Minótaurusz jelenik meg a hadszíntéren: az ördögfejű, szőrös karú lény közepén áll, alatta bepólyált halottak fekszenek.¹⁶ A ~ állatövi jegy ábr.-a pl. gyámkő a kolozs-

vári Wolphard–Kakas-ház zodiákus termében Wolphard István építkezéséből (1586 előtt, Cluj-Napoca, Románia).¹⁷ A →kígyón átlépő ~ Rómát jelképezi (antik érem után) Kazinczy Ferenc *Báróczy-kiadásának* 6. és *Minden Munkájának* 4. kötete címlapján. A dühödő ~, a pásztorokkal összezsapó bőszült ~k Pór Bertalan művészetének egyik fő motívuma, az ellenállást jelképezik (l. pl. *Bőszült bika* [1934]). L. még Kohán György *Küzdő ~kat* ábrázoló szénrajzát (1959). Nagy Ágnesnek a nyakát hátra fordító ~t ábrázoló samott- és bronzszobra (2015, Balatonalmádi, Európa Szoborpark) a legyőzött problémát jelképezi, a maga mögött hagyott terhet és az állhatatosan folytatott utat, tanulva a hibákból. A ~ megjelenik szent állatként, attribútumként, legendaszereplőként is: Ikoniumi Szt. Teklát ~val és →oroszlánnal ábrázolják;¹⁸ l. a krétai ~t legyőző Herkulest ábrázoló freskót a péceli Ráday-kastély Herkules-szobájában (18. sz. utolsó negyede);¹⁹ Szilveszter pápa feltámasztja a pogány varázsigékkel megölt ~t a Magyar Anjou Legendárium miniatúráján (*Magyar Anjou* 1975, 115); A Zeus/Jupiter által bika képében elrabolt Európé mítoszának ábr.-áról l. pl. Gyurcsek Ferenc szobrát Császárkőbányán (Kaisersteinbruck, Ausztria),²⁰ Bán István falikárpitját (1967, Bp., Hotel Budapest, Körszálló). Díszítőelemként is gyakori: a ~/ökör megjelenik a honfoglalás-kori díszítőművészetben, pl. hajfonatkoronon, vereten, szíjvégen.²¹ ~ és oroszlán fejének vonásait egyesítő démoni lény látható a nagyszentmiklósi kincs 13–14. számú ~fejes csészéjén (7–8. sz.). Az „Attila-kincs” e motívuma a 19. sz. utolsó negyedében számos magyarországi historizáló alkotáson megjelent, pl. Paczka Ferenc *Attila halála* c. festményén (1884); Zsolnay-kerámiákon (pl. 1912, Pécs, Zsolnay-kút a Széchenyi téren); Varga Imre *Bikafejes ivócsanak* (1982, Bp., 9. kerület, Boráros tér); vagy a Pulszky család síremlékén (Bp., Fiumei úti temető).²²

- 1 HÉRODOTOSZ 3. 28.
- 2 PLIN. *NH* 8. 184.
- 3 PHAEDR. 1. 30.
- 4 AUG. *Enarr. in Ps.* 54, 22.
- 5 *Ashmole 1511*, 847.
- 6 AIL. *NA* 2. 20.
- 7 Uo., 4. 48.
- 8 HORAP. I, 46; AIL. *NA* 6. 1.
- 9 HORAP. II, 43.
- 10 Uo., 77.
- 11 PLIN. *NH* 23. 130; *Etym.* 17, 7, 17.
- 12 PICIN. 202.
- 13 RIPA 1618, 106, 200, 469.
- 14 MISKOLCZI 1702, 125–126.
- 15 BOD 1746, 40.
- 16 *AH* 1975/1, 87.
- 17 *AH* 1974/2, 334–336; *AH* 1991/2, 157–164; VANYÓ 2000, 226–231; KOVÁCS 2003, 36.
- 18 *MÉ* 1990/3–4, 181.
- 19 BEREZ–LÁNGI 2003, 28–29. kép.
- 20 PIGLER 1974, Taf. 195.
- 21 BOLLÓK 2015, 345.
- 22 *Történelem – kép* 2000, 112, 712; *Az avarok aranya* 2002, 32–33.

BIRKA/JUH

(*oisz/ovis*)

Jelentése:

birka: türelem, ostobaság, gyámoltalanság, ártatlanság, hiszékenység
juh: bőség, gazdagság, termékenység, szelíd

Birka. MS Bodley 764

A juhfélék (→bárány, ~, →kos) családjának nőnemű tagja: kérődző, gyapjas bundájú, az emberiség történetében egyik legrégebben

házasított állat. • A magyar nyelvben a juh a 14. sz. végén, a birka a 15. sz.-ban jelent meg. Bár szinonim fogalmak, sok esetben nem cserélhetők fel. Szimbolikájukat tekintve jobbra azonos esetek jelölésére használatosak, bizonyos megfogalmazási gyakoriság okán azonban fenti, kontextus szerint felcserélhető jelentéseit különválasztottuk. • A görög-római antikvitásban – gazdasági haszna mellett – áldozati állat volt. A görögök elsősorban Aphroditénak, Zeusznak, Hermésznek, Pánnak és a nimfáknak áldoztak juhot, de más isteneknek is. Különösen fontos volt a szerepe Hermész kultuszában, mert az isten vigyázott a nyájakra és ő segítette elő a szaporodásukat.¹ A halottkultuszban az alvilág isteneinek fekete szőrű juhot vagy kost áldoztak. A rómaiak ugyancsak a legtöbb istennek áldoztak juhot vagy kost. A juháldozat elmaradhatatlan része volt az egyik legfontosabb tisztító, a disznó–juh–bika alkotta áldozati szertartásnak, a suovetauriliának. A késő császárkorban a császárkultusz részeként is áldoztak juhot szertartás során. Szólásokban és közmondásokban a juh/bárány az ártatlanság és a szelidség szimbóluma,² ugyanakkor a butaságé is.³ Már Arisztotelész is használta a „tolakodó kos” kifejezést a veszekedést provokáló emberre.⁴ A juhot irányító és védelmező Jó pásztor hagyományos szimbolikája is ókori eredetű. Platón utópiájában az állam polgárai belátják, hogy csak az örök legkiválóbbjai kormányozhatnak: a különféle mesterségekkel foglalkozó embereket úgy kell terelgetniük, mint egy juhnyájat, mivel a polgárok többségéből hiányzik az értelmi kiválóság.⁵ Az ókori népek számára a juhfélék nemcsak áldozati szerepet tölthettek be, de gyapjuk és húruk miatt nagy hasznot hajtottak. Hasznossága ellenére a birkát meglehetősen együgyű, ostoba állatnak tekintették.⁶ Aiszóposz és Phaedrus meséiben főként pozitív jelentései vannak: az ártatlan, a jámbor, az igazságos és az igaz-

ságtalanul elnyomott embert példázza. De előfordul az emberi **ostobaság**, a butaság és a **hiszékenység** jelképeként is. A birkanyáj a mesékben a névtelen tömeg szinonimája.⁷ Arisztophanész is az ostoba népre vonatkoztatja: „Zeusz [...] sok jó juhocskát tud vezérelni.”⁸ • Az Ószövetségben vonatkozhat a zsidó népre, pl. Izajásnál a „tévelygő juhok” az erkölcsileg eltévelyedt emberek (Iz 53,6). Az Izajás könyvében olvasható, az Úr szolgájáról szóló negyedik énekben (52,13–53,12), a Szolga szenvedése engesztelő áldozat az emberek bűneiért: „Meggínozták, s ő alázattal elviselte, [...] Mint a juh, amelyet leölni visznek, vagy mint a bárány elnémul [...] bűneink miatt halállal sújtották” (Iz 53,8–10). A birka (s különösen a bárány) a Bibliában a leggyakrabban említett állat; a juhfélék (a nyájra tett rengeteg utalást nem számítva) különböző elnevezéseken a Bibliában több száz alkalommal fordulnak elő: különösen az Ótestamentumban jelenik meg különféle kontextusban. • A Jó pásztor saját bárányával rendkívül gyengéd és hangját képes megkülönböztetni az összes bárány között. A juh (*ovis*) puha bundájú, védtelen, szelíd lelkű, elnevezését a feláldozás (*oblatio*) kifejezésből kapta Isidorusnál, aki az állat áldozati szerepét emeli ki.⁹ Középkori leírásokban a juhnak bundája színe szerint volt értéke: eleinte a fehér, a késő középkorban inkább a fekete volt kívánatos. A →kecskéétől nehezen megkülönböztethető hangjának felismerését bundája színe is segíti: a fehér birka ugyanis azt mondja, hogy „bee”, a fekete pedig „mee”.¹⁰ Egyszerű, békés, félős, lassú észjárású állat, aki képtelen dönteni, és vakon engedelmeskedik a pásztornak vagy a →kosnak. Igazi haszonállat: tejet, húst, zsírt, bőrt és gyapjút ad. A farkas által részben szétépett bundáját azonban már nem szabad felhasználni: tele van bolhával. A juhok csoportosan, nyájban élnek és védik egymást a vadállatoktól: Jézus tanítása is erre vonatkozik, amikor a fele-

baráti szeretetre és a nyáját terelő Jó pásztor kiválasztására int. Ikonográfiáját tekintve a katakombákban és a bazilikákban az őskeresztény freskók és mozaikok Jó pásztor-ábr.-ain a hívőket biztos helyre vezető, morálisan is utat mutató Krisztus látható a nyájától körülveve, pl. a *Jó pásztor* mozaik (5. sz., Ravenna) Galla Placidia mauzóleumában, vagy a Priscilla katakombákban (2–3. sz., Róma). Gyakori még Krisztusnak vállán az eltévelyedett állattal való megjelenítése, ábr. pl. az aquileiai *Jó pásztor* padlómozaik (4–5. sz.). A bestiáriumokban a gyapjas állat illusztrációként szerepel,¹¹ de gyakran ábrázolják a nyáját is, vagy a szabadban,¹² vagy ritkán a karámban.¹³ A keresztény lelkiségtől független megjelenése is rendkívül gazdag. A középkori kódexekben, hórásoknyvekben, pásztoroklétzetet illusztráló kéziratok könyvekben a juhot és a nyáját a mindennapok részeként, valós környezetben ábrázolták. • A juh, újkori szimbolikáját tekintve, továbbra is a **gyámoltalanság** jelképe, mert olyan ostoba, hogy állásfoglalásra képtelen, és a **termékenység**et is példázza, ha báránnyal ábrázolják.¹⁴ Az állszentség fehér birkabőrbe burkolózva rejti valós képét, ami a birka tisztaságára és **ártatlanságára** enged következtetni.¹⁵ A **bőség** szimbóluma is,¹⁶ mivel a **gazdagság** forrása: húsa, szőre, teje, bőre hasznos; ganaja a földet táplálja, azaz szimbolikusan, az antik mítoszokra asszociálva, „aranygyapjús állat”. A teljesen ellentétes természetű két állat, az →oroszlán és a birka együtt játszadása a béke jelképe, de a birka továbbra is az **ostobaságot** jelenti.¹⁷ • Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* a juh leírása minden korábbi szimbolikus elemet összegez: „együgyü elmével és szelíd erkölccsel bír, nincs epéje, hanem minden Négy lábú állatok között legcsendesebb és legszelídebb. Annakfelette igen békeséges-tűró, nem bög, nem ordít, sőt még száját is alig nyitja meg, akár nyírják, akár pedig torkát messék”.¹⁸ • A 19. sz.-i

Juhok farkassal. MS Bodley 764

irodalomban egyfelől az ókori és középkori szimbólumok továbbéléseként, a kereszténység hatására, jelentésmódosulással Jézus Krisztust és a híveket jelképezi. Szinte lehetetlen felmérni azokat a szépirodalmi műveket, amelyekben a fentiek jelképeként előfordul. A 19. sz.-i változó társadalmi viszonyok azonban módosították a hagyományon, Vas Gereben *Garasos arisztokrácia* c. regényében pl. a bárány és a juh a kávéházban hitelképes vendéget jelképezi, másik regényében, *A régi jó időkben* – a vénasszonnyal és a sertécsapattal együtt – a rosszat, az elkerülendőt. Mikszáth Kálmán gyakran alkalmazza mindkettőt különféle nyelvtani alakzatokban. *A fekete város* c. regényében a keresztelésre váró kisdedet, a *Beszterce ostromában* a városért hozott áldozatot és a hirtelen fellobbant szerelmet. Remegő báránykák jelképezik az *Akli Miklósban* a megriadt kamaszlányokat, s juhok Jókai Mór *Kárpáthy Zoltán* c. regényében a kortesek által már megoldozott választókat. • A magyar népi gondolkodásban a birka/juh jellemzően együgyű, ostoba, ám türelmes állat: „bamba birka”, „türelmes birka sok fér egy akolba” stb.¹⁹ A néphit szerint a juh szerencsét, áldást, egészséget hoz, de a balsors közelségére is figyelmeztet. Ha a juhok nyugodtan legelnek, míg a vándor

elmegey mellettük, szerencse szegődött nyomába; ha azonban szétszaladnak, útját nem kíséri áldás. Ha a nászmenet birkanyáj mellett halad el, gazdag lesz az új pár élete. Ha beteg embert juh nyalogat, hamar meggyógyul.²⁰ A népdalokban emlegetett legelésző juh – a harapás erotikus vonatkozásai miatt – a szerelmi beteljesülés szimbóluma. A juhnyáj mágikus védelméről tájanként eltérő módon gondoskodtak a gazdák. • A 19. sz.-i magyarországi romantikus festészetben az elhagyatott, hegyvidéki tájat vagy antik romokat ábrázoló tájképeken gyakran jelennek meg birkanyáját legeltető pásztorok az idilli antik római bukolikus költészetet idézve, l. pl. Markó Károly festményeit.

- 1 HOM. *Il.* 14. 490–491; PAUS. 2. 3. 4; 9. 34. 3.
- 2 TER. *Ad.* 534; APUL. *Met.* 7. 23.
- 3 PLAUT. *Merc.* 524; PROP. 2, 16. 8.
- 4 ARIST. *Gen. an.* 769b 20.
- 5 PL. *Pol.* 416a-b.
- 6 PLIN. *NH* 8. 199.
- 7 AISOP. 2, 25, 54, 107, 114, 159, 161.
- 8 AR. *Vesp.* 920.
- 9 *Etym.* 12, 1, 9.
- 10 Brunetto, 178.
- 11 Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 66v; Koppenhága, Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4°, f. 22v.
- 12 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 35v.
- 13 London, British Library, Additional Ms. 42130, f. 163v.
- 14 RIPA 1618, 118–119, 177.
- 15 Uo., 232, 262.
- 16 Uo., 382.
- 17 Uo., 394, 504.
- 18 MISKOLCZI 1702, 203.
- 19 O. NAGY 1985, 78.
- 20 WLISLOCKINÉ DÖRFLER 1982, 50.

BOGÁR, SZKARABEUSZ, SZARVASBOGÁR, CSEREBOGÁR (*coleoptera, scarabeus sacer, lucanus cervus*)

Jelentése:

szkarabeusz:

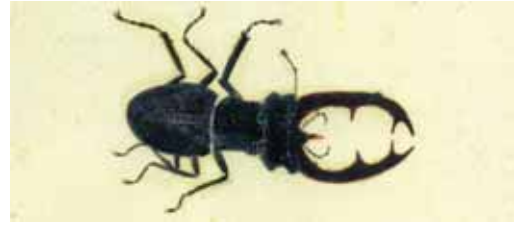
örök újjászületés, varázserő, univerzum

szarvasbogár:

mágikus erő, ördög, a gonosz, a gonosz feletti győzelem, a gonosznak a Jó feletti hatalma, halál, pusztítás, gyógyerő

Bogár gyűjtőnéven számtalan bogár és rovar szerepelhet: gyakoriságuk miatt a szkarabeusz/szarvasbogár/cserebogár szimbolikáját részletezzük. Az ókori Egyiptomban szentként tisztelt szkarabeusz ma ganajtúróként ismert. Európa legnagyobb bogárfajtája a szarvasbogár. Látványos, barnásfekete, mindenevő bogár. A cserebogár igen gyakori, szinte mindenütt megtalálható. • A szkarabeusz az egyik legrégebbi és legkedveltebb egyiptomi szimbólum. A ganajtúró vagy galacsinhajtó bogár az ókori Egyiptomban szent állat (*scarabeus sacer*) volt. A trágyából kikelő bogár és a felkelő Nap azonos képzetet keltett: a **születés**, a keletkezés, az **örök újjászületés** szimbólumai voltak. A szent bogár egyik megjelenési formája a szkarabeuszfejű Napisten (Khepre). Szkarabeusz alakú, kőből, fajanszból és elefántcsontból faragott amuletteket az egyiptomiak milliószámra készítettek és használtak, életükben a mellükön viselték, haláluk után a múmia szívére helyezték. A szkarabeusznak **varázserőt** tulajdonítottak: megóv a bajtól, a betegségtől és az ártó erőktől, és szerencsét, egészséget és jólétet hoz viselőjére mind életében, mind a túlvilágon. A hieroglifákkal ellátott szkarabeuszok, akik a fáraó egy-egy tettét örökítették meg, az uralkodó hatalmának állítottak emléket. Arisztophanész *Béke* c. komédiájában a ganajtúró bogár a paródia egyik eszköze. A főhős, Trügaiosz egy méretes ganajtúró bogár hátán száll az égbe Zeuszhoz, hogy békét kérjen a görögök számára. Különös paripáját azzal magyarázza, hogy egy aiszóposzi mese szerint a bogár egy →sas tojását felgörgette az Olümposzra. • A Bibliában, a fordítások okán, nem mindig egyértelmű, hogy az adott szöveghelyen idézett bogárféle cserebogár, →sáska, vagy valami

más. Mindenesetre jobbára a **pusztítás** jelképe: „Szólt, és sáskák jöttek, meg számtalan pusztító bogár” (Zsolt 105,34); „Ha majd éhínség lesz az országban, ha dögvész, aszály, rozsda, sáska vagy cserebogár lesz, vagy ha ellenség ostromolja az ország városait, vagy bármilyen csapás és betegség lesz” (1Kir 8,37); „Kárpótollak azokért az évekért, amelyekben pusztított a sáska, a szöcske, a cserebogár és a hernyó: az a nagy sereg, amelyet rátok küldtem” (Joel 1,4; 2,25). • A középkori kódexek lapjain dekorációs elemként – más rovarok társaságában – gyakran szerepel a szarvasbogár. Szimbolikáját tekintve, pl. a 14. sz. végén a Giovannino de’ Grassi által Giangaleazzo Visconti imádságos könyve számára illusztrált lapon, a **gonosz feletti győzelem** jelképe. Krisztus felé röpülve a szarvasbogár feltehetően a →kígyóval folytatott harcban győzedelmeskedő, szintén megjelenített →szarvasok agancsával való összehasonlítás folytán kapott pozitív jelentést. • Az újkori ábrázolások között valószínűleg első Dürer 1505-ös szarvasbogara. A kép később számos festőt meghihletett, köztük a magyar vonatkozásai miatt is jelentős holland udvari festőt és miniátort, Joris Hofnagelt. Pozitív szimbolikája szerint a szarvasbogár maga Krisztus, a növények és az állatvilág ura, akinek születése legyőzi a gonoszt és az üdvözülést biztosítja. Negatív szimbolikája ennek éppen ellentéte, eszerint maga az **ördög**, a démoni erő, amely rátámad a jóra és felemészti: pl. a novacellai apátság könyvtárában lévő 1526-os misekönyv miniatúráján, amely angyalkákra támadó – rendkívül realiztikusan ábrázolt – szarvasbogarat ábrázol. A szkarabeuszról az újkorban alkotott képet gazdagította a 15. sz.-ban felfedezett Hórapollón, aki szerint a szkarabeusz hieroglifája jelentheti a **születést** és **önmaga újratemtését** (mert anya nélkül zajlik), az **apát** (mert kizárólag apa hozza létre) és az **univerzumot** (mert születése az univerzuméhoz hasonlatos).¹ Egyes Aiszó-

Szarvasbogár. Aldrovandi, *Natura picta*

posz-fordításokban a szkarabeusz, másokban ganajtúró szerepel a sasról és a bogárról² szóló mesében, amely sok korabeli tanmesegyűjteményben megtalálható. A barokk csendéletek gyakori szereplőjeként fekete, gyászos színe, a hím hatalmas, vészjós ollója, baljós, sötét tekintete megzavarja a zöldségek, gyümölcsök, tárgyak kreálta nyugodt valóságot. A 16–17. sz.-i flamand és német csendéleteken követhető nyomon a szarvasbogár **gonosszal** való azonosítása (erdőtüzek okozójának tartották: ollóját a tűzről az izzó fadarabokat mozgó fogóhoz hasonlították). Georg Flegel képein gyakran szerepel: egyik képén a kenyér, a bor és a →hal krisztológiai elemeinek ellentéte a halra támadó szarvasbogár (*Csendélet gyümölcscsel, dióval és szarvasbogárral*).³ Giovanna Garzoni *Fügék és szarvasbogár* c. csendélete is jelzi a bogár negatív értelmezését. A vanitas-ábr.-okon az elkerülhetetlen **halál** misztériumát jelképezi, különösen a csendéletek többi elemével kapcsolatban. A szarvasbogár ollójának tulajdonított terapeutikus hatás és **mágikus erő** Európa-szerte az utóbbi időkig megmaradt hit. Már Plinius is a szarvasbogár rágóinak – nyakba akasztva – bizonyos gyermekbetegségek ellen **mágikus erőt** tulajdonított, ahogy az egyiptomiak hite szerint az Ápisz-bika nyelvére is egy szkarabeusz volt nyomva.⁴ Amulettként hordva a fájdalmat, az izomgörcsöt csillapította, az érzékiséget stimulálta. A nápolyi Ferrante Imperato természetrajzában (1599) a szarvasbogár ollójának orvoslásra való felhasználását részle-

Nagy Ágnes: Szarvasbogár, 2015, magángyűjtemény

tezi: arannyal vagy ezüsttel ötvözött amulettokról szól.⁵ • Miskolczi Gáspár állatenciklopédiájában a bogarak „apróbb és kisebb tökéletességű állatok”, ám „az Isten bölcsességének dicsőségét mutogatják”, mivel mindegyik bogárfélét életmódjának megfelelően látott el érzékszervekkel, szárnyal stb. Közismert a szarvasbogár, amely „mindenkor inkább az emberek körül sűrű forog”.⁶ Comenius *Orbis Pictusa* szerint „a bogár befödi a szárnyakat hivelyes héjakkal”.⁷ A 17–18. sz.-i természetrajzok pontosan leírják és ábrázolják, szimbolikáját alig vagy egyáltalán nem érintve. • A szarvasbogár mint szimbólum a romantika hagyományaként szinte kizárólag a 19. sz.-i irodalomban fordul elő, a modern és a posztmodern ezt a szót és a mögötte álló konnotációs mezőt sokkal kevésbé használja. Összetett szóként, jelzős szerkezetben vagy egyedi elnevezéssel – selyembogár, szövőbogár, cserebogár, éji bogár stb. – értelme, ennek megfelelően szimbolikája, módosulhat. Berzsényi Dániel *Levéltöredék barátjánához* c. versében az őszi bogár (hangja) a magány, a melankólia jelképe, ugyanígy Kármán József *Fanni hagyományai* c. regényében is. Arany János *Családi kör* c. versében az éji bogár a napzáró nyugalom szimbóluma, Mikszáth Kálmán *Beszterce ostroma* c. regényében a szkarabeusz a szerelemé. Jó-

kai Mór *Névtelen vár* c. regényében a francia hadifoglyok cserebogárevése az idegenség és/vagy a rosszindulat jelképe, *A lócsei fehér asszony* c. regényében pedig ugyanaz a felesleges beszélgetés. Babits Mihály *Cigány a siralomházban* c. versében a mívés munka szimbóluma a szárnyas, fényes, páncélos, ízelt bogár. • A bogár általában valami különleges, gyakran valamilyen negatív tulajdonság megjelenítője. A szólásokban és közmondásokban nagyon sokszor előfordul: „bogara van” (valami rögeszméje van), „bogár után indul” (rossz úton jár), „bogarát tesz a fülébe” (valami nem hagyja nyugodni), „szédeleg, mint ősszel a bogár” (gyenge a betegségtől).⁸ A cserebogár jelenléte a magyar folklórban kevésbé hangsúlyos, jelentése általában pozitív. A bogárral kapcsolatos legismertebb szállóigénk, a „miből lesz a cserebogár?” is inkább pozitív jelentést hordoz: csodáljuk, hogy valaki mit ért el, mivé fejlődött. Bács megyei babonákban jelenik meg a hiedelem, hogy annak a fának a tövében, ahol két cserebogár található, kincs van elásva. Székelyudvarhely környékén a várható terméssel kapcsolatos hiedelmeket gyűjtötték a kutatók: „ha tavasszal sok a cserebogár, sok barack lesz”. A *Cserebogár, sárga cserebogár*, a 19. sz. egyik legnépszerűbb népies műdala több mint száz népi változatban megtalálható. A pontos szerzőség bizonytalan, a dal széles körű elterjedését Déryné Széppataki Róza vándortársulatának tulajdonítják. Petőfi Sándor *Szülőföldemen* c. verse még maradandóbbá tette a dal első sorát, ahol a dajkájától halott bölcsődalként említi. • Bár – különösen a szarvasbogár – vallási szimbolikájának jelentősége a 19–20. sz.-i művészetekben nem volt mérvadó, mint ornamentikai elem továbbra is megjelenik. Nagy Ágnes *Szarvasbogár* c. acélszobra (2015) a természeti formák gyönyörűségére helyezi a hangsúlyt, és a földtől való nehéz elszakadást, a visszahúzó erőt szimbolizálja.

- 1 HORAP I, 10.
- 2 AISOP. 3.
- 3 Köln, Wallraf-Richartz Museum.
- 4 HÉRODOTOSZ, *A görög-perzsa háború*, III. 28.
- 5 Vö. F. IMPERATO, *Dell'Historia Naturale*, Costantino Vitale, Napoli, 1599, 777.
- 6 MISKOLCZI 1702, 625, 661.
- 7 COMENIUS XXIV.
- 8 O. NAGY 1966, 89–90.

BÖLÉNY/BIVALY

(*bison, bonasus, urus, bubalus*)

Jelentése: **erő, gyorsaság, hatalom, vadság, fékezhetetlenség, sátán, hamis barát, lomhaság, időnkívüliség, meggondolatlanság, halál**

Hátrafelé görbülő szarvú kérődző, a szarvasmarháéhoz hasonló testfelépítésű, nagy munkaerejű állat. Békés, de a felingerelt bika veszedelmes. • A bölény és a bivaly egyaránt rendkívüli **erejéről** és **gyorsaságáról** volt híres az ókorban. Sem Görögországban, sem Itáliában nem voltak őshonosak, a rómaiak a barbár népek ellen viselt hadjárataik során szerezték róluk az ismereteiket, amelyek azonban nem teljesen egyeznek meg mai tudásunkkal. A *bison* és a *bonasus* elnevezés az ókorban két bölényfajta megkülönböztetésére szolgált, amelyek Scythiában és Germaniában voltak őshonosak.¹ Valójában mindkettő a mára már kihalt európai bölényt rejti. Az antik forrásokban *urus* néven említett állat, akit Iulius Caesar pontosan leírt a galliai hadjáratát megörökítő művében,² valószínűleg a valaha Közép- és Észak-Európában élt őstulokkal azonos. A *bubalus* név³ két különböző állat megnevezése: a bivalyé és egy mauritániai antilopfajtáé. A *bonasus* középkorban is elterjedt leírása Pliniustól származik. Eszerint az állatnak lószőre van, egyébként a bikához hasonlít. Egymás felé hajló szarvait nem tudja küzdelemben használni, ezért menekülés közben nagy terüle-

Bivaly. Pólya, *Állatország képterme*

tet beterít ürülékével, amely, ha üldözőit éri, tűzként perzseli meg őket.⁴ • A bölény/bivaly a Bibliában szinonim kifejezés (Zsolt 22,22; 29,6; 92,11; Ézs 34,7), a revidéált Károli szöveghelyeiben is (5Móz 14,5; 33,17; 1Kir 4,23). Mivel a vonatkozó szót többféleképpen fordítják (bivaly, bölény, bika, egyszarvú, őz), értelmezése nem egyértelmű. Általában az **erőt** szimbolizálja (Ézs 34,7), ami lehet az ellenség ereje (Zsolt 22,22) és az Úrtól kapott erő (Zsolt 92,11). A bivaly a **hatalom** kifejezése is (5Móz 33,17); „Isten hozta ki Egyiptomból, olyan az ereje, mint a bivaly szarva!” (Szám 24,8). A 91. zsoltár, *Az igaz éneke*, az Úr jótéteményeit dicséri: „Fejem fölemelted, mint a bivaly szarvát, és fölkentél színtiszta olajjal” (Zsolt 92,11). A Teremtő dicsőségét jelzi a számtalan többi állat közötti felsorolásban, a rendkívüli **erő, vadság, fékezhetetlenség** jelképeként: „Hajlandó-e szolgálni neked a bivaly? Ott tölti az éjszakát jászolodnál? Barázdába tudod-e fogni kötéssel a bivalyt, boronálja-e utánad a göröngyöket? Bízhat-e benne, mivel olyan erős? Rábízhatod-e a munkádat?” (Jób 39,9–11). • A bivalyt Isidorus szelídíthetetlennek tartja,⁵ és hozzá hasonlóan a középkorban a Plinius, Ailianosz, Solinus nyomán elterjedt leírás élt.⁶ A bestiáriumban is a vele kapcsolatos történet mindig ugyanaz: mivel hátrahajló, küzdelemben nem használható szarva van, védekezésül ürülékével teríti be a támadó-

Bivaly „védekezése”. CC

kat, amely búze mellett nagy területen megéget, akármihhez is ér.⁷ Rossz természetű állat, aki „nem előlről támad, hanem hátulról támadva ejt súlyos sebet [...] megperzselve, aki követi”, ezért a **sátán** és a **hamis barát** szimbóluma.⁸ Ikonográfiáját tekintve szinte kizárólag az ürülékétől és annak szagától hátráló harcosokkal együtt,⁹ vagy e sajátosan védekező állatot és a felfegyverzett harcos(oka)t ábrázolják.¹⁰ • Újkori szimbolikája elenyésző. Irodalmi vonatkozásai kapcsán megemlítendő Mikołaj Hussowski *Carmen de bisonte (Ének a bölényről)* c., X. Leó pápának, majd Bona Sforzának dedikált költeménye (1523), amelyben, bár politikai mű, a bölény leírása példaszzerű. • Bár nem tartja őket honosnak Magyarországon, Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* röviden említi, mondván, hogy az →ökr és a →tehén „nemei közzé számláltatnak a Bialok is, úgymint erdei vad ökrök. És viszont a Bonasus, kinek serénye és vissza horgadt szarvai vannak, melly miatt a' türköldzésre is alkalmatlan.”¹¹ • A bivaly a magyar vidéki élet, mezőgazdaság régi résztvevője, szereplője, a bölény európai és észak-amerikai kipusztulását követően kapott jelentésvaltozások polgárjogot a magyar nyelvben. Arany János *A nagyidai cigányok* c. versében a bivaly bús külseje mellett **lomhaságát** is leírja: „A bivaly forró-meleg nyár-

ban, / szekeresetül együtt lefekszik a sárban: / sem istenkáromlás, sem pedig vasvilla, / úri kényelemből kivájni nem bírja.” A bivaly a nyers **erő** jelképe, s mint ilyen szimbolizálja a polgárságot Tolnai Lajos *A polgármester úr* c. elbeszélésében. Szomaházy István *Minden-napi problémák* c. történetében az alkalmatlan útitárs megnevezése – a vasúti kupéban utazó házaspárból Róma és Nápoly között a férj illeti így a megjelenő elbeszélőt, nem sejtve, hogy magyar és érti, amit mond. Ugyancsak Szomaházy említi egy másik novellájában (*Müllerné elégtétele*) az őszinteséget, amelynek utolsó képviselője – bölénye – az elbeszélő. A bivaly a gátlástalan (nyelvi) károkozás jelképe Mikszáth Kálmán *A Noszty fiú esete Tóth Marival* c. regényében. Nem túl meglepő, hogy Mikszáth másik regényében (*Beszterce ostroma*) a főhős időnkívüliségét egy „visszamaradt bölény” szimbolizálja, akárcsak Jókai Mór *Politikai divatok* c. regényében, amelynek egyik hőse kimondottan amerikai bölényként említi magát, jelezve **időnkívüliségét**. A nagy mesemondó *Fekete gyémántok* c. regényében a főszereplő nevezi bivalynak vetélytársát, azaz alkalmatlan és útban lévő alaknak. Bródy Sándor *A bölény* c. elbeszélésében a negyven éve elejtett állat a feltámadó múltat jelképezi. • A bivaly az **erő**, ugyanakkor a **lassúság** és a **meggondolatlanság** jelképe is. Szólásaink is ezt támasztják alá: „erős, mint a bivaly”, „akkor lesz, amikor a bivalyok repülnek” (sosem), „nekimegy, mint bivaly a pocsoljának (meggondolatlan). A bivalyt Magyarországon az okleveles adatok szerint már a 12. sz.-ban tenyésztették. A legújabb korban az erdélyi Mezőségben terjedt el nagyobb mértékben, főleg az uradalmakban. Igavonó állatként tartották. Teje zsírosabb, mint a tehéntej. Elterjedését akadályozta, hogy hidegre és megre egyaránt érzékeny, de ahol nagyobb erő kifejtést igénylő terhek vontatására volt szükség, időszakosan jól hasznosítható igásállat volt. Ökörjáromba fogva igázták, gondozója a bivalyos

volt. A szó minden szláv nyelvben ismeretes, a magyarba feltehetőleg délszláv közvetítéssel került. • A magyarországi művészetben erdélyi és alföldi festők gyakori témája, pl. Tornyai János, Kohán György, Nagy István képein. Mint heraldikai elem bövényfej, alatta félhold, a szarvak közt hatágú csillag látható a Balassa család címerében, pl. Balassa Péter pecsétjén.¹²

- 1 PLIN. *NH* 8. 38, 40.
- 2 CAES. *BGall.* 6. 28.
- 3 PLIN. *NH* 8. 38.
- 4 Uo., 40.
- 5 *Etym.* 12, 1, 33.
- 6 Vö. pl. Hugo Follieto, III, V.
- 7 *Ashmole 1511*, 819; Brunetto, 177.
- 8 *BM XIX*.
- 9 Hága, Museum Meermannno, MMW, 10 B 25, f. 8r.
- 10 Koppenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4°, f. 10r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 88, f. 10r.
- 11 MISKOLCZI 1702, 119.
- 12 *MÉ* 1964/2, 146.

BORZ

(*meles meles, taxus*)

Jelentése: **együtműködés, ingerlékenység, álom, alvás, aluszékonyság, lustaság, flegmatikus vérmérséklet, testesség, eretnek-ség, „borzfuvar”, időjólás**

Menyétfélék közé tartozó, éjszakai életmódot kedvelő ragadozó emlős. A nappalt és egyes területeken a telet is átalussza a maga készített föld alatti üregben, amely kész rendszer része. • A ~ról igen kevés szó esik az ókori szerzőknél, Plinius csak a különféle állatok önvédelmi, védekező módszereiről szólva említi. Eszerint amikor megijed vagy veszélyt érez, felfújja a bundáját, így védi magát az ütésektől vagy a kutyaharapástól.¹ A római gyógyászatban a veszett kutya harapására az elfogadott gyógymódok egyike a borral kevert borzürülékes főzet fogyasztása, míg

Borz. Aldrovandi, *Natura picta*

mandulagyulladásra a vízben oldott ~máj a gyógyír.² Polemón zoomorf fiziognómiája bölcs, barátságos, ám kissé rosszindulatú, ravasz, elmés, ügyes állatnak írja le.³ • Az Őszövetség szerint tisztátalan állat, akinek húsa nem ehető az izraeliták számára (Lev 11,5; MTörv 14,7) • A középkori értelmezésben Isidorus azért nevezi *melónak*, mert olyan a formája, mint egy dinnye, és mindig mézre vágyik, a lépet keresi.⁴ Az enciklopédisták szerint, ahogy Albertus is leírja külsejét, a ~ kövér, erős, rövid lábú, harapós állat, háta szürkés, hasa, lába fekete, fején fehéres sáv húzódik; ha házhoz szokott, igen játékos. A bal oldali lába rövidebb, mint a jobb oldali.⁵ A középkori bestiáriumok egyetértenek abban, hogy a ~ tisztátalan állat, aki éles fogaival erősen harap.⁶ Hegyekben, sziklák közelében él. Lakhelye föld alatti üregben van, amelyet lábával kapar és váj ki. A ~ üregvájási szokásai kapcsán a bestiáriumok csodálattal szólnak **együtműködéséről**, ami a leggyakoribb középkori ~ábr.-ok közé tartozik: egy ~ ugyanis, a többi iránti szolgálattól indítva, az odú bejáratánál hanyatt fekszik, a hasán összegyűjti a többiek által kiasott földet, s közben szájában tart egy fadarabot. Amikor jól megrakták földdel, két másik ~ megragadja a szájával a fadarabot, így vontatják odébb a földdel jól megpakolt segítőkéz társukat.⁷ A ~ középkori ikonográfiája is jobbára ezt a tevékenységét ábrá-

Borzok munka közben. MS Bodley 764

zolja a bestiáriumok, kódexek lapjain.⁸ Föld alatti kamráiban más állatokat (pl. →róka) is befogad. Ez a befogadás nem feltétlenül önkéntes, mert a róka bepiszkítja a ~ alvóhelyét, aki így nem szívesen megy már be.⁹ Meleg alaptulajdonságú, csendes állat, bár alapvetően **ingerlékenységre** hajlamos, de nem támadó. Nagy ereje van, de nem él vele: olykor megmutatja, de inkább csak jókedvében. A középkori gyógyászat főleg a máját használta fel, amelyből különféle füvekkel összefőzve kenőcsöt készítettek köszvény ellen, de a fejfájást is csillapítja. Bundája is értékes: az ebből készített öv, meztelen testen viselve, hatásos minden betegség ellen. Bőréből cipőt, csizmaszárat lehet készíteni, s aki hordja, annak lába jó egészségben lesz.¹⁰ • Újkori szimbolikája közvetlenebbül utal életmódjára. Georgius Agricola is (aki egyébként részletesen leírja) beszámol arról, hogy a ~ „(meles) egyébiránt szenvedélyesen kívánja a mézet (mel), s a nevét is attól nyerte”;¹¹ innen ered, hogy gyakran →méh-hel/mézszel ábrázolták. Szeret aludni, s mivel nappal nem aktív, éjszakai életet él, általában az **aluszékonyságot** és a **lustaságot** szimbolizálta, valamint a **flegmatikus vérmérséklet** egyik jelképe a →teknősbékával együtt.¹² Az

áalom egyik szimbóluma, amelyet „testes és elnehezült ember jelképez, aki borzbundát hord”.¹³ A ~ az éj legsötétebb időszakát, az **alvásra** fordított napszakot is jelzi.¹⁴ Gömbölyded formája a **testességet** szimbolizálta.¹⁵ Az Albertus által is kételkedve közölt hiedelmet, miszerint a ~ bal lába rövidebb a jobbnál, Thomas Browne a 17. sz. közepén cáfolja, mondván, hogy ez a természettel ellentétes.¹⁶

• Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* „igen kövér és mardosó, [...]’s aluvása által hízó” állatként szerepel, aki barlangját olykor kénytelen a rókával megosztani. Éppen emiatt „a ~ nagyságára nézve vagyon annyi mint a’ róka, sőt a’ mint némellyek itélnek felőle, a’ róka a’ borz nemzetségéből való; melyre nézve jeles ki-ábrázolójuk az igaz vallást megtagadó lelki pribékeknek”. Így a hitetlen ember, a rejtett **eretnokség** szimbóluma, mivel „tsak éjjel tzaamog ki, midőn mindenek tsendességben vannak”.¹⁷ • A ~ nem tartozik a klasszikus szimbólumállatok közé, a magyar népmesékben sem kap központi vagy akár mellékes szerepet. Fáy András viszont önálló mesét szentelt neki *A kéregető borz* címen. Ebben az önjelölt csalót örökíti meg, aki magát fájának szolgálójaként tünteti fel, s áldozatától útiköltséget kér. Az összegyűjtött „rakás eleséget” természetesen magával viszi – és soha vissza nem tér. Rajta kívül a következő század elején Ambrus Zoltán emlegette *Szeptember* c. novellájában a kétnapos ~ot, mint a korlátozott látású, érzékszervű ember jelképét. A 20. sz. végére a ~ egyre inkább kikerült a szépirodalomból. Csak Romhányi József említette a kettőslátás példajaként a ~kölyköket, családon belül csodaként, családon kívül nézve borzalomként. Az ezredforduló óta a hálózati szimbólumokat tartalmazó oldalakon tűnt fel, más és más önkényes jelképként: általában az önállóság, az önkifejezés, az aktivitás, a függetlenség, a merészség és hasonló pozitív tulajdonságok szimbóluma. • A magyar néphitben ország-szerzte ismert kifejezés a „borzfuvar”. Ennek

során – a bestiáriumból is ismert eljárás és a *Néprajzi Lexikon*ban is leírt hiedelem szerint – az egyik állat a hátára fekszik, a másik pedig kukoricát, szőlőfürtöt rak a hasára, majd a fekvő ~ farkát a társa a szájába veszi, és mint a szánkót húzza. A ~nak az **időjós-lásban** is szerepe van, hiszen a gazdálkodó ember nemcsak a légköri jelenségekből és égitestekből, hanem az élővilág segítségével is igyekezett megfejteni az időjárását. Vadban gazdag erdővidékeken hazavittek nagyobb állatokat is megfigyelésre, pl, őzet vagy ~ot.

Búbos banka. Aldrovandi, *Natura picta*

- 1 PLIN. *NH* 8. 138.
- 2 Uo., 28. 43 és 51.
- 3 POLEMÓN, 2.
- 4 *Etym.* 12, 2, 40.
- 5 Alb. Magn. 22, 2, 35; VdB. 19, 110; Thom. Cantimp. IV, 35; Bart. Angl. XVIII, 101.
- 6 VdB. 19, 110.
- 7 Bodley 764, 108.
- 8 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 50v; London, British Library, Harley Ms. 4751, f. 30r.
- 9 BV XXXIX; Bart. Angl. XVIII, 101.
- 10 Hild. 7, 28.
- 11 Georgius AGRICOLA, *A föld alatti élőlények*, Rudabánya, 2010, 24, ford. Tóth Péter.
- 12 RIPA 1618, 91–92.
- 13 Vö. Anton Francesco DONI, *Pitture (Pittura del Sonno)*, 1564, 44; RIPA 1618, 484.
- 14 RIPA 1618, 241.
- 15 UA 273.
- 16 Thomas BROWNE, *Pseudodoxia Epidemica* (1672), 3, 5.
- 17 MISKOLCZI 1702, 240–241.

BÚBOS BANKA

(*upupa epops*)

Jelentése: **tisztátalanság, hírnök, irgalmas-ság, hála, mágikus erő, hitványság, arcát-lanság, paráznság, feslett erkölcsiség, ügyügyűség**

Tarka tollazatú, fekete farkú madár, hátán fehér harántsávokkal, fején felmereszthető koronaszerű tarajos tollbóbitával. Odvas fákban fészkel, rovarokkal táplálkozik. • Az

ókorban nem voltak jó véleménnyel a tisztátalannak tartott ~ról tekintve, hogy úgy vélték, a fészket emberi ürülékből építi, sőt táplálkozik is vele. Ez az információ Arisztotelészről származik,¹ aki ellentmondásba keveredik, hiszen megelőzően azt állítja, hogy „az egyetlen madár, amely nem építi meg a fészket, hanem tojásait a fák üregeiben rakja le, anélkül, hogy bármi más anyagot felhasználna.”² Plinius a madár **tisztátalanságára** helyezi a hangsúlyt, különösképpen táplálkozására vonatkoztatva,³ ám jelzi, hogy a ~ szíve értékes gyógyszer oldalban tapasztalt fájdalmakra.⁴ Ailianosz szerint emberi ürülékből épített fészkének bűze elviselhetetlen, mindazonáltal – írja az egyiptomiakra hivatkozva – szülei iránti irgalmasságuk miatt tisztelték ezt a madarat.⁵ Egy indiai mesét is felidéz, miszerint a szülei iránti könyörületesen viselkedő ifjút az istenek jutalom gyanánt ~vá változtatták.⁶ Egyiptomban a déli szelet, a föld termékenységét is szimbolizálta. A ~, a →fecske és a →csalোগány/fülemüle görög eredetmítosza⁷ a trák király, Téreusz és családja tragikus története. Téreusz beleszeretett feleségének, Proknének a nővérebe, Philomélába, aki azonban nem viszonzta az érzéseit. Téreusz erőszakot tett Philomélán, majd kivágta a nyelvét, hogy ne tudja elpanaszolni a vele történeteket. Philoméla azonban beleszötte tragédiáját a szötesébe, és amikor ezt Prokné megértette,

bosszúból egyetlen gyermeküket, Itüsz megölte és étekül feltálla a férjének, majd Philomélával együtt elmenekült. Téreusz üldözőbe vette és utolérte őket. Az istenek azonban megszánták a nővéreket, és Proknét fecskévé, Philomélát csalogánnyá, Téreuszt pedig ~vá változtatták: „fejebűjában bóbíta buggyant, / csőre pedig valamint kardpenge tolakszik előre: / új neve: banka; az arca előtt mint fegyver a csőre”⁸ A híres mítoszt többen elbeszélik, és az átváltozást még a késő középkorban is (pl. Boccaccio *Genealogiái*-ban) a madár természetével magyarázzák. A fején viselt tollazata, akár a király koronája; éneke, akár a kiáltás (az elvesztett gyermek iránti fájdalom dalaként); a megevett gyermek emlékét pedig a madár által fogyasztott rothadó étel jelzi. Koronaszerű tollbóbítájának köszönhetően Arisztophanész komédiájában, a *Madarakban* a madarak királya, így közvetve a királyi hatalom szimbóluma. Polemón velős erkölcsi-fiziognómiai összefoglalója szerint egyebek mellett mint **hírnök** közismert: „éles a látása, barátságos, bölcs, a veszélytől távol érzi magát jól, aki elé kerül, annak a legjobb hírt viszi”⁹ • A Salamon és Sába királynőjének találkozását elbeszélő források egy részében¹⁰ a ~ Izrael királyának madara, máshol pedig a királynő jövőbe látó hírnöke: egy fa fölötti rikoltásával és röpködésével jelezte, hogy ezen a fán fogják keresztre feszíteni Krisztust. A Leviták könyvében a **tisztátalan** madarak között szerepel (Lev 11,19). • A középkori erkölcsi szemlélet, a *Physiologus* hatására is, az **irgalmasság** erényét tulajdonítja neki: amennyit fáradoztak érte a szülők, viszonzozza.¹¹ Amikor idős szülei nem tudnak repülni, mert látásuk gyengül, fészket rak nekik, eteti őket, előregeedett tollaikat, főleg a szemük körül, eltávolítja, amelyek helyébe újak nőnek, így látásukat visszanyerik¹². A ~t kell utánozni az embernek, amikor tisztelettel viseltetik azok iránt, akik felnevelték. A középkorban a ~ jobbára negatív megítélése,

az irgalmasság és a hála pozitív attribútuma ellenére, töretlenül megmarad: tisztátalan madár, aki a sírok és emberi ürülék közelében tanyázik és azzal is táplálkozik.¹³ A **tisztátalanság** mellett a **gyász** madara is, mivel síroknál fészkel.¹⁴ Vére **mágikus erővel** bír: ha ugyanis az ember testére keni, álmában őt fojtogató démonokat lát.¹⁵ Albertus tetszetős tollbóbítáját dicséri, tavaszt köszöntő, felerősödő hangját, utalva egyúttal a ~ démoni erővel bíró vére.¹⁶ A bestiáriumok a szépnek mondott madár tisztátalan mivoltát és fiúi szeretetét, gondoskodását hangsúlyozzák több-kevesebb részlettel¹⁷: szárnya alá veszi anyját, apját, és úgy gondozza őket, mint azok őt a tojásban¹⁸; szépsége gyönyörű tollaival szembeütő, bár „trágyából született, abban él és hal, / s onnan táplálkozik”, akár a bűnös lélek, aki kívül szép ruhákban pompázik, belül romlott és bűzlik, mert bűnnel él.¹⁹ Ugyanúgy megemlíti a ~ vérenek démoni erejét, mint a szülők iránti áldozatos viselkedését.²⁰ A hagyományos attribútumokhoz néha morális magyarázatot is fűznek: azon megátalkodott bűnösök szimbóluma, akik állandó örömeiket lelik bűneik fertőjében.²¹ Richard de Fournival szerelmi bestiáriumban a tojások lerakása a hódítást, a kiköltése/gondozása a barátként való elfogadást jelzi: a szerelmes férfi, drága anyámnak titulálva hölgyét, jelzi, ha a hölgy „gondozni” akarná, olyan hálás odaadással viseltetne iránta, mint a ~ az anyjával.²² A meleg és nedves alaptermészetű ~ **tisztátalansága** a középkori orvoslás számára is alapvető ismérv: a madár hatásos a már kipukkant görvélykóros duzzanatokra, vagy ha férgek emésztik a testet. Ha a ~t feje, tolla és belsősegei kivételével egy új lábosban porrá aprítják, és ezt a port teszik a sebre, a férgek elpusztulnak, a görvélykóros duzzanatok beszáradnak.²³ A madár szép tollazata és tollbóbítája okán ikonográfiája is részben e külső tulajdonságait hangsúlyozta a bestiáriumban és a kódexek ornamentikájában.²⁴

Másrészt a szüleit gondozó, öreg tollaikat kitépő ~ megjelenítése az **irgalmasságot** jelképezte.²⁵ • A ~ az újkori értelmezései is jobbra követik a bestiáriumban olvasottakat. A reneszánsz korban felfedezett Hórapollón neve alatt népszerűvé vált hieroglifagyűjteményben a **hála** hieroglifája az idős szülők gyámolítása okán.²⁶ Az egyiptomiakra hivatkozva azt mondták, hogy a jó szüret szerencsés előhírnöke:²⁷ ha a szüret előtt hallják énekelni, bőséges bortermésre lehet számítani.²⁸ Az emblémáskönyvek erkölcsi magyarázatai szerint gyönyörűsége tollazata elmentmond a visszataszító fészeknek, ahol lakik, s ez a parázna emberre utal, aki „trágyát ölel”.²⁹ A **paráznaság** jelképeként jelenik meg Bartolomeo Montagna Szent Jeromost ábrázoló képén (*Szt. Jeromos Betlehemben*, 1520 k.).³⁰ az →oroszlán, továbbá a →páva, a →tengelyce, a →majom, a →szarvas társaságában. A **hitványság** egyik jelképének is tartják³¹: trágyával és egyéb undorító dologgal táplálkozik, mivel nem mer nehézségek árán élelmet szerezni. A ~ az **arcátlan** szimbóluma is, mert azok az állatok, amelyeknek bóbíta vagy taraj van a fején, rendszerint arcátlan és fennhéjázó lelkületűek: „a bóbíta a léha góg jele [...], mint a ~, aki arcátlan”.³² A szépséges madár **hírvivő** szerepe Goethénél a *Nyugat-keleti díván Üdvözet* c. versében is megjelenik: „hiszen egykor Salamon és / Sába királynője közt is / te voltál a kerítő!” A magyar nyelvben elterjedt sokféle elnevezésére példa Comenius *Orbis Pictusa*, amely szerint „a babuta (büdös babuk) a legtisztátalanyabb, mert ganéjjal él”.³³ • Miskolczi Gáspár 1702-ben magyarított *Vad-Kertjében* is a бүдös babuk avagy banka néven felbukkanó madarat bordélyokat és csapszékeket látogató „undok fertelmes életű embereknek eleven ábrázoló képének” tartja. Tartózkodási helye és tápláléka a „bүдös temető” és „undok emberi ganéj [...] és egyéb ocsmányságokon szokott járni kelni, mint a magának moslékot kereső disznó”.³⁴: a **feslett erkölcsi-**

Búbos banka. Sárváry Eöry, *Madárvilág*

ség, továbbá az alantas, piszkos munkát végzők és az **együgyűség** jelképe is.³⁵ • Bár életmódja nem okvetlen ember közeli – szaporodása inkább erdőkhöz, táplálkozása rétekhez, legelőkhöz köti –, meg-megjelenik és fészkel az életmódjához közel eső településeken is. Csíkos szárnya, izgalmi állapotban feje tetején felmeredő tollai távolságtartása ellenére is ismertté teszik. A közfelfogás azonban – talán búzmirigyének szaga miatt, amelyről a nevét is kapta – tetszetős külseje ellenére sem nagyon kedveli. Csokonai Vitéz Mihály *Óh, szegény országunk* c. versében vele illusztrálja a viszonyok romlását: „Árpád örökébe / Csűf bitang duskál, / A sólymok fészkébe / Gyáva banka száll.” Vajda János egy elképzelt világ értéktelen madarának tartja: „Ott a szajkó, mely csak fecseg, / Banka s kakuk nem becsesek!” (*Boldog sziget*). Tóth Árpád így látja el értelemmel a madár tetszetős külsejét: „billeg sok bóbítás banka kevélyen”. Kosztolányi Dezső a hattyú szájába (csőrébe) adja a dallamtalan énekesek – köztük a ~ – megrovását a *Madarak beszédében*: „– Hogy énekelnek mindenféle fattyúk, / pimasz veréb, csicsörke, banka, vadtyúk, / mi hallgatunk a zűr-zavarba, hagyjuk, / csivogjanak, legyen meg akaratjuk.” • A ~ mint fészkelő madár fész-

ke/ürege (főként költés esetén) sok ürületet tartalmaz, ill. érintésre a kloakájuk bűzmirigyéből bűzös szagú váladékot lövell ki.³⁶ Ezért a madár a népnyelvben gyakran banka, bűdös banka vagy sáros banka.³⁷ Erre utal a mondás is: „Bűdös, mint a banka.”³⁸ „Elröpült a búbos”, mondták egyes területeken egy-egy felbomlott eljegyzéskor.³⁹ A népi biblikus történeteket bemutató *Parasztbibliában* a ~ – a történetben huputmadár – kicsúfolta a zsidók által üldözött Krisztust, amiért megbűnhődött: „Azt mondta: »hupp, hupp!«, azír annak csúnyasággal kő táplálkozni.”⁴⁰ A ~ Udvarhelyen és Csík megyében gyermekijesztőként is ismert.⁴¹

1 ARIST. *Hist. an.* 9. 616b.

2 Uo., 559a.

3 PLIN. *NH* 10. 86.

4 Uo., 18. 51.

5 AIL. *NA* 3. 26; 16. 5.

6 Uo., 16. 5.

7 OVID. *Met.* 6. 412–674; APOLLOD. *Bibl.* 14. 8.

8 OVID. *Met.* 6. 671–674.

9 POLEMÓN 2.

10 Korán 27, 20.

11 *Phys.* 8.

12 *FdV* 9.

13 *Etym.* 12, 7, 66.

14 Hrab. Maur. *Univ.* XX, 6.

15 *Etym.* 12, 7, 66.

16 Alb. Magn. 23, 24, 112.

17 Guill. Clerc. 821–870; VdB. 16, 248; Gerv. 985–1008; Brunetto, 164.

18 PhdTh. 2583–2586; *Bodley 764*, 146; PdB X; PdB vers. XXIV.

19 *BM* 48.

20 Cecco, III, 16.

21 Hugo Follieto, *Aviarium*, LVII.

22 RdF 410.

23 Hild. 6, 47.

24 Reims, Bibliothèque Municipale de Reims, Ms. 993, f. 160v; Hága, Museum Meermannno, MMW, 10 B 25, f. 36v.

25 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 72r; Hága, Museum Meermannno, MMW, 10 B 25, f. 32r; Koppenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4°, f. 39r.

26 HORAP. I, 55.

27 Uo., II, 92.

28 Pier. Valer. 322.

29 PICIN. 142.

30 Bergamo, Accademia Carrara.

31 RIPA 1618, 562.

32 Uo., 347.

33 COMENIUS XXI.

34 MISKOLCZI 1702, 440.

35 Uo., 442.

36 TAPPER 1984, 243.

37 HERMAN 1901, 57.

38 SZEMERKÉNYI 2009, 108–109.

39 O. NAGY 2010, 106.

40 LAMMEL–NAGY 1985, 456.

41 SZINNYEI 1896, 97.

C

CALADRIUS

(*charadrius/calandrius/caladrio/calandre*)

Jelentése: **gyógyító tekintet, megváltó Krisztus, bölcs gyóntató, erény, szerelmes tekintet**

Caladrius és a betegek. *MS lat. 14429*, Párizs, BnF

A részben a képzelet szülte ~ csodás tulajdonságokkal felruházott, minden folttól mentes, ragyogó, hófehér színű madár. • A már elnevezésében sem egyértelmű madár latin elnevezése – *charadrius* – valós lényre – liléfélékre – vonatkozik. Az ókori és a keresztény állatszimbolikában feltűnő hófehér, ragyogó tollú és jószerivel egyetlen szimbolikusan magyarázott cselekedethez köthető madár azonban a képzelet szüleménye. Ókori szerzőknél is találunk a madár pillantására és a sárgaságra vonatkozó információkat többféle változatban, amelyekre később is rendre hivatkoznak. Plutarkhosz a sárgaságban szenvedők számára ajánlja ezt a kis madarat, aki a betegre pillantva magához vonzza a betegséget. A ~ viszont ke-

rüli, hogy sárgaságban szenvedőre nézzen, s csukott szemmel elfordul tőle, nehogy ő maga is megbetegedjen.¹ Ailianosznál e történet szerint, ha a beteg és a madár egymást szemléli, a madár tekintete meggyógyítja a beteget.² • A középkorban elterjedt leírása és szimbolikája a *Physiologus*ban olvasható (magyar fordításban lile elnevezéssel),³ ahol egy bibliai hely (5Móz 14,11–18) jelzi, hogy a madár a tisztátalanok közé tartozik. A szöveg magyarázata azonban feloldja ezt az ellentmondást, és szintén a Szentírásból vett példa után („Amint Mózes fölemelte a kígyót a pusztában, úgy fogják fölemelni az Emberfiát is”, Jn 3,14) az egész állatszimbolika polivalenciájára vonatkozóan, minden állatértelmezésre érvényesen megállapítja: „Mert minden teremtmény kettős természetű: dicséretes és feddhető”.⁴ A betegágyhoz szálló/vitt ~, ha elfordítja a betegről tekintetét, jelzi, hogy az meg fog halni, ha viszont **gyógyító tekintetét** rászeyezi, a beteg felépül. A madár ugyanis elnyeli a betegséget, s az ég felé szállva szétszórja: akár a **megváltó Jézus**, aki elvéve a bűnös lelkek/pogányok erőtlenségét, fölemeltetett a keresztfára, megsemmisítve ezzel minden bűnünket. Ez a madár az ókori leírásokban a sárgaságban szenvedők számára gyógyír, s mivel a sárgaságot *morbus regius* (királyok betegsége) elnevezéssel is ismerték, emiatt jelzi a *Physiologus*, hogy jobbára királyi udvarokban élő hófehér madárról van szó. Ez indokolja, hogy számos bestiáriumban korona van az ágyban fekvő beteg(ek) fején. A Szt. Epiphanosznak tulajdonított egyik *Physiologus*-átiratban a ~nak szinte

A betegre tekintő caladrius. MS Bodley 764

jósképességet tulajdonítanak: a halálos betegre rá sem néz, csak a gyógyíthatóra veti pillantását, ahogy Jézus felismeri a gonosztevőket és csak a szentekre tekint. A középkori enciklopédiák és bestiáriumok az alapszöveg velős megfogalmazását bővítették, magyarálták, cirkalmazták, hol röviden,⁵ hol részletezve,⁶ hol prózában, hol versbe szedve. Leírása kimerül kivételesen ragyogó, fehér színének hangsúlyozásában, de morfológiájának részletezése elmarad. Ragyogó hófehérnek, folttalannak írták le, mivel minden bűntől mentes.⁷ Méretét tekintve egyesek a sirályhoz hasonlítják,⁸ máshol a →hattyú fehérségével hozzák párhuzamba, és hosszú nyakúnak mondják.⁹ A betegséget gyógyító képessége is néhány értelmezésváltozatot eredményezett. A *Physiologus* utal arra, hogy a tompán látásra a madár ürüléke hatásos. Az első francia bestiáriumban az ürülék (*interior fimus*) helyett – nyilván másolói tévedésből – a combcsont velője (*interius femur*) szerepel.¹⁰ Spirituális értelemben párhuzamot vontak a madár életmentő pillantása és a Megmentőnek a jobb lator felé fordított arca között, ill. Jézus viselkedésével, aki „a hamis és ellenséges” zsidók esetében meghagyta őket betegségükben, míg tekintetét a keresztények felé fordítva meggyógyította őket, amikor bűneiket magával vitte a keresztre.¹¹ Más esetben a **bölcs gyóntató**hoz hasonlítják, aki felismeri

a bűneit megbánót, ezért feloldozza és megmenti a kárhozottól, viszont aki nem hajlik a bűnbánatra, örök kárhozatra ítéltetik.¹² Richard de Fournival szerelmi bestiáriumban, a *pluvier*-nek nevezett madár a betegség, a szerelem szimbóluma: ha a hölgy nem néz szerelmesére (a ~ elfordítja tekintetét a betegről), az a szerelem és a szerelmes halálát jelenti.¹³ A középkori bestiáriumok a beteg és a vagy rátekinthető/vagy a tőle elforduló madár ikonográfiáját közvetítik. A miniatúrák különböző színvonalú kidolgozásban egy ágyban fekvő, gyakran koronás beteget ábrázolnak, akire vagy ránéz a madár, vagy elfordul tőle; egyes bestiáriumok mindkét helyzetet ábrázolják két összetartozó képen.

- Az újkorban a ~ az emblémáskönyvekben is az emberiséget **megváltó Krisztus** szimbólumaként jelenik meg, aki betegségeinket és fájdalmainkat sebeivel gyógyította.¹⁴ A ~ tekintetének értelmezése bizonyos szimbólummódosulást is lehetővé tett. Leonardo da Vinci bestiáriumban a madár az **erényt** jelképezi: „ehhez hasonlatos az erény szeretete, amely sosem engedi meg, hogy gyalázatos vagy hitvány dologra vessük tekintetünket, sőt mindig tisztas és erényes dolgokon időzik”.¹⁵ Richard de Fournival szerelmi bestiáriuma mintájára lehet elvétve némi tematikai átértelmezést találni. Cesare Ripa emblémáskönyvében – Plutarkhosz és Ailianosz történetére asszociálva – a szerelem eredetéről szólva kap szerepet a ~ tekintete. Ripa nagy tengeri madárnak írja le (amire Hugo de Folieto utal), és összeveti a madár pillantásával (avagy tekintetének elfordításával) a **szerelmes tekintetét**, ahogyan keresi a szerelem tárgyának szeméből áradó láthatatlan lángot.¹⁶ A későbbi korokban semmi újat nem tettek hozzá szimbolikájához, a fenti ismeretek birtokában használták fel és értelmezték.

1 PLUT. *Quest.conv.* 5. 7.

2 AIL. NA 17. 13.

3 *Phys.* 3.

Caladrius. CC

- 4 Uo.
- 5 Hugo Folieto, *Aviarium*. LIII; Brunetto, 155.
- 6 *Phys. lat. B.* 217–219; *Ashmole 1511*, 973–975; *Alb. Magn.* 23, 31, 20.
- 7 Hugo Folieto, I, XLVIII; *PhdTh.* 2177–2178.
- 8 *PhdTh.* 2146.
- 9 Hugo Folieto, I, XLVIII.
- 10 *Pl.* *PhdTh.* 2167–2172; *PdB V.*
- 11 *Gerv.* 881–886; *BM* 39; *PdB V*; *Guill. Clerc.* 72; *Bodley 764*, 130; Hugo Folieto, I, XLVIII.
- 12 *BT* 15; *Cecco*, III, 17.
- 13 *RdF* 382.
- 14 *LUCAR.* 2, 35.
- 15 *Leo. Best.* 1.
- 16 *Vö. RIPA* 1618, 391.

CINEGE/CINKE

(*parus*)

Jelentése: **kíváncsiság, törekenység, vidám trillázás, becsületesség**

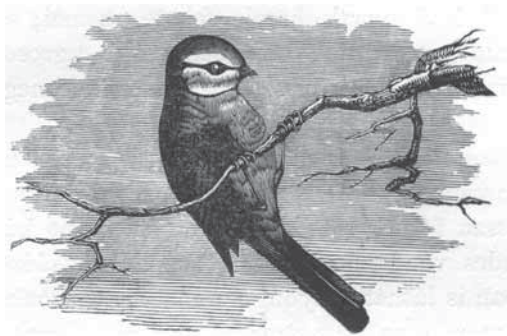
A ~félék családjába sokféle fajú és színű madár tartozik. Apró termetű, eleven, állandóan röpködő és éneklő, közkedvelt, az ember közelségét jól viselő madárfaj. Eredményes rovarpusztító. • Jelképes szerepe elenyésző az antik és a középkori állatszimbolikában. Pierre de Beauvais bestiáriumából tudjuk, hogy a gyönyörű tollazatú ~ nagyon kíváncsi, s a többi madarat látni akarja akár élve, akár holtan. Befogása esetén is a **kíváncsi-ságára** alapoz a madarász, amikor csapdát állít, majd füttyül és egy halott madarat mutat föl. A ~ odaröpül megnézni, mit rejteget a madarász, de a csapda foglyul ejti. A többi

madár is könnyen befogható, amikor a ~ sírására felel és közelít hozzá.¹ Ikonográfiájában is ez a mozzanat ábrázolása a jellemző. Orvoslásban való felhasználásáról Bingeni Szt. Hildegárd számol be. Eszerint a meleg és száraz tulajdonságú ~ szívesen röpül a tiszta ég felé. Húsa nagyon jó egészséges ember és beteg számára egyaránt, különösen a köszvényesen segít. A sárgaságot is gyógyítja a tollaitól megfosztott halott madár, akit a beteg hasára kötnek.² Ábr.-a azon túl, hogy az énekesmadarak egyikeként említik meg, általában testének **törekenységét**, hangjának vékonyságát, **vidám trillázását** hangsúlyozza.

• Comenius *Orbis pictusa* „a fáknak ágain” ülő énekesmadarak között sorolja fel.³ A ~ neve hangutánzó szó, egyben a madár **törekenységét**, rebbenékenységét is megidézi.

• Irodalmi szövegekben is általában ezek a tulajdonságai jelennek meg. Bródy Sándor *Lárvák* c. kisregényében a fázó ~ a szív jelölője, ill. önmagában a világnak, a férfiaknak kiszolgáltatott lányé. Mikszáth Kálmán *Új Zrínyiász* c. regényében azonban a ~ egyfelől az eufemizált káromkodás része – „Ejnye, szedte-vedte cinegéje!”, másfelől sértő lefokozása. Tóth Béla *Tulipános kert vagy: egy igazhívő költő élete és halála* c. novellájában a hozzáértés hiányának érzékeltetője: „[...] a költők csak annyit konyítanak a tudományhoz, mint a cinege a beretváláshoz”. Móra Ferenc múltidéző szomorú novellájában (*A cinegefészek*) a ~ hernyó pusztításával, ezáltal a gyümölcsök beérésének elősegítésével, piaci árusításukkal a vágyott sarkantyús csizmájának a megvásárlását tette volna lehetővé, ha a főhős szét nem törte volna tudatlanságában a fészekben lévő tojásait; a madárka ebben a történetben az ártatlan áldozat szimbóluma.

• A ~ eltérő kontextusokban mást szimbolizál. A keresztény kultúrában a **becsületesség** jelképe, ezenkívül a **törekenységet**, **félénkséget** is jelképezheti. Számos madárhoz kötődik eredetmagyarázat, közöttük a ~hez is: eszerint a ~ félrevezette Krisztus üldö-

Cinege. Sárváry Eöry, *Madárvilág*

zóit („nincserre, csincserere” kiáltással), s ezért jutalmul tizenkét fiókája lehet.⁴ A ~vel kapcsolatban nincs olyan gazdag szóláskincsünk, mint pl. a →bagoly esetében, viszont használták a sovány gyermek megnevezésére: „olyan, mint a cinege”.⁵ A magyar néptáncművészetben az ugrós sárközi változata a ~, elnevezését gyakori kísérődallamának szövegéről kapta.⁶ A „Hol jártál az éjjel cinegemadár...” kezdetű népdalban a gyáva szerető szimbóluma jelenik meg – e tréfás ballada témája szerint a férjes asszony félszeg szeretője különböző kifogásokat keres, hogy miért nem mer bemenni kedveséhez. Ez párbeszédese dal formájában valósul meg, s a kommunikáció, az évődés több versszakon át tart: „Hol jártál az éjjel cinegemadár? / Ablakodnál jártam, drága violám. / Mért be nem jöttél hát, cinegemadár? / Féltem az uradtól, hogyha rám talál.” Több szövegvariánsa létezik, de az első versszakban mindig

a kérdés, majd a felelet érkezik, amelyben a férjtől való félelem jelenik meg. Az utolsó versszakban mindig közlés történik arra vonatkozóan, hogy szabad az út, a szerető nyugodtan bemehet a házba: „Nincs itthon az uram cinegemadár, / Folyópatakra jár, új hidat csinál. / Rossz lovai vannak, nem ér ma haza, / Multhatunk rózsám egész éjszaka.” Ezek a balladai motívumok ismertek a német, holland és dán népköltészetben is, de a magyarra jellemző leginkább az erotikus mondanivaló és a félszeg legény nevetésessé tétele.⁷ A ~mondóka Herman Ottó gyűjtéseiben jelenik meg. Eszerint a ~ azt mondogatja: „Küncsics, küncsics, küncsics!” A torockóiak szerint ezzel a madár azt a leányt gúnyolja, aki a téli munkákból nem vette ki a részét (nem font és szőtt), és az inge ezért úgy elrongyosodott, hogy kilátszik a keble („a csicse kilátszik”).⁸ A madárszimbólum gyakori a magyar népi díszítőművészetben, szerelmi ajándékokon, s általában nincsenek faji megkülönböztető jegyekkel ellátva. A népdalokban megjelenhetnek fajspecifikusan – pl. „galambom”, „gerlicém”, vagy éppen „~madár” alakban – mint becéző formulák.

1 PdB vers. LIV.

2 Hild. VI, 42.

3 COMENIUS XX.

4 DIÓS 2003, 224–225.

5 BÁRDOSI 2012, 732.

6 MARTIN 1977, 433.

7 KRIZA 1979, 340.

8 HERMAN 2003.

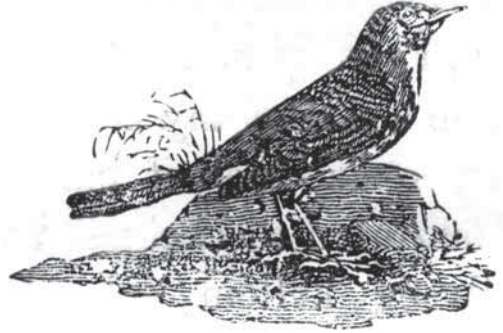
CS

CSALOGÁNY/FÜLEMÜLE

(*aédon, aedon, philomela, luscinia*)

Jelentése: **költő, költészet, tavasz hírnöke, zene, tökéletes muzikalitás, szabadságvágy, bánat, melankólia, gyász, panasz, könnyörület, éjszaka, hajnal, tavasz, szabad és bölcséleti tudományok, feltámadás, újjászületés, szerelmi vágy, remény**

Elbűvölő zeneiséggel egyszerre négy hangot is megszólaltatni képes kicsi énekesmadár. Tollazatát a vörösesbarna különféle árnyalatai jellemzik. • A ~ éneke már az ókorban is csodálatot váltott ki: a **költészet** és a **költő** metaforájaként a görög kultúra kezdeteitől jelen van a költészetben.¹ A költők olykor a ~ tanítványának nevezik magukat.² A ~, mint a dal/költemény/költészet metaforikus megnevezése, a hellenisztikus költészetben³ terjedt el. A görög költészetben gyakran említik a **tavasz hírnökeként**,⁴ ugyanakkor panaszos énekesként is,⁵ akinek éneke a vágyakozás, a **bánat** és a **panasz** szentimentális kifejeződése. A ~ énekének szomorúsága a római költészetben a trák Téreusz, Prokné és Philoméla mítoszával kapcsolódott össze.⁶ A későbbi korok költői forrása az Ovidiusnál olvasható elbeszélés, amelyben a költő három madár (Téreusz →búbos banka, Prokné →fecske és Philoméla ~) eredetére ad mitikus magyarázatot.⁷ Egy másik mítosz szerint, amely egyben a madár görög *aédón* nevének is az okmagyarázata, a thébai Zétosz felesége, Aédón változott ~nyá, miután tévedésből megölte a saját fiát: ez az oka a ~ének panaszos hangjának. A görög népi gyógyászatban

Csalogány. Sárváry Eöry, *Madárvilág*

a madár húsa fontos összetevője volt egy elvárost gátló gyógyszernek, ami nyilvánvalóan a madár esti énekével magyarázható. A ~ megjelenése a **tavasz**, az újjászületés kezdete is.⁸ Az ókori szerzők részletesen tárgyalják a sokak szerint legszebb hangú és legki-finomultabb **muzikalitással** megáldott énekesmadár tulajdonságait. Ailianosztól tudjuk, hogy tavasszal tizenöt napig, éjjel, nappal szüntelenül dalol. Rabságban nem énekel, szenvedélyesen ragaszkodik a **szabadsághoz**.⁹ A mesékben is éneke révén szerepel. Csodás hangját emeli ki Phaedrus is: „a fülemile trillázni tud”.¹⁰ Bár a Biblia nem említi, Szt. Ambrus haexémeronjában keresztény értelmezését adja, a teste melegével tojásait költő ~ csodálatos éjjeli dalára utalva. A ~ a →kakással együtt a napfelkeltét jelzi,¹¹ Isidorus szerint neve is erre utal (*luscinia* = ’fényesség’).¹² A bestiáriumban is – Ambrust követve – az egész éjszaka fészken költő és éneklő ~t a szegény anyához hasonlítják: ahogy a fészken ülő madár, teste melegével és édesen dalolva költi ki fiókait, az

anya úgy óvja gyermekeit, amikor **könyörületesen** éjjel dúdol nekik, enyhítve a szegénység keservét.¹³ A bestiáriumban és a középkori szerelmi lírában leírt ~ kicsiny testéhez mérten erőteljes, gyönyörű énekének hangsúlyozása toposz érvényű. Estétől hajnalig dalol a fák zöldjében, s hajnali éneke az első imára szólít.¹⁴ Meleg és meglehetősen száraz vérmérsékletével az éjjeli tiszta levegő élteti, a túl forró napot kerüli. Orvoslás céljából a homályos látás javítására jó a napfelkelte előtt fogott ~ epéje, amelyet harmattal keverve kell a szem környékére kenni.¹⁵ A *bagoly és a csalogány* c. 12–13. sz.-i angol tankölteményben az életvidámság jelképe a →bagoly által szimbolizált visszavonult életmód ellentételezéseként. Ikonográfiája követi szimbolikáját. A miniatúrákon, kódexek díszítőelemeként és bestiáriumban illusztrációin a lombok sűrűjében éneklő vagy tojásait költő madarat jelenítenek meg. A középkori lírát és költőt, valamint az antik mítoszokat (különösen Ovidius-kiadásokat) illusztráló kódexekben és könyvekben is gyakran ábrázolták. • A reneszánsz kor szimbolikájában a ~ édes, kellemes és változatos hangja okán és antik szerzők tanúbizonysága szerint is a **zene** ábrázolásának attribútuma.¹⁶ Csodás énekének változatossága és harmóniája a „tökéletes zenetudomány” hangja, amely oly sok hangszer tökéletes hangzását helyettesíti. Bár hangja szépségét a természetnek köszönheti, Arisztotelész óta köztudott, hogy anyja tanítja a kismadarat énekelni, s ezáltal válik a ~ hangja tökéletessé.¹⁷ A kiváló szónokokat és prédikátorokat is szimbolizálja, akik a tanítóokra figyelve teljesednek ki.¹⁸ Camerarius egyik emblémája is a lombok között egymással szemben éneklő két ~ ábrázolásával, Plutarkhosz és Ailianosz nyomán, a *Melior doctrina parentum* mottóval a szülőltől való tanulási folyamatot mutatja.¹⁹ A ~ a **tavas**, a föld újjáéledésének a hírnöke, amikor tizenöt napig szüntelenül énekel. Ahogy a madár szívesen dalol saját

kedvére, éjjeli dala a **bölcseleti tudományok**ban elmerülőket és az azokban élvezetüket lelőket is jelképezi.²⁰ A szerelem veszélyeit, titkos érzelmeket és parázna szerelmi viszonyokat is jelképezi. Shakespeare *Rómeó és Júliájában* az éjszaka, a szerelmi láz madara, míg a →pacsirta a hajnalt, az elválást jelzi. Shakespeare 102. szonettjében a **tavas**zt jelképezi: „tavasszal zeng szünetlen / S elnémul aztán a hó nyár felén”. Különösen a romantika költészetében bír a ~ ambivalens jelentéstartalommal: nemcsak a szívfájdalmat és a szenvedést, de az ismét megtalált életerőt és az **újjászületés** feletti örömet is jelképezi. Keats *Óda egy csalogányhoz* c. művében a költészet örökkévalóságát jelképezi: „Te nem halálra lettél és irigy / Idő rád nem tipor, örök madár!” • A magyar nyelvben a csalogány nyelvújítási lelemény, a csalogat igéből képzett származékszó. Korábban a 14. sz.-i fülemüle (görög *filo-* [’kedvelő’] és *melosz* [’dallam’] = *filomela*, ’daloló’) ómagyar kifejezés volt használatban. Miskolczi Gáspár a legékesebben, leggyönyörűségesebben éneklő madárnak nevezi a „filemilét”, aki „igen jeles kiábrázolója az igaz Tanítóknak akik fontos munkákat bocsátanak ki... igen szeretik a **szabadságot**”. A csodásan daloló madarat az ószövetségi próféták jelképének is nevezi, „akik még setét éjjel is, azaz, minke-előtte az Igazságnak fényes Napja, a Jézus Krisztus, a testben eljövetele által közöttünk felvirradott volna, már annakelőtte sok jeles viselt dolgairól olly világosan énekettek, mintha ugyan szemeikkel látták volna”. Téli elrejtésük és tollaik tavaszi színváltása a **feltámadást** példázza.²¹ A tanulásban és tanításban, a **bölcseleti tudományok**ban jeleskedő tanítóknak és tudósoknak is jelképe, akik szintén szeretik a szabadságot, s „az ő tudományok és hivataljok is szabadosoknak és tisztességeseknek neveztetnek, mert a lomha rabotás elmék nem alkalmasok a Deáki tudományoknak és nemes nyelveknek a megtanulására.”²² Comenius *Orbis pictus*-

ban „a fülemeüle szóll (énekel) mindenkéül leggyönyörűségesebben”²³ • A magyar irodalomban Balassi költeményeiben is (pl. *Kiben csak azon könyörög*) a **költészetet**, ill. a **bánatot** jelképezi: „Énekelsz víg szóval, nem mint én, bánattal” (*A fülemülének szól*). A hím fülemüle éneke (a tojó nem énekel) már az ókorban is a vadon élő állatoké közül az egyik legismertebb volt, amely az embert kísérte. A dalát a **szerelemi vágy** jelképének is tartották. Váradi Antal *A senki fia* c. novellájában egyfelől az emberi zene mércéje – elhallgat a hegedűszót hallva –, másfelől maga is hangszer, „az erdők fuvolája”. Vajda János *Július 22-én* c. versében a könnyedség jele, Tóth Kálmán *Szerelemi dalok*­jában pedig a csalódott szerelemé. Tompa Mihály *A csalogány és a sas* c. verse a költő (a fülemüle) és közönsége kapcsolatát, a hallgatók véleményét mutatja be utolsó soraiban: „Költöm! ne énekelj e nép előtt! / Ti nem vagytok méltók reá, hogy éltek! / Odú, mocsár s ocsmány dög kell tinéktek, / Nem költészet s dal, – ti bárgyuk, vakok...”. Kisfaludy Károly *Csalódás* c. versében a ~ a kiábrándulás madara, Kerényi Ferenc *Lantról és virágbokorról* c. versében a bokor képét felöltő szívbe a csalogány bánatot önt, a fülemüle viszont énekel: a költő nyitva hagyja a kérdést, hogy egy vagy két madárról van-e szó. Petőfinél (*Szerelemem zúgó tenger*) „a kedves csalogány” a **remény** hangja. Arany János *A fülemüle* c. közismert verse az értelmetlen perlekedésről szól, amelyben a szép­dalú madár egy meglévő konfliktus kibomlásának kezdete, a két szomszéd egymás ellen táplált haragjának megjelenítője. A történet feloldásában (a bíró saját magának ítéli a fütty jogát) a fülemüle éneke közkinccsé válik, valamivé, ami nem kisajátítható, s egyben nem is érdemel emberi vitát („Semmiségért megpörölni, / Vagy megenni, vagy megölni / Egymást korántsem akarja. / De hol is akadna ügyvéd / Ki a fülemüle füttyét / Mai napság felvállalja!?”). *Ősszel* c. versében a ~ énekének hiánya

a lélek kedélyborongását mutatja. Weöres Sándornál a törekeny szépség, a mulandóság képe: „Mikor legjobban szeretsz, bucsut intek. / Száraz levél közé hullok, / ki mindig daloltam” (*Fülemüle*). • A fülemüle a népi kultúrában az egyik legismertebb énekesmadarunk. Éjjeli éneke miatt a **szerelemi vágy** jelképe. Egy német mesében (*Miért dalol a fülemüle éjjel?*) magyarázzák éjjeli éneklését: a madarak dalosversenyében szavazással döntötték el, ki a legjobb, és mindenki magára szavazott, kivéve a ~t. Így rossz énekesnek kiáltották ki, akinek megtiltották az éneket, s csak éjjel dalolhatott („Így van ez már sok-sok ezer év óta. Amikor lemegy a nap, feljön a Hold, ragyognak az égen a csillagok, s a világra nagy csend borul, akkor hallatja a hangját a fülemüle, és bizony mindenkit megbűvöl, aki hallja.”). Herman Ottó fülemüle­hasonlatnak nevezi a mondást: „Fülemüle álmú ember”, ami a madár éjjeli énekére utal. Mária-képeken és a mennyország ábrázolásain a ~ a lélek örök boldogság utáni vágyának megtestesítője.

1 HES. *Op.* 203–212.

2 BACCHYL. 3. 97.

3 KALLIM. *Epigr.* 2. 5.

4 HOM. *Od.* 19, 520; *SOPH. El.* 149.

5 HOM. *Hymn.* 19. 8; AISCHYL. *Ag.* 1142 skk; *SOPH. Oid. K.* 560 skk; *EUR. Hel.* 1107.

6 CATULL. 53. 13; HOR. *Epod.* 2. 26; *PROP.* 4. 9. 10; *Ov. Her.* 15. 147 skk; *Ov. Met.* 6. 412–674.

7 *Ov. Met.* 6. 412–674.

8 HOM. *Od.* 19. 517–518; *PLIN. NH* 10. 29.

9 AIL. *NA* 3. 40.

10 PHAEDR. 3. 18.

11 AMBR. *Hex.* V, 12, 39.

12 *Etym.* 12. 7, 37.

13 *Ashmole 1511*, 961; *Bodley 764*, 158.

14 *BM LVII*.

15 *Hild.* 6, 49.

16 *RIPA* 1618, 367.

17 *Pier. Valer.* 292–293.

18 *PICIN.* 136.

19 *CAMER.* III, 70.

20 *Pier. Valer.* 293.

21 *MISKOLCZI* 1702, 284–288.

22 *Uo.*, 285.

23 *COMENIUS*, XX.

CSIGA

(*limax*)

Jelentése: **gyávaság, földi dolgokhoz való ragaszkodás, bujaság, eretnokség, türelem, restség, visszavonultság, zárkózottság, körültekintés, rendkívüliség (szárnyas csiga), gyötrelem, otthonukat el nem hagyók, lassúság**

Csiga. CC

Külső meszes, alakra, színre fajonként változó házukat hátukon vivő puhatestű állat, fején jellegzetes tapogatókkal. Lassú mozgású, nyálkás mászásnyomot hagy maga után.

- A görög-római kultúrában minden kemény házzal fedett puhatestű lényt „csigának” neveztek, és elsősorban a gyógyászatban hasznosították. Számos fajtáját számos névvel illették. A (gör.) *kokhlia* / (lat.) *cochlea* nevű ~ **lassúsága** közmondásos volt. Hésziodosz a *Munkák és napokban* azt írja, az aratás idejét, kezdetét jelzi a növények száraitra mászó ~.¹ A rómaiak a ~t nemcsak ínycséggként fogyasztották, hanem széles körben alkalmazták gyógyításra is. Plinius szerint egyes részei kiváló orvosság pl. fej- és fogfájásra, hógutára, ín- és nyelvproblémákra, torokfájásra, náthára, gyomorpanaszokra, köhögésre, szédülésre és még sok másra.² Aiszóposz meséjében³ a tűzre vetett ~ visító hangja a nem megfelelő helyen és időben való

cselekvést jelenti. • A Bibliában egyetlenegyszer említik: a gonoszok megbüntetését kérő 58. zsoltár a ~ pusztulását a magzat elvetéséhez hasonlítja. Az istentelen, hatalmukkal visszaélő emberekre mondott átok hangzik el: „Legyenek mint a csiga, a mely szétfolyván, elmúlik; mint az aszszonynak idétlen szülötte, a mely nem látta a napot” (Zsolt 58,9). • A középkori zoológia számára besorolhatatlan ~t Isidorus a férgek sárban születő és abban élő egyik fajtájának tekinti.⁴ A hol a →kagylók (mert háza van), hol a férgek (mert sárban születik), hol a (a földön kúszó) csúszómászók közé rendezett ~ megítélése ezek szerint változott a bestiáriumokban is, amelyek nem nagyon vesznek róla tudomást. A külvilág minden rezdülésére szarvainak és testének a házába való behúzása a **gyávaság** szimbólumává tette, amint az enciklopédisták leírásaiból (pl. Gautier de Metz 13. sz.-i művéből) tudjuk. Tisztátalan, lassú állat, nyálát mindig maga után húzza.⁵ A keresztény ikonográfiában a téli, védelmet biztosító hárttyát áttörő, tavasszal házából előbújó ~ a lélek feltámadásának szimbóluma, a kódexek, óraskönyvek virágos margináliáinak kedvelt díszítő eleme. A középkori gyógyászatban a ~ házát porrá törve a testet felemésztő férgek ellen hatásosnak tartották.⁶ • A ~ a középkorban a →halat helyettesítendő, eledelként szolgált a szegényeknek, s mivel házát magával hordja, az újkori szimbolikáját tekintve a **földi dolgokhoz való ragaszkodást** szimbolizálta, ideértve a földi hívságokat és élvezeteket.⁷ Ahogy a ~ maga után húzza nyálát, a **buja és botránys életvitelű** ember úgy vonja maga után obszécen életének nyomát. Az **eretnokség** szimbóluma is, mert bárhol jár egy eretnek, mindenhová magával viszi a mérgező fertőzést, akár ~ a nyálát.⁸ Ugyanakkor többféle erényt is jelképezhet a ~: házába zárkózott formájában ábrázolva a **zárkózottság**, azaz az isten által adott javakkal elégedett, azokra vigyázó, ill. csak a maga dolgával törődő ember jelképe.

A mások jótékonykodására nem számító, csak a maga képességeire, erejére számítót is szimbolizálja.⁹ A csak a maga dolgaival törődő ember és a **visszavonultság** szimbólumaként szokásos volt a kolostorok visszavonult világát ~val vagy a remeték mellett ábrázolni (pl. Szt. Jeromos). Carlo Crivelli *Szűz Mária és a kisedd Szt. Ferenc* és Szt. Sebestyénnel c. 1491-es festményén Szt. Ferenc lábánál ábrázolta a ~t.¹⁰ A **türelem** egyik jelképe is, mivel napokig házába zárva él, a jobb idők eljövételére várva,¹¹ de emellett a hét főbűn közül a **restség**, a tunyaság egyik jelképe is a →teknősbékával együtt.¹² Lassúsága miatt a lustaság egyik állatszimbóluma id. Pieter Bruegel *Hét főbűn* c. metszetsorozatának *Jóra való restség* képén. A **körülbékiséget** is jelképezi, amikor kis szarvával előre felméri az utat.¹³ G. C. Capaccio 16. sz. végi impresája Aiszóposz egyik meséjét (33) idézi fel eltérő tanulsággal: a tűzben égő, egyébként mindig lassú, néma ~ visítása („A fájdalom megtöri a csendet” mottóval) a **győtrelem** jelképe.¹⁴ A barokk kor szokatlan képzettársításának példája a szintén e szerzőnél látható repülő ~, utalva arra az alantas származású emberre, aki tőle nem várt tettet hajt végre, amikor a levegőbe emelkedik, s ezzel a **rendkívüliséget** jelzi.¹⁵ A barokk, különösen flamand csendéletek gyakori szereplője. • Miskolczi Gáspár szerint az **otthonukat el nem hagyókat** szimbolizálja: „Csigák és Tekenős békék azoknak is jeles kiábrázolóik, akik soha hazájokon kívül nem bujdosnak”, mint pl. „az otthon pucokban (Udvari Skólában) nevelkedett Fő Rendeknek fiai”.¹⁶ A kagyló, a „gyöngy-termő Csigák” szimbolikáját is a „Csigá-nemekről” szóló részben tárgyalja. • A ~, mint általában az alsóbbrendű állatok, ideértve a halakat, a kétéltűeket és a hullőket is, nem éppen az élet kellemes dolgainak megszemélyesítője, jelképezője, ezért nem gyakran fordul elő szépirodalmi alkotásokban. **Lassúság, nyálkasság, undor** kíséri. A Pesti Gábor által ak-

Csiga. Raff, *Természet história*

tualizált Aiszóposz-mesék egyikében (*A kelyűről, a varjúról, meg a csigáról*), erős háza miatt, a **felfuvalkodottság**, az **elbizakodottság** szimbolizálója. Fáy András *Lúd és orr* c. gyűjteményének két meséje is megidézi. A *csigában* a képességeket meghaladó feladatot szimbolizálja, célozva az ortodox nyelv-művelőkre, *A csiga és kígyó* c.-ben pedig az önértékelési túlzást; a hírvivőnek jelentkező ~t a →kígyó így inti le: „mászás a csigának a leggyorsabb sietése is”. Bársony István *A Berei Jani születésnapja* c. elbeszélésében a süket, szenilis orvos beszélő neve: Doktor Csigabiga. • A 20. sz.-ban a magyar parasztság gyűjtőgetető tevékenységi körébe tartozott az eheto éti~ (*helix pomatia*) összeszedése és fogyasztása. Több magyar területen is előszeretettel fogyasztják a ~t, Beregben pl. házastól megfőzik, s tejföllel, mártásszerű ételként készítik el. Az Ormánságban a század elején a kanászok forró parázson süttették a ~t. Több nyelvben ismertek ~csalogató népi gyermekmondókák: „Csigá-biga gyere ki, / ég a házad ide ki, / Kapsz tejet, vaját, / Holnapra is marad.” A népi gyógyászatban is használták a ~t, pl. a Szilágyságban a cigány és román nők szülési fájdalmaik enyhítésére. Paraszti fogyasztására hatott a felsőbb társadalmi rétegek konyhája, ízlése. Spanyolországban, Olaszországban, Svájcban, Franciaországban a ~ gyűjtése, tenyésztése és fogyasztása ma is jelentős. Helyenként a csupasz vagy meztelen csigát szekérkenőnek használ-

ták, ami azt jelentette, hogy elevenen rátették a szekér tengelyére, hogy jobban forogjon. Elnevezése formai hasonlóságon is alapul, hiszen a ~ másik jelentése rögzítő eszköz a szénaracománnyal megterhelt szekér úgynevezett lekötő kötelén.¹⁷ Egy másik jelentésben a ~ a forgatós játékok csoportjába tartozó, háromszög metszetű, viszonylag zömök kúp, amelyet ostorral hajtottak. Az ostor madzagját rátekerték a ~ra, majd az ostor hirtelen felrántásával forgásba hozták. A ~ ismert volt a görögöknél és a római gyerekeknél egyaránt. Comenius is említette a ~val való játékot 1658-ban.¹⁸ A ~ szó használatos a gasztronómiában is: a gazdasszonyok ~tésztaát főznek a tyúkhúslevesbe, amit egy kis kézi eszközön, a ~csinálón készítenek.¹⁹ A ~ több szólásban és közmondásban is előfordul, amelyek legtöbbször esetében a lassúságát hangsúlyozzák: pl. „lassú, mint a csiga”, „csiga-biga, told ki a szarvad, én is toloom talicskádat” – ha valamiben lassan haladsz is, segíteni foglak. A lassúságán kívül a ~ házára is több közmondás utal: „megvonja magát, mint a téli csiga” (behúzódik a házába), „magával hordja a házát, mint a csiga” (semmije nincs, csak ami nála van).²⁰ A népi építő- és díszítőművészetben is megjelenik a ~, a fazekas termékeken, fafaragásokon és hímezéseken is láthatunk ~vonalú motívumokat.²¹ Több ~csalogató mondókánk is van, mint pl. „csiga biga gyere ki, túrórt hozott valaki!”²² A csalogatókra láthatunk példát, amikor a gyermek a kezében tartja a ~t és szeretné, hogy kibújjon a házából, a következő mondókát mondja: „Csiga-biga gyere ki...”²³ Az ugráló gyermekjátékok közé tartozott a ~golyózás, amely mindig a szabadban történt, egy kijelölt ~vonalú játékpályán.²⁴ • A magyarországi művészetben sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: **feltámadás**, Mária szeplőtelen fogantatása, jóra való **restség**, **körültekintés**, óvatosság, **bujaság**.²⁵ A ~ a feltámadásra utal azon a székesfehérvári ókeresztény márvány korláttöredéken, ahol Krisztus-monogram-

mal, két →delfinnel, →rákkal, hallal és fával együtt jelenik meg. Bálint Endre a Jeruzsálemi Biblia egyik illusztrációján (1959) azt ábrázolta, hogy az ószövetségi törvények (3Móz 11,30) szerint tisztátalan ~ az Újszövetségben (ApCsel 10,11–12) fogyaszthatóvá válik, ha Isten megszenteli. A ~ azonban főleg a **nehézkesség** és **lassúság** szimbóluma. Ábr.-át l. pl. fedeles díszserlegen az Esterházy-kincstárból.²⁶ A **tavaszt**, a természet ébredését jelképezik a ~k Borsos Miklós *Tavaszi II.* című bronzplakettjén (1958).²⁷

- 1 HES. *Op.* 571–577.
- 2 PLIN. *NH* 30. 29–31.
- 3 AISOP. 33.
- 4 *Etym.* 12, 5, 7.
- 5 Bart. *Angl.* XVIII, 68.
- 6 Hild. VIII, 18.
- 7 Pier. *Valer.* 360.
- 8 PICIN. 262.
- 9 Uo., 262–263.
- 10 London, National Gallery.
- 11 RIPA 1618, 399.
- 12 Uo., 6; PICIN. 263.
- 13 PICIN. 263.
- 14 CAPACCIO *Impr.* 52b.
- 15 Uo., 39a.
- 16 MISKOLCZI 1702, 578.
- 17 Vö. <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/1-1305.html>.
- 18 Vö. <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/2-424.html>.
- 19 Kiss 2014, 48.; <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/1-1308.html>.
- 20 O. NAGY 1985, 125.
- 21 FÉL–HOFER 1969.
- 22 GÁGYOR 1982, 25.
- 23 BARTÓK–KODÁLY 1951, 708.
- 24 GÁGYOR 1982, 469.
- 25 LCI 4 98–99; SEIBERT 1986, 63; DITTRICH 2004, 460–468.
- 26 Budapest, IMM, E 63.7; *Műtárgyak* 2014, 56–62.
- 27 L. KOVÁSZNAI 1989, 17. kép.

CSIKÓHAL/HIPPOKAMPOSZ

(*hippokamposz, hippocampus, equus marinus*)

Jelentése: **jótekönykodás, bajelhárítás**

Egy valós tengeri állat, a ~ nem kevés fantáziával átalakított változata, különösen díszítőelemként jelent meg a művészetekben. Hibrid lény, teste derékig →ló, deréktól lefelé tengeri szörnyre, →kígyóra hasonlít.¹ • Figurája a képzőművészetekben már a műkénéi kortól elterjedt, a tenger világának és a tengeristen felvonulásának állandó szereplője. A görög művészetnek különösen az archaikus korában volt rendkívül népszerű eleme: ekkor gyakran szárnya is van, és a tengeristen Poszeidón fogatát húzza. A római kultúrában főleg a császárkori képzőművészetben volt elterjedt, a tengeri jeleneteket ábrázoló mozaikok mellett gyakori figurája az urna- és szarkofág-domborműveknek is. A ~at a gyógyászatban is használták afrodisziákumként, ill. hajhullás elleni gyógyszerként.² • Gyógyászati és bajelhárító alkalmazása a középkorban is megmaradt, szimbolikáját tekintve a **jótekonyság** és a **bajelhárítás** feladatát rótták rá. Ábrázolásában hangsúlyt kapott a lókomponens: rendszerint a ló alakú fejet és felsőtestet emelték ki (időnként szárnyalóként). Tengeri istenségek megjelenítésének egyik díszítőeleme, különösen kutak ornamentikájában, tengeri istenségek (Neptunus, Tritón) tengeri, állati kiegészítőeleme, pari-

pája. Egyik legismertebb ábrázolása a római Trevi-kutat díszítő hippokamposzok a tritonokkal. • A Földközi-tengerben gyakori ~ a magyarországi művészetben is megjelenik, előreálló mellső lábbal ábrázolt ló előtagból és spirálisan visszacsavarodó halfarokból áll. Előfordul szárnyaló kiegészítve.³ Heraldikai elemként I. a Mátyás király címerét tartó tritonokat a Ptolemaeus-corvina címlapján.⁴ A ~ díszítőelemként megjelenik a Bolsije Tyigani-i temetőből előkerült síjívégén az Ural vidéki őshazával, a Magna Hungariával összefüggésbe hozható kusnarenkovói kultúrában (6–8. sz.).⁵ Tritón- és nereida-ábr. a Corvina könyvtár több darabjában megtalálható, pl. a brüsszeli *Missale Romanum Attavante* 1485–1487 között illuminált címlapján, a Philostratus-kódex címlapján⁶ és a Synesius-kódex címlapjának lapalji dekorációján.⁷

1 PAUS. 2, 1, 9.

2 PLIN. *NH* 32. 58.

3 BOLLÓK 2013.

4 Bécs, Österreichische Nationalbibliothek; *AH* 1988/2, 133–142, 10. kép.

5 *A honfoglalók* 2014, 38.

6 Budapest, OSzK Cod. lat. 417. fol. 1v.

7 Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Cod. Guelf. 2. Aug. 4° f. 2v; *AH* 1993/1, 28.

D

DARÁZS, LÓDARÁZS

(*vespa/vespa crabro*)

Jelentése: a **Gonosz, erőszak, gyötres, gyöt-relem, zaklatás, kegyetlen és romlott ember, romlottság, az Úr pusztító ereje, döntő-bíró, eretnek gyülekezet, gyilkos, kérkedés, zendülés, vakmerőség, otthon védelmezése, egyházellenes uralkodók, fosztogatás (lódarázs), rombolás (lódarázs)**

Sárga-fekete színű, földben, padláson, repedésekben fészket rakó, kolóniában élő rovar, veszélyes fullánkkal. A rémisztő hangú lódarázs nagyobb és csípése is fájdalmasabb. Sziklák üregeiben, fákon fészkelnek, fajtáiktól függően. • A ~ legtöbb ókori leírása a papírdarázsra illik, amely világszerte a legelterjedtebb ~faj. Az ókorban alaposan tanulmányozták és ismerték¹ az életmódját, amelyet a királynő és a számtalan dolgozó alkotta hierarchia, valamint a precízen megszervezett munkavégzés jellemez. Az ókorban közismert legenda szerint a ~ak lótetemből keletkeznek. A ~ minden kontextusban a szurkálás, pizskálódás, a másik **zaklatásának** és bántásának a szimbóluma. Leghíresebb példája Arisztophanész *Darazsak* című komédiája (Kr. e. 422), amely az athéni polgárokból választott esküdtbírság tevékenységét teszi neveltség tárgyává: a vígjátékban a Kart a bírák, a hegyes fullánkú ~ak alkotják. Pliniustól tudjuk, hogy a ~ hússal táplálkodik, ellentétben a szigorúan vegetáriánus →méhmel. Artemidórosz szerint a **kegyetlen és romlott ember** jelképe.² Aiszóposz fabuláiban a →fogolymadárral

együtt a **romlottságot** jelképezi,³ máshol a **gyötrést**⁴; Phaedrusról a ~ „fullánkös”, bölcs választ ad a →lepkének,⁵ míg a hagyományos **döntőbíró** szerepét ölti magára a méhek és a herék közötti vitában.⁶ Népi megfigyelésekre alapozva, ha ősszel nagyszámú ~ jelenik meg, az az igen hideg tél előjele. • A Bibliában az **Úr pusztító erejét** testesíti meg: MTörv 7,20 és Józs 24,12. Szt. Pál a halál erejét a fullánkhoz hasonlította, bizonyára a ~ra gondolva, amikor azt kérdezi: „Halál, hol a te fullánkod?” és „A halál fullánkja a bűn, a bűn ereje pedig a törvény” (1Kor 15,55–56). Az állat ellenségeit zaklató viselkedésére asszociálhatunk, amikor a Kánaán őslakóit elűző ~ról olvasunk (2Móz 23,27): szimbolikáját is kiegészíti, ill. magyarázza, hogy egyes bibliafordításokban a „rémület” áll a ~ helyett, ahogy máshol (5Móz 7,20) a „félelem”. • A ~ a középkori felfogásban is állati tetemből születik: számartetemből, a ló~ viszont →ló tetemből.⁷ A bestiáriumban a méhmel ellentétes szimbolikát képvisel. Nem termel sem mézet, sem viaszt, lakhelye is a föld alatt van, a sötétségben, amely szimbolikusan a rendetlenséget, a zűrzavart, a **gonoszt** idézi fel. A ~fészek is a **gyöt-relem**, a fájdalom színtere. Az egyház a középkorban az eretnek szektákat hasonlította az árnyékban megbúvó ~fészkekhez. Egyiptomi hieroglifákra alapozva a ~ a **gyilkos és ártalmas ember** jelölésére szolgál.⁸ Az újkorban elnevezését is (*vespa*) a sötétségből, az estből eredtetették, mivel sötét helyeken búvik meg.⁹ A reneszánsz szimbolizmus a **kérkedés**, a **dicsekvés**, a nagyozolás egyik szimbólumának tekintette: „visszhangot kiváltó dörgő

hangot hallat”, s ezzel saját hírnevét terjeszti, továbbá üres, iszapos résekben van a fészke, ami a dicsekvő ember tartalmatlan, üres fecsegéséhez hasonlítható.¹⁰ Pliniust idézi Giovanni Ferro, amikor a rajban repülő ló~ra jellemző hangos zümmögést választotta a tisztességtelen gyülekezet, a **zendülés** jelképének.¹¹ A ló~ hangos robajszerű zümmögéssel körbe-körbe szállva a nyughatatlan, zavargást gerjesztő csoport szimbóluma.¹² • Comenius a „röpdőső apró állatok” közé sorolva jegyzi meg, „a légydarázs és a lódarázs kínoznak fulánkjokkal”,¹³ gyötrelmet okoznak. Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* a ~at a méhek rokonai közé sorolja, s tagadja, hogy „a Ló testéből teremnének”. **Vakmerőség** jellemzi őket, amikor „kerengenek és zengenek, házaikat és fajzatjaikat óltalmazván”, s ezzel kiváló példát szolgáltatnak az **otthon védelmezésére**. Aktualizálására jellemző, hogy a ~ csípése minden keresztény számára útmutató, hogyan járjon el a törökök, „az igaz Vallásnak megesküdt ellenségei ellen”. Ugyanakkor, ellentétben a egyházat, a keresztény államot jelképező méhekkal, „a darázsok és a Ló-darázsok ábrázolói lehetnek a Krisztus Anyaszentegyházán kívül való gonosz Fejedelmeknek”, így az **egyházellenes uralkodóknak**.¹⁴ A ló~ viszont csakis negatív erkölcsöket jelképez. Életmódja miatt „a törvénytelen kóborló Katonáknak” a szimbóluma, akik **fosztogatásukkal, rombolásukkal** felemésztik a szegények kicsiny vagyonát. Mérgező fulánkjával olyan, mint azok a tudósok, akik az együgyű elmébe botrányos gondolatokat öntenek.¹⁵ • A ~, ellentétben a méhecskével, a nemszeretem állatok közé tartozik: talán azért, mert a képzeletnek kell egy jó és egy rossz, talán azért, mert szúrás után nem pusztul el, mint a méh, de talán legfőképpen azért, mert nem „gyárt” semmiféle csemegét, amit az ember elvehetne tőle. Táplálkozása ragadozó, pusztítja a káros rovarokat. Bár ugyanolyan kolóniában él,

mint a méhek, általános felfogás szerint sokkal individuálisabb, öntörvényűbb náluk. Babits Mihály *Nyár* c. versében az érzékek tobzódását jelképezi: „Részeg darázs / ráng körülöttem tág körökben, / ide röppen és oda röppen: / visszatérő csapongás, lenge hűség...”. József Attila azonos c. versében a hangulattükröző kapcsolatot érzékelteti: „Jön a darázs, jön, megszagol, / dörmög s a vadrózsára száll. / A mérges rózsa meghajol / vörös, de karcsú még a nyár.” Kosztolányi Dezső a (beleértett) életmódot és a látvány szépségét ragadja meg: „Feketesárga gyilkos, tőr kezében: / darázs! / Izgága röpte, ideges zúgása: / varázs! / A seb, melyet döf, izzó, lángoló-vad: / parázs!” • A ~ ragadozó rovar, közel 100-200 faja él Magyarországon. Közös tulajdonsága a méhhez a fullánkos csípés, de amíg a „szorgos”, az embereknek táplálékot adó méh pozitív megítélésű, addig a ~hoz inkább negatív népi képzetek kapcsolódnak. „Ha az esketési menetnél méh száll a menyasszonyra, házas életében gazdag lesz; ha pedig darázs ereszkedik reá, szegénység lesz osztályrésze.”¹⁶ A hiedelemvilágban a mágikus tudás átadásánál jelenik meg a ~: a gyógyító és a boszorkány is az orrába, szájába szálló ~ révén szerzi képességeit.¹⁷ A szájba be-, majd onnan kiszálló ~ a boszorkány jelenlétét, működését jelzi.¹⁸ Álomfejtésben a ~csípés nem jó előjel,¹⁹ de a népi gyógyászatban vértisztító hatásának tartották.²⁰ ~kőnek nevezik az alföldi erek, folyók, víz-állások medrében keletkező durva szemcsés, könnyen porladó, viszonylag könnyen megmunkálható építőkövet. A népművészetben a hímzéseknél az alapanyag egyes szálait vagy a már előzőleg az alapanyagra varrt szálát hímzőfonállal átcsavarják. Ennek egy fajtája a darázsolás, azaz a ráncolások díszes, mintás levarrása.²¹ Az Ormánságban a szöttesek fehéren-fehér mintázásakor (ez vastagabb fehér fonalsorok beiktatásával vagy szálbehúzással történt) az egész vászon egyenletes megmintázását ~lépnek nevezik.²² A karcsú

személyt ~derekúnak nevezik. A szólásokban, közmondásokban a ~ elsősorban csíapé, agresszivitása miatt jelenik meg: „darázs-fészekbe nyúl”, „a darázs csípje meg!”, „(felugrott,) mintha a darázs csípte volna meg”, „fullánkos nyelvű” a gonoszkodó, rosszszindulatú, szúrós megjegyzéseket tevő személy,²³ „a pókhálón felakad a légy, de azon a darázs keresztülveri magát”, „ritka, mint a darázméz”.²⁴ • A magyarországi művészetben a ~ mint motívum gyakran feltűnik Kondor Béla művein, kitüntetett szerepét elsősorban a repülés magyarázza, amely Kondor művészetének egyik kulcsszimbóluma. A repülés, a szárnyalás az emberi alkotóerő jelképe, ugyanakkor a **rombolás** géniusza is.²⁵ Nagy László 1977-ben verset írt Kondor Béla *Darázskirály* c. 1963-as képéhez: „süvítsen-e szárnya a távlaton-túli / távlatba mit bemértem égi gengszter”.

- 1 ARIST. *Hist. an.* 5,23, 554b 22 skk., 9, 41, 628a 1 skk.
- 2 ARTEM. II, 22.
- 3 AISOP. 165.
- 4 Uo., 166.
- 5 PHAEDR. Füg. 31.
- 6 PHAEDR. 3, 13.
- 7 *Etym.* 12, 28, 2; *Ashmole 1511*, 993; Brunetto, 154; Pier. Valer. 427.
- 8 HORAP. II. 24.
- 9 JONSTONUS 17.
- 10 RIPA 1618, 540.
- 11 FERRO, 97.
- 12 PICIN. 261.
- 13 COMENIUS XXIV.
- 14 MISKOLCZI 1702, 428–429.
- 15 Uo., 431.
- 16 WLISLOCKI 1896.
- 17 MARCZELL 1994.
- 18 PÓCS 1964.
- 19 BOSNYÁK 1980.
- 20 BODNÁR 1982.
- 21 FERENCZ–PALOTAY 1940.
- 22 KODOLÁNYI 1967.
- 23 BÁRDOSI 2012.
- 24 MARGALITS 1896.
- 25 Vö. Kondor Béla: *Darázskirály*, 1963, Győr, Xántus János Múzeum.

DARU

(*grus*)

Jelentése: **tavaszi hírnöke, pigmeusok ellen-ségei, előrelátás, szervezetség, gondoskodás, örökös, éberség, szabadságvágy, hit-hű ember, utat mutató predikátor, Üdvözítő Krisztus, gondviselés, megegyezés/összhang/egyezség, könyörületesség, kutatás, lelkiismeret**

Daru. Aldrovandi, *Natura picta*

Szürke tollazatú, elegáns külsejű, nagy szürke gázlómadár, a magyarok ősi, kedvelt vadmadara. Különbéféle növényi hajtásokat, rovarokat eszik, de →halakkal és madárfiókákkal is táplálkozik. Vándorlásaik során vezetőjük mögött röpülve szabályos rendben repülnek. • A ~ az ókorban a tavasz hírnökének számított, leginkább azonban egy mesebeli népnek, a pigmeusoknak köszönheti hírét. A pigmeusok törpék voltak, akiknek lakóhelyét a hagyomány hol a lakott világot körül folyó Ókeanosz mellé, hol a Nílus vi-

dékére helyezte. Az ókoriak úgy hitték, hogy a ~k a **pigmeusok** nagy **ellenségei**: mindig megtámadták őket, és a pigmeusok életét a ~kkal vívott örökös harc, ill. az arra való felkészülés határozta meg. A pigmeusok és a ~k harca az antik irodalomnak¹ és képzőművészetnek kedvelt témája volt: a törpék küzdelme komikus színben láttatta a heroikus küzdelmet, így egyfajta eposzparódiaként hatott, akár fő-, akár melléktémaként. Ailianosz az ellenségeskedés mitikus eredetét írja le,² míg Buffon 18. sz.-i természetrajza szerint a hagyományos ellenszenvet a →majmok és a ~k közötti legenda táplálta.³ A ~ kiválóan kiismeri magát a légkörben, ezért az **előrelátás** szimbóluma: magasan röpköd, így messzire ellát és időben észreveszi a viharfelhőket, hogy földre szállva megpihenjen.⁴ E madarak megtervezett, fordított Y alakban való röpte csodálat tárgya az ókor óta, vándorlásuk ily módon az egymást segítő **szervezettség** szimbóluma, amelyet **gondoskodásukra** való utalással Arisztotelész is leír.⁵ Plinius elbeszéli, hogyan vándorolnak ballasztal (kővel, homokkal) ellátva magukat, majd útjuk jórészét megtéve, megszabadulnak a már felesleges tehertől⁶: számos újkori ikonográfiai elem forrása ez az információ. Az ókori természettudós által leírt⁷ **örködesi** módjukat a középkori szerzők is továbbörökítették: eszerint az éjszaka örnek kijelölt ~ kavicsot markol a felemelt lába karmával, így, ha elaludna, a leesett kő zaja felébreszti. Vándorlási és **örködesi** rendjüket és szokásaikat Ailianosz hasonlóan írja le.⁸ Cicero elmeséli, hogyan váltják egymást az elöl repülők.⁹ Solinus szerint¹⁰ a ~ elnevezése (*grus*) hangutánzó szó, az általa kibocsátott kurrogó hangból ered. Az ókori mesékben szerepe polivalens: a szegénységében is helyzetével elégedett ember szimbóluma a pöffeszkedő →pávával szemben.¹¹ Babriosz, Avianus fabuláiban is (olykor más, hosszú nyakú madárral helyettesítve) szerepel a ~ és a hálátlan →farkas története. A da-

Darvak harca a pigmeusokkal. CC

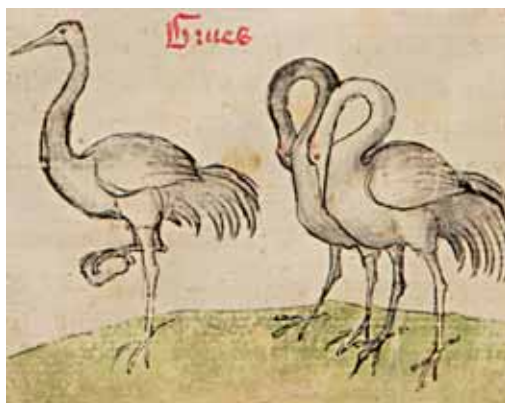
rutánc mítosza, mint a **szabadságvágy**, a magasba emelkedés szimbóluma, is ókori eredetű: a labirintusból kiszabadult Thészeusznek és a kiszabadított ifjakkak a ~ lépéseit és mozdulatait utánzó mitikus örvenező tánca később a legtöbb népi hagyománynak része lett. • A Bibliában a ~t több költöző madárral együtt említik: „a daru pontosan tudja, mikor kell költöznie” (Jer 8,7). A revideált Károli-változatban Ezékiás király halálos betegségében hallatott nyögése a →fecske csipogása mellett a ~éhoz hasonlítható (Ézs 38,14). • Isidorus jobbjára Pliniust használja forrásként, és elnevezésüket (*grues*) ő is sercegő hangjukból eredezteti.¹² A csapat élén lecserelik egymást, amikor a vezető rekedtes hangot hallat. Nagy odaadással viselik gondját egymásnak, ezzel a →golyával együtt a **gondoskodást** jelképezik. Szt. Ambrus részletesen leírja, „milyen szabad és spontán szokással gyakorolják a darvak éjszaka a lelkiismeretes **örködes**”¹³. Az enciklopédiákban is ezeket a tulajdonságaikat sorolják fel, hangsúlyozva, hogy szabályos, rendezett röptük a keresztény hit szabályait követő **hithű embert** jelképezi. A rajt vezető kiáltása pedig az **utat mutató predikátor** erejét mutatja, akit, ha rekedt

hangot hallat, le kell cserélni. Az örködés során a földre eső kő **Krisztus** maga, aki felébreszti az elaltatottakat.¹⁴ A Pliniusnál olvasható leírás, miszerint a ~k vezetőt választank repülésük során, aki nemcsak vezeti őket, de éjjel emelt fővel örködik és vigyáz rájuk, a keresztény felfogásban az **Üdvözítő** jelképezi; a bestiáriumban is e viselkedésénél fogva a **gondviselés** szimbóluma.¹⁵ A keresztény ikonográfiában az **igazságosság** (Iustitia) allegorikus ábrázolásán attribútumként szerepelhet a csőrében követ tartó ~. Az 1182-ben alapított zirci ciszterci apátság címeréül a Clairvaux-ból érkező francia szerzetesek az egyik lábával követ tartó, virrasztó ~darut választották, amely Plinius nyomán az **éberség** jelképe. • A reneszánszban felfedezett Hórapollón hieroglifái között is a ~ örködő képessége kerül előtérbe az ellenség ármányát kivédő ember szimbólumaként; ugyanő a légköri (azaz társas) viszonyok között jól tájékozódó ember jelképét is a ~ban láttatja az ókori szerzőkre asszociálva.¹⁶ Az újkor szimbolikus gondolkodása is az **örködés**, a **bölcsesség** képességét tulajdonítja neki, valamint a közös döntés, a **megegyezés** képességét: Pierio Valeriano a madár – lat. *grus*, régi ol. *grue* – elnevezését is a klasszikus latinban ugyan nem használatos *congruere* (‘egyezségre jut’) igéből eredezteti. Ugyanő a karmai közt röpködéskor követ vivő madárnak bölcsességet tulajdonít, mert a leeső kő hangjából tudja, hogy milyen magasan, és víz vagy szárazföld fölött repül. Mivel magasan száll, messzire ellát, észrevesz mindent, ezért a **kutatás** jelképe is. Ezekre az ókori megállapításokra építve Cesare Ripa szerint a repülő ~ a kíváncsi és a magasztos, a fennkölt, a földtől távoli dolgokat kutató embert, a **kutatást** jelképezi. A rablógyilkosság áldozatává lett ókori görög költő, Ibükosz (Kr. e. 6. sz.) és a rablók bűnhődését elősegítő – általában a **lelkiismerettel** azonosított – ~k történetét Schiller is feldolgozta az *Ibykosz darvai* cí-

mű balladájában. • Janus Pannonius az ék formában szálló ~k röptével hozza összefüggésbe a Püthagorasznek tulajdonított életjelképet (Y betű) *A püthagorasz betűről* c. versében. Balassi *A darvaknak szól* c. versében a ~k röpte a hazára, Júlia lakhelyére emlékezteti a bujdosó költőt „utánok kiáltván tőlük én így üzenék”. A legkorábbi ismert magyar címer, a Zsigmond király által 1405-ben a Tétényi (Kapy) és a Haraszthi családnak adományozott oklevél címerének pajzsképe egy követ tartó ~, sisakdíszé egy nyakból kinövő ~.¹⁷ Comenius is „az igen vigyázó daru”-ról szól.¹⁸ Miskolczi Gáspár így írja le a darutancot: „fejeket hol nagy magasra felemelik, hol össze vonszák, szárnyokat kiterjesztvén nagy krúkogással karingósan tánczolnak”.¹⁹ • Bár a magyarság a ~t régóta ismeri, irodalmi alkotásokban inkább csak madár mivoltánál fogva szerepel, pl. Balassi Bálint, Petőfi Sándor, Arany János, Tompa János verseiben, Gárdonyi Géza vagy Szép Ernő kisprózai alkotásaiban. Abonyi Árpád *A nagyasszony* c. regényében is megvan ez az elsődleges szerepe, emellett azonban a **szabad élet** szimbóluma is, mivel oda repül, ahová akar. Pesti Gábor aktualizált Aiszóposz-meséiben többször is előfordul, mint a hálátlanság elszenvedője (*A farkasról és daruról*), a →ludakkal együtt az eszterággal (golya) szemben a gonosz társaság képviselője (*A szántó emberről és a darvakról*), a kérkedő szépséggel ellentétben viszont a hasznos teljesítmény megtestesítője (*Az páváról és daruról*). • A ~ a magyar és európai néphagyomány igen gyakori eleme, jelen van a folklórbán, a népművészetben és a hiedelemvilágban, a magyarság egyik nagy becsben tartott, ősi madara.²⁰ Legtöbbször hangsúlyozott attribútumai közé tartozik szürke színe és hosszú nyaka, ékes farktollai, továbbá őszi vonulása és krúgató kiáltása. A szelíd ~k házi tartásáról már 16. sz.-i források is tudósítanak. A parasztdvarok ~i viselkedésükkel „jelezték” az

időjárást, hangos krúgátásukkal pedig hírül adták az idegenek érkezését. A madár húsát is fogyasztották, elejtése lóhátról történt, karikás ostorral.²¹ A ~ a népművészetben is megjelenik: a hortobágyi pásztorok a ~ láb-szárcsontjából pipaszurkálót, árat, kova-, acél- és bicskatartóikra pedig gyűrű alakú díszet készítettek. Csontjából hangszer is formálható, pl. kettős síp, a Jánoshalmán (Bács-Kiskun m.) talált avar kori lelet tanúsága szerint.²² A ~ mint a népmesék aiszóposzi ihletettséggű hőse jelenik meg: ilyen *A róka és a daru (golya) vendégsége*,²³ vagy *A farkas és a daru* c. állatmese.²⁴ A ~ motívuma az állatmeséken kívül a novellamesekben is szerepel, mint az *Ibykos darvai*.²⁵ Ibükosz történetére emlékeztető motívumokat találhatunk a népi hiedelemvilágban is, a babona szerint a ~k követik a gyilkost. A madár a magyar őshitben is szerephez jut, eszerint a táltos anyja lehetett ~, vagy felnevelhették ~k.²⁶ Maga a „daru” valószínűleg a finnugor korból származó hangutánzó szó. A madár gyakori motívum a magyar szólásokban, közmondásokban. A helytelen testtartású emberre pl. azt mondják, „görbén hordja a nyakát, mint a daru”, aki hangosan és/vagy hamisan énekel, az „úgy kiabál / kurjongat, mint a daru”; aki nem találja a helyét, kóborol, az „tekerreg, mint ősszel a daru”, az „ő is látott már ~t” mondás azt jelenti, látott már ilyen csodát. Amikor az alárendelt többség a vezető példáját követte, azt mondták, „egy után mennek a darvak”.²⁷ A ~ szó melléknévként is használatos volt, a Hajdúságban pl. a fonál, vagy a hamu színét (szürke) jelölték vele, de a ló vagy a szarvasmarha színére is utalhatott; Firtosváralján (Firtuşu, Románia) pedig a szarvasmarha szarvállását jelölték vele.²⁸ A ~k őszi vonulásának motívuma jelenik meg egy lészpedi (Lespezi, Románia) gyermekjátékban, a *daruzásban*. A ~k húzásakor a résztvevők megfogják egymás ruháját, és körbejárva varázslóvers-

Örkődő darvak. CC

sel akadályozzák meg, majd teszik szabaddá a ~k útját.²⁹ • A magyar művészetben a fentiekben jelzett sokféle szimbolikus értelmet hordozza.³⁰ A ciszterci rend címerállata a ~, az **éberség** madara. Felhúzott lábával követ tart, hogy ha véletlen elalszik, a kő kiejtésére felriadjon: ábr. pl. a zirci ciszterci templom főhomlokzatán. A magyar reneszánsz, majd a barokk emblematika egyik legnépszerűbb ikonográfiai típusa (Reusner, Camerarius, Rollenhagen, Lackner Kristóf és Weber János nyomán): ábr. pl. Johannes Weber *Janus bifrons* címlapillusztrációján (1662, Lócse [Levoča, Szlovákia]). Református templomok 18. sz.-i festett kazettás mennyezetének gyakori eleme: l. pl. Szilágy-lompért (1778, Lompirt, Románia), Bánffy-hunyad (szentély, 1780, Asztalos Umling Lőrinc, Huedin, Románia), Magyarvista (1765, Umling Lőrinc és fia, Viştea, Románia), Magyarvalkó (1778, Umling Lőrinc és fia, Văleni, Románia), Gyerővásárhely (18. sz. 2. fele, Dumbrava, Románia). Két ~daru húzza **Ceres** hintáját a *Ceres diadalmenete* c. festményen (1580–1590-es évek).³¹ Több nemesi család címerében is szerepel, pl. két, csőrével gyűrűt tartó ~ jelenik meg a Sám-boky család 1549-es címerének pajzsán.³² Jóstehetségre utalnak a ~k Körösfői-Kriesch Aladár *Kassandra* c. kárpitján.³³

- 1 HOM. *Il.* 3. 1–6; ARIST. *Hist. an.* 597a 6; OV. *Met.* 6. 90–92; PLIN. *NH* 7. 26–27.
- 2 AIL. *NA* 15. 29.
- 3 BUFFON, *Histoire naturelle*, XXI.
- 4 HOM. *Il.* 3. 3–5; ARIST. *Hist. an.* 9. 10. 614b 19–23; PLIN. *NH* 18. 362; AIL. *NA* 1, 44, III, 14, VII, 7; VERG. *G.* 1. 374–375 és *Aen.* 10. 264 skk.
- 5 ARIST. *Hist. an.* 9. 10. 614b 23–26.
- 6 PLIN. *NH* 10. 60.
- 7 Uo., 10. 59.
- 8 AIL. *NA* 3. 14.
- 9 CÍC. *Nat. D.* 2. 49.
- 10 SOLIN. 10. 16.
- 11 AISOP. 178.
- 12 *Etym.* 12, 7, 14–15.
- 13 AMBR. *Hex.* V, 15, 50.
- 14 Hugo Folieto, I, XXXIX.
- 15 *Ashmole 1511*, 937; *BT VI*; *BV V*.
- 16 HORAP. II, 94 és 98.
- 17 NYULÁSZINÉ 1999, 17. kép; BERTÉNYI 1998, 36.
- 18 COMENIUS XXI.
- 19 Miskolczi 1702, 318–319.
- 20 *MNL* 1977, 555.
- 21 Uo., 555–556.
- 22 Uo.
- 23 AARNE–THOMPSON 1961, 60.
- 24 Uo., 76.
- 25 Uo., 960A.
- 26 *MNL* 1977, 556.
- 27 O. NAGY 1966, 138.
- 28 B. LŐRINCZY 1979, 953–954.
- 29 Uo., 955.
- 30 *LCI* 2 557–558; DITTRICH 2004, 269–274; *MA-MŰL* II, 2004, 163.
- 31 *Mons Sacer* 1996, III, 86–88.
- 32 NYULÁSZINÉ 1999, 77.
- 33 *AH* 2005/1, 89–108, 8. kép.

DELFIN

(*delphis, delphin, delphinus*)

Jelentése: **gyorsaság, ügyesség, eszesség, az ember barátja (filantrópia), zeneszeretet, időjárás jóslása, segítőkészség, jóindulat, üdvözítés, üdvözítő Krisztus, kedvesség, könnyen kezelhető lelkület, tenger**

A fogascetek közé tartozó emlős. A legkedveltebb állatok egyike, előszeretettel játszik az emberrel is. A hangokkal történő kommunikáció jellemzi. • A ~ a vízben élő azon

Delfin. Pólya, *Állatország képtérme*

ritka emlősök közé tartozik, aki ikonográfiailag a legrégebb idők óta azonosítható. Az ókori görögösek körében a legkedveltebb tengeri lény, „szent” volt,¹ csak a Fekete-tengeren élő barbár népek halászták és fogyasztották,² gyógyászati felhasználásáról csak az idősebb Plinius ír.³ **Gyorsasága, ügyessége, eszessége, játékosága és az emberrel rendkívül barátságos természete** tette különösen kedvelté. A görög hajósok az őket kísérő ~re a gyors és biztos hajóút előjeleként tekintettek. Filantróp természetét számos antik elbeszélés őrzi,⁴ amelyek az embereket megsegítő ~ekről⁵ szólnak. Ugyancsak a ~ rendkívüli filantrópiája hívta életre az ún. szerelmes delfin történettípusát is, amelyben egy ~ egy szép fiatal fiúba lesz szerelmes, majd a fiú váratlanul bekövetkező halála miatti bánatában ő maga is utánahal.⁶ A ~ híres volt zeneszeretetről is.⁷ **Filantrópia és zeneszeretet** motívumára épül a leghíresebb ~-történet, amelyben a kalózkod fogságába esett, ezért magát a tengerbe vető leszboszi költőt, Ariónt egy ~ veszi hátára és menti ki a tengerből.⁸ Ugyancsak egy ~ mentette ki az Atlanti-óceán hullámaiból Poszeidón (Neptunus) tengeristen feleségét, Amphitritét is, Dionüszosz (Bacchus) pedig az őt foglyul ejtő kalózkodat változtatta ~ekké. Segítő szolgálatáért Poszeidón (máshol Dionüszosz, ill. Apollón) a ~t csillagképpé emelte.⁹ A főnői vallásban a türoszi főisten, Melkárt (Melqart) attribútuma volt, a görögök körében elsősorban Poszeidón kíséretéhez tartozott, de megjelenik Apollón (l. Apollón Delp-

hínios = delphin-Apollón) és Aphrodité (l. Aphrodité Anadüomené = a habokból fel-emelkedő Aphrodité) alakjával összefüggésben. Ábr.-a az antik képzőművészetben a legkorábbi időktől mindvégig igen kedvelt volt. A krétai knósszoszi palota freskóinak és vázaképeinek ~ábr.-aitól a római császárkori mozaikokig (pl. Piazza Armerina, Szicília) a görög és a római képzőművészet valamennyi műfajában folyamatosan jelen van.

• A középkori enciklopédiák, jobbra Plinius nyomán, az ókori ismereteket örökítik tovább. A ~t a leggyorsabb tengeri állatnak tartották. A nyomott orrú, Isidorus által tengeri disznónak is nevezett cetről köztudott volt, hogy kedveli az emberi hangot és a harmonikus zenét, játékos állat, a habokból kiemelkedve hatalmas ugrásokkal kíséri a hajókat. Az **időjárás jóslására** is képesnek tartották: a tengeri vihart előre jelzi. Létezik a Nílusban élő ~ is, aki a hátán fűrészszerűen elhelyezkedő „fogakkal” képes a →krokodilt is megölni, lágy hasát felvágva.¹⁰ Szaglásával meg tudja különböztetni a tengerben lévő élő embert a halottól. Az élőt a partra segíti, így a **segítőkészség** jelképe – hacsak az illető nem evett előzőleg ~húst, mert azt azonnal megérzi és akkor felfalja.¹¹ A hajókat kísérő, az embereket megmentő ~ a lelkeket megmentő **üdvözítő Krisztusnak**, az **üdvözítésnek** a jelképe. Ikonográfiai elemként gyakran e minőségében szerepel az ókeresztény művészetekben; továbbá a →polippal való harca Krisztusnak a Sátán feletti győzelmét szimbolizálja; a Neptunust jelképező klasszikus témát újraértelmező háromágú szigonyra vagy a vasmacskára tekeredő ~, a keresztre feszített Jézusra asszociálva, a megmentőben való hitet és az üdvözülésben való reményt jelenti. • A reneszánsz korban a ~ – Plinius, Plutarkhosz, Ailianosz, Solinos tanúbizonysága nyomán – továbbra is az **ember természetes barátja**, a **kedvesség** és **könnyen kezelhető lelkület** szimbóluma.¹² Továbbá a **gyorsaságot**, a **jóindulatot** (a

→karvallyal együtt), valamint a **tengert** jelképezi.¹³ A fejedelmi erényeknek szentelt embléma szerint a ~ a hadvezérek sisakján jelzi, hogy „akár a vízi lények királyának, olyan gyorsnak, mindenre késznek, találékonynak kell lennie minden királynak és hadvezérnek”, és ahogyan a ~ a →krokodillal, a fejedelem az ellenséggel képes elbánni¹⁴ Az emblémáskönyvek arra is kitérnek, hogy a hullámok fölött játszadozó ~ek a hajósoknak **előre jelzik a vihart**.¹⁵ A híres velencei nyomdász, Aldo Manuzio kiadói logója – a keresztény szimbolikát újraértelmezve – a *Festina lente* (Lassan/megfontoltan siess) felirattal a ~ gyorsaságához a szilárd kitartást és reményt szimbolizáló vasmacskát társítja. Erasmus magyarázata szerint „a horgony a megfontolásra fordított időt, a ~ a véghezvitel **gyorsaságát**” jelző szimbólum.¹⁶ Arión és a ~ antik témájának modern kori feldolgozása számottevő a festészetben: pl. Giovanni Lanfranco *Arión és a delfin* (1604–1605) c. freskóján a költőt és az őt mentő állatot egy egész csapat ~ kíséri.¹⁷ A ~ek gyakran kísérő és segítő szerepet töltenek be mitológiai témájú művek esetében is, pl. Raffaello *Galatea diadala* c. freskóján (1512) Galatea kagyló formájú szekerét húzzák.¹⁸ • Miskolczy Gáspár *Vad-Kertjében* is a ~nel kapcsolatban említi a „tengeri disznó” elnevezést, „mert hasonló orra vagy on, mint a’ disznónak [...] és úgy is böffent”. A tengeri állatok legnemesebbikéént szárazföldi párjának az →oroszlánt tartja. Az emberrel barátkozó, zenét kedvelő ~ek antik történetei alapján, mint írja, „ebben a Halban nagy ravaszság és az emberhez kiváltképpen való nagy szeretet vagy on”.¹⁹ A ~t Mikes Kelemen disznóhalnak nevezte. • A magyar néphagyományból, élményvilágból szárazföldi ország révén hiányoznak a tenger állatai és növényei. Nem ismeretlenek, de nem a mindennapok részei, irodalmi, művészeti alkotásokban legtöbbször valamilyen kulturális hatás, érintkezés következtében jelennek meg. Csokonai

Vitéz Mihály *Újesztendei gondolatok* c. versében pl. az idő múlására emlékeztetnek, a szárazföldet meghódító tenger részeként: „Sok faluk határain / Ma delfinek cicáznak a vizekben”. Berzsényi Dániel egy mitológiai allúzióval teljes jókívánságban említi: „S védjen Minerva pályád zajjain, / Mint Áriont a tenger istenei, / Midőn zenegve szállt a delfinen” (*Dukai Takács Judithhoz*). Babits Mihály költői elődöt és személyes élményt fog egybe *Arany kísértetek* c. versében: „Láttam a delfineket cicázni, / láttam az édes Adriát”. Néprajzi megközelítésben a ~, a halábr.-okhoz hasonlóan gyakran keresztény szimbólum. A reneszánsz korban általában párosával, szimmetrikus növényi ornamentika között ábrázolták. Korabeli mintakönyvek is népszerűsítették ábr.-át.²⁰ A ~ reneszánsz kori ábr.-a és értelmezése a későbbi korok népművészetében is elterjedt. A selymeken, csipkéken, hímzéseken gyakori volt a kút vagy virágtő két oldalát díszítő, szájában virágos ágat tartó vagy abba beleolvadó ~ alakja. Hasonló motívumok találhatók a korabeli és későbbi faragott ládákon is. Kedveltek voltak a ~ formájú vízköpők. Egy 17. sz.-i rececsipke antependiumon a reneszánsz mintakönyvekben megjelenő ~es ábra elevenedik meg. Egy Vas megyei mángorlón szintén található két ~alak, amelyek olaszorsós tulipános virágtövet fognak közre.²¹ Az egyik rábaközi szabadrajzú fehér hímzéses lepedőszél egyik korai darabjának közepén szintén páros ~ábr. látható tulipánsorral és virágcserepes csokormintával.²² A református templomok festett bútorzatainak döntően virágos, reneszánsz eredetű díszítmények között a bibliai példázatokat megjelenítő figurális ábr.-ok sorában gyakori a ~. Ezek a Jónást elnyelő, majd partra vető cethal ábr.-a gyakran a ~hez hasonlít. Megjelenítései közül az erdélyi Kraszna (Crasna, Románia) templomának festett mennyezet-tábláján 1736-ban készült ábr.-a, valamint Szilágysomlyó (Șimleu Silvaniei, Románia)

emelkedik ki.²³ Régen a néphitben számon tartottak jó és rossz csillagokat. A szerencse-csillagok közül a kis kereszt (a ~) a „lökötő szegény legények pártfogoló csillaga” volt. Ugyanakkor a segítséghez az égen első pillantással rá kellett találni.²⁴ • A magyarországi művészetben sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: Krisztus, szeretet, bujaság.²⁵ A ~ vagy ~pár motívuma több reneszánsz épületről fennmaradt, pl. fríz a budai palotából (1485 előtt), a győri (1490 k.) és az esztergomi várból (1490–1500).²⁶ A ~ mint Néreusz/Neptunus állata gyakran jelenik meg vele vagy rajta lovagolva. Ábr.-át l. Fraknón (Forchtenstein, Ausztria) (Neptun-kút az elővárban, 1640); fedeles díszszerleg az Esterházy-kincstárból (1603–1609).²⁷ A költészet erejét ábrázolja a ~en ülve hárfázó Arión: ábr. l. 17. sz.-i olajfestményen a fraknoi (Forchtenstein, Ausztria) Esterházy Privatstiftungban, a Ráday Gedeon péceli kastélya kis könyvtártermében látható freskón, Bruckenthal Sámuel nagyszebeni (Sibiu, Románia) palotája aranyozott fa domborművén, továbbá Borsos Miklós *Arión* (1958) és *Arión legenda I–III.* (1979) vörösréz domborművein.²⁸ Címerálatként szerepel a koronás ~ Petrichevith Horváth Kozma fogarasi provizornak (†1590) és családjának síremléknél Komlódon (1598, Comlod, Románia).²⁹

1 ATH. 7. 18; OPP. *Hal.* 5. 519.

2 OPP. *Hal.* 5. 519; XEN. *An.* 5. 4. 27; STRAB. 12, 549.

3 PLIN. *NH* 32. 83–87.

4 ARIST. *Hist. an.* 9. 48. 631 skk.; PLIN. *NH* 9. 24–33;

AIL. *NA* 2. 6–8; PLUT. *De soll. an.* 36; PAUS. 3. 25. 7.

5 PLIN. *NH* 9. 24–33; AIL. *NA* 2. 6–8; LUC. *Phar.* 5. 552.

6 ARIST. *Hist. an.* 9. 48. 631 skk.; PLIN. *NH* 9. 24–33; GELL. 7. 8; AIL. *NA* 11. 12; PLUT. *De soll. an.* 36; SOL. 12. 7.

7 PLIN. *NH* 9. 24–33; AIL. *NA* 11. 12; 12, 45; LUK. *Dial. marit.* 8.

8 HDT. 1. 23 skk.; OV. *Fast.* 2. 79–118; HYG. *Fab.* 194; GELL. 16. 19; LUK. *Dial. marit.* 8.

9 OV. *Fast.* 2. 79–118.

10 *Etym.* 12, 6, 11; *Ashmole 1511*, 1023; Brunetto, 131, 134.

- 11 Thom. Cantimp. VI.
- 12 RIPA 1618, 32–33.
- 13 Pier. Valer. 346–347; RIPA 1618, 80, 175, 366.
- 14 RIPA 1618, 507.
- 15 CAMER. IV, 7; PICIN. 216.
- 16 Vö. Erasmus, *Adagia*, 1603: a *Festina lente* kapcsán l. 434 skk.
- 17 Róma, Galleria Farnese.
- 18 Róma, Villa Farnesina.
- 19 MISKOLCZI 1702, 537, 542.
- 20 FÜGEDI 1993, 135–136.
- 21 Uo.
- 22 SZALONTAY 2006, 226–227.
- 23 FÜGEDI 1993, 141–142.
- 24 KANDRA 1897, 388.
- 25 LCI 1 503–504; SEIBERT 1986, 69; DITTRICH 2004, 61–65; MAMÚL II, 2004, 179.
- 26 *Matthias Corvinus* 1982, Kat. Nr. 751; *Pannonia Regia* 1994, 356.
- 27 Budapest, IMM, E 60.15; *Történelem – kép* 2000, 366; GALAVICS–MAROSI–MIKÓ–WEHLI 2001, 326; KÖRNER 2009, 24; *Műtárgyak* 2014, 83–89.
- 28 L. KOVÁSZNAI 1989, kat. 461, 1071; *AH* 1996/2, 177–187, 47. kép; BEREZ–LÁNGI 2003, 4–5. kép; „*Ez világ*” 2010, 226.
- 29 *AH* 1979/2, 199, 87–88. kép.

DENEVÉR

(*chiroptera*)

Jelentése: **sötétség, éjjeli életmód, sátán, ördög, eszesség, felebaráti szeretet, paráznság, androgün jelleg, álszentség, melankólia, tudatlanság, házasságtörő, bizonytalan vallású ember, eretnek, felemás természet, halál, est**

Az emlősök közül egyedül repülésre képes ~ vagy bőregér csaknem az egész világon ismert rovaréví, alkonyatkor vadászó, és sötétben is kiválóan tájékozódó, nappal sötét helyre visszahúzódó és fejjel lefelé csüngve pihenő, általában társas állat. • Mind a görög, mind a latin neve a ~ **éjjeli** aktív **életmódjára** utal (gör. *nūx* = 'éjszaka'; lat. *vesper* = 'est, esti csillag'). Az ókorban legkésőbb Arisztotelész óta¹ pontos zoológiai ismeretekkel rendelkeztek róla. Tudvalévő volt, hogy a ~ek „mindkét csoport [ti. emlősök

Denevér. Raff, *Természet históriája*

és madarak] tulajdonságaival rendelkeznek anélkül, hogy bármelyikhez is tartoznának”² Plinius innen örökített leírásának köszönhetően ismert, hogy a ~ az egyetlen olyan repülő lény, aki emlős, kicsinyeit szoptatja és szunyoggal táplálkozik³. A ~ aitiológiája a görög mitológiában összekapcsolódik Dionüszosz isten boiótiai kultuszának bevezetésével. Eszerint Minüasz király lányait változtatta ~ekké Dionüszosz, mert nem voltak hajlandók részt venni az isten éjszakai kultuszában.⁴ A sötét barlangban lógó és sivító hangot adó ~ek sokasága költői hasonlatként már Homérosznál is előfordul az alvilág **sötétségében** árnyként lebegő lelkek látványának jellemzésére.⁵ A ~ éjszakai élete félelmet keltett az emberekben, ezért mágikus praktikákkal igyekeztek maguktól távol tartani. Plinius meséli, hogy az ártó szellemek ellen szokás volt élve kiszögezni az ablakra fejjel lefelé,⁶ s ez a középkorban is sokfelé gyakorlat volt. Ugyanakkor használták →hangyák, hernyók, ártó szellemek, kígyómarás és mindenféle ártás elhárítására. Vére sokféle, főleg bélbetegséget gyógyított, sőt afrodiziákumként is használatos volt.⁷ Ailianosz szerint pusztá érintésével terméketlenné teszi a →golya tojásait, aki viszont plátánlevél segítségével elkábítja a ~t.⁸ A ~ olykor az **eszesség**

szimbólumaként jelenik meg, ami azzal a rendkívüli képességével magyarázható, hogy miközben sötétben repül nagy sebességgel, semminek sem ütközik neki. Eszes alkalmazkodó képességét/opportunizmusát az ókori és középkori állatmesék is hangsúlyozzák: a magát hol madárnak, hol négy lábú emlősnek kiadó ~ így menekül meg a →menyétől.⁹ Ugyanakkor **felemás természete** a madarak és a négy lábúak harcáról szóló mesében kerül előtérbe. A mesében ugyanis a ~ hol madárnak, hol négy lábúnak adta ki magát a kétes kimenetelű harc kilátásai szerint. Végül – az egyik erkölcsi magyarázat szerint – csálárdságát kiismerte mindkét fél, s ezért a ~ szégyenében kénytelen a félhomályban bujdoskolva élni.¹⁰ • A kereszténység első századaiban ellentmondásos szimbolikával rendelkezett. A Leviták könyvében a tisztátalan madarak között említik (3Móz 11,19, 5Móz 14,18). Az ítélet napján „odadobja az ember a vakondoknak és denevéreknek ezüst és arany bálványait, amelyeket azért csinált, hogy leboruljon előttük” (Ézs 2,20). • Szt. Bazilnál¹¹ és Szt. Ambrusnál¹² viszont az emberekben ritkán tapasztalható **felebaráti szeretet** szimbóluma, mivel a ~ek egymásba kapaszkodva függenek, amikor alszanak, s ha a legfelső elengedné magát, az egész csapat felbomlana. Ez a megfigyelés az enciklopédisták és a bestiáriumok számára is fontos szimbolikus mozzanat.¹³ Isidorus alpművében olvashatjuk, hogy sötétedéskor aktív, így a szerző etimologizálása szerint innen ered elnevezése is (lat.: *vespertilio*, a *vesper* [’este’] szóból), s hangja olyan, mint egy sikoly.¹⁴ A középkorban elnevezését gyakran felcserélték – a hasonló éjszakai életmódot jelző elnevezés miatt – a →bagoly (nūcticorax)/kuvikkal (noctua), ezért a szövegek értelmezésében a kontextus a döntő. Az éjjel aktív, nappal alvó ~ bizonytalan, kétes „állati rendbe” való tartozása, ráadásul fejjel lefelé való pihenése egyfajta fordított rendet testesített meg, s besorolása ezáltal

vezetett a középkori alkímiában is **androgün** jellegének hangsúlyozásához. Az enciklopédisták előszeretettel hangsúlyozták, hogy nem vesz figyelembe semmi természetes rendet, ahogy a többi állat, s ezért a **paráznaság** vétkét is neki tulajdonították.¹⁵ A bestiáriumok sem tudták „a szárnyas emlőst” hártyás szárnyaival besorolni, „se nem állat, se nem madár”,¹⁶ s ikonográfiája is e kettősséget mutatja: többnyire szemben, kitért szárnyal ábrázolták, ami mutatja egyszerű emlőstestét, fogait és bőrszárnyát. Éjszakai életmódja miatt a **sötétséggel**, a **sátáni** erővel azonosították. Lucifert Dante is ~szárnyal képzelte el,¹⁷ s ez a festészetben is jellemző volt, mint Giottónak a *Szt. Ferenc kiűzi a démonokat Arezzo városából* c. 1300 körül készített freskóján látható.¹⁸ Gyakran ábrázolták a →sárkányt is ~szárnyal még az újkorban is, pl. a természettudósként ismert Aldrovandi. • A reneszánsz neoplatonikus eszmeisége a melankolikus, szaturnuszi lélekkel is azonosította. A **melankólia** egyik jelképe lett az éjjel feltűnő, sötét helyeken lakó, visszavonult életet élő ~, aki Dürer híres metszetén a „Melencolia” feliratot tartja. Michelangelo a gondolataiba mélyedt, kontemplatív Lorenzo de’ Medicit egy ~fejet ábrázoló ékszeres ládikóra könyökölve ábrázolta a firenzei San Lorenzo-kápolna síremlékén. Ugyanakkor a **tudatlanságot** is jelképezhette a ~, mert a tudás a fényhez, míg „a homályhoz, ahonnan sosem jön elő a ~, avagy a kuvik, a tudatlanság” társítható.¹⁹ A sötétséget kedvelő állatot az éjjel lopakodó **házasságtörő** alakjával is azonosította az újkor emblémásirodalma bibliai képpel: „a házasságtörő szeme az alkonyatot lesi: Senki szeme ne vegyen észre...” (Jób 24,15). Rejtőzködő életmódja miatt és „tekintve, hogy az egér és a madárfélék között van, a **bizonytalan vallású embert** jelenti”,²⁰ az **eretnekekre** is vonatkoztatható.²¹ Éppen a rontás elűzése céljából látható kőbe vésva a római Szt. Péter-bazilika sekrestyéje kanonokházának ajtaján egy

márvány~. Itt az állat szimbolizálhatja az éjt jellemző szemlélődő, lelki életet is, amelyre az ott tevékeny egyházi emberek ügyelnek.

• A 16. sz.-i Pesti Gábor-féle tanmesék között is szerepel²² az „áruló pupteneveré”, magyarázva, miért él **sötétségben**. Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* a röpképessége és a bibliai hagyomány miatt hagyományosan a madarak között tárgyalja: „se nem madár, se nem egér, de emlős; – de végtére az Úr számolja a madarak közé”. Ugyanakkor hangsúlyozza emlős voltát, →egér formáját, e ketősséghez is jelentést rendelve, az **álszentség** jelölésére: „Ez pedig igen jeles kiábrázolójok a Vallás dolgában kétfelé sántikáló gonosz Hipokrita embereknek”. Miskolczi (az Európában nem honos) vérszívó denevérről is tud: „méltán hasonlítják hozzájok a magoknak való, rút, könyörületlen, uzsorás, fősvény embereket”. A jellegzetes ördög és pokol-szimbolikát is megfogalmazza: „Ábrázoló képe lehet az a Denevér az **ördögnek** is, amennyiben számlálhatatlanul sokan öszve fűződnek és a setéségekben köröskörnyül repdesnek”.²³ Az ördögöket gyakran ~szárnyal ábrázolták, ennek a hagyománynak megfelelően Felvinczi György *A Pokolról*, *S annak lakosiról* (1767) c. művében így jellemzi az ördögök szárnyait: „Formájok, mint szárnyai denevérenek”. • A ~t éjszakai, rejtőzködő életmódja, testfelépítése, néhány faj táplálkozása félelmet keltő, üldözést kiváltó viselkedésre sarkallja az embereket. A népi és mitológiai hiedelemvilágban is az ijesztgetést szolgálja, általában más, szintén éjszakai életmódot folytató állatfajjal együtt. Ez figyelhető meg Gyulai Pál *Egy régi udvarház* c. versében, amelyben a **pusztulást**, az **elmúlást** jelképezik: „A teremben, hol egykor vigadtak, / Most denevér, vércse, bagoly laknak”. Arany János *Családi kör* c. versében a lassan lehulló **est** egyik jelzője: „Lomha földi békák szanaszét görögnek, / Csapong a denevér az ereszt sodorván”. Vajda János *Őszi tájék* c. versében a hagyománynak megfele-

Denevér. MS Bodley 764

lően „Kiált a kuvik, száll a denevér. / Sírhalmot ölelve az anya zokog”, míg a *Boldog szerelemben* éppen azzal szöges ellentétben, önmaga megszemélyesítőjeként örökíti meg: „Karjaid közé fonódom... / Arcodon ég a hívó pir, / Fürteidnek denevére – / Szívom ajkad, mint a vampir...”. • A népköltészetben is utalás történik az állat **felemás természetére**: „Oh, te szegény denevér / Se nem madár, se egér”. A ~t éjszakai életmódja miatt néhány közmondásban a különccséggel azonosítják: „este jár, mint a denevér”.²⁴ Ugyanezt mondhatják tréfálkozva arra az emberre is, akiről nem lehet pontosan tudni, hogy mi a véleménye. Az ijesztően kinéző embert is hasonlíthatták a ~hez: „Úgy nézel ki, mint a denevér”.²⁵ A ~ besorolása (emlős vagy madár) sokáig viták forrása volt. Ennek emléke az egyes mesékben, mondásokban és a hiedelmekben is megtalálható. A természetmagyarázó állatmesékben a ~ szívesen cserélgeti hovatartozását a négy lábúak és a madarak között, de lelepleződik. Ez a mese különböző variánsokban megtalálható Aiszóposznál, az őt fordító Pesti Gábor fabulájában (ahol a neve puptenevere), ill. Heltai

Gáspárnál is (nála puppeneuer). Ugyanez a történet jelen van számos nép folklórában is, így pl. az afrikai fipáknál vagy a kínai népies elbeszélésben.²⁶ A Duna bal partján lévő Bezdán (Bezdan, Szerbia) néphitében szintén különös állatként jelenik meg a ~: „A denevér az ördög madara. Olyan, mint az egér, csak szárnya van, de a szárnyán nincs toll, leégett a tolla nekije.”²⁷ Az egyik, 1881-ben közölt találós kérdés is utal erre a besorolási problémára: „Az az ember, aki nem ember, bement abba a kertbe, ami nem kert, úgy megütötte azt a madarat, ami nem madár, egy kővel, ami nem kő, hogy mindjárt leesett a fáról az a fa, ami nem fa.” A találós kérdés megoldása: pap, temető, bőregér, kőkereszt darabja, keresztfa.²⁸ Az európai néphitben a ~nek számos, gyakran egymásnak ellentmondó funkciót tulajdonítottak: szerelmi varázseszköz, haláljelző, lélek- és ördögállat, boszorkányűző, szerencsejelkép, hajdémon, aluszékonyság vagy álmatlanság ellen javallott, segíti a fegyverrel való jó célzást. Ezekhez szárított, porrá tört ~re volt szükség, amelyet ételbe tettek, puskaforba adagolták, ruhába kötötték.²⁹ Kalotaszegen (Țara Călatei, Románia) úgy tartották, hogy várandós nőnek nem jó ~t látni, mert a gyermeke „rosszajú” (vagyis a szája körül sebes) lesz.³⁰ Az ajtó fölé szegezett ~ a hiedelem szerint megóvta a házat a villámtól, rablótól, boszorkánytól. A Szt. György-nap előtt fogott ~ bőréből készült zacskóba pénzt tettek, visszatérő krajcár szerzése érdekében. Ha a ~ a szerelmespár körül repkedett, valaki irigykedett a fiatalokra. Ha azonban az eladósorban lévő lány a kendőjét feldobta és a bőregér utánarepült, az a szeretője hűségét jelezte. A ~por alkalmas volt a részegség elmulasztására. A bálba induló lányok ~ csoncokkákat vittek magukkal, hogy sokat táncoltassák őket.³¹ Az elszáradt ~t a markában tartva a csíkszentdomokosi (Sândominic, Románia) legény a lány háta mögé állt és megsímította. Ezzel örökre magához tudta

láncolni a leányt.³² A tótkomlói viselet fontos eleme volt a farpárna. A ~eket gyakran belevarrták a farpárnájukba, hogy mozgásuk meg a szoknyájuk ringása olyan könnyed legyen, mint a ~ röplése.³³ A ~ a szegedi boszorkányperekben is megjelent: későbbi munkákban is feltűnt az az elképzelés, hogy ha a feleség ~t kever a férje ételébe (más forrásokban ~pecsenyét főz neki), a férj soha nem veszi észre a felesége turpisságát.³⁴ Úgy tartották sokfelé, hogy ha ~ berepül a házba, esőt jelent.³⁵ Egyes hiedelem szerint Szt. György-nap előtt látni nagy szerencse, akkor jó esztendő lesz.³⁶ A ~t az éjszakai életmódja miatt néhány közmondásban a különccséggel azonosítják. Egyes szólásban, mint furcsa, titokzatos, ijesztő állat jelenik meg. A népi hiedelemben fontosak voltak az előjelek, az állatok viselkedésének megfigyelése. Tiszai-garon és Aggteleken, ha a ~ a kéménybe szállt és ott „ugatott”, az hamarosan bekövetkező **halált** jelentett.³⁷

- 1 ARIST. *Hist. an.* 487b 23.
- 2 ARIST. *Part. an.* 697b.
- 3 VÖ. PLIN. *NH* 10. 168.
- 4 OV. *Met.* 4. 402 skk.; AIL. *VH* 3. 42.
- 5 HOM. *Od.* 24. 5–10.
- 6 PLIN. *NH* 29. 83.
- 7 UO., 30. 59, 64, 121, 132, 143.
- 8 AIL. *NA* 1. 37.
- 9 AISOP. 251 (Chambry-féle kiadás).
- 10 Romulus 54, in Christian STOCCHI, *Dizionario della favola antica*, Rizzoli, Milano, 2012, 572.
- 11 BASIL. *Hex.* VIII 5.
- 12 AMBR. *Hex.* V 88.
- 13 Hugo Folieto, III, XXXIV; *Ashmole 1511*, 958.
- 14 *Etym.* 12, 7, 36.
- 15 *FdV* 96; LEO. *Best.* 34.
- 16 *Ashmole 1511*, 957–958; *BM.* XLIII.
- 17 VÖ. DANTE, *Isteni színjáték*, I, 34, 46–52.
- 18 Assisi, Szent Ferenc-felsőtemplom.
- 19 RIPA 1618, 248.
- 20 CAPACCIO *Impr.* I, XVI.
- 21 PICIN. 134.
- 22 PESTI 1980, 34.
- 23 MISKOLCZI 1702, 292.
- 24 SZEMERKÉNYI 2009, 259.
- 25 UO., 260.
- 26 KICSÍ 2016, 110.

- 27 BOSNYÁK 1987, 492.
 28 KICSÍ 2016, 111.
 29 Uo., 112.
 30 Uo.
 31 FAZEKAS–SZÉKELY 1990, 191–192.
 32 BALÁZS 1994, 213.
 33 DIÓSZEGI 1974, 64.
 34 VORÁK 1974, 222.
 35 BALASSA 1997, 567.
 36 VORÁK 1974, 223.
 37 KUNT 1990, 72.

DISZNÓ/SERTÉS

(*porcus/sus domestica*)

Jelentése: **tisztátalanság, termékenység, bujaság, áldozati állat, mocskosság, démoni erő, bűn, szenny, piszkosság, elzüllés, ostobaság, Remete Szt. Antal, kísértés, visszasztító ember, szofista, falánkság, istentelenség, nyár, káosz, tivornyázás, henylés**

Disznó malacával. Raff, *Természet história*

A rendkívül magas intelligenciával rendelkező ~ a →vaddisznó háziásított változata. Falánk, mindenevő és piszkos állatként tartják számon az egyik leghasznosabb háziállatot. • A ~/sertés¹ a neolitikum óta minden ismertebb kultúrában fontos árucikk volt. Elő-Ázsiában, Syriában és Egyiptomban, ahol tisztátalan állatnak számított, nem fogyasztották. A ~sült a görögök és a rómaiak körében az egyik legkedveltebb ünnepi étel volt, különösen a süldő.² A hústelek között a sertéshús mind a mennyiséget, mind a minőséget tekintve az első helyen állt a római-

aknál.³ A ~ természetét illetően Arisztotelész túlzott **bujaságát** írja le: a hímek tizenöt éves korukig, a nőstények fiatalon és öregegyaránt hajlanak a közösülésre.⁴ Plinius ettől némileg eltérő adatok mellett jószerivel csak a ~ hasznosságáról szól, jelezve, hogy szeret a sárban hemperegni, és kedvezőbb jel, ha göndörödő farka inkább jobbra, mintsem balra tekeredik.⁵ A ~ a görög-római ókorban az egyik leggyakoribb **áldozati állat** volt. Esküáldozatként már Homérosz is ír róla.⁶ A ~ mint a **termékenység** jelképe, Déméternek, a földművelés, a bőséges termés istennőjének volt áldozati állata. A rómaiak mindenfajta szerződés kötést ~áldozattal zártak.⁷ Gyakran jelent meg tisztító és engesztelő áldozati szertartáson is, pl. a suovetaurilián.⁸ Vergilius beszámol Aeneas álmaról, a kocaáldozatról, a honalapítás meghatározó mozzanatáról.⁹ Bár Aiszóposz meséinek gyakori szereplője, nem társítható hozzá karakterisztikus tulajdonság. Miként manapság, az ókorban is leggyakrabban a **tisztátalansággal** és az **ostobasággal** társították, ami számos antik szólásban fennmaradt. **Mocskossága** mellett¹⁰ azonban **termékenysége**¹¹ a leggyakrabban felemlített tulajdonsága: egy másik szintén szapora állattal, a →kutyával éppen a szaporaságról vitatkozik egy Aiszóposz-mesében.¹² • A kereszténység a ~nak jobbára negatív tulajdonságot, szimbolikát tulajdonított. A zsidó hagyomány a tisztátalan állatok közé sorolja, mivel bár hasított patájú, nem kérődzik, ezért tilos a húsanak fogyasztása (Lev 11,7–8; MTörv 14,8). Izajás a hitet megtagadókat, a pogány környezetüket követőket jellemzi ekképpen: „disznóhúst esznek, és undok moslék van edényükben” (Iz 65,4). A ~ negatív jelentésére, a **démoni erő**kkal való azonosításra épít a ~kondába üzött ördögök/tisztátalan lelkek története (Mt 8,32; Lk 8,30–33; Mk 5,9–13) és a Szt. Péter 2. levelében idézett, hamis prófétákra értett közmondás is: „A megfürdött ~ pocsoljában

Disznó kicsinyeivel. MS Bodley 764

hempereg!” (2Pét 2,22). A hegyi beszédben szintén negatív értelemben, a gonosz, megbízhatatlan emberekre vonatkozik: „...gyöngyeiteket se szórjátok a sertések elé, különben még eltapossák lábukkal, és megfordulva széttépnek benneteket!” (Mt 7,6). A **bűn**, a **szenny** (2Pt 2,22), a **tisztátalanság** (Mt 8,30; Mk 5), az elzüllés (Lk 15,15) az értékeket semmibe vevő **ostobaság** (Mt 7,6) szimbóluma: „ne adjátok azt, a mi szent, az ebeknek, se gyöngyeiteket ne hányjátok a disznók elé...” • Ennek jelképeként jelenik meg ikonográfiájában a gyöngyök, ékszerek között is csak a makkot kereső ~. **Remete Szt. Antal** ikonográfiája elképzelhetetlen (a tűz és a harang mellett) a ~ nélkül. A szent kismalaca, mint állandó kísérője, többféle értelmezést nyert. A „Szent Antal tüze” elnevezésű betegség (az anyarozsmérgezés vagy a tüneteiben hasonló orbánc) gyógyítására a ~bőr zsírját is használták; más értelmezések szerint az ördög ~ alakjában is megkísértette a szentet. Egyik ismert megjelenítése Hieronymus Bosch *Szt. Antal megkísértése* c. képe, a szent mellett a zooattribútum malaccal.¹³ Isidorus a ~ elnevezését a „piszkos” kifejezésből eredezteti: „porcus quasi spurcus”.¹⁴ A bestiáriumok és a reneszánsz ikonográfia is sárban, koszosban való hempergését, **piszkosságát** hangsúlyozzák, s ezzel az erkölcsi szennyben, **bujaságban** tévelygő ember jelképe lett.¹⁵ • A ~ a rene-

szánsz kori ikonográfiában a **visszataszító ember** ábrázolásának egyik állata volt.¹⁶ Általában a természet és a Szentírás erkölcsseit semmibe vevő, kívül-belül mocskos ember jelképe, akit „disznófejjel és szatír-lábakkal ábrázolnak, mert a falánkságból könnyen jut el az ember a bujasáig”.¹⁷ A pejoratív értelemben vett látszattudós, szócsavaró **szo-fistákat** is ~val ábrázolták; általában a **bujaság**, a **falánkság** jelképe; továbbá a jó erkölcsök és kellemes viselkedés ellenségeként is a rózsákat (azaz a kellemet, a szépséget) eltípró ~t mutatják¹⁸. Az esős idő végét, a **nyár** eljövetelét jelzi az ellő koca; a buja ~ a vaddisznóval együtt a **termékenység** jelképe.¹⁹ Lévén formátlan, komor és brutális természetű, a **káoszt** jelképezi.²⁰ A **falánkság** főbűnével társuló **tivornyázás** jelképe is a ~, mivel „miközben felzabálja a moslékot a sárban, sosem emeli fel a fejét [értsd az ég felé], hátra sem néz [értsd bűneit megbánva], csakis előre, újabb étkek felkutatására” indul.²¹ A mértéktelen étvágy egyik állatszimbólumaként látható id. Pieter Bruegel *Hét főbűn* (1558) c. metszetsorozatának *Torkosság* képén. A →szamárral együtt a **csökönnyösséget** is jelképezheti.²² A ~ **falánkságát** jelzi, hogy amint bekapott egy makkot, tekintetével máris a következőt keresi.²³ Mindezekhez társították még a semmiféle okításra, fegyelmezésre, hasznos tevékenységre nem hajló tulajdonsága mellett a **henyelés** vétkét is.²⁴ Az arisztotelészi fiziognómia modern kori követői szerint egy állathoz valamiképpen hasonlító ember az állat tulajdonságaiban is osztozik. Azaz a szórt, ingerlékeny, kevély, buja, semmiféle okításra nem hajló, koszos, telhetetlen ember a ~hoz hasonlatos: „disznónak nevezzük a mocskos, ostoba, szerénység és mértéktelenség nélküli embert”.²⁵ • Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* a ~ őszövetségi **tisztátalanságának** okát – Lactantiusra hivatkozva – a tisztátalanságot példázó, sárban fetregő életmódra, bujálkodó természetére vezeti vissza, hiszen

„az ég felé soha fel nem tekint, hanem minden teste, arculatja szerint a földre szegez tetett”. A fősvénység, a butaság, az istentelen dorbézolás, a részegeskedés és a feslett erkölcsök, a **bujaság**, „az undok életű istentelenek” megtestesítője: „a fertőben való heverése önéki nagy gyönyörűsége vagyon”. Mivel a rózsza illatát (Isten igéje) nem szenvedheti, az **istentelenek** jelképe is.²⁶ Bod Péter biblialexikonjának szócikkében szintén „a Bűnben élő Ember” jelképe.²⁷ • A házi~/vaddisznó ellentétes éle módjukkal, megnyilvánulásaikkal a kutya/farkas ellentétéhez hasonlóan az élet kettősségét jelképezik. Arany János tréfás versében egy disznótort és elrendelőjét rántja egybe, címében is humoros túlzást megjelenítve: „Alkalmatosságra írott versek – midőn Szilágyi Sándor úr az ő első és utolsó malacának végső tisztességtételét nagy és figyelmes gyülekezet jelenlétében tartaná: ezen alkalmatosságra készítődött és elmondódott egy bocskoros poeta által következőképpen.” „Legelőbb is: tudjuk a tapasztalásból, / hogy a malac élte nem áll semmi másból, / Csupán enni, inni, vackon elheverni, / Ily módon szalonnát s nagy hasat nevelni. / Sándor is a háját szépecskén ereszti, / Már is látszik rajta, még pedig csak kezdi, / Hátha még disznó lesz! amit, hogy elérjen, / Üssünk össze urak, kívánjuk, hogy éljen!” Babits Mihálynál a *Május huszonhárom, Rákospalotán* c. versében az otthonosságot és a változatlanságot is jelenti: „Néma falun lakom én, hol még az ebek sem ugatnak, / nem bögnék tehenek, még a malac se visít”. Juhász Gyula a *Falusi delelőben* összeköti az életmódot a (saját) életérzésével: „Disznók hevernek meleg sárba túrva, / Ó állatok mély, boldog mélabúja!” • A népi kultúrában a **telhetetlenség, falánkság és tisztátalanság** képzelet kötődik hozzá. Szólásmondásainkban kövér, koszos, rest, hátlatlan és ostoba jószágként említik (pl. „lusta disznó”, „részeg disznó”, „szuszog, mint süket disznó a búzában”, „a disznó is a pi-

A nyers férfiosztón. Nagy Ágnes: *Varacskos disznó*, 2009, magánygyűjtemény

szokban hízik” stb.).²⁸ Az újév napján fogyasztott fiatal malachús számos áldást, bőséget hozó hatása ismert szerte az országban.²⁹ Ugyanakkor a ~ látványa, hangja vagy érintése az emberi élet fordulóiba bajt és szerencsétlenséget hoz: a nászmenettel vonuló ifjú párnak boldogtalan életet, keresztelőre vitt gyermeknek szegénységet, betegnek pedig közelgő halált jelez; karácsony vagy újév éjjelén a ~ élénk rőfögése természetlen esztendőre figyelmeztet; ha terhes asszony ~t vakar, egész életében koszos lesz a gyermeke;³⁰ az ajtó előtt túró ~ (akár álomban is) a halál előjele.³¹ A sült malac a lakodalomban vaskos, erotikus üzenetet közvetít. A székelyeknél egykor a lakodalmi asztal elmaradhatatlan kelléke volt a szájában répával, fülében egy-egy krumplival vagy almával díszített sült malac. A kompozíció célja a menyasszony pirongatása volt, „hogy lássa, mire számíthat”.³² Népdalokban a földet túró, ólba, kertbe, erdőbe szaladó malac a coitusra vagy a férfi nemző szervére utal: „Dúr a disznó, dúr a mocsár szélen, Tartottam szeretőt, de már régen”³³; „az én malacom forogva hízik”.³⁴ A ~ a szerelemjósító szokásokban is megjelenhet: ha egy leány szilveszter (máshol Szt. András éjjelén) megdöngeti a disznóól ajtaját, számolja meg, hányat rőfög az állat, annyi év múlva fog férjhez menni³⁵; ha egy legény háztűznézőbe

indul, a kedvező fogadtatás érdekében a botját keresztül húzza a ~vályún. A vályú (mint minden öblös, üreges tárgy) itt a leány, a bot pedig a legény jelképe.³⁶ Szeged környékén a „hitetlenül” együtt élőkre mondták, hogy „disznóvályúnál esküdtek”.³⁷ A ~ többnyire negatív tulajdonságai okán a **bűnös lélek** szimbóluma. A népmesékben gyakran elvarázsolt/elátkozott ifjút/leányt rejt a malacbőr, l. a *Piros malac*³⁸; *Szőlő szőlő, mosolygó alma, csengő barack* c. meséket.³⁹ • A ~ sokféle szimbolikus értelmet hordozhat a magyarországi művészetekben: zsidók, **torkosság, bujaság**. A tékozló fiút a ~k között ábrázoló embléma felirata: *Prodigus ad siliquas* (A pazarló borsóhéjra kényszerül): ábr. a pannonhalmi bencés apátság refektóriumának freskóján (18. sz. 2. negyede).⁴⁰ **Remete Szt. Antal** a házi állatok védőszentje, apátjele a ~ nyakában csengettyűvel. A csengettyűnek ördögűző hatást tulajdonítottak, a ~ pedig a **kísértések**et testesítette meg, mint pl. Szepesdarócon (Dravec, Szlovákia), az antonita templom kóruspadján, a lopusznai plébániatemplom Mária koronázása-oltár szárnyán (Lengyelország).⁴¹ A ~ visszatérő alak Bukta Imrénél, akinek groteszk képei éles társadalomkritikát hordoznak. Kiss Róka Csaba képein a ~ az Apokalipszis, a megsemmisülés hírnöke és végrehajtója. Az apokaliptikus megjelenítés mellett számos más ~ábr. található a kortárs művészetben, ahol a ~ **harmóniát** és **nyugalmat** jelent, mint pl. Szőke Péter *Varacskos disznó* c. faszobra Budapest belvárosában, a Rottenbiller utcában. A város és a ~ kapcsolata a street artban is megtalálható: itt a jelentése **pénz, hatalom, falánkság-dorbézolás, hedonizmus**. Nagy Ágnes felborzolt sörényű *Varacskos disznó* samottszobra (2009) a **harciaság, a nyers erő** és a **vadság** megtestesítője.⁴² Mint mitikus, ill. szent állat, attribútum is lehet: pl. *Hercules megöli*

az erymanthosi vadkant témájú freskón, Bruckenthal Sámuel nagyszebeni (Sibiu, Románia) palotája Herkules-termében.⁴³

- 1 VARRO, *Rust.* 2. 4 skk.; COLUMELLA, *Rust.* 7. 9. 3 skk.; PLIN. *NH* 8. 205–209.
- 2 AR. *Ach.* 818; AIL. *NA* 9. 28.
- 3 APICIUS 367–383.
- 4 ARIST. *Hist. an.* 5. 14. 546a 8–28.
- 5 PLIN. *NH* 8. 207.
- 6 HOM. *Il.* 19. 250 skk.
- 7 LIV. 1. 24.
- 8 Vö. CATO, *Agr.* 141. 1–4.
- 9 VERG. *Aen.* 8. 18–80; 81–101.
- 10 PLUT. *De Is. et Os.* 8. 353f; AIL. *NA* 10. 16.
- 11 AIL. *NA* 12. 16.
- 12 Vö. AISOP. 179.
- 13 Madrid, Museo nacional del Prado.
- 14 *Etym.* 12, 1, 25.
- 15 *BM XXX*; Pier. *Valer.* 109, 112.
- 16 HORAP. II, 37.
- 17 CAPACCIO *Impr.* II, 64r.
- 18 Pier. *Valer.* 106–107; RIPA 1618, 145; CAMER. II, 50.
- 19 CAPACCIO *Impr.* II, 62.
- 20 Uo.
- 21 RIPA 1618, 115.
- 22 CAPACCIO *Impr.* II, 61; RIPA 1618, 259.
- 23 RIPA 1618, 259.
- 24 Uo., 393.
- 25 DELLA PORTA *Fis.* I, 15; II, 22.
- 26 MISKOLCZI 1702, 106–114.
- 27 BOD 1746, 46.
- 28 O. NAGY 1985, 134.
- 29 KANDRA 1897, 244.
- 30 WLISLOCKINÉ DÖRFLENER 1892, 51,
- 31 KANDRA 1897, 158; KUNT 2003, 111.
- 32 BALÁZS 2014, 147.
- 33 LÜKŐ 1987, 39.
- 34 BERNÁTH 1987, 308.
- 35 TRENCSENY 1892, 127.
- 36 LÜKŐ 1987, 174.
- 37 O. NAGY 1985, 136; KÁLMÁNY 2009, 279.
- 38 AARNE–THOMPSON 1961, 413.
- 39 KOVÁCS szerk. 1982, 425.
- 40 BÁNHEGYI–HAPÁK 1993, 51; *Mons Sacer* 1996, II, 69–93; SZILÁRDFY 2008, kat. 162.
- 41 *MÉ* 1980/1, 68; VIDA 1994, 47–49; *AH* 1997/1–2, 182–187.
- 42 BEKE–GÁBOR–PRAKALVI–SISA–SZABÓ 2002, 440. kép; *ISz* 2013/9, 18–27; BRODY–MÁRTON–NAGY–TORMA 2013.
- 43 *AH* 1996/2, 177–187, 53. kép.

E

EGÉR, PATKÁNY

(*mus, rattus*)

Jelentése:

egér: termékenység, sorscsapás, jövendölés, paráznság, kicsinység, jelentéktelenség, kár, károkozás, találékonyosság, kapzsiság, becsmélés, kiválasztás, ízlelés, falánkság, mulandóság, éhínség, félénkség
patkány: vétkesség, ördög, járvány, betegség, szegénység, halál, mocskosság

Egér

Kis termetű rágcsáló, településeken, házakban, pajtákban, istállókban, raktárakban él;

Egér. Raff, *Természet története*

lyukakban, hasadékokban, föld alatti járatokban készíti vackát. Igen szapora állat. Rengeteg fajtája van: általában házi, erdei és mezei ~ről beszélünk. • Az antik források zoológiai állításai nagyrészt nem felelnek meg a valóságnak, az ~rel kapcsolatos feljegyzések javarésze pedig a babona világába utalható. Arisztotelész leírása az ~ **termékenységéről**, szapora utódnemzéséről az újkorig érvényes, s a bőséges esőzést jelöli meg ellenszerként. Az ~ termékenységét **paráznság**ával is ma-

gyarazták.¹ Miként manapság, az ókorban is kész **sorscsapás**nak tekintették, mivel a lakóházban és a gazdaságban rövid idő alatt óriási **károkat** okozott. Az ~hez mint szapora és könnyen járványt vagy a rágcsálásával pusztítást okozó állathoz több vallási és babonás képzet² kapcsolódott, legrégebbi irodalmi emléke Homérosz *Íliásza*.³ Ebben a görögöket dögvésszel sújtó Apollón mellékeve a *szminthosz*ból származó Szmintheusz, vagyis egériszten, akit Apollón papja, Khrüszész, a járványt okozó, pusztító, ill. a járványt elhárító funkciójában szólít meg. Volt, hogy történelmi eseményekben is döntő szerepet tulajdonítottak az ~nek: Hérodotosz beszéli el,⁴ hogy Széthosz a győzelmét az ellenség táborában mindent szétrágó mezei ~eknek köszönhette. A rómaiak körében jól ismert történetek szerint az ~ek rágcsálásukkal pozitív szerepet is betöltöttek: előre jelezték a bajt, háborúkat, földrengéseket, így a **jövendölés** képességét tulajdonították nekik. Amikor Laviniumban megrágták a szentélyben őrzött ezüstpajzsokat, előre jelezték a marsus háborút.⁵ Amikor Marius hadvezérének, Carbonak a saruját rágták el, a férfi halálát jövendölték meg. Amikor egy épület összeomlással fenyegetett, az ~ek kiköltöztek belőle. A fehér ~ek megjelenését kedvező előjelnek tartották. Az ókori mesékben gyakori szereplő. A leghíresebb a Horatius által elmesélt,⁶ a városi és a vidéki ~ről szóló, később többek által feldolgozott történet. A tanmesék gyakran szólnak a →macska, a →menyét vagy a →kigyó és az ~ ellenséges viszonyáról, ahol az ~ hol a védtelen **kicsinység**, hol a **találékony**ság szimbóluma. Az ~t szülő hegy⁷ Horatiusnál

Egér. Aldrovandi, *Natura picta*

is olvasható⁸ közmondásos intelmében az ~ **jelentéktelensége** hangsúlyozza a tanulságot. Közismert az ~ életét megkímélő →oroszlánról és később az állatok királyának életét megmentő, hálás kis~ről szóló aiszóposzi mese,⁹ vagy az oroszlánt egy pillanatra megfélemlítő ~ története.¹⁰ • A zsidó hagyomány a tisztátalan állatok közé sorolja: Lev 11,29. A Biblia szól a „földet pusztító egerek”-ről (1Sám 6,5) és egérhúst evő bálványkultusról (Ézs 66,17) is. • Isidorus egyesek véleményét, bár kételkedéssel továbbítva, azt mondja, hogy az ~ (*mus*) a földből (*humus*) születik, innen ered latin elnevezése.¹¹ A bestiáriumok Isidorus leírását ismételtetik, így az ~ a földi javakra vágyó és mások javait dézsmáló embert, a **kapzsiságot** szimbolizálja.¹² Ikonográfiaja a középkorban a kódexek és bestiáriumok lapjain legtöbbször macskával, ill. a templomi ostyát rágcsálva ábrázolja. Plinius óta¹³ ismert, hogy az →elefánt gyűlöli az ~t, ezért kerüli nemcsak őt, hanem azt is, amihez hozzáért. Erre a középkori természetrajzokban és bibliamagyarázatokban is számos utalást olvashatunk.¹⁴ Artemidórosz szerint az ~ szolgát jelent, „mert ott lakik és azt eszi, amit mi”, így vele álmodni még több szolgáló vételét, **anyagi jólétet** jelent.¹⁵ Gyógyászati haszna minimális: egy pohár vizet, amelyben ~t vagy általa megrágott kenyeret áztattak, az epilepsziás beteggel megítatva és

homlokára, lábára kenve a vizet, gyógyítja a bajt. Ha elkábított ~t tesznek időszakos láztól, gyomorfekélytől gyötört betegre, hatásos a betegség ellen.¹⁶ • A reneszánsz kori szimbolika az ~t a **becsmérlés** egyik attribútumának tartja: „ahogy próbálja mindig megrágni mások ételét és bármi dolgát, a becsmérlő is kikezdi, tönkreteszi és felemészti a tisztességet és mindazt a szépet és jót, ami az emberi fajban fellelhető”.¹⁷ Ókori reminiscenciával a **kár**, a **károkozás** és a (szerencsétlenség) **jövendölésének** a jelképe is. Viszont csak a jó dolgokat rágja meg (ezzel még nagyobb kárt okozva), így a **kiválasztást**, az **ízlelést** is szimbolizálja.¹⁸ Az ízleléshez a **falánkságot** is társították.¹⁹ Barokk kori csendéletek gyakori szereplője, Georg Flegel nem egy képén. pl. *Csendélet* c. festményén²⁰ is látható; id. Pieter Bruegel rózsákkal ábrázolja²¹: a károkozás, a kiválasztás mellett a **mulandóságot**, a mindent megrágó, felemészítő időt jelképezi. • Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* is hangsúlyt kap az ~ jó szagló- és ízlelőképessége, „nyalánksága”, a legjobb étek kiválasztásának képessége, valamint, hogy ezért mindent megrág. Haszontalan kis állat, mert ahogy „az égi madarak közül is a fecskék, azonképen a földi állatok közül is az egerek, tellyességgel semmi jóra nem taníthatók”.²² Bod Péter biblialexikonjának szócikkében az Ószövetség nyomán a „vétkes, gonosz Ember” jelképe,²³ a **vétkesség**, a **mocskosság** megtestesítője. A világirodalomban az ~ E. T. A. Hoffmann *Diótörő és Egérkirály* c. 1816-ban írt művével (és később Csajkovszkij zenéjével) nyert létjogosultságot. • Bár az ~ nem házasított, abban az értelemben „házi” állat, hogy az emberi környezetben nagyon régóta táplálékforrást, valamint élőhelyet talált. Testmérete, színe, életmódja miatt emberi tulajdonságokkal ruházták fel, amelyek irodalmi művekben is megtalálhatók. Madách Imre (*A történelmi jog*) az ~ segítségével mutat meg egy aktuális, 19. sz.-i társadalmi problémát: „Apám! apám! mond a mágus fia, / Szentségeink között jár

egy egér, / Mindent bemocskol, megrág. Tűrjünk ezt? / Adj engedelmet és a gaz nem él.” – / „Ne bánd fiam, azon egrének már / Nagyapja is azt tette, amit ez, / Kell hogy legyen hozzá magasb joga, / Ilyen merész bünt másképen nem tesz.” Juhász Gyula versében felidézve látvány és lényeg érzékeltetésére szolgál: „A nagykörút során dörög a társzekér, / Elébe fogva két öreg, iromba állat, / Két szürke paripa, két szomorú egér, / Míg jobbra, balra, új batárok zaja vágat.” A legismertebb társas szituációban ábrázolja József Attila *Eszmélet* c. versében, miközben a külső és a belső világ ellentétét érzékelteti: „ügyeskedhet, nem fog a macska / egyszerre kint s bent egeret.”

• A magyar folklórban a ~ általában a gyávaság, a **félénkség** szimbóluma. Egyes szólásokban, közmondásokban a **szegénységet** is kifejezheti („szegény, mint a templom egeré”). A szürke ~ a **jelentéktelenség**, a hétköznapi szimbóluma: „itatja az egereket” (mondják a csekély dolog miatt síró gyermekre).²⁴ A sok gyermekesekre régen azt mondták: „szapora, mint az egér”.²⁵ Akinek sikerül elmenekülnie az üldözői elől, az a mondás szerint „egerutat nyer”.²⁶ ~rel, patkánnyal álmodni a kalotaszegi néphagyomány szerint kárt és veszedelmet jelent.²⁷ Régen úgy tartották, hogy ha a betegágyánál jelenik meg az ~, a beteg meg fog halni. Jegenyén (Leghia, Románia) a haldoklóról azt mondták, hogy „szedi az egér a szalmát alula”.²⁸ Egere nőtt, mondták, ha a ló nyakán, torkában, vagy füle tövén daganat jelent meg.²⁹ Ugyanakkor az ~et kapcsolatba hozhatták a gyógyulással is: „Megindult (benne) az egeré” (lábadozik).³⁰ Ha a tűzhely alatt fészkel az ~, a szakácsné étele nem fogja az éhséget csillapítani, tartották régen. Ha a leány újév éjjelén ~cincogást hall, hamarosan férjhez megy.³¹ Számos tündérmesében megtalálhatók az állatvölgények vagy állatmenyasszonyok. Egyes mesékben ~menyasszony található, aki, miután végleg leveti az állatbőrét, halandó emberré válik. Egyes történetekben a boszorkány is

képes ~ré változni. A mesékben az ~ megjelenhet állatkirályként is, akit a mesehős a jószívűsége által kötelez le magának.³² A páros táncok közül ismert az egeres tánc, amely Erdélyben a nemesség kedvelt tánca volt. A legény a macskát, a lány az ~et személyesítette meg.³³ A magyarországi művészetben az ~nek nincs szimbolikus ábr.-a.

Patkány

Mivel a ~ a késő középkorban, a pestisjárványok idején került Európába (legalábbis az

Patkány. Raff, *Természet história*

irodalmi forrásokba), szimbolikája is ezzel kapcsolatosan kapott negatív értelmezést a köztudatban. A ~ Európában általában a **betegségek**, a **járványok**, a **halál** jelzője, kísérője maradt. Vas Gereben *A valódi barátság* c. novellájában a gyávaság jelképe, ahogy két szereplő beszélgetéséből kiderül: „Nincsen hozzávaló bátorságom – én vagyok az a patkány, mely kiszökik abból a hajóból, melyben te üldögélsz.” Ugyanó *Egy alispán* c. regényében is emlegeti a ~okat, mint az egymással szembefordítható, egymást megsemmisítő közösségek jelképét: „...a kínaiak a patkányokat úgy irtják ki, hogy egymás között összebújtotgatják őket.” • A magyar folklórban ~nyal álmodni a kalotaszegi néphagyomány szerint kárt és veszedelmet jelent.³⁴ Régies mondás a felvágó, nagyképu emberre: „másnak akarsz patkányt fogni, s magadnak egeret sem foghatsz”. Az aljas, megvetett ember

elnevezése is ~. Egy bátyai hiedelemtörténet szerint a húsvéti himes tojás megvédi a házat a ~októl. • A fekete ruhás, lefátyolozott nő ruháját szaglászó kövér ~ Ország Lili Szorongás (1955) c. képén a **halált** szimbolizálja.

- 1 AIL. NA 12. 5.
- 2 PLIN. NH 8. 103, 221–223.
- 3 HOM. Il. 37–42.
- 4 HDT. 2. 141.
- 5 CIC. Div. 1. 44.
- 6 HOR. Sat. 2. 6.
- 7 PHAEDR. 4. 23.
- 8 HOR. Ars p. 139.
- 9 AISOP. 105.
- 10 Uo., 102.
- 11 Etym. 12, 3, 1.
- 12 Bodley 764, 109.
- 13 PLIN. NH 8. 29.
- 14 SOLIN. 25. 29; Etym. 12, 2, 16; BASIL. Hex. IX 5,12; AMBR. Hex. VI 6, 37.
- 15 ARTEM. 3. 28.
- 16 Hild. VII, 39.
- 17 RIPA 1618, 135–136.
- 18 Pier. Valer. 171.
- 19 CAPACCIO Princ. 183.
- 20 München, Alte Pinakothek.
- 21 Milánó, Pinacoteca Ambrosiana.
- 22 MISKOLCZI 1702, 267.
- 23 BOD 1746, 53.
- 24 SZEMERKÉNYI 2009, 322.
- 25 O. NAGY 2010, 165.
- 26 SZEMERKÉNYI 2009, 324.
- 27 KANDRA 1897, 156.
- 28 Uo.
- 29 O. NAGY 2010, 164.
- 30 Uo.
- 31 KANDRA 1897, 156.
- 32 Uo., 142–143.
- 33 APOR 1927, 15.
- 34 KANDRA 1897, 156.

EGYSZARVÚ/UNIKORNIS

(monokerósz, unicornis)

Jelentései: **Krisztus, Isten, ördög, egyház, szüziesség, féktelenség, kegyes uralkodó, orvos, prédikátor, Amerika, filozófusok, varázserő és mérgek hatástalanítása (szarva)**

Unikornis. MS Bodley 764

→Ló alakú mitikus állat, lófeje, fehér lóteste, őzlába és oroszlánfarka van, homloka közepén egyenes, hegyes szarvval. • A mesebeli indiai állatról először Hérodotosz tett említést.¹ A görög-római írók² rendkívül vad, erős és gyors állatként írják le, akinek a homloka közepén előrenyúló, közel egy méter hosszú szarva van, amelynek csodás **varázserőt** tulajdonítottak. Plinius leírásában „a teste a lóéra hasonlít, a feje a szarvasra, lábai az elefántéra, a farka a vadkanéra, bögése mélyhangú, és a homloka közepén egyetlen fekete, két könyök hosszúságú szarv mered előre”.³ Az ókorban valószínűleg azért nem kételkedtek soha az ~ létezésében, mert a beszámolóik alapja valójában egy rinocéroszfajta, az indiai →orrzarvú lehetett, a római császárkorban gyakran léptettek fel az amphitheatrumi vadászatokon, ahol többnyire →bikával vagy →medvével ütköztették. • A Bibliában, figyelembe véve a fordítási, szemléletbeli különbségeket, nem egyértelmű az ~ azonosítása. Az ~ a Vulgatában „rhinoceros”, a héber szövegben „reém”, amely a magyarázat szerint kihalt bivalyfajt jelöl.⁴ A rev. Károli-bibliában olvasható sor ~ja („De magasra növeszted az én szarvamat, mint az egyszarvút...” [Zsolt 92,10]) más

fordításokban⁵ → bivalyként szerepel. • Nem tudjuk, mikor indult az az asszimilációs folyamat, amely az antik ~t a szűz leányzó ölén megsezelídiült vadállattá tette és keresztény környezetbe helyezte. Az ~ középkori képének és szimbolikájának meghatározó pontja mindenesetre a *Physiologus* volt, amely a fenti bibliai idézettel indít és apró, gödölyéhez (kiskecskéhez) hasonlító állatnak írja le az ~t. Beszél rendkívüli erejéről is, amely miatt lehetetlen elfogni, hacsak szűz leány nem kerül elé, akinek ölénbe ugrik, s aki az emlőjéből szoptatja. „Az **Üdvözítő** személyére értendő az állat”, a seplőtelen szűz pedig Szűz Mária, szögezi le a *Physiologus* görög verziója.⁶ A különböző *Physiologus*-változatok alapjában nem térnek el a megállapítástól, inkább csak finomítanak rajta: pl. a Jézusra/~ra vadászók a zsidók.⁷ Isidorus összekeverte az ~t (*monoceros*) a rinocérosszal. A rinocérossal eszerint görög kifejezés, amelynek latin jelentése: orrán szarvat viselő (*in nare cornu*), akit egyszarvúnak is neveznek (*unicornus*).⁸ A bestiáriumok ezeket az információkat használták fel és alakították, sőt módosították is a ~ szimbolikáját. Guillaume Le Clerc az ~ külsejét és erejének mibenlétét is aprólékosan írja le, pl. szerinte kemény és éles a patája, körme hegyes, s ezzel sebez halálra. Elmeséli az →elefánttal való küzdelmét is,⁹ ami megegyezik Hrabanus Maurus leírásával¹⁰: az elefánttal folytatott harc ismét az ~nak a rinocérosszal való felcserélésére utal. Ettől eltekintve tartalmas szimbolikát nyújt, olyannyira, hogy több bestiárium is ezt az értelmezést tette magáévá¹¹: a ~ maga **Krisztus**, a szűz természetesen Mária, a vadászok a zsidók, a szarv pedig Isten és Krisztus egységét jelképezi. Philippe de Thaün bestiáriuma az ~val kapcsolatos szimbolikát továbbviszi, amikor elsőként hangsúlyozza a szűz illatát, amely odavonzza az állatot (aki az Isten), majd megcsókolja (a béke csókjával) a szűz (Mária) keblét (az Anyaszentegyházat).¹² Egy

verses moralizáló bestiárium szerint a megölt ~ testét orvoslás céljára használják, „mert minden betegséget gyógyít”, ahogyan a keresztre feszített Krisztus teste az emberiség betegségtől való megváltását segítette elő.¹³ Richard de Fournival szerelmi bestiáriumában erotikus megközelítéssel szintén az illatra helyezi a hangsúlyt, amikor a hölgy ölénbe hajtja fejét: Amor a vadász, akinek a csapdájába esett.¹⁴ A trubadúrköltészetben is megjelenik az ~vadászat témája: „Olyan vagyok, mint az ifjú leány látványától megzavarodott egyszarvú, akit elvarázsolt a szenvedély, és alétan hull a Hölgy ölénbe, hogy áruházzal megöljék.”¹⁵ A Vaud kantoni nyelvre fordított bestiárium szerint viszont az ~ maga „a félelmetes és gonosz **ördög**, akit csak a szűziesség illatával, azaz a jó cselekedetekkel és az erénnyel lehet foglyul ejteni”.¹⁶ A több-kevesebb részlettel bővített, olykor költői igényességgel írt szövegek mellett az enciklopédisták is gazdagították a szimbolikát: pl. Hrabanus Maurus szerint az állat Szt. Pál apostol.¹⁷ Ezt a változatot örökíti tovább néhány bestiárium is.¹⁸ A keresztény ikonográfiában Krisztus jelképe, a tisztaság, a szűzesség, a szellemi és a testi erények megtestesítője: „Az egyszarvú az igazakat jelenti, de mindenképp Jézus Krisztust, aki a kereszttel, mint a szarvval harcolt ellenségei ellen, és ez az a szarv, amelyben a mi bizodalunk nyugszik.”¹⁹ Beda Venerabilis az egyház allegóriájaként is értelmezte, s szarva a hívek Istenben való egyetlen reményére utalt.²⁰ A 12. sz.-tól kibontakozó nyugati Mária-kultusz nagyban hozzájárult az ~-szimbolika ikonográfiai gazdagodásához. A *Physiologus* nyomán az Angyali üdvözléiallegóriák Máriát elzárt kertben (*hortus conclusus*) ábrázolták, térdén az ~val, Krisztussal, Gábiel vadászként, →kutyákkal látható. A bestiáriumok miniatúráin megjelentetett ~t általában háromféleképpen ábrázolják. Egy kisebb, kecskeszerű állat, feje egy leány ölénben²¹ (előfordul, hogy a leányzó ruhát-

lan²²). A másik ábrázolási forma, amikor csak magát az ~ jelenítik meg.²³ A harmadik, leggyakoribb verzió a vadással mutatja a már sebzett állatot.²⁴ Olyan ábr. is előfordul, amelyiken a leány szinte védelmezően tárja ki kezét a megsebzett állat felé.²⁵ A kódexek, a bestiáriumok, a óraskönyvek lapjain, a szövött falikárpitokon szereplő ~ a középkori állatábr.-ok egyik legközismertebb alakja, amelyet szimbolikájától függetlenül, dekorációs céllal is megörökítettek. • A szövegben és képi változatban is rendkívül gazdag és változatos ~kép középkori megjelenéséhez az újkori értelmezések és ábr.-ok nem tudtak sok újat hozzáadni. Az állat szimbolikáját felidéző 16. sz. eleji szövegek továbbra is kitérnek arra, hogy az ~t rendre összekeverik a rinocéroszal, pedig elegendő lett volna Pliniust figyelmesebben olvasni. Mindenesetre egy igazi, élő rinocérosz megjelenése Európában a 16. sz. elején valamelyest tisztázta a helyzetet.²⁶ Még a 17. sz.-ban is joggal állíthatta Ferrer de Valdecebro, hogy „a legtöbbet magasztalt, de a legkevésbé ismert állat”.²⁷ A mérgek ellen hatásosnak tartott ~szarv (vagyis az akként árult narválagyar) mindenesetre kelendő termék volt a reneszánsz korában.²⁸ Leonardo da Vinci számára az ~ a nemi vágy gerjesztette **féktelenség**.²⁹ Ripa a szüziesség egyik attribútumává teszi, a Szüziesség szekerét is két ~ húzza.³⁰ A szarvát folyóba hajtó állat Krisztus megkeresztelését jelképezheti. A politikai kérdések iránt elméleti szinten igen fogékony 17. sz.-ban a ~ az igazságos és **kegyes uralkodó** egyik zooszimbóluma.³¹ (Hacsak a harag el nem veszi az eszét, mint Diego de Saavedra Fajardo politikai emblémáján.³²) A mérgek ellen hatásos ~ a testet gyógyító **orvost** és a lélek betegségein erkölcsi beszédével könnyítő **prédikátort** is jelképezheti.³³ Camerarius a szerelem erejét (*Hoc virtutis amor*) illusztrálta a középkor óta annyiféleképpen ábrázolt, szűz ölében látható ~val.³⁴ A több évszázados szimbolikában gazdag ~ – a 16–

17. sz.-i haszonelvű felfogás szerint (ahogy Zsámboky János, Camerarius és más emblémáskönyvek is ábrázolták) – igazi értéke hasznosságában, pl. a mérgek semlegesítésében rejlett, ahogy az emblémákat magyarázó mottóban is áll (*Pretiosum quod util*).³⁵ Julius Goltzius kontinenseket ábrázoló rézmetszet-sorozatán (1595) **Amerika** zooszimbólumaként szerepel. • Miskolczi Gáspár ismertetésében az ~ a **Filozófusok** állata, mivel a szabadságot és a magányt kedveli, **szarva mérgektől óvó**, gyógyító erejű, „azonképen a Krisztus országa is idvességnek erős szarva, melly által a bűn össze rontatik, a halál pedig eltörültetik”. Az unikornisra vonatkozó sokrétű bibliai utalás alapján Miskolczi hangsúlyozza: „...mínt-hogy a’ sz:Írás sok helyeken jeles hasonlatosságokat vészen az Unikornisnak természetitől, és azokat mind a’ Hivekre, mind a’ hitetlenekre, mind pedig a’ Krisztusra kiváltképen való jeles tudomány és vigasztalás képen alkalmaztatja: Szükségképen vagy on tehát a’ természetben Unikornis.” Kiemeli a szarv erő- és hatalomszimbolikáját, de emellett jelölhet „néhol óltalmat, és kiváltképen való tisztességet, néhol pedig igaz isteni esméretet, benne való hitet, segítségül való hívását, jelen voltát és Istennek segedelmét”. Miskolczi ismerteti az ~ szarvához fűzött apotropaikus legendát is: „Miképenhogy az Unikornis szarva bé-vött mérgek ellen áll: Azonképen az Istennek esméreti és segítségül való hívása, mindenféle bűnöknek ellene áll.” Az unikornis vadászatát az egyház üldöztetéséhez hasonlítja. Krisztusra vonatkozó jelentéseit is taglalja: az eretnekeket és az ördögöt „porrá rontja”, viszont „Miképenhogy az Unikornis az Asszonyi-állatnak, úgymint gyenge edénynek kedvezni szokott: Azonképen a’ Krisztus is a töredelmes szívűeket szereti és segéli”.³⁶ • Az ~ a bestiáriumok, a gyermek- és ifjúsági irodalom, ill. a bestsellerek mondabéli állata, de szépirodalmi alkotásokban ritkán fordul elő. Weöres

Sándor *Három dal női hangra* c. versének második része szonett: *Az unikornis látogatása*. Beszélője a „női hang”, akinek látomásában megjelenik a „kényes léptű őz”, aki maga a szépség: „sötét szeme rajtam pihen puhán”. Ez a szépség azonban részvételen és megszerezhetetlen: „ahogy testetlen mámor magtalan, / oly egykedvűn, bámézsán elsuhan / ártatlan szépsége a holdvilágban”. • Az ~ a keresztény szimbolika hatására ritkán jelenik meg a magyar paraszti díszítőművészetben. Néhány ábr.-át ismerjük 18. sz.-i templomi festett famennyezetekről (Megyaszó, Kraszna [Crasna, Románia]), ám valószínűleg jelképes értelmezése már feledésbe merült, csupán díszítőelem. Néhány 17–18. sz.-i úrasztali edényen és terítőn látható ábr.-a azonban még őrizheti eredeti jelképes értelmét. Hazai habán kerámiákon, gyógyszerári edényeken is látható. Eltérően más közép-európai (német, osztrák, orosz) népművészeti hagyománytól, magyar paraszti hímzéseken nem található.³⁷ • A magyarországi művészetben az ~ mint keresztény szimbólum **Mária szüzességének** és **Krisztus** kereszthalálának szimbóluma, a **tapintás** érzékének allegóriája.³⁸ A tiszabezdédi tarsolylemezen a kereszt két oldalán sēnmurv (sárkány felsőtestű és pávafarkú szasszanida állat) és szárnyas ~ látható.³⁹ Paradicsom- és Bűnbeesés-jeleneteken gyakran látunk ~t.⁴⁰ A hölgy ~val ábrázolása a képzőművészetben a **szüziesség** allegóriája, megjelenik pl. Zsigmond király udvarában használatos csontnyergeken (15. sz. első negyede); Mátyás király és Beatrix királyné majolikakészletének (1485–1490) egyik tányérján;⁴¹ ill. ~t ábrázoló stukkón a boltfiók alatt, a nagyváradi (Oradea, Románia) fejedelmi palota stukkódíszes termében (1624–1625).⁴² Az ~vadászat a református templomok 18. sz.-i festett kazettás mennyezetének gyakori eleme: pl. Szilágylompért (Lompirt, Románia, 1778).⁴³ A narvál (agyaras cethal) agyarárt ritkasággűjtemények és patikák mutogatták ~szarvként, és mérgezés, pestis elleni

Unikornis és elefánt harca. *Royal MS 12 C XIX*, London, British Library

biztos szernek tartották. Zsámboky János humanista orvosnak volt egy narválagyara, amelyről végrendelkezett. Számos patikát az ~ról neveztek el: pl. a kőszegi (1735–1744) és a debreceni (1772) „Arany Egyszarvú”.⁴⁴ ~pár kapuőrzőként, kerítések, mellvédek tején is látható, pl. az aszódi és a szentbenedeki (Mănăstirea, Románia) kastély kapujában.⁴⁵ Attribútumként, legenda vagy mitológia szereplőjeként is megjelenik: pl. kékesfehér ~pár húzza a Hold szekerét (Luna vagy Szeléné allegóriája) az ún. Mátyás-kálvária talapzatán.⁴⁶ Két szárnyas, egyszarvú ló húzza a babérkoszorús Mars magyar címerrel díszített kocsiját Liszti László *Magyar Márs* c. elbeszélő költeményének címlapján (1653).⁴⁷ Heraldikai elemként is előfordul: pl. a Rákóczi Zsigmond fejedelem nagyobb kancelláriáján írnokoskodó Szeredai alias Bán Mihálynak adományozott címerén (1607) egy teljes ágaskodó ~ látható, a tiszta szeretet és ragaszkodás jelképeként.⁴⁸ A Kereszthury család címerállata: ábr. Báthory István fejedelem oklevele, amelyben címert adományoz Kereszthury Kristófnak (1573).⁴⁹ Az ~ Kazincbarcika egyik címerállata, ezért állította föl a város Szőke Gábor Miklós *Unikornis* c. szobrát (2013): az ~ az alkotó szerint a szeretet, béke, öröm és tisztaság szimbóluma.

1 HDT.4. 191. 4.

2 ARIST. *Hist. an.* 2. 1. 499b 18 skk.; PLIN, *NH* 8. 71 és 76)

3 PLIN. *NH* 8. 76.

4 SZ. JÓNÁS 2008, 73.

5 Katolikus Szent István Társulati Biblia.

- 6 Phys. 22.
 7 Phys. lat. B. XVI; Phys. lat. B-Is. CVI.
 8 Etym. 12, 2, 12.
 9 Guill. Clerc. 1381–1393.
 10 Hrab. Maur. Univ. VIII. 220.
 11 Guill. Clerc. 1417–1430; PdB. Vers. XXXVII.
 12 PhdTh. 393–460.
 13 BM IV.
 14 RdF. 389 skk.
 15 IV. Thibaut de Champagne, *Mint egyszarvú, in Hódolat és hódítás: a trubadúrköltészet remekei*, Napkút Kiadó, Bp., 2011, 107.
 16 BV XXIX.
 17 Hrab. Maur. Univ. VIII. 220–221.
 18 BT XX.
 19 Aranyaszájú Szt. János, *Homília a 91. zsolttárról*. Idézi: Sz. JÓNÁS 2008, 73.
 20 Beda Venerabilis kommentárja a 77. zsolttárhoz. Idézi: Sz. JÓNÁS 2008, 73.
 21 Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 63r.
 22 London, British Library, Royal Ms. 12 xiii, f. 10v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 132, f. 70r.
 23 *Ashmole 1511*, London, British Library, Harley Ms. 3244; *Bodley 734*; Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, 76 E 4, f. 34r.
 24 Bibliothèque Municipale de Douai, Ms. 711, f. 4r; Párizs, BnF, fr. 15213, f. 74v; BnF, fr. 1951, f. 14r.
 25 London, British Library, Royal Ms. 12 F. XIII, f. 10v.
 26 Pier. Valer. 29.
 27 FERRER, 122.
 28 Uo.
 29 Leo. Best. 28.
 30 RIPA 1618, 503 és 73.
 31 PICIN. 147.
 32 SAAVEDRA FAJARDO, 8.
 33 Uo.
 34 CAMER. II, 13.
 35 ZSÁMB. 150; CAMER. II, 14; PICIN. 148.
 36 MISKOLCZI 1702, 93–102.
 37 FÜGEDI 1993, 151–156.
 38 LCI 1 590–593; SEIBERT 1986, 78–79; MAMŰL II, 2004, 306.
 39 BOLLÓK 2013; BOLLÓK 2015, 428–502.
 40 RÓZSA 1998, 149. kép.
 41 DÁVID 1981, 5. kép; *Matthias Corvinus* 1982, Abb. 83; *Keresztény Múzeum* 1993, 114; *Pannonia Regia* 1994, 379; *Sigismundus rex* 2006, 356.
 42 KOVÁCS 2003, 111; *Liber discipulorum* 2011, 130–132.
 43 MÉ 1982/2, 120–134; *Legendás lények* 2008, 62, 158.
 44 VIDA 1994, 65–67.
 45 B. NAGY 1973, 132. kép.
 46 KOVÁCS 1983, 51.

- 47 GALAVICS 1986, 85.
 48 Tüdős 2013.
 49 MOL Rhédey-levéltár.

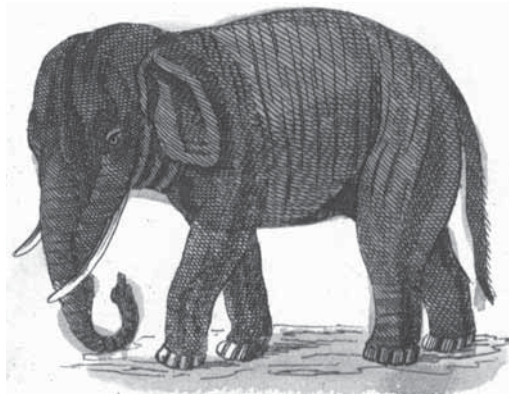

ELEFÁNT

(*elephas, elephants, elephantus*)

Jelentése: **tanulékonyság, diadal, eszesség, okosság, kiváló memória, engedelmség, tisztesség, házastársi hűség, szemérmesség, szolidaritás, türelem, mértékletesség, megváltó, Jézus, tisztaság, jóindulat, könyörületesség, erő, hála, uralkodói erények, valóság, keresztelés, Afrika, India**

Az elefántcsont jelentése: **pompa, luxus, szépség, őszinteség**

Elefánt. Raff, *Természet-története*

A kizárólag növényevő és rendkívüli intelligenciával rendelkező állat a ma élő legnagyobb szárazföldi emlős. • **Tanulékonyságát** már az ókorban is felismerték.¹ Indiában, Perzsiában és Afrikában békeidőben teherhordásra, háborúban harci ~ként használták. Perzsia uralkodóinak volt szokása ~fogaton vonulni, akárcsak később Rómában, pl. Pompeius Magnus a diadalmenetén. A hódítás és a hatalom efféle demonstrálásának mitológiai előképe lehet, hogy Dionüszosz isten India meghódítása után ~okkal vontatott

szekéren vonult diadalmenete élén. Az ~vászat a császárkori Rómában az egyik legkedveltebb látványosság volt: a meghódított területekről Rómába szállított és a circusi küzdelemben megölt ~ok látványa Róma **diadalát** és világhatalmi pozícióját vizionálta a nép számára. Az ókori görögök az ~csontot már Homérosz korában is ismerték,² de az állatról közvetlen ismereteket csak Nagy Sándor hadjáratainak köszönhetően szereztek. Itália először a Pürrhosz királlyal vívott (Kr. e. 280–272), majd a II. pun háborúban (Kr. e. 218–201) látott ~ot. Számos antik elbeszélés maradt fenn az ~ **eszességéről**, **engedelmességéről**, **tisztességéről** és erkölcsös életéről, amelyeket példázatként emlegettek. Utóbbit illetően kiemelik **házastársi hűségét**, amelyről egy Ailianosz által, az ~ szelídítőjének feleségéről elmesélt történet is tanúskodik: az állat megölte a hűtlen asszonyt és a szeretőjét.³ Az ~ **szemérmessége** köztudott, ami miatt igen ritkán párzik.⁴ Az ókorban elterjedt tévhit volt, hogy az ~nak nincs térdizülete, ezért állva, fának dőlve alszik, ami az állat elejtésének egyik ötletét adta: a fát előre elfűrészelték, így a nekitámaszkodó állat elesett és kiszolgáltatottá vált.⁵ Az is elterjedt nézet volt, hogy a nagy testű és rettenthetetlen ~ nagyon fél a →kostól,⁶ a →disznótól⁷ és az →egértől. Ailianosz meséli, hogy az ~ kostól való félelmét kihasználva sikerült a rómaiaknak Pürrhoszt legyőzni.⁸ E szerzőtől számos pliniusi eredetű⁹ és általa a középkor számára közvetített, gyakran ismételt anekdotát olvashatunk, pl. az ~ok **szolidaritásáról**, ahogy egymásnak segítenek,¹⁰ valamint a disznótól való félelmükről.¹¹ Ez az ijedelme egy aiszóposzi meséből is ismert, és szintén egy tanmeséből tudhatunk a →szűnyogtól való rettegéséről is.¹² • A Biblia a makkabeus felkelés kapcsán Nagy Antiokhosz harci ~jait említi (1Mak 1,17; 6,30; 6,34; 6,35; 6,46; 8,6), aki százhusz ~ot vonultatott föl. Az ~okat ütközet előtt szőlő- és szederlével itatták, hogy így tüzel-

Folyóban egymást segítő elefántok. CC

jék őket harcra (1Mak 6,34). Az elefántcsont értékes kereskedelmi cikk volt már az ókorban is. Salamon király hajói „aranyat, ezüstöt, elefántcsontot, majmokat meg pávákat hoztak” (1Kir 10,22). A király aranyozott elefántcsont trónusa a **pompa** kifejezője (1Kir 10,18), de az elefántcsontból készített tárgyak a **szépséget** (Zsolt 45,9) és **luxust** (Ám 3,15; Jel 18,12) is jelképezhetik. Az elefántcsont színe az emberi test szépségét hangsúlyozta az Énekek énekében: a vőlegény zafírokkal díszített elefántcsont szobor, a menyasszony nyaka elefántcsont toronyhoz hasonlatos (Én 5,14; 7,5). • Az erények allegorikus ábrázolásain a **türelem**, a **tisztaság** és a **mértékletesség** attribútuma. A kora középkori Európában nem sok közvetlen tapasztalattal rendelkeztek az ~ról: nagy ritkán királyoknak szánt ajándék formájában érkezett Európába, vagy ókori leírások álltak rendelkezésre, s ezekre alapozva a keresztények számára szimbolikája jobbra pozitív. Arra a hiedelemre építve, miszerint az ~ fának dőlve alszik, és ha kidől a fa, az állat nem tud felállni, a *Physiologus* története keresztény allegorikus értelmezést nyújt: az embert fel-emelő, **megváltó Jézust** példázza.¹³ Ugyanott olvashatjuk, hogy a **szemérmességéről** is is-

mert hímet a nőstény mandragórával (vö. Ter 30,14–15) veszi rá a pázrásra, amit a szerző a bibliai bűnbeesés történetének allegóriájaként értelmez. Pliniusi eredetű¹⁴ az a vélekedés, miszerint az ~ halálos ellensége a →kígyó (ill. a →sárkány). Isidorus, az ~ háborúban való felhasználhatósága mellett, főképp **eszességét és kiváló memóriáját** emeli ki, jelezve, hogy fő ellenségétől, a sárkánytól óvakodva, két év vemhesség után vízben hozza világra egyetlen kölykét: innen ered a **keresztelés** jelképeként való megjelenítése.¹⁵ Isidorus és a *Physiologus* nyomán az ~ra vonatkozó ismertetések és szimbolika hangsúlyozása a bibliamagyarázatok, enciklopédiák, bestiáriumok elmaradhatatlan eleme.¹⁶ **Könyörületességet** tanúsít az ember, a többi ~, de más állatok iránt is.¹⁷ A sárkánnyal való küzdelme (aki a hasán sebzi halálra az ~ot, ő viszont ráesik és agyonnyomja ellenfelét) pliniusi eredetű¹⁸ közhely. A sárkány és az ~ közötti, s mindkettő állat halálával végződő harcban az ~ot az emberiségért önmagát feláldozó **Krisztussal** azonosítja a keresztény szimbolika.¹⁹ Gyakran hangoztatott ismertetőjegye a **szemérmessége**: az ~ok egymásnak háttal párzanak; a forrásban újholdkor megmártózó ~ a **tisztaság** és a **jóindulat** szimbóluma (Bartholomaeus Anglicus szerint azért, mert nincs epéje²⁰). Ótestamentumi ihletettségű leírások (1Mak 6,34; 2Mak 11,4; 13,2,15) mély nyomot hagytak az illusztrátorokban. Ikonográfiája a bestiáriumok és az illusztrációik révén is az ~ (gyakran miniatúr várak formájában megörökített) harci terhek, harcosok cipelésére alkalmas mivoltát²¹ és a sárkánnyal/kígyóval való küzdelmét²² hangsúlyozza. De a vízben kicsinyével ábrázolt ~ szintén gyakori motívum.²³ Az elefántcsontból készült golyó az **őszinteséget** jelképezi, mert „kívül és belül egyformán makulátlan”.²⁴ • Antik források nyomán a reneszánsz kori állatszimbolikában is emberi erényekkel ruházzák fel, mint az emberhez érzelmeiben legközelebb álló

állatot. Az ésszel vezérelt **jóindulatot** és az **erőt**, a jó érzést, a **könyörületességet**²⁵ jelképezi, ezért fejedelmi erények leggyakoribb szimbóluma, hiszen „ereje van, hogy ártson, mégis inkább hasznára van az embereknek, [...] akár azok az urak, akik természetes jóindulatuktól vezérelve, alattvalóikat vagy szolgálóikat elégedetté teszik, amikor alapszükségeiket kielégítik”.²⁶ Jóindulatára jellemző, hogy – Pliniustól véve – „csak ha provokálják, akkor harcol; és még ha birkanyáj közé keveredik is, ormányával odébb tolja a szembejövőket, nehogy figyelmetlenségből letapossa őket [...]. Az igazságos és mértékletes uralkodó jele és képe”.²⁷ Az **uralkodói erényeket** szimbolizálja Rosso Fiorentinónak a fontainebleau-i kastélyban, az I. Ferenc-galériában látható freskóján is a díszesen felcicomázott ~. További fejedelmi erénye a **bőkezűség**,²⁸ és sok erényénél fogva az ~ gyakran általában véve az **uralkodói erények** zoomorf alakja is²⁹: „amikor egy királyt akarnak ábrázolni, akitől távol áll az ostobaság és a mértéktelenség, egy ~ot és egy kost rajzolnak, mivel az ~ elmenekül, ha kost lát”.³⁰ Ebben az esetben az ~ kostól való félelme, valamint az utóbbi túlradó szexualitásának és az ~ szemérmességének szembeállítását is hozzájárult ehhez a szimbolikához. Ugyancsak az ostobák elkerülésével hozzák összefüggésbe az ~nak a disznó rőfögésétől való menekülését.³¹ Mint a **könyörületesség** szimbólumát, a Plinius által elbeszélte történetekre³² is alapozva, a **vallás** jelképévé is teszik.³³ A **hála**³⁴ mellett a – különösen az evésben megnyilvánuló – **mértékletesség**-nek is jellemző szimbóluma.³⁵ Antik forrásokra is hivatkozva külön hangsúlyozzák **szemérmességét**, hiszen „szégyenérzetből sosem párosodik nyilvános helyen”.³⁶ Leonardo da Vinci bestiáriuma összefoglalja az ~ról alkotott reneszánsz kori képet: „A nagy elefántnak megvan az, ami csak ritkán van meg az emberekben, vagyis egyeneslelkűség, bölcsesség és igazságosság, s a vallás tiszte-

letben tartása.”³⁷ Sokféle erényénél fogva a művészetekben is gyakori szereplő az ~. Hieronymus Bosch *Gyönyörök kertjéből*³⁸ sem hiányozhatott gazdag szimbolikája okán. A kontinensek közül **Afrika** egyik jelképe.³⁹ A fekete kontinenst a római Szt. Péter-bazilika keresztelőkápolnája kupolája alatti egyik csegyén a sárkány és a kígyó mellett az ~ szimbolizálja. Szintén Rómában, a Santa Maria sopra Minerva-templom előtt látható az obeliszket tartó híres ~szobor, amely Bernini tervei alapján készült. Talapzatának felirata szerint „...éles elme szükséges ahhoz, hogy a tudás súlyát elbírnjuk”. • Miskolczy Gáspár „az erős Isten első alkotmányának, az-az kiváltképpenvaló nevezetes munkájának” nevezi és részletezően leírja az ~ot, akit a Jób könyvében szereplő →behemóttal azonosít: „nagy bestiának nevezetetik”. Miskolczy szerint – a bibliai és antik szövegek, valamint a középkori bestiáriumok hagyománya nyomán – az ~ „jeles példája mind az **okosság**nak, mind a **mértékletesség**nek. [...] paráznaságnak semmi nyomdoka nincsen bennük...”. Az ~ legfőbb ellene a sárkány: „Mi pedig az Istennek Ekklésiájában ugyanezt mind a Krisztusra és az őellene hadakozó sátánra, mind pedig az istentelen Tyrannusoknak a hívek ellen dühösködő kegyetlenkedésekre méltán alkalmazhatjuk.”⁴⁰ Bod Péter bibliai lexikonjának szócikkében az elefántcsont az Énekek éneke nyomán a szépség, a szentség, az ártatlanság jelképe, „Krisztusnak Titkos teste” valamint a „Szent, nem bűnnel verselő” kifejezője. Ugyanakkor negatív értelemben – Ez 27,15 és a Jel 18,12 alapján – a „jelent tettes Szentséget is, a’ mellyel a’ titkos Tirus és Babilon kereskedik”.⁴¹ • Bár ~ nem él Európában, már az ókorban ismerték: Hannibál hozta be a Római Birodalomba. Fizikai leírása tehát a látott állaton alapult. Ennek ellenére képzelt tulajdonságokkal és külsővel is felruházták. A magyar irodalomban is sokszor más, egzotikus állatokkal együtt, egzotikus helyszí-

Elefánt mint a mértékletesség szimbóluma.
Ripa, *Iconologia*, 1997

nen fordul elő. Petőfi Sándor *Lehel vezér* c. versében a magyarság ázsiai őstörténetét felidézve, vadászatát nyíllal is lehetségesnek tartotta: „Már gyerekjátékából párducra vadászott, / S gyermekjátékot még alighogy felejtett, / Mikor nyilával egy elefántot ejtett, / Kivette és kürtnek csinálta agyarát, / A cifrát tulajdon keze faragta rá.” A 20. sz.-i ember számára azonban az egzotikus állatok elveszítették titokzatosságukat, állatkertek lakóiként vagy eredeti élőhelyeik rezervátumaiban találkozva velük. Kosztolányi Dezső *Otthon* c. ciklusának egyik versében csupán az álmodott környezetnek adnak értelmet: „Éjjel / a zongora, mint barna medve, / fogat vicsorgat fenekedve, / mint krokodil lapul a díván, / párduc a karszék, enni kíván, / kihív a harcra, beleránt, / a szekrény lomha elefánt / s a kályha az arcomba horkol.” • A népi megfigyelések, szólások és közmondások főként az állat nagy méretére utalnak: „légyből/szúnyogból/bolhából is elefántot csinál” (kis dolgot nagyít fel), „szúnyog elefánt ellen” (nevetséges ellenségeskedés),⁴² „úgy viselkedik, mint elefánt a porcelánboltban” (ügyetlen, esetlen, ill. tapintatlan ember), „bezár-

A gondoskodás szimbóluma.

Nagy Ágnes: Elefánt, 2009, magángyűjtemény

kózik az elefántcsont toronyba” (az az ember, aki az őt körülvevő problémák hatására visszavonul).⁴³ A magyar népi biblikus történeteket tartalmazó *Parasztbibliában* az ördög az ~ füle mögé bújt el Noé bárkájában, és így maradt észrevétlen. Ha Noé nem vette volna észre időben, elsüllyesztette volna a bárkát.⁴⁴ A népművészetben az Agnus Dei-minta bukovinai székely szalán varrott hímzéseken már a „csitkós”, valamint „élifántos” elnevezést kapta, amely a Sibmacher-féle mintakönyvre vezethető vissza.⁴⁵ • A magyarországi művészetben sokféle szimbolikus értelmet hordozhat⁴⁶: gonosz, szüzesség, **uralkodói hatalom, mértékletesség**, ennek ábr. pl. stukkó a boltfiók alatt a nagyváradi fejedelmi palota stukkódíszes termében (1624–1625, Oradea, Románia).⁴⁷ A hátán tornyot tartó – a középkori bestiáriumokban látható képek mintájára ábrázolt – ~ az **állhatatosságot** jelképezi, mint a radványi (Radvaň, Szlovákia) egykori Radvánszky-kastély 17. sz. közepéről datálható falfestményén⁴⁸; továbbá I. III. Ferdinánd és családja hódolatát a mariazelli kegyszobor előtt mutató rézmetszetű könyvillusztráció-

ját 1644-ből, amelynek felirata: „Castellum Catholicorum”⁴⁹. Református templomok 18. sz.-i festett kazettás mennyezetének nem túl gyakori eleme pl. a bánffyhunyadi (Huedin, Románia) templom szentélyén, 1780-ból (Asztalos Umling Lőrinc). Négy ~ húzta szekér a **diadal** jelképe, pl. Ferenczy Istvánnak a prágai Ferenc császár emlékművéhez készült terve, amelyhez római, pl. Domitianus császár érméinek hátlapját használta előkép gyanánt.⁵⁰ A győzedelmes birodalmat bemutató jelenetekben hangsúlyosak a felvonuló ~ok, pl. Burnacini jelenetképe a bécsi udvari színház *La Monarchia Latina trionfante* c. díszoperához (1678).⁵¹ A **szelídséget** megszemélyesítő alak ~on ülve jelenik meg Johann Lucas Krackernek a *Hit diadalát* ábrázoló mennyezetfreskóján az aszódi Podmaniczky-kastély dísztermében (1776–1777).⁵² A magyar anyától, hindu apától származó Amrita Sher-Gil festményeinek fontos motívuma az ~, mint **India** fő állata.⁵³ Nagy Ágnes *Arany elefánt* samottszobra (2009) – és annak szürke változata – az **anyaság**, a **család** szimbóluma, amely az összetartozást, a gondoskodást és a folytonos haladást fejezi ki; az arany szín az áldást jelképezi.

- 1 ARIST. *Hist. an.* 9. 46. 630b; PLIN. *NH* 8. 1–32.
- 2 HOM. *Il.* 5. 583.
- 3 AIL. *NA* 9. 15.
- 4 ARIST. *Hist. an.* 5. 540a; PLIN. *NH* 8. 13; AIL. *NA* 8. 17; 10. 1.
- 5 Diod. *Sic.* 3. 27.
- 6 PLUT. *Quaest. conv.* II, 7, 1, 641b; AIL. *NA* 1. 38.
- 7 SEN. *Ira* 2. 11. 5; PLIN. *NH* 8. 27; PLUT. *De soller. anim.* 32. 981e; AIL. *NA* 1. 38; 8. 28; 16. 36.
- 8 AIL. *NA* 1. 38.
- 9 PLIN. *NH* 8. 7; 8. 10.
- 10 AIL. *NA* 9. 56.
- 11 Uo., 8. 28.
- 12 AISOP. 246; 292.
- 13 *Phys.* 43.
- 14 PLIN. *NH* 8. 12.
- 15 *Etym.* 12, 2, 14–16.
- 16 PhdTh. 1415–1436, 1532–1569; Guill. Clerc. 3175–3232; Gerv. 381–410; PdB XXXIV; Brunetto, 187; BV XLII.
- 17 *Abdn.* f. 10r–11r; *Ashmole 1511*, 815.

- 18 PLIN. *NH* 8. 11.
 19 PICIN. 172.
 20 Bart. Angl. XVIII, 43.
 21 BnF, fr. 1444b, f. 255r; Párizs, BnF, lat. 14429, f. 115r; BnF, lat. 3630, f. 77r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Ashmole 1511, f. 15v; London, British Library, Harley Ms 3244, f. 39r; Hága, Museum Meermannno, MMW, 10 B 25, f. 5v.
 22 Oxford, St. John's College Library, Ms. 61, f. 61r; New York, Morgan Library, Ms. M.81, f. 78r; London, British Library, Sloane Ms. 3544, f. 35v; British Library, Harley Ms. 4751, f. 58v
 23 London, British Library, Royal Ms, 12 F. XIII, f. 13v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 308, f. 105r; Párizs, BnF, lat. 14429, f. 114v.
 24 PICIN. 173, 177.
 25 Pier. Valer. 25; RIPA 1618, 413–414.
 26 RIPA 1618, 59, 206.
 27 Pier. Valer. 26; PICIN. 172.
 28 Pier. Valer. 22.
 29 ARTEM. 2. 12; Pier. Valer. 20.
 30 HORAP. II, 85.
 31 Uo.
 32 PLIN. *NH* 8. 23.
 33 RIPA 1618, 440.
 34 Uo., 230.
 35 Pier. VALER. 21; RIPA 1618, 520.
 36 RIPA 1618, 556.
 37 Leo. *Best.* 62.
 38 Madrid, Museo nacional del Prado.
 39 Pier. Valer. 21; RIPA 1618, 349.
 40 MISKOLCZI 1702, 21, 29, 34–35.
 41 BOD 1746, 54.
 42 SZEMERKÉNYI 2009, 1324.
 43 BÁRDOSI 2012, 60, 222.
 44 LAMMEL–NAGY 1985, 110.
 45 FÜGEDI 1993, 183.
 46 *LCI* 1 598–600, SEIBERT 1986, 79–80; DITTRICH 2004, 89–94; *MAMŰL* II, 2004, 315.
 47 KOVÁCS 2003, 111; *Liber discipulorum* 2011, 130–132.
 48 *AH* 1980/2, 205–216, 20. kép.
 49 *Mariazell* 2004, 375–376.
 50 *MÉ* 1959/1, 68–75.
 51 *Barokk művészet* 1993, 169–170.
 52 JÁVOR 2004, kat. 258.
 53 *MÉ* 1974/4, 310, 313.

F

FARKAS

(lükosz, lupus)

Jelentése: **Apollón és Mars szent állata, Romulus és Remus nőstény farkasa, kitartás, ügyesség, hitványság, igazságtalanság, kapzsóság, mohóság, képmutatás, köpönyegforgatás, ördög, eretnekek, önbüntetés, falánkság, kegyetlen ember, ravaszság, rablás, hamis próféták, csalárdság, erő, szabad élet**

Farkas. Raff, *Természet-története*

Nagy, erőteljes testalkatú, rendszerint falkában élő emlős. Kitartó, kiváló szaglász és hallász. A ~ többnyire baljós és vészterhes szimbolikus jelentésekkel évezredek óta szerepel minden nép hiedelmében, mítoszaiban. • Az ókor legjelentősebb szárazföldi ragadozója.¹ A görög eredetmítosz szerint Lükáon, Árkádia mitikus, istenfélő királya azzal vont a magára Zeusz haragját, hogy a főistennek emberáldozatot (az unokáját, Arkaszt) mutatott be, amiért Zeusz vérszomjas ~sá változtatta. Majd Lükáon fiai, akik meg akartak győződ-

ni Zeusz mindentudásáról és hatalmáról, amikor az istent vendégül látták, legkisebb testvérük testrészeivel elkevert ételt tálaltak fel. Zeusz átlátta a cselt, és valamennyiüket ~sá változtatta. Lükaión története az eredetmítosza a ~-Zeusz, Zeusz Lükaoz ősi arkádiai kultuszának: évenként egyszer, éjszaka tartották ünnepét a Lükaión hegyen, innen az isten Lükaoz (=~) jelzője és az ünnep Lükia neve. Lükáonnak és fiainak történetében ugyanakkor tükröződik a vér~ képzete is, akiről úgy tartották, hogy emberhúst eszik, attól változik át ~sá, majd – sokszor évek múlva – visszaváltozik emberré.² A vér~ képzetével függ össze a lat. *versipelles* 'bőrét', tehát 'alakját változtató' jelentése, amely később kibővült, és a **köpönyegforgató ember** jelzőjeként került használatba. A ~ tekintetének mágikus erőt,³ a szőrének varázserőt⁴ tulajdonítottak; farkának rövid szőrzetében szerelemelixír rejlik, amelyet csak úgy lehet kinyerni, ha az állatot élve nyúzzák meg.⁵ Az ókori hitvilágban és a későbbi korokban is elterjedt elképzelés szerint megnémul, tehetlenné válik az az ember, akit hamarabb vesz észre egy ~, mint hogy az ember megpillantaná.⁶ Ez az alapja a szólásnak, amikor váratlanul megjelenik az a személy, akiről addig a beszéd folyt, és a beszélgetők elhallgatnak: *Lupus in fabula* (~ a mesében). Ha viszont az ember veszi elsőként észre, a ~ veszt el erejét. A rómaiak általában is szerencsétlen előjelnek tartották a ~ megjelenését.⁷ Istenként csak Egyiptomban tisztelték.⁸ A görög panteonból elsősorban Apollónhoz kapcsolódott: az archaikus korban létezett Apollón Lükaios, a ~-Apollón kultusza; va-

lamint a ~ **Apollón szent állata** volt. A római kultúrában elsősorban a Rómát majdan alapító ikrek, **Romulus és Remus** isteni apjának, **Marsnak** a **szent állata**: a Tiberis partjára kitett ikreket egy Marstól küldött nöstény ~ szoptatta és tartotta életben: az ikreket szoptató ~ szobra mindmáig Róma jelképe. A költészetben a hajdanvolt aranykor egyik visszatérő toposza, hogy akkor még nem éltek ~ok⁹ – tehát nem létezett erőszak. A ~nak különösen fontos szerepe van az epikus hasonlatokban, amelyekben a vadul ellenségére rontó harcos vagy harcosok szinonimája.¹⁰ Az etruszkoknál a halált jelképező alvilágistent ábrázolták ~füllel vagy ~álarcban. A római mitológiában Silvanus, a nyájat védő erdei isten félelmetes üvöltésével riasztotta el a ~okat. A ~t az ereje, a vadsága és a ragadozó természete a mesék¹¹ és szólások fenyegető, erőszakos, negatív karaktert szimbolizáló alakjává tette. Aiszóposznál (vagy akár az őt versbe szedő latin Phaedrusról) mintegy kétfelét nyí mese többnyire negatív hőse a ~: legfőképp a **hitványság**, az **igazságtalanság** és a **kapzsiság** jelképe. A ~ viselkedésével kapcsolatos attribútum a mohó evés, jóllakottan viszont a lustaság jellemzi: a jólakott ~ szelíd báránnyal hasonlítható, aki ilyen állapotban még egy nyáj közepén sem állít csapdát.¹² • A Biblia számos könyvében szerepel, döntően negatív jelentésben, pl. az emberi jellemre vonatkozóan: „Vajon összefér-e a farkas a báránnyal? Éppoly kevésbé a gonosz is a jóval” (Sir 13,17). Jákob áldásában „Benjamin ragadozó farkas, reggel prédát eszik, este zsákmányt osztogat” (Ter 49,27), amely a törzs harcias, zsákmányoló életmódjának jövendölése. A próféták Izrael hatalmukkal visszaélő, gonosz főembereit, bíróit nevezik ~nak, akik „vért ontanak, romlásba döntik az embereket, csak hogy elrabolhassák javaikat” (Ez 22,27); „Bírái, mint az esti farkas: reggel nincs min rágódnuk” (Szof 3,3). Habakuk próféta viszont a külső ellenség, a hódító káldeusok lovait hasonlíítja a ~hoz

(Hab 1,8). A messiási jövendölésekben a vérszomjas ~ és a szelíd →bárány békés együttélése az idilli béke képe (Iz 11,6; 65,25). A **képmutatás** szimbólumaként szerepel a ~, amikor Jézus figyelmezteti tanítványait, hogy a hamis próféták „báránybőrben jönnek hozzatok, de belül ragadozó farkasok” (Mt 7,15). Krisztus „mint bárányokat a farkasok közé” küldi szét tanítványait a várható üldöztetésekre utalva (Mt 10,16). A Jó pásztorról szóló példabeszédben a híveket (bárányokat) elragadó és szétkergető ellenség is ~ képében jelenik meg (Jn 10,12); a béres, „akinek a juhok nem sajátjai” – ellentétben a jó pásztorral – nem tudja őket megvédeni a ~októl. Szintén a híveket támadó veszélyforrást érzékelteti Pál apostol milétosziakat intő szavaiban: „ragadozó farkasok törnek rátok, s nem kímélik a nyájat” (ApCsel 20,29). • Csak egyes szent szerzeteseknek voltak olyan képességei, hogy alázatra bírják az állat elvadult, istentelen természetét. A bencés rendi VerCELLI Szt. Vilmos felnyergelt egy ~t; Assisi Szt. Ferencnek is egyik attribútuma: a szentnek sikerült megszelídíteni a Gubbio lakóit fenyegető vadállatot.¹³ E történet megjelenítését a mancsát a szent felé nyújtó ~sal I. Cristoforo di Bindoccio és Meo di Pero freskóján a piensai Szt. Ferenc-templomban (14. sz.). A *Physiologus*-ban a ~ ravasz és gonosz állat, aki, mielőtt támad, megbénítja az embert. Szt. Bazil szerint ehhez hasonlíthatók a **képmutató** emberek. A középkori enciklopédiákban és bestiáriumban a ~ kegyetlen, falánk és rettenetes vadállat,¹⁴ aki, mielőtt felalná zsákmányát, marcangolja és kínozza, akár az **ördög** teszi az emberekkel, mielőtt a pokol mélyére taszítja őket. Kegyetlensége mellé ravaszság is társul: pl. széljárással szemben mozog, hogy szagát ne érezze meg a többi állat.¹⁵ Kedvenc zsákmánya a bárány, az akolt széllel szemben, olykor báránybőrt öltve közelíti meg, a **hamis próféták** módjára, akik képmutató módon istentelenséget terjesztenek, egyszerűen „farkason az ördög ér-

tendő”.¹⁶ Az **eretnekek** is ~ képében jelennek meg, amint azt Andrea di Bonaiuto *A Domonkos-rend felmagasztalása* c. freskóján (14. sz.)¹⁷ a domonkosokat szimbolizáló fekete-fehér →kutyá által megharapott ~ ábr.-a mutatja. A ~nak tulajdonított **falánkság** és telhetetlenség bűnével jelképezték a szimóniakusokat is a középkori ikonográfiában: szerzetesruhába bújt ~okkal (és tudatlanságukat a →szamárral) ábrázolja őket egy 11. sz.-i oszlopfő a parmai katedrálisban. A középkori bestiáriumok szerint is állandó veszélyt jelent az emberre: „aljas, gyors, kegyetlen”.¹⁸ A középkorban is gyakran visszatér az állat anatómiai felépítésének leírása: nyaka annyira merev, hogy fejét nem tudja hátra fordítani, csak egész testét megmozdítva képes hátra nézni,¹⁹ és ennek morális értelmezése szerint az **ördög** sem hajlik a penitenciára.²⁰ Az **önbüntetés**től sem riad vissza. Ha ugyanis az akolba bejutva valamiképpen zajt csap a lábával, s ezzel idő előtt felriasztja a bárányokat, beleharap a zajt keltő lábba, önmagát büntetve ezzel,²¹ hogy emlékezzen a hibára.²² Ikonográfiáját tekintve ez a megjelenítés igen gyakori,²³ ahogy ábr.-a jellemző birkanyáj vagy akol közelében²⁴ (olykor ott is mancsába harapva),²⁵ vagy emberrel, amint vagy először vette észre az állatot, vagy hangját elvesztve áll a ~ előtt.²⁶ A nőstény ~t gyakran a prostituálttal azonosították, aki elkápráztatja a férfit s feléli gazdagságát.²⁷ A nőstény ~ legismertebb középkori szimbolikája Dante *Isteni színjáték*ában olvasható: a Pokol I. énekében a kielégíthetetlen kapzsiság szimbóluma. A középkorban terjedt el a ~ember (*lupus hominarius*) ókori eredetű legendája²⁸ mint az ösztönök uralta értelem megtestesítője, az ördög szolgája. • Az újkorban a ~ megőrizte jobbára negatív tulajdonságait, és a **kegyetlen**, vérengző, lobbanékony és mértéktelen **embert** külsejében is hozzá hasonlították.²⁹ A fiziognómiás kézikönyvekben a ragyogó szemű, rövid és vastag nyakú, erős fogazatú embert a család, mohó,

rabló ~ alakjával állították párhuzamba.³⁰ Az ókori Polemón szövegét felidézve, az újkorban is bátor, megbízhatatlan, rosszindulatú, rabló, vérszomjas, igazságtalan jelleműnek tartották, aki segédkezik az igazságtalanság elkövetésében, ravasz, de barátját (falkatársát) gyámolítja.³¹ Az emblémáskönyvek is az ókori és keresztény toposzokból merítettek. A rettenthetetlen ~ olykor a bátor hadvezért jelképezte, aki Marsként veszi fel a küzdelmet üldözőivel zsákmányát (a bárányt) elragadva.³² Az ókori források alapján³³ Marshoz, a háború istenéhez olyan pozitív tulajdonságok miatt is társították, mint a harcokhoz szükséges **kitartás**, az **ügyesség**, a bátorság és a lelkesedés.³⁴ Általában azonban a **rablás** zoattribútuma a zsákmányával menekülő ~, máskor a telhetetlen, képmutató rabló szimbóluma.³⁵ A **kapzsiság** attribútumaként³⁶ gyakran társítottak hozzá olyan jellemvonást, mint csalárdtság, rablás, kielégíthetetlen **mohóság**³⁷: nyíltan és **képmutatással**³⁸ egyaránt megszerzi zsákmányát. Továbbra is a kéjnők egyik zooszimbóluma.³⁹ Még a pestissel is kapcsolatba hozták,⁴⁰ mivel a járvány sújtotta vidékeken a megszokottnál több ~t lehetett látni. • A magyar művelődéstörténetben a ~ a **csalárd ember** megtestesítője: „Embernek (ki farkas) soha nem kell hinni”.⁴¹ Heltai Gáspár Aiszóposz-fordításában (1566) is „benne a gonosz természet”.⁴² Apáczai Csere János *Magyar Enciklopédiájában* elsősorban a valós tulajdonságokra összpontosít. Eszerint „nagy ereje vagyon [...], ravasz, csalárd és leleskedő (ólálkodó) az egyéb vadak után”.⁴³ Miskolczi természeti és vallásos magyarázatokat vegyít: „a Farkas az embereknek és barmoknak veszedelmekre kóborol, azonképpen az ördögök is az egész emberi nemzetnek megengesztelhetetlen ellenségei”.⁴⁴ Zsámboky emblémáskönyvében Mátyás király emblémáján a hollóval együtt szerepel a rómaiak anya~a a „hunok királyának” alattvalókat óvó kormányzására vonatkoztatva.⁴⁵ Ez az embléma Camerariusnál is szerepel, és Picinelli

is utal rá a 17. sz. közepén.⁴⁶ Bod Péter biblialexikonjának címszavában „a' Farkas ragadozó kegyetlen fene állat”, a hitetlen, „újjászületetlen” ember, valamint a hamis tanító, a fősvény bíró és a prédáló katona ábrázolója.⁴⁷ Pozitív értelemben a magyar regékben, mondákban (pl. a Tündér Ilona-történetekben) szereplő segéd, vezérlő állatként is említik.⁴⁸ A népmesékben, a keresztény hagyományoknak megfelelően az **ördög** szinonimája is lehet.⁴⁹ • A 19. sz.-i magyar irodalom legismertebb ~ai Petőfi Sándor versében (*A farkasok dala*), Arany János költő beszélyében (*Toldi*, V.) és Jókai Mór regényében (*A kőszívű ember fiai*) fordulnak elő. Az elsőben a nélkülözések árán is vállalt szabadságszeretetet jelképe, Aranynál a kölykét, valamint családját védő bátorság, Jókainál pedig a csapatban cselekvő vadászszenvedély, a csusasz ölési vágy jelképe. Vörösmarty *A farkas* c. versében a népnyzó uralkodó szimbóluma. Mindezeket túl a ~ a 19. sz.-i irodalomban igen változatos szimbólumok formájában jelenik meg: jelképezheti a magyarság ellenségeit (Arany J.: *János pap országa*), az ellenséggel szembeszálló bátorságot (Arany J.: *Rozgonyiné*), az erejét vesztett öregséget (Arany J.: *A nagyidai cigányok*), a kétértelműen megtagadott családi köteleket (Bródy S.: *A gyermek jobb vidékre megy*), az áldozatra vadászó éberséget (Garay J.: *Hasszán*), a társadalmi konvenciókon kívülről állókat (Jókai M.: *Az arany ember*), a hálát elfelejtő vadságot (Jókai M.: *Névtelen vár* – „Úgy jár vele, mint az egyszeri ember a farkasfiúval. Ha megnő, a jóttevőjét eszi meg”), a halottak kifosztóját (Jókai M.: *Politikai divatok*), az elmúlás előrejelzőjét (Kisfaludy K.: *Fogy már a nap melege*), az ártatlanok elcsábítóját, a politikai elkötelezettségek átváltoztatóját (Jókai M.: *Politikai divatok*), az éjszakai sötét erők képviselőjét, az ország vagyonának elherdálóját (Jókai M.: *Fráter György*), a törökök magyar bosszantóit (Mikszáth K.: *A beszálló köntös*), a politikai elkötelezettség vál-

Ragadozó farkasok. CC

togatóit (Mikszáth K.: *Két választás Magyarországon*), a kipusztított, de hiányzó ellenséget (Vas G.: *Az öreg teins úr*), a lélek mélyén megbúvó szörnyek egyikét (Ambrus Z.: *Őszi napsugár*), az ember utáni természet urát (Tömörkény I.: *Kocsival*), a társadalmi idegenséget (Ambrus Z.: *Midas király*) stb. A zsákmányért kitartóan küzdő, ám mohó és ostoba ~ alakját rajzolta meg Móricz Zsigmond *A kecskegidák és a farkas* c. verses meséjében. A ~ fontos szereplője Fáy András és Péczeli József meséinek. Előbbiben egyfelől a legyőzött irigység (*A farkas és a róka*), másfelől a szabadságszeretet (*A farkas és kutya*) jelképe, utóbbiban a gondolkodás nélküli cselekvés (*Róka, farkas*), s ugyancsak a szabadságszeretet (*Farkas, kutya*), valamint a könnyörtelen prédalesés, az erőszak (*Bárány, farkas*) szimbóluma. • Az európai és a magyar népi kultúrában az **erő** jelképe. Ugyanakkor a kutyával összehasonlítva a **szabad élet** jelképe. Történeti néprajzi adatok (boszorkányperek) szerint a ~gégén eresztett →méhek felveszik a ~ tulajdonságait: mérgesek, erősek és csípősek lesznek. A ~ vére vaddá, vérengzővé teszi az embert. A szomszédos népektől átvett hiedelem szerint az ember ~sá tud átváltozni (Werwolf), farkasember lesz. Az ilyen ember átváltozva széttepi a gondjaira bízott nyáját. A csordás~ hiedelmét Tompa

Mihály verselte meg (*Szakállas farkas*).⁵⁰ A hiedelmekben is szerepet kap: pl. a boszorkány ~sá is átváltozhat (Kalotaszeg); a sült ~szívtól bő tejet ad a tehén. A hálás állatok mesetípusban⁵¹ gyakran szerepel hírhozó sánta ~ként, vagy az állatok királyaként. A „vasfejű farkas” meséjét Kálmány Lajos gyűjtötte a Dél-Alföldön. Rendkívül gazdag a ~t említő szólásaink világa. A szólások többsége a ~ **vérszomjas**, alattomos vagy éppen ostoba voltára utalnak: a „vert víz veretlent” állatmeséből származik, „ordít, mint a fába szorult féreg” a facsapdába esett ~ra utal, akinek sokféle „féreg”, „toportyánféreg” a neve, „farkast emlegetnek, a kert alatt kullog”, „báránybőrbe bújt farkas”, „alázatos, mint a verembe esett farkas”, „éhes, mint a farkas”, „verekedő pásztorok közt jó dolga van a farkasnak”, „okos a farkast bojtárrá nem teszi”, „farkasordító hideg” stb. A pásztorok Szt. Mihály napján ~ünnepet tartottak. Adatok csak a Székelyföldről és a Jászságból vannak ezekre a pásztorünnepekre, de a távolság és a napnak, ill. a megülése módjának egyezése elég bizonyíték a szokás régi és valamikor általános voltára. Ilyenkor minden munkától tartózkodtak, ollót és kést nem vettek kezükbe, s a határdombokon máglyatüzeket gyújtottak. • A ~ a magyarországi művészetekben, elsősorban történelmi és hagiográfiai legendák ihlette alkotásokban van jelen, de irodalmi művekben, mesékben szereplő ábr.-a is számottevő. A keresztény legendákban a szentek a gonosz fölötti hatalmat a szavukkal vagy a kereszt jelével megszelídített ~sal is kimutatják: Assisi Szt. Ferenc és a gubbioi farkas történetét látjuk pl. Molnár C. Pál festményén (magántulajdon), a keresztényfalvi (Cristian, Románia) erődtemplom freskóján és Virág József szobrán a szegedi alsóvárosi templom előtti parkban.

A Szt. Gellért-legenda szerint a szent meggyógyítja a kunyhójához menekült, sebesült ~t: ezt ábrázolta olajképén Szent-István Gyula.⁵² A ~sal küzdő Toldi jelenete több

szobrászt és grafikust meghihletett (pl. Fadrusz J. bronzszobra, 1901); Molnár Ferenc *A farkas* c. három felvonásos vígjátékának plakátján (1912) a ~ a gonosz jelképeként jelenik meg. Magyarországon több helység címerében szerepel a ~ (pl. Gyöngyös, Kurd, Egyházasharaszti) és több család (pl. Szapolyai) címerállata. Irodalmi vonatkozású alkotások kapcsán pl. a *Piroska és a farkas* c. mese ábrázolásait a tárgyi népművészettől (pl. falvédők) az illusztrációig számos művészeti ágban megtaláljuk. Legjelentősebb talán Cséri Lajos 1958-as bronzszobra Hódmezővásárhelyen, a Mária Valéria Keresztény Óvoda udvarán, amely a nagymama ruháit és szemüvegét viselő, könyvet olvasó ~t jeleníti meg.

- 1 ARIST. *Hist. an.* 6. 35; *Part. an.* 4. 10, *Gen. an.* 2. 6. 4,6; PLIN. *NH* 8. 80–84; AIL. *NA* 10. 26.
- 2 PETRON. 62. 13; PLIN. *NH* 8. 81–82; PAUS. 8. 2. 6.
- 3 THEOK. *Id.* 14. 22; VERG. *Ecl.* 9. 54.
- 4 HOR. *Sat.* 1. 8. 42 skk.
- 5 PLIN. *NH* 8. 34. 83.
- 6 LIV. 3. 80; VERG. *Ecl.* 9. 53–54; PLIN. *NH* 8. 80; *Etym.* 12, 2, 24; *BV* XXV; Hugo Folieto, II, 2. stb.
- 7 LIV. 3. 29. 9; 21. 46. 2.
- 8 HDT. 1. 88. 6–7.
- 9 VERG. *Ecl.* 3. 60; 8. 52; HOR. *Carm.* 1. 33. 7; TIB. 2. 1. 20.
- 10 HOM. *Il.* 16. 156; VERG. *Aen.* 2. 355.
- 11 Vö. pl. AISOP. 134. 157, 160, 187, 258, 261, 345.
- 12 AIL. *NA* 4. 15.
- 13 Vö. *I Fioretti di San Francesco*, XXI.
- 14 *Etym.* 12, 2, 23–24.
- 15 Bart. *Angl.* XVIII, 69.
- 16 *BV*, XXV.
- 17 Firenze, Santa Maria Novella.
- 18 Hugo Folieto, II, 2.
- 19 AIL. *NA* 10. 26; Bart. *Angl.* XVIII, 69; Hugo Folieto, II, 2.
- 20 Hugo Folieto, II, 2.
- 21 Uo.; *BT* V; *FdV* 13.
- 22 PICIN. 189.
- 23 Párizs, BnF, fr. 1951, f. 4v; BnF, fr. 1951, f. 15v.
- 24 Párizs, BnF, lat. 3630, f. 80v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Ashmole 1511, f. 23v; London, British Library, Royal Ms. 12 C. XIX, f. 19r; Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 62r.
- 25 Bibliothèque Municipale de Chalon-sur-Saône, Ms. 14, f. 85v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 308, f. 89r.

- 26 Párizs, BnF, fr. 1951, f. 3v; London, British Library, Royal Ms. 2 B. VII, f. 120v.
 27 *Bodley* 764, 69.
 28 *Ov. Met.* 1. 210–235; *PETRON. Sat.* 62.
 29 DELLA PORTA *Fis.* V, 3.
 30 *Uo.*, II, 22.
 31 POLEMÓN, 38.
 32 Pier. Valer. 136.
 33 *HOR. Carm.* 1. 17; *VERG. Aen.* 9. 565–566.
 34 PICIN. 189.
 35 Pier. Valer. 136; RIPA 1618, 213–214, 439.
 36 RIPA 1618, 41–42.
 37 *Uo.*, 579.
 38 *Uo.*, 232–234.
 39 Pier. Valer. 136–137.
 40 Pier. Valer. 140; RIPA 1618, 410.
 41 PESTI 1980, 75.
 42 HELTAI 1987, 68.
 43 APÁCZAI 1959, 237.
 44 MISKOLCZI 1702, 138.
 45 ZSÁMB. 140; *Vö. CAMER.* II, 52.
 46 *CAMER.* II, 52; PICIN. 189.
 47 *BOD* 1746, 61.
 48 IPOLYI 1854, 72, 243.
 49 *Uo.*, 48.
 50 TÁNCZOS V. 2007, 49–51.
 51 AARNE–THOMPSON 1961, 554.
 52 Budapest, MNG.

FECSKE

(*hirundo*)

Jelentése: **Aphrodité szent madara, a tavasz hírnöke, gondoskodás, hűséges feleség, elmésség, remény, hit szilárdsága, hajnali derengés, vándorlás, egyenlőség, fecsegés, építőművészet, haszontalan barát, nemes lélek, szabadság, egyszerűség, alázat, önzetlenség**

Gyors röptű, villásfarkú, apró, rovarokkal táplálkozó vándormadár, tavasszal tér vissza és a házak ereszei alá, az ember közelében fészkel. • Az ókorban kedvelt madár, megjelenésének mindig örültek és csodálták a gondosságot, amellyel a fészket megépítette és a fiókait repülni tanította.¹ A görög mitológia egyik híres átváltozás-történetében Té-reusz, Prokné és Philoméla mítoszában jele-

Fecskék. Sárvány Eöry, *Madárvilág*

nik meg. A számos szerző² által elbeszélte tragikus mesében három madár (Té-reusz → búbos banka, Prokné = fecske és Philoméla → csalogány) mitikus eredetét is megismerjük. A ~t az istenekkel is összefüggésbe hozták. Ízisz, a házi szerencse és a házastársi szeretet oltalmazó istennője, egyszer ~vé változott.³ A görög mitológiában **Aphrodité szent madara**. A ~ hamvait amulettként vagy orvosságként elsősorban egy halálos torokbetegség ellen használták, emellett sok egyéb betegségre is hatásosnak tartották. A ~t az ókorban is a **tavasz hírnökének** tekintették a csaló-gánnyal együtt. Görögországban a legutóbbi időki március 1-én a gyerekek összeszaladtak az utcákon, házról házra jártak, kezükben fából faragott ~t tartva, amelyet folyamatosan forgattak a talpán, és eközben „fecskedalt” énekeltek a tavasz eljöveteléről.⁴ A tavasz hírnökéről Ailianosz azt is mondja, hogy kedveli az ember társaságát (*filanthropos*).⁵ Énekét azonban nem egyformán ítélték meg: Arisztophanész *A békákban* írja, hogy „zúgva rikácsol a thrák fecske rekedt szava”⁶; monoton, éles hangja Vergiliusnak sem tetszett, aki egyenesen fülsértőnek (*arguta*) érezte,⁷ röptéről viszont egy szép hasonlat keretében

Fecske. Aldrovandi, *Natura picta*

szól.⁸ Artemidórosz kifejezetten kellemesen daloló madárnak írja le.⁹ Az ókori szerzők egymástól vették át azt az információt – s a *Physiologus* révén a középkori szemléletben is továbbélt –, miszerint, ha a ~ elveszti látását, a Pliniusnál *chelidoniának* nevezett gyógyfüvel (tk. fecskefű) képes meggyógyítani magát.¹⁰ Családszervezési képessége, mérnöki pontossággal rakott fészke, fiókáinak gondos, egyenlő mértékű táplálása Arisztotelész óta a **gondoskodás** példája.¹¹ A ~ nek a **jóslásban** is szerepet juttattak: a házat elhagyó ~ rossz előjel.¹² Az álmokban a házi tűzhelyet őrző, **hűség** **feleséget** jelenti.¹³ Az állatmesék gyakori szereplője: okossága kerül előtérbe,¹⁴ de a tavaszra és az „egy fecske nem csinál tavaszt” szólásra is létezik példa.¹⁵ Mivel az embert kedveli, hiszen a háztető alá fészkel, szerencsét hozott a házra és lakóira.

- A Bibliában a ~ fiókákat óvó fészke az Úr **gondoskodását** jelképezi (Zsolt 84,4). Ezékiás szenvedéseit a madarak hangjával érzékelteti: „Csipogtam, mint a fecske vagy a rigó, úgy nyögtem, mint a galamb” (Ézs 38,14). A költöző madarakhoz hasonlóan tudja, mikor kell útra kelni: „a gerlice, a fecske és a daru ügyelnek jövetelük idejére” (Jer 8,7). A ~ röpte a Péld 26,2-ben hasonlatként szerepel.
- A madár fészkeképítésben is megnyilvánuló **elmésségét** hangsúlyozzák a Szentírás-magyarázók, és példaként állítják az ember elé, mivel a ~ sosem adja fel a **reményt**,

nem panaszkodik. Fiókáinak gyámolítása, beteg szemük, vakságuk gyógyítása szintén gyakran visszatérő, krisztológiai motívum.¹⁶ Elmésségét hangsúlyozzák¹⁷: ahogy a madár a chelidonia segítségével gyógyítja a vakságot, Krisztus is megmutatja a bűnben vakon tévelygőknek az erény fényével az igaz utat.¹⁸ A *Physiologus*ban feltűnő, s csak egyszer költő madár Szűz Máriához hasonlítható.¹⁹ Isidorus a röptülés során táplálkozó, cserfes, kacsaringós köröket tevő, ügyes fészkeképítő, fiókáit jól nevelő madárként említi, akit a ragadozó madarak sosem támadnak meg.²⁰ A bestiáriumoknak is állandó szereplője a Hugo de Folieto által részletesen kifejlesztett szimbolika alapján. Eszerint a ~ körkörös gyors röpte, akár a tiszta lélek, elkerüli a ragadozók/a démon ördögi hatalmát; az elmés fészkeképítő madár az igaz hívő **hitének szilárdságát** szimbolizálja: a fészek olyan szilárdan illeszkedik a falhoz, ahogyan a hívő ragaszkodik Krisztushoz. A fiókáit felnevelő ~ a hívők lelkét gondozó lelkipásztor, a hideg évszak előli vándorlása a bűnbánó lélek világi hívságok előli visszavonulását jelzi, másik magyarázat ugyanezt mint a jó kereszténynek Krisztus szeretetének melegébe való meneküléseként értelmezi, várva, hogy a kísértés hidege eltűnjék lelkéből.²¹ Ikonográfiáját tekintve a sematikus középkori ábrázolásokon is könnyen felismerhető jellegzetes „fecskefarka” okán. Ha nem röptében ábrázolják,²² gyakori a tető alatti fészkekben fiókái etetése közbeni megjelenítése.²³ • A ~ **gondoskodása** a reneszánsz kori szemléletben is továbbélő szimbolika. Az utódnak szolgáló fészkeképítést úgy is értelmezték, mint a tudós líterátorok könyveit, amelyekkel nemcsak önmaguk hírnevét, de az utókor szellemi javát is szolgálják.²⁴ Az emblémáskönyvek a **hajnali derengés**, a félhomály egyik attribútumának is tekintik, mert a ~ a korai szürkületben kezd dalolni.²⁵ Ezentúl még a **vándorlás** emblémáján is szerepelhet, mert, amint megtanul repülni, rögtön útra kell.²⁶

Mivel minden fiókáját igazságosan, részle-
hajlás nélkül táplálja, ezért az **egyenlőséget**
jelmépezi.²⁷ A madár kevéssé változatos hang-
jára asszociálva a →varjúval együtt a monoton
és alkalmatlan **fecsegés** egyik szimbóluma
is.²⁸ Haszontalan fecsegése és szelídíthetetlen,
időnként vándorló életmódja a **haszontalan**
barát jelképévé is tette,²⁹ de ugyanezek az
okok máshol a független, **nemes léleknek** fe-
lettették meg.³⁰ A különösen a fészekrakásban
megnyilvánuló elméssége, mérnöki pontos-
sága miatt az **építőművészet** példája, „és
nemcsak házak építésekor, hanem gátak és
bástyák készítésében is”.³¹ • Miskolczi
Vad-Kertjében a tavasszal visszatérő ~ fészek-
rakása és fiókáinak ellátása miatt „szépen
kiábrázolója az **Anyaszentegyháznak**, mely
a szüntelen való üldöztetések alatt is tellyes-
séggel el nem lankad, hanem az ő fiait nagy
szorgalmatossággal neveli és szaporítja is”.³²
• A ~ mint emberközeli életmódot folytató
madár évszázadok óta jelen van az irodalmi
alkotásokban. A →golyával együtt a hagyó-
mányos vidéki élet szimbóluma, ráadásul köl-
töző életmódjuk is összeköti őket. A szapo-
rodás és a telelés szerint szabályosan változó
lakóhelyük Petőfi Sándor számára a **szabad-
ságot** jelenti: „Vándorolni... Vándorolni mint
a / Fecske, mint a golya, szabadon: / Add e
sorsot énnekem teremtom!” (*Oh mi szép...*).
Gyulai Pálnak *A távoból* c. versében a gond-
olat szárnyalását jelképezi: „Már útnak in-
dul golya, fecske, / Ha szállhatnék oly szaba-
don! / Köddel borul reám az este / És majd
megöl az únalom.” Kosztolányi Dezső *A sze-
gény kisgyermek panasza* c. ciklusában
ugyancsak a rossz hangulat jelképe: „A tik-
kadt fecskék álmosan repültek” (*A délutánok-
tól mindig futottam*). Reviczky Gyula viszont
a betegség–egészség kettősségét látja lakó-
helyváltoztatásukban: „Fecske, golya, hova
szálltok? / Boldogok ti, hogy van szárnyatok!
/ Tudom én, hogy hova, merre: / Hervadás-
ból kikeletbe.” (*Esik, esik...*). Juhász Gyula
A tápai Krisztus c. versében a fészülettel

Fecskék a tető alatt. CC

együtt nemzeti jelkép: „Feje fölött a nyárva
is magyar, / A fecske is és egy a zivatar.” Tom-
pa Mihály a könnyedség és báj jeleként em-
líti: „Mély ámulattal függ rajtad szemem, /
Te messze tengerek / Tündér fecskéje... bűvös
lány...!” • A magyar nép egyik legkedvesebb
madara, az egész magyar nyelvterületen min-
denütt tisztelettel tekintettek rá. Az **egysze-
rűséget**, az **alázatot**, az **önzetlenséget** látták
benne. Számos népdal, mese, mondóka, szó-
lás szereplője, hiedelmek fűződtek hozzá.
A népi hitvilág Isten madarának tartotta,
ezért is óvták, védték különösen.³³ Áldás volt
a házon, ahol ~ fészkel. A madár bántását,
fiókáinak, fészkeinek elpusztítását elítélték.
Úgy tartották, hogy aki bántja a ~t, azt sze-
rencsétlenség éri: amihez kezd, az nem sike-
rül, rosszabb esetben keze elszárad, →kigyó
megmarja, néma gyermeke születik, hozzá-
tartozója meghal, háza felgyullad, tehene el-
pusztul.³⁴ Ha a tehén véres tejet adott, akkor
is arra gyanakodtak, hogy a családból valaki
~fészket vert le, vagy éppen az állat lépett rá
valahol egy levert fészekre. Ám miközben
elítélték a pusztítást, addig a leesett fészek-
nek, elhullott állatnak, fészekből kiesett és
elpusztult fiókának gyógyító erőt tulajdoní-
tottak: ~vérrel borogatták, ~májjal kenegtet-

ték a fájós szemet, a vízben felfőzött ~fészket tályogra vagy a torokra kötötték, levét hasfájóssal itatták.³⁵ A ~ nyelvét, máját, szívét szerelmi varázslószerként használták, de rontani is tudtak Isten madarával: akinek az ágyába rejtették a szívét vagy a szemét, az nem tudott többé aludni, akivel pedig ~vért itattak, az álmában minden titkát kibeszélte.³⁶ A védő, óvó, gyógyító és rontó mágikus cselekedetek mellett a szóbeli hagyományban is jelen van, ilyen az ősi kozmológiai elképzelés „a világ peremén térden állva vizet ivó fecske” motívumában. Eszerint a világ végén oly közel van egymáshoz föld és ég, hogy még ez a kicsi madár is csak térden állva fér el az ég alatt.³⁷ Ennél jóval közismertebb viszont a tavasszal, az első ~k megjelenésekor mondott „fecskét látok, szeplőt hányok” ráolvasás.³⁸ Ha a férfiember meglátta az első ~ket, megemelte előttük a kalapját és jó szívvel köszönt nekik, már azzal is sokat tett saját és családja azévi jó körülményeiért.³⁹ Ha beteg ember szobájába repült be a ~, azt tartották, hogy meghozta az egészséget, ha fiatal párhoz, akkor a boldogság hozóját látták benne.⁴⁰ Számos népdalban is megjelenik a ~, mint akivel levelet küldenek a távollévő kedvesnek.⁴¹ Szintén közismert időjárásjóslás, amely szerint, ha alacsonyan szállnak a ~k, eső lesz, ha magasan, akkor szép idő várható, ha pedig kezdenek gyülekezni, az már a közelítő őszele. • A magyarországi művészetben nincs szimbolikus ábrázolása.

- 1 PLIN. *NH* 10. 92–95.
- 2 CATULL. 53. 13; HOR. *Epod.* 2. 26; PROP. 4. 9. 10; OV. *Her.* 15. 147 skk.; OV. *Met.* 6. 412–674.
- 3 PLUT. *De Is. et Os.* 15.
- 4 VÖ. ATH. 8. 360c; HOR. *Epist.* I. 7. 13.
- 5 AIL. *NA* 1. 52.
- 6 AR. *Ran.* 680.
- 7 VERG. *Georg.* 1. 377, 4. 307.
- 8 VERG. *Aen.* 12. 473–477.
- 9 ARTEM. 4. 56.
- 10 PLIN. *NH* 8. 98 és 25. 89; AIL. *NA* 2. 3; Manuel PHILES 450–453; Bart. *Angl.* XII. 21.
- 11 ARIST. *Hist. anim.* 612b 21; PLIN. *NH* 10. 33; PLUT. *De soll. an.* 966D; AIL. *NA* 3. 24–25.

- 12 AIL. *NA* 10. 34.
- 13 ARTEM. 2. 71.
- 14 AISOP. 24. 146.
- 15 Uo., 186. 125.
- 16 BASIL. *Hex.* VIII, 5, 7–8; AMBR. *Hex.* V,17, 56–57.
- 17 Cecco, III, XV.
- 18 BT XXIV.
- 19 *Phys.* 33.
- 20 *Etym.* 12, 7, 70.
- 21 Hugo Folieto, I, 41.
- 22 BnF, lat. 6838B, f. 28r; BnF, lat. 14429, f. 105r; Hága, Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4°, f. 45r; Hága, Museum Meermannno, MMW, 10 B 25, f. 35v.
- 23 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 81v; Bodleian Library, Ms. Douce 308, f. 96r; London, British Library, Harley Ms. 4751, f. 52v.
- 24 PICIN. 135.
- 25 RIPA 1618, 113.
- 26 Pier. Valer. 24; RIPA 1618, 402.
- 27 Pier. Valer. 285; RIPA 1618, 559; PICIN. 401.
- 28 Pier. Valer. 286; RIPA 1618, 612; PICIN. 135.
- 29 Pier. Valer. 286.
- 30 PICIN. 134–135.
- 31 Pier. Valer. 285.
- 32 MISKOLCZI 1702, 448.
- 33 DIÓSZEGI 1979, 84; HOPPÁL 1976, 67; KANDRA 1897, 160; MÓSER 1994, 38; SZENDREY Zs. – SZENDREY Á. 1940, 323.
- 34 HOPPÁL 1976, 67; KANDRA 1890, 160; MÓSER 1994, 38.
- 35 DIÓSZEGI 1979, 84; SZENDREY Zs. – SZENDREY Á. 1940, 323–324.
- 36 SZENDREY Zs. – SZENDREY Á. 1940, 323.
- 37 DÖMÖTÖR 1962, 153–155.
- 38 SOLYMOSSY 1937, 386.
- 39 DIÓSZEGI 1979, 84; SZENDREY Zs. – SZENDREY Á. 1940, 323.
- 40 KANDRA 1890, 160.
- 41 PL. KÁLMÁNY 1891, 34, 75, 89, 90.

FOGOLY

(*perdix*)

Jelentése: túlfejtett szexualitás, vagyongyűjtés, ravaszság, ördög, paráznság, fajtalanokodás, csalárdság, pogányság

Szürkésbarna tollazatú, magvakkal és rovarokkal táplálkozó, csoportosan élő, mezőn költő nem jó röptülő földi madár. • A görög mitológia szerint Perdix az athéni feltaláló, építész és szobrász, Daidalosz unokaöccse

Fogoly. Sárváry Eöry, *Madárvilág*

volt, és e mesterségeket illetően a segédje. Perdix maga is rendkívül tehetséges volt (a mitológia őt tartja pl. a fűrészfeltalálójának), amit azonban Daidalosz irigysége nem viselt el, ezért a fiút letaszította az Akropoliszról. A zuhanó Perdixet Pallasz Athéné madárrá változtatta, és azt róla nevezte el. Perdix zuhanása egyben annak is eredetmítosza, hogy a ~ nem épít fészket a fán és nem repül magasan, általában is kerüli a magasan lévő helyeket, ehelyett a mezőn vagy a bozótosban rak fészket. Perdix átváltozásának költői megfogalmazása Ovidiusnál olvasható.¹ Ailianosz a madár sajátos fészkekrakási és tojásköltési szokásait, és különösen a hím **túlfejlett szexuális ösztönét** ecseteli,² továbbá a ~tyúk **ravaszságát** emelik ki, amikor látzólag magát feladva távolítja el a madarászta a fiókák fészketől.³ Ezek és a további leírások a későbbi korok számára is forrásértékűek. Ezek szerint a ~ nem ott költi ki a tojásait, ahol lerakja őket, vagy akár több fészket is rak, esetleg elrabolva más fészkekből a tojásokat. A zűrzavarban olykor előfordul, hogy másik madár tojásait is kikölti a tyúk. A hím gerjedelmében összetörheti a tojásokat, hogy ismét a tyúk közelébe kerülhessen. A tyúkot viszont már a hím felől érkező fuvallat vagy a hím hangja is megtermékenyíti, s ha a csőrük nyitva van, még orgazmusuk is van. A hímek

közötti harcban a vesztesnek alá kell vetnie magát a győztes szexuális vágyainak. • Mivel egy fészekbe több tyúk is lerakja tojásait, „a fogolymadár, mely kotlik, bár nem tojt” a **vagyongyűjtés**, a törvénytelenül szerzett haszon hiábavalóságát példázza a Bibliában (Jer 17,11). Mivel a kikelt fiókák felismerik igazi anyjuk hangját, a keresztény hit ezt úgy értelmezi, hogy a ~ maga az **ördög**, aki ellopja a lelkeket a teremtőtől, de amikor a bűnösök felismerik Istent, mint valódi szülőjüket, megtérnek hozzá. A *Physiologus*ban a felcseperedett fiókák „kezdik felismerni égi szüleiket, vagyis Krisztust, az Egyházat, a szent prófétákat és apostolokat, és magára hagyják őt, a bolondot”.⁴ A gyermekeket elcsábító ördögöt, a keresztény ikonográfiában a bűnbeesés ábr.-ain pedig az elcsábított vétkeseket jelképezi. Isidorus szerint a ~ (*perdix*) a hangjáról kapta nevét. Hím a hímekkel párosodik, annyira túlteng bennük a **paráznaság**; a **fajtalankodás** mellett a **csalárdság** megtestesítője is, mivel a más fészkekből tojást lop.⁵ A középkori bestiáriumban is a ~ csalfa természetét hangsúlyozzák, és Isidorust visszahangozzák: neve a vesztséget (*perdix* – *pert*) jelzi, mivel elvesztik fiókáikat,⁶ de a bibliai történetre is utalva a fiókák igaz keresztényként meghallják Isten és az egyház hangját.⁷ Ikonográfiáját tekintve általában tojásokkal rakott fészkek mellett ábrázolták,⁸ de előfordul az egymásra gerjedő hímek megjelenítése is.⁹ • A ~ modern kori értelmezése az örökölt szimbolikát ismételteti a tojások eltulajdonítása, kiköltése és a fiókák részéről igazi anyjuk felismerése és a fészkek védelme kérdésében.¹⁰ Marad továbbra is a **paráznaság** egyik attribútuma: „a mértéktelen libidó és a féktelen paráznaság ábrázolására a legalkalmasabb a fogolymadár” a →krokodillal együtt, mivel „törvényt, természetet nem vesz figyelembe, a rendet és a nemet sem tiszteli”.¹¹ A **türelmetlenség** is a madár számlájára írható, ugyanis a tojásból a fejét éppen kidugó fiókanak még a

Fogoly. Aldrovandi, *Natura picta*

„tojáshéj a fenekén” van, de máris szalad ele-
ség után.¹² Camerarius emblémája, a *Nulla
mihi mora est* (Késlekedés nélkül) mottóval
is a tojásból éppen kikelt madarat ábrázolja.¹³

• Miskolczi *Vad-Kertjében* is a **paráznság**
jelképe, mert „minden egyéb madaraknál
fajtalanabb is, főképen pedig a’ hímje, [...] s
midőn tsak egy tükröt tévén eleibe, a’ ma-
ga képe ellen-is menten felgerjed”.¹⁴ Az antik
szerzőknél olvasható és a madár ravaszsa-
gának tulajdonított viselkedése, amikor fi-
ókáit óvva, a madarászt elcsalja a fészektől,
továbbra sem jelent feltétlen pozitívumot.
Ezzel „a’ hamis tökéletlen embereknek min-
den igyekezetek és tsalárdságok ábrázolta-
tik-ki, mellyel az ő veszendő gazdagságokat,
meg szokták oltalmazni”.¹⁵ A **csalárdság** és
fajtalankodás okán a **pogányság** is jellem-
zi. • Annak ellenére, hogy a ~ vadászszak-
mányként közeli kapcsolatba került az em-
berrel, szépirodalmi említése nem gyakori.
Fáy András egyik állatmeséjének páros cím-
szereplője a →verébbel együtt. A mese sze-
rint a verebet, bár szemtelenül ugrált előtte,
a vadász egy pillantásra sem méltatta. A fű-
ben lapuló ~ nehezményezi ezt az elbizako-
dottságot, mire a veréb azt válaszolja, hogy
a ~nak ő sem tanácsolná, mert míg a vadász
rá nem lő jelentéktelensége miatt, addig a ~t
azonnal puskacsőre venné. • A ~ a népi hie-
delem szerint más madarak tojását eltulaj-
donítja és kikölti, ami a keresztény kultúra

hagyománya, s ezzel az **ördög** szimbóluma:
a ~ ellopja a mások tojását és kikölti, a fiókák
azonban igazi szüleik hangja után mennek.
Így próbálja az ördög megfogni az embert,
az igaz hívó azonban Krisztus hívását követi.

- 1 OVID. *Met.* 8. 236–249.
- 2 AIL. *NA* 3. 5. és 16; 7. 19.
- 3 AIL. *NA* 3. 16.
- 4 *Phys.* 18.
- 5 *Etym.* 12, 7, 63.
- 6 PhdTh.1959–1961; *BT* XLIV.
- 7 PhdTh. 2005 skk.
- 8 London, British Library, Harley Ms. 4751, f. 48r;
Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 75v;
Bodleian Library, Ms. Douce 308, f. 102r; New
York, Morgan Library, Ms. M.81, f. 53r; Epiphan.
35.
- 9 Hága, Museum Meermanno, MMW, 10 B 25, f.
33r.
- 10 PICIN. 131–132.
- 11 RIPA 1618, 316.
- 12 Pier. Valer. 311.
- 13 CAMER. III, 69.
- 14 MISKOLCZI 1702, 368.
- 15 Uo., 371.

FŐNIX

(*phoinix, phoenix*)

Jelentése: **öröklét, újjászületés, a lélek hal-
hatatlansága, az idő ciklikus ismétlődése,
tökéletesség, Krisztus halála és feltáma-
dása, állhatatosság, reménység, tisztaság,
Nap, tűz, halhatatlanság, évszázad, feltá-
madás, egyedüllét, magány**

Mitikus eredetű, a világon egyedülálló, saját
hamvaiból periodikusan újjászülető csoda-
szép madár. • Meséje nagyon régi, és az ókor
óta több, bizonyos részleteiben eltérő válto-
zata ismert. A ~madár eredetileg az egyipto-
mi hitvilág teremtménye volt: vörös és arany
színű a tollazata, leginkább a →sásra emlé-
keztető formájú és méretű tűzmadár, akinek
kultusza a Napisten, Ré szent városához, Hé-
liopoliszhoz kötődött. Eszerint ötszáz évig
élt, a halála előtt Héliopoliszba ment az apja

Főnix. MS Bodley 764

maradványaiból maga készítette nagy tojással, hogy eltemesse a Napisten templomában.¹ A későbbi képzet a fészket meggyújtó, önmagát elégető és a hamvaiból újjászülető ~ről, amely a madárnak az **öröklét** szimbólumaként történő alkalmazásához vezetett, nem egyiptomi eredetű, csak a római császárkorból maradtak fenn említések róla.² Ovidius eposzában Pythagoras azt mondja, hogy a ~ az egyetlen madár, aki magától megújul, „tömjén és balzsam az étke [...] rengő pálmafa ágai közt [...] fölrakja a fészket”.³ Előfordul Róma örökkévalóságának szimbólumaként, valamint császárkori pénzeken. A különféle leírásokban élettartamát eltérően jelzik (500, 540, 900, 1461, 1500, sőt 12 994 év), halálának és újjászületésének körülményei sem feltétlenül egyeznek. Ám minden esetben alapvető, hogy egyetlen példány létezik belőle, önmaga idézi elő halálát, és időszakosan újjászületik, így az **újjászületést** és az **idő ciklikus ismétlődését** jelképezi. • A ~ mitikus története és szimbolikája több ezer éves költői hagyomány része. Plinius leírása a középkori költészetben is rendre visszatér: eszerint „teste, akár a sasé, nyaka körül arany fénykoszorú van, a nyak többi része bíborvörös, és a kék farkából rózsaszínű tollak állnak ki; továbbá nyakát taréjok díszítik és a feje búbján egy tollcímer van”.⁴ A keresztény

hitvilág is továbbörökítette a ~ legendáját. A keresztény jelentés a *Physiologus* alapján („a főnix tehát a mi Üdvözítőnket testesíti meg”), a Jn 10,17-tel összefüggésben **Krisztus halálának és feltámadásának** jelképe. • Az erények allegorikus ábrázolásain az **állhatatosság** (*Perseverantia*), a **reménység** (*Spes*) és a **tisztaság** (*Castitas*) attribútuma. A pálmafán ülő, fénylő bóbitatollú, bíbor színű ~ ábrázolása gyakori szarkofágokon, katakombákban, apszisokon, pl. a Grottaferrata közelében lévő Ad Decimum katakombában (4–5. sz.). A Santa Cecilia in Trastevere-templom apszismozaikján (9. sz.), a pálmafán ülő bíborvörös színű madár, mint az **újjászületés** jelképe, a hívót arra inti, hogy az üdvözülés a test halála után jön csak el (l. még a római SS. Cosma és Damiano-templom apszisát). A középkori enciklopédiák ~értelmezése

Füveket gyűjtő és máglyán ülő főnix. Royal MS 12 C XIX

részben a Pliniustól eredő „természettudományos” hagyományokra épül, de a keresztény hit főszerepet kap. Olykor fantáziaszülte elemmel bővítik a történetét: pl. akkor rakja a máglyát, amikor nyugati szél fúj, hogy az lobbantsa lángra.⁵ A bestiáriumok is a feltámadás szimbólumának tekintik, olykor kontaminálva a számtalan forrás információit.⁶ Ikonográfiáját tekintve leggyakoribb ábr. a a lángok között, a máglyán ülő madár,⁷ vagy amint a máglyát illatos füvekből készíti,⁸ míg

Főnix halála. CC

néhány bestiárium valamennyi jelenetet bemutatja.⁹ • A reneszánsz idején az egyiptomi hieroglifák nyomán a mindent látó **Napot** szimbolizálja.¹⁰ Egy van belőle, csodálatos, akár a **Nap**, amelynek egyik jelképe.¹¹ A madár halálának többféle verziójáról továbbra is beszámolnak, s az illatos füvekből rakott máglyahalál mellett a magát önön csőrével halálra sebző ~ is¹² ikonográfiai motívumként jelenik meg a **feltámadás** és az **újjászületés** allegóriájaként. Az emblémáskönyvekben a **tűz** jelképe a →szalamandrával együtt, továbbá a **halhatatlanság** és hosszú élete okán az **évszázad** egyik attribútuma.¹³ Ha a festészetben nem is kapott főszerepet, a közép- és újkori költészetben gyakori elem, a szerelmi tűzben égő, s a szerelem révén új életre kélő szerető zooszimbóluma. Az emblémák divatját követve magánemberek is életfelfogásuk szimbolikájául, világi értelemben az **egyedül-lét**, a **magány** kifejezésére is használták.¹⁴ • Janus Pannonius, Martialis nyomán, Róma mitikus trójai eredetére utal: „Nem másként támadt fel Róma a trójai romból, / Mint ama főnix kelt önmaga hamvaiból” (*Róma*). Zrínyi a hősi családi hírnév újjáéledését példázza a ~jelképpel: „Mint phoenix hamubul költi

nemzetségét: / Ugy okossággal ez megtartja híredet.”¹⁵ Miskolczy Gáspár „A főnix madáról” írva *Vad-Kertjében* a keresztény ~szimbolikát ismerteti, a mitikus **újjászületési** legendát hangsúlyozva: „azonkép a Krisztus a halálból maga tulajdon ereje által támadott fel”. Különlegessége, egyedisége folytán „a közjóra született vagy igen tudós, vagy igen vitéz, vagy istenfelő ember” jelképe is lehet. „Némellyek pedig ezt a madarat a testnek közönséges **feltámadásának** is igen szépen kiábrázolójának lenni tartják.”¹⁶ Ugyanakkor a teremtés állatokra vonatkozó rendjével (páros voltuk, szaporodásuk okán) ellentétesnek tartja a ~legenda elemeit. Weöres Sándor *Főnix* c. verse a mitikus madár szimbolikájának összegzése: „Mikor hamvába vész, / megújul az egész.” • A magyarországi művészetben a tűzben eléggő és hamvaiból feltámadó az örök életet jelképező ~¹⁷ ábr.-ára I. a *Preces propriae singulis horis diei et noctis* c. kéziratot imakönyv miniatúráját (1640)¹⁸; húsvéti gyertyatartón az esztergomi Szt. Péter és Szt. Pál-templomban (18. sz. utolsó negyed). L. pl. a hamvaiból feltámadó főnix ábr.-át a fóti plébániatemplom szentélyében lévő freskón (19. sz.).

1 HDT. 2. 73.

2 LUK. *De mort. Peregr.* 27.3 *Met.* 15. 392 skk.4 PLIN. *NH* 10. 2.5 Bart. *Angl.* XII, 14.

6 Hugo Folieto, I, LIV; PhdTh. 2224; Gerv. 1047–1048.

7 Bibliothèque Municipale de Reims, Ms. 993, f. 155v; BnF, fr. 1444b, f. 244r; Párizs, BnF, fr. 1951, f. 13r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Ashmole 1511, f. 68r; Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 70v; Hága, Museum Meermannno, MMW, 10 B 25, f. 31r.

8 Bibliothèque Municipale de Lyon, Ms. P.A. 78, f. 38r; Párizs, BnF, lat. 6838B, f.23v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 533, f. 17r; Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 70r; Hága, Museum Meermannno, MMW, 10 B 25, f. 30v.

9 London, British Library, Royal Ms. 12 C. XIX, f. 49v; Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 83v; New York, Morgan Library, Ms. M.81, f. 62v.

10 HORAP. I, 34.

- 11 Pier. Valer. 251–252; PICIN. 30.
 12 Pier. Valer. 251.
 13 RIPA 1618, 156, 249, 464.
 14 SIMEONI. 30.
 15 ZRÍNYI M., *Szigeti veszedelem*, II. 86.
 16 MISKOLCZI 1702, 304–306.
 17 LCI 3 430–432; SEIBERT 1986, 101; VANYÓ 2000, 253–264; MAMÚL III, 2005, 191; *Legendás lények* 2008.
 18 *Mons Sacer* 1996, III, 204–205.

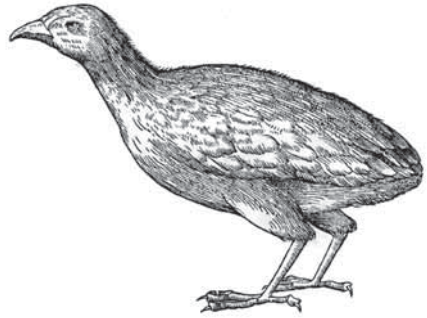

FÜRJ

(*ortyx, coturnix*)

Jelentése: **időjós (ősz hírnöke), kötekedés, harciasság, panaszos hang, rivalizálás, isteni éték, isteni manna, ősz hírnöke, paráznaság, házastársi egyetértés, társas élet**

A fácánfélék családjába tartozó, barnás színű, kicsiny költöző madár. • A görög mitológiában Aszteria, Phoibé és a titán Koiosz lánya,¹ az alvilág bolyongójának, Hekaténak, a varázslás, a sötétség istennőjének az anyja. Egy déloszi legenda szerint Zeusz beleszeretett Aszteriába, de ő az isten elől menekülve ~jé (gör. *ortyx*) változott, és a tengerbe vetette magát. Ott keletkezett Délosz szigete, amelynek korábban Aszteria és Ortygia volt a neve. Megjósolta az **időjárás** változását: az ősz beköszöntekor a hold felé repül, s ezzel jelzi, hogy melegebb vidékre költözik. Rómában ~viadalokat is rendeztek. A →kakasokhoz hasonlóan viadalokra kiképzett ~ek **kötekedése, harciassága** közismert volt. Nem jól repül, így költözéskor az északi szélben vonul a legszívesebben, ami fáradtságát enyhíti. **Panaszos hangja** is a fáradtság kifejezése. A mindennapi kapcsolatban az ellenségeskedést és a **rivalizálást** testesíti meg a ~kakas.² • A Bibliában **isteni éték**. Amikor az éhes Izráel népe a pusztában hús után vágyódott, Isten így szólt Mózeshez: „Meghallottam Izráel fiainak a zúgolódását. Ezért így szólj hozzájuk: Estére húst esztek, reggel pedig kenyérral laktok jól, és akkor

Fűrj. C. Gesner, *Historiae animalium* (1554)

megtudjátok, hogy én, az ÚR vagyok a ti Istenetek. Így történt, hogy még azon az estén fűrjek szálltak oda, és ellepték a táborn (2Móz 16,11–13; vö. továbbá: Zsolt 78,27); „Kérésükre fűrjeket hozott, és mennyei kenyérral tartotta jól őket (Zsolt 105,40). • A középkorban is a pontos időben való költözése okán az **ősz hírnökének** tartották. Az egyetlen állat, amely az emberhez hasonlóan epilepsziás rohamot kaphat. Az ókori leírást örökítve gyakori ismerve, hogy a ~raj előtt röpülő más fajtájú madarakhoz csatlakoznak a ~ek a →karvalytól vagy más ragadozómadártól tartva.³ A bestiáriumok szerint, ha a szárazföld közelébe érkező rajt vezető anya~et megtámadja a sólyom (vagy a karvaly), azt a keresztényt jelképezi, aki a világi/földi dolgok felé közelítve az ördög martaléka lesz. A madár az ókor óta a **paráznaság** és a **házastársi egyetértés** jelképe is.⁴ Ikonográfia egyedül a madarat mutatja a vetésben,⁵ vagy a tenger felett vándorló ~rajt ábrázolja,⁶ de gyakori a „fűrjanyát” megtámadó ragadozómadárral való megjelenítése is.⁷ • Sajátos nemiségéről az újkor szimbolikája is rendre megemlékezik. Amikor meglátja saját képét a tükörben, gerjedelmében társát véli benne felfedezni, s ezt tudva, a madarászok könnyen be tudják fogni.⁸ • Miskolczi 1702-es *Vad-Kertjében* a ~ az **isteni manna**, továbbá a **társas élet** szimbóluma: „igen szeretik a társalkodást, mert ők seregenként járnak ’s

Fűrjek rajban repülése. CC

táplálódnak, és ha társaikat eltévesztik, nagy fity-firittyeléssel keresik fel azokat széllyel”. A madarásztól tartva, körültekintően máshol költi ki fiókáit, mint ahol tojik.⁹ • A 19. sz. elejétől jelenik meg, feltehetőleg osztrák mintára a magyar moralizáló versek sorában a pitypalatty panaszos éneke, amelyben a „Senkinek nem vettek, / Még-is félve élek” sorok tanúskodnak a madár szomorú sorsáról. A jobbra a földön futó-fészkelő ~ énekét Arany János is megemlíti: „Habzik a zöld vetés, ha szellő ingatja, / Messze futhat benne fűrjek pitypalattyja.” Mivel külsejét tekintve jelentéktelen, ez jelenik meg az irodalmi alkotásokban is, amelyekben említésre legfeljebb a hangja méltó. Fazekas Mihály *Nyári esti dalában* mint egy hangverseny részese: „A mocsáros nép kuruttyol, / Prüccsög a sok kis bogár, / Réce hápog, fűrj palattyol, / Hangicsál egy kis madár. / Hangicsál egy kis madár.” Arany János a *Télben* c. versében életképszerűen örökíti meg: „Hullámzó vetés közt / Búvócskázik a fűrj; suttog a nő: »vá-vá«, / Nyomon űzi a hím s három pitypalattyot / Örömmel kiált rá.” József Attila

politikailag szituált versében (*Szocialisták*) viszont a meghittséget, intimitást érzékelteti: „Tanácsot állunk a dombon, gyöngé fűrjek, nyulak búnak meg nyugodtan / lábainknál”. • A magyar folklórban létezik a ~höz is kötődő eredetmagyarázat: mivel a madár az üldözött Krisztust „itt szalad, itt szalad” kiáltással leleplezte, ezért nem tud magasan repülni. Nehézkes mozgását ennek tulajdonítják, s mivel könnyen megfogható és ízletes a húsa, gyakran fogyasztják. Ennek szimbolikus jelentősége – mint láttuk – a Szentírásban is megjelenik: a pusztában a manna miatt zúgolódó népnek az Úr ~ek seregét küldte élelem gyanánt. A szólásokban a békétlenkedő, **kötekedő emberre** mondják: ~természetű. A ~ hangja több tájegység népdalvariánsaiban is megjelenik: „Pitypalatty, pitypalatty! / El ne hagyj, itt maradj; / De ha jó a vadász: Csitt! Szaladj! / Pitypalatty, pitypalatty!” (Szilágyság). Herman Ottó az alábbi (szintén szilágysági) mondókát is a ~höz kapcsolja: „Putypuruty, putypuruty, / Két kés, három nyárs – / Két kés, három nyárs.” A ~re vonatkozó számos közmondásunk jelzi a róla alkotott képek gazdagságát: pl. „kövér, mint a fűrj”; „fűrge, mint a fűrj”. • Jupiter és Asterie mitológiai történetének ábrázolását I. a felvidéki evangélikus családból származó Johann Spillenber olajfestményén (1663 k.).¹⁰

1 APOLLOD. *Bibl.* 1. 8 és 21.

2 ARTEM. III. 5.

3 *Etym.* 12, 7, 64–65.

4 Hrab. Maur. *Allegoriae*, 904.

5 Bibliothèque Municipale de Reims, Ms. 993, f. 153v; Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 82v.

6 Párizs, BnF, lat. 14429, f. 107v.

7 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 82v

8 PICIN. 113.

9 MISKOLCZI 1702, 432.

10 *Mátyás király* 2008, 294.

G

GALAMB/GERLE

(*perisztera, columba*)

Jelentése: **női princípium, vegetáció, termékenység, Aphrodité/Venusz szent állata, Perszephoné madara (örvös ~), erkölcsi tisztaság, szüziesség, egyszerűség, házastársi hűség, összetartás, monogámia, béke (olajággal a csőrében), Szentlélek, szelíd-ség, Krisztus passiója (vörös ~), bölcsesség, mértékletesség, egyház, lélek, paráznaság**

Galamb. Pólya Állatország képterme

A galambfélék jellegzetes bűgő hangú, a Földön szinte mindenhol megtalálható madárfajta. A vad- és szelíd ~ több ezer éve az ember környezetében él, az első házasított állatok közé tartozik. • Minden ókori kultúrában a **női princípiumot**, a **vegetációt** és a **termékenységet** képviselő nagy anyaisten-nő szent madara. Így jelenik meg már a babiloni Istár kultuszában is, akit később a görögök **Aphroditével** azonosítottak, akinek a

~ ugyancsak a szent madara volt. Az istennő szekerét is ~ok húzták. Aphrodité fontos kultuszhelyein, a ciprusi Paphosban és Küthéra szigetén az istennő templomát ~ok díszítették. Áldozati állatként a madár nyakát elvágták és az oltáron elégették. Aphrodité szent madara a görög művészetben olyan szerelmespárok ábrázolásain jelenik meg, mint az istennő és Adónisz, valamint Erósz és Pszükhé. Az örvös ~ az világi istennőjének, **Perszephonének** a szimbóluma. A Venushoz társított ~ az ikonográfia elmaradhatatlan eleme a reneszánsz kori festészetben (pl. a Raffaello rajzai alapján Giulio Romano által kivitelezett, Venust ~okkal körülvevő ábrázoló freskón, Róma, Villa Farnesina). Az ókorban az **erkölcsi tisztaság**, az **egyszerűség**, a **házastársi hűség** jelképe:¹ ha más ~okra vetnék pillantásukat, a többiek körülvennék őket, s ha hím a vétkes, a hímek, ha tojó, a többi tojó tépnék darabokra.² Az elözvegyült ~ nem keres társat:³ a **monogámia** a későbbi korokban is egyik alapvető szimbolikája még a Szentírást értelmezők számára is.⁴ • A Bibliában Noénak (az olajággal csőrében visszatérő) ~ jelzi az özönvíz apadását, majd végét (Ter 8,8–12), továbbá a **béke** jelképe. A zsidó hagyományban az égő-áldozat meghatározásánál a madarak közül csak a ~ vagy gerle elfogadott (Lev 1,14). Az Énekek énekében a menyasszony szépségére utal: „a te szemeid olyanok, mint a galambok” (Én 1,15; 4,1; 6,6); a szerelmes kedvesét ~nak nevezi (Énekek 2,14; 5,2). Az Ezékiel által említett „völgyek galambjai” viszont a vétkes, az Úr ítéletét magukra vonó emberek (Ez 7,16). A nyögő ~ok a szenvedés kifejezői

(Iz 38,14; Náh 2,8). A szülő asszony tisztulásaként, bűnért való áldozatul ~- vagy gerleáldozatot írnak elő a törvények (Lev 12,6), amelyre a Lukács-evangélium is utal Jézus születése kapcsán (Lk 2,24). Az evangéliumokban Jézus megkeresztelésének jeleneténél ~ formában jelenik meg a **Szentlélek** (Mt 3,16; Mk 1,10; Jn 1,32): „a Szentlélek leszállt rá látható alakban, galambként” (Lk 3,22). Ennek megfelelően a keresztény ikonográfiában fehér ~ként jelenítik meg a Szentháromság Szentlélek tagját. A **szelídség**, az **egyszerűség** jelképe is (Mt 10,16). A megváltott lelkeket is jelképezhetik ~ok az ókeresztény kortól (pl. Theodoros-szarkofág, 4. sz., Ravenna, San Apollinare in Classe), valamint az apostolokra is utalhat (1130 k., Róma, a San Clemente apsziszmozaikja). • A *Physiologus* latin változata többféle (tarka, fehér, fekete, vörös, aranyárga, égszínkék, szürke stb.) ~ról ír: a fekete a (szöveg homályosságára és értelmezhetőségére utalva) a Törvényt szimbolizálja, a tarka a tizenkét próféta különbözőségét jelzi stb. A „mindenkit vezető és összebékítő, még a vadgalombokat is a dúcban összefogó” vörös ~ **Krisztus passióját** jelképezi.⁵ A fekete Noét (Ter 8,6–12), a színes Dávidot is szimbolizálja (Zsol 68,14), és Krisztus megkereszteléskor rászálló fehér ~ (Mt 3,16) is jelképerejű. A peridexion fa (életfa) ágai között lakó ~oknak csak addig nem tud ártani a →sárkány (értsd: ördög, démoni kísértés), amíg a fa védelmét élvezik. Ha a sötétben a ~ eltévelyedik a fától, az ördög martaléka lesz: azaz míg az ember a Szentlélek gyümölcseit élvezi, az ördögnek nincs hatalma felette.⁶ A keresztény szerzők szerint a ~nak nincs epéje, ezért a **tisztaság** jelképe.⁷ Az enciklopédistáktól tudjuk, hogy a ~ ragaszkodik lakhelyéhez, ezért üzenetküldésre is hasznosítható.⁸ Hugo de Folietónál⁹ részletes keresztény értelmezését olvashatjuk a Szentírás alapján: Noé ~ja a béke, Dávidé az erő, Jézusé pedig a megváltó szimbóluma; az ezüst az egyházat jelképezi. Az

ábrázolásokon is a Szentlélek ~ formáját ölti. A bestiáriumban többnyire a peridexion fával jelenítik meg, alatta a sárkánnyal (aki olykor száájában a fától eltávolodó, óvatlan ~ot tart),¹⁰ de a ~pár ábr.-a is gyakori.¹¹ A színe szerinti megjelenítés a szimbolika eltérő jelentéseit hangsúlyozza.¹² • Az egyiptomi hieroglifák reneszánsz kori olvasatában a fekete ~ az özvegyasszony jelölésére szolgál, „aki többet nem pázrik egyetlen hímmel sem”.¹³ A reneszánsz korban a keresztényi felfogás mellett a ~ mint Venus madara a **paráznság** ábrázolására szolgált, „mivel igen paráznak és a hím nem hágja meg a tojót, mielőtt meg ne csókolná”.¹⁴ A barokk korban az Angyali üdvözlés ábr.-ának változatoként alakult ki a Mária mint a Szentlélek jegyese képtípus, amelyen a ~ jegygyűrűt tart a csőrében. Bod Péter biblialexikonjának szócikkében tiszta, hú állat, aki Krisztust, valamint az **Egyházat** is jelképezi, „minthogy csalárdságot nem tudó állat”. Az ablak körül repeső ~ „jegyzí a’ megtérő Pogányokat”, valamint a gerlével együtt a szelídség és jámborság megtestesítője.¹⁵ • Az antik hagyomány nyomán az európai és a magyar költészetben is szerelmi jelkép, pl. Petőfi *János vitézében*: „Gyere ki galambom, gyere ki gerlicém”. A legrégebbi mítoszok állataként a magyar irodalomban is a **szelídség** megtestesítője, a jó hír hozója. A szépirodalomban jelentésváltozással a ~/gerle a kedvest, szerelmest is jelenti, evvel neve kilép az állatvilágból. Tompa Mihály *Árverésen* c. versében az áldozatot jelképezi, szemben a végrehajtóval: „E házban hajdan egy galamb lakott, / De vijjogó ölyv verte el; / Amaz boldogság volt, ez szenvedés... / Most már pusztulás e hely.” Komjáthy Jenő *Margit húgom emlékkönyvébe* c. versében a legfontosabb értékek egyike: „Légy tiszta, mint a hó és forró mint a tűz, / Mint Vénusz lángoló és mint Diána szűz; / Erős, miként a szirt, mint a galamb, szelíd.” Babits Mihály *Reggeli templom* c. versében fizikai megjelenését hason-

latban mutatja be: „A toronyból úgy tolong a hang, / mint a ducból reggel a galamb”; Juhász Gyula a *Stanzákban* viszont mint a **béke** jelképét emeli versébe: „Kék csönd, te légy már harcaimnak ára, / Hol a galamb és az öröm lebeg.” Ady Endre *Seregély és galamb* c. versében a madár alapvető tulajdonságaira, a **tisztaság** és **szüziesség** szimbólumaira asszociál: „Pihés, fehér, szüzi galambként / Halok meg szép galamb-halállal.” • A magyar népdalokban oly gyakori gerle (gerlice, párban élő ~faj) a búsuló szerelmes megjelenítője vagy a távoli kedves üzenetének hírvivője. Párját általában befogják, vagy vadkergeti el.¹⁶ Erotikusabb népdalokban a gerlice a női, a ~ a férfi szeméremtest szimbóluma: „A csaplárné lába közt tuba gilice; Nem ismertem a gatyának szárát, benne való kis galambocskáját.”¹⁷ Szólasmondásainkból a ~ következő jellemvonásai rajzolódnak ki: szelíd, tiszta, szerelmes, izgága. Ennek megfelelően mondjuk: „galambepéje van” (szelíd természetű), „tipeg-topog, mint a tojó galamb”, „szereti mint a galamb a tiszta búzát” stb.¹⁸ Mivel a Szentlélek ~ képében szállt az apostolokra, a nép Isten madaraként tartotta számon: „Mikor volt az Istennek farka? – Mikor galamb képébe szállt az apostolokra.”¹⁹ Egyházi hatást mutat az a hiedelem, miszerint a lidérchez, a hazajáró halotthoz és a boszorkányhoz hasonló, tisztátalan lények egyedül a ~ képét nem ölthetik fel. Viszont az erényes vénlány temetésén egy sereg ~ formájú angyal várja, hogy a halott lelkét a mennyországba vigye.²⁰ A ~ a néphitben mindenkor pozitív megítélésű, a tiszta szellemiség jelképe, egyben fontos **lélekszimbólum**: kiskunfélegyházi hiedelem szerint a kisgyermek távozó lelke fehér ~ képében, a bűnös emberé barna, foltos ~ként távozik a testből.²¹ Fennmaradtak olyan népi hiedelemmondák is, amelyek egy Jézus ellen elkövetett bűn következményeként magyarázzák a ~ bizonyos tulajdonságait: amikor Krisztust ellenségei az erdőben üldözték, több madár is az üldö-

zöket segítette – köztük a vad~, aki ezt búgta a Krisztus nyomában járóknak: „a bokorba! A bokorba!” Ezért Jézus azzal átkozta meg a vad~ot, hogy fára ne szálljon és elesését örökké a földön, a bokor alatt találja meg.²² • A magyarországi művészetben sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: **lélek**, **Szentlélek**, **Krisztus**, Mária, termékenység, isteni sugallat, erény, szeretet, **bujaság**, **összetartás**, **béke**.²³ A **Szentlelket** jeleníti meg pl. a mosóci (Mošovce, Szlovákia) Szentháromság-oltár középképén (1471); Spalinszky Tádé: *A Szentlélek sugalmaz Nagy Szt. Bazilnak* (ikon Kisberezsnáról [Málj Bereznij, Ukrajna], 18. sz. 2. fele, Ungvár, Kárpátaljai Múzeum).²⁴ A ~ vagy ~pár a **szerelem**, a **jó házasság** és a **hűség** jelképe, házasságkötéssel vagy házassági évfordulóval kapcsolatos ábrázolások szimbolikus eleme. Ábr. pl. gyűrűtartó csésze az Esterházy-kincstárból²⁵; kék mázas tányér Szászkezdtről (Saschiz, Románia), „Mint a galambok úgy szeressünk 1803. április 15” felirattal.²⁶ A pápát szimbolizáló tiarás ~ babérkoszorúval összefűzi a török sárkány ellen küzdő Velence →oroszlánját és a Habsburgok →sasmadarát. Ábr. pl. Martino Rota: *A lepantói csata allegóriája* (1572), továbbá a lepantó csata résztvevőit ábrázoló metszet Zsámboky János *Arcus aliquot triumphal* (Antwerpen, 1572) c. művében.²⁷ Áldozati állatként is szerepel: Szt. József kosárban két ~ot visz áldozatul a Jézus bemutatása a templomban-ábr.-okon, pl. táblakép Szepeshelyen (1510 k., Spisská Kapitula, Szlovákia).²⁸ A galamb a **békét** jelképezi: pl. l. Róth Miksa *Pax* c. üvegablaka (1900 k.),²⁹ Csontváry Kosztká Tivadar *Az Olajfák hegye Jeruzsálemben* (1905),³⁰ Somogyi József *Fel szabadulási emlékmű* (1967, Salgótarján).³¹ Várnai Gyula *Neonbéke* c. alkotása Dunaújváros belvárosában a volt Modellház melletti gyógyszertár homlokzatán az 1950-es években felállított, majd az 1990-es években eltávolított, „Békét a világnak!” feliratú propagandaszerepet betöltött békegalamb re-

Galambpár. CC

konstrukciója.³² A nőalakkal ábrázolt ~ a **tes-ti és lelki tisztaságot** szimbolizálja, s ábr.-a így bizonyos erotikus mondanivalót hordoz.³³ Barabás Miklós *Galambposta* c. képén (1843, Bp., MNG) a ~ egyrészt a szelídség képzetét kelti, másrészt utal a titkos érzelmekre. Heraldikai elemként a Széchenyi család címerállata halmon álló, szétterjesztett szárnyú ~, csőrében koszorúval: l. pl. Széchenyi György kalocsai érsek címerét (dombormű) a szentgotthárdi plébániatemplomban, eredetileg a homlokzaton (1677).³⁴

1 PLIN. *NH* 10. 104.

2 AIL. *NA* 3. 44.

3 PLIN. *NH* 10. 104; AIL. *NA* 3. 5; Manuel PHILES 456–460.

4 Vö. AMBR. *Hex.* V, 18–19.

5 *Phys.* 32.

6 Uo. 33.

7 *Etym.* 12, 7, 61.

8 Bart. *Angl.* XII, 6.

9 Hugo Folieto, I, 1, I–XI.

10 Bibliothèque Municipale de Douai, Ms. 711, f. 38v; Bibliothèque Municipale de Lyon, Ms. P.A. 78, f. 51r; Párizs, BnF, fr. 1444b, f. 254r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 533, f. 22r; Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 91v.

11 Bibliothèque Municipale de Reims, Ms. 993, f. 153r; BnF, fr. 1444b, f. 253v; BnF, lat. 14429, f. 96r.

12 Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 81v; Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4°, f. 43v; Bodleian Library, Ms. Lyell 71, f. 5r; Grootseminarie Brugge, Ms. 89/54, f. 3.

13 HORAP. II,32.

14 CARTARI, 483.

15 BOD 1746, 72–73.

16 KÁLMÁNY 2009, 144.

17 BERNÁTH 1986, 113–114.

18 O. NAGY 1985, 217.

19 LÜKŐ 1987, 67.

20 ILLYÉS 1931, 137.

21 KUNT 2003, 124.

22 KANDRA 1897, 45.

23 LCI 4 241–244; SEIBERT 1986, 104–105; DÁVID 2002, 91–92; DITTRICH 2004, 526–539; MAMŰL III, 2005, 240, 266.

24 Vö. RADOCSAY 1955, LVII; *Magyar Anjou* 1975, 16; *Pannonia Regia* 1994, 492–493; *Történelem – kép* 2000, 358; *Sigismundus rex* 2006, 609; *Hunyadi Mátyás* 2008, 422; SZILÁRDFY 2008, kat. 75, 99; PUSKÁS 2008, 204; BOROS–KALMÁR 2010, 67.

25 Budapest, BMM, E 86.1

26 AH 1987/1, 49–58; KNAPP–TÜSKÉS 2003, fig. 18; KNAPP 2007, 145, 180, 190; *Legendás lények* 2008, 148; CSUPOR 2008, 79; *Műtárgyak* 2014, 151.

27 GALAVICS 1986, 17–18; KNAPP–TÜSKÉS 2003, fig. 37.

28 RADOCSAY 1955, CXCVIII; LUKOVÁ–VYSKUPOVÁ 2013, A67–A68.

29 MÉ 1980/2, 153.

30 KIESELBACH 2003, 237.

31 MÉ 1975/2, 105.

32 FRAZON–KERTÉSZ 2008, 26–27, 88–89.

33 AH 1987/1, 49–58.

34 MÉ 1966/3–4, 259–262.

GÉM/KÓCSAG

(*ardea*)

Jelentése: **okosság, bűnbánat, zárkózottság, tisztaság, vihar előhírnöke, spirituális emelkedettség**

Hosszú, vékony lábú és több színváltozatban megjelenő gázlómadár, nyaka hosszú, S formájú. Sekély vizek mentén él, halakkal, vízivarokkal, kétéltűekkel táplálkozik. • A ~ről nem sok történet maradt ránk az ókorból, ezekre is a középkori újraértelmezések hív-

ták fel a figyelmet. Az ókori tanmesékben, Aiszóposznál egyszer jelenik meg: a → farkas, a torkából kivett csontért hálából megkímélte a rajta segítő ~ életét. • Jóllehet a mózesi értelemben vett tisztátalan madarak közé tartozik (Lev 11,19), a Szentírás-magyarázatok több pozitív sajátosságot tulajdonítottak neki. Az ókori szerzőknél nem bőséges jelenlétel rendelkező madárral kapcsolatban a középkorban Arisztotelész, Plinius és Ailianosz által lejegyzett tudnivalókat vitték tovább olykor a zoológiai ismeretek meglehetősen fesztelen újra értelmezésével. Arisztotelész színük – fehér, szürke és csillagos – szerinti különbségtétele a madarak tulajdonsága közötti módosulásokat is eredményezett¹ a középkori szimbolikában: a nehezen párzó, de dolgos szürke, a fák tetején fészkelő, könnyen párzó fehér és a lusta csillagos ~ leírását Pliniustól vették.² Az eltérő forrást felhasználó bibliafordítások és -értelmezések függvényében, olykor más madár szerepel helyette (pl. Zsolt 103/104,17, →gólya), mindenesetre a *Physiologus* (éppen e helyre hivatkozva) a ~ **okosságát** hangsúlyozza: ott van a fészke, ahol a tápláléka, így nem vándorol sokfelé, döghúst nem eszik. Azaz nem vándorol el egyházától eretnekek közé, holt tanokkal sem táplálkozik.³ A Biblia bizonyos fordításaiiban (3Móz 11,19; 5Móz 14,18) a tisztátalan madarak között szerepel. Isidorus a nevéből (*ardea*) arra következtet, hogy nagyon meredeken, magasba szálló, merész (*ardua*), mivel a többi madarat elkerülendő, a magasban fészkel és a felhők fölé repül, hogy kikerülje a vihart és a villámlást: ha magasan röpül, előrejelzi a vihart.⁴ A keresztény ikonográfiában Krisztus-szimbólum is lehet, mivel a →kígyók ellenségének tartották. Antik hagyomány szerint a párosodás közben szenvedő szürke ~ véres könnyeket hullat,⁵ ami Krisztus Olajfák hegyén mondott imájával függ össze. A tisztaság jelképe is, amelyet a hívő vére árán is oltalmaz, ahogy a ~ oltalmazza fiókáit. Szürke tollazata és zárkó-

Gém. Sárváry Eöry, *Madárvilág*

zott életmódja miatt a **bűnbánat** kifejezője, a fehér ~ pedig a **tisztaságot** jelképezi.⁶ A középkori enciklopédiákban ezt a tulajdonságát gyakran említik és szimbolikáját tekintve a földi hívságok helyett az égre tekintő lelket jelenti, a **spirituális emelkedettség** szimbólumaként.⁷ Negatív konnotációja nagyon ritka, hacsak nem, amikor csőrében vagy a karmai közt →hallal ábrázolták. Kódexek ornamentikájában a ~ másik két, víz közelben élő, halászó madárral könnyen felcserélhető. A korabeli ábrázolásokban a gólya és a →daru hasonlósága és részben hasonló szimbolikája is hozzájárul ehhez. A megfajtást segíti, ha zsákmánnyal a csőrükben ábrázolták őket, ugyanis a ~et rendszerint hallal,⁸ a gólyát kígyóval vagy →békával, a darut pedig a szimbolikája részét képező kódarabbal jelenítették meg. • Miskolczy Gáspár *Vad-Kertje* szerint a pusztában lakó, bárdolatlan hangú „ökör-bika nemű gém” a „kiábrázolója lehet azoknak az Űri és Méltóságos Rendeknek, akik a nemes Deáki Tudományt és az igaz Vallást nem sokra becsülvén csak merő azon vad paraszti életet élnek, nemkülönben mint valami értelem nélkül való vad emberek avagy Ember majmok”.⁹ A kócsag a gémfélék családjába tartozik, a tollából kötött bokréta divatja a faj kipusztulásával fenyegetett már a 19. sz. végére. Erre utal Csokonai az *Alla-*

tok dialógusai, *A bagoly és a kócsag* (1790) c. prózájában, ahol a kócsagtoll a külsőségekben megnyilvánuló „buzgó hazafiság”, a „kevélység és haszontalan fitogtatás” jelképe: „a magyarok mostani magyarsága [...] a mi fejünkön terem”. A pusztítást követő védelemre utal, hogy a kócsag a magyar természetvédelem hivatalos logóján is szerepel. • A ~ a vizes élőhelyek madara, egy-két évszázaddal korábban, a folyók szabályozása előtt, kiterjedtebb élőhelyekkel rendelkezett. Mégsem került intenzíven a népi hiedelem és mondavilágba, talán azért, mert életmódja rejtőzködő, s ha csak teheti, elkerüli az embert. Petőfi Sándor *A Kiskunság* és Arany János *Vásárban* c. verseiben ezt az árterekkel teli világot örökíti meg, amelyben távolról, de nem ritka madárként került az emberekkel kapcsolatba. Petőfinél „Szélén a sötétzöld / Káka közt egy-egy gém nyakát nyújtogatja, / Közbe hosszú orrát üti víz alá a / Gólyafiak anyja, / Nagyot nyel, és aztán / Fölemeli fejét s körülnéz kényesen, / A vízparton pedig töméntelen bíbic / Jajgat keservesen.” Aranynál „Odakünn már, úgy-e, megért a kalász? / Rét gyapja lenyirva; foly a takarás; / Boglyák tetejéről egy-egy suta gém / Néz szét aratóknak vidám seregén?” A madár a magyar provincialitás, maradiság kifejezője Adynál: „Rikácsoljatok bőven és bátran / S vesszünk mi itt a magyar Mocsárban. / Magyar madarak, sár-faló gémeek” (1906, *Géme az Olimpusz alatt*). • A ~ a keresztény művelődésben szürke tollazata miatt a **bűnbánat** és Krisztus jelképe. A kócsag a ~félékhez tartozó vízimadár, fészkelési szokásai miatt a kitarás jelképe: ahol egyszer letelepedett, ott szerzi meg táplálékát és nem változtatja meg tartózkodási helyét. A gémeskút tárgyi formában szimbolizálja a ~madarat: a legelterjedtebb kútszerkezet a magyar nyelvterületen, fő része az ágas és az emelő szerepét betöltő ~, amely a madár hosszú tagjainak alakjához és mozgásához való hasonlóság alapján kapta nevét. A ~ szólásokban több

helyütt is megjelenik a magyar nyelvterületen: „annyi, mint száz gémeek egy keszeg”, vagy „százhusz gémeek hatvan keszeg” (bizonyos mennyiségű étel adott ember számára kevés, nem elég). A ~ falucsúfolóban is megjelenik: „Nagyvarsányi gemesek, mind megették a gemet.” A gémes vagy gemes olyan ember, aki hajlandó a madár húsát megenni.

1 ARIST. *Hist. an.* 9, 609b. és 9, 616b.

2 PLIN. *NH* 10. 164–165.

3 *Phys.* 47.

4 *Etym.* 12, 7, 21.

5 Vö. ARIST. *Hist. an.* 9, 609b. PLIN. *NH* 10. 164–165.

6 Hugo Folieto, I, 47; *Ashmole 1511*, 963.

7 Hrab. Maur. *Univ.* XX 6; Hugo Folieto, I, 47; Brunetto, 152; PICIN. 89.

8 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 64v; London, British Library, Harley Ms 4751, f. 41r.

9 MISKOLCZI 1702, 341.

GÓLYA

(*pelargosz, ciconia*)

Jelentése: **gondoskodás, gyermeki szeretet, igazságosság, tavasz hírnöke, kegyesség, könyörület, tisztaság, hűség, hála, vallás, ördög ellensége**

Gólyapár. Sárváry Eöry, *Madárvilág*

Hosszú csőrű vándormadár. Édesvizek, mocsarak környékén él. • A fehér ~ elrepülése és visszatérése Európába már az ókori földművesek kalendáriumában is számon tartott határnapnak számított.¹ Közismert volt, milyen gondosan táplálja és neveli a fiókáit. Az ókorban elterjedt legenda szerint a ~ öreg szüleiről is rendre gondoskodik, táplálja és hordozza őket, ezért a görög-római antikvitásban a szülőkről való **gondoskodás**, ill. a **gyermeki szeretet** példája lett,² akárcsak a →daru, a →gém vagy a →pelikán. Olyannyira, hogy annak a törvénynek a neve, amely a görög polgárokat az idős szülőkről való gondoskodásra kötelezte, a ~ köznévből megalakított Pelargia volt.³ Egy másik, hasonlóan valótlanságot tartalmazó legenda szerint a ~ a halálakor nem hal meg, hanem emberre válva él tovább a boldogok szigetein.⁴ A ~t az **igazságosság** szimbólumának is tartották. Hasznosságáról, a káros →kígyók és csúszómászók fogyasztásáról mesék is tanúskodnak.⁵ Phaedrusnak az egymást kölcsönösen ebédre hívó ~ról és →rókáról szóló meséje az antik meseirodalom egyik legnépszerűbb története. A gyermekáldást jelentő ~ hiedelme az ókorban ismeretlen volt. • A Biblia a tisztátalan madarak között említi (Lev 11,19; Lev 14,18). Mint költöző madárra utal a Jer 8,7, amely szerint „A gólya fenn az égen ismeri a maga idejét; [...] pontosan tudja, mikor kell költöznie”. • A *Physiologus* görög verziója nyomán, a keresztény ikonográfiában fekete-fehér tollazata Krisztus kettős természetére, tavaszi érkezése pedig az Angyali üdvözletre utal és Krisztus feltámadását jelképezi. Az erények közül a szeretet (*Caritas*) attribútuma. Isidorus rövid összefoglalása (miszerint csőre csattogtatásával kiadott kelepelő hangja [*cicaniae*] miatt nevezték el ~nak [*ciconiae*]) a középkor ~képét is meghatározta: családját szerető, fiókáit óvva nevelő madár, aki gondoskodását visszakapja gyermekeitől. A kígyók nagy ellensége, a **tavaszi hírnöke**.⁶ A keresztény írók és bestiá-

riumok szerzői szimbólumokba átfordítva közvetítik e tulajdonságokat. Annyi ideig gondolzza fiókáikat, amennyi ideig majd ők ápolják őt öregségében.⁷ Ahogy a ~ táplálja kicsinyeit, az egyházi tanítóknak, prédikátoroknak úgy kell a hívőket az ígére tanítani, és fordítva, a hívőknek tanítóik szükségleteit kell kielégíteni.⁸ A kígyókat azért pusztítja a ~, mert az ördögöt, a mérgező gondolatokat jelentik, így az **ördög ellensége**ként, a **tisztaság** jelképeként jelenítik meg.⁹ A ~ **igazságosságát** a családi kötelek tisztelete is jelzi,¹⁰ amikor – ókori olvasatra támaszkodva¹¹ – megbünteti a házasságtörőt. Előfordult, hogy az →bísszel keverve, az ő tulajdonságait is megkapta. Ikonográfiáját illetően ábr.-a többnyire realiztikus, →békával, kígyóval a csőrében jelenítették meg.¹² • A reneszánsz korban felfedezett Hórapollón hieroglifagyűjteményében az apját szerető embert a ~val jelzik.¹³ Az újkori emblémáskönyvek szerint, amikor a ~ platánágot visz a fészkébe, az megvédi a rossz szellemektől, az árulástól, a →kuviktól. A világi hívságokkal szembehelezkedő lelket a féktelen és parázna földi vágyakat jelentő kígyókat evő ~ szimbolizálja.¹⁴ Mercurius szekerét ~k (vagy →fíbiszek) húzták; az egymás kölcsönös segítése a szintén ezt jelképező →szarvassal együtt példaértékű; a világi hívságokat szimbolizáló kígyókat (vagy →sárkányt) legyőző, erős lelkű ember mellett az állandóan a kígyókkal harcoló ~ áll.¹⁵ Az ókorból átvéve a ~ szülők és gyermekeik iránti **gondoskodásának** szimbóluma a **hála**, továbbá a **könyörület** jelképévé is tette az →elefánttal együtt.¹⁶ Az elefánttal együtt a **vallás** emblémájához tartozik a szájában a kígyóval ábrázolt ~ is.¹⁷ • A ~ról az ókor óta ismert jellemzés olvasható Miskolczi Gáspár 1702-es *Vad-Kertjében* is: nem a kuvik, hanem a →denevér és természetesen a kígyó ellensége a ~, aki tojásai védelmében platánfaleveleket visz a fészkébe, akár a keresztények, akik „Isten ígéjének tanú-bizonyosságival minden utánnok intselkedő eretneket meg-

Gólya kígyóval. Körösfő, református templom, 18. sz. Fotó: Tüskés Anna, 2014

szégyenítenek”.¹⁸ A **tisztaságot, hűséget**, a családi szeretetet és **gondoskodást** példázza: „Ez a Madár igen tiszta életben gyönyörködő. Amelly nősténnyel a hím közösködött, soha azt el nem bocsátja, ha pedig a nőstény más hímmel közöskül, az ő párja több hímet vévén maga mellé, azok előtt hegyes orrával keményen megbünteti és magától elűzi.”¹⁹ Európában a tavasz hírnöke. Miskolczi az egyiptomi ibisszel azonosítja. • A hazai vízpartok, vízparti települések megszokott, hangulatot adó, védett madara. Irodalmi alkotásokban inkább a kiegyezés előtti időben jelent meg; később a költői eszményváltozása következtében lassan kiszorult a lírából. Igazi hazája Magyarország, ahogyan Arany János a *Toldi szerelmében* is írja: „Hiszen a tél elmúlt, tavasz fele járunk / Tudom, a gólya is hazajött már nálunk.” Arany János *A rab gólya* c. versében a rabsággal járó kiszolgáltatottság, boldogtalanság képe. A születés és az újjászületés jelképe, mivel vándormadár, s visszatérte egybeesik a természet újjászü-

letésével. A kereszténységben az óvatosság, az éberség, a jámborság, a **kegyesség**, a szüzesség és a **tisztaság** madara. Az **Angyali üdvözlethez** kapcsolódik, mert ahogy a ~ a tavasz, a születés hírnöke, úgy jelezte az angyal Krisztus jövetelét Szűz Máriának. Kedvelt vándormadarunkról írta Petőfi, hogy „Jön az ősz, megy a gólya már / Hideg neki ez a határ”. A háztetőkre rakott ~fészkek képét idézte fel a nagykőrösi Csonka-torony tetején a *Levél Arany Jánoshoz* c. versében: „áll még a gólya fölötté, / Méla merengéssel nézvé a messze vidékbe?” Ezt a hagyományos vidéki képet adja tovább Reviczky Gyula is: „Lám a fecske, lám a gólya / Csendes falu, völgy lakója” (*Kár volt...*). • Szólásmondásainkba többnyire az idő múlásának érzékeltetésére került bele a periodikusan vissza-visszatérő ~ alakja: „nem lát több gólyát” (nem éri meg a tavaszt), „sokszor megjön addig, el is megy a gólya” stb.²⁰ Mivel gyakran áll mozdulatlanul és magányosan, az árvákhoz hasonlatos: „árva vagyok mint a gólya, kinek nincsen pártfogója”.²¹ A ~ bosszúálló természetéről bőven találunk néprajzi adatokat. Úgy vélték, hogy ha a fészket elpusztítják, parazsat dob a házra.²² Ugyanakkor, ha ~ száll a házra, az a benne fekvő beteg gyógyulását jelzi. Ha a nászmenet ~val találkozik, a fiatal pár boldog, szerencsés életre számíthat. A ~ viselkedésével az időjárás változását is jelzi: ha két lábon áll a fészkeben, eső lesz, ha ágat és szalmát hord bele, szeles, de derült idő várható.²³ A feltehetően német eredetű hiedelem, miszerint a ~ hozza a gyermeket, megjelenik a magyar parasztság gondolatvilágában is.²⁴ Ha valaki leány létére gyermeket várt, arra mondták, hogy „elvitte a gólya a kedvét”.²⁵ Ha várandós asszony jobb felől látja a ~t repülni: fia, ha bal felől, leánya születik.²⁶ A madár hosszú lába, nyaka, csőre miatt népdalainkban erotikus szimbólum, pl. a csőrrel vágás téveszthetetlenül a coitusra utal: „Volt a világon egy gólya, Lemönt a lévai tóra” (nő), „Mög oda, mög

vissza” (coit.).²⁷ A *Parasztbibliában* maradt fenn az a Baranya megyei történet, amely szerint a ~ tehet arról, hogy a nők és a férfiak különböznek egymástól: egy alkalommal Ádám és Éva a Nílus partján pihent, Éva hanyatt feküdt a parton. Amikor egy levelibéka az ágyékára ugrott, egy gólya meglátta, és a csőrével Éva lába közé kapott. A vágást azóta minden nő magán viseli.²⁸ • A magyarországi művészetekben sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: Krisztus, Krisztus iránti szeretet és hűség, szeretet, erény, szerencse, isteni áldás, bűnösség.²⁹ A *róka és a gólya* c. Aiszóposz-mese elterjedtségét illusztrálja a besztercebányai (Banska Bystrica, Szlovákia) Thurzó-ház egyik falképe a 15. sz.-ból.³⁰ Heraldikai elemként Heves (vár)megye címerében kígyót csőrében tartó ~ szerepelt.³¹

- 1 VERG. G. 2. 319; COLUMELLA, *Rust.* 11. 2. 71.
- 2 AR. *Av.* 1355 skk.; PLAT. *Alcib.* I, 135e; PLUT. *De soll. an.* 962E; AIL. NA 3. 23.
- 3 BASIL. *De virg.* 8. 5. 6.
- 4 AIL. VH 3. 23.
- 5 AISOP. 148.
- 6 *Etym.* 12, 7, 16-17.
- 7 BT XXXII; RdF 410.
- 8 Hugo Follieto, I, XLII.
- 9 *Bodley* 764, 131.
- 10 PhdTh. 2631 skk.
- 11 Vö. AIL. NA 8. 20.
- 12 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 64r; London, British Library, Royal Ms. 13 B. VIII, f. 11r; Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 80r; New York, Morgan Library, Ms. M.81, f. 51r.
- 13 HORAP. II, 58.
- 14 Pier. Valer. 221; RIPA 1618, 448, 146.
- 15 RIPA 1618, 65, 83–84.
- 16 Uo., 230, 413, vö. továbbá 415, 435.
- 17 Uo., 441.
- 18 MISKOLCZI 1702, 335, 338.
- 19 Vö. uo., 332–334.
- 20 O. NAGY 1985, 227.
- 21 K. POSONYI 1927, 186.
- 22 KESZEG 2014, 116.
- 23 KANDRA 1897, 161.
- 24 BALÁZS 2009, 26.
- 25 O. NAGY 1985, 227.
- 26 WLISLOCKINÉ DÖRFLER 1892, 53.
- 27 BERNÁTH 1986, 143.
- 28 LAMMEL–NAGY 1985, 62–63.

29 LCI 4 217–218; SEIBERT 1986, 107; DITTRICH 2004, 513–519; MAMŰL III, 2005, 285.

30 *MÉ* 1966/1, 1–10.

31 *MÉ* 1955/1, 30–34; KNAPP 2007, 146.

GRIFF

(*grüpsz, grüposz, gryphus*)

Jelentése: **erő, nagylelkűség, uralkodás, uralkodói fenség, győzelem, örökös, értékek harcos őrzése, sírok őrzője, Krisztus, Krisztus feltámadása és mennybemenetele, uralkodói hatalom**

Képzletbeli keveréklény: törzse oroszlántest nagy szárnyakkal, feje →sas formájú, négy lába közül vagy mind a négy saskarmokban végződik, vagy mind az →oroszlán mancsa, vagy kettő karom, kettő pedig mancs. • A ~ megléte a Mediterráneum és a Közel-Kelet írott forrásaiban, ikonográfiájában és művészetében, bár eltérő változatokban, de többé-kevésbé állandó külső jellemzőkkel több mint ötezer éve követhető nyomon. Szimbolikus szerepe jobbra abból eredt, hogy mivel testét a hatalom és a fenségesség két különösen reprezentatív állata alkotja, ennek megfelelően kettős természettel ruházták fel és kettős természetet szimbolizált: az egyik, a földön élő oroszlán, egyebek mellett az **erő**, a **nagylelkűség** és az **uralkodói fenség**, a másik, a levegőben mindenható sas, pedig az **uralkodás** és a **győzelem** jelképe. A ~ csaknem valamennyi ókori keleti kultúrában fellelhető, a kréta-mükénéi kortól a görög művészetben is megjelenő mesebeli lény. Igen veszélyes ragadozó, aki gyakran valamelyik isten szolgája és védelmezője, különösen Apollóné, Dionüoszé és Artemiszé. A görögök tudni véltek egy barbár népről, a szkítáktól északra lakó, egyszemű arimaszposzokról, akik örökös harcban álltak a ~ekkel, mert mindkettő a barlangokban fellelhető aranyat akarta megszerezni.¹ Az antik képzőművészetben gyakran ábrázolták a ~et,

Griff disznóval. *Additional Ms. 11283*,
London, British Library

olykor apotropaiikus (bajelhárító) funkcióval. A görög mitológiában a ~madarat – tekintve, hogy Északon, a hüperboreoszok aranyát védte – gyakran kötötték az **örködés**hez és az éberséghez, így később a **sírok őrzője**ként is megjelent. • A kora középkorban a ~, mivel külseje alapján veszélyes és agresszív állat volt, eleinte démoni hatalmokat szimbolizált: a sátánnal azonosították. A ~el kapcsolatos információk jó részét Pliniustól vették, Isidorus tömör összefoglalása – négy lábú szárnyas, törzse az oroszlánéhoz, feje a sashoz hasonlatos; nagyon ellenséges a →lovakkal és az embert is széttépi² – alapvető volt a kora középkorban. A bestiáriumban is³ ezeket az ismereteket visszhangozzák, némelyik erkölcsi magyarázattal is kiegészíti: ezek szerint a ~en az ellenség értendő, a vezeklő ember megkísértője, maga az **ördög**, aki állandóan áztatja és hatalmában tartja.⁴ Albertus Magnus a félig sas, félig oroszlán külsejű, a hüperboreai hegyekben élő, erejénél fogva egy lovat lovasával együtt felemelni képes ~et írja le.⁵ Dante *Isteni színjáték*ában a leghíresebb allegorikus látomás a ~el kapcsolatos: az eget és földet is uraló, legerősebb és legtekintélyesebb lény tökéletesen

szimbolizálta számára **Krisztus** isteni és emberi, égi és földi természetét.⁶ Ikonográfiáját tekintve gyakran ábrázolták, amint egy másik állatot (→disznót, lovat, →ökröt, →bárányt),⁷ sőt embert⁸ karmai közé ragad, vagy a heraldikai megjelenítéseken gyakori pózban, egyik első lábát felemelve.⁹ • A ~ reneszánsz kori szimbolikáját tekintve a szárazföldi, vízi- és levegőben élő szörnyek (Szküllla, Kharübdisz, Kiméra, Szfinx, a →Hárpiák, →Hüdra és →Kerberosz) ábrázolásakor nem hiányozhatott.¹⁰ A Hítel ábrázolásakor is előszeretettel alkalmazták a ~ alakját mint az **örködés**, az **értékek harc**os **örzésének** a szimbólumát.¹¹ E keveréklény szimbolikus funkciója mellett elsősorban dekorációs motívumként való felhasználása jelentős (Phobosz Apollón napisten szekerét ~ húzza; Minerva sisakján szerepelhet). Az örködés kapcsán a határvédelem szimbolikája is a ~hez fűződött:¹² „joggal helyezik örként szent és profán dolgok bejáratába, oltároakra, sírokra, urnákra, templomokra”.¹³ • Az ókori és középkori eurázsiai kultúrákban széles körben elterjedt, legkorábban a Kr. e. 1. ée. sztyepei, majd a közel-keleti, valamint a kora középkori bizánci művészetből ismert állatküzdelmi motívumok egyik fő típusa a →bikára, →szarvasra, lóra támadó oroszlán vagy ~, amelyben a ragadozó állat általában az uralkodói hatalom jelképe. L. a szarvasra támadó ~ küzdelmét az avar eredetű nagyszentmiklósi kincs 2. sz. korszóján (8. sz.).¹⁴ Miskolczi Gáspár a ~el kapcsolatos, és általa is részletesen továbbított ismeretek valószínűségértékét erős kétkedéssel fogadja, mondván „mint költött dolgot meg tázfolni szintén elég lehet, mert efféle grif madár sohol e világon egy sintsen”.¹⁵ A korabeli olvasók úgy tudhatták, hogy tiszta aranyból rak magának fészket a nagy hegyek tetején a négy lábú madárnak leírt lény, aki „testének hátulsó része tiszta fekete, az elei pedig veres, szárnyai fejérek, feje, orra, szája mint a sasé, szemei pedig tüzesek”.¹⁶ • A képzelt lény, mivel nem a

magyar mitológia állata, inkább idegen nyelvről fordított verses vagy prózai művekben szerepel valamilyen vonatkozásban. Ady a *Megáradt a Tisza* c. versében mint a magyar világ ragadozóját említi: „Megáradt a rest, magyar Tisza, / Vize Lajtától Oltig szalad. / Ujjongnak a ludak, a gémek / S azok a rabló, azok az ősi / Griff-madarak.” Babits az *Örök dolgok közé legyen hired beszótt* c. versében a kultúra egyik elemeként tekint rá, amelynek szerepe a felidézett környezet festése, hitelesítése: „Új diszharmoniót várkitson rád a lelkem, / hogy Egyiptom rovott kockáin lássalak / szárnyas griffek között, Nilus-öntözte telken / állj félig meztelen, nagy tiarás alak.” • A ~madár a keresztény műveltségben **Krisztus** jelképe, aki az ég és föld királya – szimbolikája a lény összetettségében rejlik. A ~ oroszlánteste a földön, sasfeje a levegőben uralkodó állatokat jelképezi, együtt megsokszorozódik jelentősége, a két világ között mediációs funkcióval bír. Néhol a kegyetlenség szimbóluma.¹⁷ A magyar folklórban a népmesékben találkozhatunk a ~madárral. Közvetítőként funkcionál a transzcendens és a földi világ között: a Babszem Jankó és Hamupipóke történetét bemutató palóc mesében, de az ahhoz hasonló, és sokak által ismert Fehérlófia-fia történetben is ilyen formában jelenik meg.¹⁸ A *griffmadár* (Benedek Elek gyűjtése) vagy *A griffmadár ajándéka* c. mesékben a „jöttet helyébe jót várj” mesei elem (reciprocitás) megjelenítője, aki, mivel a királyfi megmeneti életét, viszonzásképpen a segítségére lesz, emberfeletti erejét felhasználva („Ne lőj meg, királyfi, inkább eredj haza, s jöjj ide egy hatókrös szekérrel, hadd ereszkedem le a szekérre, aztán vigy haza az udvarodba, bizony nem bánod meg”).¹⁹ Zrínyi Miklós műveiben a népies és folklorisztikus elemek között kiemelt szerepet kap a ~ mint mesebeli alak: a kegyetlenség szimbólumaként szerepel („Te pedig mint vad griff szomjuzol véremre”).²⁰ Berze Nagy János egy harmadik megjelené-

si formát örökít meg: az általa három narancs típusú meséknek nevezett csoport egy variálásában jelenik meg a ~madár. Ebben a típusban a királyfi szerelmét keresi, és többnyire három objektum közül az utolsóban találja meg – ez lehet nádszál, alma, vagy tojás. A ~ ez utóbbiban jelenik meg: a királyfinak olyan lányt kell keresnie, akit nem anya szült, így találja meg (ez esetben öt tojás közül az utolsóban) a legszebb leányt, akit végül feleségül vesz.²¹ • A magyarországi művészetben **Krisztus feltámadásának és mennybemenetelének** szimbóluma.²² Középkori templomokon gyakran ábrázolják, pl. szalagkörpárban: balra ~, jobbra Agnus Dei: I. a somogytúri domborművön (1100 k.), ~szobor töredéke Esztergomban (1190 k.), a bakonybéli bencés monostor ~es padlótéglái (12–13. sz.), oroszlángriffes dombormű a somogyvári Szt. Egyed-apátság töredékei között (13. sz. eleje),²³ a pécsi bazilika toronysüvegeinek sarokpárkányain (1880-as évek).²⁴ Református templomok 18. sz.-i festett kazettás mennyezetének gyakori eleme: pl. Kraszna (1736, Crasna, Románia), Szilágylompért (1778, Lompirt, Románia).²⁵ A Krisztus keresztfáját jelképező életfa két oldalán egy-egy ~ gyakori a magyarországi plasztikában, l. pl. a veszprémi timpanontöredék.²⁶ Őzet vagy szarvast elkapó ~ állatküzdelem jelenete az **uralkodói hatalom** kifejeződése. Ábr. pl. a nagyszentmiklósi kincs 2. számú korszóján és 21. számú tálkáján (7–8. sz.), falkorong (I. a bizánci és velencei paterák rokona) Székesfehérváron (12. sz.), amelynek közeli párhuzama II. Ottó és Theophanu 972-re keltezett házasságlevelének aláfestése.²⁷ Egy →kentaur és egy ~ küzdelmét megörökítő fejezetet Szávaszentdemeterről (Sremska Mitrovica, Szerbia, Szerémségi Múzeum) a Jó és a Rossz harcaként értelmeznek a kutatók.²⁸ **Kapuőrző** ~pár pl. a gannai Esterházy-mauzóleumba (1813–1818) vezető kapun, ~stukkó a boltfiók alatt a nagyváradi (Oradea, Románia) fejedelmi

Emberre támadó griff. CC

palota stukkódíszes termében (1624–1625).²⁹ Két ~ tartja az Esterházy-címert a csákvári kastély kerti homlokzatán,³⁰ két ~ és egy oroslán húzza Weber János eperjesi főbíró (1612–1684) diadalszekerét Christian Hermann Roth von Rothenfels metszetén.³¹ A mitologikus eredetű motívumnak a 17. sz.-ban sajátos, jelképes jelentése volt: a ~ a természetfeletti erőt és a különleges képességeket szimbolizálta. Ábr. pl. szarvserleg az Esterházy-kincstárból.³² Mint heraldikai elem, a kardos ~madár az Esterházyak címerállata: ábr. pl. pajzs az Esterházyak grófi címerével, az Esterházy-kincstárból (1645)³³ és László castrum dolorisa (1652).³⁴ Díszítőelemként is gyakori: mázas cserépedények (pl. kancsó, tányér) és egyéb használati tárgyak (takácsszöttek, hímzések, csipkék) díszítő eleme.³⁵

1 HDT. 4. 12–13; PLIN. NH 7. 10–11.

2 *Etym.* 12, 2, 17.

3 Vö. pl. *Ashmole 1511*, 811; Bart. *Angl.* XIII, 19.

4 *BM XXXIII*.

5 Alb. Magn. 638.

6 Vö. *Purgatorium* XXIX, 106–114; XXXI, 80–81.

7 BnF, lat. 3630, f. 77r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Ashmole 1511, f. 15v; Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 11v; London, British Library, Harley Ms. 4751, f. 7v; New York, Morgan Library, Ms. M.81, f. 36v; Hága, Museum Meermanno, MMW, 10 B 25, f. 5r.

8 Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 88, f. 87r; Bodleian Library, Ms. e Mus. 136, f. 19r; Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, 128 C 4, f. 91r; Koninklijke Bibliotheek, KB, 72 A 23, f. 46r.

9 Párizs, BnF, fr. 136, f. 21v; Université de Montpellier, Bibliothèque de la Faculté de Médecine, H. 437, f. 227r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 151, f. 11v; London, British Library, Additional Ms. 42130, f. 160v.

10 RIPA 1618, 423.

11 Uo., 127–128.

12 CAPACCIO *Impr.* II, 108r.

13 Pier. Valer. 296.

14 Bécs, Kunsthistorisches Museum; BÁLINT Cs. 2004, 352–358, 394.

15 MISKOLCZI 1702, 501.

16 Uo., 500.

17 VÉGH 1998, 227.

18 Vö. ISTVÁNFY 1890, 223–227; KATONA 1903, 125–138; MAJTÉNYI 1999.

19 BENEDEK 1988.

20 HELLER 1919, 22–45.

21 BERZE NAGY 1932, 97–141.

22 *LCI* 2 202–204; SEIBERT 1986, 107; *MAMŰL* III, 2005, 365.

23 *Pannonia Regia* 1994, 91, 170–171; *Paradisum plantavit* 2001, 124–128.

24 BOROS–KALMÁR 2010, 38, 41.

25 *MÉ* 1982/2, 120–134.

26 *MÉ* 1956/2–3, 122.

27 *Az avarok aranya* 2002, 16–18, 41–43; TÓTH 2010, 78–79.

28 JEREMIC 2010, 12. kép.

29 KOVÁCS 2003, 111; *Liber discipulorum* 2011, 130–132.

30 *MÉ* 1997/1–2, 16.

31 Weber János apoteózisa, 1665; *AH* 2003/2, 12. kép.

32 Budapest, IMM, E 60.2; *Műtárgyak* 2014, 250–253.

33 Budapest, IMM, E 65.84.1; Esterházy Miklós.

34 GALAVICS 1986, 82; *Esterházy-kincsek* 2006, 83; *AH* 2007/2, 221–238, 7. kép; *MÉ* 2009/2, 245–269; *Az Esterházy család* 2013, 56.

35 *Legendás lények* 2008, 157, 264.

GY

GYÍK

(*sauro, lacertus, lacerta*)

Jelentése: **életerő, Sátán, gonosz, isteni fény kegyelme, hit, feltámadás, védőangyal, mulandóság, jóslás**

A fűgén mozgó igen sok fajtájú, méretű és színű ~ban közös, hogy testüket pikkelyek és pajzsok borítják, nyelvük a végén bevágott, s bár a csúszómászók között tartják őket számon, négy lábuk van. A meleget szeretik. Egyes fajtájuknak letört farka bizonyos idő után ismét kinő. tártalan állatok között említik (Lev 11,30). • Arisztotelész gyakran utal a ~félékre,¹ de az ókorban a ~ fajait nem különböztették meg, csak a gyógyászati-mágikus felhasználásában említik² külön a zöld ~ot (*lacerta viridis*). A ~ híres volt **életerejéről**, amellyel a farka elvesztését túléli.³ Mint egyiptomi hieroglifának a jelentése: 'a végtelen sok'. Az ókorban úgy tartották, hogy téli álmod alszik (bár ez csak a fali ~ra igaz), innen ered a ~nak „a halál mint álm” szimbolikus jelentése a síremlékeken, elsősorban a római sírköveken. Görögországban napisten-szimbólumként is tisztelték, a köztársaság kori római pénzeken Salus (az egészség) istennő mellett jelenik meg. A ~ álombeli megjelenése hitvány gondolatot jelent. • A Leviták könyvében a tisztátalan állatok között említik (Lev 11,30). • A keresztény ikonográfiában kettős jelentésben szerepel: a kígyóhoz hasonlóan a **Sátán**, a **gonosz** megtestesítője, viszont a *Physiologus* szerint a Nap, a fény felé forduló ~ a Krisztust követő hívő lélek, az **isteni fény kegyelme**,⁴

amely a gyertyatartókon kívül tömjéntartón, lépcsőkoriátón is előforduló motívum. Isidorus már elnevezésében is többféle ~ról beszél (*stellio, lacertus, botrax, salamandra*) és a *Physiologus* nap-jának (nála *sauro lucertus*) tulajdonságait is leírja.⁵ A „csúszómászók kö-

Than Mór: Gyík. Bp., MNM, Történelmi Képcsarnok

zött négy lábbal rendelkező gyík”⁶ a bestiáriumban is nehezen azonosított. A legtöbb szöveg felsorolja a fajtaikat⁷ és egymáshoz hasonlítgatják őket: pl. „a szalamandra, aki a farkát, fejét és a testét illetően egy gyíkhoz hasonlít...”,⁸ „a *sylio* egy kis gyíkhoz hasonlatos állatka”⁹ Van, aki szerint „háromféle gyík létezik: egy nagy, egy kicsi, és egy másik, aki nyáron felmelegszik és fogaival kellemetlenkedik az embereknek”.¹⁰ Az ókori (részben Pliniust is felhasználó) információkat felhasználva, miszerint leszakadt farka visszanő, ill. a kettévágott ~ újra összeforr, az **életerő** megnyilvánulásaként értelmezték.¹¹ Az ókori síremlékeken feltűnő, téli álmodó újjáéledő ~ képe a keresztény művészetek-

Nap felé forduló gyíkok. CC

ben is megjelenik. Ikonográfiáját tekintve az állandóan a fényt kereső ~ vallásos kontextusban a Krisztus felé forduló ember **hitét** jelképezi. Ikonográfiájának is gyakori eleme az egy fal nyílásából kelet, a felkelő nap felé néző, s ezáltal látását visszanyerő ~ ábr.-a.¹² Szentek mellett gyakran ábrázolták, mint pl. Francesco del Cossa *Keresztelő Szt. Jánosán*¹³ a szent lábánál. • A barokk csendéleteken a megjelenő többi állathoz (→légy, szitakötő, egyéb rovarok, →egér stb.) hasonlóan elsősorban az elmúlásra és a **mulandóságra** s végül a **gonoszra** utal. Caravaggio híres képe, a *Gyiktől megmart fiú*¹⁴ esetében – a festmény és a ~ számos interpretációját (pl. a szerelem kínjai értelmezést) mellőzve – a ~ arra a középkori megfigyelésre¹⁵ enged következtetni, miszerint a legkisebb állatok is tudnak kellemetlenséget okozni. Ugyanakkor a ~ barátja az embernek, szinte a **védőangyala**, amikor a →kígyó által fenyegetett gyermek megmentése érdekében mozdulataival figyelmezteti az embert.¹⁶ • A ~ nem háziállat, de emberi környezetben él, lakóhelye erdőkben, mezőkben, kertekben van, a napi tevékenység közben nem ritkaság a vele való találkozás. Megítélése kettős, részben a kígyóra emlé-

keztet, másfelől azonban színpompás, kecses állat. Ezt a mindennapi jelenlétet örökíti meg József Attila *Határ* c. versében: „Dongó űdöng az erdő szélénél. / Harkály kopog, gyík ragyog. Marha bőg. / S tovaringatja fodrosan a szél / a tűnődve zümmögő időt.” Juhász Gyula *Megint japánosan* c. versének első versszakában a bűntudatot és az emlékezőt váltja ki: „Egy gyíkot öltem meg gyermekkoromban / És kis húgom másnap halálba dermedt, / Ha gyík szemébe pillantok borongva, / Ijedten néz belőle rám a gyermek.” Kosztolányi Dezső *Kis bordélyház* c. versében a címszereplők megszemélyesítője, nem éppen pozitív konnotációjú szöveggörnyezetben, mégis a szerző rokonszenvének jeleként: „Ti vagytok nekem a láz és a vakság, / ti cukraim, ti gyilkos mérgeim, / tejen hízott kis rózsaszín malackák, / patkánykák, gyíkok, édes férgeim, / csiklandozzatok, ne hagyjatok árván.” • A ~ a hagyomány szerint szent és **démoni** természetű állat. A magyarság minden csoportjánál elterjedtek voltak gyógyító és varázserejére, a **jóslásra** (szerencsét hozó, jósló erejére) vonatkozó hiedelmek, amelyek sokban hasonlítanak a kígyóhoz kapcsolódó képzetekre.¹⁷ Így pl. közkeletű elképzelés volt, hogy aki az év folyamán először lát ~ot, és az jobbról jön, akkor jó dolga lesz nyáron. Ha a ~ balról érkezik, irigyei lesznek az őt megpillantónak. Ha ~kal álmodik valaki, az ugyancsak az irigyek áskálódását jelenti.¹⁸ A régi göcsejiek hite szerint, ha hét évig nem lát ~ot az ember, akkor →sárkány lesz belőle.¹⁹ Különösen hangsúlyos szerepe volt a Szt. György-napi, ill. Szt. György-nap előtti ~nak. Általános hit szerint, ha valaki Szt. György nap előtt bal kézzel és hüvelykujjal megfogott egy ~ot, annak a keze alkalmassá vált a torokgyík és más torokbetegségek gyógyítására. Általános hiedelem volt az is, hogy Szt. György-nap előtt fogott ~ feje és farka szerencsét hoz.²⁰ Hiedelmeinkben olykor a boszorkány segítő szellemeként is előfordul. Szólásainkban a fürgesége kerül a

középpontba („fürgé, mint a gyík”), olykor a kígyóval együtt jelenik meg: „aki a kígyótól megijed, az a gyíktól is fél”.²¹ • A magyarországi művészetben szimbolikus értelmét tekintve lehet a **feltámadás**, az **isteni fény kegyelme**, **gonosz**, **bűnösség**, **irigység**, **tapintás**, **szeretet**, a természet megújulása.²² A hiedelem szerint a ~ a felkelő nap felé fordulva visszanyeri látását, ezért a szellemi vakság levetkőzését jelképezi: ábr. pl. a lébényi templom nyugati kapzatának lábazatán. A középkori és barokk gyertyatartókon is megjelenik a ~, pl. gyertyatartópár az Esterházy-kincstárból.²³

1 ARIST. *Hist. an.* 488a, 606b, 660b, 508a stb.

2 PLIN. *NH* 29. 129.

3 ARIST. *Hist. an.* 508b 7; PLIN. *NH* 9. 86; 11. 264.

4 *Phys.* 2.

5 *Etym.* 12, 4, 34-37.

6 *Ashmole 1511*, 1011.

7 Hugo Folieto, II, 28.

8 Guill. Clerc. 1453.

9 PhdTh. 1305-1307.

10 Brunetto, 144.

11 Vö. AIL. NA 2. 23.

12 Párizs, BnF, lat. 6838B, f. 34v; BnF, lat. 14429, f. 115v; New York, Morgan Library, Ms. M.81, f. 84v.

13 Milánó, Pinacoteca di Brera.

14 Firenze, Fondazione Longhi.

15 Brunetto, 144.

16 PICIN. 272.

17 Pócs 2016, 99.

18 WLISLOCZKINÉ DÖRFLER 1892, 54.

19 HOLLÓ 1934, 30.

20 Pócs 2016, 99.

21 BÁRDOSI-KISS 2011, 70.

22 LCI 1 589-590; SEIBERT 1986, 110-111; DITTRICH 2004, 78-84; MAMŰL III, 2005, 388.

23 Budapest, IMM, E 74.1-2; *Műtárgyak* 2014, 139-141.

H

HAL (*piscis*)

Jelentése: **Krisztus, víz, bűnbánat, bujaság, világi hívságok (horogra akadt hal), tudatlanság, falánkság, csend, viszonosság (nagy hal megeszi a kisebbet), magány**

A nem négy lábú, vízben élő gerinces állatok gyűjtőneve a ~. A legtöbb esetben a ~ak különböző fajtáit saját elnevezésükkel, tipikus jegyeikkel jelenítik meg az irodalmi szövegek és az ábrázoló művészetek, ahogy a madarakat is általában, az emlősöket pedig minden esetben eleve – még ha nem is a mai értelemben vett tudományos – faji besorolásuk alapján kategorizálják. A ~ mint gyűjtőfogalom azonban más megfontolást igényel, és előfordulását, szimbolikáját tekintve külön értelmet nyert. • Az ókori népeknél a ~ az egyik legfontosabb kereskedelmi áru és fogyasztott élelem volt. Az antik mozaikoknak különösen kedvelt témája a tenger világának ábrázolása, amelyet természetesen ~ak népesítenek be. A pogány ókorban azonban a ~nak ezen túl semmiféle szimbolikája nem alakult ki. Plinius egy egész könyvet szentel a vízilényeknek, de nem általánosságban, hanem fajtánként ír róluk. Artemidórosz álmoskönyvében nagy ~akkal álmodni hiábavaló fáradozást és reményt jelentett, mivel kicsúsznak a kézből; kimúlt ~at látni sem jó előjel: egy tengerész halálának az előképe.¹ Az aiszóposzi állatmesék közül a halász, a nagy ~ak és a kis ~ak története máig különféle élethelyzetekre alkalmazható és eltérő előjellel szólásmódok, hasonlatok for-

rása.² • A ~ – mind a tengeri, mind az édesvízi – gyűjtőnévként gyakran szerepel a Bibliában és a szövegek az egyes ~fajtákat nem különböztetik és nevezik meg. Valóságos, realiztikus megjelenítése a szövegek történeti-társadalmi-kulturális zooháttérét képezik: ilyen pl. a pusztai vándorlás során a bőséges, olcsó egyiptomi ~ emléke (4Móz 11,5); a babiloni fogság után „Jeruzsálemben az ott letelepedett tírusziak halat és mindenféle más árut hoztak, és szombaton árulták Júda fiainak” (Neh 13,16) stb. A pikkelyes és uszonnyal rendelkező ~akat tisztának, tápláléknak tekinti az Ószövetség, míg a pikkely nélküliek (pl. angolna, harcsa) tisztátalanok (Lev 11,9–10). Jákób Efraimra vonatkozó áldásában (Ter 48,16) a ~szaporasága a termékenységre, a leszármazottak sokasodására utal. Az Ez 47,9–10 részben szintén a bőség jelképe. Tóbiás könyvében egy Rafael arkangyal segítségével kifogott, gyógyító erejű ~ szerepel (Tób 6,2–9). Az Újszövetségben is gyakran megjelenik: a sokaság táplálása kenyérrel és ~lal történik (Mt 15,36); a felátadást követően a csodálatos ~fogás története a Tibériás tavánál (Jn 21,6–11), valamint az emmausi vacsora táplálékeként (Lk 24,42) szintén fontos motívum. A Bibliában előfordul a ~ jelképes értelemben is. Az ember/~, veszedelem-/hálóhasonlattal: „Nem tudja az ember azt sem, hogy mennyi ideje van még. Ahogyan a halak veszedelmes hálóba kerülhetnek, [...] ugyanúgy jutnak kelepcebe az emberek is” (Préd 9,12). Habakuk próféta panasza a hódítók garázdálkodása ellen: „Mind kiemeli horoggal, varsájába fogja, hálójába gyűjti, aztán örül és ujjong” (Hab

Hal. Raff, *Természet história*

1,15). Az ókeresztény ábrázolásokon **Krisztus**-szimbólum, amelynek magyarázata a görög ~ szó (ΙΧΘΥΣ, *ikthüsz*) és a görög nyelvű hitvallás (gör. *Ieszousz Khrisztosz Theou Űosz Szótér* – 'Jézus Krisztus Isten Fia Megváltó') akrosztikonként (kezdőbetűk összeolvasásával keletkező szóként) való értelmezése. A keresztény ikonográfiában szentek – veronai Szt. Zénó, augsburgi Szt. Ulrich, padovai Szt. Antal – legendáiban és ábrázolásán attribútumként szerepel a ~. A négy elem ábrázolásakor a **víz** jelképe. A Szt. Ágostonnak tulajdonított *Psalmusa az eretnekek ellen* című ókeresztény költeményben az emberekre vonatkozik a halászat: „az Egyház az a háló, tenger a világ viharja; jó ember és gonosz ember benne a hal, vegyes fajta / kik a világ végén szétválnak”.³ Alexandriai Szt. Kelemen szintén Krisztus-szimbólumként említi: „Ellenség-hullámban / Boldogító étellel / Minket hívogató / Tiszta, szép Halunk” (*Himnusa Krisztushoz*). A ~motívumot a keresztény pecsétgyűrűk ajánlott motívumának nevezi.⁴ • A középkorban a ~ fontos táplálék, különösen a **böjt** idején fogyasztható ételek esetében. A *Physiologus* és a bestiáriumok az általában a →bálnával azonosítható cetről és a →delfinről beszélnek, valamint egyéb vízhez köthető állatról. Mint gyűjtőnév ritkán fordul elő. A gyakran szem előtt lévő emlősök és madarak jobban megmozgatták a fantáziát, mint a tenger, a folyók, a tavak mélyén élő, többnyire láthatatlan ~ak. Isidorus is ezt támasztja alá: „Az emberek nevet adtak a háziállatoknak, a vadon élőknek és a madaraknak, mert a halaknál előbb látták és ismerték meg őket.” Amint nevük

lett, valamilyen szimbólum is kapcsolódott hozzájuk: „később, amikor az egyes halfajták lassacskán ismertek lettek, elnevezték őket vagy a földön élő állatokkal való hasonlóság révén, vagy sajátos kinézetük vagy szokásaik, színük, formájuk és nemük alapján”.⁵ Ezt példázza az Oxfordi bestiárium, amely szokatlan részletességgel ismertet több fajtát, így (a bálnán és a delfinen kívül) pl. a medret túró tengeri disznót, az orrán fegyvert hordó kard~at, a – bestiáriumokban leggyakrabban idézett – hátával támadó fűrész~at, a puha (lat. *mollis*) márnát (lat. *mullus*), a rendkívül ügyes (lat. *multum agilis*) pér~at (lat. *mugilis*), a falánk farkas~at.⁶ Az annyi más szimbolikus kép alapját képező „nagy hal megeszi a kis halat, de ő maga is egy még nagyobb tápláléka lesz” megfogalmazás a zsákmány(olás)t és a büntetést jeleníti meg.⁷ Ikonográfiáját tekintve általában a ~ak sokféleségét illusztrálják,⁸ de a leggyakoribb a meghatározhatatlan fajtájú ~ ábr.-a.⁹ • Az újkori ~értelmezések – a keresztény szimbolikát nem feledve – többnyire az állat valós tulajdonságait tartják szem előtt, és a halászat, az ahhoz szükséges eszközök, valamint az antik művelődés képei kerülnek előtérbe. Az antik eredetű tengermetafora-rendszerbe illeszkedik a ~ szimbolikája is: ha a tenger az emberi élet, a ~ak kénytelenek minden veszélyével szembenézni.¹⁰ Ha a tenger a bujaság forrása (minden tengeristen kellően parázna), a ~ okkal jelképezi a **bujaságot**. Ripa a korabeli udvari társadalom ábr.-ára alkalmazza a ~ és a csali-képet: az udvar látzólag csillogó vonzerejét a horog/~, az az udvar/udvari ember szimbolikájával érzékelteti.¹¹ Ehhez kapcsolódik a túlzott ambíció, a **világi hívságok** jelképeként a csalit könnyen bekapó, horogra akadt ~ jelképe.¹² A **tudatlanság** egyik attribútuma, mivel a delfin kivételével valamennyi ~ ostoba, de amilyen könnyen eltávolíthatók a pikkelyei, olyan könnyen levetheti az ember a tudatlanságát a bölcséleti tudományok elsajátítá-

Viszonosság: a nagy hal megeszi a kisebb halat
CC

sával.¹³ A **bűnbánat** attribútuma is, mert a vezeklés **böjttel** jár, amit a ~ jelképez.¹⁴ A **falánság** jelképe is a ~, mert saját fajtáját sem kíméli.¹⁵ Ebből következik, hogy a **viszonosság**ot szimbolizálja, hiszen a kis ~at megeszi a nagy, de a nagyot is egy még nagyobb.¹⁶ A néma ~ a **csend** szimbóluma.¹⁷ A ~ gyűjtőnév a **víz** jelképe.¹⁸ Ikonográfiája az újkorban, a hagyományosnak mondható bibliai témáktól eltekintve, az antik istenségek ábrázolásaihoz kötötte, pl. Neptunus tengeristen megjelenítésein. A barokk (és későbbi) csendéletek kedvenc állata, számos más tengeri puhatestű, a →kagyló, a →rák mellett, mint pl. Giuseppe Recco *Csendélet halakkal* (1691) c. képén.¹⁹ • Miskolczi Gáspár állathistóriájának harmadik könyve a ~akról szól. Ismertetésében „közönségesen” annyit mond, hogy „a halak igen **ostobák, némák, telhetetlenek**, mérges teteműek, [...] lelkiekben vakok, a’ **bujálkodásra** hajlandók, veszekedésre készek, a’ **fösvénységnek** és szemtelenségnek örvényiben, vagy a’ gyűlölségnek és **haragnak** undok híg sárjában gyönyörködve heverők”. A ~nak tulajdonított általános ismérvek szimbolikus értékűek. További jelképes értelmük szerint pl. „a jó vezér kis Halacska kiábrázolója lehet az istenes Tanácsos férjfiaknak és derék Tudós embereknek” – akik a népet jelképező cethalat/bálnát vezérlik. „És valaminthogy a Csuka a kegyetlen tirannus Uraknak, azonképpen a Potyka

a kegyelmes fejedelmeknek igen jeles kiábrázolója.” Az ószövetségi tisztátalan–tisztá megkülönböztetés kapcsán a hívekre is értendő: „az istenfélő Hívek az igazán tiszta Halak, mert vagyon szárnyok, azaz hitek”.²⁰ Bod Péter biblialexikona szerint Jézus példázata nyomán („hasonlít a mennyek országa a tengerbe vetett háléhoz, amely mindenféle halat összefog. Amikor megtelik, partra húzzák, nekiülnek, és a javát edényekbe válogatják, a hitványát pedig kiszórják” [Mt 13,47–48]), a ~ak az emberekre értendők, „a’ kik a’ tudatlanságnak tengerén úszkálnak, kik az Isten beszéde által meg-fogattatnak”. Az egészség jelképei, „nyavalyát nem szenvedő állatok”, a kisebb ~akat megevő nagy ~ak pedig „a’ kegyetlen égnek példázói”.²¹ Az Istent hűen követő, hite mellett kitartó lélek jelképe egy ismeretlen ferences *Libanuson termő cedrus-fának veleie* c. művében: „Egy bizonyos halban van annyi okosság, Hogy nagy habtul félvén kősziklához ragad, Migh szélvész nem szünik onnét el nem szakad [...]. Az ember se félyen ha Istenhez ragad.” Zrínyi Miklós *Idillium. Az hól egy vadász Violának kegyetlenségéről panaszkodik* c. versében a ~ erotikus értelemben szerepel. • A ~ak, bár gerincesek, mivel élőhelyük különbözik az emberétől, eleve ismeretlenebbek, mint a szárazföldi állatok. Magyarországnak ráadásul tengerpartja sincs, ezért elsősorban a tavak, folyóvizek ~ai jelentik az állatvilágnak ezt az osztályát. Az ember kapcsolatát velük szinte kizárólag a táplálkozás, kis mértékben az akvárium tartás szabja meg, pikkelyes testük, vízhez kötődő életük inkább negatív, mint pozitív érzéseket kelt. Ady Endre *Kis női csukák* c. verse metaforában kapcsolja össze a ragadozó természetet, valamint a kiábrándulást: „Képzelt arany-hal, kis senki leány. / Várnak a hozzád-méltó halak / S falánk szádon talán megpihennek / Más áldozatok.” Babits Mihály *Síremlék* c. versében a megismerés lehetetlenségét a ~ sikamlóssága adja vissza:

„Ki fog meg engem? Mint a hal, kisiklom.” Dsida Jenő számára a **magányt** jelenti az Ó, ember c. versében: „Ó, ember, idegen vagy, / mint zöld hal vizek alatt.” József Attila *Harag* c. versében a kiszolgáltatottságot érzékelteti: „A tépett esőben / szél vergődik, mint hálóban a hal...” • A magyar néphitben egyrészt a szakrális jelentéstartalom, másrészt az analógián alapuló konnotációk figyelhetők meg. A két réteg ötvöződése jelenik meg pl. az adventi böjti időszak végén, a szenteste elfogyasztott ~ételekben. A ~ egyrészt böjtös ételként engedélyezett hústiltalom idején is – ennek háttérében az említett isteni jelkép állhat –, másrészt pikkelyei, előrehaladása, gyorsasága miatt az elérni kívánt gazdagságot, bőséget, szerencsét is megtestesíti. Mindezen pozitív tartalom álombéli alakjával is összeforrott a régi álomfejtések szerint.²² A magyar népművészetben gyakran előforduló motívum, de csak részben tudatos a szimbolikus használat. Általában egyes tulajdonságaihoz való hasonlóság miatt említik a szövegfolklórban és mint egyszerű mintát alkalmazzák a díszítőművészetben. A szövegfolklórt tekintve a ~ alakja leggyakrabban népmeséinkben jelenik meg. Az egyik változatban a vízitündérek (→sellő), azaz félig haltestű leányok, változnak arany~lá, ha a vízben lelik halálukat.²³ A másik variánsban mágikus erővel rendelkező, szerencsét hozó figuraként jelenik meg az arany~, aki teljesíti az őt a vízbe visszaengedő ember (három) kívánságát. Az állatmesék e típusa mindig tanulságos végkifejlettel zárul. A gyermekmondókák közül a körjátékok szövegeiben, kiszámolókbán, köszöntőkben, csúfoló versikékben gyakran az értékes, akár mágikus erővel is bíró arany~ kerül említésre. Körjáték: „A gyöngyragylós hintócskát / Barna bogár húzza / Aranyos halacska / Körös-körül tója.” Kiszámoló: „Duna vizén van egy hajó / Úljünk bele kicsi Kató / Aranyhalat fogunk elé / Úgy repülünk hazafelé.” Bújócska: „Búbika, gyere elő, tied lesz az

Halak. Aldrovandi, *Natura picta*

aranyhal!”. Köszöntő: „Kis-Dunába, Nagy Dunába’ igen sok a harcsa. Anyukámat a Jó Isten igen soká tartsa!” Csúfoló: „Addig Böske el nem veszlek, míg a tóba halak lesznek.”²⁴ A ~motívum megjelenik a jeles napokhoz, ünnepekhez kapcsolódó dalok szövegeiben is, pl. „Karácsony van má, Krisztus Urunk születése napja, ünnepek nájpä, Örvendjünk, örvendjünk a kis Jézuskának! Futok, megyek a Dunába, fogok fényes halkát, tészem tányérkába, küldöm Istenkének, Isten tartsa biékesséigben angyali sereget! Jaj, szeginke fázik, könnyejitől ázik, nincsen neki se dunája, sem cifra nyoszolyája. Bárány Géci vedd a dunnát, fújj Jézusnak egy szép nótát csingilingi hip hop hop, hip hop hop!”²⁵ Gyakran fordul elő közmondásokban, amelyek többnyire a ~ viselkedésére, jellegzeteségeire utalnak. Pl.: „hallgat, mint a sült hal”, „él, mint hal a vízben”, „halat szálka nélkül, embert hiba nélkül nem lehet találni”.²⁶ A tárgyalkotó népművészetben a tudatos használat példája az az önöntéssel díszített hatvani pásztorbot, amelyen a ~motívum

templom és csillagok között szerepel.²⁷ A hímzések között is gyakran megjelenik, habár sokszor nem teljes alakos ábr.-ként, hanem a csillogó pikkelyhez hasonló díszek elnevezésében. Pl. a kalotaszegi hímzésekben használt csillogó flitterek népi elnevezése „halpinz”,²⁸ a „sárga, pontszerű fémdísz a mellrevalón” pedig „halszem”.²⁹ A hőmezővásárhelyi cserépedényeken, főként tányérokron, tálakon található ~motívum, de szakrális jelentése nem egyértelmű. • A magyarországi művészetben a ~ sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: **Krisztus**, Oltáriszentség, **hívó**, **böjtölés**, szegénység, **bűnösség**, **fősvénység**, **bujaság**, **balgaság**.³⁰ A ~ az ókeresztény időkől a **hívók** jelképe: ábr. oszlopfő Borosjenőről (12. sz. első fele).³¹ A Krisztus keresztfáját és ezáltal a megváltást szimbolizáló életfa két oldalán egy-egy ~ gyakori a magyarországi plasztikában, pl. a magyarszentpáli (Sânpaul, Románia) templom oszlopfőjén.³² A Halak **zodiákus jegy** megjelenését l. pl. egy gyámkövön a kolozsvári Wolphard–Kakas-ház zodiákus termében Wolphard István építkezéséből (1586 előtt, Cluj-Napoca, Románia).³³ A ~ farkú oroszlán feltehetően a **lélekre támadó sántát** jelképezi a vurpodi (Vurpăr, Románia) templom kaputimpanonján.³⁴ A **szegénység** és az **áldozat** jelképe Derkovits Gyula (pl. *Halas csendélet*, 1928) és Bálint Endre (pl. *Halas csendélet fekete késsel*, 1953) képein.³⁵ A hal Ámos Imre szimbólumrendszerében (pl. *Öreg templomszolga a mennyországra gondol*) a túlvilági élet vagy talán a **kereszténység**, **Krisztus** szimbóluma.³⁶ Attribútum, legenda- és mítoszszereplő is a ~. András és Péter apostol, Szt. Kristóf, Tóbiás, Pádúai Szt. Antal (~prédikáció), Árpádházi Szt. Erzsébet (két ~ és kenyér), Nepomuki Szt. János, Harpokrates, Tóbiás és Rafael arkangyal ábr.-ain jelenhet meg: pl. Tóbiás meggyógyítja apja szemét a ~ szívével és májával,³⁷ a ~ban talált pénz, Toulouse-i Szt. Lajos legendájában, amelynek ábr. pl. Magyar Anjou

Legendáriumban,³⁸ Szt. Péter megtalálja az adógarast a ~ban.³⁹

- 1 ARTEM. II, 14.
- 2 AISOP. 25. (Chambry-kiadás).
- 3 *Amor Sanctus*, ford. szerk. BABITS M., Helikon, Bp., 1988, 53.
- 4 *Paidagógosz*, Harmadik beszéd 59. KELEMEN 2013, 300.
- 5 *Etym.* 12, 6, 4.
- 6 *Ashmole 1511*, 1021–1037.
- 7 Uo., 1029–1031.
- 8 London, British Library, Harley Ms. 4751, f. 68r; Párizs, BnF, lat. 6838B, f. 39r.
- 9 Koppenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4º, f. 59r.
- 10 Pier. Valer. 389.
- 11 RIPA 1618, 112.
- 12 PICIN. 206 és 208.
- 13 Pier. Valer. 392; RIPA 1618, 248.
- 14 RIPA 1618, 403; PICIN. 207.
- 15 Pier. Valer. 393; PICIN. 208.
- 16 PICIN. 208.
- 17 Pier. Valer. 388–389.
- 18 Pier. Valer. 395; RIPA 1618, 155.
- 19 Firenze, Galleria degli Uffizi.
- 20 MISKOLCZI 1702, 503–524.
- 21 BOD 1746, 88.
- 22 IPOLYI 1929, 162.
- 23 Uo., 99.
- 24 GÁGYOR 2002, 59.
- 25 KERÉNYI 1953, 769.
- 26 ERDÉLYI 1862. <http://mek.oszk.hu/07700/07767/07767.htm#10>.
- 27 PETERCSÁK 2005, 282.
- 28 PÉNTEK 1979, 144.
- 29 Uo., 286.
- 30 LCI 2 35–39; SEIBERT 1986, 114, 241–242; VANYÓ 2000, 168–172; DÁVID 2002, 99–100; DITTRICH 2004, 134–148; MAMÚL III, 2005, 483.
- 31 TÓTH 2010, 128.
- 32 MÉ 1956/2–3, 122.
- 33 AH 1974/2, 334–336; AH 1991/2, 157–164; VANYÓ 2000, 226–231; KOVÁCS 2003, 36.
- 34 MÉ 1956/2–3, 122.
- 35 HÁRS–ROMVÁRY 1981, 160–161; KIESELBACH 2004, 284, 544–545, 731, 733.
- 36 AH 1975/1, 67.
- 37 *Keresztény Múzeum* 1993, 100, 123; SZILÁRDFY 2008, kat. 67, 273; PIGLER 1974, Taf. 78.
- 38 SZAKÁCS 2006, 30. kép.
- 39 PIGLER 1974, Taf. 111.

HANGYA

(*mürméx, formica*)

Jelentése: **szervezettség, szorgalom, rossz előjel (tömegesen), időjóslás, előrelátás, fáradhatatlanság, rokonok iránti könyörület, tudós, munka, fáradozás**

Különleges életmódot folytató rovarok, akik valóságos rovarállamot alkotva hozzák létre a hangyabolyt. Szervezett, végtelenül szorgalmas, előrelátó munkájukkal példaként szolgálnak az emberi társadalom, a társas életmód számára. • A ~ minden kultúrában az ügyesség, a **szervezettség** és a **szorgalom** szimbóluma,¹ mint ilyen gyakran látható római kori pénzekben, gemmákon, ill. gyakori szereplője az antik mesevilágnak. A perzsa mágusok a ~t tisztátalannak tartották, ezért elpusztítását szent szolgálatnak tekintették.² A ~k megjelenése általában **rossz előjel**nek számított,³ olykor azonban jónak.⁴ **Időjóslás**nak is tekintették, aki előre jelzi a szerencsétlen napokat. Az **előrelátás** jelképe, feladatát mindenképpen, halogatás nélkül elvégzi.⁵ Az ókorban gyógyszerként, ill. gyógyszerek összetevőiként is használták a ~k tojásait.⁶ Az ókori tanmesékben gyakori szereplő: a legismertebb aiszóposzi mese a ~ és a →tücsök későbbi korokban is gyakran idézett és más és más erkölcsi üzenettel ellátott története. • A Biblia a **szorgalom** példaként állítja a ~t: „Eredj a hangyához, te rest, figyeld, hogy mit tesz, és okulj!” (Péld 6,6). A ~kat a bölcs és elmés állatok között emlegeti, akik erőtlenségük ellenére gondoskodnak élelmükről (Péld 30,24–25). • A ~ középkori szimbolikájában is, ókori források alapján,⁷ a leggyakrabban idézett tulajdonságára hivatkoznak, amikor szorgalma mellett csodálattal szólnak a hangyaboly, a „család-szervezés” bonyolult, ám mérnöki pontosságú elrendezéséről és a **szervezettségéről**. A természet ily kicsiny lénybe a legnemesebb és legkiválóbb tulajdonságokat helyez-

te, amelyek erkölcsi példatár részét képezik a középkori szimbolikában is.⁸ A *Physiologus* a ~nak három tulajdonságát emeli ki: keres magának eledelt és nem rabol a másik ~tól, az **időjóslás** képességének birtokában, a búzaszemeket előrelátóan tárolja (ahogyan az Ótestamentum szavait a szellemtől szét kell tudni választani), a Krisztus hitét példázó búzát gyűjti, nem a barmok (máshitűek) árpáját.⁹ Isidorus is **fáradhatatlanságát** és előrelátását hangsúlyozza, amikor nyáron begyűjti a télre valót.¹⁰ A bibliaértelmezések¹¹ és a számos *Physiologus*-átirat és magyarázat,¹² valamint a bestiáriumok jó része is¹³ e képességeit hangsúlyozzák, fáradhatatlan, előrelátó és átgondolt munkáját dicsérve. A vallásos magyarázattal ellátott bestiáriumok közül Hugo de Folieto leírása mellett Guillaume Le Clerc isteni bestiáriuma adja a legrészletesebb ~magyarázatot. Dicsérik a kis állatot, aki figyelembe véve az évszakot, a körülményeket, mindenből a legjobbat hozza ki.¹⁴ Ikonográfiáját tekintve sematikus, fekete babszemszerű, lábakkal ellátott lényként jelenítik meg egy földkupac, a hangyaboly közelében vagy benne munkálkodva, búzaszemet cipelve.¹⁵ • A Plinius által megemlített szokásuk miszerint az embereken kívül egyedül a ~k temetik el halottaikat, a **rokonok iránti könyörület** szimbólumává tette őket az újkorban.¹⁶ Az (ovidiusi kifejezéssel jelölt) hiába, hasztalanul sohasem (*Ad inania nunquam*) mozduló¹⁷ ~ az emblémáskönyvekben is gyakori szereplő. Ókori források alapján¹⁸ az **előrelátást** jelképezi,¹⁹ s mivel az ember által elrejtett dolgokat is felkutatja, a **szemfülessége** is.²⁰ Tévedhetetlenül mindig hazatalál.²¹ **Fáradhatatlansága** közhelyszerűen visszatérő ismérve.²² A minden hasznos ismeretet felhalmozó kutatás,²³ a **tudós** szimbóluma is a ~, aki a ~bolyt, azaz „az éléstárát, vagy saját intellektusát” gazdagítja dicső könyveivel.²⁴ Számos jó tulajdonsága mellett tömeges megjelenése (Néro és Tiberius példájára hivatkozva) **rossz előjel-**

Szorgos hangyák. CC

nek számít, különösen a fekete ~ esetében.²⁵

• A ~ Miskolczi *Vad-Kertjében* is a **szervezettség** és a **szorgalom** jelképe: „igen jeles kiábrázoló a jó tselédes gazdáknak, akik a henylésre való alkalmatosságot ugyan kerülik, és mind magok serényen munkálódnak, és tselédjeikkel is munkálódtatnak”.²⁶

Könyörületességükre példa, hogy halott társaikat „tisztességen kiviszik, és a gabonaszemek tokocskáiba rejtegetvén temetik el”.²⁷

A munkájában szorgalmas, lelki életében kegyes ember megtestesítője: „nagy és sok követésre méltó jókat láthatunk a Hangyákban, nem hijában nevezi tehát őket a sz: Irás a böltseknél-is böltsebbeknek, és nem-is hijában igazítja Salamon a resteket ő hozzájuk tanúságának okáért”.²⁸ Bod Péter biblialexikonjában a serénység, a szorgalom megtestesítője.²⁹

• A ~ rendszertanilag a →méh és →darázs közeli rokona, általában a **szorgalom** és a tisztaság képzetei tapadnak hozzá. Ez tükröződik már az ókori állatmesékben is, a →tücsökkel közös kalandjuk az európai kultúra egyik archetípusa. Az újkor vége felé a szorgalom jelentésmódosulással némiképp megkopott, s a ~ az erőfeszítései ellenére nem boldoguló, hasztalan tevékenykedő

ember szinonimája lett. Ezt örököltette meg Babits Mihály *Páris* c. versében: „Ez a nagy boly, melyet rakott sok hangyánál hangyább hangya”. Másfelől viszont az ellentété, ahogy Tompa Mihály *A hangyákhoz* szólva mutatja be: „És jó hangyák! Tirajtatok / A külső köntös fekete; / Nálunk belől hordozza ezt / Sok ember lelke, érzete; / Hanem hogy itt is annyi sok / Csúszó-mászó férget lelünk / A ronda porban: véletek / No már ebben *megegyezünk!*” • A ~ a magyar néphit kedvelt állata, jóslásokban, természeti megfigyelésekben, varázslásokban és különféle védekező, gyógyító eljárásokban. Így pl. sokak vélekedése szerint, ha az ember kezére mászik, pénzt jelez. Ha Anna napján bolyokat alkotnak, erős telet éreznek, ha pedig tömegesen rajzanak, vizet éreznek. A szerelmi varázslásban tojásait vagy a hangyabolyba rejtett levelibéka csontjait alkalmazták.³⁰ Heltai Gáspár és Pesti Gábor aiszóposzi mesegyűjteményéből, Ballagi Mór és Margalits Ede közmondásgyűjteményéből, iskolai latin tankönyvekből ismert a magyar hagyományban is a *Tücsök és a hangya* mesetípusa.³¹ Népi szóbeli változatáról nincsenek adataink. Szólásaink szorgalmára és méretére hívják fel a figyelmet: pl. „szorgalmas, mint a hangya”, „egy hangyányira van”.³² • Többféle szimbolikus értelmet hordozhat a művészetekben: keresztény életvitel, erényesség.³³ A ~ a méhhez együtt a **munka** és a **fáradozás** mindent legyőző erejének példaképe. Weber János (1612–1684) eperjesi főbíró *Lectio Principum, das ist Regenten Lection* c. művében (1665, Lőcse [Levoča, Szlovákia]) az ügyek intézésére szánt rész ismertetésénél a ~ a **szorgalom**, az **előrelátás** és a bölcsesség jelképe. Lackner Kristófnál a ~ szintén a szorgalom és a fáradhatatlan munka jelképe.³⁴

1 VERG. G. 1. 186; HOR. *Sat.* 1. 1. 33 skk.

2 HDT. 1. 140.

3 PLUT. *Kim.* 18; Suet. *Tib.* 72. 2; Nero 46. 1.

4 CIC. *Div.* 1. 78.

5 AIL. NA 2. 25; 4. 43.

- 6 PLIN. *NH* 29. 133.
 7 Uo., 11. 110; AIL. *NH* 6. 43.
 8 PLUT. *De soll. an.* 967d.
 9 Vö. *Phys.* 12.
 10 *Etym.* 12, 3, 9.
 11 BASIL. *Hex.* IX, 3.
 12 Vö. pl. *Dicta Iohannis Chrysost.* 17.
 13 *Ashmole 1511*, 861–863; PhdTh. 851–1052; GERV. 755–804.
 14 Guill. Clerc. 1341–1351; Hugo Folieto, II 29.
 15 Oxford, Bodleian Library, Ms. *Ashmole 1511*, f. 36v; Párizs, BnF, lat. 3630, f. 85r; Koppenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4°, f. 29v; London, British Library, Royal Ms. 2 B. VII, f. 95v; New York, Morgan Library, Ms. M.81, f. 31v; Hága, Museum Meermannno, MMW, 10 B 25, f. 25r.
 16 Pier. Valer. 95–96; PICIN. 267.
 17 PICIN. 268.
 18 Vö. PLINIUS mellett: ARIST. *De part. an.* 750b 25; AIL. *NA* 2. 43; *VH.* 1. 12; *Cic. Nat. d.* 3. 9, 11; *HOR. Serm.* I, 1, 35; *VERG. Aen.* 4. 403 skk.
 19 Pier. Valer. 96.
 20 Vö. HORAP. I, 52.
 21 Vö. a forrásokot: ARIST. *Hist. an.* 622b 24 skk; PLIN. *NH* 11, 110; PLUT. *De soll. an.* 967f; AIL. *NA* 2. 25.
 22 Pier. Valer. 95.
 23 Uo., 94; RIPA 1618, 268.
 24 Uo.
 25 Pier. Valer. 96.
 26 MISKOLCZI 1702, 704.
 27 Uo., 709.
 28 Uo., 710.
 29 *BOD* 1742, 92.
 30 SZENDREY 1936, 318.
 31 AARNE–THOMPSON 1961, 249. KOVÁCS 1958, 72.
 32 BÁRDOSI–KISS 2011, 75.
 33 *LCI* 1 110–111; DÁVID 2002, 102; DITTRICH 2004, 39–40; *MAMŰL* IV, 2005, 29.
 34 *AH* 2003/2, 255.

HARKÁLY

(*picus*)

Jelentései: Mars madara, jósmadár, ördög, Sátán, állhatatosság, elmés tudós, kísértés

A madár vetélőujja és erőteljes, a test súlyát alátámasztó kemény tollú farktollai lehetővé teszik a függőleges fatörzseken való mozgást. Hosszú, vésőszerű csőrével vájja ki a fa kérget, és hosszan kiölthető nyelvével húzza ki

alóla az élősödőket. • A ~ (*picus martius*) eredetmítosza szerint Latium első királya, Picus nem engedett a varázslónő, Kírké csábításának, aki bosszúból ~lyá (lat. *picus*) változtatta.¹ A rómaiak körében Picust nagy tisztelet övezte: őt tartották Saturnus fiának, Faunus apjának, Latium első királyának, ugyanakkor egyfajta erdei démonnak is.² A rómaiknál a ~ **jósmadár** hírében állt.³ Olykor **Mars** isten szent **madaraként** is feltűnik, aki az anyafarkassal együtt részt vett az isten fiainak, a csecsemő Romulusnak és Remusnak a megmentésében.⁴ A fekete, fején vörös tollú – mint tudjuk, békés rovaréví – madár harcias jellegét hangsúlyozzák erős, hosszú csőre és éles, hajlított karmai. Plinius azt írja, hogy úgy mászik fa törzsén, mint a →macska, a fatörzs kopogtatásával jön rá, hol van a kéreg alatt neki való táplálék és az egyetlen madár, aki a fa mélyedésében fészkel.⁵ Plinius utal egy népi hiedelemre is, miszerint, ha egy pásztor ékkel eltömíti a ~ fészkeének bejáratát, a madár egy (meg nem nevezett) fű segítségével eltávolítja az éket.⁶ Ailianosz is fontosnak tartotta részletesen elmesélni ezt a ~lyal kapcsolatban.⁷ Ennek a megjegyzésnek a madár középkori szimbolikájában lett jelentős utóélete. • A ~ nem szerepel a Bibliában, a középkori állatszimbolika azonban nem feledkezett meg róla. A *Physiologus* ún. bizánci, Szt. Epiphaniusnak tulajdonított redakciója a ~t különböző színű madárnak tartja, vagyis akár az **ördög**, különféle színben tűnhet föl. A ~ csak rothadó fában tud üreget csinálni magának, az éptől elrepül. Az erkölcsi magyarázat nem kíván szubtilis elmét: az ördög csak a gyenge, erkölcsileg romlott ember lelkében tud tanyát verni, az erős lelkű, tiszta hívőt békén hagyja.⁸ Isidorus *Picus* mítoszára is emlékeztet, és az antik szerzők által már elmesélt történetet (a fű említése nélkül) felelevenítve jelzi, hogy a madárban bizonyára van valami isteni, ha a fa törzsébe vajt fészkek bejáratát eltömítő ék leesik, amint a ~ odaszáll.⁹

Harkály. Aldrovandi, *Natura picta*

Mint **jósmadár**at is említi,¹⁰ Isidorust ismételtetik a bestiáriumok is,¹¹ ám a fű mágikus hatásának felemlegetése ókori szerzők olvasatára vall. A ~ és a csodás fű kapcsolatára keresztényi választ találnak a bestiáriumok. Pierre de Beauvais bestiáriumának hosszú változata¹² tartalmazza azt az erkölcsi magyarázatot, amelyet több bestiárium is a magáévá tett. Eszerint a madárnak/a vétkekkel terhes hívő léleknek – hogy visszatérhessen a fészkebe/visszanyerje lelkét megszabadulva a bejáratot akadályozó éktől/a démontól – az igaz fű/a gyónás és a bűnbánat segítségével kell élnie. A szöveg cizelláltságától függően hasonló magyarázatok születtek a ~/fészkek bejárata/fű szimbolikáját illetően.¹³ Richard de Fournival szerelmi bestiáriumában önmagát a ~hoz hasonlítva – ahogy a madár hozzáférhetővé teszi fészke bejáratát – szeretné meglelni a mágikus füvet, amelylyel feltörhetné a szeretett nő zárt szívét.¹⁴ (A mágikus fű ebben az esetben a hölgy viszonozott szerelme.) Ikonográfiája a bestiáriumok illusztrációin rendkívül szemléletes: a ~, csőrében egy fűfélével, a fába vájt fészke látványosan eltömített bejárata felé röpül.¹⁵ A 16. sz.-i nyomtatott könyvek metszetei korabeli környezetbe helyezve egy fát kopácsoló, élethűen ábrázolt madarat jelenítenek meg (pl. Pieter van der Borcht metszetén).¹⁶

- Ábr.-a az újkorban a realiztikus elemek hangsúlyos meglétét mutatja: odvas, öreg fán

kopácsol, ahonnan →hangyák, rovarok bújnak elő, a madár élelmét biztosítva. Többféle szimbolikus értelmet tulajdonítottak az egyébként valós élethelyzetnek: egyik pl. a kitartó munkával, a rejtett dolgok felkutatására vállalkozó **elmés tudósra**, máskor az **állhatatosságra** vonatkozik.¹⁷ A pliniusi leírást beidézve, miszerint macska módjára, egyenesen halad felfelé a fán, a ~ a saját erejéből, egyenes úton célratörő, hírnevet, méltóságot elérőkre is vonatkoztatható. A csőrében gyógyfüvet vivő ~ pedig az érintésükkel, jelenlétükkel a test és a lélek bajait gyógyítókat, szenteket is jelképezheti.¹⁸ A reneszánsz idősza előszeretettel ábrázolta az antik mitológiai történeteket: **Mars** megjelenítésén, a hadisten sisakján szerepel az éles csőrrel rendelkező ~, s ebből következően a háború egyik attribútuma.¹⁹ • Miskolczi Gáspár állathistóriájában „tisztogató dajkával, sőt merő érvágó borbélyul rendeltetett Istentől az élő fáknak”, valamint az **okosság**, a ravaszság megtestesítője, amit a római mitológia révén a **vitészséggel** is összefüggésbe hoz: „a Harkály a Mars Istennek szenteltett Madár, a jó vitézeknek ábrázoló jeles képe”. Erős csőre a fejedelmek hatalmát biztosító hadi erő megtestesítője: „Miképenhogy a Harkálynak erős hegyes orra vagy on, melly akármely élő fáknak meghántására, és megvájására-is alkalmazatos: Azonkép: minden Királyoknak s fejedelmeknek, és egyéb szükséges hadi eszközöket kell magok mellé szerezniük, melyek mind békeséges, mind pedig hadas időben szükségesek.” Negatív értelemben **Sátán**-jelkép: „miképenhogy a Harkálynak sok féle színű szép tollai vannak: Azonkép: a Sátán-is külömbkülömb-féle színek, és álnokságok alatt színli magát az emberekhez”. Erős csőre a Sátán erejére, az erdőt körbe kerülő ~ a sátáni cselszövésre, a fákon való kopácsolása pedig a **kísértés**re utal.²⁰ • A ~ tarka tollruhájával, rovarpusztításával, kopogásával, észrevehető jelenlétével az irodalomban a kedvelt madarak közé tartozik. Vörösmarty

Mihály *Becskereki* c. versében az alkony jelölőjeként más állatokkal együtt elhalkulásával érezteti az est megérkezését: „szűnik már a szajkó rikkantása, / nem hallik a harkály kopogása”. Juhász Gyula költőelődjét idézve, *Berzsenyi* c. versében a ~lyal érzékelteti életének tereit: „Ki itt a költő és magyar, ha ő nem? / S míg döngő lépte mély homokba ful, / A szilvafán egy vén harkály gyalul.” Babits Mihály *A „fiamhoz”* c. versének ~-metaforája a lelki magány és a gyenge test sajgását egyaránt kifejezi: „elmém daltalan volt, téli kert, / melyben csak szívem rossz harkályt vert”. • A ~hoz többféle hiedelem kötődik. A cigány néphit szerint a ~ a „tűzet támasztó” madarak közé tartozik. Hitték, hogy a vízi és a föld alatti szellem, ill. a hegyi tündérek megbízásából egy-egy égő gallyat rak észrevétlenül a házfedélre, tüzet okozva. Úgy tartották, hogy ahol ~ kalapál, ott *Phuvus* (föld alatti szellem) van a közelben.²¹ ~, vörösbegy- és piróktollakat nem szívesen tartottak a házban, mert úgy vélték, hogy a vilámot magukhoz vonják.²² Védekezésül ezeknek a madaraknak néhány tollát, csontdarabjait vagy egy-egy tojását az új házban elásták vagy a házban gyűjtött első tűzön elégették.²³ A felsőmagyarországi és lengyel cigányok, ha ilyen madarat megfogtak, élve elásták valamely hegy tetejébe, hogy ameddig a test le nem bomlik, a környező épületek biztonságban legyenek a tüztől.²⁴ Kalotaszegen (Țara Călatei, Románia) úgy gondolták, hogy amelyik háznak a fedelén ~ kopogtat, oda vagy vendég érkezik, vagy a család szaporodik egy taggal. „Kopogtat a harkály, gonosz vendég tovább állj!” – mondták a gyerekek a madár láttára.²⁵ Ha a szerelmesek ~t látnak, nyugodtan készülhetnek a lakodalomra – tartották –, mert akadálytalanul egymáséi lesznek.²⁶ Gyerőmonostoron (Mănăstireni, Románia) a gyerekek ~t láttak, ezt mondták: „Mártonka, Mártonka, Gyere lakodalomba! Adunk neked virágot, Hozzál nekünk kalácsot!”²⁷ A kalotaszegiek szerint

Harkály. Sárváry Eöry, *Madárvilág*

a „veres fejű” ~t nem szabad bántani, mert haragjában tüzet rak a házra.²⁸ Az ókori történet gyökereiből nőhetett ki az hiedelem, miszerint a ruténok úgy tartották, hogy a ~ őriz egy olyan fűvet, amellyel a megérintett zarak kinyílnak. Megszerezni tőle úgy lehet, hogy az odúját eldugaszolják, s az odú alá kis deszkát tesznek polc gyanánt. A ~, hogy a tojásaihoz bejusson, a fűvet a „polcra” helyezi. Az odúba helyezett „dugó” ekkor magától kiugrik.²⁹ Többféle úgy gondolták, hogy a ~ az éjszakánként állattá váló boszorkányok, ördögök, kísértetek egyik segítőállata.³⁰ Zrínyi Miklós műveiben is vannak folklorisztikus elemek: „Egy harkály csicsergése sokszor oly dolgot juttat az embernek eszébe, a mely ha nem lett volna, talán szerencsétlenséget talált volna.”³¹

1 VERG. *Aen.* 7. 189–191; OV. *Met.* 14. 320–440.

2 OVID. *Fast.* 14. 291–329.

3 PLIN. *NH* 10. 41.

4 PLUT. *Vit. Rom.* 4.

5 PLIN. *NH* 10. 40–41.

6 UO.

7 AIL. *NA* 1. 4.

- 8 *Epiphan.* XXV.
 9 *Etym.* 12, 7, 47.
 10 Uo., 12, 7, 76.
 11 *Ashmole 1511*, 906–907.
 12 PdB vers. XVIII.
 13 *BT XXXI*; *BV XII*.
 14 RdF 396.
 15 Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 308, f. 97v;
 Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 98v.
 16 *Sancti Patris Nostris Epiphanius, Episcopi Constantiae
 Cypri Ad Physiologum*, Antwerpen, 1588, 102.
 17 PICIN. 133 és 132.
 18 Uo., 133.
 19 RIPA 1618, 67 és 232.
 20 MISKOLCZI 1702, 427–430.
 21 WLISLOCKI 1891, 345.
 22 Uo.
 23 Uo., 346.
 24 Uo.
 25 WLISLOCKINÉ DÖFLER 1892, 52.
 26 Uo.
 27 Uo.
 28 Uo.
 29 NEMES 1901, 355.
 30 SZENDREY 1938, 268.
 31 Aphorismák 16, Visio Somnium R. H. 251 Hiv.
 HELLER 1920, 39.

HÁRPIÁK

(*harpiiai, harpyae*)

Jelentése: **szörnyetegek, kínzás, büntetés, falánkság, kapzsiság, tékozlás, halál**

A ~ a görög mitológia fantázia szülte bűzös ragadozói, szárnyas szörnyalakjai, akiket a források mindig többes számban említenek, pontos leírásuk azonban nincs. A források abban megegyeznek, hogy kevert lények: félig madár, félig ember alakú démonok, akik váratlanul csapnak le az áldozataikra. Olykor viharos széliszenőkként emlegetik őket,¹ erre utal az a hagyomány is, hogy a Podargé nevű ~ szülte Akhilleusz halhatatlan és szélesebb lovait.² A thrák királyt és jóst, a vak Phineuszt gyermekeinek meggyilkolásáért éhezéssel büntették: az ételét felfalták vagy bemocskolták. A rómaiaknál az alvilág szörnyalakjai.³ • A madárnál és a szélnél is

Embert kínzó hárpiák. CC

gyorsabban röplő lényekkel kapcsolatban a középkori ember részben antik irodalmi szövegekből, részben az ezeket kiegészítő fantáziájából építkezett, amikor a keveréklények, szörnyek képét megalkotta. A ~ra vonatkozó vergiliusi leírás – „Aggyszűz arcuk van ezeknek, a testük / Szárnyas, a körmük horgas, bűzlenek, és megy a gyomruk, / S mindig éhségtől halaványak. [...] Szörnyü szaguknál fültépő hangjuk sem üdítőbb”⁴ – egyértelműen **szörnyetegekről** szól. A ~ érzéletes vergiliusi ikonográfiája csak néhány ponton módosult a századok folyamán. A 7–8. (mások szerint 9.) sz.-ban összeállított *Liber monstrorum* (Szörnyek könyve) szörnyszerű embereknek, mitológiai (keverék)lényeknek szentelt első könyvében ezt olvassuk a ~ról: „[...] madár alakúak voltak, de női arccal; emberi nyelven voltak képesek kifejezni magukat. Ellenállhatatlan **falánkságuk** valóban kielégíthetetlen volt és horgas mancsaikkal elragadták az ételt attól, aki evett.”⁵ Isidorus arra intett, hogy a szörnyek nem természetellenesek, mert az isteni akarat hozta létre őket, s velük Isten megmutat, int, előre jelez valamit. Ennek megfelelően értelmezhetők az enciklopédiákban, bestiáriumban he-

lyet kapott szörnyek szörnyszerű külsejükkel, s éppen ezzel jeleznek a hívő számára. Dante *Isteni színjáték*ában a zord erdőben élnek a rút ~, s a költő jórészt kötelességszerűen átveszi kísérelője, Vergilius leírását.⁶ • Dante művének illusztrátoraként, ikonográfiáját híven követte William Blake és Gustave Doré is. Az európai irodalmakban a ~ szerepe mindig negatív szimbolika része: Ariostónál leírásuk szintén Vergiliust idézi, ám itt a ~ heten vannak és a hét főbűnt jelképezik.⁷ Miltonnál „hárpialábú fúriák” szerepelnek.⁸ Az emblémáskönyvek a szörnyek között tárgyalják a ~at az ókori mitológiai történetek és irodalom alapján: csúf, koszos és bűzlő madarak, a **kapzsisághoz** hasonló állandó **falánkság** jellemzi őket.⁹ A **tékozlás** vétkét is jelképezik, ugyanis a tékozló mellé attribútumként helyezett lénynek „a hárpia női arca” hódolatot mutat, míg e szörny testének bűzös és visszataszító többi része a tékozlás vétkes és végzetes mivoltát jelképezi.¹⁰ Bár Vergilius leírása alapvetőnek bizonyult, a szörnyek közé helyezett ~ a boszorkányokkal és női arcú, kígyó testű lamiákkal együtt a **büntetés** és a bajt hozó **hízeltés** szimbólumai voltak az antik mitológiai alakok reneszánsz kori értelmezésében.¹¹ A román stílusú oszlopfőkön, szarkofágokon is megjelennek a ~, az alvilághoz rendelt lények, mint **halál**-szimbólum. A román kori ikonográfiában ördögi hatalmakat jelképeznek: l. pl. 12. sz.-i hispániai bencés kolostori oszlopfők (Santo Domingo de Silos). A reneszánsz kori festészetben jellemző ábrázolás Andrea del Sarto *Hárpiás Madonna* c. festménye (1517 k.)¹²: a Madonna egy oszlopszéken áll, amelyen ~ (egyesek szerint →szöcskék) láthatók; l. továbbá François Perrier-nek az *Aeneis* epizódjához készített képét,¹³ amelyen Aeneas és társai ~kal hadakoznak. • A madár testű, női arcú lény a **bűn**, a **csábítás** szimbóluma a magyarországi művészetben: ábr. pl. a gyulafehérvári székesegyház Lázói-kápolnájának homlokzatán (16. sz. 1. negyede, Alba Iulia,

Románia). A református templomok 18. sz.-i festett kazettás mennyezetének is gyakori elemei, pl. Szilágyolompért (1778, Lompirt, Románia).¹⁴

- 1 HES. *Theog.* 265.
- 2 HOM. *Il.* 16. 150.
- 3 VERG. *Aen.* 6. 289.
- 4 Uo., 3, 216–218; 227. Ford. LAKATOS I.
- 5 *Lib. Monstr.* I, 44.
- 6 DANTE, *Isteni színjáték*, I, 13, 7–16.
- 7 L. ARIOSTO, *Őrjöngő Lóránt*, XXXIII.
- 8 J. MILTON, *Elvesztett paradicsom*, II.
- 9 RIPA 1618, 356–357.
- 10 RIPA 1603, 414.
- 11 CARTARI 270.
- 12 Firenze, Galleria degli Uffizi.
- 13 Párizs, Musée du Louvre.
- 14 MÉ 1982/2, 120–134; *Legendás lények* 2008, 158; *Mátyás király* 2008, 223.

HATTYÚ

(*küknosz, cycnus*)

Jelentése: **Apollón madara, tisztaság, szépség, kellem, hattyúdal=üdvözülésre váró tiszta lélek, álszentség, színlelés, szépség, lélek tisztasága, ártatlanság, versengő tudósok, gondtalan boldogság, kihívástól meg nem futamodás, költészet, költő, zenész**

Nagy testű, hosszú nyakú, hófehér költöző madár, sekély vizek mellett él, vízinövényekkel, rovarokkal, kétéltűekkel, halakkal táplálkozik. • A ~ az egyik leggyakrabban említett madár az ókorban.¹ Hírét négy különleges tulajdonsága alapozta meg: hosszú nyaka, hófehér tolla, éneke és eszessége. Leginkább a hangja volt híres, amely képessége az énekre.² Az a képzet, hogy életében csak egyszer, a halálakor énekel – bár egyesek vitatták³ –, az ókorban mindvégig elterjedt, és így vált a ~ a költő szimbólumává.⁴ Elsősorban **Apollón madara**, aki jelen volt az isten születésénél,⁵ az istent repítette az égen és jóslatokat közvetített.⁶ Eredetmitosza

Hattyú. Sárváry Eöry, *Madárvilág*

szerint Küknosz Apollón fia volt, akinek a durvaságát megelévelte az isten, és ~vá változtatta a fiút. A ~ csak a római kultúrában kapcsolódott össze Venusszal, akinek a kocsiját ~k húzzák.⁷ Zeusz ~ képében tette magáévá Lédát,⁸ aki nászából szült egy tojást, amelyből megszületett Helené, aki miatt a trójai háború kitört. Így lett a „Léda tojásától” kifejezés a „kezdetek”-től szinonimája. Az aiszóposzi tanmesékben is találunk a ~dalra vonatkozó meséket. • A különféle bibliafordításokban, a revideált Károliban a tisztátalan madarak között említik (3Móz 11,17; 5Móz 14,17). • A középkori hagyományban a ~dal legendáját a passióval hozták összefüggésbe, fehér tollazata miatt a **tisztaság** jelképe. Isidorus a hófehér színét hangsúlyozza, és nevét (*cygnus*) is az ’énekelni’ (*cannere*) igéből eredzteti. A kellemes dallamok oka hosszú, meghajló nyakformájának tudható be: „a hangja ilyen hosszú és kanyargós utat bejárva szükségszerűen különféle modulációt hoz létre”.⁹ A halálakor édesen éneklő ~ „hattyúdalara” a középkori szerzőknél ókori forrásokat – Pliniust, Ailianoszt – is felidézve, számos utalást találunk.¹⁰ Richard de Fournival szerelmi bestiáriumából kiderül, hogy a madár szívesen hallgatja, amikor zenélnék előtte. Hangját a hárfához hangolja, különösen a halála előtt,¹¹ ezért láthatjuk

gyakran, hogy a ~t egy (általában hárfán játszó) zenésszel ábrázolták.¹² Ikonográfiájára jellemző még, hogy vízen úszva, →hallal a szájában jelenítik meg.¹³ Egyes bestiáriumok erkölcsi magyarázattal is szolgálnak az utolsó énekére vonatkozóan: eszerint a mi urunk/ a prédikátor szavait dalával követő, erkölcsös, hithű embert jelképezi, aki a végső órán, ahogy a ~ a legszebben dalol, meggyónja bűneit.¹⁴ Minden folttól mentes fehérsége a **tisztaság** szimbóluma.¹⁵ Ugyanakkor negatív erkölcsiséget, a **színlelés**, az **álszentség**¹⁶ vétkét is neki tulajdonították, a „hófehér a tollazata, de húsa fekete”¹⁷ megállapítást hangsúlyozva. A ~ a **szépség** és a **kellem** középkori madara, ezért paradicsomi jelenetekben és általában díszítőelemként gyakran ábrázolták illuminált kódexek, hóráskönyvek lapszéli ornamentikáin: szépsége mellett dalának szimbolikája és ókori reminiscenciák mind hozzájárultak népszerűségéhez. A középkorban, ókori források alapján, a →sas és a ~ harcáról is említést tesznek, amelynek toposza, mint a **kihívástól meg nem futamodás** szimbóluma és ábrázolása, tartósan fennmaradt a középkori kódexektől az emblémáskönyvekig.¹⁸ • A ~ újkori értelmezésében fontos szerepet kapott, mint a kiváló **költők** és a **költészet** jelképe.¹⁹ Különösen a tavaszt hozó Zephürosz (nyugati szél) inspiráló erejű a költők számára,²⁰ ahogy ezt Petrarca egyik leghíresebb szonettje is tanúsította, s Camerarius emblémája hangsúlyozta a 16. sz. végén, amelyen két daloló ~ látható, felettük a könnyű tavaszi fuvallattal.²¹ Gyakran ábrázolták Zephüroszt kitárt szárnyú ~k között.²² A reneszánsz kori szerzők Ailianoszra utalnak jobbra, aki szerint a költők csak akkor dalolnak, ha kellemes tavaszi szellő lengedez. Az idősebb költőket (akik a legszebben dalolnak koruknál és tapasztalatuknál fogva) az egyiptomi hieroglifák hatására ~val jelölik.²³ A bölcs emberek, tudósok, költők esetében a **lélek tisztaságát** a ~ jelképezi.²⁴ Maga a **zenész** egyik jelképe

Hattyú hallal a csőrében. MS Bodley 764

is a szépen daloló ~.²⁵ A középkori és reneszánsz szellemiségű szerelmi költészetben vallásos szimbolikájának nyoma vész, de megmarad a ~ fehérsége és csodálatos éneke, amely halálát megelőzően különösen szépen zeng. • A magyar művelődésben Balassi Bálint *Aenigma* c. költeményében a →keselyűtől megtámadott ~pár a veszélyeztetett idilli szerelem jelképe. Miskolczi Gáspár a jámborság és **ártatlanság** jelképének nevezi a korabeli társadalmi viszonyokra utalva, a kegyetlen sassal szemben, „amelly jeles kiábrázolója annak az örökös ellenkezésnek, melly vagyon a Tudósak között és a külső fő Rendek között, kik soha a tudósokat el nem szenvedhetik, akiktől mindazáltal jó tanácsokat és minden jótéteményeket vésznek”. Az egymás ellen támadó ~k a **versengő tudósokat** példázzák: „amint a Hattyú a Hattyút megemészti, azonképen egyik derék tudós Ember gyakorta a másikat gyűlölsége által éjjel-nappal emészti és veszedelmét munkálódja.”²⁶ • Az irodalomban a ~ a szélység és a szépség képzetait kelti – pedig valójában elég harcias is tud lenni –, továbbá a fény, a szerelem, a mélabú, a hűség érzését kapcsolják hozzá. Méltóságteljes mozgása,

fehér tolla, karcsú nyaka a legkedveltebb madarak egyikévé teszi. Ez látszik Petőfi Sándor *Szép Napkeletnek* c. versében: „Mint ágrul ágra / A csalogánypár, / Csillagruul csillagra szállunk, te s én? / Vagy mint két hattyu / Ringunk szelíden / Az örökkévalóság tengerén?” Vajda János az emlékezéssel összekötve az egyik legszebb magyar költői kép részévé tette a *Hűsz év múlva* c. versében: „De néha csöndes éjszakán / Elálmodozva, egyedül – / Mult ifjuság tündér taván / Hattyúi képed fölmerül.” Kosztolányi Dezső a *Madarak beszéde – Hattyú* c. versében az összes többi madártól különböző elzárkózásukat látja: „– Hogy énekelnek mindenféle fattyúk, / pimasz veréb, csicsörke, banka, vadtyúk, / mi hallgatunk a zűzavarba, hagyjuk, / csivogjanak, legyen meg akaradjuk. / Csodásan úszunk a csodás halálba, / de ottan az igaz dalt megtalálva / az égre sírunk, gögös, néma hattyúk.” Juhász Gyula a szomorúság, a fájdalom jelképét látja bennük a *Sóhaj* c. versében: „És mit bántjátok a szomorú hattyút, / Ki fölriadt a fekete tavon / S énekbe kezd, mely oly édesbúsan szól, / Hogy kéjesen borzong a fájdalom?” • A kiválóság e szimbóluma ritkán fordul elő történetekben, közmondásokban. Általában dicsérő, elismerő szólásokban található meg. Ha valaki a legjobb tulajdonságokat örökölte a szüleitől, egy régi, kiveszett szólás szerint az illető „hattyú apától és galamb anyától származott”. Ha valaki nem tiszta jellem, egyes régies, ritka közmondás szerint „nem fehér hattyú az, kinek tarka tolla”. „Ritka, mint a fekete hattyú” mondták a fehér holló példájához hasonlóan, ha valami nagyon ritkának számított.²⁷ Andersen meséjében a ~t kicsinek nem ismerik fel a →kacsák, azt hiszik, hogy ő is az, csak rút. Felnövekedve válik a „rút kiskacsa” gyönyörű ~vá. Tündérmesében is szerepel az átváltozó ~. A néphit szerint a tündérek gyakran öltik ~ és fehér →galamb alakját. Nagyon szeretnek énekelni, táncolni. Egyes fálvakban hallani vélték az

éneküket. Úgy tartották, éjjelente elnyűnek egy-egy pár sarut, lépteik nyomán virágok nyílnak. Ha valaki ilyenkor közéjük merészkedik, azt is megtáncoltatják. A **gondtalan boldogság** megtestesítőinek tartották őket.²⁸ Tündér Ilona, akit sok helyen a „tündérek királynőjének” tartottak a történetek szerint, ~ alakjában úszkált a Dunán.²⁹ • A magyarországi művészetben sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: Krisztus, tisztaság, halál és feltámadás, jövődőlés, szeretet, bujaság, kevélység, zene, halhatatlanság, az ország védelme.³⁰ Ábr. pl. ~ alakú asztalidisz az Esterházy-kincstárból (17. sz.).³¹ ~ hárfával a **dicsoítést** szimbolizálja, pl. Johannes Weber *Janus bifrons* (1662, Lőcse [Levoča, Szlovákia]) címlap-illusztrációján.³² A **szenvedés** és a **szomorúság** szimbóluma: II. Rákóczi Ferenc leírja *Vallomásaiban*, hogy a bécsújhelyi (Wiener-Neustadt, Ausztria) börtönben a várárookban úszkáló ~k nézésében nagy öröme telt. Ezt ábrázolja Madarász Viktor *Rákóczi a bécsújhelyi börtönben c. festményén* (1905).³³ Luther, Venus, Apollón, Léda attribútumaként szerepel: pl. Zeusz ~ képében elcsábítja Lédát,³⁴ ezt ábr. Haan Antal festménye, *Léda a hattyúval* (1861).³⁵ Heraldikai elemként a nyakában koronát viselő ~ a Bohun család, később IV. Henrik angol király és utódainak jelvénye, amelyet az angol uralkodók adományoztak. Zsigmond király leányának, Albert király feleségének, Erzsébet királynénak az ékszergyűjteményében a ~nak négy példánya is volt (1400 k.).³⁶ Lackner Kristóf címere: nád, amelyet balról →rák, jobbról ~ érint.³⁷

- 1 HOM. HYMN. 21.3; ARIST. av. 768; OV. HER. 7, 1.
- 2 HOM. Hymn. 21; KALLIM. Hymn. Del. 249 skk.; VERG. Ecl. 8, 36; AEN. 7, 700.
- 3 PLIN. NH 10. 10, 63.
- 4 EUR. Herc. 691; PLAT. Rep. 10, 620a; HOR. Carm. 2, 20; 4, 2. 25; PROP. 3, 3. 39.
- 5 KALLIM. Hymn. ap. 5, Hymn. del. 249 skk.
- 6 VERG. Aen. 1, 393–400.
- 7 OV. Met. 10, 708.
- 8 EUR. Hel. 16 skk., OR. 1386.

- 9 Etym. 12, 7, 18.
- 10 Hugo Folieto, I, LIII;
- 11 RdF. 374.
- 12 BnF, fr. 1951, f. 3r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 308, Folio 88r.
- 13 New York, Morgan Library, Ms. M.81, f. 49v; London, British Library, Harley Ms. 4751, f. 41v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 65v.
- 14 BT VIII; Cecco, III, V.
- 15 Cecco, III, V.
- 16 RIPA 1618, 232; PICIN. 107.
- 17 Hugo Folieto, I, LIII.
- 18 Vö. CAMER. III, 26; PICIN. 107.
- 19 ALCIATO 183; RIPA 1618, 418; PICIN. 107.
- 20 Pier. Valer. 291.
- 21 Vö. F. PETRARCA, *Dalaskönyv*, 310; CAMER. III, 24.
- 22 Pier. Valer. 291; RIPA 1618, 553.
- 23 HORAP. II, 39.
- 24 Pier. Valer. 291.
- 25 ARTEM. II. 20; Pier. Valer. 291.
- 26 MISKOLCZI 1702, 326–327.
- 27 SZEMERKÉNYI 2009, 578.
- 28 KANDRA 1897, 137.
- 29 Uo., 366.
- 30 LCI 4 133–134; SEIBERT 1986, 120; DITTRICH 2004, 475–484.
- 31 *Mátyás király* 2008, 333; *Műtárgyak* 2014, 290–292.
- 32 AH 2003/2, 255; KNAPP 2003, 15. kép; KNAPP–TÜSKÉS 2003, fig. 18.
- 33 *Történelem – kép* 2000, 616.
- 34 PIGLER 1974, Taf. 220.
- 35 *Aranyérmek* 1995, 233.
- 36 Kovács 1998, 282–289; *Sigismundus rex* 2006, 354–355.
- 37 MÉ 1972/3, 232–233.

HÉJA

(*hierax, accipiter*)

Jelentése: **erőszakosság, szülői szigor, ördög, kegyetlenség, tolvaj, könyörtelenség, fennhéjzás, dölyf**

A sólyomalakúak fajtájába tartozó nagy testű, erőteljes ragadozó madár, kisebb emlősökre és madarakra, házi szárnyasokra vadászik. • A ragadozó madarak antik leírásai nem elég pontosak ahhoz, hogy az egyes fajták biztonságosan elkülöníthetők lennének. A források a ragadozók gyorsaságát és a támadásuk té-

vedhetetlen pontosságát emelik ki. Ismeri őket az antik meseirodalom is.¹ A ragadozó madár a büszke és erős, ugyanakkor az **erőszakossága** miatt az erejével visszaélő karakternek is szimbóluma: az utóbbiként jelenik meg Hésziodosz híres állatmeséjében, a hatalmat/hatalmasságot megtestesítő →súlyom és a hatalomnak kiszolgáltatót →csalogány/költő példázatában.² • A Biblia – a fordításoktól függően használva elnevezését – a tisztátalan madarak közé sorolja (3Móz/Lev 11,13–19, 5Móz/MTörv 14,13–15), amelyek az izraeliták számára nem ehetőek. • Mint ragadozó madarat, a középkori szövegekben is a hozzá hasonlókhöz (súlyom, →keselyű, →karvaly, →kánya stb.) társítják és szimbolikájukban is jórészt osztozik. Az *accipiter* elnevezés gyűjtőfogalomként szerepel Isidorusnál, s általában – mint „a többi madárra sóvárgó” – minden ragadozó madárra értendő. **Szülői szigor** jellemzi: fiókáival nem kedves, mert amint kezdik szárnyukat próbálgatni, nem visz többet nekik eledelt, kidobja őket a fészekből, hogy tanulják minél előbb a zsákmányszerzést és nehogy ellustuljanak.³ Az enciklopédiákban is ezek az ismérvek szerepelnek.⁴ Általában (és tegyük hozzá, a mai tudásunk szerint sem véletlenül) a karvallyal rokonították, bár külsejét tekintve van, aki a →sashoz hasonlította,⁵ mások a kányához. Brunetto Latini *Trésorjában* próbál különbséget tenni a kis, közepes és nagy ragadozó madarak között, leírásukat is adva. Idomításuk kapcsán jelzi, hogy a hímeknél nagyobb tojók ragadozó természetüknél fogva a legjobbak a vadászatra.⁶ Szimbolikája zsákmányszerzési szokására asszociál: mivel kisebb, nála gyengébb házi szárnyasokra előszeretettel vadászik, az **ördöghöz** hasonlítják, aki szintén a lélekben gyenge embereket keríti hatalmába. Szintén más ragadozó madarak mellett a ~t is említik a középkori szövegek a szárazföld közelébe érkező fűrjrajt vezető „anyafürjet” megtámadó történetben. A →fűrjek az égtől

eltávolodó, a világi/földi dolgok felé közelítő embereket, a ~ pedig ebben az esetben is az ördögöt jelképezi.⁷ Ikonográfiáját tekintve, kisebb madárral a csőrében vagy a karmai közt kisebb madarat tartva láthatjuk, ahogy a kányát is (s hasonló kinézetük miatt is pontos azonosításuk szinte lehetetlen).⁸ • A ~ újkori szimbolikája is a többi ragadozó madaréval rokon, bár a többi madárhoz képest ritkán említik, többnyire zsákmányával (pl. →fogollyal) a karmai közt ábrázolják.⁹ • A „héja” igen részletes leírás tárgya Miskolczi *Vad-Kertjében*, és a madár szimbolikája egyezik a külhoni jelképes értelmezésekkel. Eszerint a többi ragadozóhoz képest és viszonylag nagy teste ellenére igen félénk, „szava igen lassú süvöltés, mely csak alig hallatik”. Csak a gyengébb madarakat, tyúkokat, háziállatokat cserkészi be, az „aërben [...] a prédát lesi és vigyázza. Mindenkor éhezõ pedig ez a madár, s ettõl vagy on, hogy szüntelen leselkedik a csirkék után. A melyben kiábrázolója a telhetetlen és intselkedõ Gazdagoknak, Lopóknak s **Tolvajoknak**, kiknek is lassú szavok, lassú repülések, de igen gyors álnokságok vagy on, mert mindeneket titkon cselekesznek”. A tolvajokhoz való hasonlítás mellett, a ~ tulajdonságai folytán az **ördöggel** rokon, aki a bátrak és erõsek elõtt →hangya módjára, a gyengék elõtt ragadozóként viselkedik.¹⁰ • A kis testû, az ember körüli háziszárnyasokra is veszélyes ragadozó madarak közül a ~ a magyar szépirodalmi alkotásokba is bekerült madarak közé tartozik. Legtöbbször a ráruházott **kegyetlenség**énél fogva, mint pl. Csokonai Vitéz Mihály *XXI. énekében*: „Nyûgodalmam tolvajnéja! / Szánd meg szenvedésemet, / S hidegséged, mint egy héja, / Ne tépje úgy szívemet.” Az ember szempontjából káros, üldözött életmódja miatt néha ellentétben ábrázolták, mint pl. Bársony István *Marzsolén* c. elbeszélésében: „Rahóty két másodpercig néma csodálkozással nézte a gyönyörû teremtést, aki úgy pihegett a karján, mint a galamb,

amelyet végső kimerülésig üldözött a héja.” Ady Endre közismert versében – *Héja-nász az avaron* – az egymást gyötrő szerelmesek szimbóluma: „Útra kelünk. Megyünk az Ősbe, / Vijjogva, sírva, kergetőzve, / Két lankadt szárnyú héja-madár.” • A ~ a magyar folklórban a csirkelopás kártékony tevékenységével jelenik meg, a kányával együtt. Az **erőszakosság**, a **könyörtelenség**, a **fennhézás** és a **dölyf**¹ megszemélyesítője. A héjázás nevű népi játékban a ~ egyesével lopja el a csirkét az anyától, akinek ezt igyekeznie kell megakadályozni.¹² Hasonló játék a „Héja, héja, lakatos”, amelyben a mondóka utal arra, hogy a →libákat védeni kell a ~tól.¹³ A „Héja, héja, vaslapát” kezdetű mondóka szintén a libákat félti a ~tól.¹⁴ Az Álmos vezér születéséről szóló, Anonymusnál olvasható monda →turulmadara, az Árpád-dinasztia híres, mitikus totemállata, a valóságban ragadozó madár lehetett, gondolták sasnak, sólyomnak és ~nak is. A magyar szólásokban életmódja végett jelenik meg a ~: „rácsap, mint héja a csirkére” annyit jelent, hogy valaki mohón elkap, vagy elragad valamit, az erőszakosságot is érzékelteti. Tájnyelvi kifejezés a „viszi, mint héja a fiát” hangzatú szóláshasonlat, amely olyan emberre utal, aki szokatlan módon viszi a gyermekét.¹⁵

1 AISOP. 4.

2 HES. *Op.* 203–212.

3 *Etym.* 12, 7, 56.

4 Hugo Folieto, I, 14; Brunetto, 147.

5 Brunetto, 147.

6 Uo.

7 Uo., 159.

8 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 88v; Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 93v.

9 PICIN. 101.

10 MISKOLCZI 1702, 381–382.

11 SZINNYEI 2003.

12 HAJDU 1971, 72–74.

13 LÁZÁR 2005.

14 Uo., 203.

15 O. NAGY 1985, 280; SZEMERKÉNYI 2009, 594.

HERMELIN

(*mustela erminea*)

Jelentése: **előkelőség**, **vagyon**, **gazdagság**, **mértékletesség**, **tisztaság**, **erkölcsi tisztaság**, **előre rendelés**, **önmegtartóztatás**, **szemérmesség**, **frivolság**

Kis termetű menyétféle ragadozó, télen csodálatos hófehér bundával, fekete farkvéggel. Mivel a ~ életmódját tekintve alig különbözik a →menyétől, viselkedése, az állatvilágban betöltött helye és szerepe is szinte azonos, szimbolikus üzenete esetében is csak nagyon kevés eltérés fedezhető fel. • A ~ prémje miatt különleges, az abból készült öltözet az **előkelőséget**, a **vagyont**, a hatalmat szimbolizálja. Leghíresebb ábrázolása kétségtelenül Leonardo da Vinci *Hölgy hermeline* c. világhírű festménye (1490 k.),¹ amelyet a művész milánói korszakában készített Ludovico il Moro kedveséről, Cecilia Galleraniról, karjában a kis állattal. A képen a ~ több dologra is utalhat: Ludovico fejedelemre, a Hermelin-rend tagjára, valamint a fiatal nő vezetékneve összefüggésbe hozható a ~ görög elnevezésével (*galé*). A kis állat szerepel Leonardo Bestiáriumában is, ahol a **mértékletességet** szimbolizálja: „A hermelin mértékletessége okán naponta csak egyszer eszik, és inkább hagyja, hogy a vadászok megfogják, mintsem hogy sáros verembe meneküljön, nehogy foltot ejtsen kifinomultságán.”² A tisztaság egyértelműen az **erkölcsi tisztaságra** vonatkozik. Az 1465-ben Aragóniai Ferdinánd nápolyi király által alapított Hermelin-rend emblémáján (sártengerrel körülvett hófehér ~), valamint a mottója (*Malo mori quam foedari* – Inkább a halál, mint a becsület elvesztése) a tisztaságára kényes ~ rövid, de nagyon lényeges szimbolikus és erkölcsi üzenetet hordoz. Leonardo így foglalta össze: „Minden bünt féken tartó mértékletesség. A hermelin inkább meghal, mintsem beszennyezze ma-

gát.”³ Itt szintén az erkölcsi tisztaság jelképe. Aragóniai Ferdinánd lánya, Beatrix révén, aki Mátyás király felesége lett, egy, a tulajdonában lévő Bonfini-kódex incipit bordúrájában látható ~ábrázolással Magyarországra is átkerült a nápolyi Hermelin-rend szimbolikája.⁴ • Az emblémáskönyvekben az érzékek, az érzékelés kapcsán a kifinomult lágyság és **puhaság** jelképe.⁵ Az **előre rendelés** égre tekintő tiszta alakja mellett szerepel a ~ zoológusként, lévén „ez a kis állat inkább meghal, mint sárral szennyezze be magát”.⁶ Az **önmeztartóztatás** erényét is a „hófehér hermelin” jelképezi, „mert csak egyszer eszik naponta, és inkább hagyja hogy a vadászok elfogják, akik, hogy becserkésszék ezt kis állatot, búvóhelyét sárral veszik körül”.⁷ A ~ kifinomult szépsége miatt a **frivolságot** jelképezheti pajzán → verebek társaságában,⁸ de ellentétét, a **szemérmességet** is jelöli⁹ (mivel tisztaságát élete árán is megtartja). Ugyancsak e közismert tulajdonsága miatt a keresztény hitet tisztán megőrzők is a ~hez hasonlíthatók.¹⁰ Leonardo híres festménye mellett megemlítendő még a William Segarnak tulajdonított *Hermelines portré* (1585) I. Erzsébettről: a királynő bal karján látható kis állat a szüziességet, a tisztaságot jelképezi. • A ~t finom prémje miatt évszázadok óta az ember kétes érdeklődése kísérte, ma Magyarországon a fokozottan védett menyétfélék közé tartozik. Fehér színe miatt a testi-lelki **tisztaságot**, erényt szimbolizálta, egyenesen és közvetetten is, pl. Jókai Mór *A kétszarvú ember* c. regényében: „Paskó szédülni érzétegyát e vádakra. Lelke nem bírt elég erővel ennyi képtelen ellentétnek megfelelni. Mint a hermelin, mely meg hagyja magát inkább fogatni, minthogy a sárba belemenjen.” Arany János *Csaba trilógiája* első énekének egyik versszaka a ~ bundájára mint értékre, **gazdagságra** vonatkozik: „Arany, ezüst, becses kő, gyöngy mint a jégeső, / Nyuszt, hermelin, szövet, mit a perzsa, hindu szó, / Nyájánt barom s arab mén, rakott málhás

Hermelin. A. Bonfini, *Symposion*, Bp., OSZK, Cod. Lat. 421.

tevék, / Rabszolga és szolgáló: e volt az osztalék.” Bundájának könnyű selymessége Dsida Jenő *Február, esti hat óra* c. versében a hó minőségét szimbolizálja: „dagadva szunynyad a langyos, esti, drága / hó hermelinje, pelyhek lélegző puhasága”. Cholnoky Viktor *A senkik szigete* c. elbeszélésében a lélek tisztaságát tematizálta: „Lujza, a kívánatos testű, de pofonra kész erényű házmesterlány hajnalban már kint a gyalogjárón sepergette befelé az udvarra a szemetet – miért legyen a szemét az utcán? –, amikor egyszerre elmosolyodott. Volt oka elmosolyodni, mert meg kell vallanom, hogy amilyen kívánatos volt a Lujza erős, szép parasztlányteste, annyira sóvárgott a lelke az átalános értékmérő után. Nagyon szerette és nagyon gyűjtötte a pénzt, mert ki akart menni Amerikába a kedvese után, akihez olyan hú volt, mint a pióca, s akiért olyan tiszta tudott maradni itt, ebben a különös sárban is, mint a hermelin.” Babits Mihály *Egynapos hó* c. versében többszörös alakzatba helyezi el a ~ szimbólumát: „A keserű városokat / a hó cukorral szórta be, / s fehér gallért vetett a sok tehertől / szennyes vállak fölibe, // oly makulátlan, tiszta gallért,

/ hogy most a szegény, megpökött / csavargót szűzebb hermelin takarja mint a boldog püspököt.”

- 1 Krakkó, Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie.
- 2 Leo. *Best.* 35.
- 3 Uo., 35/b.
- 4 Vö. A. BONFINI, *Symposion*, OSZK Cod. Lat. 421. f.1r.
- 5 RIPA 1618, 472.
- 6 Uo., 615.
- 7 Uo., 109.
- 8 Uo., 304.
- 9 F. PETRARCA, *A halál diadala*, 20; RIPA 1618, 429–430.
- 10 CASONI 72; PICIN. 178.

HIÉNA

(*hüaina, hyaena*)

Jelentése: **kétneműség–kétszínűség, paráznaság, kapzsiság, állhatatlanság, álnokság, rágalmozás, eretnokség**

Hiéna. Raff, *Természet história*

Afrikában és Ázsiában élő, →kutyára emlékeztető, csoportokban élő dögevő állat. Erős testalkata ellenére meglehetősen félenk. Éjszaka indul táplálékot szerezni. Hátborzongató, vihogásszerű hangja félelmet kelt. • A ~t az ókorban hermafrodita lénynek tartották, aki a szeme színét is változtatja. Ez a két hiedelem – nem- és színváltó természete

– összefüggésben áll azzal, hogy alattomos ragadozónak tekintették, aki még a halottat is kiássa a sírból.¹ A néphit szerint, akire háromszor ránéz, az kővé dermed, a kutyák pedig a ~nak a pusztá árnyékától elnémulnak.² Az aiszóposzi tanmesék között is van kettő, amelyek a ~ évente nemét változtató tulajdonságára épül.³ Ez egyikben a →róka nem fogadja el a ~ közeledését, mert „nem tudom, hogy a barátom, vagy barátnőm lennél-e”,⁴ s ezzel a **kétszínűség** etikai vétkét hangsúlyozza. • A Bibliában (a különböző fordításoktól függően) „pusztai démon”-ként (Ézs 34,14), „kísértet”-ként szerepel az Úr haragját illusztrálva. • A középkorban a ~val kapcsolatos ókori vélekedések és hiedelmek, az antik *auctorok* bevonásával további elmélkedések tárgyát képezték. Különösen az állat hermafrodita, biszexuális, nemét változtató tulajdonsága jelentett erkölcsi és hitbéli interpretációs lehetőséget, jóllehet Arisztotelész a **kétneműségét** hamisnak ítélte.⁵ E toposztól és a többi mendemondától azonban nem tudott megválni a középkori képzelet, még ha Plinius ezeket jobbra mint mendemondát közvetítette⁶: évente változtatja nemét, utánozza az emberi beszédet, sírokból kikapart holtakkal táplálkozik, bal mancsában hipnotikus erő van, a kutyák elnémulnak az árnyékától, gerince merevsége miatt a fejét nem tudja hátra fordítani.⁷ A *Physiologus* tisztátalannak tartja, mert „folyton változtatja természetét”, és keresztényi intése is erre az egy „tulajdonságára” vonatkozik. Egyik latin verziója⁸ bibliai idézetet is hozzáfűz, a megfelelő vallási értelmezést biztosítva: „Senki sem szolgálhat két úrnak, mert vagy az egyiket gyűlöli, és a másikat szereti, vagy az egyikhez ragaszkodik, és a másikat megveti: nem szolgálhattok Istennek és a mammonnak” (Mt 6,24). A bestiáriumbok és enciklopédiák is e „tulajdonságából” indulnak ki és következtetik ki szimbolikáját. A ~t két főbűn is jellemzi: a **paráznaság** és a **kapzsiság**, valamint kétneműségére hivatkozva az

állhatatlanság.⁹ Még inkább pontosítva azokat jelképezi, akik nem hitetlenek, de nem is hívők, tehát állhatatlanok, ill. kétszínűek.¹⁰ Középkori ikonográfiáját illetően kizárólagosan sír mellett ábrázolták, amint éppen egy holttestet próbál kivenni vagy megenni.¹¹ • A ~ újkori értelmezésében nincs lényegi változás a szimbolikáját illetően. Amikor állhatatlan, változékony alakot akarnak ábrázolni, aki hol erős, hol gyenge, ~t jelenítenek meg, aki hol férfi, hol nő.¹² A barokkos asszociációs készségnek köszönhetően azonban a ~nak a holtakat kiásó szokását sikerült pozitív szimbolikával ellátni: Szt. Jeromosnak szentelt impresán ábrázolták, mivel a szent a holt könyvekből ásta elő a bölcsesség régi kincseit.¹³ Az ókor óta a ~nak tulajdonított sokszínű szem is **álnokság**ának és csalárdságának látható jele.¹⁴ • Miskolczy Gáspár a →farkassal rokonítva, koporsóban lakó, halottakat felfaló ~ról ír, aki ennek révén „ábrázoló képe az olyan rágalmaszó embereknek, akik a ditséretre érdemes embereknek holtok után sem kedveznek, hanem jó híreket undokul motskolják”. A **rágalmazáson** kívül jelképe még az **álnokság**nak és az eretnek „Rebellis”-nek, az **eretnekség**nek.¹⁵ • A ~, mint csapatostól járó dögevő, nem tartozik a közkedvelt állatok közé. Szépirodalmi művekben általában csak negatív konnotációban szerepel, ritkán előfordul szimbolikus, emberi tulajdonságot jelölő említése is. Petőfi Sándor *Az őrült* c. versében a holtak nyugalmanak megzavaróját látta benne: „Mert egy hiéna kiása siromból. / Ez az állat volt egyetlen jóltevőm”. Bársony István *Ecce homo* c. regényében, emberi kivetítéssel felruházva, a megvetendő állatok közé sorolja „Peczér Gyuri, a félszemű cigány, [...] ez a fekete hiéna” személyében. Megítélését mutatja, hogy Wohl Stefánia *Aranyfüst* c. regényében a női jellem érzékeltetője egy hozzá hasonlóan negatív megítélésű állattal együtt: „[...] Liza, ösztönszerűen cselekszik a rozszat, mint akár a kígyó vagy a hiéna, hogy

Sírt feltörő hiéna. *Royal MS 12 C XIX*

azt aztán szerencsétlen, komplikált emberi szervezetüknél fogva, megbánni legyenek kénytelenek.” Ez a megítélés olyan erős, hogy Reviczky Gyula *Törj össze mindent* c. versében társadalmi töltetet is kap: „Egymáson és egymásból élnek, / Egymást emésztek, szörpölik, / Zsarnok, lakáj, hiéna, véreb [...] / Egymást teremtik és ölik.” Ezzel ellentétben Reviczky egy másik versében (*Emma, XLIX.*) az élet tönkretévői között sorolja fel: „Rám törték, hogy pihennem ne lehessen, / Sakál, hiéna, bős ember-barom.” Egy századdal később Karinthy Ferenc (*„Struggle for life”*) a halál jelzőjeként említi: „Pajtás, úgy fest, alulmaradtál / A Tétel és Törvény szerint – / Dögödre már hiéna szaglász / S a varjú éhesen kering.” József Attila *Gyémtánt* c. versében viszont az elfogadott élet része: „Mindent meg kell simogatni, / A hiénákat, a békákat is.”

1 OVID. *Met.* 15. 408 skk.; PLIN. *NH* 8. 105–106.

2 PLIN. *NH* 8. 106.

3 AISOP. 169. és 170.

4 Uo., 170.

5 ARIST. *Hist. anim.* 6. 32. 759b.

6 PLIN. *NH* 8. 105–106.

7 AIL. *NA* 6. 14; *Phys.* 24; *Ashmole 1511*, 817; Hugo Folieto. II, 10; PhdTh. 1177–1216; Guill. Clerc. 1567–1642; PdB XVIII; Bart. Angl. XVIII 59; Brunetto, 189; BM V.

8 *Phys. lat.* B. XVIII.

9 *Ashmole 1511*, 817; PhdTh. 1193–1208.

- 10 *Phys. ónémet* VI.
 11 Párizs, BnF, lat. 14429, f. 111r; BnF, lat. 3630, f. 78r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Ashmole 1511, f. 17v; Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 15r; London, British Library, Harley Ms. 4751, f. 10r; British Library, Royal Ms. 12 C. xix, f. 11v; New York, Morgan Library, Ms. M.81, f. 14v; Hága, Museum Meermanno, MMW, 10 B 25, f. 7v.
 12 HORAP. II, 69.
 13 PICIN. 178.
 14 Della PORTA, *Fis.* III, 8.
 15 MISKOLCZI 1702, 182.

HIÚZ

(*lünx, lynx*)

Jelentése: **éleslátás, irigység, tisztánlátás, feledés, telhetetlenség, kegyetlenség, bátorság**

Hiúz. Raff, *Természet história*

Bojtos fülű, pettyes bundájú, remekül rejtőzködő macskaféle. Magányosan élő ragadozó. Fejlett hallása és tapintása mellett rendkívüli a látása is. • Az antik források a ~zal kapcsolatban mindenekelőtt éles látását említik meg,¹ ezt jelenti neve, a *lynx* is. Ugyancsak az **éles látás** tulajdonságára épül az etimológiailag névazonos görög hősnek, Lünkeusznak (jelentése: 'éles látású, hiúzszerű') a történe-

te, aki részt vett mind a kalüdóni vadászaton, mind az Argó útján. A görög héroszoknak mindkét vállalkozásában nagy hasznukra volt Lünkeusz éles szeme, amellyel a föld alá is belátott. A ~ olykor Dionüszosz kíséretében is látható antik ábr.-okon, ami nyilvánvalóan a vadmacska és a Dionüszosz-kultusz egyaránt vad természetével, ill. jellegével magyarázható. • A ~ középkori képe Plinius és az őt alapvetően felhasználó, gyakran idézett Ailianosz és Solinus nyomán rögzült. Az állat vizeletéből származó, drágakővé dermedt *lyncurium* (borostyánféle, 'hiúzko') értékének a ~ részéről való tudatos felismerését emelik ki, amikor irigyen elkaparja vizeletét, nehogy értékes váladékát felhasználja az ember. Az **irigység** vétke több szerzőnél is hangsúlyt kap a latin *invidere* ('irigy szemmel néz, féltékenykedik') jelentése révén.² Sokat idézett forrás Ovidius: nála *Lyncus* királyt, aki irigységből akart ölni, *Ceres* hiúzzá változtatja.³ Ailianosz a leopárdhoz hasonlította a kissé laposabb orrú, fülén bojtot viselő, zsákmányára nagy erővel ráugró vadállatot, Isidorus etimologizálása⁴ a →farkassal hozta kapcsolatba, a bestiáriumok tanúsága szerint pedig foltos bundája a →párduca, formája a farkasra emlékeztet, s természetétől fogva irigy.⁵ Az a hír járta, hogy a ~ egyszer fial, ezért a bestiáriumokban előfordult, hogy e bölcs, jó erkölcsű és szép állatot **Krisztussal** azonosították, aki isteni és emberi természetet ötvözött.⁶ Középkori ikonográfiája bojtos fülű szép macskafélet mutat,⁷ leggyakrabban azonban vizező ~t ábrázolnak, akinek a vizelete kővé dermed.⁸

• Főként e három tulajdonsága ragadt meg az újkori gondolkodásban is a ~ról alkotott kép kapcsán: a látás/éles látás szimbóluma,⁹ →párduchoz hasonlatos foltos bundája és a vizeletéből nyert *lyncurium* kő. Éles látása következtében a **tisztánlátás** és előrelátás, a gondolkodó elme jelképe.¹⁰ A kőfalon átlátó tisztán látó elme jelképeként ábrázolta Camerarius is az *Inspicit et perspicit* (Tárd fel és kutasd) mottóval.¹¹ Az állat a mindmáig

Foltos bundájú hiúz. CC

aktív itáliai Accademia dei Lincei névadója, amelynek alapítói közé a 17. sz. elején, mint a korabeli tudományos éleslátás neves képviselője, pl. Galileo Galilei és Giovan Battista Della Porta is tartozott. A **feledés** egyik (nem feltétlenül negatív) szimbólumaként is arra az antik megfigyelésre¹² alapoz, miszerint a ~, amint az ételről elfordítja a fejét, bármilyen éhes, elfelejti, és újabb zsákmány után néz.¹³ A feledékenységet pozitív értelemben Máté evangélistával is kapcsolatba hozták, aki elfeledte vámos hivatását; ugyanakkor a hálátlan jellem is elfeledi a jótéteményeket.¹⁴ Más esetben a feledékenységet a **telhetetlenség** vétkével helyettesítették be, amire a farkas vagy a →kutya kapcsán is gyakran utaltak, amikor egyik zsákmányról azonnal a másikra hajt.¹⁵ Alciato egyik emblémája ezt a helyzetet ábrázolja a zsákmányon álló, de fejét máris a nyáj felé fordító, azaz a nagyobb dicsőségre vágyó és mohó ~ra vonatkoztatva a feledés ikonológikus magyarázatát.¹⁶ • Miskolczi Gáspár szerint a ~ a „Szarvasok Farkasa” (utalva ezzel a ~ általánosan elterjedt másik elnevezésére: *lupus cervarius*), a **kegyetlenség** és **bátorság** megtestesítője, akinek éles látása révén „a jó szemű embereket Hiúz szemüeknek hívjuk”.¹⁷ • A ~ prémje miatt az ember egyik kívánt vadászszákmánya. Éles pillantása, ragadozó életmódja szembeötlő, ezek kerültek be az

irodalmi alkotásokba, pl. Petőfi Sándor *Magány* c. versébe: „Nem volt biztos sem napom, sem éjem; / Vad hiúz-szemek / Támadásra, elfogásra készen / Egyre lestenek.” Kisfaludy Sándor *A kesergő szerelem* egyik versében a szerelem bemutatását bízta a ~ analógiájára: „Ugy tesz Ámor zsákmányával, / Mint a hiúz prédájával: / Rajta csügg és úgy Víjja, / Míg életét kiszíjja.”

- 1 PLIN. *NH* 28. 122.
- 2 Uo., 8. 137; AIL. *NA* 4. 17; SOLIN. 2. 38.
- 3 OVID. *Met.* 5. 659–661.
- 4 *Etym.* 12, 2, 20.
- 5 *Ashmole 1511*, 811; *Bodley 764*, 38; Bart. Angl. XVIII, 67; Brunetto, 190.
- 6 *BM XX*.
- 7 Párizs, BnF, lat. 3630, f. 76v; Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 50v; Hága, Museum Meermannno, MMW, 10 B 25, f. 5r.
- 8 Párizs, BnF, lat. 6838B, f. 4r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 88, f. 8r; Koppenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4°, f. 6r.
- 9 Pier. Valer. 145; RIPA 1618, 473.
- 10 PICIN. 189.
- 11 CAMER. II, 34.
- 12 PLIN. *NH* 8. 137.
- 13 Brunetto, 190; RIPA 1618, 375.
- 14 CASONI, 80; PICIN. 190.
- 15 CAPACCIO *Princ.* 119–120.
- 16 ALCIATO, 66.
- 17 MISKOLCZI 1702, 181.

HÓD

(*kasztór, fiber, castor*)

Jelentése: **eszesség, bűneitől megtisztult ember, béke(sség), állhatatosság, életszeretet, szabadságvágy, lelkiismeretfurdalás, zárkózottság**

Nagy testű, értékes prémű rágcsálóféle, lapos, pikkelyes farokkal. Folyó menti fás területen él, a vizet csak rövid időre hagyja el. Éjszakai állat, aki a vackát a partfalban alakítja ki. Kizárólag növényfélével táplálkozik, nagy metszőfogával fákat is megrág. • Aiszóposz meseje összefoglalja e legnagyobb testű rágcsá-

Önkasztráló hód és vadászai. MS Bodley 764

lóval kapcsolatos alapvető ókori és középkori gondolkodást: „A hód mocsárban élő négy-lábú állat. Azt mondják, hogy nemi szervei gyógyászati célokra felhasználhatók. Ha valaki meglátja, és űzőbe veszi, a hód, mivel tudja, miért üldözik, amíg csak gyors lábait használhatja, menekül, hogy teljes épségben mentse meg magát. De ha körül fogják, leharapja és eldobja heréit, és így menekül meg.”¹ A ~ csak az **eszességének** köszönhetően képes megmenekülni. Az ókori források közül Plinius írja le a ~ önkasztrálását,² Ailianosz pedig azt is hozzáteszi, hogy ha ismét vadásznak rá, megmutatja, hogy már nincs meg a heréje, így a vadászok megkímélik.³ • Ez olyan elterjedt ismérve a ~nak, hogy a középkorban Isidorus az állat nevét (*castor*) is egyenesen e cselekedetéből (*castrando*) eredezteti.⁴ A *Physiologus* csendes, szelíd állatnak írja le, és tettének általa közvetített erkölcsi mondanivalóját a bestiáriumok is rendre kiemelik: ha az ember tisztán akar élni, meg kell szabadulnia minden bűnétől és az ördög elé kell azt vetnie, aki, ha látja a vétkektől megszabadult embert, békén hagyja.⁵ Ebben az értelemben a bűneit levetkező, **bűneitől megtisztult embert**,⁶ valamint a bölcsen és szükségszerűen a démoni erőtől szabadulni vágyót is jelképezi.⁷ Richard de Fournival szerelmi bestiáriumában a szerelmes férfi

úgy vágyik hölgye szívére, mint a vadászok a ~ heréjére, ezért kéri a nőt, adja oda neki szívét, szerelmi bánata gyógyításaként.⁸ Erkölcsi magyarázattól mentes, legrészletesebb leírása Bartholomaeus Anglicusnak köszönhető.⁹ Középkori ikonográfiája az illuminált bestiáriumok lapjain követhető nyomon: a heréjét éppen letépő ~t ábrázolnak, akit vadászok követnek¹⁰, egyes ábr.-ok azt is megjelenítik, amikor az állat, védekezésül, megmutatja a vadásznak, hogy már nincs heréje.¹¹

• A reneszánsz kori emblémáskönyvekben, az ókori szerzők közvetlen olvasatára is támaszkodva,¹² az életét mindenáron mentő ~ az **életszeretet** jelképe lett, sőt a **szabadságvágy** is,¹³ amikor azt állították, hogy csapdába szorult lábát inkább lerágja, mintsem fogságba essen vagy elpusztuljon.¹⁴ A **béke(ség)** jelképeként is értelmezhető a →sirállyal együtt, mivel inkább szemet huny a vesztesége fölött, mintsem lelki nyugalmát és a békét feladja. Uralkodói erényként is hasznos tanulságot nyújt, hiszen a béke fenntartása lemondással is jár.¹⁵ Az állat a kitartás és az **állhatatosság** szimbóluma,¹⁶ mert hogy metszőfogát koptassa, kitartóan rágja a kemény fát, ahogyan érzékletesen Plinius is leírta,¹⁷ és az emblémáskönyvek megjelenítésein (pl. Camerarius)¹⁸ is gyakran látható. Ugyanezt az állhatatosságot negatív értelemben is magyarázták: a mások romlását kitartóan előidéző ember szimbóluma is a ~, akinek állandó rágcsálása a **lelkiismeretfurdalással** is kapcsolatba hozható.¹⁹ • Miskolczi Gáspár a vidrához hasonló állatnak tartja. A vízben búvárkodó és föld alatti járatokba bújó életmódja miatt a közösségtől elzárkózó, faragatlan ember, a **zárkózottság** szimbóluma: „a paraszti rendek soha tanulásnak okáért tsak meddig sem bujdosnak, hanem ha mi útatkat felvesznek-is, azt tsak ételek ̀ ruházatjok meg-szerzésének okáért tselekszik”. Emellett az útszéli tolvajokhoz hasonlítja, lévén „rettenetes gonosz mérges marású állat”. A fákat kidöntő ~ a ravaszság megtestesítője: „helyes

Önkasztráló hód. CC

ravaszágazért ez, a' melly által akár ki is közel lévő veszedelmét magáról elfordíthatja".²⁰

• A ~ általában szépirodalmi fordításokban (Szürke Bagoly: *Két kicsi hód*) vagy gyermekkönyvekben (Kenneth Grahame: *Békavári uraság*) fordul elő a magyar irodalomban. A magyar művelődésben, a néprajzban és a művészetekben szimbolikája elenyésző.

1 AISOP. 74.

2 PLIN. *NH* 8. 109.

3 AIL. *NA* 6. 34; *Phys. lat. B. XVII.*

4 *Etym.* 12, 2, 21.

5 *Bodley* 764, 43–44; *Ashmole 1511*, 815–817; *PhdTh.* 1135–1176; *Guill. Clerc.* 1477–1526; *Gerv.* 685–728; *PdB XVII*; *Brunetto*, 181; *BT XXX.*

6 *PhdTh.* 1161–1162.

7 *Guill. Clerc.* 1509–1513.

8 *RdF* 396.

9 *Bart. Angl. XVIII*, 28.

10 Párizs, *BnF*, lat. 14429, f. 111r; *BnF*, lat. 6838B, f. 5v; *Oxford, Bodleian Library, Ms. Canon.* 1477–1526; *Gerv.* 685–728; *Bodleian Library, Ms. Canon. Ital.* 38, f. 61r; *London, British Library, Harley Ms.* 4751, f. 9r; *Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA* 16, f. 49v.

11 *London, British Library, Royal Ms. 2 B. vii*, f. 101v és f. 102r; *Hága, Museum Meermannno, MMW*, 10 B 25, f. 6v.

12 *Hdt. IV.* 109; *Plin. NH* 32. 27, *Apul. Met.* 1. 9, stb.

13 *Giovio*, 137–138.

14 *PicIn.* 160.

15 *RIPA* 1618, 394; *Capaccio Princ.* 312–313.

16 *PicIn.* 160.

17 *Plin. NH* 8, 109.

18 *Camer.* II, 96.

19 *PicIn.* 160.

20 *Miskolczi 1702*, 243.

HOLLÓ

(*corax, corvus*)

Jelentése: **Apollón madara, jósképesség, lustaság, halogatás, ördög, jó prédikátor, gyász, halál, eszesség, mulandóság, Hunyadiak címerállata**

A ~ a varjúfélék családjába tartozó, fekete tollú, alkalmazkodó, rendkívül intelligens madár. Kisebb gerincesekkel, rovarokkal és dögökkel táplálkozik, gyakorlatilag minden-evő. • A ~ **Apollón** szent **madara** volt, akinek **jósképességet** tulajdonítottak.¹ Tollának fekete színe büntetés következménye: az addig fehér tollú hollót haragjában így büntette Apollón, amikor a madár elárulta az istennek, hogy kedvese, Korónisz hűtlen volt hozzá.² A néphit szerint a ~nak rendkívül hosszú az élettartama,³ emellett falánknak,⁴ szemérmetlennek és bujának,⁵ fecsegőnek⁶ tartották. Bár okos állat, aki megszelídítve, képes szavakat utánozni,⁷ a tanmesékben nem örvendett feltétlen jó hírnek: a ~ és a →róka meséjében – a változó tanulság függvényében – egy sor negatív tulajdonságot rónak föl neki; a →varjú és a ~ meséjében jósképessége kerül szóba. Jósképességét az időjóslásra is vonatkoztatták: eszerint, ha folytonosan károg és verdes a szárnyával, vihar közeleg.⁸ • A ~ bibliai megjelenésével kapcsolatban a legismertebb a Ter 8,7, amely szerint Noé elsőként ~t küldött, hogy megtudja, visszavonult-e az özönvíz. A Lev 11,15 tisztátalan állatok között sorolja fel. Fekete tollazata révén a **gyász**, a **halál**, a szerencsétlenség madara. A Példabeszédek könyve a szülők elleni tiszteletlenség büntetéseként említi a szemet kivájó ~t (Péld 30,17). Illés prófétát az úr parancsára ~k látták el élelem-

mel (1Kir 17,4–6). Jézus egyik példabeszédében a ~ Istennek a teremtményekről való gondoskodását jelképezi (Lk 12,24; l. továbbá: Jób 38,41; Zsolt 147,9). A legendák szerint remete szentek – Remete Szt. Pál és Szt. Antal – táplálója a sivatagban. • A középkorban, akár az antik világban, a ~ egyaránt volt negatív és pozitív megítélés tárgya. A ~ és a varjú hasonlósága miatt gyakran szimbolikájuk is keveredett. Plinius és epigonjainak leírásai, valamint a keresztény értelmezések alakították a képét. A varjúval együtt, lévén feketék és döghússal is táplálkoznak, a démoni erők, a gonosz madara. Az egyházatyák a madár erős, rekedt károghását a *cras, cras* ('holnap, holnap') szavá változtatták át, utalva ezzel **lustaságára, halogató életmódjára**. A keresztény szimbolikában ezt azokra értették, akik halogatták a bűnbánatot.⁹ A későbbi korokban is rendre felidéztek ezt az értelmezést a legkülönfélébb irodalmi műfajokban. Az Isidorus által közölt két alapvető ismérvtől (kivájja a holtak szemét, fiókáit csak akkor táplálja, ha a tolluk fekete)¹⁰ a középkori szimbolikus értelmezés számára kisebb kiegészítésekkel alapvetőnek bizonyult.¹¹ Az enciklopédiák és a bestiáriumiak különbözőképpen értelmezik: hol a prédikátor, hol a bűnös lélek jelképe. Maga az **ördög**, mert holtak szemén keresztül az aghoz akar jutni, ahogy az ördög elpusztítja az ember józan ítélőképességét; Noé bárkájára sem tért vissza a ~, mert külső érdekek visszatartották. Pozitív színben is feltűnik, amikor a **jó prédikátorhoz** hasonlítják, aki (ahogy a ~ csak a fekete tollú fiókáit eteti) a bűneiket megbánó, igaz lelki táplálékra vágyó hívőket gondolja; ugyanakkor a madár a világi hívságokban elmerülő, „böjtök is hússal élő” főpapokra is vonatkoztatható.¹² A ~ több szent cselekedeteiben szerepet kap, amikor segítséget, védelmet nyújt, eledelt visz, amiről a szentek életrajza – Szt. Benedek, Remete Szt. Antal, Remete Szt. Pál, Szt. Elmo és mások esete – beszámol. Ikonográ-

fiáját tekintve könnyen felismerhető a madár fekete színéről és jellegzetes csőréről.¹³ Gyakran ábrázolják, amint holtak szemét vájja ki,¹⁴ de fekete tollú fiókáit etetve is megjelenítik.¹⁵ • A ~ újkorban továbbörökítette szimbolikáját. Hangsúlyt kapott a ~ **eszességére** vonatkozó, antik szerzők által is elmesélt eset, miszerint a madár követ hord az edénybe, hogy az annak alján lévő víz szintje emelkedjen, és így szomját olthassa.¹⁶ Ugyanakkor az antik aiszóposzi mesére építve azt is, aki maga idézi elő saját romlását, a →kígyót zsákmányoló ~val jelképezik.¹⁷ • A csőrében gyűrűt tartó ~ több európai fejedelmi család, köztük a Hunyadiak címerállata, aminek háttérében egy 7. sz.-i angol-szász király legendája áll: Szt. Oszvald menyasszonyát egy csőrében gyűrűt tartó ~ kérte meg. A 13. sz.-ban, Magyarországon alapított, 1309-től pápai jóváhagyással működő Első Remete Szt. Pál rendjének címerállata a két →oroszlán fölött, csőrében kenyeret, egyes ábrázolásokon gyűrűt tartó ~. A pálosok jelmondata: *Duplicavit annonam* (Mekkettőzte a járandóságot) arra utal, hogy a Remete Szt. Pált kenyérral tápláló ~ nem egy fél, hanem egy egész cipót hozott Remete Szt. Antalnak. Egyes nézetek szerint a Hunyadi család címerében szereplő ~ a pálos rend ~jelképéből eredeztethető. Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* a Noé bárkájába vissza nem térő ~t az istentelenek ábrázolójának nevezi, „kik az isten Anyaszentegyházából eltávoznak, mellyért Istentől meg-is vettek, hogy jövendőben a' mennyország kapuján bé ne mehessenek”. A hamis és fősvény tanítók jelképének tartja „kinek semmi gondja nints az Istennek bárkájára [...] a' veszendő kintsnek gyűjtésében foglalatoskodnak”. Pozitív értelemben, az Én 5,11-re utalva, jelentheti „Krisztus Anyaszentegyházának tudományá”-t, amely az üldöztetések, rágalmak következtében feketének látszik, bár belül megőrzi fehérségét. Az elretentő kinézetű és hangú ~, bár „mind

Holló. Sárváry Eöry, *Madárvilág*

színével, 's mind szavával kedvetlen dolgot láttatik jelenteni", a bűnös lelkeket elrettentő törvényt testesíti meg. Negatív értelemben ördögi madár: a szemet kivájó ~ átvitt értelemben a lelki vakság okozója. Fenyegető káromása „ki-ábrázolja lehet az istentelenül uralkodóknak”, a népre leselkedő romlás előre jelzője.¹⁸ Bod Péter biblialexikonja negatív jelentéseit hangsúlyozza: „ábrázolja mind az Ördögöt, mind az eretnek tudományú embert, a 'ki a' bűnnek pusztájában lappang kétséges két értelmű beszédével, az Eklézsiában kellett igyekezni magát: a Hitnek szeméit, mint a Holló, ki-vájni szereti.”¹⁹ • A ~ a Hunyadiak címerállataként a magyar művelődéstörténet egyik legismertebb madara. Színe – akár fekete, akár fehér – külön jelentéssel bír, a vele kapcsolatos népi hiedelmek inkább taszító, mint vonzó madárrá teszik. Elsősorban romantikus szemléletű írók, költők említik. Vörösmarty Mihály a *Zalán futása* 6. énekében a **halál**, az elmúlás egyik végrehajtójaként: „Veszni jövé-e szerencsétlen, körmébe az éhes / Medvéknek, s étkül a bolygó rókafiaknak? / Tiszta kökény szemedet hollók vájják-e, fehérllő / Ékes tagjaidon férgek lakozása leend-e?” Arany János *Vörös Rébék* c. balladájában hasonlóan, dögevőként szól róla: „Most ebédre, hollók, varjak / Se-regestül, aki van / De szemét ne bántsa senki / Azzal elbánok magam.” Petőfi Sándor *A puszta télen* c. versében a betyár a szabadság képviselője, akire a világ vadállatai vár-

nak: „S csak félig mutatják / A betyár alakját, / Kit éji szállásra prüsszögve visz a ló... / Háta mögött farkas, feje fölött holló.” Babits Mihály *Turáni induló* c. versében az ösmagyar mítosz állata: „Széltől ellett ménünk táltos, / Varju, holló ránk kiáltoz”. Az Öszö-vetségben leírt vízőzön alkalmával megjelenő ~ kudarcát használja jellemzésre Beöthy Zsolt *Kálózdy Béla* c. regényében, Herczeg Ferenc *A fogyó hold* c. regényében viszont a marconaság és a **kegyetlenség** jelzése („Ismerlek, uram; aki véled tréfálkozni mer, azt hollók szaggatják meg”), Jókai Mór *Börtön virága* c. kisregényében a **halált** szimbolizálja. Madách Imre a színe alapján csinál belőle szimbólumot: „Ordít a bérc, üvölt a fergeg, / Villámot szórnak barna fellegek, / Az éj széttárja holló szárnyait, / Jaj, kit most utja rengetegbe vitt.” (*A reform szelleme*) • Az európai és magyar népi kultúrában az állatmesék gyakori szereplője, legjellemzőbb attribútumai fekete színe és káromó hangja. Általában negatív asszociációkat vonz, vészjósító előjelként, a halál madaraként jelenik meg. A *hét* (ill. három, kilenc, tizenkét) *holló* (vagy hattyú, daru, karvaly, haramia) c. tündérmesének²⁰ a magyar nyelvterületen 36 változata ismert, amelyek cselekményében egy anya elátkozott fiai ~alakban élnek, míg lánytestvérük meg nem váltja őket. A variánsok egy részének forrása valószínűleg egy 19. sz.-i ponyvanyomtatvány („A Hattyúlovag”),²¹ ill. az ismert Grimm- és Andersen-mesék. Aiszóposzi mesék is forrásként szolgáltak, pl. *A róka és a holló* vagy *Az idegen tollakkal kevélykedő holló* közismert története.²² A madár gyakran megjelenik a magyar szólásokban, közmondásokban is. A közmondások a mesékben is hangsúlyozott tulajdonságait domborítják ki, pl.: „holló fészken hattyút keres” (hitvány emberek társaságában – hiábavaló fáradozással – derék embert keres); „holló nem mossa el a feketéjét” (aki alávaló, bűnös, nem lesz több feddhetetlen); „rossz hollónak rossz to-

Holló mint a halogatás szimbóluma. Ripa, *Iconologia*, 1997

jása / Fekete hollónak fekete tojása” (hitvány embernek a fia is hitvány); „holló hollónak nem vájja ki a szemét” (a cinkostársak nem ártanak egymásnak). További, a madár színére utaló közmondások: „ritka, mint a fehér holló” (nagyon ritka, csak elvétve akad); valamint „holló volt, hattyú lett” (megőszült). A ~ ezzel együtt az átok, rosszakarat kifejezésének is eszköze: „hollók vájják ki a szemét! (pusztuljon el!).²³ Utóbbinak további változata is ismert.²⁴ A ~ szónak archaikus, tájnyelvi alakjai a következők: hollú, holó²⁵ és halló.²⁶ A madár a nagypénteket övező hiedelmeknek és szokáscselekvéseknek is része a zagyvarékesi (Jász-Nagykun-Szolnok m.) gyűjtés szerint: „A holló mindig nagypénteken fürdeti a fiát. Az másszor sose fürdeti [...] csak nagypénteken”.²⁷ A hiedelem szerint nagypéntek reggelén indokolt patak- vagy folyóvízzel megmosakodni, mert a ~ korábban ott fürdette a fiát. A karancskeszi (Nógrád m.) adat szerint, ha fiatal lányok a vízben haját mostak, dús és hosszú fonatra számíthattak.²⁸ Ugyancsak Karancskesziben a madarak tömeges előfordulása miatt alakult ki a Hollós helynév.²⁹ A ~ érdes, károgo

hangja – mint a varjúval közös tulajdonság – jelenik meg egy cséhtelevi (Bihar m.) gyermekmondókában: „Varjú, holló károg / Sunyi macska nyávog.”³⁰ • A magyarországi művészetben sokféle szimbolikus értelmet hozhat: **Isten parancsa, gonosz, bűnösség, halál, torkosság, fös vénység.**³¹ A döghúst evő ~ a földi **mulandóságot** szimbolizálja, pl. Johann Gerhard *Liliomok völgye* (ford. Inczedy József, Pozsony, 1774) c. műve illusztrációján.³² A ~ szentek zooattribútumaként, legendaszereplőként is megjelenik: Illés próféta-, Szt. Benedek-, Remete Szt. Pál-, Szt. Vitus-, Apollón-, Pallasz Athéné-ábr.-okon. A ~ vigyáz a pusztában élőkre vagy kivetettek, ételt hord nekik, őrzi holttestüket. Szt. Vince mezőre kidobott holttestétől a ~ elűzi a farkast, ábr. pl. Magyar Anjou Legendárium miniatúráján.³³ A ~ csőrében kenyérral megjelenik a magyar pálos rend címerében. Ennek ábr.-át l. pl. a Magyar Anjou Legendárium miniatúráján, boltozati zárókövön a Buda feletti Szt. Lőrinc pálos kolostorból (15. sz.);³⁴ a túskevári pálos templom Hyngeller János faragta sekrestyeszekrényajtón (1754, ma Somlóvásárhelyen); Lieb Ferenc falképein a tőketerebesi pálos templomban (1777, Trebišov, Szlovákia).³⁵ Szt. Oszvaldot gyűrűt csőrében tartó ~val szokták ábrázolni, mert legendája szerint egy szelíd ~val gyűrűt küldött messze élő pogány menyasszonyának. A szepeshelyi főoltár Szt. Oszvald alakjában Mátyás királyt ábrázolja (1470–1478, Spišská Kapitula, Szlovákia).³⁶ A ~ **Apollón madara**, ábr.-a pl. az Ovidius *Átváltozások*-jeleneteit illusztráló falfreskón a sziráki kastély dísztermében (1780 k.). Az ábr.-ok Johann Wilhelm Baur 1641-ben, Bécsben megjelent 151 Ovidius-illusztrációt tartalmazó metszetsorozata nyomán készültek.³⁷ Heraldikai elemként a ~ több 15. sz.-i család címerében is szerepel. Mint Corvin Mátyás címerállata, l. pl. a budai palota majolikapadlóján és pilaszterein (1480–1490), fedeles díszszerlegen, az ún. Mátyás-serleg az Esterházy-kincstár-

ból (1481); a visegrádi palota oroszlános kútján (1473); a Herkules-kúton (1484–1485). Az ún. Mátyás-kálvária talapzatán (1485–1490) három szfinx tartja Mátyás király címerét. L. továbbá: Hunyadi-címeres gyámkő a kolozsvári Wolphard–Kakas-ház zodiákus termében Wolphard István építkezéséből (1586 előtt, Cluj-Napoca, Románia).³⁸ A Tacitus corvina aranyozott kötéstábláján is látható Mátyás címere (1480–1490, Buda).³⁹

- 1 PLIN. *NH* 10. 15.
- 2 *Ov. Met.* 2. 531 skk.
- 3 *SEN. Ben.* 2. 29. 1; PLIN. *NH* 7. 153.
- 4 *HOR. Epist.* 1. 16. 48.
- 5 *ARIST. Phgn.* 6. 811a 35.
- 6 *Ov. Met.* 2. 540.
- 7 PLIN. *NH* 10. 121.
- 8 *AIL. NA* 7. 7.
- 9 *Ashmole 1511*, 867.
- 10 *Etyim.* 12. 7., 43.
- 11 *Bart. Angl.* XII, 10; *Brunetto*, 157; *BT.* XII.
- 12 *Hugo Folieto Aviarium*, XL; *Ashmole 1511*, 906–910; *Bodley 764*, 159.
- 13 *Oxford, Bodleian Library*, Ms. *Ashmole 1462*, f. 59r; *Párizs, BnF*, lat. 14429, f. 101r; *Bodleian Library*, Ms. *Lyell 71*, f. 12v; *Hága, Museum Meermanno*, MMW, 10 B 25, f. 34r.
- 14 *Párizs, BnF*, fr. 1951, f. 6v.
- 15 *Oxford, Bodleian Library*, Ms. *Bodley 764*, f. 79r; *Bodleian Library*, Ms. *Douce 308*, f. 90r.
- 16 *AIL. NA* 2. 48; *CAMER.* III, 79; *PICIN.* 112.
- 17 *AISOP* 82; *CAMER.* III, 82; *PICIN.* 112.
- 18 *MISKOLCZI 1702*, 383–390.
- 19 *BOD 1746*. 99.
- 20 *AARNE–THOMPSON 1961*, 451.
- 21 *BUCSÁNSZKI 1874*.
- 22 *AARNE–THOMPSON 1961*, 57; 244.
- 23 *O. NAGY 1966*, 288.
- 24 *B. LŐRINCZY 1988*, 980.
- 25 *Uo.*
- 26 *SZINNYEI 2003*, 879.
- 27 *PÓCS 1964*, 146.
- 28 *FEJŐS 1985*, 194.
- 29 *Uo.*, 113.
- 30 *FARAGÓ–FÁBIÁN 2004*, 180.
- 31 *LCI* 3 489–491; *SEIBERT 1986*, 123; *DÁVID 2002*, 111–112; *DITTRICH 2004*, 375–379; *MAMŰL IV*, 2005, 160.
- 32 *From Academic Art 2000*, 158–159; *KNAPP 2003*, 19. KÉP; *KNAPP–TÜSKÉS 2003*, fig. 34.
- 33 *Magyar Anjou 1975*, 87.
- 34 *Budapest, BTM*, 368.

- 35 *MÉ 1973/3*, 208; *Magyar Anjou 1975*, 161; *Rózsa 1998*, 138. kép; *MÉ 2000/3–4*, 167–186; „*Látjátok feleim...*” 2009, 327; *PIGLER 1974*, Taf. 138; *Pálosaink 2014*, 30–33, 63, 85.
- 36 *MÉ 1959/3*, 232–250; *MÉ 1973/4*, 255; *MÉ 1978/2–3*, 210; *Matthias Corvinus 1982*, Abb. 11–12; *KOVÁCS 1983*; *Pannonia Regia 1994*, 334; *MÉ 2005/3–4*, 205–244; *KERNY 2007*; *Hunyadi Mátyás 2008*, 357; *Műtárgyak 2014*, 52–56.
- 37 *MÉ 1988/3–4*, 212–230.
- 38 *AH 1974/2*, 334–336; *AH 1991/2*, 157–164; *KOVÁCS 2003*, 36.
- 39 *MÉ 1968/1–2*, 2.

HÜDRA/HIDRA

Jelentése: mérgező szörny, eretnekség, irigység, hitványság, bűn/hét főbűn

A Lerna mocsarában tanyázó, három, öt, hét, kilenc vagy még több sárkányfejjel ellátott, kigyótestű szörny a ~, aki a környéken minden élőlényt elpusztított. • A görög mitológia szörnyeinek egyike: hatalmas vízikigyó, a középső feje halhatatlan, a két szélső helyett, ha levágják, kettő-kettő nő újra, a lehelete mérgező. Héraklész második munkája volt a lernai hüdra megölése, amit Iolaosz segítségével hajtott végre, aki a szörny levágott fe-

Hüdra egyik levágott fejével. CC

Áttérőt támadó hüdra. Ripa, *Iconologia*, 1618

jei után maradt sebeket fáklyájával kiégette.¹ Héraklész a megölt szörny epéjébe mártotta nyilának hegyét, és így tette lövéseit halálossá. • Az ókori szerzőknél felidézett **mérgező szörny** Isidorus szerint – a →sárkány egyik fajtája, számos fejjel – csak mese; valójában egy hely elnevezése, ahol több helyen víz tört fel, ami a közeli várost pusztította, s amikor egyik nyílását elzárták, újabbak nyíltak meg. Héraklésznek sikerült lecsapolni a helyet, s a ~ a vízről kapta nevét.² Ő maga Szt. Ambrusra hivatkozik, aki a mesebeli ~t az **eretnekség**hez hasonlította, amely, bár sebekből vérzett, elburjánzott.³ A bestiáriumok azonban meglehetősen ritkán emlegették a sokfejű mitologikus lényt, különösen a hét főbűn jelképe lehetett annak tudatában, hogy a hétfejű ~, ahogy Isidorus mondta, csak mese.⁴ Néhány bestiárium összefoglalja Héraklész munkájának történetét, Isidorus leírásait és értelmezését. Ikonográfiáját tekintve, a kódexek díszítő elemeként, jószerivel csak az ábrázolt fejek számában van eltérés. A középkorban a megjelenítése és szimbolikája nem volt számottevő. (A bestiáriumok és enciklopédiák is a ~ nevével könnyen ösz-

szekeverhető *hydros*ról, a →krokodil egyik fő ellenségéről annál bővebben szólnak, ám a két képzeletbeli állatnak semmi köze sincs egymáshoz. Néhány bestiárium szerzőjét is megzavarta a névhasználat, mert van, ahol a krokodil gyomrát szétrágó *hydros*nak több fejet tulajdonítottak, s a levágott feje helyére újak nőnek, akár a mitológiai ~nak.⁵ Máshol a sokfejű ~ról szólnak hozzátéve, hogy igen fél tőle a krokodil.⁶) • A reneszánsz korban elsősorban a mitológiai történet és az ókori szerzőktől vett idézetek dominálnak az ismét gyakran megjelenített ~ esetében is. Az emblémáskönyvek a számos bűn közül a Lerna mocsarában tanyázó és a nagyerejű Héraklész által megölt ~t az **irigység** egyik jelképének tekintik, aki, hogy árthasson, saját fájdalmával sem törődik.⁷ A ~ „bűzös lehelete és mérge megöl minden más mérgező állatot, úgy az irigység másra nem hajt, mint hogy mások mind lelki, mind anyagi javait tönkretartsa. S ahogy a hüdra egy fejét levágják egyre több nő helyette, ilyen az irigység is, amelyet az ember az erény hatalmával próbál elfojtani, annál inkább erőre kap az erény ellenében.”⁸ A **hitványság**, avagy általában a **bűn** a ~ alakját ölti, akit egy aránytalan törpe mellett ábrázolnak, lévén maga a bűn is mértéktelen az erényhez képest: ebben az esetben hét feje van, a hét főbűnt jelképezve.⁹ Ripa **Áttérés** emblémáján is szerepel a támadó pózban lévő ~, mint aki az áttérni kívánó, Isten felé néző alakot a hét főbűnt jelképező fejével le akarja győzni.¹⁰ Az antik hősök tetteit, mitológiai jeleneteket kedvelő reneszánsz művészetekben (és a későbbi klasszicizáló megjelenítésekben) rendkívül gyakori volt a ~, s különösen Héraklészsal vívott harcának az ábrázolása: egyik leggyakrabban felidézett kép Antonio Pollaiuolo *Hercules és a hüdra* c. festménye (1470 k.),¹¹ amelyen a hős a határozott, magabiztos reneszánsz ember képe. • A magyar művészetben is mitológiai jelenetekben a leggyakoribb az ábr.-a: pl. freskó Bruckent-

hal Sámuel nagyszebeni (Sibiu, Románia) palotája Herkules-termében.¹² Politikai/háborús értelemben gyakori még a megjelenítése. A legyőzött Ausztriát jelképezi a vörös márványból faragott Hercules-kúton Mátyás király visegrádi palotájában. A lernai ~val küzdő Héraklész Mátyás király III. Frigyes elleni küzdelmeire és Bécs 1485-ös elfoglalására utal.¹³ A hétfejű ~ ugyancsak Ausztriát jelképezi Daniel Warou II. Rákóczi Ferencnek erdélyi fejedelmi beiktatására készült érmén. A ~val küzdő Héraklész a szabadságért küzdő Magyarországot jeleníti meg.¹⁴ Daniel Wolff erdélyi szász evangélikus lelkész Rákóczi-szabadságharcra foglalkozó, *Hydra Transylvanica* (1708) c. császárpárti művének egyik illusztrációján (Brassó [Braşov, Románia], Honterus levéltár) ez az allegória megfordul: Héraklész a

német császár és a császári seregek, a ~ pedig a Rákóczi-szabadságharc által Erdélyben támasztott háború.¹⁵

- 1 HES. *Theog.* 313 skk. HYG. *Fab.* 30; APOLLOD. 2, 77 skk.
- 2 *Etym.* 12, 4, 23; 11, 3,34.
- 3 Uo., 11, 3, 35.
- 4 *Ashmole 1511*, 1009; *Bodley 764*, 190–191.
- 5 B. T. XXVI.
- 6 B. V. XLVI.
- 7 CAPACCIO *Impr.* III, 8; Pier. Valer. 214.
- 8 RIPA 1618, 268.
- 9 Uo., 461–462.
- 10 Uo., 589–590.
- 11 Firenze, Galleria degli Uffizi.
- 12 *AH* 1996/2, 177–187, 56. kép.
- 13 PIGLER 1974, Taf. 205; *Pannonia Regia* 1994, 38; GALAVICS–MAROSI–MIKÓ–WEHLI 2001, 229–230; BUZÁS 2001.
- 14 *MÉ* 1988/3–4, 162–185; GALAVICS–MAROSI–MIKÓ–WEHLI 2001, 352. kép.
- 15 *MÉ* 2008/2, 303–312.

Í

ÍBISZ

(*ibisz, ibis, ybex*)

Jelentése: **Egyiptom, öntisztítás, öngyógyítás, szív, bűnös lélek, egészségesség**

Íbiszek. CC

Hófehér színű madár, fekete tolldíszítéssel a vállán és a hátán. Feje fekete. Hosszú fekete csőrével kisebb állatokat, tojást, hulladékot keres az iszapban. Gyakran dögökkel, öszszetört madár- és krokodiltojásokkal táplálkozik. • Az egyiptomi, más néven szent ~¹ az ~félék családjába tartozó faj. Az ókori Egyiptom jellegzetes állata, miként a →krokodil és a →víziló. A madár európai ismertségét az egyiptomi Ízisz és Ozirisz kultuszának köszönhette, amelynek Rómában és a provinciákban is (pl. a szombathelyi [lat. Salaria] Iseum) sok híve volt. Az ~ nem Ízisznek volt a szent állata, hanem az ég uraként és a bölcsesség isteneként tisztelt Thotnak, akit ezért ~ként vagy ~fejű emberként ábrázoltak. A görögök Thotot Hermésszel azonosították, gyógyító istenként Hermész Triszme-

gisztosz (háromszor legnagyobb Hermész) néven tisztelték, és a nagy csőrével környezetét minden ártó lénytől és dologtól megtisztító, a gyógyító **öntisztításáról** is ismert ~² tekintették szent madarának. Az ~ a szívet szimbolizálta, amely Thot–Hermész védelme alatt állt. A tollának varázserőt tulajdonítottak: a krokodil pl. ha megsimították vele, nem tudott megmozdulni. Aki megölte a szent madarat, halállal büntették. Az ~t halála után bebalzsamozták, és lehetőleg Thot/Hermész Triszmegisztosz szent városának, Hermopolisnak a szentélyeiben helyezték el. Az ~ – miként a krokodil – **Egyiptom** szimbóluma és az egyiptomiak hatalmi jelvénye. • A Bibliában tisztátalan madár (Lev 11,17). • A középkori bestiáriumok fő forrása, a *Physiologus* görög verziója szerint az ~ folyók és tavak partján időzik és döglött →halakkal táplálkozik, mert nem tud úszni, ezért nem merészkedik be a vízbe, ahol tiszta, élő halat foghatna. A hívő tehát merüljön meg a hit vizében és tanuljon meg spirituális értelemben a tiszta erkölcsök tengerében úszni.³ Az ~ valamennyi *Physiologus*-változatban a megbánást nem tanúsító, megátalkodott **bűnös lélek** jelképe, aki csak a test nyújtotta élvezeteknek él, nem lép be a keresztség vizébe és nem a tiszta, spirituális gyümölcseivel él. Megelégszik azzal, amit a tenger/tiszta, keresztényi spiritualitás kivett magából, és nem a lélek gyümölcseivel táplálkozik. Pálnak a galatákhöz írt levele az a hivatkozási pont, amelyet az ~szel hoznak kapcsolatba e szövegek: „A Lélek gyümölcse pedig a szeretet, öröm, békesség, türelem, kedvesség, jóság, hűség, szelídség, önmeg-

tartóztatás” (Gal 5,22–23). Ezzel szemben „a test cselekedetei nyilvánvalók: paráznaság, tisztátalanság, bujaság, bálványimádás, mágia, ellenségeskedés, viszálykodás, versengés, harag, veszekedés, széthúzás, szakadás, irigykedés, részegeskedés, tobzódás és hasonlók” (Gal 5,19–21).⁴ Isidorustól vették a bestiáriumiak azt a tulajdonságát, hogy kígyótojással táplálkozik, ezért a →kígyó menekül előle. Beszámol a madár **öntisztításáról** is⁵: eszerint csőrével vizet önt végbélnyílásába és így purgálja magát. **Öngyógyításáról** a bestiáriumiak is rendre beszámolnak.⁶ Ikonográfiájában is igen gyakori ennek a mozzanatnak a megjelenítése még az újkorban is.⁷ Philippe de Thaün bestiáriuma magyarázza az ~hez köthető szimbólumokat, igaz a →golyával rendre keverve, ybex néven: a tenger a Szentírás; a víz a tiszta ember tudása és tápláléka; a hús a test élvezetei és bűnei; a spirituális táplálék, amivel legyőzi az ördögöt.⁸ Hasonlóan gazdag szimbólumokban Gervaise verses bestiáriuma, amely az ~t a tengerjelképek sokaságához kapcsolja.⁹ Guillaume Le Clerc nem is ismeri francia elnevezését, latinosan ybexmadárnak nevezi, de tulajdonságai és szimbolikája egyértelműen az ~hez kötik.¹⁰ Más bestiárium esetében is előfordul, hogy bajban van az úszni nem tudó, tiszta vizet kerülő, döghússal élő madár elnevezésével, ám egyértelműen a világi bűnökben vétkes, megtisztulni nem képes ember szimbóluma.¹¹ Ikonográfiáját tekintve az ~t vízparton ábrázolják, döghússal,¹² döglött halakkal,¹³ kígyótojásokkal, kígyókkal körülvéve,¹⁴ miközben fiókáit táplálja.¹⁵ • A reneszánsz korban az antik szerzők leírásaira támaszkodva, Plinius és Ailianosz olvasata domináns.¹⁶ Plinius az egyiptomi ~re hivatkozva utalt arra az öngyógyító tulajdonságára (végbélnyílásán keresztül kiveszi a felesleges ételmaradékot), amely a középkori szimbolikájának is fontos része: „horgas csőrével áttisztítja testének azt a részét, amelytől leginkább függ az egészsége, hogy onnan kiürüljön az étel-

Fekete íbisz. Aldrovandi, *Natura picta*

maradék”.¹⁷ A felfedezett hieroglifaolvasatok szerint a **szív** jelölésére egy ~t rajzolnak, mivel Hermész Triszmegisztoszhoz köthető, aki minden szív ura volt.¹⁸ A (bebalzsamozott) szív és az ~ közötti hasonlóság ókori eredetű megfigyelés. Plutarkhosz és Ailianosz leírását is felidéztek: ha a madár a fejét melle tollai közé dugja, teste szív alakot vesz fel.¹⁹ Az emblémáskönyvek szimbolikájában az ~ – az →elefánttal együtt – **Egyiptomot** jelképezte, olyannyira, ha elviszik onnan, rövid időn belül bele is pusztul.²⁰ A madár öntisztítása szintén fontos ismerve maradt, s ezzel az **egészségesség** szimbóluma.²¹ Mivel egyfajta hiedelem szerint a →baziliszkuszt ~tojásból születik, ha a jó alapokból mégis rossz dolog jön létre, egy ~t ábrázoltak baziliszkusszal. E hiedelemnek az oka az volt, hogy – a bestiáriumiakban is leírt módon – az ~ kígyótojással is táplálkozik. A lusta ember jelölésére egy krokodilt ábrázoltak, fején ~tollal, amely mozdulatlanra tesz.²² Mitológiai jeletek ábrázolásakor (pl. Hermész/Mercurius szekerét húzva) gyakran ~t jelenítettek meg

(vagy a vele olykor felcserélhető gólyát).²³ • Az ~ – más távoli vidékek madaraihoz hasonlóan – Magyarországon csak állatkertekből ismerős. Egyetlen szépirodalmi említése is esetleges, bármely madár neve szerepelhetne Ady Endre *Be szépre-nőttél bennem* c. versében, ahol előfordulása feltehetően a különlegességet jelzi: „Sorsom fokára / Szerelmes íbisz-pelyhek / Most már fészket-kérről cipelnek.”

1 PLIN. *NH* 10. 87.

2 Uo., 8. 97.

3 *Phys.* 40.

4 *Phys. lat. B.* XIV.

5 *Etym.* 12, 7, 33.

6 *Phys. lat. B.* -IS. XIV; *Ashmole 1511*, 942–943; *Bodley 764*. 136.

7 Pier. Valer. 222.

8 PhdTh. 2645–2678.

9 Gerv. 1177–1272.

10 Guill. Clerc. 1171–1222.

11 *BM XLII*.

12 Párizs, BnF, fr. 1444b, f. 246r; London, British Library, Royal Ms. 2 B. vii, f. 99r.

13 Koppenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4°, f. 35r.

14 New York, Morgan Library, Ms. M.81, f. 64r; Hága, Museum Meermannno, MMW, 10 B 25, f. 29v.

15 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 66r.

16 PLIN. *NH* 8. 97; AIL. *NA* 2. 35, 38; 10. 29.

17 PLIN. *NH* 8. 97.

18 HORAP. I, 36.

19 PLUT. *Quaest. conv.* 4. 5, 2, 670c; AIL. *NA* 10. 29.

20 AIL. *NA* 2. 38; Pier. Valer. 221–222; PICIN. 125.

21 Pier. Valer. 222.

22 Uo.

23 RIPA 1618, 65.

J

JÉGMADÁR

(*alcyon*)

Jelentései: **óceán madara**, „**jégmadár napjai**” – „**dies halcyonides**”; isteni gondviselés attribútuma, anyaszentegyház, nyugalom, béke, előrelátás, házastársi együvé tartozás

Kisebb folyók és patakok partján halászó madár. Erdőszeleken is él. Igazi halivadék-pusztító. • A ~ és a →irány görög eredetű mítosz tragikus szerelmi történet. Alkioné, Aiolosz szélisten leánya és Kéüx boldog házasságban éltek, és Zeuszhoz és Hérához hasonlították magukat. A főisteni pár megharagudott rájuk, és Alkionét ~rá, Kéüszöt sirállyá változtatták. Ovidius elbeszélésében Kéüxöt hajóútján tengeri vihar érte, és vízbe fulladt. Holttestére Alkioné talált rá a tengerparton. Zeusz mindkettőjüket ~rá változtatta, így madár alakban éltek tovább a szerelmüket. A költés idejére Aiolosz mindig szélcsendet parancsol, így segítve „unokái” világra jöttét.¹ A mítosz „természettudományos” kiegészítését Arisztotelésznél olvashatjuk, aki beszél a „jégmadár napjai”-ról,² a téli napéjegyenlőség viszonylag viharmentes időszakáról. Plinius igen részletesen leírja a madarat és főleg költési szokására fordít megkülönböztetett figyelmet: a téli napéjegyenlőség előtt hét nappal rak széttörhetetlenül erős fészket valószínűleg halszállkából, minthogy ő maga is hallal táplálkozik. Ebben az időben, a *dies halcyonides* idején ugyanis a tenger nyugodt.³ • A Bibliában nem említik a ~t. A középkorban viszont a ~ sajátos fészkekrakása megmozgatta

Jégmadár sziklán tojásaival. CC

a szimbólumokban gondolkodó ember fantáziáját, s ha Plinius különösen fontosnak ítélte meg a költési szokását, Isidorus sem marad el tőle. A ~, az „**óceán madara**” téli fészkekrakásáról beszél a tenger lagunáin: amikor a ~ költ, a szelek lecsendesülnek, a tenger is nyugodt hét napon át.⁴ A bestiáriumok is ezt az ókori és Isidorus által is továbbított szokatlan költési idejét hangsúlyozzák: a ~ a tél közepén rakja le tojásait, amikor általában a legviharosabb a tenger. Amíg azonban költ, a szelek alábbhagynak, a tenger nyugodt hét napon át, amíg ki nem kelnek a csibék. További hét napon át táplálja kicsinyeit: a magyarázat szerint ez a tizennégy nap, a tengerészek által „**jégmadár napjai**”-nak nevezett szélcsend ideje Isten kegyelméből adatott viharmentes idő.⁵ (Valójában ez a karácsonyt közvetlenül megelőző és kb. a vízkeresztig tartó nyugodt időszak.) Szt. Ambrus bibliaértelemzése nyújtja a madár történetének és szimbolikájának legkompaktabb leírását. Az Isten kegyel-

méből a ~nak juttatott napok a madár keresztény értelmezését jelzik, és válik így az az **isteni gondviselés** példájává, **attribútumává**.⁶ Boccacciónak az istenek genealógiáját elbeszélő művében számos forrása közül Ambrusra mint mesébe illő költői megfogalmazásra hivatkozik a ~ kapcsán.⁷ Alküoné mítoszát és a ~ történetét a művelt középkori ember ismerte, a világi költészetben az örök szerelem jelképe volt (pl. Petrarcanál a *Cupido diadalmenetében*), ám a madár meglévő szimbolikáját újjal már nem egészítették ki. Meglehetősen szegény ikonográfiája bestiáriumok iniciáléjában, különösebb jellegzetességek nélkül, olykor fiókáival együtt ábrázolva látható,⁸ vagy kék színben, körmei között hangsúlyos úszóhártyákkal,⁹ de kifejezetten élethűen, halakra vadászva is megjelenítették.¹⁰ • Az újkori ~értelmezések követik az ókor óta folyamatosan érvényes szimbolikát. A tengerparton fészekrakó madár költési ideje alatt szünetelő viharok, a szélcsend, a nyugodt tenger a **nyugalom** és a **béke** jelképévé tették a ~at.¹¹ Ripa a **Nyugalom** emblémája esetében részletezi is a fészkek mibenlétét: apró halszállkából és -csontokból, a kardcsapásoknak is ellenálló, erős, tők formájú fészket készít, amelyen nincs lyuk, így még maga a madár is nehezen fér bele. Megemlíti a „**jégmadár napjai**” metaforikus kifejezést is, amely a rómaiaknál arra a néhány napra vonatkozott, amikor tilos volt ítéletet hozni és a pereskedők is felhagytak ügyleteikkel.¹² Isten mellett Szűz Mária gondviselő figyelmét is élvezi a tél idején fészkelő madár, de az újkori szimbolikus látásmódba már tökéletesen beilleszkedett a bölcs **előrelátás** is, amellyel a kismadár felismeri a maga idejét.¹³ Joachim Camerarius egyik emblémája, amelyen sziklaszirten épített fészken álló madár látható a fiókáival, szintén erre a fajta bölcsességre vonatkozik a *Nobis sunt tempora nota* (Felismerjük az időt) mottóval.¹⁴ Kéüksz és Alküoné antik mítosza az újkorban újult erővel tért vissza,

és a házastársi kapcsolat szilárdságának, a **házastársi együvé tartozásnak** egyik jelképe lett a ~¹⁵: l. pl. az *Assistens nunquam desistens* (Soha nem múló támogatás) mottóval Lucarini egyik emblémáján¹⁶. Ripánál a mítoszra való utalás mellett – nem szokványos módon – költészeti recepciótörténet is olvashatunk a ~ra vonatkozóan. A madár fészkeinek szilárdsága, érinthetlensége továbbá asszociációkhoz vezette a barokk fantáziát: a fészkek Szűz Mária érinthetlenségét, szüzességét is jelképezheti.¹⁷ • Miskolczi Gáspár „az igen kedves és gyönyörűséges” madarat a latin elnevezés nyomán halczion néven tárgyalja. Plutarkhoszra és az egyházi szerzőkre hivatkozva fogalmazza meg a keresztény szimbolikáját: egyrészt az egyház számkivetettségének időszakát, valamint az egymáshoz hű ~ pár pedig a gyülekezetenek a „Lelki-tanítók” holtáig tartó szerető gondoskodását ábrázolja. A tengeren költő ~ kifejezheti a „kereszt-viseléseket szenvedő” egyház hányattatásait, a költészkor elcsendesedő tenger, a „(Hálczióni ének)” hétnapos időszaka pedig Isten védelmező szeretetét: „igen jeles kiábrázolója lehet az **Anyaszent-egyháznak** e’ világon Istentől tsudálatuson való megtartásának, mind annyi ellenségek között is”.¹⁸ A 17. sz.-i magyar irodalomban a prédikációk és békeallegóriák elemeként a ~ hagyományos jelentései is megtalálhatók. A ~ költése mint az élet hányattatásai közepette a szűkre szabott nyugalom rövid időszaka, pl. halottbúcsúztató szövegekben szerepel: „E’ világnak dolgát csak úgy vedd eszedbe, / Mint Halcyon madárt az hideg tengerbe; / Latod mindenségből magadat szelveszbe.”¹⁹ A korszak tragikus politikai és valláspolitikai viszonyainak jellemzésekor is éltek a ~ szimbolikájával: a protestáns forrásokban a viharos tengeren költő ~ jelképezheti a protestáns és katolikus felekezeti küzdelmek korában a Habsburgok uralta katolikus és a török betörésektől sanyargatott, köztes területek többszörösen veszélyeztetett

helyzetét, valamint a kálvinista Debrecen-
nek a hányattatások közepette is Isten által
védelmezett státuszát.²⁰

1 OVID. *Met.* 11. 410–748.

2 ARIST. *Hist. an.* 542b 4 skk.

3 PLIN. *HN* 10. 90.

4 *Etym.* 12, 7, 25.

5 *Abdn.* 54v–55r; *Ashomole 1511*, 968–969; *Bodley*
764, 140; Brunetto, 151.

6 AMBR. *Hex.* V, 13, 40.

7 G. BOCCACCIO, *Genealogia Deorum Gentilium*,
XI, 18.

8 Párizs, BnF, Ms. Lat 11.207, f. 22.

9 *Abdn.* 54v; New York, Morgan Library, Ms. M.81,
f. 51v; *Bodley* 764, 140.

10 London, British Library, Royal Ms. 13 B. viii, f. 11r.

11 RIPA 1618, 394.

12 Uo., 528.

13 PICIN. 89.

14 CAMER. III, 55.

15 RIPA 1618, 53–54; PICIN. 90.

16 LUCAR. I, 52.

17 PICIN. 90.

18 MISKOLCZI 1702, 487–492.

19 STOLL-VARGA 1986, 89.

20 CSORBA 2011, 64–73.

K

KACSA

(*anas*)

Jelentése: **szüntelen úszás, vidéki élet, tartalmatlan hápogás, tanácstalanság, bujaság, balgaság**

A ~ a tőkés réce (vad~) egyik háziasított, többnyire fehér színű alfaja. A mostoha viszonyokhoz is jól alkalmazkodik. Gabonafélével, rovarokkal és víziállatokkal, növényekkel táplálkozik. Gyenge szárnya okán repülni nem tud, viszont közismert vízkedvelő életmódja. • Az ókorban a ~ jobban érdekelte a vadászatot és a kulináris élvezeteket kedvelőket, mint az írókat és művészeket. Nem élt olyan közel az emberhez, mint a →lúd, és húsa se volt különösebben élvezetes vagy értékes, amint erről Petronius *Satyricon*-ja tanúskodik: „Csiklandozza az ínyt az Afrikából / szerzett gyöngytyúk, a Colchis-adta fácán / mert nem köznapiak. De hőszinű lúd / s száz színben viritó rucácska úri / izlésünk nem igézi.”¹ A ruca (azaz a réce, ~) vérének gyógyászati célú felhasználását Plinius a szem zúzódásainak enyhítésére javasolja.² A ~ víz közeli költéséről érintőlegesen szól Ailianosz,³ de nyilvánvaló, hogy itt is az éppen kikelt fiókák azonnali és kiváló úszóképessége hangsúlyos. • A Biblia nem említi. • Vízkedvelő életmódjára utal Isidorus is, aki szerint a ~ elnevezése (*ans*) a **szüntelen úszás**ából ered (*assiduitas natandi*). Több fajtáját is megemlíti, sőt a lúd/liba elnevezése is (*anser*) – a két madár közötti hasonlóság és kiváló úszóképességük okán – a ~ nevéből

származik.⁴ A bestiáriumok együtt tárgyalják a két madarat, a tulajdonságaikat is jórészt egybemosva. Isidorus nyomán, e szövegek is szüntelen úszását tekintik egyik legfontosabb ismérvének,⁵ olyannyira, hogy víz (és fű) nélkül képtelen élni. Viszont a termőföldön kárt tesz a vetőmagra szórt ganéja.⁶ • A késő középkor, reneszánsz idején sem sok szerepet kapott, szimbolikája elenyésző. Ikonográfiáját tekintve a középkori kódexekben szép tollazata miatt dekorációs elem lehetett, a bestiáriumokat illusztráló ábrákon vízen úszva,⁷ vagy jellegzetes úszóhártyáival⁸ jelenítették meg. A vidéki élet jellemzésekként, vízben vagy vízparton ábrázolták az újkorban is. • Miskolczy Gáspár *Vad-Kertjében* a →sas elől víz alá menekülő, majd felröppenő ~k „példái lehetnek a jó Keresztényeknek, kiknek-is hasonlóképen az ő veszedelmeknek idején az Égre Istenhez, és az ő Felseje segítségéhez kell folyamodniok”.⁹ • A ~ földrajzi területtől és történelmi kortól függetlenül több ezer éve együtt él az emberrel. Irodalmi alkotásokban nem különösen egyénített szerepeltetése, jellegzetessége a tolla, a hangja és a vízen úszás. Népszerűségét mutatja, hogy a 19. sz.-ban egy hazai gyermekmondókába is belekerült. Juhász Gyula *Magyar táj, magyar ecsettel* c. versében a **vidéki élet** egyik jelölője: „Távolba néznek és a puszta távol / Egy gramofon zenéjét hozza nekik, / Rikácsolón, rekedten iderémlik, / A pocsétában egy vén kácsa gázol.” Babits Mihály *Vasárnapi csendes eső...* c. versében viszont viselkedésükkel és hangjukkal, **tartalmatlan hápogásukkal** az unalmat, az egyhangúságot érzékeltetik:

„Óh az eső rossz mulatság, / nem mulat más, csak a kacsák, / hangjuk mint a vásári síp, / hápog hápog visít visít.” Dsida Jenő *Vendég-lő havas hegyek között* c. versében a szépségüket adja vissza: „Az egyikén két ferde ház előtt, / napfényes, zöld, májusi délelőtt // pocsolólyán uszkál négy fehér kacsa, / arannyal ékes tolluk pamacsa.” • A ~ a **tanácstalan-ság**, a **mohóság** szimbóluma. „Topog, mint kacsa a jégen”, vagyis tanácstalan, töpreng, nem tudja, mit csináljon.¹⁰ Régen, ha valakit erőlyesen eltávolítottak, kitessekelték, azt mondták, hogy „kacsalábon kivezetik”. Ha valaki olyan beteg volt, hogy alig állt a lábán, egyes területeken úgy fejezték ki, hogy „kacsalábon van”.¹¹ A ~láb a mesékben is megjelenik, mint „kacsalábon forgó” csodás palota, amelyben királyok vagy tündérek élnek. A folyamatosan beszélő embert is a ~hoz, vagy a hátsó feléhez hasonlították: „úgy jár a szája, mint a kacsa segge” vagy „kacsát evett vele az édesanyja”.¹² A nagyon mohó emberre is használták a ~hasonlatot: „nyeli, mint kacsa a nokedlit” vagy „annyit eszik, mint a kacsa”. Kedveskedő, régies, kiveszett szólás az „anya után úszik a kacsa” (állandóan az anyja nyomában lévő, őt utánzó kisgyermek). Más állatokkal a szólás Dugonics András gyűjteményében is megtalálható.¹³ Herman Ottó könyvében feljegyezte, hogy Szegeden és környékén a tokféle →halak (viza, tok, kecsege) orrát „kacsa-orrnak” nevezték. A pusztán egymagában lévő ház Hunyad megyében a „kacsagó”. Ha a leány szerelmesen pajkoskodott, hamiskodott a legénnyel, azt Kiskunhalason, Kecskeméten, ill. Szegeden „kacsalódik”-nak vagy „kacsolódik”-nak mondták. A bajlódó embert „kacsalódó”-nak nevezték. Csallóközben a görbe „kacsarda”, pl.: „kacsardán áll a szemé” (az ittas embernek). A gyermekjátékokban is több esetben megjelenik a ~ szó. A gyermekek kedvelt játéka (volt) pl. a kacsázás.¹⁴ „Fürdik a kacsa” vagy „kis kacsa fürdik” kezdetű körjátékot több változatban gyűjtötték

Kacsa. Sárváry Eöry, *Madárvilág*

össze. A lányok körben állnak, középen egy gyermek. A dal végén a középen álló párt választ magának a körből.¹⁵ A lakodalmakban is játszottak hasonló játékot, a kacsázást, egy párcserélős táncot. Békésben és Biharban elterjedt lakodalmi tánc a ~tánc. A táncosok a vőfélyt vagy az első táncost kísérik, utánozzák. Mindenhova utána mennek, legyen az asztal teteje vagy a bútor alja. • A ~ a magyarországi művészetben több szimbolikus értelmet hordozhat: lélek, Krisztus iránti szeretet, hűség, szeretet, házastársi szeretet, **bujaság**, **balgaság**.¹⁶ Heraldikai elemként is feltűnik: a Nádasdy család címerállata két szál természetes náddal körbevett, vízből felszállni készülő vad~, amelynek ábr. l. pl. Nádasdy Ferenc rézkarc ex librisén.¹⁷

1 PETRON. *Sat.* XCIII. ford. Horváth István Károly.

2 PLIN. *NH* 29. 125.

3 AIL. *NA* 5. 33.

4 *Etym.* 12, 7, 51–52.

5 *Ashmole* 1511, 981.

6 Brunetto, 153.

7 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 86v; Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 76v; Bibliothèque Municipale de Reims, Ms. 993, f. 157v

8 Hága, Museum Meermanno, MMW, 10 B 25, f. 36v; Koppenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4°, f. 46v; Párizs, BnF, lat. 6838B, f. 29r

9 MISKOLCZI 1702, 352–353.

- 10 UJVÁRY 2001, 269.
- 11 O. NAGY 1985, 324.
- 12 Uo.
- 13 UJVÁRY 2001, 694–695.
- 14 SZINNYEI 2003, 1004.
- 15 LÁZÁR 2005, 121, 184–185.
- 16 DITTRICH 2004, 99–103.
- 17 MÉ 1970/3, 185–199; MÉ 2014/2, 307–324.

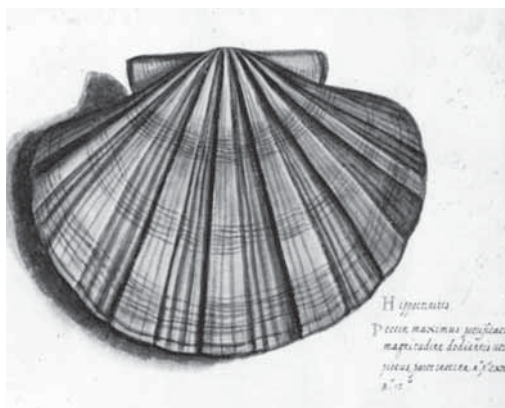

KAGYLÓ/GYÖNGYKAGYLÓ

(*ostrea, ostrakoderma, meleagrina, margaritifera*)

Jelentése: **Ó- és Újszövetség (a ~ két héja), Krisztus születése és feltámadása, Krisztus (gyöngy), Szűz Mária szeplőtelen fogantatása, lelki megtisztulás, Szent Jakab attribútuma, szexualitás, vanitas (az üres kagyló), víz, rejtett erény (zárt ~)**

A puhatestűek közé tartozó ~k, jobbra szimmetrikus, erős záróizmokkal zárt héjjal, rendkívül változatosak. A héjaik közé beszívott vízből szűrik ki a táplálékukat. Bonyolult fajok rendkívül értékes igazgyöngyöt termelnek. A gyöngy~ a számos kagylófajta (lat. *concha*) egyike.¹ • A Nyugat sokáig nem ismerte a gyöngyöt, Nagy Sándor indiai hadjárata tette ismertté és olyan kedveltté, hogy a műkénéi görögök óta használatban lévő borostyánkővet háttérbe szorította. A drága keleti gyöngyökből készített ékszerek divatjáról a görög kultúrában kevés adat van, valódi népszerűsége a római császárkorra jellemző, amikor is az egyik legdrágább és legkeresettebb luxuscikk volt.² Gyöngy nyakláncot nemcsak uralkodók és arisztokraták viseltek, hanem istenszobrokat is díszítettek vele, de nem akármelyikét: Aphrodité, Artemisz, Ízisz, Poszeidón és Apollón szobrán látható gyöngyészter, amelynek mélyebb mitológiai – szimbolikus jelentés nem tulajdonítható. Bár a tenger habjaiból felemelkedő Aphrodité gyakran ábrázolják ~ban, nem ~ban született, és a gyöngy – miként egy

Zarándokkagyló. Aldrovandi, *Natura picta*

tévhit állítja – nem az istennő ~ban születésének az emlékezte. Az ókorban valaha ismert legnagyobb gyöngy Kleopátráé volt. A gyöngy a néphit szerint a harmatcseppből keletkezik. • A Bibliában a tékozló, hivalkodó gazdagság és az asszonyi hiúság elítélendő jele (Péld 31,10; Jel 17,4; 1Tim 2,9). „Az asszony bíborba és skarlátba öltözve, arannyal, drágakövel és gyöngyökkel ékesítve. Kezében undoksággal és tisztátalan kéjjel tart aranyserleg” (Jel 17,4). Ugyanakkor a mennyi értékekre is utalhat: „A mennyek országa hasonlít a kereskedőhöz is, aki igazgyöngyöt keresett” (Mt 13,45). A Mennyei Jeruzsálem leírásakor „A tizenkét kapu tizenkét gyöngy: mindegyik kapu egy-egy gyöngy” (Jel 21,21). • A ~ héja az **Ó- és Újszövetség** is jelképezheti. A gyöngy~ a Szent Sír és **Krisztus feltámadásának** jelképe, ennek révén zarándokjelvény és a zarándokúton ivóedény. **Szt. Jakab attribútuma** és egyben a spanyolországi Santiago de Compostela-i zarándokok jelvénye a *pecten jacobaeus*, azaz a zarándok~. Szt. Rókus zarándokköpenyén is ábrázolják. Egy Szent Ágostonhoz fűződő legenda alapján a nyugati egyházatya egyik attribútuma, ugyanis a tengervíz ~val mérő gyermek cselekedetét Ágoston a Szentháromság titkát magyarázó fejtegetésének reménytelenségéhez hasonlította. • A *Phy-*

siologus különböző változatai mindegyike³ több-kevesebb részlettel hozza az achát és a gyöngy szimbolikus történetét, miszerint a halászok erős zsinagra kötött achát segítségével találják meg a gyöngyöt, amely az osztriga nevű ~ „szüleménye”. Az osztriga hajnalban feljön a tenger felszínére, s az égi harmat, a nap és a csillagok fénye hatására keletkezik benne a gyöngy. A szimbolikát tekintve pontos magyarázatot is kapunk: az achát János, aki megmutatta az igazgyöngyöt, Jézust (Jn 1,29); a tenger a világ; a halászok a próféták; a nap, a hold és a csillagok a harmattal a Szentlélek, „a két félkagyló pedig az Ó- és Újtestamentum”. Isidorus több ~félét említ, de a gyöngy~t kiemelten tárgyalja, amelyet a harmat termékenyít meg.⁴ A fogyó holddal nyerik ki a ~ból a gyöngyöt, mert – Isidorust idézve – a növekvő hold visszatartja a folyadékot.⁵ Nagyon fontos magyarázat, miszerint Szűz **Mária szepplőtelen fogantatásának** jelképe a ~, akitől Jézus születik, akár a gyöngy~ből a gyöngy.⁶ Philippe de Thaün részletes verses bestiáriuma szerint akkor nyílik ki a ~, amikor neki tetszik, és a megszilárdult harmat annyi idő alatt válik gyönggyé, amíg az anya kihordja magzatát.⁷ Máshol azt olvashatjuk, hogy a gyöngy csak akkor lesz értékes, szép, fehér, ha a megtermékenyítő harmat hajnali és tiszta.⁸ A ~ ikonográfiája és a művészetekben való megjelenése a keresztény szellemiség jegyében a **születés** és a **lelki megtisztulás** attribútuma: szenteltvíztartók, keresztelőkutak formáját adja vagy dísz. A ~-anya, gyöngy-gyermek és a születés kapcsolatot közvetíti: Szűz Mária és a gyermek Jézus-ábr.-okon ilyen értelemben szerepel (a számtalan alkotás közül l. pl. Piero della Francesca: *Brera oltárképe*).

- A gyöngy~ és általában a ~ a reneszánsz korban részben az antik forrásokra támaszkodva kap szimbolikus értelmezést, részben – s különösen a barokk kortól – a művészi fantázia kerül előtérbe. A reneszánsz kori festészetben Botticelli *Venus születése* című

Gyöngykagylók a napfényben. CC

képe a legismertebb ~ábr., de mint tenger vagy mitológiai attribútum is gyakran jelenik meg (pl. Raffaello *Galatea diadala* c. freskója⁹). A **szexualitás** egyik állatszimbólumaként látható id. Pieter Bruegel *Hét főbűn* (1558) c. metszetsorozatának *Bujaság* képén. A barokk (különösen a flamand) csendélet-kompozíciókban a ~ keresztény szimbolikája eltűnik, s a születés-halál, a **vanitas** jellegzetesen barokk tematikájához kapcsolódik: az üres ~, mint ragyogó bevonat, a bűn befogadásának jelképe, a lét átmenetiségét, bizonytalan érzetét, a mulandóságát hangsúlyozza (l. pl. Jan Brueghel: *Virágváza ékszerekkel, érmékkal, kagylókkal*¹⁰). A reneszánsz emblémáskönyvek részben megtartják a keresztényi értelmezések lényegét, mint pl. Camerariusnak a harmat által megtermékenyített kagylót ábrázoló emblémája,¹¹ részben új szimbolikát is kölcsönöznek a ~nak az ókori mitológiára építve. Közhelyszerű, hogy „mivel az istennő a tengerből született, ahogyan ezt mindenféle sokan mesélik”,¹² Venus szekerének ábrázolásain az istennő egy ~ tart a kezében; a **víz**, a tenger szimbolikájához is hozzátartozik, mint kötelező attribútum, a különféle →halak, Neptunus, →csikóhalak stb. társaságában.¹³ A zárt ~ művelt és erényes, ám nem hivalkodó embert, azaz a **rejtett erényt** jelképezi, amely a külsejét

tekintve nem túl értékes, de belül magvas mondanivalót tartalmazó könyvekre is alkalmazható.¹⁴ • Miskolczi *Vad-Kertjében* a „gyöngy-termő Csigák” szimbolikáját a „Csiganemokról” szóló részben tárgyalja, részletezve a Mt 13,45 gyöngypéldázatát: „Szép és drága gyöngy tehát az igaz keresztényi vallás, kivált pedig az Evangélium, és abban fel-található Kristus Jézus...”¹⁵ Emellett a ~kat a lelkipásztorokra vonatkoztatja: „a gyöngy az **Evangélium**nak léssen **ábrázolója**, amely cserép edényben hordoztatik, azaz együgyű és emberek előtt megvetett Lelki pásztorok által hirdettetik.”¹⁶ • A ~ nem kimondottan az az állat, aki megmozgatja a fantáziát, legfeljebb a benne termő igazgyöngy kelti fel az érdeklődést. Kuriózum voltát örökíti meg Jókai Mór *Ahol a pénz nem isten* c. regényében. Reviczky Gyula azt foglalta *Talizmán* c. versébe, hogy az igazgyöngy tulajdonképpen a ~ rendellenes működése: „E mellú gyöngye – régi képbeszéd – / Beteg kagylónak kincsét képezé.” Tompa Mihály *A vitorlás csiga* c. versében említi az óriás ~t, amelyre azonban a hozzáfűzött jegyzet sokkal jellemzőbb, mint előfordulása: „Óriáskagyló. *Tridacna gigas*. Die Riesenmuschel. Teste alig több 30 fontnál, de óriási teknőjével gyakran négy öt mázsát nyom. Többnyire nyitva hordja teknőjét, melyet oly erővel képes összecsiccsantani, hogy a hajók vashorgonyát is elmetszi.” Juhász Gyula *Epitáfiumában* a tenger moraja visszhangzik benne: „Mint a kagylóban távoli és tompa / Zúgással sír a tenger, az örök”, Reményik Sándor pedig a száműzetést, a szabadságának megszüntetését illusztrálja vele: „Napoleon Ilona-szigetén, / Redostóban Mikes: / Kivetett kagylók tenger fövényén”. • A magyar néphagyományban a gyöngy~ jelenléte leginkább csak szólásokban mutatkozik meg. Értéke révén kap összehasonlító jelentést: „drága, mint a gyöngy”; bibliai reminiscenciával szólva „gyöngyöt nem szokás disznók elé vetni”; „nem szeméten szedik a gyöngyöt”.¹⁷ • A magyar művészet-

ben **Mária szeplőtelen fogantatása**, szeretet, bujaság, szegénység értelemben szerepel.¹⁸ Szent állat, attribútum idősebb Jakab apostol ábr.-ain: I. pl. **Szent Jakabot** kagylóval a sapkáján megjelenítő freskó, Szeged-Tápé, Szent Mihály-templom (15. sz.), ill. a Szt. Jakabot ~val a köpenyén ábrázoló freskó a balatonkeresztúri templomban (18. sz.). A **születés**, az élet keletkezésének misztériumát ragadja meg Borsos Miklós több műve, pl. a *Vénusz születése* (1966) c. vörösréz domborműve.¹⁹

- 1 PLIN. *NH* 9. 115; 32. 147.
- 2 Uo., 9. 117; 37. 14; SÜET. *Caes.* 50.
- 3 *Phys.* 44.; *Phys. lat. B. Phys. lat. B.-IS.* XXXVII.
- 4 *Etym.* 12, 6, 48–49.
- 5 *Ashmole* 1511, 1037.
- 6 *Phys. lat. B.-IS.* XXXVII.
- 7 PhdTh. 3031–3040.
- 8 Brunetto, 133.
- 9 Róma, Villa Farnesina.
- 10 Milánó, Pinacoteca Ambrosiana.
- 11 CAMER. IV, 59.
- 12 RIPA 1618, 66.
- 13 Uo., 70, 156.
- 14 PICIN. 213.
- 15 MISKOLCZI 1702, 580.
- 16 Uo., 582.
- 17 SZEMERKÉNYI 2009, 523; BÁRDOSI 2012.
- 18 LCI 3 300–301; SEIBERT 1986, 160; DÁVID 2002, 94–95; DITTRICH 2004, 310–316; MAMŰL V, 2005, 27.
- 19 L. KOVÁSZNAI, 1989 kat. 688.

KAKAS, TYÚK

(*gallus – gallina*)

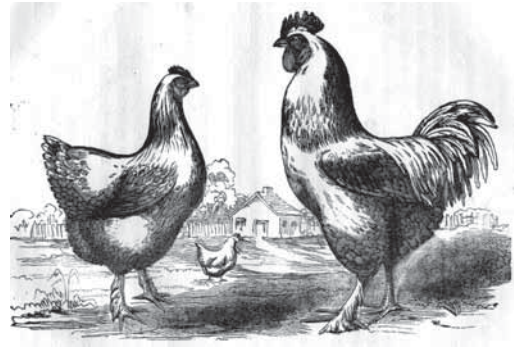
Jelentése:

Kakas: hajnal, virradat, feltámadás, férfiaság, Fényisten madara, Perszephoné madara, Aszklépiosz madara, jó prédikátor, éberség, büszkeség, önteltség, bölcsesség, remény, Péter apostol árulása, önbírálat, győzelem, féltékenység, könyörtelenség

Tyúk: védelmező egybegyűjtés, Anyaszentegyház, isteni gondviselés, termékenység, gondoskodás, caritas

A tyúkfélék a legrégebb óta háziiasított állatok közé tartoznak. A tyúk hímje, a kakas díszesebb tollazatú, látványos és erőteljes megjelenésű, a néhány tojóból álló falka területi ura. A tyúkok, a tojók egymás között hierarchikus rendre törekednek. • A kakas és a tyúk a görögök körében az Kr. e. 6. sz.-tól ismert, az 5. sz.-tól állandó része a gazdaságnak és az étkezésnek. A kakas népszerű volt, mert jelezte a **virradatot** és a kedvezőtlen időt. A harci kakasok küzdelme a görögök egyik legkedveltebb látványossága volt. A kakas – harcias természete miatt – Arész, Héraklész és Pallasz Athéné egyik attribútuma, de előfordul a **férfiasság** szimbólumaként is Erósszal együtt ábrázolva. Kapcsolatba hozták Hélios–Apollónnal, Éósszal, Mithrasszal, vagyis a Nap, a Hajnal és a Fény isteneivel, s ebben a kontextusban a **Fényisten madara**, az ártó démonokat elhárító erő. Gyakran látható **Perszephoné** mellett. Az alvilág úrnőjének **madaraként** ugyancsak a **hajnalt** jelezte az éjszaka a felvilágon bolyongó holt lelkeknek, intve őket a visszatérésre az alvilágba. Kapcsolódott **Aszklépioszhoz** is, akinek kakasok sokaságát áldozták. A kakas ábr.-a gyakori fegyvereken, sírköveken, urnákon. A tanmesék a kakással kapcsolatos hiedelmeket és megfigyeléseket¹ örökítik tovább. A kukorékolástól rettegő →oroszlánnak a történetei, a kakasok egymás elleni viaskodása, kukorékolása **virradatkor** és az emberek munkára való felhívása, **büszkesége** mind erkölcsi példát mutatnak.² • A Biblia többféle kontextusban említi. Péter tagadásával kapcsolatban a legemlékezetesebb a kakas szerepe (Mt 26,34.74; Mk 14,30.68.72; Lk 22,34.60; Jn 13,38; 18,27), az **éberségre** figyelmeztető jel (Mt 26,34). A 9. sz.-tól szokássá vált fémkakast erősíteni a templomtornyokra, amely a bűnbánatra emlékezteti a híveket. A **büszkeség** példájaként a Péld 30,29 a tyúkok között büszkén lépegető kakasról szól. A csibéit szárnya alá gyűjtő tyúk/kotlós a **védel-**

Kakas és tyúk. Sárváry Eöry, *Madárvilág*

mező egybegyűjtést jelképezi (Mt 23,37). • A *Physiologus* egyik verziójában külön fejezet tárgya a kakas „hasznos és kellemes” éneke, mint az éjszaka végét jelző dal, amelyre még a hajnalcsillag is újjászületik, visszaadja a **reményt**, imára szólít, és **Péter apostol árulását** is jelzi, hiszen „még Péter is felismerve tévedését, méltóvá vált Krisztus pilantására”.³ A bestiáriumok egy sor erkölcsi szimbólumot olvasnak ki a kakas kukorékolásából és hangjának intenzitásából. Hugo de Folieto és az Oxfordi Bestiárium elemelkedése – Szt. Gergely *Moraliája*⁴ nyomán – a legrészletesebb és jelképekben a leggazdagabb: eszerint Isten által a kakasnak juttatott **bölcsességet** (vö. Jób 38,36) mutatja hajnalt jelző, különböző modulációjú kukorékolása. A **jó prédikátor** szimbóluma, aki a lelkekhez különböző hangon szól, érenyeiket és bűneiket mérlegelve. A kakas kukorékolás előtti szárnycsapkodása is szimbolikus erővel bír: a szent prédikátor is az **éberséget** előidéző meditáció szárnyaival, a vétkekért önmagát is büntetve ébreszti fel önmagát,⁵ ami az **önbírálatot** szimbolizálja.⁶ Éberségét és bölcsességét jelzi, hogy miközben kapirgál, egyik szemével a földre, másikkal mindig az égre tekint, azaz saját ereje mellett az isteni gondviselésben is reménykedik.⁷ A tyúk a **gondoskodás** és a **caritas** jelképe, ahogy csibéit védi és gondjukat

Örködő kakas. CC

viseli:⁸ ha csibéi vannak, még a rókának is nekimegy, ha nincs, igyekszik elmenekülni, akár az ember, aki, ha érényes. az ördöggel is felveszi a harcot, ha nem, képtelen megvédeni magát.⁹ A kakas más baromfik, madarak között a →rókaként vagy →farkasként ábrázolt, magát püspöknek kiadó ördög által befolyásolt, tévútra vezetett lelkekre is utalhat a középkori művészetben. • A reneszánsz kori szimbolikában a tyúk és csibéi (valamint a →nyúl) a **termékenységét**¹⁰ és a **gondoskodást** jelképezték.¹¹ A tyúk az **Aszklépiosznak** is felajánlott baromfi okán az **egészség** szimbóluma is volt a kakassal (és a →kígyóval együtt).¹² A **jó prédikátort** is jelképezi, aki – akár a tyúk a csibéket – a hívőket megfelelő gondoskodással maga köré gyűjti.¹³ A kakasnak jobbára világi szimbolikája érvényesült. Antik források szerint is **győzelem** előhírnöke és jelképe.¹⁴ **Éberségét** hangsúlyozzák,¹⁵ ami miatt Mercurius egyik attribútuma,¹⁶ kitartó kapirgálása a **szorgalom**¹⁷ emblematikus alakjává teszi. Szárnycsapkodása most gyors gondolkodását, éberségét jelzi, ami miatt a **féltékenység** szimbóluma is.¹⁸ Harciassága miatt (és az ókor óta dívó kakasviadalok ismeretében) a **könyörtelenséget** is kifejezi.¹⁹ A **virradat** és az **éberség** jelképeként kitárt szárnyal, da-

lólásra kész, felemelt fejjel ábrázolják.²⁰ Ébersége, bölcsessége a **tanulás** attribútumává is avatta,²¹ a próféták, a bölcsek madara, mert „a jelen homályából megjósolja a jövődő fényt”, a tudást.²² • Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* szintén a kotlós tyúk keresztény szimbolikáját taglalja, elsősorban Krisztusra érti, valamint a hívekre: „Miképpen hogy a' jó fias Tyúk (: a' mint feljebb meghallók :) igen jeles ki-ábrázolója az Isten sz:Fiának: Azonképen mi-is, mivelhogy ő nékie tagjai vagyunk, ezen szép ábrázolás tehát méltán reánk-is illik, hogy szín-műtás nélkül egymás szeretők legyünk, és egymásért viaskodjunk.” A kakas hajnali kukorékolása, **ébersége** „A' Lelki-tanítóknak tiszteket adja eleikbe, 's ezokáért szokták vólt még a' régi böls emberek is, a' rézből vagy pléből metszett Kakas képeket, a' tornyok és Templomok héjazatja felibe helyheztetni”. A serény, **jó prédikátor** jelképe: „Azonkép: a' jó Prédikátornak, az utolsó nagy napnak közelítésére az embereket szüntelen kell emlékeztetni, és őket a' pénitentzia-tartásra serkengetni.” Péter apostol történetére utalva a kakast a híveket a bűneikre emlékeztető, megtérésre serkentő hűséges tanító jelképének nevezi. Nagy Gergely pápára hivatkozva fejti ki: „A' Kakashoz hasonló a' jó Prédikátor, a' ki e' jelenvaló életnek setétségében, a' jövődő örök világosságot fontos prédikálásival, mint hangos kukorékolással szokta az emberek között hirdetni, ezt mondván: Az éjtszaka elmúlt, a' nap elközelget.”²³ • A magyar irodalomban legáltalánosabb az ivari azonosítás, ahogy ez Bársony István *A bikanyakú* c. elbeszélésében is látszik: „... akárhogy is, jobb ha itt, a pusztán kukorikolnak a kakasok az ő kis tyúkja körül, mint-ha bejárogatna az asszony az anyjához a városba.” Beöthy Zsolt *Kálózdy Béla* c. regényében a kakas mint kiskirály jelenik meg: „Azért hogy hintón jár, tudja meg, hogy minden kakas úr a maga szemétdombján és ennek a háznak én vagyok az asszonya és

ide senkinek sincs jussa az én engedelmem nélkül betenni a lábát.” Várady Antal *Egy végrendelet* c. novellájában viszont a kakas mint potenciális kérő szerepel. • A népi díszítőművészet több ágában is megjelenik a kakasmotívum. A hódmezővásárhelyi cserépedények írókázott mintái között gyakori, Kalotaszegen pedig a nyújtóztatóra tettek kakasos mintájú lepedőket, amelyeken kultikus funkciója a **virradatot**, a **feltámadást** jelzi.²⁴ A tyúknak inkább bizonyos „testrészei” jelennek meg a népi hímzésekben: tyúkfül-, tyúkszem- és tyúklábminta is ismert a kalotaszegi keresztiszemes hímzések közt.²⁵ A tyúkláb édes csemege a Dél-Alföldön: a fánkéhoz hasonló tésztaból háromágú „tyúklábat” formáztak, majd olajban sütöttek ki, lekvárral fogyasztották. A kakas többféle népmesetípusban is központi szerepet játszik, többnyire pozitív szereplő, hol furfangos, hol ostoba. Az **önteltség** jelképe vagy harcias figura egyes mesékben.²⁶ A gyermekfolklor mondókáiban, játékok szövegeiben, kiszámolóokban említik a kakast és a tyúkot, valamint újévi köszöntőkben²⁷ és csúfolódókban.²⁸ Ha három gyermek fogócskázott, kézen fogták egymást, az egyik szélső lett a kakas, a másik a tyúk. Először a tyúk kerge-ti a kakast, ha elkapta, akkor a tyúk lett a fogó.²⁹ A magyar népszokásokban és népi hitvilágban is jelentős szerepet kapott a tyúk. Mivel az asszonyok saját jövedelme egyedül a baromfiból és a tojásashozból származott, mágikus eljárásokkal is igyekeztek biztosítani a minél nagyobb hasznot. Egyes jeles napokhoz – pl. a Luca-naphoz – kimondottan a baromfikhoz kapcsolódó szokások társultak. Ekkor nem volt szabad az asszonyoknak varrni, mert ahogy mondták: „bevarrták volna a tyúkok fenekét.” Az étkezések során, az asszony nem kelhetett fel az asztaltól, mivel attól tartott, tyúkjai sem ülnek majd meg tojásaikon. Főként az ország északi területein volt szokás a tyúkok megpiszkafázása: piszkafával megbökdösték őket, hogy jól toj-

Kakas mint a féltékenység szimbóluma. Ripa, *Iconologia*, 1997

janak a következő évben.³⁰ A téli népszokásokhoz tartozik a többnyire szilveszterkor süttött tollaspogácsa is, amelyekbe tyúktollat szúrtak: mindenki választott egyet, s aki a tűzben megpörkölődött, az a közeli halál előjele volt.³¹ A lakodalmi szokásokhoz inkább a kakasok kapcsolódnak. A dél-dunántúli és az északi megyékben is elterjedt kegyetlen szokás volt a legényvirtust reprezentáló kakasütés: a kakast egy cövekhez kötözték, a (vő)legény szemét bekötötték, kezébe egy dorongot adtak, a feladata pedig az volt, hogy agyonüsse a madarat.³² A kakaséneke is a lakodalmakhoz kapcsolódik, legrégebb variánsát a Vásárhelyi Daloskönyvben jegyezték le, az állat húsanak szétosztásakor énekeltek.³³ A magyar néphitben a csirke természetfeletti lényként, ún. lidércscsirkeként is megtalálható: mágikus erővel rendelkezett, teljesítette gazdája minden kívánságát, gazdaggá tette, cserébe viszont úgy tartották, hogy elszívta a gazda lelkét, mivel az ördöggel állt kapcsolatban. A lidércscsirke nappal gazdája kebelén telepedett meg, éjszakánként nővé vagy férfitá változott, gazdájának szeretője volt. Aki lidércscsirke-tartott, gyorsan

legyengült, megbetegedett, esetleg meg is halt. Hozzájutni úgy lehetett, ha a fekete tyúk első tojását az ember a hóna alatt költötte ki, míg megszabadulni tőle csellel kellett: vagy olyan feladatot adtak neki, ami teljesíthetetlen volt, vagy fába énekelték.³⁴ • A magyarországi művészetben a kakas sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: **Krisztus, bölcsesség**, hitben való **éberség**. A sötét tollú kakas az ördögöt szimbolizálja. Az egymással harcoló kakasok a **könyörtelenséget** jelképezik. A kakastoll, kakasfej vagy kakas jelentheti a balgaságot. A kakas tyúkokkal és csibéikkel a **termékenység**et szimbolizálja. A tyúk csibével kétféle szimbolikus értelmet hordozhat: **isteni gondviselés, caritas**.³⁵ A Hasburg-sas lecsap a kakas és tyúkok alakjában ábrázolt Batthyány-kormányra és ellenzékére: Szeremley Miklós *A Batthyány-kormány és az ellenforradalom* c. karikatúrája, litográfiája.³⁶ A vörös kakas Ámos Imre szimbólumrendszerében az új élet, a megmenekülés, a **hajnal** szimbóluma.³⁷ A kakaszó, a hajnal azonban nemcsak a **remény** szimbóluma, hanem a **valóságra ébredés** **kényszerének** is, pl. Ámos Imre: *Hajnalvárás* (1939 k.). A baromfiudvar Berény Róbert festészetének kedvelt motívuma, a csendes, nyugalmas világot jelképezi, pl. *Kapirgáló* (1933–1934).³⁸ Szent állat, attribútum, legenda és mítosz szereplői is: Péter apostol (kakas), Szt. Vitus (tyúk), Mars (kakas), Apollón (kakas), Amor (kakas), Mercurius (kakas). Krisztus kínszenvedésével kapcsolatos jeleneteken a kakas **Péter apostol árulását** jelképezi: a mateóci főoltár szárnyának Vir dolorum képén (15. sz. közepe, Matejovce, Szlovákia); freskótöredék az egri várban álló gótikus palota földszinti volt börtönkápolnájában; szobor a sopronbánfalvi Hegyi-templomhoz vezető lépcső mellvédjén (18. sz.).³⁹ A kakas megjelenik a soproni gyűjteményből származó *Bűnbánó Szt. Péter* (1750-es évek) c. festmény bal oldalán.⁴⁰ Az Orvostudományt megszemélyesítő nőalak

Aszklépiosz madarával, a kakassal jelenik meg Johann Lucas Krackernek a négy fakultás allegóriáját ábrázoló mennyezetfreskóján a jászói premontrei apátság könyvtárában (1776).⁴¹

- 1 PLIN. *NH* 10, 46–49.
- 2 Vö. AISOP. 51, 213, 18, 192, 34, 194, 76.
- 3 *Phys. lat.* C. XXIII.
- 4 Gergely *Mor.* XXXIX, 26.
- 5 Hugo Folieto, XLI; *Ashmole 1511*, 913–919.
- 6 Hugo Folieto, XLI; *Ashmole 1511*, 913–919; Brunetto, 173; *BT* IV; *BV* VII.
- 7 *BV* VII.
- 8 *BM* XLV; PICIN. 118–119.
- 9 *BT* VIII; *BV* VII.
- 10 Pier. Valer. 304; Ripa 1618, 175–177.
- 11 PICIN. 118.
- 12 Ripa 1618, 454, 324–325, 453.
- 13 PICIN. 119.
- 14 Pier. Valer. 307.
- 15 PICIN. 120.
- 16 Ripa 1618, 65
- 17 Uo., 140–141, 481.
- 18 Uo., 214–215.
- 19 Pier. Valer. 308; Ripa 1618, 250.
- 20 Pier. Valer. 306; Ripa 1618, 370–371.
- 21 Ripa 1618, 509–510.
- 22 Pier. Valer. 304.
- 23 MISKOLCZI 1702, 354–356.
- 24 PÉNTEK 1979, 94.
- 25 Uo., 104.
- 26 KOVÁCS szerk. 1982, 1. 57, 92, 110.
- 27 GÁGYOR 2002, 74.
- 28 GÁGYOR 2003.
- 29 GÁGYOR 2002, 75.
- 30 MNL 1979.
- 31 Uo.
- 32 Uo.
- 33 Uo.
- 34 Uo.
- 35 LCI 2 206–210; SEIBERT 1986, 161; DÁVID 2002, 123; DITTRICH 2004, 216–226; MAMŰL V, 2005, 30.
- 36 MÉ 1985/1–2, 23–24.
- 37 AH 1975/1, 87.
- 38 Budapest, MNG.
- 39 Magyar Anjou 1975, 9; MÉ 1980/1, 52; AH 1997/1–2, 241; SZILÁRDFY 2003, 14. kép; Hunyadi Mátvás 2008, 112; SZILÁRDFY 2008, kat. 335.
- 40 Barokk művészet 1993, 359.
- 41 JÁVOR 2004, kat. 256.3.

KAKUKK

(*cuculus*)

Jelentése: **csalárdság, ravaszság, házasságtörés, félénkség, lustaság, tavasz hírnöke, előrelátás, Szűz Mária, paráznság**

Világos tollazatú, hátán szürkés-kék színű költözőmadár. Költési időben tucatnyi fészket is meglátogat, és ezekbe egy-egy tojást rak. A fiókák rendszerint hamarabb kelnek ki, mint a gazdamadár fiókái. A frissen kelt ~fióka a többi tojást kilöki a fészkekből, így a mostoha szülők egyetlen fiókaként nevelik. • A madár sajátos „költése” ellenére nem került az ókori állatvilág közismert alakjai közé, még kevésbé kapott markáns szimbolikát. Pauszaniász leírása szerint Zeusz, amikor beleszeretett majdani feleségébe, ~alakban jelent meg Héra előtt – erre utal az istennő argoszi templomában álló szobrán, a Héra kezében tartott jogaron ábrázolt ~.¹ Plinius a madár leírásakor némi kételkedéssel közvetíti azt az információt, miszerint a ~ a →héjával egy fajt alkot, bár nem is hasonlít rá igazán, legfeljebb színeiben, s ráadásul a héja halálos veszélyt jelent a ~ra.² A ~ sajátos költési szokásáról már Arisztotelész is ír,³ nevezetesen, hogy más madarak fészkeiben helyezi el tojásait. Plinius ezt a többi madár gyűlöletével magyarázza, így a ~, félve támadásuktól, és fiókáit sem akarva veszélynek kitenni, inkább nem épít fészket.⁴ Ailianosz meséli, hogy a ~ a tojását olyan madarak fészkeiben helyezi el, akiknek tojásai az övéhez hasonlóak. A madarak így kiköltik a ~ fiókáit, akik, amikor erőre kapnak, „fattyú” mivoltuk tudatában, minél hamarabb elrepülnek.⁵ • A ~ a Bibliában tisztátalan állatok közé sorolva csak bizonyos fordításokban (revidált Károli) kerül szóba a →strucc, a →bagoly és a →karvaly társaságában (3Móz 11,16; 5Móz 14,15). • A *Physiologus*nak csak a görög verziója írja le a madár teljesen szokatlan költési módszerét és erkölcsi magyarázattal is szol-

Kakukk. Sárváry Eöry, *Madárvilág*

gál: „azokat nevezik ~nak, akik **csalárdság**gal élnek fel mások javait”.⁶ A csalárdsághoz társítottak még egy másik tulajdonságát is, a **ravasz**ságot, amelyet Ailianosz⁷ a madár agyafürt költési szokásához kapcsol. Isidorus jelzi, hogy elnevezése hangjából következik, meghatározott időben jelenik meg és mivel nem repül jól, a →kánya hátán pihen a hosszú út során.⁸ Arról, hogy más fészkebe teszi tojásait, Isidorus nem tesz említést. • A ~ újkori szimbolikája változatos, bár ugyanarra az ókor óta hangoztatott körülményre vonatkozik. A reneszánsz korban előszeretettel hivatkoztak a madárral kapcsolatos antik mitológiai történetre, miszerint Héra/Juno madaraként lett ismert.⁹ **Félénkség**ét hangsúlyozzák,¹⁰ ami miatt nem mer fészket rakni, ezért minden félős embert ~nak szokás nevezni: tehát már maga a madár neve is sértő kifejezés. A **lustaság** vétkét is jelképezi.¹¹ „Kakukk”-nak nevezni valakit már az ókori szerzőknél is¹² sértés volt, a lusta embereket nevezték így (eredendően a parasztokat, akik nem metszették meg szőlőt, mielőtt tavasszal megszólalt a ~). Alciano óta az emblémáskönyvek kedvelt témája volt ez a ~kal kapcsolatban.¹³ A **tavasz hírnöke** is több más költöző madár társaságában. Az emblémáskönyvek a **házasságtörés** szimbólumának tekintik, mivel más fészkebe

hordja kiköltendő tojásait.¹⁴ A barokk kori szokatlan és meglepő elmésség szülte jelképe, miszerint **Szűz Máriát** szimbolizálja, aki nem Názáretben (saját fészékében) szülte meg Krisztust, hanem máshol, azaz Betlehemben.¹⁵ Félénkségéből következő **előrelátása** viszont a →hangyáéval vetekszik, amikor a többi, vele ellenséges madártól tartva, nem rak fészket, s ezzel fiókáit óvja. Csak a karvaly nem ellensége, akinek a hátán pihenve repül a lusta ~.¹⁶ Camerarius is ezt a körültekintő magatartást hangsúlyozza emblémáskönyvében.¹⁷ A külsejében teljesen átváltozni vágyó embert is jelképezi a madár, akit – bár a karvalyhoz hasonlítják (és a hiedelem szerint azzá is változik át) – karmai, feje és csőre formája mégis elárul.¹⁸ • A **paráznaság** és a **lustaság** szimbóluma Miskolczy Gáspár *Vad-Kertjében* a tisztátalan állat, aki „igen esméretes az emberek előtt, [...] világos ábrázolója lehet főképen a paráznáknak, a rest, henye és háládatlan embereknek”. Költési szokásai révén a házasságot kerülő csalárd, fattyakat nemző ember jelképe, amely „ördögi nagy álnokság” mind „a nős, mind a nőtlen Paráznákra” értendő, akik „mint megannyi fajtalan Kukukok az ő bujaságokat istentelenül öntik-ki, mások feleségivel alattomban megbarátkozván”. Az antik hagyományra utalva a kakukkoláshoz kapcsolódó, még a 18. sz. elején is ismert jóslási szokást említi: „A régi babonás embereknél Juno Isten Aszszony Madarának tartatott, mellynek kukukolásának szavából (: az ő kérdésekre mennyiszor kukukol :) akarják ma-is sok gorbomba emberek megésmerni mennyi ideig élnek, és ideje-é már megházasodniok?”¹⁹ • Bár a költöző ~ hazai erdők-mezők madara is, s életmódja – más madarak fészékébe helyezi a tojásait – közismertté teszi, irodalmi alkotásokba nem gyakran került be. Vajda János *Találkozó előtt* c. versében az öröm hírnöke: „Forrás a réten nekem fakad föl, / A csalogány is nekem dalol; / Vig esztendőket nekem jövendő / Bujós kakukk a

lomb alól.” Ismétlődő és monotonnak tűnő éneke inspirálta a kakukkos órákat, Babits Mihály számára, *Verses naplójában* viszont személyes üzenetet közvetített: „S mily emberi hangon szól a kakukk! / Mintha ön magát csufolná...” • A ~ot a szólásokban és a közmondásokban a **ravaszággal** és a **hálátlansággal** azonosították. Viszonylag kevés szólásban jelent meg. „Elverte a kakukkot”, mondták régen, ha valaki jelentéktelen cselekedetet nagyított fel. A ~szó az idő kifejezésére is szolgált az egyes szólásokban, pl.: „hamarabb lesz, mint a kakukk szól”, vagy „nehéz a kakukkszót várni”, vagyis nehezen jön meg a tavasz.²⁰ Egy régies, kiveszett szólás szerint, ha valakinek elment a hangja, azt mondták, hogy „megnyerte a kakukk”. A ~ot az egészségi állapottal, ill. az öregséggel is összekapcsolták: „sokat szólott neki a kakukk” (sokáig él); „nehezen ér ez több kakukkszót” (nagybeteg ember); „sokszor hallott már kakkukkszót” (idős ember); „fél a kakukkszótól is” (öreg, beteg ember).²¹ Az egyik mondóka szerint (Szalafő, Tallós), ha ~szót hallunk, a kakukkolás számából megtudhatjuk, hogy hány évünk van hátra.²² A ~ növényként is megjelent, „kakukk, kakukkfű” néven. A ~ a *Parasztbiblia* visszatérő szereplője, ahol lelkes, de ügyetlen madár, aki minden történetben rosszul jár. Egyik történet szerint az ördög taréjt adott rá, mert a madár túl hiú volt, nem elégedett meg a saját tollával. E történet szerint a ~on átok van. Egy másik történet szerint a molnárné a kerítés mögött kakukkolt, ezért Krisztus ~á változtatta. A történet ezzel magyarázza, hogy a keresztény ember nem eszik ~ot, attól félve, hogy emberhúst eszik.²³

1 PAUS. 2. 17. 4.

2 PLIN. *NH* 10. 25.

3 ARIST. *Hist. an.* 563b 14 skk.; 618a 8 skk.

4 PLIN. *NH* 10. 26.

5 AIL. *NA* 3. 30.

6 *Phys. gr.* (ms. G) 49.

7 AIL. *NA* 3. 30.

- 8 *Etym.* 12, 2, 67.
 9 *Pier. Valer.* 321.
 10 *GESNER, III.* 351; *Pier. Valer.* 321.
 11 *Uo.*
 12 *Pl. HOR. Sat.* 1.7.31.
 13 *ALCIATO,* 68.
 14 *Uo., LUCARINI,* 53; *PICIN.* 113.
 15 *Uo.*
 16 *FERRER,* 240.
 17 *CAMER. III,* 46.
 18 *Pier. Valer.* 321.
 19 *MISKOLCZI* 1702, 409–411.
 20 *SZEMERKÉNYI* 2009, 699.
 21 *Uo.,* 699–700.
 22 *LÁZÁR* 2005, 203.
 23 *LAMMEL-NAGY* 1995, 186–187.

KAMÉLEON

(*chamaileon, chamaeleon*)

Jelentése: levegő, félénkség, színváltoztatás, becsvág, hízelgés, színlelés, a világ változékonysága

Valószínűleg nincs még egy olyan állat, akinek a külsejét ennyire különbözőképpen írták volna le az elmúlt századokban. A ~ valójában fákon élő pikkelyes hüllő, nagy, egymástól függetlenül is mozgatható szemekkel. Külsejét a környezet szerint képes változtatni. • Ennek a gyíkfajtának a görög nevét a népetimológia a 'földön' jelentésű (gör.) *chamai* és az 'oroszlán' jelentésű (gör.) *león* szó összetételeként értelmezte, amelynek jelentése: 'földioroszlán'. Valójában a héber *gamal* ('teve') és az arab *-un* kicsinyítő képző összetétele, és az állatnak a →tevééhez hasonló „púpját”, azaz gerincgörbületét jelöli. A ~ról az ókorban úgy tartották, hogy se nem eszik, se nem iszik, egyetlen tápláléka a **levegő**.¹ A babona szerint, ha a ~ fejét és tarkát tölgyfával meggyújtják, mennydörgést és záport idéz elő. • A Biblia a a tisztátalan állatok között sorolja fel, mint „a gekkó, a kaméleon, a tarkagyík, a csiga és a vakondok” (3Móz 11,30). • A középkori képzeletben a ~ hüllőként vagy fehér madárként

jelenik meg, aki levegőben és levegőből él, színét a környezet színéhez igazítja. Isidorusnál egyszínű, de kis mérete folytán végtelenül könnyen változtatja színét.² Ezek az ismérvek a különböző szerzőknél különbözőképpen keverednek, több-kevesebb részlettel gazdagodnak. A ~ elnevezése – átváltó képességéhez hasonlíthatóan – változatos hangalakban és formában jelenik meg. A bestiáriumok és az enciklopédiák szerzői között alapvető nézetkülönbségek vannak:

Kaméleon. Raff, *Természet-történet*

egyesek – mint az állat neve sejtetni engedti – a teve és az →oroszlán nászából született szörnyű néglábú lénynek tartják; mások gyíkestű, és →disznó vagy más emlős fejéhez hasonlatos fejű, madárkarmokban végződő lábú keveréklénynek tekintik, hátán taréjjal; van, aki nyakát a →lóéhoz, lábát az →ököréhez, fejét a →tevééhez hasonlítja;³ más a →gyíkhöz hasonlítja a fejét, mozgását a →teknősbékáéhoz.⁴ A Pliniusnál a levegőből táplálkozó, színét a környezet szerint változtató hüllőfélének leírt állat néhány 13. sz.-i bestiáriumban (van, akinél egyenesen fehér színű) madárrá változik.⁵ Tulajdonságait tekintve, rendkívüli **félénkségét** s – hogy ne vegyék észre – állandóan környezete színéhez alkalmazkodva **színváltoztatását** hangsúlyozzák, amit egy középkori költemény

érezhetően foglal össze Ovidius nyomán:⁶ „Olyan vagyok, mint a kaméleon tehát, / ki átalakul, és félelmében / ahhoz hasonlít színében, akit lát.”⁷ A legmeglepőbb a madár formában való leírása: mint a **levegő** őselem-szimbóluma, levegőből, levegőben él, a legtisztább égbe röpül és az égi fényben tisztul meg. Értelmezése is nyilvánvaló: azokat jelképezi, akik a földi hívságokkal nem törődnek, és csakis az ég legtisztább fénye, Isten szavai táplálják és éltetik őket.⁸ • Az újkor erkölcsi szintre viszi a ~ szimbolikáját, s bár továbbra is a **levegőt** jelképezi,⁹ ez a **becsvágy** jelképpé is teszi, mivel ez a vétek üres levegőből táplálkozik.¹⁰ Színváltoztató képessége a történelmi-társadalmi körülmények folytán az udvari létformát jellemző **hízlegés** legjellemzőbb szimbólumává avatja **színlelés** mellett: ahogy a kis állat azonosul környezetével, az udvari ember hízlegve úgy hasonul szavaiban, tetteiben a fejedelme és a fölötte állók természetéhez.¹¹ A **csalárd-ság**hoz társított hízlegése kapcsán, Pliniust felidézve hangoztatják, hogy a vörös és a fehér az a két szín, amelyhez a ~ nem alkalmazkodik: az ártatlanság/tisztaság fehér és a szemérmesség/őszinteség vörös színét nem tudja felvenni.¹² A **félénkség** zoójelképe is a →nyúl, a →szarvas társaságában.¹³ A barokk életérzéshez illesztett szimbolikája szerint, mivel a levegőből meríti táplálékát, a hiábavalóságot, mulandóságot (vanitas), a **világ változékonyságát** jelképezi.¹⁴ • Miskolczy Gáspár *Vad-Kertjében* a színét változtató ~ „ki-ábrázoló képe ez nem csak ama’ tsalfa Alakosoknak-is, hanem még az Udvariaknak-is, sőt mind azoknak-is, kik jóllehet semmi tehetetlenek, de még-is ravasz-sághoz ravasz-ságot gondolnak”. Az álnok bölcselkedők, hazugok, hízlegedők és magamutogatók jelképe. Az alságos zsarnokokat is megtestesíti: „miképenhogy a’ Cháméleon néha-néha magát szelíd együgyünek is lenni mutatja, de csak féltében: azonképen a’ Tyrannusok is mikor mérgek kiontásában

módjok nints, tsuda melly igen irgalmasoknak tettetik ollyankor önnön magokat”¹⁵ • A környezetéhez alkalmazkodó színe miatt negatív töltetű emberi viselkedés megnevezése kapcsolódik hozzá az irodalomban is. Ez a tulajdonsága tükröződik pl. Ady Endre *Vallomás* c. versében: „Aki színes kaméleonként / Varázsolsz multat és jelent.”

1 Ov. *Met.* 15. 409–412; PLIN. *NH* 8. 122.

2 *Etym.* 12, 2, 18.

3 *Bodley* 764, 68.

4 Brunetto, 185.

5 BT 446.

6 Ov. *Met.* 15. 409–412.

7 *Mar. Amor.* 562, 200–202.

8 CECCO, III, V, 13–19.

9 RIPA 1618, 155.

10 PICIN. 262.

11 RIPA 1618, 7–8; PICIN. 262.

12 ALCIATO, 55.

13 DELLA PORTA *Fis.* 530.

14 PICIN. 262.

15 MISKOLCZI 1702, 254–257.

KÁNYA

(*milvus*)

Jelentése: **kiváló látás, torkosság, parázna-ság, restség, kegyetlenség, kapzsiság, hajó-zás, rablás, becstelenül szerzett javak, halál**

Kánya. MS Bodley 764

A →solyomfélékhez tartozó, szép röptű, ragadozó vándormadárnak több, színében is különböző fajtája van. Apróbb emlősökre, még nem röpképes madarakra, pelyhes baromfira vadászik. • Plinius a sólyomféléket tárgyalva jegyzi meg, hogy a ~ nagyságával tűnik ki közülük, valamint azt, hogy ez a rendkívül veszélyes és mindig éhes ragadozó sohasem ragad el semmit a halotti áldozat ehető részeiből, és ha ezt tenné, az nagyon rossz előjelnek számítana.¹ **Kiváló látása**, a →sashoz és a többi ragadozó madárhoz hasonlóan közmondásos.² • A Biblia a tisztátalan madarak között említi (5Móz 14,13). Edóm pusztulása leírásában említi meg: „Ott fészkel a bagoly, tojásait kikölti, és gondozza az árnyékban. Ott gyülekeznek a kányák: az anyamadár és a párja” (Ézs 34,15). • A kereszténység jobbára negatív tulajdonságokat, s így szimbolikát rótt föl a ~ának elsősorban Isidorus nyomán, aki a madarat – erejét tekintve – szinte puhánynak (*mollis*) tartja, bár rendkívül ragadozó és vérszomjas, s nincsenek előtte biztonságban a háziállatok.³ Innen eredően a telhetetlenség, a **torkosság** jelképe.⁴ A bestiáriumok ebből kiindulva, puhánysága, gyengesége okán a magukat a testi élvezeteknek átadókat jelölték vele, s így a **paráznaság** is jelképezte.⁵ Vannak, akik kifejezetten szépeknek írják le a fiatal madár tollzatát, aki a magasba röpülve nagy köröket ír le és kisebb madarakra vadászik. De ahogy öregszik, egyre rosszabb szokásokat vesz föl, s a **restség** jellemzi: ha az éhség hajtja (=földi, testi vágyak), →egerekre, →kígyókra vadászik, nem repül már a magasba a zsákmányért, és olyan bűnök rabja, amelyektől csak az igaz megbánás mentheti meg.⁶ A madár itt ismét a **paráznaság**ot, a lelki gyengeséget szimbolizálja. A ~ tehát, a hozzá hasonló fajtájú ragadozó madarakhoz viszonyítva, három főbűnt is jelképez. Ráadásul a madár, tekintve a zsákmányszerzésben tanúsított kíméletlen magatartását, a **kegyetlenséget** is jelöli.⁷ • Reneszánsz kori jelképei részben ókori képekből indulnak ki,

Tyúkokra támadó kánya. CC

így, mint költöző madár, a **tavasz** szimbóluma; mint ragadozó madár, a tolvajt és a telhetetlen **kapzsiságot** ábrázolják ~val.⁸ Egyetlen pozitív szimbolikáját repülési technikájának köszönheti. Forrásként Pliniushoz fordultak a reneszánsz szerzők, aki szerint „a kányák voltak azok, akik, amikor farkukat a megfelelő irány szerint mozgatták és hajlították, megtanították az embereknek, hogyan irányítsák hajóikat a kormánylapáttal”.⁹ Így vált a ~ a **hajózás** egyik modern kori jelképévé.¹⁰ Negatív szimbolikája azonban továbbra is hangsúlyos: mint mindig a mások javából élő ragadozó, a **rablást** szimbolizálja.¹¹ Sőt a mások javai miatti kesergésnek is zooattribútuma a sovány ~, aki a gyűlöletig képes mások szerencséje miatt kinszenvedést érezni.¹² A **becstelenül szerzett javak** szimbóluma Alciato emblémáskönyve óta, amelyben a túl sokat evő ~ megszabadul a zsákmány belsősegeitől, de panaszkodására anyja azzal vigasztalja: örülhet, hogy nem a saját belsőségét hányta ki.¹³ • A ~fajok táplálkozásának károkozássá fokozása miatt nem tartozik az egyértelműen rokonszenves állatok közé. Ez látszik szépirodalmi előfordulásaiban is. Petőfi Sándor átvitt értelmű hasonlatként emeli be *Arany Jánosnál* c. versébe: „Tudom, a feledés, mint az éhes kánya / A megölt madárral, elröpül nevemmel.” Vörösmarty Mihály *Czillei és a Hunyadiak* c. drámájában a madár

rabló ösztönét hangsúlyozza: „Kik jönnek itt? [...] jó barátim, Kik mint a kánya, martalékra várnak.” Babits Mihály a *Golgotai csárda* c. versében a keresztre feszítést egy gúnyos római katona szemszögéből láttatva, a **halál** jelölőjeként használja: „Ha! nagy a zsidókirály, / magas a kormánya: / Lába alatt jár a szél, / feje fölött kánya.” Juhász Gyula *Uj kúrucnóta* c. versében a társadalmi és szociális károk értékjelzője: „Magyar urak lakomáját / Folytatja a kánya.” • A népi művelődésben a ~ a →héjához hasonlóan csirkelepőként tűnik fel, a rossz szokásokat is ideértve, mint pl. a „nehéz a kányát a csirkéről szoktatni”.¹⁴ Emellett éles hangjára is találunk hivatkozást, a kényeskedésből hangosan síró gyerek hangjára utalva: „visít, mint a kánya”.¹⁵ Közmondásokban a bosszankodás, vagy éppen a lemondás, a közömbösség kifejezésére szolgál: „a kánya vigye el”, vagy a „bánja kánya” szókapcsolat. Előbbiben szintén megjelenik a lopásra, a **rablásra** történő utalás.¹⁶ Tájanként eltérő számos elnevezése van, gyakran más ragadozó madarakkal egy néven említik: gája, kaba, kába, tavi-kánya, sas-kánya, tikölő-kánya, vadó, ragadály stb. neveken ismeri a tájnyelv, az ölyvvel, vércsével, →karvallyal együtt.

1 PLIN. *NH* 10. 28.

2 APUL. MET. 6. 27: „milvinos oculos” – ’kányaszemek’.

3 *Etym.* 12, 7, 9; 58.

4 Hugo Folieto, *Aviarium*. XLV; *Ashmole 1511*, 939.

5 Uo.

6 *BM* LVI.

7 *Bodley* 764, 177.

8 Pier. Valer. 226.

9 PLIN. *NH* 10. 28.

10 Pier. Valer. 226; *RIPA* 1618, 342.

11 *RIPA* 1603, 429.

12 Uo.

13 Uo., 7.

14 SZEMERKÉNYI 2009, 711.

15 Uo.

16 O. NAGY 1966, 311.

KARVALY

(*accipiter nisus*)

Jelentése: **ördög, megtérés (vall.), lelkierő, szülői szigor, gyorsaság (felszállása), bátorság, rettenthetetlenség, magasság (viszszarepülése), fenségesség, lélek, mélység (visszarepülése), napisten, Mars és Venus (két madár együtt), rablás, győzelem, látás, kapzsiság, lelki gyarapodás, önkéntes engedelmesség**

Viszonylag kis termetű, vakmerő ragadozó madár. Kisebb madarakra vadászik, meglepetésszerűen, nagy magasságból támad. A fák teteje közelébe rakja fészket, főleg a fenyveserdőket kedveli. A hímek kisebbek, mint a tojók. • A ~ szimbolikáját tekintve olykor együtt szerepel vagy bizonyos esetekben felcserélhető a →solyommal és a →kányával, akik a Plinius által is megemlített tizenhat fajta sólyomhoz¹ tartoznak. A ~ra vonatkozó ókori leírások nem kötnek hozzá szimbolikus értelmet. • A Biblia a tisztátalan madarak közé sorolja, olyanok közé, mint „a strucc, a bagoly, a sirály és a karvalyfélék” (3Móz 11,16). A bibliamagyarázatokban (Jób 39,26 kapcsán) szintén a ~ szerepel, míg a magyar fordításokban (pl. rev. Károli 39,29) ölyv olvasható. • Isidorus a madár nevét (*accipiter*) ragadozó, rabló életmódjából eredezteti. Fiókait nem sokáig gondolja, amint repülni próbálnak, nem eteti őket tovább, hanem arra kényszeríti, hogy zsákmányt ejtsenek. Ezzel akarja elérni, hogy ne legyen belőlük lusta felnőtt.² A *Physiologus*-verziókban a →galambok ellenségeként említik: vagy mint ragadozó a halált hozza, vagy a hívőre leselkedő **ördögöt** szimbolizálja. Nagy Szt. Gergely bibliamagyarázatában a ~ra vonatkozó értelmezést (Jób 39,26)³ átvették a bestiáriumból, ahogyan Hugo de Folieto is.⁴ *Aviariuma* bevezetőjét eleve a két madár szimbolikájával indítja: a galamb az egyház, a klérus, a ~ a világi életben élen járó nemesek és katonák jelölője.

A továbbiakban ~ a **megettérés** erkölcsi szimbóluma: az ember bal karjáról zsákmányszerzésre elröpülő idomított ~, amikor visszatér, a jobb karra érkezik. Mivel a bal kar a világi javakat, a jobb az égietek jelenti, a jobb kézre visszaszálló madár a Szentlélek kegyelmét élvező megettért embert jelképezi.⁵ A ~-nak a sólyomhoz hasonló tulajdonságai és vadászó életmódja miatt nemegyszer együtt említik őket az enciklopédisták és a bestiáriumok is, ahogy a többi ragadozó madár kapcsán is ugyanez mondható el. A ~t kis mérete ellenére lélekben erős madárnak írják le, a **lelkierő** szimbólumaként, akinek **szülői szigorát** a dolgos keresztényi életre való neveléssel magyarázzák.⁶ A bestiáriumok előszeretettel állítják a sólyomfélét a →struccal párhuzamba széles szárnyuk összehasonlításával. Míg azonban a ~ képes a magasba emelkedni és gyorsan repülni, a strucc a földön csak utánozza a madarak e képességét.⁷ • A ~ szimbolikája a reneszánsz korban – a hieroglifikák iránti érdeklődésnek is köszönhetően – sokféle jelentéssel gazdagodott. Az egyenes vonalban, gyorsan a magasba való emelkedésével magyarázták a **magasság**, a **fenséges-ség** szimbolikáját, valamint **lélekét** is, amely egyenesen felfelé száll.⁸ Szintén egyenes röptének köszönhetően a visszarepülése a **mélységet** is jelképezi.⁹ Az egyiptomi hieroglifikák magyarázata szerint termékenysége, a Napba való nézése és éles látása folytán a **napistent** is jelképezheti.¹⁰ Természetből fogva meglévő ragadozó habitusát kihasználja az ember, amikor kiképezi a többi madár befogására, lévén a zsákmányszerzés, a **rablás** a ~ jellemzője. A **győzelem** szimbóluma is, mert úgy látszik, képes minden más madár felett diadalmaskodni sajátos védekező képességével.¹¹ Ha ugyanis egy erősebb ragadozó madárral kerül szembe, a ~ a levegőben hanyatt fordulva felfelé mutatja karmait, szárnyát a föld felé, így ellenfele, nem lévén erre képes, vereségre ítéltetett. Célirányos, sebes röptével a ~ a **gyorsaság** jelképe, a levegő leggyorsabb

Karvaly röptetése. *MS Harley 4751*, London, British Library

madara.¹² Az öt érzék szimbolikáját tekintve a →hiúz mellett a ~ a **látást** jelképezi. Ripánál a látás a fényvel elárasztott éternek, a levegőnek felel meg, ezért madár által megtestesített jelkép gyanánt választotta a ~t, aki a Nap, a világosság, az éter madara – a hasonlóképpen kiválóan látó →sas helyett.¹³ A moralizálásra fokozattan hajlamos barokk világkép a ~ egyenes röptében az **egyeneslelkűség** szimbólumát látta.¹⁴ Az állandó zsákmányszerzés két ellentétes tulajdonságot jelképezett: a **kapzsiságot** és a **lelki gyarapodást**.¹⁵ A ~, bár szabadon röpül a levegőben, gazdája hívó szavára azonnal visszatér (akár a fejedelme szolgálatába az udvari ember, vagy másik példa Szt. Lőrinc mártíromsága, ill. az egyházi kötelékek ellenére is szabadon szárnyaló szerzetes), ezért a ~ **önkéntes engedelmesség** jelképe is a kötöttségek ellenére is szabadon szárnyaló madár.¹⁶ Ragadozó mivoltához legjobban illeszkedő szimbóluma a **rettenthetlenség**, a lassú mérlegelés után a kivitelezés gyorsasága és a harci szellem.¹⁷ • A ~ egész Európában előfordul, s mivel táplálkozása keresztezi az ember érdekeit, ragadozó mivolta, áldozatainak száma sok róla szóló elbeszélésben eltúlzott. A ~-nak – a sólyomhoz hasonlóan – jelentős kulturális háttere van, szépirodalmi szövegekben inkább romanti-

kus szerzők emlegetik. Vadságát, **bátorságát** örökítette meg Vörösmarty Mihály *Eger* c. elbeszélő költeményének második énekében: „A szolgálak, mint karvaly előtt a gyáva galambok, / S mint felhő nap előtt, gyérülve oszolnak el.” Ugyancsak a vadászat és a vitézség jelképezői Vajda János *Mátyás tréfája* c. versében: „Mint prédára kerekedő / Gyors karvalyok, / Büszkeségtől fényes, görbe / Magyar kardok / Kivillannak a hüvelyből”. Vörösmarty *A katona* c. versében a ~ nevét enyhe káromkodásként is megemlíti: „És kaptál jó pénzért hamis rosz portékát, / Hordja el a karvaly a sok rosz asszonyát.” Tompa Mihály *Arszlán pasa* c. versében a túlerővel szembeni vitézség megszemélyesítője: „Rajta török! víjad, víjad... / Ide lőjön golyód, íjad! / Hatszáz karvaly s egy kis fészek... / Hadd lássuk, hogy mennyit értek!” Babits Mihály versében mindennek nincs nyoma, a ~ évszakjelzővé vált: „S az őszi szél is nemsokára nyalja / s tétül üres marékkal kavargog; / horgolva úzik csókák, karvalyok.” • A magyar folklórban a szólások között megjelenik hasonlat formájában, a hagyományos keresztény ellentétpár, a galamb és a ~ hangsúlyozásával: „lecsap, mint karvaly a galambra” (egy nagyobb erő hirtelen, erőszakosan támad a védtelenre). Ugyanez jelenik meg a *Páratlan gerlicze* c. népdalban, amelyben az Isten által megengedett szép kedvest, a galambot elszerette a ~: „Isten megengedte, / Egy karvaly elvitte, / Verje meg az Isten, / A ki elszerette!” A ~ a galamb szimbólumának oppozíciója: a galamb az ártatlanság, a béke, a szerelem és a Szentlélek jelképe, a ~ pedig mindaz a rossz (halál, elmúlás, valaminek az elvesztése), ami ettől megfosztja az embert.¹⁸

- 7 Hugo Folieto, 731; *Ashmole 1511*, 921.
- 8 LUCARINI, I, 148.
- 9 HORAP. I, 6–7; Pier. Valer. 266.
- 10 HORAP. I, 6; Pier. Valer. 266.
- 11 HORAP. I, 6; Pier. Valer. 272.
- 12 Pier. Valer. 273; RIPA 1618, 542, 80.
- 13 RIPA 1618, 470.
- 14 PICIN. 137.
- 15 Uo.
- 16 Uo.
- 17 Uo. 139.
- 18 MERÉNYI 1861; HERMAN 2003.

KECSKE

(*aix, khima[i]rosz, khima[i]ra, tragosz, caper, capra*)

Jelentése: **Pán / Faunus / Silvanus, Chimaira / Chimaera, áldozati állat, életerő, termékenység, éleslátás, Megváltó, bujaság, ostobaság, békesség, hízelgés, rágalmazás**

A legrégebb idők óta az emberrel élő állat, de viszonylagos önállóságát mindmáig megőrizte. Kérődző, páros ujjú patás, minden egyede szarvat visel, és a szarv alakja szerint számos alnemét és fajtáját különböztetik meg. Nagyon igénytelen. • A ~ és a →birka az ókorban a legfontosabb haszonállat volt. A ~- és birkapásztor alakja a homéroszi epikus költészettől kezdve a bukolikus világon át mindvégig jelen van az antikvitás verbális és vizuális művészetében. A görög mitológiában és a vallási életben csak a bakkecske kap szerepet: istenként és démonként egyaránt tisztelték. A bakisten prototípusa, **Pán** eredetileg Árkádia istene volt, akit ~lábbal, ~szarvval és -szakállal ábrázoltak, és az erdők vad isteneként, valamint a róla elnevezett pánsíp feltalálójaként tisztelték. A görög panteonból Dionüszosz/Bakkhosz és Aphrodité kíséretében tűnik fel fallikus szimbólumként. A rómaiak olykor **Faunusszal**,¹ ill. **Silvanusszal** azonosították. A görögök Pánhoz kötötték a halfarkú ~, a Bak csillagkép (Capricornus) keletkezését is: Pán a Nílusban

1 PLIN. NH 10. 21–27.

2 *Etym.* 12, 7, 55–56.

3 Gergely *Mor.* XXXIX, 26.

4 Hugo Folieto, XVI–XXII.

5 Uo., XIX; *Ashmole 1511*, 889.

6 *Ashmole 1511*, 884–885; *Bodley 764*, 154; Brunetto, 146.

fürdött, amikor is a gigász Tüphón megijesztette, ezért az isten félelmében (l. páni félelem) más alakká akart változni, ami azonban felemásra sikeredett: az alsó teste hallá lett, de a felső ~ maradt. Homérosz Zeus pajzsát aigisznak nevezi, amelynek etimológiája a 'kecske' jelentésű aigra vezethető vissza. Egy mítoszvariáns szerint a csecsemő Zeuszt az Amaltheia nevű ~ táplálta, az ő bőréből készült a főisten hatalmának szimbóluma, az ábrázolások alapján rojtos kecskebőr mellkendőként elképzelendő aigisz (lat. *aegis*). Ha Zeus ezt megrázza, dörög és villámlik, és az égisze alatt élő embereket rettegés fogja el, ugyanakkor így védelmezi a védeniceit is (l. valaminek az égisze = védelme, oltalma alatt). A ~nek nevezetes megjelenése a görög mitológiában a **Chimaira** (lat. Chimaera). A lángokat okádó nőstény szörnynek három feje van: elöl →oroszlán, a hátán közepén ~, a farka pedig kígyófejben végződik. Bellerophontész ölte meg. A ~ ókori megítélésével kapcsolatban érdemes Pliniust idézni, aki eszesebbnek tartotta a juhfélénél, s ezt két ~nek a bővízű patak feletti keskeny hídon tanúsított magatartásával támasztja alá (mivel kikerülni nem tudták egymást, egyikük lefeküdt, és a másik átlépkedett rajta).² A ~k, vad~k, bakok, gidák előfordulása Aiszóposz meséiben igazolja az állatok gyakoriságát az élet legkülönbözőbb helyzeteiben, amikor hol eszes, hol tudatlan állatként, hol pedig a mindennapi élet járulékos elemeiként vannak jelen. • A ~ és a ~bak a Biblia tanúsága szerint is **áldozati állat** amellet, hogy a juhfélékhez hasonlóan a gazdagság egyik fokmérője: Jákób és Lábán történetében (Ter 30,32–31,12) a ~ és juhnyáj sokasodása a gazdagságot jelzi, Jákób tarka állatainak szaporasága az Úr áldását fejezi ki. A bak tiszta állat, s bizonyos esetekben kötelezően fel kellett áldozni: a ~bak a →kosokkal együtt az Úrnak bemutatandó égőáldozat (Lev 3,12; Lev 4,23; Ez 43,25). A sátoros ünnep állatáldozatainak felsorolásánál „egy kecskebakot

Falevelet, kérget rágó kecskék. MS Bodley 764

engesztelő áldozatul” kell bemutatni (Szám 29); a jeruzsálemi Templom felszentelésekor az egész nép bűnét ruházták rá a kecskebakokra: „egész Izraelért engesztelő áldozatul, tizenkét kecskebakot, Izrael törzsei számának megfelelően” (Ezd 6,17); a bátor „bak, amely a nyáját vezet”, szintén feláldozandó (Péld 30,31); a „bűnbak” fejére helyezve szimbolikusan Izrael fiainak minden bűnét, kiküldték a pusztába (Lev 16,5–22). A nőstény ~ viszont a bűnért való áldozati állat (Lev 4,28; Lev 5,6). Arról is képet kapunk, hogyan használták fel a ~t (élve és holtában) a mindennapi életben (Péld 27,27; Bír 6,19; Lk 15,29). Az Énekek éneke a menyasszony szépségének jellemzésekor a ~nyáj és a gidák példáját hozza (Én 4,1; 4,5). Dániel látomásában a kost legyőző ~bak (Dán 8,5) mint a perzsákat legyőző Javán királya (Dán 8,21) jelenik meg. • A középkorban a bak~ és a nőstény~ továbbra is az **életerő** és a **termékenység** szimbóluma, de keresztény jelképekben is bővelkednek. A *Physiologus* görög verziójában³ egy gazellafélének tulajdonított képességek a későbbi változatokban a ~ sajátosságai közé kerültek és a →zerge/gazella, valamint a ~ szimbolikája rendre keveredett.

Eszerint hol a ~, hol a zerge vagy a gazella leírásához tartozott, hogy a magas hegygerinceken szívesen időző és eledelt kereső állat messziről észreveszi, ki közelít hozzá barátként, ki ellenségként, csalárdsággal, ill. vadászként. A rövid leírás hosszas kommentálása a bestiáriumokban krisztológiai jelképpé tette a ~t **éles látás**ának köszönhetően. A ~ ugyanis világosan felismeri, ki a jó, s ki a gonosz, „mert tudja az Úr az igazak útját; a gonoszok útja pedig elvész” (Zsol 1,6). A ~ olyan, mint a **Megváltó**, aki felismerte Júdást, az árulását. A magas hegyek a próféták, az apostolok, s ahogy a ~ megtalálja a megfelelő legelőket, úgy Krisztus is felleli a hívők jó cselekedeteit, ami az ő tápláléka, mert a legelők maguk a különféle helyeken épített templomok.⁴ Az egyhangú kommentek között üdítőleg hat az Oxfordi Bestiárium, amely a magaslatokon élelmet kereső ~ket a jó prédikátorokhoz hasonlítja, akik a Szentírás soraiból kiindulva legeltetik éles pillantásukat a különböző cselekedeteken, szétválasztva a jót a rossztól.⁵ Más szerzőnél (Philippe de Thäün) a hegyek, ahol a ~k legelnek, egyenesen az erények magaslatai, és Isten mindent lát a magasból, erényeket és bűnöket.⁶ Isidorus a ~bak **bujaság**ával kezdi az állat bemutatását: „ez az állat buja, összeférhetetlen, és állandóan heves vágy hajtja a párosodásra”. A nőstények kapcsán pedig ő is hangsúlyozza a hegyek magaslatairól tiszta, éles, látásukat, amikor látják, ki közelít.⁷ A ~bak a keresztény ikonográfiában az ókori termékenység jelképéből eredően a **bujaság**, a kéjvágy megtestesítője, a boszorkányok hátasa, valamint az ördög és démonábrázolások komponense, attribútuma. A Zsinagóga allegorikus ábrázolásán a zsidóságot megtestesítő nőalak gyakran kosvagy kecskefejet tart a kezében, amely – a keresztények számára Krisztus megváltó tettet követően szükségtelen – ószövetségi áldozat jele. Ikonográfiáját tekintve a ~t gyakran ábrázolják a hegyi legeltetésen,⁸ egy fa

közeliében állva, a fával szemben, azt támasztva,⁹ amint a lombozatot rágja.¹⁰ • Újkori szimbolikája a vallásos magyarázatokat félretéve és Arisztotelészig visszanyúlva a ~ **ostobaság**át emeli ki.¹¹ Valójában az állat kellemetlen, éles hangja váltott ki ellenérzést, de bor- vagy vízszínű tekintete (a 16. sz.-ban egyenesen ~szemszínnek nevezték) se sok jót ígért az arisztotelészi megfigyelésekre alapozva.¹² A bak továbbra is a **bujaság** jelképe.¹³ A Plinius által is elmesélt történet a hídon találkozó két ~ről, nem az eszeség, hanem a **békesség**, az engedékenységeként értelmezte az állat viselkedését.¹⁴ Az az ókori hiedelem, miszerint a ~ által megnyalt olajfa többé nem terem, a **hizelgés** és a **rágalmazás** szimbólumává tette, hiszen ez a bűn is terméketlen és elsorvasztja az alantas lelkeket.¹⁵ Az emblémáskönyvek is előszeretettel ábrázolják az olajfát nyaldosó ~t, ahogy pl. Camerarius emblémáján és láthatjuk.¹⁶ A magaslatokat kedvelő és onnan mindent látó ~ megjelenítése az állatnak a veszélyeket kerülő tulajdonságát hangsúlyozza.¹⁷ • Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* a **bujaság**ot megtestesítő ~bokról ír, valamint a fiatal fák törzsének kérgét megrágó ~t a gonosz **rágalmazók** jelképének nevezi ő is. Dániel prófétára hivatkozva „A' Nagy Sándor birodalma hasonlított Ketske-Bakhoz”, a →párduchoz hasonlóan. Az ószövetségi bűnbakot Krisztusra vonatkoztatja: „A'melly Ketske Baknak a' fő Pap által vitetett fel, 's még pedig esztendőben tsak egyszer: Azonképen a' Krisztus-is mint igaz fő Pap magát megáldozta.” A magas szirtekre szökellő vad~t az Én 2,7–9 nyomán szintén Krisztushoz hasonlítja.¹⁸ Bod Péter biblialexikonjának szócikkében a gödölye (fiatal hím ~) a szelíd embert, ugyanakkor a haszonnövényeket lelelő gödölye a hitetleneket jelképezi. A ~ példázza „a' rendetlenséget és a Természeti gonoszt, a' Választattakban, a' mely az indulatok rendetlenségében és a Testnek szilaj engedetlenségében, bujaságá-

ban szokta ki-adni önmagát”.¹⁹ • A ~ házi-állatként húsával, tejével, bőrével is hasznot hoz az embernek, gidaként pedig kedvelt játszótárs. Verseghy Ferenc *Rikóti Mátyás* c. elbeszélő költeményében a zenési ügyesség jelölője: „olgy merészen ugrált claviatúráján, / mint a vásott kecske Táttra kőszikláján.” Petőfi Sándor *Fresco-ritornell* c. tréfás versében a ~ bohókás mozdulataival számol be érzéseiről: „Mihelyt megpillantottalak, menyecske, / Bordám alatt ez a kis húsdarab / Ugrálni kezdett, mint sziklán a kecske.” Dsi-da Jenő *Hegyenlakók* c. versében a bukolikus hangulatok érzékeltetője: „Az éjszaka örömeiért hálás vagy nekem, – / én nyilakat és nyársat hegyezek, / míg megfejed a kecskét.” • A magyar néphitben jósló állatként is szerepel, nem kifejezetten negatív jelentéssel. Jó jelnek tartják, ha a beteget megnyalja egy ~. Időjárásjósló szerepet is tulajdonítanak neki: ha ~k birkóznak vagy a ~ szaladgál és közben mindent megszimtatol, esőre, viharra lehet számítani.²⁰ A népi állatmaszkos játékok között a ~ a sűrűn ábrázolt állatok közé tartozik. Magyar nyelvterületen általánosan ismertek a maszkok, legkülönbözőbb alkalmakkor és kalendáris napokon jelentek meg a népi játékokban. Nem kötődtek egyetlen alkalomhoz vagy jeles naphoz sem. Megjelenésük leggyakoribb a Nagyalföldön, Erdélyben, Észak-Magyarországon és Kelet-Magyarországon, Dunántúlon csak elszórtan. A ~maszkok használata leggyakrabban a farsang idejére tehető, de emellett a lakodalmakban és munkaalkalmakkor is népszerű szereplő volt. A kalendáris napok közül a Luca-naphoz kötődő szokásokban volt szerepe. A népi díszítőművészetben nincsenek széles körben jelen a ~ábrázolások. Kiemelkedő azonban megjelenésük a dudák kialakításában. A hangszer egyik alkotóeleme a dudafej, amelynek egyik legnépszerűbb faragott alakja a ~fej, a kos- és az emberfej mellett. A hangszer megjelölésére széles körben használják a ~duda elnevezést is.²¹ Szá-

mos szólásunkban szerepel: „a kecske jól lakik, a káposzta is megmarad” (mindenki jól jár); „vén kecske is megnyalja a sót” (idős embert is érdeklik a nők); „úgy szereti, mint kecske a kést” (valamit nagyon nem szeret).²² • A ~ a magyarországi művészetben sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: zsidóság, ördög, termékenység, szeretet, **bujaság**, az ifjúság erényre nevelése.²³ A Bak mint zodiákus jegy ábr. pl. gyámkő a kolozsvári Wolphard–Kakas-ház zodiákus termében Wolphard István építkezéséből (1586 előtt, Cluj-Napoca, Románia).²⁴ Szent állat, attribútum, mítoszszereplő is, különösen a mitológiai jelenetek ábrázolásában tűnik fel: pl. Pán a nimfákkal (1845, Fáj, Fáy-kastély, dombormű a díszteremben). A tihanyi visszhang regéjének fontos motívuma az arany-szűrű ~nyáj, ennek a maradványa a ~köröm. A legenda ábrázolása pl. Czinke Ferenc muráliája a tihanyi általános iskolában (1978). Kecskemét város címerállata.

1 Ov. *Fast.* 2, 268.

2 PLIN. NH 8. 201.

3 *Phys. gr.* 41.

4 *Phys. lat. B.* XX; *Phys. lat. B-Is.* XX; PdB vers. XLIII; *Dicta Iohannis Chrysost.* 14; Guill. Clerc. 1729–1830; *BM* XII.

5 *Ashmole 1511*, 824–825.

6 PhdTh. 581–632.

7 *Etym.* 12, 1, 14–15.

8 Párizs, BNF, fr. 1444b, f. 248v; BNF, lat. 3630, f. 79r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Ashmole 1462, f. 50v; London, British Library, Royal Ms. 2 B. vii, f. 105r; Hága, Museum Meermannno, MMW, 10 B 25, f. 11r.

9 Párizs, BNF, lat. 14429, f. 111v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 602, f. 17v; London, British Library, Harley Ms. 3244, f. 46v.

10 London, British Library, Royal Ms. 12 C. xix, f. 31v; Párizs, BNF, lat. 3630, f. 79r; BNF, lat. 6838B, f. 8v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 20v.

11 *RIPA* 1618, 511–512.

12 DELLA PORTA *Fis.* 377.

13 Pier. Valer. 122–123.

14 *PICIN.* 159.

15 Uo.

16 *CAMER.* II, 67.

17 Uo., 68.

- 18 MISKOLCZI 1702, 215–225.
 19 BOD 1746, 137.
 20 KANDRA 1897, 153.
 21 MANGA 1968, 150.
 22 BÁRDOSI 2012, 336.
 23 SEIBERT 1986, 44; DITTRICH 2004, 571–581;
 MAMŰL V, 2005, 260.
 24 AH 1974/2, 334–336; AH 1991/2, 157–164; VANYÓ
 2000, 226–231; KOVÁCS 2003, 36.

KENTAUR

(*kentauros*, *kentauri*)

Jelentése: **alantas ösztönök, állhatatlanság, kétszínűség, eretnekség, bölcsesség (Kheirón), ördög hatalma**

A görög mitológia fantáziaszülte lénye: felsőteste férfi, alsóteste →ló. A ~ok a mitológia szerint kizárólag a görög szárazföldön, közelebbről Thesszália erdős hegyvidékén éltek. A görög mitológia egyik leghíresebb története – egyben a görög képzőművészet igen kedvelt témája – az ún. kentaumakhia, vagyis a küzdelem, amelyet a lapithák vívtak a ~okkal. A lapitha király, Peirithoosz esküvőjén vendégeskedő ~ok – a sok bortól megrészegülve – el akarták rabolni a menyasszonyt, Hippodameiát, de a lapithák végül legyőzték

Kentaur és lapitha harca. Athéni fríz, Kr. e. 5. sz. London, British Museum

őket. A kentaumakhia ábr.-a számos görög templom szobrászati díszítésének témája, és ebben a kontextusban a görögségnek a barbárokkal – mindenekelőtt a perzsákkal – vívott küzdelmének az allegóriája. A ~ok közül csak néhányan lépnek elő individuusként, mint Kheirón vagy Pholosz. A többiek vad és erőszakos, **alantas ösztönök** uralta természetével ellentétben őket a bölcs megfontoltság jellemezte. Kheirón nevelte Iaszónt és Akhilleuszt, ő tanította gyógyításra Aszklepioszt. • A képzelet, a hiedelmek, az álmok és a valóság sajátos keveredéséből született lény gazdag középkori ikonográfiájára és a szörnyek ábrázolásának elterjedésére bizonyíték Szt. Bernátnak a templomokat és klostorokat díszítő és a hívők figyelmét elvonó szörnyek elleni közismert kifakadása is: e fura lények között megemlítette a „borzalmas kentaurokat” is.¹ A különféle alakban leírt és ábrázolt keveréklények és szörnyek között a ~ könnyen azonosítható, és félig ember, félig ló (vagy →szamár) összetétele sem változott az idők során. A *Physiologus* a →szirénnel együtt tárgyalja hippo~ként: **állhatatlanság** és **kétszínűség** jellemzi (kettős alakjából következően), akár a nyájas beszédű hízelkedőket és az eretnekeket.² Isidorus a lovak természetéről és viselkedéséről szólva jegyzi meg, hogy érzelmeiket is ki tudják mutatni, sírni is képesek, „amiért is a kentaurokban is keveredik az emberi és a lótermészet”.³ A bestiáriumok is ennyit közvetítenek a *centaurus* elnevezéssel,⁴ bár az állatoskönyvek nagyobb része – középkori invenció gyanánt – rendre keveri elnevezésében (és így leírásában is) a (hippo)~t és az ono~t (*onocentaurus*). Ez utóbbi nevét illetően emberi felsőtestből és deréktől lefelé szamárból képzett keveréklény. Az eltérő elnevezés ellenére azonban a lény szimbolikája nem változott: kétszínű, hamis, sőt istentelen és csaló eretnek.⁵ Nyilvánvaló, hogy a lény kettős formája indította a bestiáriumok szerzőit a kétféle természet, így az **eretnekség** és a kétszínűség hangsú-

lyozására. Női változata is megjelent, amely egy parázna számár és egy parázna nő nászából született. A ~ középkori ikonográfiája a fenti leírásokat követte: óraskönyvek, illuminált kódexek margináliáit díszíti, s egyben inti az olvasót a helyes erkölcsiség követésére. Egyházi építészeti ornamentikaként is gyakori. Az egyiptomi szerzetesség vezéralakjának, Remete Szt. Antalnak többek között ~ alakjában jelent meg a gonosz. Ennek ábrázolása számos freskón megjelenik: pl. Agnolo Gaddi freskója (1385)⁶; San Salvatore-templom (1500 k., Pavia). • A reneszánsz kori festészetben a ~ egyrészt továbbra is az **alantas ösztönök** megjelenítésének eszköze, talán leghíresebb példája Sandro Botticelli *Pallasz Athéné és a kentaur* c. festménye⁷ (1485 k.), amely a bölcsesség istenasszonyának az ösztönök feletti győzelmét szimbolizálja. Többféle szimbolikus értelmezése van a képnek (szüziesség és paráznaság; alázat és kevélység), de mindegyik az emberi értelem és a ~ által reprezentált ösztönök kapcsolatát ábrázolja. A reneszánsz antikizáló jellegzetességét illusztrálja Michelangelo első autentikusnak tekintett alkotása, *Kentaur-csata* c. domborműve (1492 k.).⁸ Már az ókorban is nevesített ~ok közül Kheirón alakja a középkorban is jelentős volt Akhilleusz nevelőjeként, de az újkori, reneszánsz eszmeiségben külön hangsúlyt kapott a **bölcsesség** szimbólumaként. Machiavelli *A fejedelem* c. művében az ideális uralkodó nevelőjének Kheirónt tanácsolja, arra utalva, hogy az erőnek és az értelemnek a körülmények szerinti alkalmazását az ember és az állat alakját elegyítő ~ képes a fejedelemnek jól megtanítani. A **bölcsességéről** híres mitológiai alak, Kheirón ~ és neveltje, Akhilleusz kapcsán Machiavelli a minden helyzetben sikeres fejedelem – és az ember – összetett, képlékeny, emberi észszel és állati ösztönökkel kevert alakját állítja példaként. Alciato egyik közismert emblémája a ~ Kheirónnak éppen erre a funkciójára mutat rá.⁹ • A keresztény szimbolikában

általában a rossz, a démon megtestesítője, ritkábban a hatalmasok tanácsadója, vagy a titok, a kincs, az alvilág, a pokol őrzője.¹⁰ Az antik hagyományból származó fantázialény

Kentaur. Padlótégla, 1200 k., Esztergom, Vármúzeum

az **ördögök hatalmát** testesíti meg, nő- és férfitestű változata egyaránt elterjedt a művészetben: ábr. pl. a pécsi székesegyház 11. sz.-i kentauros oszlopfejezetének jobb oldalán¹¹; kaputimpanon dombormű Újudvarból (1200–1250). Az esztergomi királyi palota átadásán elkerült zöld mázas padlótégla ~ral valószínűleg III. Béla palotaépítkezéséhez köthető (1200 k.).¹² Megemlíthető még a dobot verő ~ alakú aquamanile (kézmosó edény) Abaújszántóról (1200 k.): a ~ hátán kis fuvolázó alakot hord, feltételezés szerint Akhilleuszt és nevelőjét, Kheirónt ábrázolja.¹³ ~ és →griff küzdelmét ábrázoló fejezetet láthatunk Száva-szentdemeteren (Sremska Mitrovica, Szerbia, Szerémségi Múzeum), amelyet a Jó és a Rossz harcaként értelmeznek a kutatók.¹⁴ A ~ vagy ~viadal ábr.-a a református templomok 18. sz.-i festett kazettás mennyezetének gyakori eleme.¹⁵ A ~ az antikizálás egyik kedvelt motívuma, pl. gyakori Jagelló-kori címeresleveleken címerpajzstar-

tó pozícióban¹⁶; l. Viczay Mihály hédervári angolkertjében antik kővázák és mitológiai témájú szobrok között asszonyt rabló ~ szobra (1790 k.)¹⁷. A római másolatról ismert az idős és a fiatal szerelmes ~ hellenisztikus szoborpárja, amelyről számos másolat készült: a nagytétényi kastélyparkban 2005 óta lévő idős *Szerelmes kentaur* bronzszobrát Hauszmann Alajos hozta haza egyik tanulmányútjáról. Figyelemre méltó a nyilazó ~ zodiákus jegy: l. pl. gyámkő a kolozsvári Wolphard-Kakas-ház zodiákus termében Wolphard István építkezéséből (1586 előtt, Cluj-Napoca, Románia).¹⁸ Szerelmi csatát ábrázol Szinyei Merse Pálnak a *Kentaurok rohama* c. festménye (1873), amelyen a ~ok asszonyokat üldöznek.¹⁹ Mint szent attribútuma is megjelenik: Szt. Jeromos *Szent Pálnak, az első remetének élete* című munkája szerint Remete Szt. Antalt ~ igazítja útba Remete Szt. Pálhoz. Ennek ábrázolása látható, talán a budaszentlőrinci kolostor másolóműhelyében készült pálos antifonálé díszítésén (1500 k.).²⁰

KERBEROSZ/CERBERUS

Jelentése: **alvilág bejárata, sötétség, alvilág, a három életkor, pokol démona, kínszenvedés, halálfélelem, lélek pokla, fontoskodó, modortalan ember, mértéktelenség, viszály, föld, halál**

Indulatos, hirtelen haragú, modortalan, fontoskodó alakhoz társított mitológiai figura, akinek a leírása némileg módosulhatott, ám feladatát és szimbolikáját tekintve nemigen találunk ellentmondást: az **alvilág bejáratát őrző** félelmetes, háromfejű → kutyta, akit már Homérosz is említ, még névtelenül.¹ A szörny nyakán → kígyók alkotta sörény volt. A költők hol egy-, hol ötven-, hol százfejű vérszomjas lényként írják le, a görög tragédiaköltők és a római költők háromfejű lényként említik. A ~ ügyel arra, hogy senki illetéktelen ne léphessen be az alvilágba, és ne térhessen onnan vissza egyetlen lélek se, akit Kharón átvitt az alvilág folyóján. Hésziodosz az első szerző, aki nevével nevezi és származásáról is szól: a százfejű, embertestű szörnyetegnek, Tüphónnak és a félig nő, félig kígyószörny Ekhidnának a nászából született „Hadész érchangú ebe, Kerberosz, ádáz, / durva, szemérmetlen szörny, ötven fejjel a törzsén”.² Bakkhülidész cakkos fogazatú kutyának láttatja.³ Apollodórosz háromfejűnek, sárkányfarkúnak írja le, akinek hátán kígyófejek meredeztek.⁴ A görög mitológia szerint csak Héraklésznak és Orpheusz-nak (latin nyelvi-művelődési kontextusban Hercules és Orpheus névváltozatban ismert hősöknek) – utóbbi lantjátékával varázsolta el a szörnyet – sikerült életében lejutni, majd visszatérni az alvilágból. Héraklész tizenkét munkájának egyikéként pusztá kézzel legyűrte, majd megragadta a ~t, és felvitte a felvilágra megmutatni Eurésztheusz-nak. A klasszikus irodalmakban többnyire Hercules és Aeneas alvilágjár-

1 Bernát 29.

2 *Phys.* 13.

3 *Etym.* 12, 1, 43.

4 *Ashmole 1511*, 855.

5 *Phys. lat.* C. XI; Gerv. 1555.

6 Firenze, Santa Croce-bazilika, Castellani-kápolna.

7 Firenze, Galleria degli Uffizi.

8 Firenze, Buonarroti-ház.

9 ALCIATO, 145.

10 LCI 2 504–508; *MAMŰL V*, 2005, 297.

11 *MÉ* 1963/2–3, 113–120.

12 *Pannonia Regia* 1994, 182–183, 215; TóTH 2010, 147.

13 *MÉ* 1961/2–4, 139–144; GALAVICS–MAROSI–MIKÓ–WEHLI 2001, 87–88.

14 JEREMIC 2010, 12. kép.

15 *MÉ* 1982/2, 120–134; *Mátyás király* 2008, 223.

16 *AH* 1995/2, 253–258.

17 GALAVICS 1999. 64–65; GALAVICS–MAROSI–MIKÓ–WEHLI 2001. 436.

18 *AH* 1974/2, 334–336; *AH* 1991/2, 157–164; VANYÓ 2000, 226–231; KOVÁCS 2003, 36.

19 *Történelem – kép* 2000, 699.

20 Budapest, SZM, f. 44v; *Pálosaink* 2014, 18–19.

ása kapcsán jelenik meg. Aeneas „mézes ezerjófúból gyúrt süteményt vet eléje / mákonyosat”, így tudja a szörnyet elaltatni.⁵ A költő Orpheus diadalát is megénekli, akinek zenéjét „Cerberus is hűledezve figyelte”.⁶ Ovidiusnál többször megjelenik a háromfejű „Cerberus-eb”, aki hármat ugat tajtékzó szájával,⁷ és Medea által kevert mérreg is ~ kihányt és megaludt nyálából készült.⁸ Tibullus az „ádáz Cerberus” képét idézi fel a háborúról szóló elégiájában.⁹ A költőknél akár százejű állatként is szerepelhet.¹⁰ Seneca a földre felhozott, remegő, háromfejű ~ról szól, és részletesen leírja a Styx kutyájának rémisztő külsejét és Hercules diadalát.¹¹ • A középkorban egyértelműen a szörnyek közé sorolták Hadésznek, az alvilág istenének háromfejű kutyáját, aki az alvilág őreként a pokol bejáratánál iszonyú csaholással fogadja a halottakat. Isidorus szerint ~ három feje az ember **három életkorát** (fiatalság, felnőtt kor és öregség) jelképezi, amely során „az embert felemészti a halál”.¹² A *Liber monstorum* az ókori legendákat felelevenítve jelzi, hogy mindenkit beenged, ám kifelé senkit. A szörny háromféle csaholással kínozza a halandókat. Megemlíti Héraklész mítoszát is, aki az alvilág urának, Hadésznek a trónjától vonszolta el a remegő, láncra vert csökönös szörnyet, aki örült ugatásával provokálta a heves természetű hőst.¹³ A középkori francia epika az antik római mitológiát, főleg a Vergiliust és Ovidiust is forrásul választó 12. sz.-i *Aeneas-regényben* a ~ alakját jellegzetes korabeli, olykor groteszk átiratban közvetíti, igen részletes leírását adva: szörnyű rút, kövér bulldog, fején kígyókkal, aki három kutyafejjel ugat, szőrös, görbe lábú, nyála mérgező. A középkori hívő számára az állat a bűnös evilági lét utáni **kínszenvedést** jelképezte. A középkori gondolkodásban ~ allegorikus jelentése kerül előtérbe, amikor a pokol démonának alakját veszi fel az

egyházatyák értelmezését követve. Így hol a **mértéktelenség**, hol a (három feje miatt) a **viszály** szimbóluma. Bölcs Alfonz egyetemes történetében is szerepel a háromfejű ~. • Újkori értelmezését tekintve Enrique de Aragón a mértéktelenség bűnével azonosítja Hercules munkáiról szóló értekezésében (1417), mondván, neve ’húsevő’-t jelent. Juan de Mena a *La Coronaciónjához* írt kommentárjában (1438) viszont Ovidiusra, Boetiusra és görög forrásokra hivatkozik, amikor ~t hol a minden élő elnyelő és felemészítő **földdel**,¹⁴ hol az embert elragadó **halállal** azonosítja. Dante *Isiteni színjátékában* a mértéktelenség bűnében vétkezők körét őrzi a „kegyetlen, cifra állat”, s „ugat három fejével kutyamódrá” vicsorgón. Leírása igen érzékletes: vörös szemű, ronda, sötét szakállú, és óriási hasú „nagy féregállat”.¹⁵ A három fej itt a **mértéktelenség** jellegére is utal, azaz a mennyiség, a milyenség és a folyamatos evés révén elkövetett vétket jelképezi. François Villon négyszájú, gyilkos ~ról versel (*Kettős ballada a bolond szerelemről*). John Milton a pokoli sötétség és ~ szüleményének tartja a melankóliát (*Lallegro*). Ami általában a lelki jelentését illeti, szimbolikája szerint ~ csak a földön szelídíthető meg vagy győzhető le, vagyis hirtelen környezetváltogatáskor: eszerint a lelkierő, a spirituális felemelkedés szabadít meg a démonoktól. • Az újkori leírásokban és képeken az **alvilág** nélkülözhetetlen szimbóluma. Pluto és Proserpina mellől nem hiányozhatott, és Herkules hőstettei között is felemlegették. Ikonográfiáját tekintve, alakját Vergilius és Seneca, olykor Dante nyomán rekonstruálták: vérengző, háromfejű kutya, fején kígyókkal, akik a vért nyaldosták, nyakan szőrös viperák, a mindent felemészítő kegyetlen állat farkát is kígyó képezte.¹⁶ A reneszánsz és a későbbi korok festészetében járulékos elemként van jelen: Héraklész vagy Orpheusz kapcsán jelenítik meg, mint

Rubensnek a híres *Orpheusz és Euridiké* c. festményén.¹⁷ Az emblémáskönyvek szerint „úgy kell lefesteni, ahogy szokták”,¹⁸ vagyis a klasszikus leírások és ábr.-ok bevett formájában. Pluto szekerének ábrázolása is elképzelhetetlen az alvilág bejáratát őrző ~ nélkül. • A háromfejű kutya magyar irodalmi előfordulása is csak az előkép ismétléseként lehetséges: vagy szorosan a görög mitológiával, vagy kissé eltávolodva tőle. Az elsőre Virág Benedek *Orfeushoz* c. versének két sora példa: „Oh Thráciának dísz, nagy Orfeus! / Engedd: dicsérjem mennyei lantodat, / Melly megszelídíté haragját / Poklok előtt fene Cerberusnak”; a másodikra Juhász Gyula *Színházi szonettjének* egyik tercijára: „Az élet piros és víg fonálát / Hamar szövik és oly sietve vágják / S mogorva Cerberus vár odaát.” • A magyarországi művészetben a ~ legendaalak Ráday Gedeon péceli kastélya nagy könyvtártermében látható az *Orpheus*-freskón.¹⁹ Herkuleshez kapcsolódik alakja a Bruckenthal Sámuel nagyszabenyi (Sibiu, Románia) palotája Herkules-termében látható freskón.²⁰

KESELYŰ

(vultur)

Jelentése: **szüzesség, szeplőtelen fogantatás, Megváltó Krisztus, bűnös lélek, ördög, rossz előjel, haláljós, természet, anya, látás, megézés, Athéné, Héra**

Keselyűk. Pólya, *Állatország képtermé*

A legmagasabban repülni képes, viszonylag nagy testű, dögevő madár. Feje általában tollatlan. Rendkívül éles látásával messziről meglátja a döglött állatot. Széttárt, szinte mozdulatlan szárnyával nagy köröket leírva röpül. A ~ számos esetben azonos szimbolikával rendelkezik, mint az életvitelét tekintve valóban sokban hasonlító többi ragadozó madár, a →sas, a →héja vagy az ölyv. Különösen gyakran a sassal való összevetésben tárgyalták, olykor keverve a két madárral kapcsolatos ismereteket. • Már Arisztotelész is leírta, hogy a ~k követik a hadseregeket,¹ tudva, hogy az összecsapások számukra eledelet jelentenek. Sőt, előre megérik, hol az a hely, ahol halottra lehet számítani. Plinius közvetíti azt az információt, miszerint három nappal előre ott röpködnek, ahol holtestek lesznek.² Pliniustól tudjuk azt is, hogy az illatok a ~ halálát okozzák.³ Kifejezetten a

1 IL. 8, 368; OD. 11, 622.

2 HES. *Op.* 310. skk.

3 BACCHYL. 5.

4 APOLLOD. *Bibl.* 2, 5, 12.

5 VERG. *Aen.* 6, 391; 417–418.

6 VERG. *G.* 4, 471.

7 OVID. *Met.* 4, 449.

8 UO., 7, 412.

9 TIB. 1, 10, 35.

10 PL. HOR. *Carm.* 2, 13, 34.

11 SEN. *Her. Fur.* 60–63, és 783–827.

12 *Etym.* 11, 3, 33.

13 *Lib. Monstr.* 2, 14.

14 Vö. továbbá RIPA 1618, 357.

15 DANTE, *Isteni színjáték, Pokol*, VI, 13 skk.

16 Vö. BACCIO BALDINI, *Discorso sopra la Mascherata della Geneologia degl'Iddei de' Gentili*, 16.

17 Madrid, Museo nacional del Prado.

18 RIPA 1618, 68.

19 BERECZ-LÁNGI 2003, 7. kép.

20 AH 1996/2, 177–187, 58. kép.

~re vonatkozó részletes leírást olvashatunk Ailianosznál, aki a tetemek elleni valóságos háborút viselő madárnak írja le, tekintve, hogy úgy bukik rá a döghúsrá, mintha az ellensége lenne, és a haldoklót is szemmel tartja. Úgy tudták, hogy nem születik hím ~, csak nőtény, aki a déli széllel szemben repül, s ha az nem fúj, akkor a keleti széllel szemben nyitja ki csőrét, ami megtermékenyíti. Nem költ, hanem élve szüli meg fiókáit, akik szinte azonnal rövid repülésre képesek.⁴ E legutóbbi megjegyzés a madár szimbolikájának alapvető eleme az újkorig, s különösen a középkor tartja az egyik legfontosabb ismervének.⁵ • A dög~ tisztátalan madár (3Móz 11,18), és dögevő mivolta a Bibliában is megerősítést nyert. Az evangéliumokban az Emberfia eljöveteletét megelőző végső, kegyetlen idők jövendölésénél olvasható: „Ahol a hulla van, oda gyűlnek a keselyűk” (Mt 24,28; Lk 17,37). • A *Physiologus* leírásában⁶ a ~ magas, égbe nyúló hegyeken tanyázik, és a szülést elősegítő kőért elrepül Indiába (a kő az ún. *aetis*, saskő, amelyet mágikus, gyógyító tulajdonságúnak tartottak). A különféle verziók végül ugyanazt mondják: szüléskor ráhelyezkedik a kőre, s így fájdalommentesen szül. A szimbolikus magyarázatot illetően az ember is, amikor gonosz, ördögi gondolatokkal terhes, ezektől a ~ szüléséhez hasonlóan kell megszabadulnia. Isidorus szerint úgy tartják, hogy a ~ (*vultur*) lassú röptéről (*volatu tardo*) kapta nevét. Korábbi leírásokat összefoglalva azt mondja, hogy párosodás nélkül termékenyül meg. A sashoz hasonlóan még a tengeren túlról is megérzi a dögszagot, és mivel nagy magasságban repül, onnan mindent észlel.⁷ Az a hiedelem, miszerint testi kapcsolat nélkül termékenyül meg, a **szüzességet** és a **szep-lőtelen fogantatást**⁸ is jelképezheti. Hugo de Folieto *Aviaria* részletes leírással és erkölcsi magyarázattal szolgál: krisztológiai szimbólummá teszi a ~t, aki a magasból egy döglött állat láttán lecsap, hogy megegye, s

Haldoklóra támadó keselyű. *Royal MS 12 F. XIII*

így könnyű zsákmánnyá válik maga is, mert elfogják és megölik. A **Megváltó** is az égi magasságból leereszkedve nézett le halandóságunk tetemére. Értünk vált emberré és halt meg itt az, aki halhatatlan.⁹ Ugyanakkor a szimbolika változtathatóságára maga Hugo mutat rá, amikor azt is elmondja a ~ közismert cselekedetére asszociálva, hogy azért követi a seregeket, hogy dögökkel lakjon jól, s ehhez hasonlóan tesz a **bűnös lélek** is, amikor az elvetemült emberek ördögi seregéhez csatlakozik, hogy rossz szokásait kielégítse. A ~ döggel táplálkozik, ahogy a bűnös is a halált előidéző testi vágyakban leli örömét.¹⁰ Pierre de Beauvais példaként a szegényeket kifosztó gazdagokat hozva fel, nem a bűnös lélekkel, hanem magával az **ördöggel** azonosítja a madarat.¹¹ Ahogy a ~ kiszagolja a dögszagot, úgy érzi meg az ördög is, mely lelket tudja hatalmába keríteni.¹² Mindenesetre a bestiáriumok **rossz előjelnek**, **haláljós**nak¹³ tekintették a ~ feltűnését. Ikonográfiájában háromféleképpen jelenik meg: karmaival egy döglött állatot marcangol¹⁴ vagy halott embert,¹⁵ vagy jellegzetes figyelő pózban csőre, szeme és szárnya hangsúlyozásával.¹⁶ • Az újkorban a madárról kialakult kép módosulásához az antik források alaposabb ismerete mellett a reneszánsz kori természetfilozófiai gondolkodás és az egyiptomi hieroglifák iránti fokozott érdeklődés is hozzájárult. A ~ a **természet** szimbólumává vált az emblémásmáskönyvekben, tekintve, hogy a természet

Keselyű. CC

mozgásában és a világ változásában minden esendő és elmúló, így a zsákmányra mindig éhes ~ semmisíti meg az anyagi világ halandó elemeit.¹⁷ Az egyiptomi bölcsélet hatását mutatja, hogy az **anya**, a **látás**, a **körülhatárolás**, a **megérezés**, az **irgalmasság** jelképeként is értelmezték.¹⁸ Anyaszimbólum, mert az ókori hiedelem továbbéléseként úgy tartották, nincs hímje, így a szél termékenyíti meg; a látása minden más állaténál kiválóbb, s nagy távolságból észreveszi a zsákmányát; a körülhatárolást és a megérezést is jelképezi, mert behatárolja hét nappal a bekövetkező háború előtt a területet, ahol majd a harcok zajlanak (az ókori hadvezérek is megfigyelőket küldtek a csataterre, vajon milyen irányba tekint a ~); irgalmas is, mert bár mindent megsemmisít, fiókáit százhusz napnyi etetés közben nem hagyja magukra, s ha eledel híján maradnak, a madár sebet ejt a combján és vérével táplálja őket:¹⁹ a combjából a tollakat kitépő, majd hogy onnan vért nyerjen, sebet hasító ~ gyakori ikonográfiai eleme az **irgalmasságnak** is²⁰. Mint ragadozó madár a sással és a →hiúzzal együtt leggyakrabban a **látás** szimbóluma.²¹ • Miskolczi *Vad-Kertjében* „a’ deákok [által] *vulturnak* nevezett” madárnak az európai művelődésben megjelenő valamennyi jellemzőjét felsorolja: csak dögüssal él, a **természet** azért teremtette,

hogy „légyen mint valami eleven koporsó”, s e madarak „ne engedjék, hogy az *aer* a’ sok dögökből ki-származó rút bűdös és mérges gőzölgések által megvesztegedjék, hanem valaholott dögre találkoznak, nagy sebességgel arra siessenek, és minden szemek elől gyomrokba temessék el azt”.²² Kitűnő **látás**ával és szaglásával messziről észlel minden dögöt, és a seregekben szolgáló katonák is rettegnek a ~ láttán. Ugyanakkor nem fogadja el azt hiedelmet, miszerint csak nőstény ~k lennének, és hogy még a záptojásai is kikelnek. Ailianoszt idézve jelzi, hogy „a saskeselyűk felette igen gyűlölik a’ drága keneteket és kedves illatot, mivelhogy a’ bűdös dögöknek illatjához szoktanak”.²³ • A ~ dögevőként a →hiénához hasonlóan negatív megítélésű madár. Beöthy Zsolt *Kálózdy Béla* c. regényében egy színésztársulat összeférhetetlen tagja valósítja meg azt, amit a közzélekedés belelát a madárba. Arany János *Keveháza* c. versében a bekövetkezők előhírnöke: „Azér’ vijjog a keselyű, / Azér’ szállong turul s ölyű, // Mert holnap ilyenkor, halott, / Százezrivel fog veszni ott.” • Mesék és mítoszok állandó motívuma a madár és a →kígyó közötti harc, amelyben a ~ és más ragadozó madarak a gonoszt jelképező kígyó ellenségei, akit rendszerint legyőznek.²⁴ A *Pengő* c. mesében az arasznyi ember nagyobbik fia egy hatalmas ~ két ezüsttollal.²⁵ • A népi világban régen nagyobb madarak csontjából (→golya, ~) is készítettek furulyát.²⁶ A botfaragó pásztor, Nagy Pál Miklós munkáin az állatfigurák különféle díszítőmotívummal tarkítva csigavonalban lefelé haladnak. Köztük található ~motívum is.²⁷

1 ARIST. *Hist. an.* 563a 9.

2 PLIN. *NH* 10. 19.

3 Uo., 11. 279.

4 AIL. *NA* 2. 46.

5 BASIL. *Hex.* VIII, 6.

6 *Phys.* 19.

7 *Etym.* 12, 7, 12.

8 AMBR. *Hex.* V, 20, 64; PICIN. 101.

- 9 Hugo Folieto, XLIII.
 10 Uo.
 11 PdB vers. XII.
 12 BM LVIII.
 13 AMBR. Hex. V, 23, 81; Bodley 764, 128; BV XVII.
 14 Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 308, f. 106r; Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 61r; Bodleian Library, Ms. Bodley 602, f. 59r.
 15 Párizs, BnF, lat. 3630, f. 86r; *Epiphan.* 26.
 16 Párizs, BnF, lat. 6838B, f. 20v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Ashmole 1511, f. 56r.
 17 RIPA 1618, 362.
 18 HORAP I, 11.
 19 Uo.; Pier. Valer. 228–237.
 20 RIPA 1618, 87; PICIN. 101.
 21 RIPA 1618, 469, 473.
 22 MISKOLCZI 1702, 290.
 23 Uo., 292.
 24 RÓHEIM 1911, 135.
 25 VERSÉNYI 1890, 337.
 26 SÁROSI 1962, 590.
 27 GYÖRFFY 1987, 116.

KÍGYÓ, ÁSPIS, VIPERA

(*ophisz, anguis, serpens* – *aszpisz, aspis* – *vipera*)

Jelentései: **alvilág, khthonikus istenek, újjászületés, orvoslás, orvostudomány, állnokság, gonoszság, okosság, ördög, ördögi kísértés, csábítás, keresztre feszítés előképe (Mózes réz~ja), bűnbánat, feltámadás (vedlő ~), rágalmazás, örökkévalóság, örök körforgás és megújulás (uroborosz), sükettség, mérég (áspis), körkörös mozgás (amfiszbéna), bujaság (vipera), kegyetlenség (vipera), képmutatás (amfiszbéna), rágalmazás (áspis), hízelgés (áspis)**

A több ezer ~faj mindegyikét ragadozó életmód jellemzi. Pikkelyes, végtagok nélküli hüllők, sajátos testalkatuk miatt hason csúszva-kúszva közlekednek. Tekintetük merev, soha nem pislognak. Kétágú nyelvük fontos érzékelőszerv. Mindenevők, jó pár fajuk mérgező. • Mind a görög *ophisz*, mind a latin *anguis* vagy *serpens* a ~ általános megnevezése, az egyes fajtákat külön névvel illették. A ~t egyaránt használták tisztításra (~mé-

Kígyó. Raff, *Természet historia*

regbe mártott nyílhegy) és gyógyításra. Utóbbi esetben egyes részeit (bőrét, csontját, fogát, szívét) használták többnyire fog- fül- és hasfájás ellen. A szólásokban és közmondásokban visszatérő motívum a ~ veszélyes és alattomos természete. Mivel a tekintetének mágikus erőt tulajdonítottak, a ~fejet használták apotropaikus (bajelhárító) jelképként is, pl. amuletteken. Kedvező¹ és kedvezőtlen² előjelként egyaránt fontos szerepet tulajdonítottak neki. Az áspis (*aszpisz, aspis*) veszedelmes mérgező, egyiptomi kobra, ismert egyiptomi pápaszemes ~ vagy ureusz~ néven is. „Kleopátra-kígyó” elnevezése onnan ered, hogy a királynő kobrával lett öngyilkos. Egy ókori hiedelem szerint a ~ csak a párjával együtt tud élni, és ha egyiküket megölik, a másik a gyilkos nyomába ered, és ösztöntől vezetve bárhol felismeri és megtámadja.³ Kévszég van, akihez az antikvitásban annyi és annyiféle babonás és vallási hiedelem kapcsolódott, mint a ~hoz. A ~ szimbolikáját alapvetően életmódjának két jellegzetessége alapozta meg: a földön csúszó-mászó mozgása és a vedlése. Mint a földdel folyamatosan érintkező, a földhöz tartozó, khthonikus lény egyrészt állandó szimbóluma az **alvilágnak** és a **khthonikus isteneknek** – Hadésznak, Perszeponénak, Hekaténak és Tisziphonénak –, másrészt mint termékenységsszimbólum, szent állata és attribútuma a föld termékenységét biztosító Démétér/Ceres istennőnek is. A ~ vedlése alapozta meg a csúszómászó szimbolikájának másik fontos jelentését: a folyamatos megújulást, az újjászületést. A vedléssel megújuló test mint az új élet szimbóluma magyarázza, hogy a ~ a gyógyítás istenének, Aszklépiosznak (Aesculapiusnak) is szent állata és egyben attri-

bútuma volt. A római házakban a Lararium (házi „szentély”) állandó szimbóluma: itt a ház lakóit oltalmazó erőt képviseli. A ~nak mint ókori kultikus szimbólumnak az alapvetően pozitív, a termékenységet és az élet megújulását jelképező szerepével markánsan ellentétes a görög mitológiában játszott negatív szerepe. Talán az a közvélekedésben mindmáig élő képzet, miszerint a ~ sötétbe húzódva vagy a földben megbújva élő, ijesztő és veszedelmes lény, vezethetett a görög mitológia olyan ~testű démonikus lényeihez a képzetéhez, mint az Ekhidna, Erikhthonios, Hüdra, Püthón, Tüphón. Ugyancsak ez a közvélekedés képezhetette az alapját számtalan mitológiai történetnek, amelyekben a ~ az isteni bosszú eszközeként, pusztító erőként szerepel, pl. Héraklész, Orpheusz és Eurüdiké⁴ vagy Laokoón⁵ mítoszában. A ~ról elterjedt köznapit képet továbbítják a tanmesék. Egyik jellemző példája – a magyar nyelvben is közmondásos – a keblén ~t melegítő emberről szóló aiszóposzi mese,⁶ amely a csúszómászó **álnokságát** példázza. Tucatnyi mesében többnyire a **gonoszság**, az álnokság, máskor az **okosság** szimbóluma. Az ember és a ~ örök ellenséges viszonyára jellemző a földműves és a ~ meséje; Zeusz és a ~ története szerint „a gonoszoknak még a kedvessége is félelmetes”.⁷ • A Bibliában mint tisztátalan állat (3Móz 11,41 skk.) jó és rossz értelemben egyaránt gyakran szerepel. A bűnbeesés története (Ter 3) révén a ~ a keresztény ikonográfia legnegatívabb állata, a bűn, az **ördögi csábítás** megtestesítője. Ádámot és Évát ez a csúszómászó vette rá az Isten elleni lázadásra (1Móz 3,1 skk.). Összefonódik a →sárkány, a →leviatán és a vipera szimbolikájával: pl. Izajás próféta könyvében: „a kígyó magvából vipera támad, annak meg szárnyas sárkány lesz az ivadéka” (Iz 14,29); „az Úr meglátogatja kemény, nagy és erős kardjával a leviatánt, a gyors kígyót, a leviatánt, a tekergő kígyót, és megöli a tengeri sárkányt” (Iz 27,1); valamint a Jelenések

könyvében: „Levetették a nagy sárkányt, az ősi kígyót, aki maga az ördög, a sátán” (Jel 12,9). Mózes rézkígyója viszont az üdvösség, tipológiai értelemben a **keresztre feszítés előképe**: „Mózes tehát csinált egy rézkígyót és egy póznára tette. Akit megmártak a kígyók, de föltekintett a rézkígyóra, az életben maradt” (Szám 21,9). A rézkígyót, mivel bálványként imádták, később Hiszkija király összetörette (2Kir 18,4). A Zsoltárok könyvében az **álnokság**, a gonosz emberek jellemzője: „Nyelvük élesítik, mint a kígyó, a vipera mérge van ajkukon”. Hasonlóképpen: „Mint a kígyó elől, menekülj a bűntől, mert megharap, hogyha közelébe kerülsz” (Zsolt 140,4; Sir 21,2). Dániel próféta a babiloni kígyóimádat ellen lép fel, elpusztítva az istenként tisztelt ~t (Dán 14,23–27). Jeremiás prófétánál a hűtlen nép megbüntetésének eszköze: „mérges kígyókat küldök rátok, amelyeket nem lehet megbűvölni, és megmarnak benneteket – mondja az Úr” (Jer 8,17). Krisztusnak a sátán fölött aratott győzelmét fejezi ki a ~val küzdő →sas motívuma, amelynek híres ábr.-a az I. Constantinus konstantinápolyi palotájában látható padlómozaik (4. sz.). A Mt 10,16 példabeszéde nyomán az **okosság** jelképe. A szentek legendáiban a legyőzött mérges~k a pogányokat, a keresztények ellenségeit jelképezik, pl. Szent János evangélista a kehelyben lévő mérget hatástalanította a kereszt jelével (ábr. l. pl. Jan és Hubert van Eyck: *Szt. János evangélista* [Genti oltár, 1432, St. Bavo]). • A ~hoz kapcsolódik az ókor óta fel-feltűnő többi hüllő (áspis, →gyík, vipera stb.) mellett számos más szörnyszerű, természetfeletti tulajdonságokkal rendelkező, többnyire fantáziakreálta csúszómászó: pl. (a ~val gyakran felcserélhető) →sárkány, ill. a →baziliszkusz, a farkába harapó uroborosz, vagy a fején és a farkán is fejjel rendelkező amfiszbéna alakja. A *Physiologus* pozitív színben tünteti fel a ~t, négy alaptulajdonsággal ellátva. Ezek a keresztény értelmezések jó részében köve-

Kígyó a mindentudás fáján. Körösfő, Református templom, 18. sz. Fotó: Tüskés Anna, 2014

tendő példaként szolgálnak: a szűk hasadékon magát átpréselve, a bőrét (értsd: vétkeit) levedli és megújul; a forráshoz vizet inni érezkzik, s mérgét odújában hagyja a ~ (értsd: a keresztényi gyülekezetbe tisztán kell járnia a hívőnek); meztelen embertől visszahőköl, felöltözöttet megtámadja (értsd: a paradicsomi mezítelenségben lévő emberrel szemben a Gonosz tehetetlen); az őt támadó emberrel szemben csak a fejét védi (értsd: testünket ugyan átadhatjuk a kísértésnek, de fejünket, azaz Krisztust nem tagadhatjuk meg).⁸ E tulajdonságok ábrázolásának egyik képileg legszebb példája a Szt. Epiphaniusnak tulajdonított *Physiologus*-verzió 16. sz.-i kiadásában látható metszetsorozat (pl. 1587, Róma; 1588, Antwerpen).⁹ Isidorus a ~nak és különböző fajtáinak egy teljes fejezetet szentel enciklopédiájában,¹⁰ általánosságban megállapítva, hogy ahány fajtája van, annyiféle méreggel és módon öl; a hasukon csúsznak; amennyiféle színük van, annyiféle szendvedést képesek okozni. A *Physiologus*, a ver-

ziói és Isidorus által leírt tulajdonságokat bővítették, szűkítették, színezték a bestiáriumok is.¹¹ A három részből álló kora középkori *Liber monstrorum* (Szörnyek könyve) utolsó egysége teljes egészében a ~ról szól, idesorolva egyebek mellett a →hüdrát és a →szalamandrá; továbbá a szülésbe – a felszakadó hasából előbújó utódja megszületése után – belehaló viperát; az áspist, annak tudatában, hogy „a megemlített kígyók leírásában minden valóságot nélkülöző dolgok keverednek az igazsággal”.¹² Az áspisról, a legmérgeesebb ~ról azt állították a legrészletesebb leírásában¹³ és valamennyi bestiáriumban, hogy **mérges~** és **süket**/bedugja a fülét, így – bölcsen – nem érzékeli a külvilág kísértéseit, másrészt bűneivel dugja be fülét, s így – bűnősként – nem hajlik a megbánásra.¹⁴ A farkán is fejfelé bír, így **körkörös mozgásra** képes, gyors, világító szemű amfiszbená¹⁵ (akinek leírásakor ókori forrásokból¹⁶ is merítettek) mindig a többi ~ előtt jár.¹⁷ A *Physiologus* szerint a köldökig ember formájú vipera legfőbb tulajdonsága, hogy a **bujaság**ába és az utódnemzésbe hal bele, ugyanis a hím szájon keresztül közösül a nősténnyel, aki az orgasmus után leharapja a hím heréit (Isidorusnál és egyes bestiáriumban a fejét¹⁸). A nőstény viszont abba pusztul bele, hogy amikor az utód világrajön, születésekor feltépi anyja hasát.¹⁹ A **kegyetlenség** szimbóluma: Szt. Ambrus szerint a világ legkegyetlenebb és a leggonoszabb állata.²⁰ A többféle erkölcsi magyarázat közül a leggyakoribb a bibliai intésre való utalás: „akik kardot fognak, kard által vesznek el” (Mt 26, 52). A hét szabad művészet allegorikus ábrázolásán az éleselméjűség szimbólumaként a logika/dialektika attribútuma. • A reneszánsz kori emblémáskönyvek számára bőséges szimbolika állt rendelkezésre, amelyet továbbra is alkalmaztak, de bizonyos esetekben értelemmódosulás is bekövetkezett. Az **idő**, az **örökkévalóság**,²¹ az **álnokság** jelképe maradt²²; továbbra is az **orvoslás** áb-

Amfiszbéna. MS Bodley 764

rázolásának egyik attribútuma az **egészséggel** együtt²³; az amfiszbéna két feje viszont a kettős életformát, a **képmutatást** jelzi.²⁴ A vipera a férjével szemben ellenséges nő és az anya ellen szövetkező gyermek²⁵ jelképe. Az áspis, aki megmérgezi a lelket, a **rágalmazás** és **hízalgés** szimbóluma²⁶; a vedlő ~ a **bűnbánat** és a **feltámadás**, a farkába harapó az **örökkévalóság**.²⁷ A hím heréit/fejét leharapó vipera a **női bujaság**, a →skorpiót fogyasztó vipera pedig a **kegyetlenség** jelképét örököltette tovább.²⁸ A ~ mint az **okosság** szimbóluma szintén alapvető szimbólum maradt.²⁹ • Miskolczi Gáspár állathistóriájában számos jelentésben szerepel. A ~bőr tavaszi levedlése („a testek feltámadásának is igen szép példázója”) a **feltámadás** mellett a **bűnbánatot** is jelképezi. A Jer 8,17 nyomán egy 1564-es magyarországi esetet is említ, amely egy nyári, búzaasztagokat ellepő ~áradatról szól: „mi nem jöttünk magunktól, hanem Istentől küldettünk a ti gabonátoknak megemésztésére.” Miskolczi a hagyományos keresztény jelképiséget, a „Kígyóba bújít ördögöt” is leírja: „Az ördögnek feje pedig bűn és halál, amellyek a Krisztus által rontattanak meg és így a sátánnak fullánkja elszakasztat-

tott”; a **rágalmazás** jelképe: „a Rágalmazók hasonlíttatnak az Áspis kígyó mérgehez”. A viperát a veszedelmes rágalmazás, a szarvasvipérát (*cerastes*) pedig az **álnokság** megtestesítőjének nevezi Miskolczi.³⁰ Bod Péter a hagyományos bibliai jelentéseket összegzi, a tüzes, szárnyas sárkányt és a baziliszkuszt a kígyótól eredezteti, valamint „Az Istentelen, hitetlen Emberek mondatnak Kígyóknak”.³¹ • A ~ általában a nemszeretem, megvetett, gyűlölt állatok közé tartozik. Ezt életmódja, mérge, testének alakja váltotta ki, ezért került a zsidó-keresztény teremtéstörténet exponált helyére, ami tovább rontotta hírnevét. Irodalmi előfordulásainak nagy része is biblikus vonatkozású. Petőfi Sándor viszont állat mivoltában örökíti meg: „Ott a fák alatt a kígyó / Csúszik-mászik és sziszeg” (*A sivatag lakói*), helyett. Arany János pedig *Rózsa és Ibolya* c. versében mint bosszúállót emlegeti: „Farka vágását a kígyó sem felejt.” Juhász Gyula *Az örök szőnyeg* c. versében az isteni természet része, amit teremt az Úr: „Tenger virágot és dudvát, mérgeset, / Tavaszmezőben kígyót s ifju lányt.” József Attila *Flóra* c. versében a bűnök jelképezői: „Ő a mezőn a harmatosság, / kétes létben a bizonyosság, / lábai kígyóim tapossák, / gondjaim mosolyai mossák.” Tulajdonképpen minden rosszat jelképez, pl. saját nemzetének ártó hazaárulókat (az Aiszóposz meséből is ismert ~), Beöthy Zsolt *Kálózdý Béla* c. regényében: „– Kígyókat nevelt saját testén ez a megszámlálhatatlan sebekből vérző ország. Megromlott az igazi magyar vér; oda van! Mint a merő vakon szülöttek, úgy mennek neki a tátogató örvénynek. Kevesed magaddal maradtál hív az árulók barlangjában, öreg! Árulók, ki merem mondani, hogy hazaárulók.” De alkalmas az enyhe nemzeti gyűlölködés és/vagy frusztráció kifejezésére is, pl. Vadnay Károly *A kis tündér* c. regényében, ahol az angolnak „olyan hangjaik is vannak, melyek a kígyó sziszegésére emlékeztetnek”. És lehet az ős-gonosz jelképe is, pl.

Komjáthy Jenő *Deliriumban* c. versében: „Őrült vagyok, s ez örületben / Belátok végét, kezdetet, / Mi régen elmúlt s eljövendő, / Mitől az ősi Föld beteg. / Látom a kígyót szívetekben.” • A magyar néphitben természetfölötti erővel felruházott állat. Az **ördög** ~ alakban is megjelenhetett. Különösen veszélyesnek tartották a taréjos vagy tarajos ~t, aki az embereket is megtámadhatta. A magyarság körében általánosan elterjedt a ~követ fújó ~, a ~kő és a ~fej varázserejének, gyógyító hatásának motívuma. A ~k Szt. György-nap előtt vagy nyáron fújják a ~követ. Akinek ilyen kő jut a birtokába, az szerencsés lesz.³² Ismert a ~ mint a testtől függetlenedő **szabad lélek** alakja és mint élő személyek segítőszellemé. A garabonciás sárkánya gyakran ~ból keletkezik. A házi~ a magyar néphit egyetlen háziszellemszerű lényé, amely az egész nyelvterületen ismert állat. Ambivalens lény, bizonyos esetekben segítő, máskor kifejezetten ártalmas. Mozgása és vedlése miatt természetfeletti erőt tulajdonítottak neki. Mágikus szerepkörben elsősorban a vedlő, a Szt. György-nap előtt fogott ~ tűnik szerencsét hozónak számos hagyomány szerint: pl. ha a legény olyan pálcával érintett meg egy lányt, amellyel Szt. György-nap előtt ~t ütött agyon, a lány nem maradhatott el tőle; aki ezen a napon fogott és megszáritott ~ porát italba keverve megitta, az minden nyelven értett. Szerepet játszott a népi gyógyításban is és ezzel kapcsolatos hiedelmekben: pl. egész évben egészséges maradt, aki Szt. György-nap előtt eleven ~t látott; a beteg közelében mutatkozó ~ lassú felépülést jelentett; bőre és zsírja a köszvényes betegnek használt, hája jó látást biztosított; terhes asszonynak köpnie kellett, ha meglátta, különben későn és nehezen tanult meg járni a gyereke. Többféle elnevezése ismert: ~, fehér~, csúszo, fehércsúszo, szerencsecsúszo. A házi~ szerencsét hozott a házra, ha a falban, a küszöb alatt vagy valahol a telken lakott. Ha előbújt, akkor tejjel kellett táplálni.

A házi~ megölését követően a családfő is elhunyt.³³ A ~ a magyar népművészetben széles körben alkalmazott motívum, az egyik leggyakrabban előforduló állatábrázolás: nyílt tűzhelyen használt edények felfüggesztésére, rögzítésére, tárolására vasból kovácsolt ~forma kart, akasztót használtak; kovácsoltvas kanócos mécseseken is feltűnik a tekeredő ~. Az egyik legrejtélyesebb és legvitatottabb motívum a miskakancsók hasán, olykor fülén tekerdő ~. Textildíszítményeken, hímzésekben is találkozunk „kígyós” mintákkal. A ~forma a szövésben is használatos mintaelnevezés volt. A ~ mint díszítmény a pástorbotokon általánosan elterjedt, többféle változatban: ~ra emlékeztető ábrázolás és ~forma gyakori a juhászok kampórézén is. A ~motívum, bár nem gyakran, de megjelenik a festett bútorok döntően virágos díszítményei között is, főleg Erdélyben. A kaputetőn ~val díszített fedeles kiskapuk feltételezhetően a házi~t jelképezhették.³⁴ Az állatmesékben is felbukkan: a →róka és a ~, a világ hálája.³⁵ A *kígyókirály kincse* mesekezdő motívum, a *Kígyóvőlegény* pedig varázsmese.³⁶ Közmondásokban és szólásokban is gyakori: „a kígyó, ha kígyót nem eszik, sárkány nem lehet” (csak mások legyőzésén keresztül vezet az út a sikerekhez); „akit a kígyó megmar, a gyíktól is fél” (akinek rossz tapasztalatai vannak, az túlzottan óvatos lesz); az aiszóposzi mesékből is ismert „kígyót melenget a keblén” (méltatlan embernek kedvez); „kígyó nyomát vizsgálja a kősziklán” (hiába való dolog); „kígyót, békát kiált” (minden rosszat ráfog). Hasonlatként: „elbújik, mint télen a kígyó”; „erőtlen, mint a bőréből kivetkőző kígyó”; „úgy sziszeg, mint a kígyó”, és számos egyéb mondás igazolja a népi megfigyelések gazdagságát.³⁷ • A művészetekben is sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: **ördögi csábítás**, **Krisztus a kereszten**, mint Megváltó (Mózes), **gonosz**, **bűnösség**, **okosság**, irigység, viszály, hamisság, **álnokság** (vipera nővel ábrázoló embléma), harag, **buja**

ság, öröklét (vedlő ~, saját farkába harapó ~), termékenység.³⁸ Ádám és Éva bűnbeesésének története nyomán a ~ a **kísértés**, a **gonosz** és a **bűn** megszemélyesítője, az irigység, a birtoklásvágy, valamint a bujaság vétkének ikonográfiai motívuma: ábr. pl. a pécsi székesegyház 11. sz.-i kentaurus oszlopfőjezetének bal oldalán.³⁹ A bűnbeesés ábr.-a, pl. 4. sz.-i freskó a pécsi ókeresztény mauzóleumban, dombormű a pécsi székesegyház altemplomba levezető északi lejárati falán (1170–1180 k.); Basilides Barna egyik fő műve *Ádám és Éva* c. festménye (1931), amellyel számos díjat nyert.⁴⁰ A pusztában böjtölő Krisztust megkísértő ördög karjára tekeredő ~: ábr. l. a pannonhalmi bencés apátság refektóriumának freskóján (18. sz. 2. negyede).⁴¹ Keresztfeszítés-ábrázolásokon a kereszt tövében Ádám koponyája a bűnbeesés ~jával: ábr. pl. Paul Senser oltárképe a pécsi irgalmas rendi templomban (1750 k.).⁴² Református templomok 18. sz.-i festett kazettás mennyezetének, padelőlappjának gyakori eleme, pl. Szilágylompért (Lompirt, Románia, 1778); Bánffyhunad (Huedin, Románia, szentély, 1780, Asztalos Umling Lőrinc); Kalotadámos (Domoșu, Románia, 1774 vagy 1781, Asztalos Umling Lőrinc); Magyarókereke (Alunișu, Románia, padelőlappok); Magyarvalkó (Văleni, Románia, 1778, Umling Lőrinc és fia), Magyarlóna (Luna de Sus, Románia, 1752, Umling Lőrinc).⁴³ ~ra taposó Mária Immaculata-ábr.-okon a ~ a **bűnt**, a **gonoszt** jelképezi: l. pl. sajlódi Madonna-szobor (1731).⁴⁴ A (Mária karján ülő) gyermek Jézus a kereszt hosszú szárával leszúrja a ~t.⁴⁵ ~n taposó Fides allegorikus nőalak: ábr. pl. díszkancsó az Esterházy-kincstárból.⁴⁶ A saját farkába harapó ~ (uroborosz) az **örökkévalóságot**, az **örök körforgást** és a folyamatos **megújulást** jelképezi. A ~t szoptató asszony jelentése: gyermektelen vagy magzatelhajtó anya, ábr. néha református templomok 18. sz.-i festett kazettás mennyezetén, pl. Nádalmás (Nădălbăști, Románia), 18. sz. első fe-

Szájon keresztül párhozó viperák. CC

le, Kerekesfalva (Rotărești, Románia), 1737; dombormű a magyargyerőmonostori (Mănăstireni, Románia) templom tornyának déli falában.⁴⁷ Az összetekeredő ~pár az **ördögök** hatalmát, a démoni vadságot testesíti meg, ezt jeleníti meg román kori templomok domborművein, pl. kaputimpanon-domborművön Újudvarból (1200–1250).⁴⁸ Mózes érc~ja a megmenekülést szimbolizálja, és Krisztus **keresztre feszítésének előképeként** a megváltás jelképe.⁴⁹ Mózes gyógyító érc~ja nyomán számos patikát neveztek el ~ról, pl. pesti Kígyó-patika, 19. sz. eleje.⁵⁰ Mózes botját jelképezi a szerb ortodox és a görög katolikus püspökök ~s pástorbotja.⁵¹ János evangélista, Fülöp apostol, Szt. Benedek, Aszklépiosz, Apollón, Ceres, Eurüdiké, Héraklész, Hügénia, Kleopátra, Laokóon és fiai ábr.-án szerepel gyakran attribútumként. A csecsemő Héraklész megfojtja a Héra által rábocsátott kígyókat: l. pl. freskó Bruckenthal Sámuel nagyszebeni (Sibiu, Románia) palotája Herkules-termében⁵²; Kleopátra halála.⁵³ Előfordul a mérgezett itallal teli kehely szent legendájában: ábr. a kehelyből kiemelkedő ~val pl. Szt. János apostolszobor a lőcsei (Levoča, Szlovákia) főoltár szekrényéből⁵⁴; Szt. Benedek: ábr. pl. az Anjou Legendáriumban (1360 k.), a pannonhalmi bencés apátság refektóriumának freskóján (18. sz. 2. negyede) és a megújított pannonhalmi hiteleshelyi pecsétnyomón (1723).⁵⁵ Az **orvostudományt** megszemélyesítő nőalak botra tekeredő kígyóval

jelenik meg Johann Lucas Krackernek a négy fakultás allegóriáját ábrázoló mennyezetfreskóján a jászói premontrei apátság könyvtárában (1776).⁵⁶ A ruhátlan ifjú Hermész/Mercurius szárnyas kalapban, baljában ~s pálcával a kereskedelem allegóriája: ábr. pl. Huber József timpanon-domborműve 1824-ből a budapesti Apáczai Csere János u. 15. homlokzaton.⁵⁷

- 1 PLIN. *NH* 8. 153.
- 2 *Ov. Fast.* 2. 711; PLIN. *NH* 29. 4, 22.
- 3 PLIN. *NH* 8. 85.
- 4 *VERG. G.* 4. 453 skk.; *Ov. Met.* 10. 20. skk.
- 5 *VERG. Aen.* 2. 199–233.
- 6 *Aisop*, 38, 129.
- 7 *Uo.*, 31, 177.
- 8 *Phys.* 11.
- 9 *Epiphan.* 50, 68, 64, 60.
- 10 *Etym.* 12, 4, 1–48.
- 11 *Ashmole 1511*, 999, 1003–1009, 1015–1017; Guill. Clerc. 1433; Brunetto, 137.
- 12 *Lib. Monstr.* III, 25.
- 13 *Ashmole 1511*, 1005–1007.
- 14 *Etym.* 12, 4, 12; *Phys. lat. B.* XXVI; Guill. Clerc. 1433; *GERV.* 1603; *PdB* XXVII; *BM* LXIII; *BV* XLIV.
- 15 *Etym.* 12, 4, 20–21.
- 16 *LUC. Phar.* 9. 719.
- 17 *Ashmole 1511*, 1009; Brunetto, 138.
- 18 *Etym.* 12, 4, 11; Brunetto, 143; *BT* XXVII; Cecco, III, 33; *BV* XLIII.
- 19 *Phys.* 10.
- 20 *AMBR. Hex.* V, 7.
- 21 *HORAP.* I, 1; Pier. Valer. 179; *RIPA* 1618, 521, 170.
- 22 Pier. Valer. 208; *RIPA* 1618, 257. Della Porta *Fis.* V, 3.
- 23 Pier. Valer. 204; *RIPA* 1618, 452, 454.
- 24 *PICIN.* 237.
- 25 Pier. Valer. 183–184.
- 26 *PICIN.* 238.
- 27 *Uo.*, 243.
- 28 *CAMER.* IV, 90; *PICIN.* 249, 250.
- 29 *RIPA* 1618, 428.
- 30 *MISKOLCZI* 1702, 587; 599; 602.
- 31 *BOD* 1746, 139.
- 32 *DIÓSZEGI-NAGY* 1980, 194–195.
- 33 *PÓCS* 2012, 92–97, 210.
- 34 *FÜGEDI* 1993, 121–134.
- 35 *KOVÁCS* 1958, 79.
- 36 *KOVÁCS* 1980, 194; *NAGY* 1980, 195.
- 37 *SZEMERKÉNYI* 2009, 784–787.
- 38 *LCI* 4 74–81; *SEIBERT* 1986, 81, 177–178; *DÁVID* 2002, 134–135; *MAMŰL* I, 2003, 148; *DITTRICH*

- 2004, 445–456; *MAMŰL* V, 2005, 391.
- 39 *MÉ* 1963/2–3, 113–120.
- 40 *MÉ* 1956/4, 293; *Pannonia Regia* 1994, 134–135; *RÓZSA* 1998, 149. KÉP; *BOROS-KALMÁR* 2010, 27; *SZILÁRDFY* 2003, 104., 107., 110., 231–232. kép; *KIESELBACH* 2004, 511.
- 41 *BÁNHEGYI-HAPÁK* 1993, 28–31; *Mons Sacer* 1996, II, 69–93.
- 42 *AHA* 44(2003), 59–70; *MÉ* 2008/2, 313–326.
- 43 *MÉ* 1982/2, 120–134.
- 44 *MÉ* 1973/3, 204; *MÉ* 1981/2, 122; *SZILÁRDFY-TÜSKÉS-KNAPP* 1987, 135. kép; *Történelem – kép* 2000, 358; *KNAPP* 2000, 63, 66, 70, 81, 87; *SZILÁRDFY* 2003, 1–4., 6–7. kép; *Szent Imre* 2007, 219, 230; *Legendás lények* 2008, 49, 142.; *SZILÁRDFY* 2008, KAT. 98; *LUKOVÁ-VYSKUPOVÁ* 2013, B55–B58. kép; *PIGLER* 1974, Taf. 158.
- 45 *MÉ* 1970/4. 284–288; *MÉ* 1981/2. 126; *SZILÁRDFY* 2003, 119., 122–123., 125., 128. kép; *SZILÁRDFY* 2008, kat. 45, 261; *LUKOVÁ-VYSKUPOVÁ* 2013, B59. kép; *PIGLER* 1974, Taf. 159.
- 46 Budapest, IMM, E 60.14.1–2; *Műtárgyak* 2014, 62–68.
- 47 *DEÁKY-KRÁSZ* 2005, 119–120.
- 48 *Pannonia Regia* 1994, 182–183; *TÓTH* 2010, 147.
- 49 *Mons Sacer* 1996, III, 19–20; *PIGLER* 1974, Taf. 39.
- 50 *VIDA* 1994, 66–67.
- 51 *PUSKÁS* 2008, 246–247.
- 52 *PIGLER* 1974, Taf. 202; *AH* 1996/2, 177–187.
- 53 *MÉ* 1981/3, 214; *PIGLER* 1974, Taf. 313.
- 54 *MÉ* 1961/2–4, 175–186; *SZILÁRDFY* 2008, kat. 4.
- 55 *MÉ* 1981/2, 137; *BÁNHEGYI-HAPÁK* 1993, 41–43; *Mons Sacer* 1996, I, 386; *Mons Sacer* 1996, II, 69–93, 106; *Mons Sacer* 1996, III, 66–67; *SZAKÁCS* 2006, 25. kép.
- 56 *JÁVOR* 2004, kat.
- 57 *MÉ* 1964/1, 24–25.

KOS

(aries)

Jelentése: áldozati állat, vadság, harciaság, nemzőképesség, rivalizálás, férfi nemi erő és vágy, bujaság, tavasz, tavaszi nap-éjegyenlőség, évszakváltás, szangvinikus vérmérséklet

A juhfélék (→juh/birka, ~, →bárány) családjának hímnemű egyede: kérődző, gyapjas bundájú, az emberiség történetében egyik legrégebb óta háziasított állat. • A juhfélék-

Rivalizáló kosok. Ripa, *Iconologia*, 1618

nek a görög-római antikvitásban – gazdasági hasznuk mellett – **áldozati állatként** volt jelentős szerepük. A görögök elsősorban Aphroditének, Zeusznak, Hermésznek, Pánnak és a nimfáknak áldoztak juhot, de más isteneknek is. Különösen fontos volt a szerepe Hermész kultuszában, mert az isten vigyázott a nyájakra és elősegítette a szaporodásukat.¹ A halottkultuszban az alvilág isteneinek fekete szőrű →juhot vagy ~t áldoztak. A rómaiak a legtöbb istennek – elsősorban Marsnak és az erdei istenségeknek – ugyancsak juhot vagy ~t áldoztak. A juháldozat elmaradhatatlan része volt az egyik legfontosabb tisztító szertartásnak, a *suovetauriliának*. Szólásokban és közmondásokban a „tolakodó kos” kifejezés a veszekedést provokáló emberre már Arisztotelésznél előfordul.² A görög mitológiában Poszeidón és Theophané nászából született aranszőrű ~hoz kapcsolódik az aranygyapjú legendája: az aranygyapjas ~t Kolkhiszban feláldozták, később az aranygyapjút Iaszón az argonauták segítségével szerezte meg. A ~ a **férfiasság** és **nemzőképesség** természeti szimbóluma, az égi istenekhez társítható áldozati állat. A ~ természeténél fogva kerüli a nőnemű báránykákat, és inkább az idősebb

birkákkal párosodik, sőt ő maga is többet ér, minél idősebb, és szarva nélkül hasznosabb. Nöstényeket nemz, ha jobb heréjét elkötik, hímeiket, ha a balt.³ Harciasságát csökkenti, ha a szarvát a füle táján átfúrják.⁴ • A Bibliában az Izsákot feláldozni készülő Ábrahám számára (Ter 22,13) Áron és fiai papi felszentelésekor **áldozati állat**, akinek vére, húsa szentelő és megbékéltető: „beiktatásért feláldozott kos” (Kiv 27,15–35). Az izraeliták számára a vétkekért való engesztelési áldozati állat, akit a papnak kell feláldozni (Lev 5,18; 6,6). A papok hivatalba lépésekor a ~ „a népért való közösségi áldozat” (Lev 9,18). Hálaadó áldozatnak is tekintik (Szám 7,27; 7,35; Zsolt 66,15). Jerikó elsténél a papok által fűjt ~szarv, a sófár fontos szerepet töltött be (Józs 7,4–16). Dániel próféta látomásában „a kétszarvú kos, amelyet láttál: a médek és a perzsák királya” (Dán 8,20). Az Utolsó ítéletkor „A juhokat jobbára állítja, a kosokat pedig baljára” (Mt 25,33); a ~ok a kárhozottakat jelképezik (Mt 25,41). A Zsinagóga allegorikus ábrázolásán a zsidóságot megtestesítő nőalak gyakran →kecske- vagy ~fejlet tart a kezében, amely a – keresztények számára Krisztus megváltó tettét követően szükségtelen – öszövétségi áldozat jele. • A középkorban Isidorus is külön tárgyalja a birka, a bárány és a ~ etimológiáját és jelentéseit. A ~t mint áldozati állatot és Mars attribútumát említi, mert – isidorusi etimologizálásban – az istenségről kapta nevét (*Ares – aries*).⁵ Ennél többet nem tesznek hozzá a középkori szövegek, s ezeket az ismereteket adják tovább.⁶ A Marssal való összefüggés a **harciaság** szimbolikáját vonta maga után. Ikonográfiáját tekintve a kódexek margináliáin, a bestiáriumban is gyakori két egymásnak feszülő, szarvukkal erejüket összemérő ~ ábr.-a,⁷ továbbá az állat impozáns szarvát hangsúlyozzák.⁸ • A ~ legfőbb tulajdonsága az újkori értelmezésekben sem változott: a **harciaság** és a **vadság** a legfőbb ismérve. Ellentétben a mindig szelíd

báránnyal, a ~ jobbra bős, harcias és **rivalizálás**ra hajlamos.⁹ A zodiákus jegyekben szereplő ~ a homályból a fénybe, a hidegből a melegbe való **évszakváltást** szimbolizálja. Az emblémáskönyvekben is a **tavaszi napéjegyenlőség** egyik szimbóluma.¹⁰ A ~ a férfiasság és a nemzőképesség összekapcsolásának eredményeképpen a **bujaságot** is jelképezheti.¹¹ Ebből is következik, hogy a **szangvinikus vérmérséklet** zooszimbóluma is szőlőfürttel a szájában megjelenítve, ami a Venusnak és Bacchusnak áldozó természetét jelzi.¹² • Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* elsősorban a keresztény jelképiségét hangsúlyozza. Az Ábrahám által áldozott ~ „ábrázolója volt a Krisztusnak. mert miképenhogy az a Kos az Isák helyett, s ő érte öletett vala meg: azonképen a Krisztus-is mi értünk választottakért áldoztatott volt meg”. A ~, bár szarva van, „mindazáltal sem indulatjok, sem feneségek ártásra való semmi nintsen”.¹³ • Mivel a ~ tulajdonképpen a kifejlett, hímivarú juh másik neve – a nőstény meg a jerke, a herélt ~ pedig az ürü –, az irodalmi alkotások inkább az egyértelmű állatnéven említik. A ~ elnevezés ezért, ha csak kimondottan nem a hím állat agresszivitásáról van szó, többnyire fegyverként – faltörő ~ – vagy az égöv egyik ábrájaként fordul elő. Kisfaludy Sándor azonban *Himfy-ciklusa* második részében, *A boldog szerelem* második énekében két ~ – nyilván szerelmi vetélytársakat szimbolizáló – viadalt örökíti meg: „Két nagyfejű s nagyszarvú kos / A gyöpös domboldalon / Kiválik a sereg közül – / Mit akarnak itt, vajjon? // Hegyes füllel figyelmez s néz / Reájok az egész nyáj, / Hogy felkapott falatját is / Elfelejtí némely száj: / Most a kosok öszveütnek, – / Hogy a föld is reng alattok, / S már beszakad az agyok; // Míg a pásztor, ki a dombról / Fújja-le bús nótáját, / Megharagszik, s ajakától / Félrekapván dudáját, / Olyant rikkant a kosoknak, / Hogy ezek megrettennek, / S félbe hagyván a viadalt, / Jobb-

Kos mint a szangvinikus vérmérséklet attribútuma. Ripa, *Iconologia*, 1997

ra balra szélyt-mennek.” • A ~t Erdélyben berbécnek nevezik. Értékes gyapja miatt, mint népmesei alak – aranygyapjas ~ – is feltűnik.¹⁴ Újév napi, nemekhez kötődő jóslatokban is megjelenik a ~: „ha először férfi jön bé új esztendő napján a házba, akkor a birkák mind kosokat bárányoznak, s ha nő lép bé, akkor mind nőstényeket”; „újév reggelin, amikor mennek kolindálni, akkor, ha lány jó be búza-hinteni, akkor ünöcske lesz a borjú, vaj a bárány, ha pedig férfiú jön, akkor kos lesz, vaj bikaborjú lesz”.¹⁵ Ábrahám és Izsák ~áldozata az egyházi művészetben gyakori jelenet: ezek nyomán keletkeztek a 18–19. sz.-i népi változatok. Recemunkával lepedőszerű, ill. keresztöltéssel párnákra varrták. A népművészetben a ~ és a bárány ábrázolása elkülönül. A ~ dekoratív spirális szarvát plasztikus ábr.-okon láthatjuk, ekkor csupán a ~fej szerepel a díszítményben. Pásztorfaragásokként leggyakrabban a ~ a csanak (ivóedény) fülén, dudafejekon, juházkampókon, pásztorbotokon jelenik meg, valamint sótartók fedelén, borotvatókok tetején, gyufatartókon és tükrösökön. Egyedi ábr.-ok maradtak fenn faragott szék háttámlabetétjén, ruhaakasztó fogason, jár-

mokon, kapubálványon, ill. ~ alakú pálinkás butykosok.¹⁶ A fából ácsolt, fakapuk és falszakaszok betörésére használt harcászati eszköz szólásban él tovább: törtetően céltudatos személyre, ill. nehéz, veszélyes feladat előkészítésére felhasznált személy(ek) a „faltörő kosok”; „okos, mint a tavalyi/tordai kos” (nem túl eszes személy); „olyan sötét van, mint a kos szarvában” (vaksötét van).¹⁷

• A magyarországi művészetben megjelenő ábr.: Mózes az égő csipkebokornál ~t áldoz.¹⁸ A ~ a Krisztus áldozatával fölöslegessé vált **ószövetségi áldozatra** utal.¹⁹ L. továbbá pl. oszlopfő növényeket harapdáló ~okkal a pécsi székesegyházban (1100 k.); közös fejű kospár oszlopféjezetsarkon Somogyváron és Esztergomban.²⁰ A ~ mint zodiákus jegy ábr. pl. gyámkő a kolozsvári Wolphard-Kakas-ház zodiákus termében Wolphard István építkezéséből (Cluj-Napoca, Románia, 1586 előtt).²¹ A III. (Jó) Fülöp, Burgundia hercege által 1430-ban, a kereszténység védelmére, a lovagi erények ápolására alapított aranygyapjas rend lovagja címet az Esterházy család tizenkét tagja nyerte el: l. az aranygyapjas rend jelvényei az Esterházy-kincstárból: kék zománcos, lángokat szóró tűzkövön függő arany kosbőr (kosirha), amely felett Ausztriában arany szalagon egy sárkányölő férfi és a szalag kanyargó végein, kék zománcos alapon jelmondat áll. A rendjel szerepelt az 1568-ban emelt és 1858-ban lebontott győri Bécsi kapun, II. Miksa császár címerén, aki 1546-ban kapta a rendet.²²

1 HOM. II. 14, 490–491; PAUS. 2, 3, 4; 9, 34, 3.

2 ARIST. *Gen. an.* 769b 20.

3 Uo., IV 1, 765a 4; PLIN. *HN* 8, 72.

4 PLIN. *HN* 8, 72.

5 *Etym.* 12, 1, 9–12.

6 *Ashmole 1511*, 845.

7 London, British Library, Royal Ms. 12 F. xiii, f. 35v; British Library, Sloane Ms. 3544, f. 16r.

8 Párizs, BnF, lat. 3630, f. 83r; Koppenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4°, f. 22v; New York, Morgan Library, Ms. M.81, f. 39v.

9 Pier. Valer. 131; RIPA 1618, 449–451.

10 RIPA 1618, 501; 162–163.

11 Pier. Valer. 132; RIPA 1618, 91.

12 RIPA 1618, 90–91.

13 MISKOLCZI 1702, 203.

14 Vö. BENEDEK, 1987.

15 BOSNYÁK 1980.

16 MANGA 1972; FÜGEDI 1993.

17 BÁRDOSI 2012.

18 PIGLER 1974, Taf. 36.

19 *LCI* 1 314–316, *LCI* 4 526–528; SEIBERT 1986, 180; *MAMŰL* VI, 2006, 84.

20 *Pannonia Regia* 1994, 91–92; TÓTH 2010, 61–62.

21 *AH* 1974/2, 334–336; *AH* 1991/2, 157–164; VANYÓ 2000, 226–231; KOVÁCS 2003, 36.

22 *Mátyás király* 2008, 208, 344; KÖRNER 2009, 28; *Műtárgyak* 2014, 243–246; *Szent István* 2014, 18.

KROKODIL

(*krokodilosz, crocodilus*)

Jelentései: **Egyiptom, Afrika, Nílus, ördög, pokol, halál, képmutatás, paráznság, fényűző életvitel attribútuma**

Krokodil. Raff, *Természet-története*

A ~nak több fajtája van, de alapvetően édesvízi ragadozó, méretes hulló. Falánk, mindenféle állati eredetű zsákmányt felfal. A valóban létező krokodilkönnyek a szemet védik, és a könny- és nyálmirigyekhez futó idegpályák kapcsolatán alapul. A ~ a Nílus legjellegzetesebb és rettegett élőlénye.¹

• Egyiptomban szent állatnak tartották, és mint ilyet gyakran mumifikálták. A testrészeiből gyógyszereket készítettek. Rómában a Kr. e. 1. sz. közepétől szerepeltettek ~okat circusi látványosságként. Mind a görög, mind a római képzőművészetben gyakran ábrázolták az egzotikus és csodás lények-

ben bővelkedő nílusi táj elmaradhatatlan részeként (a leghíresebb a praenestei Fortuna-szentély ún. Nílus-mozaikja), ill. magát a mesés Egyiptomot szimbolizáló állatként.

- Az Ószövetségben **Egyiptom** és a fáraó jelképe: „Egyiptom királya! Te nagy krokodil, aki a Nílus ágai közt fekszel” (Ez 29,3). „Emberfia, mondj siratóéneket a fáraóról, Egyiptom királyáról, és mondd meg neki: Te népeknek oroszlánja, elpusztultál! Olyan voltál, mint a krokodil a tengerben. Orrlyukaidon át lövellted, s lábaddal zavarossá tetted a vizet, és felkavartad hullámaid” (Ez 32,2).
- A középkorban a ~lal kapcsolatos ismeretek Hérodotosz részletes és pontos leírásán, valamint Pliniustól és az őket forrásként felhasználó Ailianosztól vett leírásokon alapultak. A *Physiologus* és változatai, valamint a bestiáriumok jó része a régi Egyiptomban szentként tisztelt mongúz (*ichneumon*)² kapcsán említi, akiről úgy tartották, hogy az alvó ~ (vagy a →sárkány) száján keresztül bemászik a gyomrába és felszakítva testét, megöli a hullót. (Ugyanez a történet egyfajta legendás vízikígyó [*hydrus*] kapcsán is elterjedt.³) Az *ichneumonon* és a *hydruson* kívül a nílusi →delfint⁴ tartották még a ~ fő ellenségének, aki a ~ megölésével az **ördög**gel száll szembe. A ~ról kialakult középkori elképzelés jó részének e forrásain kívül Isidorustól származtak részletes információk. Eszerint sáfránysárga (*croceo*) színéről kapta nevét, a Nílusban születik, éjszaka a vízben és nappal a szárazföldön él, mintegy húsz könyök (kb. 10 m) hosszú, hatalmas fogakkal és karmokkal. Bőre nagyon kemény és ütéseknél, kőnek ellenálló.⁵ A bestiáriumok további részletekkel bővülnek. Ha embert lát, lenyeli, utána megsiratja. Trágyájából kenőcsöt készítenek, amellyel a vén és ráncos kéjtnők kenegetik arcukat, és amíg le nem izadják a kenőcsréteget, szépek is maradnak.⁶ (A kenőcs e hasznosítására egyébként Horatius is utalt.⁷) A leírására alapozott szimbolikáját illetően a ~ maga a **pokol**, az **ördög**, a

halál,⁸ viselkedése pedig a **képmutatás** és a **paráznság** bűnének jelképe. A trágyájából készített kenőcsnek is csak addig van hatása, míg az igaz ítélet haragja meg nem bünteti az elkövetett bűnökért az embert.⁹ Egyetlen bestiáriumban (és egy változatában) van utalás arra, hogy a ~könny a bűnbánat és az elkövetett bűnök miatti fájdalom jele, mivel a ~, ha egyszer embert evett, többé nem teszi, még ha alkalma is nyílna rá.¹⁰ A keresztény ikonográfiában a →kígyóhoz hasonlóan az ördög megtestesítője. Emberrel a szájában,¹¹ szájába bújó és/vagy gyomrát felhasító *hydrusszal*, mangusztával,¹² ritkábban önmagában, félelmetes szörnyként¹³ jelenítették meg. A földrészek allegorikus ábrázolásain **Afrika** attribútuma és az marad az újkorban is.

- Az újkori emblémáskönyvekben nemcsak Afrika, hanem Egyiptom¹⁴ és a Nílus¹⁵ egyik jelképe is a jobbára e folyóban vagy a partján élő állat. **Egyiptomot** és a **Nílust** szimbolizálja Nicolas Caussin *De symbolica Aegyptiorum sapientia* több korabeli kiadásának (1623, 1631) díszcímlapján.¹⁶ Arról is hírt kapunk, miszerint „az egyiptomiak azt mondják, hogy krokodil rendkívüli termékenysége okán és mert rengeteget fial, a **paráznságot** jelképezte”.¹⁷ Ripa a →fogollyal együtt ábrázolta ennek jelképeként.¹⁸ Leonardo da Vinci a **képmutatás** bűnével kapcsolatban foglalta össze mindazt, amit a ~ról tudni lehetett a 15. sz. végén: „Ez az állat elkapja az embert és rögtön megöli. Miután meghalt, panaszos hangon és sok könny kíséretében megsiratja, amikor pedig befejezte a panaszkodást, kegyetlenül felfalja. Ilyen az álszent ember is, aki minden apróság miatt könnyekkel áztatja arcát tigrisszívet mutatva, miközben szívében mások baján örvend szánakozó arccal.”¹⁹ A képmutatás jelképeként álszent könnyei okán jelenítik meg.²⁰ Közép-európai ismeretek kapcsán, Comenius leírásában a ~ a Nílus vizében élő szörnyű és ragadozó fenevad.²¹
- A vízben és a szárazföldön is élő ~t Miskolczi Gáspár – a korabeli vallási-felekeze-

Emberevő krokodil. *Royal MS 12 F. XIII*

ti állapotok hű tükréeként is – a hízelkedés, **képmutatás**, kétarcú ember jelképeének nevezni, amely „kiábrázoló képei azoknak a Titularis Püspököknek, kik rész szerint világi, rész szerint pedig Egyházi rendek: Sőt még azoknak az embereknek-is, a kik mindenféle vallásúak; a Pápisták között Pápisták, Vittébergában Lutheristák, Helvétiaiban Reformátusok, (: vagy Calvinisták :) a szentek között szentek, a pajkosok között pajkosok”. **Ördögjelképként** is értelmezi, **álnok** és **csalárd** módon minden helyszínen fenyegeti az embert.²² • Mint a legnagyobb hulló, ragadozó életmódja következtében egyszerre csodálat és irtózat tárgya az irodalomban. Vörösmarty Mihály az utóbbit ábrázolja *Az éj palástjában*: „S vizét elhagyván a homok fölé / Üvöltve mász a hosszú krokodil.” Petőfi Sándor *A sivatag lakói* között sorolja fel – ami csak hozzávetőlegesen helyes, hiszen a ~ egy faj kivételével édesvízi ragadozó, kimondottan a sivatagban nem él: „Ott a krokodil a sásban / Sírja sátán-könnyeit”. Kosztolányi Dezső számára a veszélyes hírű ragadozó már-már bútordarabbá szelídül: „...mint krokodil lapul a díván” (*Otthon – Éjjel*). • A magyarországi művészetben a bűnösséget szimbolizálja vagy utalhat a luxusra, gazdagságra.²³ A szilágylomperti (Lompirt, Románia) templom festett kazettás mennyezetén feltehetően a bűnt jelképezi, „krokodilus” felirattal megnevezve, másképp aligha lenne azonosítható a kígyószerű lény. A különleges fajtájú, egzotikus állat a **fényűző életvitelt**

és környezetet jeleníti meg: a főúri Kunst- und Wunderkammerek fontos eleme volt a kitömött ~: l. pl. a fraknoi (Forchtenstein, Ausztria) Esterházy-várban a felső bástya és főkastély közötti átjáróban 1706-ban felfüggesztett állatot.²⁴ Díszítőelemként is látható, pl. szecessziós házhomlokzaton: Eszék (Osijek, Szerbia), Trg Ljudevita Gaja.

- 1 HDT. 2. 68–70; ARIST. *Hist. an.* 1. 11. 492b 24; 5. 33. 558a ; 17–24; PLIN. *NH* 8. 89–94; AIL. *NA* 10. 21, 24.
- 2 *Phys. lat.* 26; *Phys. lat.* Y. XXXVIII.
- 3 *Phys. lat. B.* és *Phys. lat. B-Is.* XIX; *Etym.* 12, 2, 36; *Dicta Iohannis Chrysost.* 4.
- 4 *Etym.* 12, 6, 11.
- 5 Uo., 19–20.
- 6 *Phys. lat. B-Is.* XIX; *Ashmole 1511*, 829; PhdTh. 703–718; Guill. Clerc. 1387–1389; *Bodley 764*, 61–62.
- 7 HOR. *Epod.* 12. 9–11.
- 8 *Ashmole 1511*, 1009; PhdTh. 679–683; Gerv. 293–294; PdB XIX.
- 9 *Ashmole 1511*, 829–830.
- 10 BV XLIV.
- 11 Hága, Museum Meermannno, MMW, 10 B 25, f. 12v; Párizs, BnF, lat. 3630, f. 80r; BnF, lat. 6838B, f. 9v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 24r; Bodleian Library, Ms. Douce 308, f. 99r.
- 12 Párizs, BnF, fr. 1444b, f. 248r; BnF, lat. 14429, f. 110v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Laud Misc. 247, f. 152v; London, British Library, Royal Ms. 12 C. xix, f. 12v; Koppenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4°, f. 61v; New York, Morgan Library, Ms. M.81, f. 15v; Hága, Museum Meermannno, MMW, 10 B 25, f. 42r.
- 13 Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, 72 A 23, f.; London, British Library, Sloane Ms. 3544, f. 43r 48r; British Library, Royal Ms. 2 B. vii, f. 102v.
- 14 Pier. Valer. 369.
- 15 RIPA 1618, 188.
- 16 KNAPP–TÜSKÉS 2003, fig. 6; KNAPP 2003, 4. kép.
- 17 Pier. Valer. 368.
- 18 RIPA 1618, 316.
- 19 Leo. *Best.* 55.
- 20 PICIN. 211.
- 21 COMENIUS XXXII.
- 22 MISKOLCZI 1702, 247–251.
- 23 LCI 2 659; SEIBERT 1986, 198; DITTRICH 2004, 276–279; MAMŰL VI, 2006, 321.
- 24 KÖRNER 2009, 8–9.

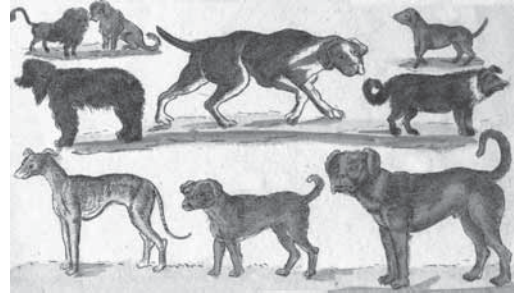
KUTYA

(*küon, canis*)

Jelentései: **Artemisz/Diana attribútuma, hűség, kánikula, szaglás, okosság, házörzés, bátorság, gyorsaság, irigység, engedelmesség, állhatatosság, hízelgés, emlékezet, ellenszenv (kutya→← macska), igaz barát**

A → farkas egy alfajából háziasított ~, „az ember legjobb barátja”, az első háziállatok közé tartozik, vadásztársból munka- vagy terápiás barátta, házikedvencé vált, miközben eredeti, háziasított szerepét is megtartotta. • A domesztikált ~¹ minden ókori kultúrnép körében elterjedt és az emberrel szoros közelségben élő állat volt. Az antik költők (Homérosz mintegy 90 szöveghelyen említi) nem ~fajokat különböztettek meg, hanem az állat használata alapján tettek különbséget: vadász-,² pásztor-, ill. házörző ~ról³ írnak. ~fajokat a források csak a Kr. e. 5. sz.-tól említenek, s a molosszoszit, a spártait, krétait és szicíliait stb. emelik ki. A görög mitológiában a vadászistennő, **Artemisz** kíséretében jelenik meg, és kedvelt állata a hadistennek, Arésznek is. Áldozati állatként mind a görögök, mind a rómaiak igen ritkán, csak tisztító szertartások alkalmával használták. A Nagy Kutya (*Canis Maior*) csillagkép leg híresebb csillagát, a Szíriuszt, *Canicula* (Kutyácska) néven is ismerték, és nyári feltűnését az év legmelegebb napjához (l. **kánikula**) kapcsolták. A ~ eszsége, ügyessége és **hűsége** gazdájához az ókorban is legendás volt,⁴ amit elbeszélések sokasága örökített meg. A legkorábbi Homérosznál olvasható Argoszról, Odüsszeusz ~járól, aki hús évén át várta a gazdáját, majd miután a hazatérő királyt elsőként felismerte, kimúlt. • A Biblia is tanúskodik arról, hogy a ~ egyike a leg régebb óta az ember környezetében élő, megszeliített állatnak: „De hiszen a kutyák is esznek a morzsákból, amelyek uruk asztaláról hullanak” (Mt 15,27). A bibliai ~ ellent-

mondásosan jelenik meg: a nyáj és a ház ör-zője, de tisztátalan állat, aki ugyan domesztikált, de döghúson élő, maradékot felhajtó, kóbor állatokról is szó esik. A sok kóbor ~ az Úr haragjának egyik eszköze lehet: „Aki Jerobeám házából a városban hal meg, fel-falják a kutyák” (1Kir 14,11). Az ember ellen támadó ~ az Úr büntetését testesíti meg: a hűtlen nép és Hiszkcija júdai király fiának bűnét bosszulja meg „kutyákkal, hogy szét-

Kutyák. *Természet história*

tépjék őket” (Jer 15,3). A fenyegető gonosz-ság állata: „Kutyák falkája ólalkodik körül-öttem, s gonosztevőknek serege zár körül” (Zsolt 22,16). A gonosz emberek a habzó szájú kóbor kutyákhoz hasonlatosak (Zsolt 59,7 és 15). Mivel az ember a legsötétebb, bestiális tulajdonságait a ~ra is vonatkoztat-ta, a Bibliában is, az emberre vonatkozó megszóításban a megvetés, hitványság kifejező-je (pl. 2Sám 16,9; 2Kir 8,13). Az Apokalipszis fenyegető felszólításában „kinn maradnak az ebek és a bűbajosok, és a paráznák és a gyilkosok, és a bálványimádók és mind a ki szereti és szólja a hazugságot” (Jel 22, 15). • A keresztény ikonográfiában általában pozitív értelemben szerepel, a **hűség** megtes-tesítője (Tób 6,2). Jézus példabeszédében a mindenkitől elhagyott koldus Lázár (Lk 16,19) sebeit ~k nyalogatják; a pestissebektől szenvedő Szt. Rókust ~ táplálja kenyérrrel. Az 1215-ben, Toulouse-ban alapított domini-kánus rend jelképe, a rendalapító attribútu-

ma egy fáklyát tartó fekete-fehér foltos ~, aki Szt. Domonkos születési legendájára és a rend nevére (lat. *Domini canes* 'az Úr kutyái'), valamint fő feladatukra, az eretneküldözésre utal. A →bárányokat a →farkasoktól védelmező ~k egyik híres, 1366–1367 körül készült ábr.-a Simone Martini Szt. Domonkos-freskója.⁵ A középkori szimbolikában a ~ a hűség jelképeként női portrék és sírok gyakori motívuma. Isidorus gyakorlatilag pár sorban összefoglalta mindazt, amit a ~ szimbolikája kapcsán ő előtte és utána mondottak: különösen a **szaglását**, **okosságát** dicséri, amely minden más állatét felülmúlja, de a gazdája iránti **hűség** és szeretet is jellemzi, szívesen vadászik vele, és halált megvető bátorsággal **őrzi a házat**. Különösen a **bátorság** és a **gyorsaság** a jellemzője.⁶ A bestiáriumok ezt az isidorusi képet öröklik és néha bővítik történelmi példákkal. Különösen gazdag tekintetben a 12–13. sz. fordulójára datálható Oxfordi Bestiárium: a ~ szimatának dicsőítése mellett szimbolikus magyarázatokban is bővelkedik. Ahogy a ~ nyelve gyógyítja a megnyalt sebeket, a jó gyóntató is megtisztítja a lélek sebeit; ahogy a ~ visszatér a hányásához, a meggyóntak is visszaesnek bűneikbe; a közismert történet a ~ **irigységéről** (miszerint a folyóban úszva, hússal a szájában inkább odahagyja azt, hogy rávethesse magát a tükörképére) azokat az ostobákat példázza, akik a jogosan birtokolt dolgaikat elhagyják a vágyakért.⁷ Sokfajta tulajdonságainak felsorolása⁸ mellett az ilyen jellegű, többször visszatérő keresztényi intések a ~ mindmáig ható szimbolikáját örökölték tovább.⁹ A középkori fantázia – a számtalan szörnyszerű, keveréklény között – a ~fejű emberekről (lat. *cinocephalis*) is képet alkotott, akik Indiában élnek, beszéd közben is ugatnak, nyers húst esznek.¹⁰ A 12. sz.-i „János pap országa” legendában a távoli, szokatlan, ijesztő külsejű népek között ~fejű emberek is szerepelnek. Igen gyakran ábrázolták kódexek margináliáin, különösen a

vadászatról szóló könyvekben és a bestiáriumokban →szarvasra, →nyúlra, egyéb állatra való vadászat közben,¹¹ a bestiáriumokban pedig a keresztény erkölcsökre való intés példázatait reprezentálja.¹² Ikonográfiája sok fajtáját jeleníti meg.¹³ • A ~val való mindennapi kapcsolat, tulajdonságainak ismertsége, s néhány jellegzetes megnyilvánulásának szimbolikus üzenete az újkorban sem változott. Kiváló szimata az öt érzék esetében a **szaglás**¹⁴ jelképévé teszi; gazdájához való **hűsége**,¹⁵ **hízelgése**,¹⁶ **engedelmessége**,¹⁷ a vadászat során tanúsított **állhatatossága** mellett **irigysége**¹⁸ továbbra is a legjellemzőbb ismérve. **Emlékezete**¹⁹ kapcsán ókori történeteket elevenítenek fel, és szót kap a ~ és a →macska sajátos kapcsolata is, mint az ellentét, az **ellenszenv**²⁰ jelképe. E két állat az ideiglenes béke, a fegyverszűnet²¹ szimbóluma is. A ~ mint az ember **igaz barátja**²² szintén régi közhely. A ~meleg, a **kánikula** kapcsán az augusztus hónapot is a ~ jelképezi. • Miskolczi Gáspár állathistóriája a ~t pozitív tulajdonságai alapján a hűséges szolgálat, az **állhatatosság**, az **engedelmesség**, az urához való feltétlen **hűség** immár közhelyszerű megtestesítőjének nevezi. Ugyanakkor „ocsmány, tisztátalan” vonásai révén a **bujaság** jelképe, ami a kánaáni asszony története (Mt 15,22–28) nyomán a pogányokra értendő. **Irigységét** sem hallgatja el, és a többi rossz(-nak tartott) tulajdonsága és szokása is a pogányokkal való összevetésben releváns.²³ Bod Péter bibliai lexikonjának szócikkében a ~ negatív jelentéseit hangsúlyozza: „ábrázolja a tisztátalan, feslett életű, szemtelen embert”, a pogányokat és „Az Elöljárókat, Tanítókat, a'kik a' magok hivataljokban el-nemjárnak.”²⁴ • A magyar és a világirodalom számtalan alkotásának fő- vagy mellékszereplője a sokszor emberi vonásokkal is felruházott ~: Petőfi *Kutyák dala* c. verse *A farkasok dalával* szemben az **engedelmesség** és a szabadság ellentétét hangsúlyozza. Babits Mihály önzonosítóként említi a *Verseny az eszten-*

Kutyák. MS Bodley 764

dőkkel c. kötetének programversében: „Mint a kutya silány házában, / legeslegutolsó a családban, / kiverthen és sárral dobáltan, / és mégis híven és bátran / kiált egyedül a hártárban / fázva és szeleknek kitértan: / amit kiáltok, úgy kiáltom / vénen, magamban és ziláltan, / sárosan, rúgdalva, ruhátlan, / híven, remegve és bátran.” *Ádáz kutyám* c. versében mint legintimebb **társát** szólítja meg, a gazdák és szolgák hierarchiájában nyugtalanul is megnyugodva: „Óh, bár ahogy te pihensz lábamnál, / bizalommal tudnék én is Annál / megpihenni, aki velem játszik, / hol apámnak, hol kínzómnak látszik, / égi gazda, bosszú, megbocsátás, / s úgy nem értem, mint te engem, Ádáz!” Kosztolányi is a **jó barátot** örökítette meg *A bús férfi panaszaiban*: „Hattyú kutyám. / Üljj itt s vigyázz a házra, / te farkasok szelíd, fehér fia, / ős embergyűlölő, kinek a léptünk / álmatlan, éber neuraszténia.” Áprily Lajos, aki fiatalkorában vadászott ~jával, idősödve védelmező, életelrendező szerepben örökítette meg az *Intés kutyámnak* c. versében: „De ha a jó Halál megállna / s behívó intésemre várna / kapunk előtt, / nehogy reá mordulj, ha látod, / illőn fogadd, mint jó barátot / s bocsásd be őt.” • A magyar néprajzban a ~hoz elsősorban az emberi élet egyes fordulóiira vonatkozó előjelek és jóslások kapcsolódnak, de az egyes emberi betegségek gyógyításá-

ban is szerepet kaphatott. Emellett ismeretek hiedelmek a ~ egészségére, betegségére, szoktatására, támadása elleni védekezésre vonatkozóan is. Keresztelőkor egyes helyeken a ~val való találkozás jó előjel, másutt rövid életet jósol. Házasságjósásra országsherte ismert. Éjféli misére harangozáskor ki kell vinni a szemetet, és amerről ~ugatás hallatszik, onnan érkezik a jövődöbeli. Az agyonvert veszett ~t gyakran elégették, és a megmárt állatokat a füstön hajtották át, ami a hiedelem szerint megakadályozta a kór további terjedését. Elterjedtnek számított a ~ szőrével történő gyógyítás, de hasonló módon használták a teljesen porrá égetett állat hamuját is. A ~val kapcsolatos legismertebb haláljelek: a ~ a házfal tövét, az asztal alatt a konyha földjét, az ajtót kaparja; fejét lefelé tartva vonít; gödröt kapar az ajtó előtt. A ~k támadása ellen fekete eb fogát vitték magukkal, vagy bagolyfejet, ebszívet szorongattak hónuk alatt. Ismeretes a fügemutatás is a ~k elleni védekezésre. Magát a ~t úgy óvták veszettség ellen, hogy folyónevet (pl. Körös, Maros, Tisza stb.) adtak neki. A ~ házhoz szoktatásával kapcsolatos leggyakoribb eljárás az, hogy a gazda szájában megforgatott ételt adnak neki. Ürülékével gyógyítják a sárgaságot, porrá tört csontjával, szőrével a sárgaságot, az orbáncot, a mellbetegséget, a fogzási fájdalmakat, a szemverést, a csonttörést, a vitustáncot. Ismert olyan hiedelem, amely szerint a boszorkány fekete ~ képében is megjelenhet.²⁵ A ~emberre (prikulics, prikolics Erdélyben) vonatkozó hiedelmek jó része hasonlít a farkasember-képzetekhez.²⁶ A ~ alakjával az állatmesék típusai között is találkozunk: *Az öreg kutya*; *A kutya mint csizmadia*; *A kutyák és a farkasok beszélgetése*; *Az öreg kutya meg a kis kutya*; *Miért haragszik a kutya a nyúlra?* stb.²⁷ A ~ a közmondásokban és a szólásokban is gyakran szerepel: „a kutya el nem hagyja az ugatást” (az embernek nem változik meg a természete); „a kutyának csak eb a kölke” (a fia sem lesz

más, mint az apja); „a kutya nem ugat hiába” (amiről sokat beszélnek, abban lehet valami); „a kutya ugat, a karaván halad” (nem kell törődni, mások mit mondanak); „akár kutyát a fához, akár fát a kutyához” (egyformán rossz); „aki délig kutya, délután is az” (nem változnak az emberek); „az is a mi kutyánk kölke” (közénk való); „az se kutya!” (az is valami); „bánja, mint a kutya, amelyik kilen-

A kutya az ember barátja. CC

cet kölykezett” (nagyon megbán valamit); „bizonytalan, mint a kutya vacsorája” (kétes kimenetelű dolog); „se kutyája, se macskája” (senkije sincs, egyedülálló).²⁸ • A magyarországi művészetben sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: gonosz, bűnösség, balgaság, **állhatatosság**, éberség, törvényhez való hűség, házastársi **hűség**, hűséges szeretet, **bujaság**, uralkodói erények, az ifjúság erényre nevelése, melankólia, prófétaság, emlékezés, **irigység**, **szaglás**, összetartás (két ~ azonos botot tart a szájában).²⁹ **Hűség** szimbóluma, pl. női síremlékeken. A ~ az odaadó alattvalói hűség megtestesítője, ábr. pl. fedeles dízszerleg az Esterházy-kincstárból.³⁰ Egyházi személyek, főméltóságok középkori és reneszánsz síremlékén az elhunyt gyakran ~(ko)n nyugtatja a lábát, pl. Czudar Lász-

ló pannonhalmi apát síremléke (1372 k.).³¹ Az erősen fejlett szaglóérzékű ~ a **Szaglás** allegorikus nőalakjának attribútuma, ábr. pl. fedeles dízszerleg az Esterházy-kincstárból.³² A különleges, gyakran egzotikus fajtájú ~ a **főúri luxust**, a **fényűző életvitelt** és környezetet jeleníti meg. Nagy termetű ~ a férfi, az öleb a női portrék egyik kedvelt motívuma a 17–18. sz.-ban: pl. Esterházy Ferencné, herceg Esterházy Pál és gróf Esterházy Miklós-né Nyáry Krisztina, gróf Kálnoky Sámuel képmása.³³ Az alvó vagy megkötött ~ megjelenik a Melancholia-ábr.-okon.³⁴ A ~ ábr.-a gyakori, mint attribútum, legenda és mitológiai szereplő. A szentek esetében: Clairvaux-i Szt. Bernát (fehér ~), Római Szt. Cecília, Szt. Domonkos (~ fáklyával a szájában), Montpellier-i Szt. Rókus (kenyeret hozó ~, pestissebet nyaló ~), Gábrriel arkangyal mint vadász (két ~: remény és hit, három ~: hit, remény, szeretet, négy ~: béke, igazság-ius-titia, könyörületesség, igazság-veritas). Mitológiai alakok (**Diana**, Mercurius, Aktaión) mellett is szerepel. Szt. Rókus attribútumaként (mivel a pestis gyógyítása közben megfertőződött Rókust a legenda szerint angyal ápolta és egy ~ etette Piacenza melletti bűvőhelyén, különösen gyakori az ábr.). Számos festmény- és szoborábr. van Magyarországon, főként a 18. sz.-ból: pl. Anton Witz oltárképe Eszéken, az alsóvárosi Mária Szent Neve-kápolnában (1744, Osijek, Szerbia).³⁵ Az erdei állatok istennőjének, Dianának kísérője a vadász~: ábr. pl. fedeles pohár az Esterházy-kincstárból³⁶; Diana szobra a kolozsvári Bánffy-palota homlokzatán (Cluj-Napoca, Románia).³⁷ Szt. Domonkos attribútuma a ~, mert a legenda szerint Domonkos anyja azt az álmot látta, hogy egy ~t hordoz a méhében, aki égő fáklyát fog a szájában. A szombathelyi Szt. Márton-templom napkorong alakú sugaras ereklyetartóját földgömbön álló ~ tartja (1777).³⁸ Ízisz lelkét ~ alakjában ábrázolták: pl. Sothis-~ hátán lovagló Íziszt ábrázoló fríz a szombathelyi

(Savaria) templomkerület Ízisz-szentélyének homlokzatán (2–3. sz. fordulója). Címerállat, pl. Wilhelm von Reichenburg német Landsknecht-kapitány (†1538) halotti címerén a lőcsei (Levoča, Szlovákia) Szt. Jakab-templomban.³⁹ Díszítőelemként enteriőrökben játszó-dó jelenetek gyakori szereplője a ~, leggyakrabban nincs szimbolikus jelentése, csak a jelenet intimitását, bensőségeségét fokozza, a családiás környezetre utal, máskor jelképezheti a **hűséget** és az **okosságot**: pl. Rippl-Rónai József *Flox és Filox* c. képén (1903).⁴⁰

- 1 ARISTOT. *Hist. an.* 6. 574a 17–575a 13; XEN. *Cyn.* 3–4, 7; PLIN. *NH* 8. 142–154.
- 2 HOM. *Il.* 8. 338 skk., *Od.* 19. 428 skk.
- 3 HOM. *Il.* 5. 476, 10. 183.
- 4 PLIN. *NH* 8. 145–146.
- 5 Firenze, Santa Maria Novella, Spanyol kápolna.
- 6 *Etym.* 12. 2. 25–26.
- 7 *Ashmole 1511*, 839–843.
- 8 Brunetto, 184.
- 9 PdB XXXVIII; BT IX; BM XXVII; BV XL.
- 10 *Lib. Monstr.* I, 16.
- 11 Párizs, BnF, lat. 14429, f. 112v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 88, f. 94v; London, British Library, Additional Ms. 24686, f. 17v.
- 12 Párizs, BnF, fr. 1951, f. 20v; BnF, lat. 6838B, f. 12v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 151, f. 22r; Bodleian Library, Ms. Douce 308, f. 89r; Bodleian Library, Ms. Douce 366, f. 131r; Hága, Museum Meermannno, MMW, 10 B 25, f. 16v.
- 13 Párizs, BnF, lat. 3630, f. 81r; BnF, lat. 3630, f. 81v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Ashmole 1462, f. 53r; Bodleian Library, Ms. Ashmole 1511, f. 25r.
- 14 Pier. Valer. 70; RIPA 1618, 469.
- 15 RIPA 1618, 181.
- 16 Uo., 18; PICIN. 157.
- 17 RIPA 1618, 372.
- 18 Uo., 269; PICIN. 158.
- 19 RIPA 1618, 326; PICIN. 154.
- 20 RIPA 1618, 108, 261.
- 21 Uo., 529, 532.
- 22 PICIN. 153.
- 23 MISKOLCZI 1702, 190–201.
- 24 BOD 1746, 48–49.
- 25 TÁTRAJ 1980, 365.
- 26 PÓCS 2012, 258.
- 27 KOVÁCS 1958, 38, 41, 44.
- 28 SZEMERKÉNYI 2009, 857–873.
- 29 *LCI* 2 334–336; SEIBERT 1986, 199; DÁVID 2002, 146–147; DITTRICH 2004, 226–245, 583–584; *MA-MŰL* VI, 2006, 336.
- 30 Bp., IMM, E 63.11; *Műtárgyak* 2014, 74–83.
- 31 *Mons Sacer* 1996, I, 313–314; *Sigismundus rex* 2006, 109–110.
- 32 Bp., IMM, E 61.11; *Műtárgyak* 2014, 275–277.
- 33 *MÉ* 1955/1, 95; *Főúri ősgalériák* 1988, 77, 90, 97–98; RÓZSA 1998, 126. kép; BUZÁSI 2003, 65, 125, 153, 173, 179; *Esterházy-kincsek* 2006, 112–114; *Mátyás király* 2008, 274; KÖRNER 2009, 92; *Az Esterházy család* 2013, 10, 50, 86.
- 34 PIGLER 1974, Taf. 343.
- 35 *Keresztény Múzeum* 1993, 78; *Barokk művészet* 1993, 430–431; VIDA 1994, 39–40; GALAVICS–MAROSI–MIKÓ–WEHLI 2001, 406; KNAPP 2001b, 307; SZILÁRDFY 2003, 65, 335–336, 358. kép; *Mátyás király* 2008, 140; *MÉ* 2008/2, 313–326.
- 36 MM, E 66.2.
- 37 O. NAGY 1970, 195. kép; *Műtárgyak* 2014 270–272.
- 38 *Magyar Anjou* 1975, 144; DÁVID 1981, 95. kép.
- 39 *MÉ* 2006/2, 327–410.
- 40 *Rippl-Rónai* 1998, 296–297; KIESELBACH 2003, 112.

L

LÉGY, BÖGÖLY

(*musca*)

Jelentései: **jelentéktelenség, pimaszság, kellemetlenkedés, ördög, csökönyösség, pimaszság, engedetlenség, torkosság, tisztátalanság, szemtelenség, irigység, hízélgés, képmutatás**

Legyek. Aldrovandi, *Natura picta*

A ~ bármely fajtája emberre és állatra egyaránt zavaró, sőt káros és veszélyes, lévén számos betegség terjesztője. A ~ról és nagyobb fajtájáról, a csípésével fájdalmat is okozó bögyölyről negatív véleményünk van, mivel állandóan kellemetlenkedő és undorító rovarnak tekintjük őket. • Valószínűleg így volt ez az ókorban is, még ha paradisztikus-szatirikus éllel megfogalmazott megértés is felfedezhető, mint Lukianosznak a ~ dicséretéről szóló retorikai elbeszélésében. Az *Aquila non captat muscas* (Sas nem legyekre vadászik) közmondásban a **jelentéktelenség**, avagy a „nagyok” figyelmére nem érdemes ember metaforája. Valójában a **pimaszság**, a **kellemetlenkedés** az, ami a ~gyel kapcsolatban eszünkbe jut. Olyan kitartóan bosszantja az embert, hogy időnként kénytelen írni róla. A tanmese-irodalomban állandó jellemvonás nélkül, pusztán zavaró, mindenre

rászálló viselkedése révén kap helyet Aiszóposznál.¹ Phaedrus meséjében sokak vágya fogalmazódik meg: „...rusnya és gyalázatos rovar, / ki embervért szürcsölgetsz kéjesen, bizony / agyoncsapnálak bárhol, bármi áron is.”² • A ~et a Biblia ritkán említi. Az egyiptomiak elleni 4. csapás, „csodajel” a bögyölyök megjelenése: „A bögyölyök nagy tömegben ellepték a fáraó házat, szolgálóinak a lakását és egész Egyiptomot. Az ország nagyon szenvedett a bögyölyök miatt” (Kiv 8,20–28). A Zsolt 78,45 és a 105,31 versében az egyiptomiak ellen „előtörő légyrajok” támadását idézik fel. A Prédikátor könyvében a ~et a súlyos következményekkel járó rossz döntés képes kifejezésében említi: „A döglődő legyek a kenetkészítőnek egész csésze olaját tönkreteszik; csöppnyi balgaság súlyosabban esik a latba, mint a bölcsesség” (Préd 10,1). A keresztény ikonográfiában **ördögjelkép**, a közel-keleti Baál héber gúnyneve, a Belzebub (Baál fejedelem) a „legyek istenét” jelenti. Erre utal Máté evangéliuma is: „a farizeusok így nyilatkoztak: „Beelzebubnak, az ördögök fejedelmének nevében űzi ki az ördögöket” (Mt 12,24). • Mivel a ~ nem tartozott az állatok klasszikusnak mondható repertoárjához, a középkori állatszimbolika általános erkölcsi intelmek kapcsán említi meg: kerüld a gonoszt és kísértéseit, bánd meg bűneidet stb. Isidorus sem túl bőbeszédű a ~ esetében. Annyit tudunk meg, hogy elnevezése görög eredetű, valamint, ha vízbe fullad, egy óra elteltével akár életre is kelhet, akár a →méh.³ A bestiáriumok a →pók kapcsán említik,⁴ lévén annak kedvenc eledele, van, aki a méhhez hasonlítja, csak éppen nem készít mézet.⁵

Kivétel számba megy, ha külön fejezetben említik, sőt teljesen egyedi értelmezésben: megvetésre méltó állat a ~, egész nap csak röpköd, s arra száll, ami kedvére van; elzavarni nem tudod, mert annál gyorsabban visszatér. A rovar gyűlöletes tulajdonsága, **kitartó kellemetlenkedése, csökönyössége** viszont a hívó előtt pozitív példa: a hívőnek, Isten teremtményének is gyakori bűnbánatot, töredelmes megbánást kell tanúsítania, állhatatosan és kitartóan, mert a szenvedéssel az ember csatát nyer.⁶ A ~ ábrázolása a középkori kódexek lapjain jobbra dekorációs elem, az illusztrátor tehetségét mutatja, szimbolikus jelentés nélkül. • A ~ modern kori értelmezése sok újdonsággal nem szolgál: **pi-maszsága**, cinikus **engedetlensége** gyűlöletessé teszi.⁷ Ikonográfiáját tekintve a barokk csendéletek gyakori szereplője, akár a többi rovar. A szépség, a kellem törekeny mivoltára és mulandóságára utal pl. Christian Berentz több csendéletén. *Légy* c. képén⁸ a babapiskótára szálló, minden részletében élethűen ábrázolt ~ a **tisztátalanságot** is felidézti. A ~, különösen a →pillangóval együtt ábrázolva a jó és a gonosz ellentétét fejezi ki, mint pl. Maria von Oosterwijck *Csendélet mint vanitas* c. képén.⁹ • Miskolczi Gáspár leírásában a **torkosság**, az „undok” **tisztátalanság** megtestesítője, állandóan alkalmatlankodó, szemtelen, bosszantó „bogaratska”. Minden rosszat el lehet róla mondani: semmire nem hasznosítható, semmire nem tanítható, de „a **szemtelenység** derekas nagy mértékben megvagyon benne”. Egyetlen jó tulajdonsága, hogy sötétben „veszteg nyugszik”. Szól a ~ nagyobb fajtájáról, a bögölyről is, aki „keservesen tsípó bogár”. A ~ szimbolikáját illetően igen gazdag a *Vad-Kert*: „a szemtelen kóborló Tolvajokhoz méltán hasonlíttathatjuk”; **irigység** jellemzi őket; egyben **hízlegés** is, mivel a főrendek asztalai körül kerengő ~ek „az udvari szemtelen hízlegedők”-höz hasonlatosak; a **képmutatás** is természetük része.¹⁰ Bod Péter biblialexikonjában „a

Légy. Raff, *Természet história*

gyors, serény, szemtelen ellenség” ábrázolója. Belzebub kapcsán az alábbiakat írja: „Legyek’ Ura annyit téssen. Ugy tartják, hogy légy formában tisztelték volna ezt a bálványt az Ekronbeliek. Ezen nével nevezték volt a’ Sidók az ördögöt, lehet ha tsúfságból, mint-ha így értették volna: tsak a’ dongó-legyek’ Ura ó: vagy talám mert mint a’ legyek mindenütt szemtelenkednek, úgy az ördög is.”¹¹

• A zümmögő kétszárnyú nagy egyedszáma és a betegségek terjesztése miatt a legkevésbé kedvelt állatok közé tartozik. Irodalmi szövegek nem gyakran említik; két állatmesében fordul elő: Fáy András *A légy és a pók*, Virág Benedek *Légy és hangya*. Vajda János *Alfréd regénye* c. versében a földfelszín mozgását a →ló és a bögöly kapcsolatával érzékelteti, amelyben a ~ ismételtlen a **kellemetlenkedés** szimbóluma: „Mint a vadult mén oldalbordabőre, / Ha nyári délben marja a bögöly.” • A folklórban is a **pi-masz**, le nem rázható embert hasonlítják hozzá. Széles körben elterjedt volt eredettörténete, amelyet a Noéről szóló mondák¹² őriztek meg: Isten megteremtette a méhet, az ördög is utánozni akarta, de az életre keltés nem sikerült. Isten ekkor azt mondta az új teremtménynek: Légy! Azóta nevezik ~nek az

ördög teremtette állatot. Egy másik változat szerint¹³ az emberi lustaságot büntette Isten a →szúnyoggal, bolhával és a ~gyel.¹⁴ A 20. sz. elején a Bánságban feljegyezték azt az állatánosan elterjedt hiedelmet, miszerint az állatokat zavaró ~eket az a →sárkány fújja ki tajtékzó dühvel magából, akit Szt. György hajdan megölt és egy barlangba temetett.¹⁵ Egy másik változat szerint, egy Héraklész által megölt →kígyó barlangba temetett teméből származnak a ~ek. A gazdálkodás, az állattartás tematikájához kapcsolódóan többször olvashatunk róluk, hiszen a szabadon legeltetett állatok tartásában okozott leginkább gondot. Megtámadta az állatok orrát, szabad nyílásait. A Délvidéken úgy tartották, hogy ha a lovat sok ~ bántja, eső lesz. Általában füsttel védekeztek ellene.¹⁶ Szeged környékén a virágvasárnapi szentelt barka füstjét és hamuját különösen hatásos ~űzőnek tartották.¹⁷ Számos hiedelem kapcsolódott még a karácsonykor fogott ~hez. Az egyik adat szerint a kotlófészekbe téve biztos keltetést hozott, egy másik forrás arról ír, hogy az a méhes gazda, aki karácsony böjtjén este élő ~et tudott fogni az asztalon, szerencsés, jó méhész lett, méheket talált az erdőben. A kenyérbélben lenyelt ~ hideg-
lelést gyógyított.¹⁸ Közmondásainkban és szólásainkban nagyon sok ~gyel kapcsolatos adatot ismerünk: „szemtelen, mint a piaci légy”; „szédeleg, mint ősszel a légy”; „szép, mint a légy az aludttejben”; „szomorú, mint az őszi légy”; „szúnyogot megszűri s a legyet lenyeli”.¹⁹ • A magyarországi művészetben is a koponyára szállt ~ a vanitatum vanitas- és memento mori-csendéletek gyakori motívuma, ahol az elmúlást, a **mulandóságot**, a **képmutatást**, megtévesztést jelképezi: pl. festmény az egri Érseki Palota gyűjteményében (18. sz. 2. fele).

1 AISOP. 49 és 124.

2 PHAEDR. 5. 3.

3 *Etym.* 12, 8, 11.

4 BT III.

5 Brunetto, 154.

6 BM LI.

7 Pier. Valer. 339; PICIN. 269.

8 Róma, Galleria Nazionale d'Arte Antica (Palazzo Corsini).

9 Bécs, Kunsthistorisches Museum.

10 MISKOLCZI 1702, 653–699.

11 BOD 1742, 37.

12 AARNE–THOMPSON 1961, 825.

13 Uo., 822.

14 NAGY 1969, 215–224.

15 GYÖRFFY 1936, 322–323.

16 Uo., 322.

17 KÁLMÁNY 1881, 104.

18 DIÓSZEGI 1980, 434–435.

19 BÁRDOSI–KISS 2011, 127–128.

LEVIATÁN

Jelentése: **tengeri szörny, tenger ereje, gonosz erő, irigység, káosz, halál, állam**

Óriási méretű bibliai eredetű **tengeri szörny**, a **gonosz erő**, akinek a Jób könyvéből származó leírásához az idők során fantáziadús részletek adódtak hozzá. A különféle korok és kultúrák →kígyó, →sárkány, →bálna/cet-hal vagy →víziló, →krokodil formájában is elképzelték. A másik szörnyeteg, a szárazföldi →Behemót párjaként emlegeti a zsidó-keresztény hagyomány. Hátát pikkelyek barázdálják, torkából tüzet okád, orrlukáiból füst árad. • A Bibliában több helyen feltűnik ez a lény: „Átkozzák el ezt az éjt a napok átkozói, akik a Leviatánt ingerelni tudják!” (Jób 3,8). Óvakodni kell a felébresztésétől, mert „hogyha fölébresztik, dühroham fogja el” (Jób 41,2). Lehetetlen vadászni rá, leigázni, vagy megszeliíteni („Lehet-e horoggal leviatánt fogni, le tudod-e nyelvét kötéllel kötni?” [Jób 40,25]), pusztá tekintetével legyőzi az embert, fegyver, kard, lándzsa, kopja és nyíl sem fog rajta, „csak egy szalmaszálnak nézi a buzogányt, nevet a dárdán is, amely felé süvít” (Jób 41,21). A teremtést dicsőítő zsoltárban az Úr tengeri teremtményei között említi a ~t is (Zsolt 104,26). Erejénél fogva

az állatok királya: „nincs hozzá fogható a földkerekségen, [...] a büszke állatoknak ő a királyuk” (Jób 41,25–26). A **tenger** pusztító, fenyegető **erejét** jelképezi, amellyel csak Isten ereje tud szembe szállni a végítéletkor: „Azon a napon az Úr meglátogatja kemény, nagy és erős kardjával a leviatánt, a gyors kígyót, a leviatánt, a tekergő kígyót, és megöli a tengeri sárkányt” (Iz 27,1); „A leviatánnak szétverted a fejét, s prédául adtad a tenger szörnyeinek” (Zsolt 74,14). A keresztény ikonográfiában a Jób 40,25 nyomán Krisztust ábrázolják a leviatán legyőzőjeként, amint a kereszttel mint horoggal kifogja a tengeri lényt. A ~ra olyan hatalmas **tengeri szörny**-ként is történik utalás, akit Jahve játszani, kergetőzni teremtett (Zsolt 104,6), így vannak, akik a játékos →delfinnel hozzák kapcsolatba. • Isidorus a ~t vízikígyóval azonosítja, „mert csélcsep ravaszással tekerődzik a világ tengerében”, aki az ember mellé szegődött, s egykor nem ő „vette-e rá a paradicsomban, hogy a góg vétkével szennyezze be magát, amelyet nap mint nap meggyőző ereje folytán nagyobb erővel tovább terjeszt?”¹ Aquinói Szent Tamás az **irigység** egyik jelképének nevezi.² • Thomas Hobbes *Leviatánja* (1651) elsősorban az ószövetségi idézet („Nincs hozzá fogható a földkerekségen, arra teremt, hogy sohase féljen” [Jób 41,26]) nyomán az **államot** jelképezi, amely fölött nincs más hatalom. Hobbes megfogalmazásában az „egyetlen személlyé egyesült sokaságot ÁLLAMNAK, latinul CIVITASNAK nevezük. És így születik meg a nagy LEVIATÁN vagy, hogy tiszteletteljesebben fejezzem ki magamat, az a halandó isten, amelynek – a halhatatlan Isten fennhatósága alatt – békénket és oltalmunkat köszönhetjük”.³ Milton *Elvesztett paradicsomában* (1667) a Sátán méreteinek és hatalmának érzékeltetéséül idézi fel a ~t, Isten keze által alkotott valaha is létező legnagyobb **tengeri szörny**ként. A tengeri óriás cettel, a bestiáriumokban oly gyakran felidézett bálnával azonosítja, aki a tenger

felszínén szigetnek látszik a hajós számára, ahol kiköthet. William Blake a Jób könyvéhez készített illusztrációjában (1805) a ~t krokodilként, az →orrszarvú/víziló formájú Behe-móttal együtt ábrázolja. • A magyarországi művészetben a ~ félelmetes tengeri lény a pokol négy démonának egyike. Megjelenhet pl. Krisztus alászállása a pokolra vagy az Utolsó ítélet ábr.-án.⁴ Gelethfy Petronellának a berzevicei katolikus templomban lévő epitáfiumán (Brezovica, Szlovákia, 1600) a feltámadt Krisztus triumphusán látjuk a diadalkocsi mögött.⁵ Utolsó ítélet-jeleneten, ábr. pl. a marosszentannai (Sântana de Mureș, Románia) református templom nyugati falán.⁶

1 *Etym.* 8, 11, 27–28.

2 Aquinói Szent Tamás, *A teológiai foglalatok*, II.2.36.

3 HOBBS 1999, 209.

4 Vö. *LCI* 3 93–95; SEIBERT 1986, 206.

5 *Mátyás király* 2008, 172.

6 *Középkori falképek* 2008, 239.

LÓ

(hipposz, equus, caballus)

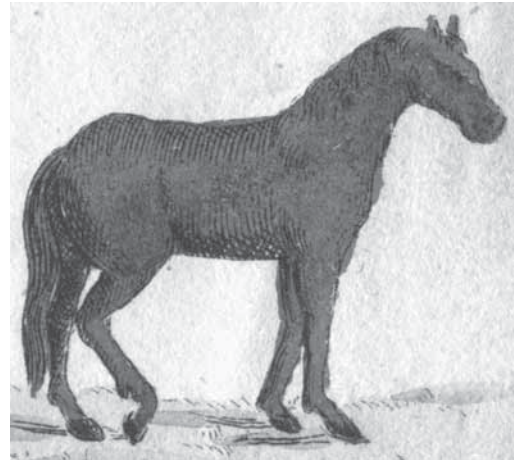
Jelentése: **hűség, intelligencia, Nap és Hold, bátorság, önfeláldozás, okosság, paráznság, bujaság, önteltség, góg, hatalmi szimbólum, háború, fenség és méltóság attribútuma, démoni erők, Európa, önuralom/önfegyelem, diadal**

A több száz fajtát számláló és változatos színekben megjelenő, régen a hadászatban, általában pedig közlekedésre és vontatásra használt és kitenyészett ~ a vallásban és a mindennapokban is főszerepet játszik évezredek óta. • Az ókorban az egyik legfontosabb és legértékesebb, elsősorban harci állat. A rómaiak kedvelt szórakozása volt a fogathajtó verseny. Az ókori szerzők a ~vak **hűségét**, tanulékonyságukat és rendkívüli **intelligenciájukat**¹ emelik ki. A történelem leghíresebb lova Bukephalosz, Nagy Sándor

lova, aki senki mást nem engedett a nyergébe ülni, csak a királyt. A görög mitológiában híres a Pégaszosz (→Pegasus) nevű szárnyas ló, Poszeidón és Medusza gyermeke, Bellephón legendás lova, aki ugyancsak nem engedett mást a hátára ülni. Poszeidón nemcsak a tengernek, hanem a ~vaknak is az istene volt, ebben a szerepében Hippiosz néven tisztelték. Kíséretéhez tartoztak a →hippokamposzok, a tenger ló és nagy halfarokban végződő, hibrid testű lényei. A széltől megtermékenyülő ~ legendáját Homérosztól kezdve folyamatosan említik az antik auktorok.² • A középkorban a ~ jelentősége még hangsúlyozottabb jelleget ölt, bár sajátos módon a Biblia nem feltétlenül örökíti tovább az ókori dicséreteket: a **bujaság**, a **góg** szimbóluma is lehet. Az Ószövetségben többek között az önálló értelmet nélkülöző ember jelképe: „Ne legyetek olyanok, mint a ~ és öszvér, értelem híján, úgyhogy kedvük ellenére fékkel és kantárral kell őket kényszeríteni” (Zsolt 32,9). Jeremiásnál érzéki vágyra, bűnös szenvedélyre is utalhat a nyerítő ~ (Jer 5,8). A Zakariás látomásában szereplő lovak az Úr parancsára minden égtájat bejárnak: „Az angyal így válaszolt: »Ezek itt a négy égtáj felé tartanak; előbb az egész föld Urának színe előtt álltak. A vörös lovak Kelet földje felé tartanak, a fekete lovak Észak földje felé, a fehér lovak Nyugat földje felé, a deres lovak pedig Dél földje felé tartanak.« Az igen erősek pedig mentek, nyugtalanok voltak, türelmetlenek, hogy bejárhassák a földet” (Zak 6,1–7). Illés prófétát tüzes lovak ragadják az égbe a tüzes szekéren (2Kir 2,11). A Jelenések könyvében az első négy pecsét feltörésekor egy-egy ~ jelenik meg a pusztítás fokozataként: elsőként egy fehér ~ íjással, a második pecsét feltörésekor vörös ~ hordozza a háború megtestesítőjét, a harmadik feltörésekor a fekete ~ lovasa az ítélet mérlegével lép fel, a negyedik lovas a halál, hátasa egy fakó ~ (Jel 6,2–8). A fehér lovak viszont az isteni ítélő hatalom állatai: „...egy fehér

ló jelent meg. Aki rajta ült, azt Hűségesnek és Igaznak hívták. [...] Az égi seregek fehér lovon kísérik, tiszta fehér patyolatba öltözve” (Jel 19,11–14). A középkorban a pápa és a püspökök **hatalmi szimbóluma** szintén fehér ~. ~ attribútummal, lovasként ábrázolják a →sárkányt legyőző Szt. Györgyöt, a mórok ellen harcoló id. Szt. Jakab apostolt, a koldusnak köpenye felét adó Szt. Mártont. A **háború** jelképeként a ~ mint harci mén szép leírását olvashatjuk Jób könyvében: „Te adsz-e erőt a ~nak, te ruházod-e fel a nyakát sörénnyel? Te ugráztatod-e, mint egy szöcskét? Büszke horkantása félelmetes. Kapálja a csatateret, örvend erejének, és nekirohan a fegyvernek. Neveti a rettegést, nem remeg, nem fordul vissza a kard elől. Csörög rajta a tegez, csillog a lándzsa és a kopja. Dübörögve, reszketve dobog a földön, nem marad veszteg, ha zeng a kürt szava. Nyerít, valahányszor megszólal a kürt, már messziről megérzi a harcot, a vezérek dörgő hangját és a harci zajt” (Jób 39,19–25). • A keresztény ikonográfiában gyakran ábrázolják a sötét lelkek felett győzedelmeskedő Krisztust fehér ~von. A hagiográfia leghíresebb ~va Szt. Pál megtérésének résztvevője és ikonográfiai elemként a leggyakrabban szerepel. Mindazonáltal a bibliamagyarázatokban jobbra **démoni erőket** szimbolizál, s csak a ~ szőrének színe módosítja az interpretációt. A csatákban való szerepe miatt lett a **háború** egyik jelképe, amire intelligenciája révén ki-nevelték, s amiről számos ókori leírás született. Prózában és versben olvashatunk Homérosztól Vergiliusig, Xenophóntól Columelláig, Hérodosztól Pliniusig a ~nak a háború és béke idején mutatott **bátorságát**, **önfeláldozását**, hűségét és intelligenciáját méltató sorokat. Isidorus elnevezésének etimologizálása után művének legrészletesebb fejezeteit szenteli a ~nak. Harci készségét, **bátorságát** emeli ki. Az egyetlen állat, aki – érzelmeit kifejezendő – sírni képes. Megítélést alkata, szépsége, jelleme és színe alapján

alkotnak róla. A színét és annak értelmezését Isidorus különösen részletesen írja le.³ Az enciklopédiák az ókori ismereteket és Isidorus leírását ötvözik hangsúlyozva harcra való adottságait. A bestiáriumok is a gazdájukat háborúba követő, a harci kürtök hangjára vehemenciát mutató, **hűséges** állatról szólnak, aki gazdája halálát megsiratja.⁴ **Okossága** is közmondásos.⁵ A lovagi eposzokban – antik mintára – saját névvel és tulajdonságokkal ellátott ~ szerepeltetése is jelzi az állat jelentőségét. A ~ békeidőben is a lovas, a nemesember, a társadalom felsőbb rétegeihez tartozók státusszimbóluma a közép- és újkorban. Az állat felszerszámozása, „felöltöztetése”, a vértet anyagának és formájának kivitelezése kész művészetté nőtte ki magát. Nem igen volt olyan uralkodó, akit ne ábrázoltak volna ~von, lévén az állat a **fenség**, a **méltóság** állati **attribútuma**. Ikonográfiája rendkívül realiztikusan és különféle színekben ábrázolt állatot mutat: a bestiáriumok általában önmagában ábrázolják, szépségét hangsúlyozzák,⁶ más jellegű kódexek, vadászatról szóló vagy hóraskönyvek pedig katonákkal, vadászokkal a hátukon,⁷ az ember munkájának segítőként⁸ jelenítik meg. • A ~ újkori értelmezésében az ókori és keresztény elemek keveredése új jelképeket is eredményezett. Ripánál a **méltóság** egyik attribútuma,⁹ továbbá a kontinensek közül **Európa** állatalakja.¹⁰ Számos ábr.-a közül l. pl. a Giovanni Mazzoleni által készített *Négy kontinens kútját* (1751, Trieszt, Piazza dell’Unità d’Italia); Bernini híres *Négy folyó kútját* (Róma, Piazza Navona), amelyen a Duna (mint Európa fő folyója) mellett egy ~ áll vágatára készen; a Szt. Péter-bazilika keresztelőkápolnájának kupoláját tartó oszlopok egyik csegelyében (az 1720-as évekből) Európát szintén a ~ (és a →bagoly) szimbolizálja, egyébként Ripa emblémájának Európa ábrázolására javasolt ikonográfiája másolataként. Az **önuralom/önfegyelem** szimbóluma is: a „legfőbb hatalommal ren-

Ló. Raff, *Természet história*

delkező személyt, aki nemes önmérsékletet tanúsít, bár törvénysértő lehetne, ám nem szeg törvényt, bővérű, mozgékony lovon ábrázolnak, aki a lovarda körén belül van, de nem akar kitörni”.¹¹ Ikonográfiáját tekintve leggyakrabban a **diadal** egyik jelképe, amikor császárok, hadvezérek, diadalmenetek nélkülözhetetlen attribútumaként a harci kedv, a bátorság, a büszkeség, a győzelem kifejezője. • Miskolczi Gáspár hangsúlyozza a ~vak európai kultúrában betöltött szerepét: „Minékünk **Európai** népeknek ez felette igen nagy hasznunkra és könnyebbségünkre való állat. Első haszna vagy on a’ Hadakozás közben. Második az úton-járásban. Harmadik a’ teher hordozásában, és vonásában”. Ezzel összefüggésben arra is utal, hogy Amerika meghódításában a spanyol lovaskatonáknak meghatározó szerepe volt, hiszen az amerikai népek nem ismerték a ~vakat és ezt a harcmodort. A **háborúzás** egyik fő jelképeként említi – „Igazán Mars szolgáltájára és hartzhoz termett fene, de magát daliáson-is reá tartó állat a’ Ló” –, amit bibliai és antik hagyománnyal támaszt alá. Emellett kifejezheti a **bujaságot**, „mert az ember után semmi nints olly buja mint a’ Ló”. A szép, szelídített, felszerszámozott ~ a művelt embert jelképezi, aki „bizonyos törvény és ta-

nítás által meg szelédítettik”. A teherhordó számmal szemben a paripa a **nemes embert** példázza. Az egyházi tanítók jelképének tekintik: „Miképenhogy a’ Lovak önként vagy magoktól soha nem mennek valamely földre a’ hova ök vannak, hanem a’ hova az ő Urok vezérli őket: Azonképen az igaz Tanítók-is magától a’ Krisztustól egyenként és személyek szerint osztatnak-ki a’ városokra, falukra; hogy ez egyik, másik más helyben hirdesse az Evangéliomot.” Ugyancsak a tanítókra, egyházi emberekre vonatkoztatja a lovasától irányított ~ képét: „...az istenes Tanítók is igen jól magokra vigyázzanak, hogy a’ Krisztus helyett a’ sátán az ő hátokra ne üljön.” A lovak szelédítése, idomítása és az emberek (az iskolában tanuló gyermekek, a nép) nevelése, gondozása között párhuzamot von, s mint hangsúlyozza, az erőszak egyik esetben sem vezethet eredményre.¹² Janus Pannonius a *Siratóének Racacinusról, kisinásáról* c. költeményében (1454) a halált okozó ~vakat említi: „S tölti a mély Ereboszt újra meg újra a ló”. Bod Péter bibliai lexikonjában az istenfélő, kegyes embert és a gyülekezetet is jelképezheti „mellyen a’ Krisztus hordoztatik e’ világban”. A Jelenések könyvében szereplő lovak jelentését is magyarázza.¹³ • A ~ talán a legtöbbet emlegetett, irodalmi szövegekben legtöbbször előforduló, az élet számtalan területén jelen lévő háziállata az embernek. Kedveltsége, jelentősége a →kutyáéhoz és a →macskáéhoz mérhető. Petőfi Sándor *Három fiú* c. versében a háborúba ment ~ és lovasa közös sorsát írta meg: „S föluggrott a lóra, kengyelben két lába, / Sebes vágatva ment háború zajába. // Hazajött a ló, de bezzeg üres nyerge, / Ott áll a kapunál kapálva, nyerítve.” Ugyanezen a népies hangon szól Tompa Mihály versikluszában az ember és a ló viszonyáról: „Én kopalok, – a lovamnak / Kell a széna meg az abrak, / Reggel, este három véka, / Tűzbe, vízbe viszen még a!” Ezt a szemléletet és nyelvet viszi tovább Vajda János is: „Úgy futós a

ló is, ha jól abrakolják.” Ady Endre *A Halál lovai* c. versében a véget ért élet hírnökei: „Nesztelen, gyilkos paripák / S árnyék-lovagok hátukon, / Bús, néma árnyék-lovagok. / A Hold is fél és elbuvik, / Ha jönnek a fehér uton.” • A folklórban ~ábrázolásokkal és szimbólumokkal már az őskortól találkozhatunk. A ~alakoknak a magyar ősvallásban is jelentősége van. A sámánizmusban „hószín hátaslónak” nevezik a dobót, amely a sámánutazás legfontosabb eszköze, a lélekvezető.¹⁴ Gyakran a táltosok kísérő állata a ~, vagy a táltos~. A mondavilágban külön jelentőséget kap a táltos~, akinek általános ismertető jegyei vannak a mondákban, mesékben: először mindig csont és bőr gebe alakjában jelenik meg, akiből később újjászülető szépséges ~ lesz, a hős segítője. A táltos érti az emberek nyelvét, tudja gazdája gondolatait, látja a jövőt.¹⁵ A táltos már a Szt. László-legendákban is felbukkan, a szent ~vát sok helyen táltoslóként emlegetik, különleges tulajdonságokkal ruházzák fel. A neve is ismert, Szeg vagy Szög. Több fennmaradt legendában is csodás dolgokat visz véghez, legnépszerűbb a vízfakasztás csodája. Ábrázolásokon általában fehér ~ként szerepel (l. pl. székelyderzsi [Dârjiu, Románia] templom falképe).¹⁶ Az egyik legnépszerűbb magyar népmesénk a *Fehérlófia*.¹⁷ Ez a népmesetípus Európa-szerte megtalálható, de a magyar népmesevilágban különösen népszerű.¹⁸ A ~ álomban való megjelenéséhez jósló tulajdonságokat is társítanak. ~val álmodni örömet, férjhezmenetelt, boldogságot jelent, vagy vendég érkezhethet a házhoz. Az álomban látott szaladó ~ jelentheti a várható szeles időt is. Az idegen fehér ~ megjelenése azonban közeledő halált jelenthet, a házigazda halálát. Ha pedig nemrégiben halt meg egy rokon, akkor úgy tartották, hogy ő küldte vissza a fehér ~vát, hogy egy családtagot hamarosan magával vigyen.¹⁹ A ~ negatív szereplőként is megjelent a magyar néphitben. Több régióban is fennmaradt a

hiedelem, hogy a boszorkányok ~vá tudnak változni, esetenként álatlan ~képében járhatnak éjjelente. A boszorkány ~elfogása és megpatkolása visszatérő motívum, ami alapján később fel lehet ismerni a boszorkányt, mivel a patkó emberi alakjában is rajta marad.²⁰ A ~ megjelenése népdalainkban igen gyakori, különösen a csikósnótákban. ~vaik sokszor segítők, együtt élnek fájdalommal, emberi tulajdonságokkal is rendelkezhetnek. Gyakori a fekete ~, de nem kap negatív jelentést. A rang és rátartiság kifejezője in-

Harci mén. Ripa, *Iconologia*, 1997

kább.²¹ A magyar néphitben a dramatikus játékok, állatmaszkos játékok kedvelt szereplője volt a ~ az egész magyar nyelvterületen. Két megjelenítési formája jellemző.²² Két nagyobb szokáskörben, a farsang és a lakodalmom alkalmával kerültek elő a lovas alakok. A farsang alatti lovasjátékok nem korlátozódtak a kalendáriumi idősakra, mivel helyszínük általában a fonó volt, ami egész télen alkalmat adott az előadásra. A tárgyi művészetben inkább az újabb keletkezésű ~alakok a jellemzők. A magyar népművészetben a motívum általában erősen stilizált, szinte csak jelzésszerű, az állat megjelenítése leg-

többször csak a ~fej körvonalaira, esetleg a szem, a száj jelzésére szorítkozik. A stilizált, páros ~fejes oromdíszek inkább a bútorokat díszítenek, pl. tékát, ágytámlát. Textileken ritkán fordul elő ~alak. Kedvelt volt még a citerák végének ~fej alakkal való díszítése, kiváltképp az Alföldön, a Hortobágyon „lófejes tamburának” is nevezték a hangszert.²³ A ~val kapcsolatban számtalan szólást, közmondást találhatunk, amelyek változatos tulajdonságokat, helyzeteket jelölnek. Pl, teher, munkabírás ábrázolása („dolgozik, mint egy ló; ez még egy lónak is sok volna”). A vélt vagy valós fölény ábrázolására valakivel szemben, nagyképűség ábrázolására („felül a magas lóra”; „szállj le a magas lóról”; „felvág, mint a fiákeres ló”). Az előnyös helyzet bemutatására is sűrűn használják („lóról nem ülök számarra”; „ló mellett jó gyalogolni”). Külső tulajdonságokban a görbe lábú egyénekre vonatkozóak a leggyakoribbak („kilőtték a lovat valaki alól”; „lovon száradt”), valamint a nyeritésszerű nevetésre („röhög, mint ló az abrakban”). Gyakoriak még a szerencsevárással kapcsolatos mondasok („több lóra tesz”; „két lóra tesz”).²⁴ • A magyarországi művészetben sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: egyház, a hitért való harc, **uralkodói hatalom**, erény, **önteltség** (~ és ~koponya egyaránt), szenvedély, indulat, az ifjúság erényre nevelése.²⁵ A pogány magyarok fehér-ló-áldozatának ábrázolását l. pl. Vágó Pál *Lovat áldozó magyarok* jelenete a Feszty-körképen.²⁶ Lovasát levető ~ a **gőgösséget** jelképezi: pl. rajz az 1220 k. Magyarországon járt pikárd Villard de Honnecourt vázlatkönyvében.²⁷ Elszabadult ~vat ábrázoló embléma *Incassum repertes data fraena* (Hiába kapkods az eleresztett gyeplő után) mottóval: ábr. a pannonhalmi benecés apátság refektóriumának freskóján (18. sz. 2. negyede), amelynek forrása Jacobus de Boschius *Symbolographia sive de Arte Symbolica* (1702) c. művének 494. emblémája.²⁸ A négy vagy több ~ húzta szekér a **diadal**

jelképe: ábr. pl. Erdődy György Alajos *Gloria virtutis Hungaricae* (1633) c. könyve címlapján, amely diadalkaput ábrázol Habsburg Ferdinánd tiszteletére. Ugyanebben a műben látható a *Szent István király diadalszekéren* c. illusztráció, Peeter Rucholle rézmetszete: István király baljában a lovag gyeplőjét, jobb-jában villámokat tart, kocsiával pogány istenek szobrain és azok imádóin hajt át.²⁹ Tornyai János *Bús magyar sors* (1910) c. képén³⁰ a magányos ~ a pusztai tájban a művészi, az emberi magányosságot és elhagyatottságot szimbolizálja. Ámos Imre háborús képein a ~ az értelmetlenül üldözött emberek jelképe.³¹ Bálint Endre művészetében a ~ a honvágy és az otthon szinonimája,³² a ~ a festő művészetének egyik fő témája.³³ A **szabadságot** jelképezik a ~ vak pl. Klie Zoltán *Holdtöltte* (1930 k.), Márffy Ödön *Lovak a vízparton* c. festményén (1930-as évek), vagy Borsos Miklós *Játszó lovak* (1942), *Kantár nélkül* (1943) és *Játszó lovak* (1983) vörösréz domborművein.³⁴ Nagy Ágnes hátsó lábán ülő, samott ~szobra (2014) az önmagunkba nézést, a magunkba fordulást, az önvizsgálatot, a belső világunk megélését jelképezi. A vágatató ~ az **erőt** és a **dinamikát** ábrázolja Szőke Gábor Miklós somorjai acélszobra a Híppó Aréna bejáratánál.³⁵ Attribútumként is gyakori: fehér ~pár húzza a **Nap** kék ruhás megszemélyesítőjének szekerét (Sol allegóriája) az ún. Mátyás-kálvária talapzatán³⁶; quadriga villámokat szóró Zeusszal, pl. az intercisai gemmaleletben³⁷; *Apollón diadala*-freskó a fertődi Esterházy-kastély dísztermének mennyezetén (1766–1767)³⁸; Apollón szekerén, pl. Lotz Károly, *Apollón és Éósz* (Aurora), 1864-ből. Díszítőelemként a ~ megjelenik a honfoglaláskori díszítőművészetben, pl. függődíszben, korongon, vereten, szíjvégén.³⁹

- 3 *Etym.* 12, 1, 41–56.
- 4 *Ashmole 1511*, 101–104; Hugo Folieto, III, 23; Bart. Angl. XVIII, 38; Brunetto, 186.
- 5 Brunetto, 186.
- 6 Oxford, Bodleian Library, Ms. Ashmole 1511, f. 32v; Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 46r; Bodleian Library, Ms. Ashmole 1462, f. 54r; Párizs, BnF, lat. 3630, f. 84r; London, British Library, Harley Ms. 4751, f. 27r.
- 7 Párizs, BnF, Ms. fr. 1.297, f. 112; BnF, Ms. fr. 301, f. 134v és 147.
- 8 Besançon, Bibliothèque municipale, Ms. 127, f. 4; BnF, Ms. lat. 7.239, f. 50;
- 9 RIPA 1618, 230.
- 10 Uo., 295.
- 11 PICIN. 162.
- 12 MISKOLCZI 1702, 102–118.
- 13 BOD 1742, 164.
- 14 PÁL–ÚJVÁRI 2001, 310.
- 15 BERZE NAGY 1957, 208–209.
- 16 MAGYAR 1997, 116.
- 17 AARNE–THOMPSON 1961, 301B.
- 18 BERZE NAGY 1957, 208–209.
- 19 BOSNYÁK 1977, 208; WLISLOCKINÉ 1892, 49.
- 20 BOSNYÁK 1977, 85; BOSNYÁK 1973, 21; SZENDREY 1938, 49; GULYÁS 1976, 154; FÜGEDI 1982, 215; ZENTAI 1983, 112.
- 21 ERDÉLYI 1961, 594.
- 22 DÖMÖTÖR 1940, 237–238.
- 23 FÜGEDI 1993, 173–180.
- 24 BÁRDOSI 2012, 426–427; SZEMERKÉNYI 2009, 923–939.
- 25 LCI 3 411–415; SEIBERT 1986, 207; DITTRICH 2004, 360–372; MAMÚL VII, 2007, 71.
- 26 AH 1996/1, 87–102, 31. kép.
- 27 Villard de Honnecourt vázlatkönyve, Párizs, Bibliothèque Nationale, MS fr. 19.093, fol. 3v.
- 28 BÁNHEGYI–HAPÁK 1993, 59; *Mons Sacer* 1996, II, 69–93.
- 29 *Barokk művészet* 1993, 84, 296–297; KNAPP 2001a, kat. 53.; MÉ 2005/1–2, 93–108.
- 30 Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum.
- 31 AH 1975/1, 81, 88.
- 32 Kiss János 1955; *Kiscelli Múzeum* 1960.
- 33 KOLOZSVÁRI 2014, 12, 14.
- 34 L. KOVÁSZNAI 1989, kat. 103, 143, 1189; KIESELBACH 2004, 383, 408.
- 35 ŠAMORÍN 2015: www.kozterkep.hu.
- 36 KOVÁCS 1983, 51.
- 37 GESZTELYI 2013, kat. 2.
- 38 GALAVICS–MAROSI–MIKÓ–WEHLI 2001, 387.
- 39 BOLLÓK 2015, 346–347.

1 PLIN. NH 8. 154–166.

2 HOM. Il. 20. 222 skk.; VARRO, *Rust.* 2. 1. 19; VERG. G. 3. 272 skk.; PLIN. NH 8. 166.

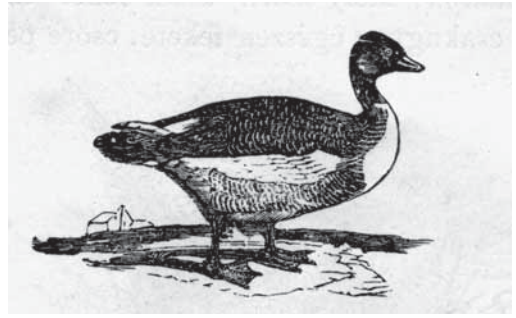

LÚD/LIBA

(anser)

Jelentése: **Juno madara, ragaszkodás, időjós, éberség, örökös, erkölcsös ember (vad~), bűnbánat (vad~), körültekintő szerzetes, bölcs hallgatás (kaviccsal a csőrében), alkalmatlankodó gágogás, kár, ostobaság, pletykálgodás, butaság**

A vándormadár vad~ alfaja az egyik legrégebben házasított, vízi életmódhoz szokott házi~. Több fajtája van, s tolluk színe is változatos. Hangos gágogásának házőrző jellegét is tulajdonítanak. • A ~, avagy szinonimája, a liba minden ókori kultúrában ismert volt.¹ Sokáig csak „női madár” volt: az arisztokrata nők mint kedvencüket tartották maguk mellett és gyengéden bántak vele.² Gazdasági céllal csak a Kr. e. 6. sz.-tól bizonyítható a tartása. Áldozati állatként elsősorban Ízisz kultuszában szerepel,³ a görögök nem tartották szent állatnak. Itáliában **Juno** szent **madara** volt: az istennő madarai gágogásukkal felverték a Capitolium őreit, és ezzel megmentették Rómát az éjjel támadó galloktól.⁴ A Capitolium ~jaival kapcsolatos eseményről több ó- és középkori szerző is megemlékezett,⁵ még akkor is, ha meglehetősen hétköznapi szárnyasnak számítottak a középkorban. A gazdájához ragaszkodó ~ mára már tudományosan igazolt viselkedés, mindenesetre az Ailianosz által elmesélt történet a filozófus Laküdeszről és ~jának **ragaszkodásáról**⁶ közsismert volt, és szinte szimbólum erejével hatott. • A ~ **időjós** szerepét Arisztotelész is említette,⁷ és a középkorban is tetek hasonló megfigyeléseket. Isidorus szerint a ~ elnevezése (anser) a →kacsából (ans) ered, vagy a két madár hasonlósága okán, vagy mert mindkét állat sok időt tölt a vízben és kiválóan úszik. A ~ éjszaka gyakori kiáltásaival adja tanújelét **éberségének**. Az ember szagát egyetlen állat sem érzékeli olyan jól, mint a ~.⁸ A bestiáriumok is együtt

Liba. Sárváry Eöry, *Madárvilág*

említik a két madarat, tulajdonságaikat jórészt egybemosva. Isidorus nyomán a középkori bestiáriumokban is hangsúlyt kap a ~ éjszakai ébersége, hogy bizonyos időközönként rikoltozva verdes a szárnyával,⁹ szinte jelezve az órák múlását.¹⁰ Az úszás nélkülözhetetlen számára, sőt víz (és fű) nélkül képtelen élni, viszont kárt tesz a termőföldön a vetőmagra szórt ganéja.¹¹ Hugo de Folieto írta le részletesen és adott mindenre kiterjedő szimbolikus értelmezést ~ről. Eszerint a magasan és rendezetten szálló vad~ak azokat az **erkölcsös embereket** jelképezik, akik távol a földi javaktól alávetik magukat a szentírás szabályainak; a falvakban élő házi ~k viszont állandó rikoltozásukkal és szárnycsapdosással csőrükkel még saját magukat is megsebzik: a fecsegést és pletykálgodást kedvelő emberek jelképei. A vad~ hamuszürke színe a **bűnbánat** szerény ruházatára emlékeztet, míg a házi ~ színesebb. Az ember szagát megérező madár a másokat kiismerő **körültekintő szerzetes** szimbóluma, aki a szerzetesközösségben szót emel (ahogy a ~ rikoltozik éjjel) a hanyag tudatlanság ellen.¹² Ikonográfiáját tekintve a középkori kódexekben a mindennapi élet illusztrálása végett dekorációs elem. A kódexek iniciáléiban, bestiáriumokban könnyen felimerhető, jellegzetes vonásait (hangsúlyos sárga csőr, úszóhártyák), különféle színekben, vízparton, a szabadban jelenítik meg.¹³ Olykor narrációs elemként is láthatók a ~k, csibékkel

és egy →róka, szájában egy csibével.¹⁴ A ~ más baromfik, madarak között a rókaként vagy →farkasként ábrázolt, magát püspöknek kiadó ördög által befolyásolt, tévútra vezetett lelkekre is utalhat a középkori művészetben. A vad~ vadászattal kapcsolatos könyvekben is feltűnt. • Az újkori értelmezések továbbra is különösen **éberségét** és **örködé-**sét hangsúlyozták (a capitoliumi történetre való visszaemlékezés okán is), mivel a legkisebb zajra is felébred és azonnal hangot is ad.¹⁵ A vad~ körültekintő magatartását is felelmeletetik („csönd”, a „**bölcs hallgatás**” mottóval) az emblémáskönyvek, miszerint kavicsal a csőrében röpül a →sasok lakhelye fölött, s a kő miatt nem nyitja ki csőrét, mert természetből fogva gyakori gágogása felébrésztene a számára veszélyes ragadozó madarakat.¹⁶ Bár ez a történet a →darura is érvényes, ám a ~ az elővigyázatosság képes szimbóluma. Ugyanakkor az **alkalmatlan-**kodó, felesleges **gágogás** is jellemző rá.¹⁷ Továbbá az a megfigyelés is, miszerint a ganéja nagyon káros a termőföldnek, ezért a gabonaföldön legelésző ~ az →egérrel együtt a **kár** szimbóluma.¹⁸ A külvilág nem hat a ~ra, **ostobasága** közmondásos.¹⁹ • Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* a szemérmesség és tisztaság jelképének nevezi. Emellett a másokat utánzó **ostobaság**, valamint a **pletykálkodás**, elsősorban az asszonyok megtestesítői, akik „tsátságosokkal mind magoknak, mind pedig másoknak sokat ártnak”.²⁰ • Ahogy a capitoliumi ludak az itáliai kultúra jelképes állatai, úgy lettek a magyar irodalom fontos madarai Ludas Matyi ludai. Az alaptörténet persze vándormotívum, népmesei elemekkel – az egyszerű libapásztor túljár a kapzsi és zsarnok földesúron, és evvel olvasói számára is igazságot hoz, legalább e történet szintjén. Fazekas Mihály a lusta, tehát minden napi főhóst a hazai múltba helyezte, de a köré rajzolt magyar viszonyok következtében saját korához is szólt. Emellett avval, hogy magára vette madarai nevét, érzékelteti az

olvasókkal, ahogy a mérges ludak szembezállnak, megcsipkedik a rájuk támadót, Matyi is úgy csipkedik meg Döbrögít a háromszoros vesszőzéssel. Arany János egyik kevésbé ismert, *Még egy c. őszikéjében* – búcsúzva az élettől – a dal elhallgatását állítja szembe a gágogó libával: „Mit is akarsz?... nézz az időre: / Ősz van, s *neked* bús télre jár, / Szemedben köd lett a sugár, / Dér, hó leszállott a tetőre. // Nyílhatnak a fán csalvirágok: / Nem lesz érett gyümölcse már; – / Hallgat minden dalos madár: / Csak – a beszédes liba gágog.” Reviczky Gyula *A két lúd* c. versében parafrazeálja Petőfi Sándor *A farkasok dala* és *A kutyák dala* c. verseit: „Egy vadlúd s egy szelíd liba / Közt folyt az itt leírt vita. / Nagy gágogással, / Szárnyacsapkodással / Azt magyarázgaták idestova, / Kinek van kettejük közt jobb sora?” • A ~, ill. a liba a **butaság**, a bőbeszédűség, a mohóság szimbóluma. „Akármeddig neveled a libát, csak lúd lesz belőle”, figyelmeztet a mondás arra, hogy a nevelésnek is vannak korlátai. A ~ egyes szólásokban a szelídség szimbóluma is lehet, akit nehéz kihozni a sodrából: „a libából is kitör a lúdméreg”. A ~ butaságát, hozzá nem értését több szólás, közmondás kifejezi, pl.: „annyit tud valamihez, mint a lúd a zsoltárhoz”; „gágog, mint a lúd”, mondták arra, aki feleslegesen sokat beszélt. „Ha már lúd, legyen kövér!”, vagyis, ha már csinál valamit az ember, nem áll meg félúton. Régen, ha valaki rosszabb, butább, tudatlanabb volt, mint a körülötte lévők, azt mondták, hogy ő „olyan, mint a lúd a hattyúk között”. „Olyan, mint a szárnyaszegett lúd”, mondták régen az elgyötört, elcsigázott emberre; „kár a lúdra szénát vesztegetni”, vagyis elpocsékolni valamit; „lúddá tesz valakit”, vagyis a bolondját járhatja vele. A bűnös asszonyt, embert „ludasnak” is nevezték. „Sok lúd disznót győz”, vagyis a gyengébbek is legyőzhetik az erősebbet, ha összefognak.²¹ Ha a lánnyal bizalmaskodtak, tegezték, szóvá tette: „Nem őriztünk együtt libát” (a fiúk hasonló eset-

ben inkább disznót mondtak). Fazekas Mihály művéből vált ismertté Ludas Matyi. Szólásként is ismerték: „Majd visszaveri azt Ludas Matyi!”²² A ~ többször megjelenik gúnyszóként is, nemcsak a szólásokban, hanem a kinézet esetében. Lúdbőrűnek mondták pl. a bibircsókos bőrűeket.²³ A →kacsához hasonlóan a liba is kedvelt témája volt a körjátékoknak. A szabály nagyon hasonló: a gyerekek körben állnak, egy a kör közepén áll. A közepén álló ellentétes irányba megy, mint a többiek. A dal végén elengedik a kezüket és mindenki igyekszik magának másik párt találni, a közepén állóval együtt. Akinek nem jut pár, az áll középre.²⁴ A játékok másik fajtája ugyancsak hasonló a kacsánál leírthoz: választanak egy „farkast”, a többiek a „libát”. A „farkas” célja, hogy minél több „libát” elfogjon, miközben azok egy párbeszédet követően a „gazdasszonyhoz” futnak. Ennek a játéknak is több változata létezik.²⁵ A ~ a mesékben is megjelenik. Heltai Gáspár Aiszóposz-átíratából is elterjedt a naponta egy arany tojást tojó ~ története. A ~ **időjós** is lehet: ha sokat gágog, eső lesz. Erős szél várható, ha a ~ felrebben vagy szárnyával verdes.²⁶ A Márton-napi ~ csontjából következtettek a téli időre. Pl. ha Márton ~jának a mellcsontja fehér, havas, hideg télre van kilátás, ha vörhenyesbarna, enyhe, nedves tél várható. Ha elülső része fehér, a tél második fele lesz hideg. Ugyanakkor, ha Katalin-napon áll jégen, karácsonykor is fagyni fog.²⁷ Ha tél végén észak felé szállnak, hamar jön a tavasz.²⁸ Tours-i Szt. Márton ünnepnapjához tartozó népszokás, hogy „aki, Márton napján libát nem eszik, egész éven át éheznek”.²⁹ Az álomban megjelenő ~ jót és rosszat is jelenthet: betegség, halál előjele, de szerencsés is.³⁰ A boszorkányok, lidércek a néphitben gyakran rendelkeznek ~lábbal, innen ismerik fel sokszor őket. Máskor megjelenhetett az állat képében is. • A magyarországi művészetben a következő szimbolikus értelmet hordozhatja: Krisztus követése, okosság,

szeretet, bujaság, balgaság.³¹ A tudatlanok gúnyolása a jelentése amilyen egy két lábbon álló →róka négy libából álló énekkart vezénnyel: ábr. l. a zólyomi gótikus paplak falképe (Zvolen, Szlovákia, 15. sz. 2. fele).³² A ~toll portrékellékként az írói tehetségre, tudosi mivoltára utal, mint pl. Adler Mór *Báró Eötvös József arcképén*.³³ Szent állat, attribútum, legendák szereplője is: Tours-i Szt. Márton-, Philemon és Baucis-, Husz János-ábr.-okon; Szt. Márton ~ja ábr. ferences templomok oltárain (pl. Torda [Turda, Románia], miniorita templom, főoltár).

- 1 ARIST. *Hist. an.* 499a 28, 509a 3 skk.; PLIN. *NH* 10. 51–54.
- 2 HOM. *Od.* 15. 164; 19. 536.
- 3 PAUS. 10. 32. 16.
- 4 LIV. 5. 47. 4.
- 5 *Etym.* 12, 7, 52; *Ashmole 1511*, 961, 981; Hugo Folieto, LI; Brunetto, 153; Pier. Valer. 309; RIPA 1618, 232.
- 6 AIL. *NA* 7. 41.
- 7 ARIST. *Hist. an.* 488b.
- 8 *Etym.* 12, 7, 52.
- 9 *Ashmole 1511*, 981.
- 10 Brunetto, 153.
- 11 Uo.
- 12 Hugo Folieto, LI; vö. továbbá: *Ashmole 1511*, 961.
- 13 Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 76r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 602, f. 65v; Párizs, BnF, lat. 14429, f. 106v.
- 14 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 83v.
- 15 Pier. Valer. 308; RIPA 1618, 232.
- 16 Pier. Valer. 309; RIPA 1618, 477; PICIN. 127.
- 17 Pier. Valer. 309.
- 18 Uo.; RIPA 1618, 119.
- 19 PICIN. 127.
- 20 MISKOLCZI 1702, 345–354.
- 21 O. NAGY 2010, 436, 446–447.
- 22 SZEMERKÉNYI 2009, 920–921; 942–944.
- 23 KRIZA 1911, 62.
- 24 LÁZÁR 2005, 124–125.
- 25 Uo., 139–141.
- 26 BALASSA 1997, 569.
- 27 Uo., 585.
- 28 VORÁK 1974, 221.
- 29 BÁLINT 2004, 541.
- 30 VORÁK 1974, 221.
- 31 SEIBERT 1986, 206; DITTRICH 2004, 177–180; *MAMÚL* VII, 2007, 21.
- 32 *MÉ* 1975/2, 112.
- 33 *Aranyérmek* 1995, 129, 226.

M

MACSKA

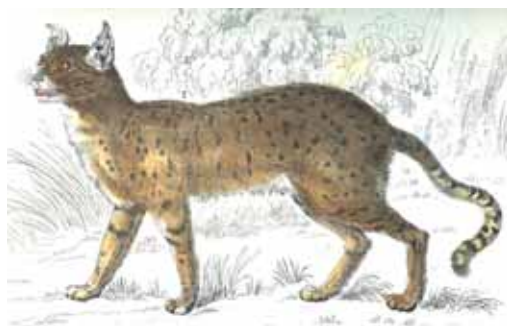
(*catus*)

Jelentése: **ügyesség, bujaság (hím), anyai ösztön (nőstény), ragadozó természet, függetlenség, ördög, démon, eszesség, eretnek, szabadság(vágy), rejtezkedés, ellentét (kutyá → macska), fegyverszünet (kutyával), öntörvényű jellem, tisztaság, hízelkedés, boszorkány**

A mintegy tízezer éve az ember közelében élő, valójában sosem háziastított ~ paradox módon az egyik legkedveltebb háziállatunk. Ábrázolása is ambivalens: szelíd, kedves, dörömbölő háziállat és agresszív, prédára leső, gonosz vadállat alakjában egyaránt megjelenik. • Az ókori Egyiptomban nagy tiszteletben tartották a ~t, mert megölte a rágcsálót, és ezzel megakadályozta, hogy a gabonatarlóokban nagy pusztítást végezzenek. A ~t gazdáik kényeztették, és ha elpusztult, meggyászolták és mumifikálták. Az egyiptomi macskaistennőt, Básztetet nagy tiszteletben tartották, és a bebalzsamozott ~kat az ő templomában temették el. A görögök az egyiptomi ~istennőt a maguk panteonjában Artemisz istennővel azonosították. Az ókori tanmese-irodalomban a ~ **ragadozó természet**e dominál, mivel az ókorban a ~ még kevésbé volt „szelíd”, mint a későbbi századokban, és helyette egérfogásra más állatot is alkalmaztak, pl. a →menyétet. Aiszóposz és Phaedrus meséiben így – fordításaitól függetlenül – hol a menyét, hol a ~ szerepel egy-egy azonos történetben. Ailianosz a hím ~ **bujaságát** és a nőstény gondos **anyai ösztönét**

hangsúlyozza. S ha nem is áll sok írott forrás a rendelkezésünkre, ikonográfiája már gazdagabb: az ókori ~ábr.-ok egyik legszebb alkotása egy madarat megragadó cirmost ábrázoló mozaikrészlet a Kr. e. 2. sz.-ból, amely a pompeji ún. Faun-házból származik.¹ • A Bibliában egyetlen helyen szerepel (ismételten vitatott fordításként) a vad~, **démoni** alakot öltve a →hiéna társaságában. Izajás könyvében az Edomra mért büntetés utáni pusztaságban „vadmacskák találkoznak ott hiénákkal, szőrös lények kiabálnak egymásnak” (Iz 34,14). • A Biblia azt tudatosítja a hívőkben, hogy az állatokat Isten az ember szolgálatára teremtette. A ~t azonban lehetetlen betörni, nyakörvet rárakni, dolgoztatni, az ember akaratának alárendelni: **függetlensége**, bármiféle intő szó (az emberre vonatkoztatva értsd: Isten törvényeinek) semmibevevése is olyan ismertetőjegye, amely alapján megint csak **ördögi** lényvé vált bizonyos, főleg az **eretnekek** ellen megfogalmazott keresztény értelmezésekben. Villámló ragyogású tekintete, szinte kihívó, elegáns, érzéki mozgása, kiszámíthatatlan el- és feltűnése, az ember részéről történő bármiféle megszelídítési kísérletnek való ellenállása mind olyan tulajdonsága, amely a szimbólumokban gondolkodó középkori világmépben könnyen volt társítható a **démonnal**, a gonosszal. Isidorus szerint egyesek egérfogónak, „*musiónak* nevezik, mert megfogja az egeret (*mus*), az emberek általában *cattus*nak hívják, mert gyorsan elkapja (*captura*) a zsákmányát, megint más elgondolások szerint *cattat* a neve, mert olyan élesen (*acute*) lát, hogy szemének ragyogása az éji

sötéten is áthatol”.² Mivel a Biblia és a *Physiologus* nem szól a ~ról, Isidorus tömör ismertetője gyakorlatilag minden középkori enciklopédia és bestiárium fő forrásává vált.³ Mivel a ~ az éj sötétségében is kiválóan lát, éles látásához **eszesség** is társul.⁴ Ehhez kapcsolták még a ~ **ügyességére**, madarásztermészetére, valamint ürülékét elkaparó, rejtelkedő habitusára vonatkozó leírást. A középkori forrásokban a ~t jobbra az →egérrel együtt említik. A ~ maga az **ördög**: úgy játszik a maga perverz és kiszámíthatatlan módján az egérrel, ahogy az ördög teszi az ember lelkével, mielőtt a pokolra juttatja. A meglehetősen szerény ikonográfiáját tekintve, a ~t madarat vagy egeret lesve,⁵ az ostyát dézsmáló egeret karma között tartva⁶ vagy (ördögi lényként is értelmezhetően) a tűz közelében szunyókálva (vagy egyszerre megjelenítve e fő „tevékenységét”⁷) ábrázolják a bestiáriumok és kódexek margináliái. A 14. sz.-tól jelenik meg a festészetben, és ettől kezdve számtalan Utolsó vacsora-ábr.-on látható a kibékíthetetlen ellentétet jelző →kutya és ~ ábr.-a. Gyakran Júdás mögé/mellé/alá festik a ~t. • A késő középkortól azonban a ~val szembeni ellenérzés megváltozott. Az emblémáskönyvek tanúbizonysága szerint is a **szabadság** és a **szabadságvágy** megtestesítője,⁸ aki szolgaságra nem fogható.⁹ A legnagyobb barokk kori erény, a **rejtelkedés** szimbóluma, mert ürülékét elkaparja, és így védekezik a külvilág ellen.¹⁰ A 16–17. sz.-ban tucatnyi könyvkiadó használta, többféle változatban a ~t szájában az egérrel ábrázoló logót, amelynek a jelentése jelzésértékű (azaz egy állatszimbolikába rejtett „fenyegetés”) a lehetséges konkurensok számára: *Dissimilium infida societas* (Az egyenlőtlenek társasága kiszámíthatatlan). A ~ ekkor már a tulajdon, a professzionális tudás jogos, megbízható védelmezőjének szerepében tetszelgett. Az egérrel játszó nőstény~ a férfival a maga kénye-kedve szerint játszadozó kéjnlő, a **bujaság** szimbóluma.¹¹

Macska. Pólya, *Állatország képterme*

A kutya és a ~ sajátos kapcsolata az **ellentét** és az **ellenszenvet**¹² szimbolizálja, a két állat közötti ideiglenes béke pedig a **fegyverszünet**¹³ jelképe is. Ehhez kapcsolható a nevelés erejének hangsúlyozására a békésen egymással játszadozó ~ és kutya ábr.-a.¹⁴ Ikonográfiája is tükrözte a 15. sz.-tól megnyilvánuló szemléletváltást: Pinturicchio *Ulisses hazatérését* ábrázoló képétől (1509 k.)¹⁵ – amelyen Pénélopé lábánál egy gombolyaggal játszó ~t látunk – a szentimentalista festészet korszakáig a ~ a ház békéjét és nyugalmat megtestesítő alakká, kedves háziállattá vált. Ami persze nem akadályozta meg ragadozó ösztöneinek kiélésében: l. pl. Jean-Baptiste-Siméon Chardin *Csendéletét*,¹⁶ vagy William Hogarth 1742-es *Graham gyerekek* c. képét.¹⁷ • Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* a „Macskamenyasszony” mesére („példabeszédre”) utalva a közismert *A macska és Aphrodité* c. aiszóposzi mesét idézi és hangsúlyozza, hogy a ~ a saját természetét követő, **öntörvényű jellem** megtestesítője: „akárminly úri menyasszonnyá tétessék is, akárminémű selyem köntösbe öltöztessék és Fejedelmi asztalhoz sok szép étkek mellé ültessék is, de ha egeret lát, mindazokat oda hagyja és Macska vótát kimutatja”. A hím ~ a **bujaságot**, a nőstény a **mértékletességet** példázza. Pozitív jelentése a **tisztaság**, viszont tulajdonságai révén alkalmat adott arra, hogy az egész udvari társadalom elleni támadást a ~ nyakába lehessen varrni, lévén

a „csalárd udvari **Hízelkedők** és Rágalmazók” megtestesítője.¹⁸ • Se vége, se hossza a ~val kapcsolatos állat- és gyerekmeséknek, példázatoknak, legendáknak, verseknek, rövidebb és hosszabb prózai műveknek, színpadi alkotásoknak. Ezekből időről időre különböző válogatások is készülnek, magyarul

Macskák és fő „tevékenységeik”. MS Bodley 764

is több gyűjtemény áll az olvasók rendelkezésére. Somlyó György egész versgyűjteményt szentelt nekik *A macska tízezer létezésmódja* címmel. A klasszikus magyar ~irodalom ikonikus műve Arany János *A tudós macskája* c. verse. A ~tartó tudós megfelel a reggelijét kedvencével, de szolgájáról mindig elfeledkezik. Ezért ő rendszeresen megeszi a ~ eledelét, aki táplálék híján annak rendje és módja szerint éhen is hal. Amikor ezen a tudós elcsodálkozik, szolgája így szól: „»Mi tagadás« – mond a szolgálta, / »A cicus nem vétett: / Én evém meg ő helyette / Reggel az ebédet. / Mondtam, menjen egérfogni, / – S hajna! / Nem tanyáz ám ott egér, hol / Üres minden kamra.«” Petőfi Sándor 1847-ben írt, *Meddig alszol még, hazám?* c. versében a pákosztos ~ a társadalmi-politikai változások képletes inspirálója: „Meddig alszol még, hazám? / A macska is fenn jár, / S tejesköcsögöd körül / Kotnyeleskedik már.” Ady Endre egy közismert, enyhe szitkozódásban említi a *Megjöttek a színészek* c. versében: „Itt vannak a komédiások, / A többi macska

rúgja meg.” József Attila *A Szigeten* c. versében a vadászó ~val azonosult: „Mint egeret a macska, a melegben / csak lestem, egy levelke hátha lebben.” A 20. sz.-i költők közül Babits Mihály és Nemes Nagy Ágnes foglalta bensőséges empátiával, érzékletes nyelven verseibe. Babits *Belovéd, ó belovéd* c. szonettjében a beteljesült szerelem átélését közvetíti: „Szerelmem, ó szerelmem! [...] / Mint drága macska holdhajlásu nyakkal / selyem karmokkal és ivor fogakkal / tép és cirógat, és cirógat és tép, / zenére téped szívem véreresét.” *Haza a Telepre* c. versében viszont a szerelem másik arcát is megmutatja: „hol az éjben, kéjben, szenvedőn / nyögi párzó macska a háztetőn, // jaj, gyermekhangon, az Állati Lét / kitettje, iszonyu kényszerét.” Gyerekkori emlék támadt fel benne *Miként szélcsöndben a hajó* c. versében: „ajtó előtt a macska ül, / hátát gubbasztva gömbölyül.” Nemes Nagy Ágnes számára is egyszerre valóságos, ugyanakkor azon túl is mutató jelentéssel bír *Dal* c. versében, amelyben a féltelmet, a kiábrándultságot járja körül: „szeretnék nem szeretni, / mint macska, heverészni, / magam sétálni menni, / s hogy merre, meg se nézni.” *Nem akarok* c. versében az okra vissza nem vezethető, egzisztenciális szorongás egyik megközelítése egy nagyon pontosan megfigyelt etológiai jelenség: „mint egy patak, mely visszahőköl, / és lúdbőrösön hátrafoly, / mint macska, mely ugrása közben / a levegőben megbotol: / megint magamba zuhanok, / s nem akarok. Nem akarok.” *Macska* c. versében viszont egy közvetlenül megtapasztalt, örömet és szépséget sugárzó kedvencet örökít meg, a mondókaszerű versformával erősítve az intimitást: „Macska, macska, állatocska, / gyermekecske, csillagocska, / lágy pihéjű őszi pitypang, / bőruhájú mályva csokra, [...] / macska-isten, macska-álom / könnyű keccsel, pöttös hassal, / bombafojtó homokdombra / csak egy percre vígy magaddal!” • A magyar folklórban viselkedéséből jósoltak az emberi élet

eseményeire, valamint az időjárásra. Halált jószolt a ~, ha karácsony vagy újév éjjelén nyávigott. ~val találkozni szerencsét vagy szerencsétlenséget is jelentett. Van, ahol a tarka ~ szerencsétlenséget jelent, máshol a fekete szerencsét. Vendég érkezésére utalt, ha a ~ farkára léptek, ha felállt a szőre, vagy ha mosdott. A ~ra vonatkozó mágikus eljárás ok elsősorban az állat szoktatására vonatkoztak. Az új ~t a kéménybe nézették, a fenekét a kemencéhez dörzsölték, sós vízben mosták a talpát, hogy a házhoz szokják. Az új lakásban tükörbe nézették, hogy vissza ne szökjön a régi helyére. A ~ foga, szíve, szőre, ürüléke lehetett mágikus tárgy vagy gyógyszer. Az időjárást is megjósolta viselkedésével. A boszorkányokat gyakran képzeltek el nagy fekete ~ képében. Zagyvarékason a **boszorkány**, a tálto és az **ördög** ölthetett ~ alakot. A ~ a magyar néphagyományban gyakori építési áldozati állat, aki főképpen a beköltözési szokásokhoz kötődik: az embert helyettesíti az első belépőként. Mivel a lakatlan ház tisztátalan, ezért a ~ kiválasztása nem véletlen, ugyanis tisztító funkciót tulajdonítanak neki. Rábagyarmaton az ajándékozott kis~t hozzááruzták a tűzhelyhez, hogy jó egerésző válhasson belőle. Nem jó, ha idegen adott a ~nak enni, mert rossz egerésző lett belőle. Vak ~kölykökhöz veszedelmes nyúlni, mert akkor az ember körme „megvakul”, vagyis megfekededik. Az olyan lesóványodott ~nak, akiről úgy vélték, hogy boszorkányok nyergelték meg, a háta szőrére ollóval keresztet vágtak, és olykor fokhagymát, sót kötöttek a nyakára. Ha a lámpaüveg váratlanul elcsattant, ha az edény magától pattogni kezdett, Algyőn ciroksöprűvel azonnal ráütöttek a ~ra, hogy a baj elkerülje a házat. Ahol nem nevelték föl a ~nak minden kölykét, ott nem tudtak jó kenyeret sütni.¹⁹ A magyar néphitben a kettős lények (állatemberek) között tűnik fel a ~ember.²⁰ A magyar állatmesék típusai között is szerepel: *Kutya, macska, kakas, tyúk,*

*tojás, gombostű stb. vándorúton; Kacor király; A macska egyetlen tudománya; Csengő a macska nyakán; A sas és a macska; A róka és a macska egymást törbe csalja.*²¹ Gazdag a ~hoz kapcsolódó szólások és közmondások köre: „addig játszik a macska az egerrel, míg meg nem eszi” (ha rossz előjelek van-

Macska. Aldrovandi, *Natura picta*

nak, legyünk óvatosak); „alamuszi macska nagyot ugrik” (a csendes, nem sokat beszélő ember váratlan cselekvésre képes); „a macska is el tudja lopni a kutyától a csontot, ha akarja” (gyengébb is győzhet, ha kitartó); „a macskának még a kölke is öröme egerészik” (a szülők tulajdonságai a gyerekekben is megmutatkoznak); „a macskát egerészni tanítja” (arra tanítja, amit ő tud a legjobban); „behúzta magát, mint macska a tűzhelyen” (összekuporodik); „belejött, mint macska a fíngásba” (hozzászokott valamilyen munkához); „csillog a szeme, mint a kan macskáé” (valami rosszban sántikál); „érzi, mint macska az esőt” (megsejt, megérez valamit); „kerülgeti, mint macska a forró kását” (nem mer belefogni); „szemes, mint a macska” (éles eszű); „talpra esik, mint a macska” (minden helyzetben feltalálja magát); „úgy vannak, mint a kutya meg a macska” (folyton civakodnak).²² • A magyarországi művészetben sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: Krisztus felismerése, **ördög**, gonosz, bűnösség, balgaság, szeretet,

bujaság, látás, hallás, tapintás, szabadság.²³ A **nőiesség, ledérség, szabadság, szabadosság** szimbóluma számos 20. sz.-i művön: pl. Rippl-Rónai József: *Lila ruhás nő macskával* (1900-as évek eleje); Faragó Géza: *Karcsú nő macskával lámpafényben* (1913); Batthyány Gyula: *Rokokó dámák* (1914); Futásfalvi Márton Piroska: *Két akt macskával* (1931 k.); Czimra Gyula: *Ülő akt* (1964).²⁴ A **kényelem, lustaság, restség** szimbóluma is, pl. Rippl-Rónai József *Enteriőr vörös komóddal* (1909), Berény Róbert *Csendélet macskával* (1930 k.) c. képén.²⁵ A perzsa ~ **bujaság**jelkép Batthyány Gyula *Törökösen* c. festményén (1914).²⁶ Derkovits Gyula *Végzés* c. képén (1930) a verébre vadászó ~ az elkerülhetetlen végzet megjelenítése.²⁷ Tóth Menyhért *Anyaság* (1955 k.) c. képén a ~k az **oltalmazást** szimbolizálják.²⁸ Kondor Béla *Szentek bevonulása a városba* (1971–1972)²⁹ c. képén az előtérben lévő piros szemű ~ jelentése többféle lehet: szerencsétlenség, Sátán, vagy akár utalás az egyiptomi szent állatra.

18 MISKOLCZI 1702, 164–170.

19 BÁLINT 1976, 314–315.

20 PÓCS 2012, 257–258.

21 KOVÁCS 1958.

22 SZEMERKÉNYI 2009.

23 DITTRICH 2004, 253–267.

24 KIESELBACH 2003, 122, 281, 289; KIESELBACH 2004, 387, 451, 715.

25 KIESELBACH 2003, 161; KIESELBACH 2004, 299.

26 MÉ 1991/3–4, 147–148.

27 *Derkovits. A művész és kora*, szerk. BAKOS Katalin – ZWICKL András, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2015.

28 SUPKA 2004, 27, XII.

29 Budapest, BTM.

MAJOM

(*pithékosz, simia*)

Jelentései: **csúfság, gonoszság, majomszeretet, ördög, ostobaság, kegyetlenség, hazudozás, utánzás, elvetemültség, szeméretlenség, tapintás, ízlelés, önimádat**

A közel kétszáz fajt számláló ~ mint főemlős – különösen az emberszabásúak – anatómiai felépítése és viselkedése folytán az emberre legjobban hasonlító állat. • A ~ az ókorban kedvelt és gyakran ábrázolt állat volt, akit nemcsak cirkuszi szereplésekre idomítottak, hanem a ház körüli különféle munkákra is. A **csúfság** és a **gonoszság** szimbóluma volt, nevét szitokszóként is használták,¹ megjelenése szerencsétlen előjelnek számított.² A ~ túlzó szeretete a kölyke iránt, vagyis a ~**szereetet** már az ókorban ismert volt.³ Amikor az ókori szerzők megemlítik a ~t, jobbra e negatív tulajdonságok példaként teszik. Az aiszóposzi tanmesékben sem jár jobban, amelyekben az **ostobaság**, a **gonoszság** és a **hazudozás** bűnében vétkes, és az **utánzás** szimbóluma. A kölykei iránti megkülönböztetett szeretet ábrázolása is tanulságos az aiszóposzi mesében.⁴ • A Bibliában Salamon udvarának gazdagságát jelképezik a messze földről hozott arany, ezüst, elefántcsont mellett a ~k (1Kir 10,22;

1 Nápoly, Museo Archeologico Nazionale.

2 *Etym.* 12, 2, 38.

3 *Abdn.* f. 23v; *Bodley* 764, 109; Thom. Cantimp. IV, 76.

4 *Ashmole* 1511, 859.

5 Párizs, BnF, lat. 6838B, f. 18r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Ashmole 1511, f. 35v; Bodleian Library, Ms. Douce 366, f. 131r; London, British Library, Additional Ms. 11283, f. 15r; British Library, Additional Ms. 42130, f. 190r.

6 Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 151, f. 29v; Bodleian Library, Ms. Douce 88, f. 95r; London, British Library, Harley Ms. 4751, f. 30v.

7 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 51r.

8 Pier. Valer. 798.

9 RIPA 1618, 311–312.

10 PICIN. 178.

11 Uo.

12 RIPA 1618, 108, 261

13 Uo., 529, 532.

14 PICIN. 177–178.

15 London, National Gallery.

16 Madrid, Museo Thyssen-Bornemisza.

17 London, National Gallery.

2Krn 9,21). • A ~ról a középkori szimbolikus gondolkodásban kialakult képek és képzetek az ókori szerzők által közvetített ismeretanyagra épülnek. A *Physiologus*ban a vadszamárral együtt említik az ördögöt jelképezve, mivel van kezdete (feje, vagyis angyal volt az égben), de nincs vége (farka), és ez elcsúfítja: azaz (nincs jó vége) végtelen, mint az **ördög**. Ehhez képest szinte mellékes, hogy napéjegyenlőség idején hétszer vizek (ami miatt később az asztrológiában jártasnak tekintik).⁵ A többi *Physiologus*-változat újabb és újabb információit rendre felhasználják és variálják a bestiáriumok: a ~ ismeri az égitesteket, ezért újhholdkor örül, szomorú a fogyó hold idején; ikreket szül, az egyiket, akit szeret, elől hordja, a másikat, akit gyűlöl, a hátán; öt fajtája van.⁶ Isidorus is öt fajtáját különbözteti meg e lapított orrú, csúf kinézetű, ráncos képű állatnak. Az ember és a ~ (*simia*) közötti hasonlóságon (*similitudo*) alapuló elnevezését hamisnak véli.⁷ Ugyanakkor az emberi értelemmel való bizonyos hasonlóság tagadhatatlan. A *Physiologus*t és Isidorust követő bestiáriumok szerzői egy dologban egyetértenek: a ~ az **ördögöt** jelképezi. Ikreivel való kapcsolátát is jobbra hasonlóan értelmezik a bestiáriumok keresztényi üzenetei, lévén az egyik az erényt, a másik a bűnt szimbolizálja.⁸ A ~ mint ördög és démoni figura, elől viszi, akit a pokolba szán, és hátul hagyja a jót, akit gyűlöl, s ez Istennel marad.⁹ Am ha vadásznak rá, mielőtt befognák, leteszi szeretett kölykét, és azt viszi magával, akit gyűlöl.¹⁰ A két gyermekben azonban legtöbbször a test és a lélek értendő, s ebből következik az erkölcsi magyarázat: a bűnös embernek a halál közeledtével le kell vetnie magáról (az oly nagyon szeretett testi) bűneit és csak a (a kevéssé kedvelt lelki) jót szabad magával vinnie, mert ha Istenről megfélemedezik, a túlvilág „sötét ösvényein semmi segítségére sem számíthat”.¹¹ Egy Ailianosznál olvasható¹² történetet is felhasználtak a bestiáriu-

Majom. Pólya, *Állatország képterme*

mok a ~ utánzását hangsúlyozva. A vadászok e tulajdonságára alapozva le- s fölvettek csizmáikat, majd a levetett csizmákat ott hagyva, elrejtőztek, és várták a befogandó ~t, aki a lábbeli felvételét utánozva, csizmában nem tudott elmenekülni.¹³ Ikonográfiáját tekintve a legtöbb illusztráció a bestiáriumokban az anya~t két kölykével¹⁴ (olykor a háttérben a vadászokkal) mutatja,¹⁵ az egyik kölykét elől öleli magához, a másik pedig a hátán van. Néha megjelenítik a csizmát próbáló ~ történetét is.¹⁶ A ~mal gyakran díszítik a kéziratok széleit, ahol az emberi viselkedést imitálja. Egzotikus környezetre utal a háromkirályok ábr.-ain. A keresztény ikonográfiában negatív jelentésben, az **ember torzképeként**, állati ösztöneinek kivételéseiként, a kísértés, az **ördögi** erő megtestesítőjeként jelenítik meg, gyakran lánkra verve, ami hol a bűnök rabságában vergődő bűnös lélek, ritkábban a leláncolt, legyőzött bűnöket jelképezi. • Az újkorban továbbra is meggyőződés, hogy „az összes állat közül a ~ áll a legközelebb az ember gondolkodásához”.¹⁷ Ezzel együtt (vagy éppen ezért) az **elvetemültség** jelképe,¹⁸ mert semmibe veszi a többi embert. Az öt érzék

közül hagyományosan a ~ jelképezi a **tapintást** (ismételten az ember és a keze közötti nagy hasonlóság miatt) és az **ízlelést**.¹⁹ Leggyakoribb jelképe mégis az **utánzás**hoz, a színleléshez kapcsolódik,²⁰ mert minden mozdulatával az embert imitálja. A csizmát próbáló ~ alakja továbbra is kedvelt ábr. maradt, az utánzás (gyakran káros) következményeit bemutatandó.²¹ Ahogy a ~**szerepet** is gyakran végzetes lehet (erős öleléssel megfojtja kölykét),²² ami a túlzott kéjes gyönyörre is vonatkoztatható.²³ Az **önimádat** szintén végzetes vétkét is a ~nak tulajdonították.²⁴ Újkori ikonográfiája a szentképeken középkori értelmezéseit szimbolizálja; a háromkirályok imádását ábrázoló képeken mint egzotikus, távoli ország attribútumát jeleníti meg. Utánzó képessége a művészetet, költészetet is jelképezheti, amennyiben a művészet *imitatio*. • Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* a nöstény ~ kicsinye iránti ragaszkodása, ~**szerepete** alapján így ír róla: „a Majom ábrázolója olyan szüléknek, akik magzatjok közül némelyiket mód nélkül szeretik”. Bár „hasonlatossága vagy az ember testéhez”, „teste nevetséges, lelke pedig csúfos”, a **gonoszságot** és kevélységet, a semmirekellő embert példázza, valamint „gonosz indulatúak, hízelkedők, álnok hitetők, udvari bolondok, sőt, még az ördögök is, mellyek mindenben Isten Majmai”. A másokat oktanul követőket „majomkodó”-nak nevezi, amelyet a magyarokra is vonatkoztat: „Édes Magyar Nemzetem! Vagy nem illik-e ma tereád is? Kinek minden mostani köntösöd, erkölcsöd, szokásod másidegen nemzetektől vött. [...] Étkeidnek nemei, rended felett való való cifraságod, bosszus voltod rész szerint Lengyelektől, rész szerint Németektől vett majomkodásod.” **Ördög**jelképként is megnevezi, „Istennek majma”, aki „sokképen szokott a’ pogányokkal és istentelennel majmoskodni”.²⁵ • A ~ gyermekmesék gyakori alakja. A felnőtteknek írt szépirodalmi művekben sok-

Majom kölykeivel és vadással. CC

szor mint az ember gúnyképe, az **utánzás** szimbóluma szerepel. Állatként kevesebbet, az embert utánzó, ész nélküli élőlényként átvitt vagy konkrét értelemben gyakrabban előfordul. Tinódi Sebestyén *Sokféle részögös-ről* c. versében az alkohalista egyik fajtáját vele mutatja be: „Az majomnak természeti igen játékos, / Mit mástul lát, aszt műveli, oly igen okos, / Ő vérében aki részes, olyan játékos.” Babits Mihály *Levél* c. verse a külvilág által kialakított képpel szembeni viszonyt modellálja: „Jaj, szegény lélek, hát világ rabja légy? / Vagy saját szobrodnak hitvány majma légy?”. Vajda János a tudatlanság, az **ostobaság** példájaként említi *Gyermeknevelés* c. versében: „Sok majom szülő a kisdedeknek bort ad.” Arany János és József Attila egyaránt állat mivoltában szerepelteti: „Melyben már alig van egy jó magyar bajnok, / Csak holmi lyányképű, ugránczó majmok?” (*Toldi estéje*, 4. ének); József Attila *Leülekszik...* c. versében „a szerencsétlen ember ugrabugrál, / mint ketrecében az ijedt majom.” • A magyar folklór a ~t a magyar szólásokban és közmondásokban is főleg **csúfsága** miatt említi és a csúnya, nevetséges emberrel azonosítja: „a majom, ha legszebb is, mégis rút”, „majmot csinál belőle”, „örül, mint majom a farkának”, „tudja a maj-

mot vezetni”, „olvasva megy a majmok között”,²⁶ továbbá „szőrös, mint a majom”, „magas neki, mint majomnak a zongora”, „ugrál, mint majom a ketrecben”, „(úgy) ül, mint majom a közsűrűkövön”.²⁷ Ma is használják a „**majomszeretet**” kifejezést, főként az olyan szülőkre, akik a gyermeküket rajongva szeretik, és túlságosan elfogultak vele. „A majom is szereti a fiát”, ill. „a majomnak is szép a maga fia”, mondták általában elnézően, ha a külső szemlélő szerint nem sok oka volt arra a szülőnek, hogy büszke legyen a gyermekére.²⁸ „Most ugrik a majom a vízbe”, vagyis most következik még a java valaminek. Ugyanakkor ugyanezt a mondást kis változtatással a megesett lányra is alkalmazták: „Akkor ugrott a majom a vízbe” – vagyis akkor esett meg a leány.²⁹ Egy Margalits Ede által gyűjtött mondásban az ember állatokkal való kapcsolata a következőképpen foglalható össze: „Az embert hordozza a ló, eteti az ökör, ruházza a juh, védelmezi a kutya, követi a majom, megeszi a pondró”.³⁰ A népi biblikus történeteket tartalmazó *Parasztbibliában* több helyen említik a ~t. Az egyik történet szerint a ~ nevetés közben ledörzsölte a fenekéről a szőrt, amely Ádámra és Évára potyogott, akik azóta szőrösök.³¹ Az emberek ~tól való származásáról szóló történet szerint: Káin, miután nem volt senki, akivel „közösködhetett” volna, a ~kkal tette ezt. Ez az oka annak is, hogy a férfiaknak azóta borotválkozniuk kell.³² Egy másik történet szerint az ember (valószínűleg Ádám) Istentől csak harminc évet kért, de rájött, hogy ez kevés, nem akar ilyen korán meghalni. Ezért kiegyezett az állatokkal, akiktől kapott még éveket. A ~tól tíz évet kapott, ezért az élete utolsó időszakában „gyerökségbe van, mán akkó játszanak vele, mint a majommal szokás”.³³ Az egyik, Zala-bérben gyűjtött játéknak „majmozás” a neve. Általában tíz-tizenöt gyermek, főleg fiúk játszik/játszották.³⁴ A szigetvári néphit szerint, ha valaki egy fekete jérce tojását három

Játszadózó majmok.

Raff, *Természet-története*

hétig a bal hóna alatt hordozza, ujjnyi nagyságú, ~fejű emberke kel ki belőle, aki minden kívánságát teljesíti.³⁵ Hasonló hiedelemként az ország más területein is ismertek „lidércsirke” (mit-mitke), ill. ördög vagy →kígyó formájában. • A magyarországi művészetben sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: **ördög, gonosz, bűnösség, legyőzött bűn** (lelancolt ~), királyi gazdagság, bőség, fejedelmi pompa igényei, **balgaság, bujaság, ízlés, tapintás**, a természet **utánzása** a művészetben.³⁶ A (láncra vert) ~ a **bűnt**, az „állati” ösztönök rabságában élő embert, a **földi javakban való tobzódást** jelképezi. Ábr. *Venus tükörrel* c. olajfestmény (17. sz.)³⁷; Batthyány Gyula: *Rokokó dámák* (1914); Aba-Novák Vilmos: *Laura* (1930).³⁸ A vele-méri templom *Háromkirályok imádása* freskójelenetén (1378) a lórlól leszállt harmadik király lovának kantárát egy, a lovagi nyergen ülő ~ tartja, a távoli, egzotikus világra utal-

va. A rendkívül differenciált ízlelő érzékű ~, az **Ízlelés** allegorikus nőalakjának attribútuma: ábr. pl. fedeles dízszerleg az Esterházy-kincstárból.³⁹ Egzotikus állatok, ~k gyakori témái a 19–20. sz. fordulója művészetének, pl. Simay Imre *Családi öröm* c. bronzszobra (1904–1905)⁴⁰ egy kölykét szoptató ~t és párját ábrázolja; az állatok **bensőséges emberi érzelmeket** és helyzetet testesítenek meg.⁴¹

- 1 HOR. *Sat.* 1, 10. 18.
- 2 CIC. *Div.* 1, 34.
- 3 PLIN. *NH* 8. 216.
- 4 AISOP. 172.
- 5 *Phys.* 45.
- 6 *Phys. lat. B-Is.* XXI.
- 7 *Etym.* 12, 2, 31–33.
- 8 *Ashmole 1511*, 820–821; Guill. Clerc. 1403–1404.
- 9 PhdTh. 1889–1914.
- 10 *Bodley 764*, 48–49; Brunetto, 195.
- 11 *BM XXIII*; *BV XXIV*.
- 12 *AIL. NA* 17. 25.
- 13 *RdF.* 378.
- 14 Párizs, BnF, lat. 14429, f. 111v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Laud Misc. 247, f. 153v; Koppenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4°, f. 10v; Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 3466 8°, f. 50v; Hága, Museum Meermanno, MMW, 10 B 25, f. 8v.
- 15 London, British Library, Harley Ms. 4751, f. 11r; Párizs, BnF, fr. 1951, f. 25r; BnF, lat. 3630, f. 78r; BnF, lat. 6838B, f. 7r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 533, f. 5r; Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 16v; London, British Library, Royal Ms. 12 F. xiii, f. 17r.
- 16 Párizs, BnF, fr. 1951, f. 8v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 308, f. 89v; London, British Library, Royal Ms. 2 B. vii, f. 106v.
- 17 *RIPA* 1618, 409.
- 18 Uo., 464.
- 19 Uo., 472–473.
- 20 Uo., 86, 478–479, 248.
- 21 *PICIN.* 201.
- 22 *CAMER.* II, 77.
- 23 *PICIN.* 201.
- 24 Uo.
- 25 *MISKOLCZI* 1702, 225–231.
- 26 *SZEMERKÉNYI* 2009, 968–969.
- 27 O. NAGY 2010, 460.
- 28 *SZEMERKÉNYI* 2009, 968.
- 29 O. NAGY 2010, 460.
- 30 *MARGALITS* 1897, 173.
- 31 *LAMMEL-NAGY* 1985, 63.

32 Uo., 96.

33 Uo., 123–124.

34 *HAJDU* 1971, 82.

35 *KANDRA* 1897, 179.

36 *LCI* 1 76–79; *SEIBERT* 1986, 212–213; *DITTRICH* 2004, 22–37; *MAMÚL* VII, 2007, 252.

37 Fraknó (Forchtenstein), Esterházy Privatstiftung, Ausztria.

38 *Barokk művészet* 1993, 180–183; *KIESELBACH* 2003, 289; *KIESELBACH* 2004, 461; „*Ez világ*” 2010, 238.

39 *IMM*, E 61.11; *Műtárgyak* 2014, 275–277.

40 Budapest, MNG.

41 *Aranyérmek*, 1995, 295.

MANTIKÓR

(*mantikhórasz*, *mantichoras*)

Jelentése: **démon, megtévesztés, kárhozat, zsarnok uralkodó, rágalmazás, halál, megszelídíthetlenség**

Mantikór. *Royal MS 12 F. XIII*

A ~ fantáziaszülte szörny, vérengző ember-evő, akinek leírása az ókortól napjainkig nem változott. Mindig negatív szimbolikája azonban időnként, a korszakok szerint módosulhatott. • Legrészletesebb leírása – görög forrásra hivatkozva – az idősebb Pliniusnál olvasható,¹ aki az ókori Aithiopia vidékére helyezi, miként sok más hasonlóan

meseszerű lényt. A három fogsorú, orosz-lántestű, zöld szemű, szélsőes, emberhúson élő állat leírásának alapjául talán egy tigris megfigyelése szolgált, amelyet azután a mesebeli attribútumok igencsak átalakítottak. • A Pliniustól pontosan átvett olvasatban a ~ a középkori szörnyek, ill. ember-állat keverék-lények (pl. →kentaur, →szirén, →szatürosz) közé került. Érdeemes hangsúlyozni, hogy nem mitológiai szülemény, hanem a távoli vidékek, az ismeretlen világ kiismerhetetlen veszélyei érzékeltetéséül kap hangsúlyt a bestiáriumban. A keverék-lények köldök feletti része az emberre, az az alatti pedig valamilyen állatra jellemző rész, és az emberi természet dualista és ambivalens, félig emberi, félig állati tulajdonságait idézi föl, az értelemnek és az ösztönöknek az emberben együttesen meglévő mivoltát jelképezi. A ~ esetében azonban egyértelműen csak az ösztönök működnek emberi arca ellenére. Az Oxfordi Bestiárium, ahogy Hugo de Folieto *De bestiis* és a többi bestiárium is, szóról szóra Pliniust idézi; csak annyit tesznek hozzá, hogy erős lábával olyan nagy ugrásokra képes, hogy sem kiterjedt területek, sem széles akadályok nem állják útját.² Thomas Cantimpratensis a lény gyorsaságát a madarak röptéhez hasonlítja.³ Van, aki közönséges szokásának leírásával egészíti ki a summás információkat: eszerint hol az egyik lény van alul, hol a másik (nemük pontosítása nélkül).⁴ Aithiopiából Indiába helyezték át székhelyét, és erkölcsi magyarázatot is kapott, de ehhez a Pliniusnál nem túl harmóniadús, a pásztorsíp és a kürt kevert szólamával érzékeltetett hangját kellett „szép és harmonikus hang”-gá változtatni. Ilyen a **démon**, a **megtévesztés** hangja, amely mindenkit elbűvöl és becsap, anyagi hangon szólal meg, és aki hisz neki, **kárhozat** lesz osztályrészé.⁵ • Az újkori hiedelmek továbbra is szörnyszerű külsejét írták le, ember-evő, gyilkos lénynek tartva, akit a mindenkori társadalmi-politikai körülményeknek

Az ember-evő mantikór. MS Bodley 764

megfelelően aktualizálni lehet. Így lett a 17. sz.-ban a **zsarnok uralkodó** szimbóluma,⁶ valamint ereje, gyorsasága folytán és skorpiófarkával való csapásaival és csípésével a **halál** jelképe. Enyhébb büne a **rágalmazás**,⁷ mivel, ahogy Edward Topsell fogalmaz a 17. sz. elején, az egyetlen ember-evő, megszelídíthetetlen, és „a szája mindkét oldalon a fülig ér”.⁸ A **megszelídíthetlenséggel** Aresio is egyetért, amikor könyvének a *Nemo domare potest* (Senki sem tudja megszelídíteni) mottóval indított fejezetében – bár megkockáztatta, hogy a fantáziadús költők szeszélye vagy a többiek megtréfálására beöltözött emberek „szülték” e teremtményt – a ~ legrészletesebb politológiai értelmezését nyújtja, amikor az abszolutizmus korában a **zsarnok uralkodóval**, a tirannussal azonosítja.⁹ A koronként változó szempontból, de azonos külsővel és tulajdonságokkal leírt ~ a **félelem** és a **rettegés** keverék-lénye maradt: Rabelais ~-ja is illeszkedik a pantagruelizmus reneszánsz szemléletmódjába; Flaubert a *Szent Antal megkísértésében* a legszebb irodalmi leírását adja. • Ikonográfiája, ahogy leírása, mit sem változott a századok során. A bestiáriumban ábrázolásait kétségtelesen segítette a szövegek által színeit tekint-

ve is pontosan leírt külseje: vérvörös színű, →oroszlánszerű a teste, farka vége →skorpióéhoz hasonlatos, a feje viszont akár egy ember feje, háromsoros fogazattal, szeme zöld vagy kék.¹⁰ A festészetben pl. Piero di Cosimo *Tűz az erdőben* c. 1505 körül készült képén¹¹ a fantázia birodalmába utalta.

1 PLIN. NH 8. 75.

2 *Ashmole 1511*, 831; Hugo Folieto, III, 8; *Bodley 764*, 63–64.

3 Thom. Cantimp. IV, LXXII.

4 Brunetto, 192.

5 *BM XXIV*.

6 ARESI 201; PICIN. 190

7 PICIN. 190.

8 TOPSELL, 343.

9 ARESIO, 202–226.

10 Párizs, BnF, lat. 3630, f. 80r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 533, f. 7r; Bodleian Library, Ms. Ashmole 1511, f. 22v; Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 25r; Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 64r; New York, Morgan Library, Ms. M.81, f. 38v; Hága, Museum Meermanno, MMW, 10 B 25, f. 13r.

11 Oxford, Ashmolean Museum.

MARHA, ÖKÖR, TEHÉN, BORJÚ

(*bos taurus*)

Jelentése: **gazdagság, hatalom, vagyon, érték, ostobaság, prédikátor, kölcsönös odaadás, időjós, erő, lassúság, kitartás, termékenység, dolgosság, munkabírási, éhínség (sovány ökör), szelídség, szorgalom, Lukács evangélista, bőség**

A legrégebbi idők óta domesztikált, növényevő, kérődző háziállat, az őstuloktól származik. Termékenysége, teje, húsa felhasználása, igavonása miatt nélkülözhetetlen. Több fajtája van. Nagy testű, erős, kitartó, jól alkalmazkodik a külső körülményekhez. • A szarvasmarha az ókorban központi szerepet játszott a mezőgazdaságban és a vallási életben is. Az ókori egyiptomi termékenységistennek, az Ápisz-bikának Hérodotosz szerint feketé-

nek kellett lennie, hátán sas formájú, homlokán háromszög alakú fehér folttal, Plinius viszont jobb oldalán félholdra emlékeztető fehéres foltról ír.¹ A tehén a görög vallásban a női termékenységet és az anyaságot képviselő Héra attribútuma: a **termékenység** szimbóluma. Az állat és az istennő archaikus

Ökör és tehén a borjával.

Raff, *Természet história*

kapcsolatát rögzíti, hogy Homérosz költeményében Héra állandó jelzője a „tehén szemű”. Héra férjének, Zeusznak egyik halandó szerelmét, Iót tehénne változtatta, és egy bögöly állandó csipésével üldözte. Egy másik verzió szerint Zeusz változtatta át Iót, és maga is →bika alakjában szerelmeskedett a lánnyal. Héraklész tizedik munkája volt, hogy elvigye a mükénei udvarba a szörny Gérüón marhacsordáját Erütheia szigetéről. Az állatmesékben az ökör másodlagos szereplő, aki igásállatként, mezei munkát végezve vagy szekeret húzva jelenik meg.² A görög kultúrában az ökör gyakran az **ostobaság** jelképe. A rómaiaknál inkább erejét hangsúlyozzák, és a **gazdagság** és a **hatalom** szimbóluma. A borjút rendszerint a tehénnel vagy az ökörrrel együtt említik: tapasztalatlansága, naivitása életkorából eredő tulajdonsága.³ Isidorus szerint elnevezése (*vitulus/vitula*) is fiatal korát jelző kifejezésből (*viriditate*) ered.⁴ • A marha a Bibliában többnyire gyűjtőnévként szerepel, mint a szarvasmarha rövidített alakja (5Móz 14,4; Ézs 11,6). Különböző

jóságok gyűjtőneve is lehet (5Móz 11,6; rev. Károli). A marhának különböző nevei vannak neme és kora szerint. Így, ha valamely sajátosság nincs hangsúlyozva, jobbra marhaként szerepel a Bibliában, egyébként pedig a szövegek különbséget tesznek nemük szerint tehén, bika, ökör (herélt bika), borjú között. Életkoruk és felhasználásuk tovább bonyolítja az elnevezésüket, és szimbolikájuk is ennek megfelelően képlékeny és változatos. A marha gyakran a **gazdagságot** jelképezte (1Móz 12,16; 13,5; 32,8; vö. Jób 1,14; 42,12). Szimbolikája legfontosabb eleme, hogy általános értelemben jelenthet **vagyont, értéket** (rev. Károli: Péld 1,13; 3,9; 5,10; 13,22; 19,14; 22,16; ApCsel 4,32). Haszna nyilvánvaló, hiszen „Ahol nincsen marha, üres a jászol, ahol sok a termés, ott nyilvánvaló az ökör ereje” (Péld 14,4). A szarvasmarhának fontos szerepe volt a kultuszban is: jobbra csak bikát lehetett áldozni (3Móz 3,1; 4Móz 19,2 skk; 5Móz 21,1). A tehén a legértékesebb háziállat. Jákób engesztelő ajándéku negyven tehenet küldött Ézsauinak (1Móz 32,15). A fáraó álmában az éhínség és a bőség jelképeként a hét sovány tehén elnyelte a hét kövéret (1Móz 41,1skk.). Míg az Ótestamentum általában (igás)állatként, az Újtestamentum keresztény szimbólumként (**dolgosság, odaadás, prédikátor** stb.) jeleníti meg. Az apokrif hagyomány része Pszeudo-Máté evangéliuma nyomán a kis Jézus születésénél jelen lévő, urát felismerő ökör (és →szamár). Az evangélista szimbólumok közül a →sással és az →oroszlánnal együtt az ökör is szerepel és Szt. **Lukács evangélistát** jelképezi. • Az ökör a középkori felfogásban dolgos, békés, rendkívül erős háziállat, s értelmezése a bibliai hagyományhoz kötődik. Ezen kívül Solinus nyomán⁵ a keresztény szerzőknél⁶ és a bestiáriumokban is olvasható leírása rögzült a köztudatban. Az ökör nem szereti, ha elválasztják (munka)társától, s ezt hangos bőgéssel jelzi; gyengédséget mutatnak egymás iránt, így a **kölcsönös odaadást** szimbolizálják.⁷ Az

Tehén és borja. MS Bodley 764

ökör **megjósolja az időjárást**,⁸ és ha esőre áll, nem hajlandó elhagyni az istállót. Az értelmezések polivalenciájával néhány középkori bestiárium is tisztában volt: „az ökrök a Szentírásban sok mindent jelképezhetnek: a paráznalkodók örültségét, a hatékony és dolgos prédikátorokat, az izraeliták alázatosságát.”⁹ Ikonográfiája is az erős, dolgos, áldozatra kész, fáradhatatlan állatot ábrázolja.¹⁰ • A dolgos háziállatok összetartozásának hangsúlyozása az újkori emblémáskönyvekben is nyomon követhető, amit a *Sic vos non vobis* (Akárcsak ti) mottó is mutat az egymással összhangban ábrázolt, dolgos ökrök esetében.¹¹ Hórapollón hieroglifája szerint a munka, a **munkabírás** jelképeként ökröszarv ábrázolandó.¹² A sovány tehén a bibliai fáraó álmát felidéző **éhínség** képe.¹³ A melankolikus Saturnus és a Halál szekereinek ikonográfiájához fekete ökrök tartoznak.¹⁴ Az ökör a lassúsága és türelme ellenére is célba érő embert jelképezi az impresák „lépésről lépésre” mottója szerint.¹⁵ • Miskolczi Gáspár a *Vad-Kertjében* olvasható közismert leírásokon túl (pl. „szüntelen való bőgésével jelenti az ő párjával együtt-lételre való kívánságát”) olyan új információt is közvetít, miszerint „igen szereti a musika szót, kivált a pásztorok furullyájának szavát”.¹⁶ Az ökör Bod Péternél is a hitet **szorgalommal** terjesztő prédikátor szimbóluma: „Jelent hát olyan Embert, a ki a Keresztyén Hitért sok munkát vállal magára, sőt meg-is áldoztatik a Jézus’

Ökör. CC

Nevéért, a' minémü a' hüséges Tanító.”¹⁷ • Kemény Zsigmond *Gyulai Pál* c. regényében a marha a fizikai romlásig sanyargatható népet, Mikszáth Kálmán *A beszélő köntös*, ill. Jókai Mór *Fráter György* c. regényében a (városi, ill. a magán-) gazdagságot, Mikszáth *Akli Miklós*ában pedig, mint tanügyi állat, a butaságot jelképezi. Jókai *Tégy jót* c. regényében, valamint Arany János *Családi kör* c. versében a tehén a családi béke szimbóluma. • Az ökör az **erő**, a **lassúság** és **kitartás**, a tehén a **szelídség**, a **termékenység**, a **bőség** megjelenítője. A szarvasmarha a kalotaszegi néphitben jó tartalmak hordozója. Ki reggelre kelve, marhabögést hall, aznap új hírt kap. Marhával találkozni sikeres utat jelent. Ha keresztelésre viszik a gyermeket és a komák szoptató tehenet látnak, gazdag lesz a gyermek. Hasonló jelentőségű a tehén, ha nászmenet találkozik vele. Temetésnél a böggő szarvasmarha a halott egy közeli rokonának halálát jelzi. Marhával álmodni nagy szerencsét, örömet jelent. Ha a szarvasmarha fölemelt fővel a levegőben szimatol, vagy gyakran nyalja a bőrét, zivatarra van kilátás, de akkor is, ha az ólban első lábával kaparja a földet. Lefekvése előtt a marha mindig kereszt alakban megkaparja a földet, mondja a legendamese. • A művészetekben a szürkemarha „ősmagyar” állat: ezt ábrázol-

ja Csontváry Kosztka Tivadar *Vihar a Nagy Hortobágyon* c. képén. A magyar Alföld, a magyar táj jellegzetes állata a marha. Az ökröt **Lukács evangélista** jelképeként ábrázolja sok freskó: pl. a hidegségi körtemplomban (13. sz.), a nagyotlaki temetőkápolna kupoláján (Selo, Szlovénia, 14. sz.), az almakeréki (Mălâncrav, Románia), a karaszközi (Kras-kovo, Szlovákia) és a rimabrézói templom szentélyében (Rimavské Brezovo, Szlovákia, 14. sz. vége), a hizsnyói (Chyžné, Szlovákia) és a gecelfalvi szentélyboltozaton (Kocelovce, Szlovákia, 15. sz. eleje); l. továbbá az esztergomi székesegyház Bakócz-kápolna márványoltára (1519); a detrefalvi (Olcna, Szlovákia) Szűz Mária-templom szószéke (1659), ma: Ágostháza (Bystrany, Szlovákia) r. k. plébániahivatal; a sátoraljaújhelyi Istenszülő elhunytá-templom ikonosztázion királykapuja (1759–1769); a székelyudvarhelyi főoltár (Odorheiu Secuiesc, Románia, 1793 előtt); az egri Líceum-kápolna mennyezetfreskója (F. A. Maulbertsch, 1793).¹⁸ A Kálvária-ábrázolásokon a Krisztus egyházát jelképező **Ecclesia** nőalak tetramorfon, a négy evangélista szimbólumából összeállított lényen lovagol: ábr. pl. a zsigrai (Žehra, Szlovákia) templom freskóján (14. sz.); továbbá a pécsi székesegyház főoltára fölötti baldachin csegelyeiben (1880-as évek); az ökör Szt. Vendel, a pásztorok védőszentje attribútuma, számos magyarországi településen a 18. sz.-tól a 20. sz. közepéig szobrot állítottak tiszteletére.¹⁹

1 HDT. 3. 28; PLIN. NH 8, 184.

2 AISOP. 70.

3 PHAEDR. 5. 9.

4 *Etym.* 12, 1, 32.

5 SOLIN. 20. 6.

6 Hugo Follieto, III, XIX.

7 *Etym.* 12, 1, 30.

8 AMBR. *Hex.* VI, 4, 20.

9 *Bodley 764*, 89–90. Továbbá vö. *Ashmole 1511*, 847–849.

10 London, British Library, Cotton Tiberius B. v, f. 3r; Párizs, BnF, lat. 6838B, f. 15v.

- 11 SIMEONI, 29.
 12 HORAP, II, 17.
 13 RIPA 1618, 73.
 14 Uo., 68, 74.
 15 SIMEONI, 13.
 16 MISKOLCZI 1702, 121.
 17 BOD 1746, 202.
 18 Vö. B. NAGY 1977, 190. kép; TÓTH 1974, 49–50. kép; *Magyar Anjou* 1975, 16; *MÉ* 2002/1–2, 29–50; PROKOPP 2002, 19–20, 45, 56–57, 80–81; SZILÁRDFY 2003, 234–235. kép; SZILÁRDFY 2008, kat. 203; PUSKÁS 2008, 234; „*Ez világ*” 2010, 359; *Az egri Domus* 2013, 102–107.
 19 Vö. GULYÁS 1986; *AH* 1987/2, 268–269; JÁVOR 2004, kat. 330.

MEDUSZA

(*Medusa*)

Jelentései: **rémület, bámulat kiváltása, okosság**

Medusza a görög mitológiában a három Gorgó ('a rettenetek') egyike, testvérei Szthenóné és Eurüalé. Visszataszító külsejű szörnyek: fejüket kígyópikkelyek védik, minden egyes hajszáluk egy-egy →kígyó, szájukban disznóagyar van. Aki rájuk nézett, kővé változott. A három Gorgó közül csak a Medusza volt halandó, aki a tengeristen Poszeidónnal egyesülve hordozta magában a Pégaszoszt, a szárnyas →lovat, aki akkor szökkent elő a Medusza törzséből, amikor Perszeusz lefejezte. A Medusza-főt Perszeusz Pallasz Athénének ajándékozta, aki a mellvértjén viselte. A Medusza-fej gyakran díszítette a görög harcosok pajzsát, apotropaikus (bajelhárító) szimbólumként, ami a Gorgók kővé dermedt tulajdonságára vezethető vissza. A pajzsokon kívül a gonosz szellemek elűzése céljából látható ~-fej, ill. gorgó fő szentélyek, sírok falán, díszítőelemként padlómozaikokon is. • A reneszánsz előszeretettel nyúlt vissza az ókori istenségek, félistenek, mitológiai szereplők világába, hogy a mitológiát a világképe magyarázatához klasszikus szimbolikus elemekkel lássa el. Bár az újkori írók és festők

egyértelműen a mesék világában képzeltek el a ~t, e fantázialény mitológiai szerepének ismeretében szimbolikáját továbbgondolták és gazdagították. Tehették ezt annál is inkább, mert a Gorgók és ~ története olykor ellentmondásos töredékekből állt össze. A Hésziodosztól és főleg Ovidiustól¹ ismert történet számos eleme szimbólumértékűvé vált az újkorban. A **rémület** érzését pl. Perszeusz és a ~ ábrázolásával lehet jól kifejezni az újkori érzelmábrázolásokon. Pierio Valeriano hieroglifákat és ókori szimbolikus értelmezéseket összefoglaló, európai hírnévvel rendelkező művében írja: „Az az elborzasztó és félelmetes látvány, amit a tekerdő kígyók láttán érzünk nem jelent mást, mint rémületet. És Medusza levágott feje, amelyet Perszeusz kezében festenek le, azt mutatja, hogy a hős ereje megszabadította hazáját a rettegetől. Ezek a dolgok sarlóhoz hasonlatos, kivont karddal ábrázolandók, amelyet Perszeusz kezében festenek le, valamint egy odaállított tükörrel.”² (A tükröt/tükörfényes pajzsot, mint a mitológiai történetből tudjuk, Pallasz Athéné adta Perszeusznak, hogy ne kelljen a szörnyre néznie.) A ~-fej ábr. kedvelt téma volt, a festészetben, a szobrászatban, és az épületek ornamentikájában is megjelent. A ~ szimbolikájához tartozott – éppen kígyókkal borított feje miatt –, hogy e csúszómaszó bizonyos jelképeit is örökölte: eszerint ~nak az **okosság** is tulajdonítható.³ Már a humanisták számára a ~-fej vagy a gorgó fő szimbolikus értékkel bírt: tudás és az okosság allegóriájaként működött. Ezt a szimbolikát a 16. sz.-ban a festészetéről szóló több értekezés is alátámasztja. A rémületet, bámulatot kiváltó ~-fejet tartó Perszeusz alakja Benvenuto Cellini leghíresebb szobra (1554).⁴ A ~ rémisztő külseje ugyanakkor – különösen a barokk művészi érzékenység számára jellemző módon – csodálatot, **bámulatot** és elképedést is kiváltott. A Pallasz Athéné/Minerva pajzsán látható ~-fej egyik legismertebb ábrázolása Caravaggio nevé-

hez fűződik, aki 1597-ben festette meg (két változatban, az egyik a firenzei Uffizi képtárban). A rémisztő fejet ábrázoló kép hagyományosan **rontást elhárító** funkcióval is bírt. A Frans Snydersnek is tulajdonított, de Pieter Paul Rubens neve alatt híressé vált, 1617-es *Medusza-fej* c. képen⁵ a festő a barokkra jellemző részletgazdag ábrázolással a legkülönfélébb kígyókat is megörökítette a ~-fejen. Gianlorenzo Bernini 1630 körüli *Medusza márványszobrának*⁶ különlegessége, hogy a még élő és életerős fejet ábrázolja, arcán a szenvedés, a gyötrellem barokkosan túlfűtött kifejezésével.

1 HES. *Theog.* 274–284; *Ov. Met.* 4. 769–803.

2 Pier. Valer. 213.

3 Uo.

4 Firenze, Loggia dei Lanzi.

5 Bécs, Kunsthistorisches Museum.

6 Róma, Musei Capitolini.

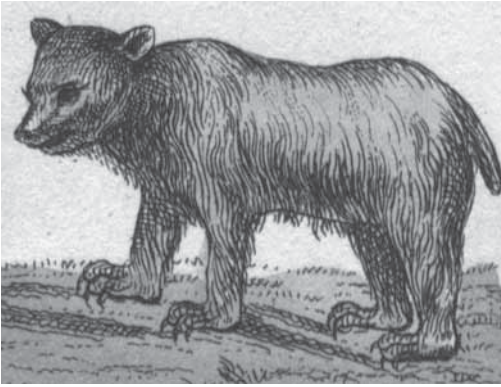
MEDVE

(*arctosz, ursus*)

Jelentései: **falánkság, ördög, paráznság, restség, lustaság, harag, nevelés (kölykeit nyaldosó anyamedve), ingerültség, kreativitás, tudós attribútuma**

A mindenki kedves plüssmacija a valóságban nagy testű, erős, lomha, de szükség esetén nagyon gyors mozgású, mindenevő ragadozó. Az anya~ bocsait féltőn óvja. A téli nyugalmi időben odújába visszavonul, a jó időt várva. • Az ókorban a Földközi-tenger vidékén és Közép-Európában mindenütt elterjedt volt, elsősorban a barna ~. Az ókorban is köztudott volt, hogy szereti a mézet, hogy téli álmodt alszik és hogy rendkívüli szeretettel bánik bocsáival.¹ Az antik képzőművészet kedvelt témája. A görög források ritkábban említik, a rómaiak körében ellenben egyre népszerűbb volt mind a ~vadászat, mind a circusban felléptetett, idomított ~,

ill. a circusi vadászatok szereplőjeként. A császárkorban több ezer ~t ejtettek fogságba főleg Germaniában, majd szállítottak Rómába a látványosságokra. Kultikus jelentősége a görögöknél igen csekély, leginkább Zeusszal és Artemisszel (Artemisz kedvenc nimfája, Kallisztó lett a Nagy Medve, Zeusztól született fia, Arkasz pedig a Kis Medve csillagkép) hozták összefüggésbe. ~vel álmodni szerencsétlenséget jelentett. • A ~ az Őszöveltségben elsősorban negatív erőket jelképez, számos esetben az →oroszlánnal együtt az isteni büntetés eszköze: „Rájuk vetem magam, mint a medve, amelytől elragadták kölykeit” (Oz 13,8); vagy az **ördög** és a gonosz ember szimbóluma: „ordító oroszlán és falánk medve: ilyen a szegény népen uralkodó istentelen” (Péld 28,15; Siral 3,10). Elizeus büntető eszköze két nőstény ~ (2Kir 19,24). Baltazár, babiloni király álmában megjelenő második vadállat, a legyőzött királyok egyike (Dán 7,5). A Jelenések könyve vadállatlátomásának egyik komponense: „a vadállat, amelyet láttam, hasonlított a párduchoz, lába mint a medvéé, szája pedig az oroszlán szája” (Jel 13,2). • A szájhagyomány az (európai) erdő és az állatok királyának tekintette a kőkorszaktól az első ezredfordulóig ezt a sok tekintetben legantropomorfbab állatot (az általában nem pozitív jellemzőkkel rendelkező →majom mellett). Az emberhez való hasonlósága okán, az, hogy felegyenesedve jár s (a Plinius és a bestiáriumok által is leírt) szexuális szokásai miatt túlságosan is hasonlítható volt az emberhez. A *Physiologus*ban semmilyen értelemben nem kapott helyet, a keresztény szerzők számos bűn megtestesítőjének tekintik, és a főbűnök közül négyet is jelképezhet: a **falánkságot**, mert mindenevő, és különösen a méznek nem tud ellenállni; a **paráznságot**, mert (a korabeli történetek szerint) fiatal lányokat is megerősszakol, ill. azért szüli meg a nőstény harminc nap vemhesség után kicsinyeit, hogy minél hamarabb a párzásnak adhas-

Medve. Raff, *Természet-története*

sa át magát; a **haragot**, mert ha rátámadnak a →méhek, inkább otthagyja a mézet, hogy mérgében agyoncsapja őket; a **restség**, vagy inkább a lustaság jelképe is, hiszen az év egy részét átalussza. Isidorus nagyon rövid leírását adja: kicsinyei koraszülötten jönnek a világra harminc nap vemhesség után, ezért az anya nyalogatja őket formát adva nekik. A feje gyenge, valódi ereje a karjában és lábában van, időnként ezért is áll fel két lábra.² A bestiáriumban e summás isidorusi megjegyzést, ill. Plinius és Ailianosz³ bővebb leírását ismételték: elnevezése is onnan ered, hogy szájával (*ore suo*) formálja az alakatlan újszülötteket; nem úgy párzik, mint a többi négy lábú, hanem ahogy az emberek, mivel képesek átölelni egymást; a tél gerjeszti bennük a szexuális vágyat; nem jönnek elő három hónapig, de utána rávetik magukat a méhkasra, mert mindennél jobban kedvelik a mézet (mások szerint a méhek csípése megtisztítja a szervezetüket); ha megbetegszik, →hangyát eszik.⁴ A magyarázat erre természetesen a vallás szempontjából következik: ahogy a ~ nyalogatja és formálja kicsinyeit, ugyanezt teszi az egyház is az eredendő bűnben születő emberrel, amikor megkereszteli és az oltáriszentség révén szülőatyjához (istenhez) hasonlatos formát ad neki.⁵ Szt. Ambrus a **nevelés** jó példjaként állította a hívók elé a kölykeit nyalogató, őket a saját

képére formáló anya~t.⁶ A hagiográfiában kegyesebben bántak a ~vel, szelídíthetőségét emelve ki: Szt. Eligius, Szt. Amand, Szt. Kolumbánd története is ezt támasztja alá. Sankt Gallen kolostorának alapító legendájában is a segítőkész ~ szerepel, ennek révén Szt. Gál attribútuma. A 12–13. sz.-tól a ~táncoltatás látványossága szórakoztatja az egyszerűbb népet. Ikonográfiája is vagy a szentekkel ábrázolja, akikkel valamiképpen kapcsolatba került, vagy a főbűnök, különösen a harag szimbolikus ábrázolásain szerepel: l. pl. a lőcsei (Levoča, Szlovákia) Szt. Jakab-templom hét főbűn-freskóciklusán (1380 k.) a **Harag** allegóriájának állatszimbólumaként. A bestiáriumban kicsinyét formára nyalogató anya⁷ megjelenítése mellett gyakran ábrázolják nyakörvvel, ami jelzi, hogy az állatot már befogták.⁸ Mindenképpen élethű, részleteiben is meggyőző, könnyen felismerhető az illuminált kötetekben.⁹ • A ~ újkori szimbolikája a korábbiakból ered, de az új világkép a szimbolikát is átértékelheti. Jellemző erre a tökéletlenség emblémája, amelyhez a tökéletlen kölyköket világra hozó nőstény ~ fontos állati attribútum. Ugyanakkor éppen a ~ példája mutatja, hogy **szorgalommal** és **kitartással** még a tökéletlenül született dolgokon is lehet változtatni.¹⁰ A **kreativitás**, a leleményesség emblémáján is ezért szerepelhet a kölykét nyaldosó anya~.¹¹ A hím állat továbbra is a (lángokkal és füsttel kísért) **harag** szimbóluma,¹² az **ingerültséggel**¹³ együtt. A Szt. Ambrus által a **nevelés** példjaként említett anya~ az újkorban is megtartotta ezt az ismérvet, immár szimbólumként.¹⁴ Az emblémáskönyvek (pl. Camerarius) gyakran ábrázolnak két, az esőben táncoló ~t, ami az állat reményét, mondhatnánk optimizmusát volt hivatott ábrázolni: a felhők után ugyanis ismét kiderül.¹⁵ • Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* kegyetlen, haragos, bosszúálló állatként jellemzi, de a nőstény a torzszülött kicsinyeit „szüntelen való nyalogatásával formálja eleven állattá”. Tulajdonságai

alapján a **tudósok**, filozófusok jelképe is lehet: „A' Medvéknek sok tulajdonsági annak olyyak-is, mellyek igen helyesen alkalmaztathatnak a' Skólai és Filosofusi élethez”. Írásműveik hosszas formálását a bocscok nyalogatással való formálásához, a fára mászó ~t a messze tekintő tudósokhoz hasonlítja. Va-

Medvetáncoltatók (részlet) Szombathely, Savaria Múzeum. Fotó: Tüskés Anna

lamint „a Medvék az oszlopot, amelyhez láncoltattak, egész napestig is körül kerengik, azonképpen a Tudósok egész napestig is az ő tanuló házokban munkálkodván fáradoznak, ott vajúsznak, ott vénhednek és a könyvekbe ugyan beléhalnak”.¹⁶ Bod Péter biblialexikonjában a Perzsa Birodalmat testesíti meg, emellett a „meg-haragudott Istent”, valamint a „A' kegyetlen vadtermészetű, vérengző Ember” jelképe.¹⁷ • A ~ barlangok és emberi szívek lakója, a leggyakrabban említett, csak pozitív tulajdonságokkal rendelkező állatalak a szépirodalomban. Földrajzi

helytől és kortól függetlenül mindenki- ben rokonszenvet ébreszt. Több vers íródott teljes egészében, konkrét vagy átvitt értelemben neki címezve: pl. Babits Mihály: *Medve-nóta*, ill. József Attila: *Medvetánc*. Petőfi Sándor *János vitéz* c. verses meséjében vérszomjaságuk legyőzendő akadály a főhős számára: „Tündérország első kapuját őrzötte / Félrőfös körmökkel három szilaj medve. / De fáradtságosan János keze által / Mind a három medve egy lett a halállal.” Babits Mihály a tél erejét és betegsége gyógyulásának kimenetét érezteti vele a *Rakonvalessenciában*: „A medve is kinéz ma vén odvából: / de visszabúj...”. Juhász Gyula melankóliáját és a téli álmot köti össze *A szépség betege* c. versében: „Magányos szenvedésem odújába, / Mint sebzett medve, behúszom magam / S tavaszig ott maradok hangtalan.” Kosztolányi Dezső *Állatok beszéde* c. ciklusában beszélgeti is, szándék és valóság ellentmondásának bemutatásával: „– Mindig ölelnék, mindent, a világot, / a fát, a sziklát, a kisgyereket, / vagyok a lompos és otromba jóság, / a lánccravert, esetlen szeretet...” • A ~ a közmondásokban az **erő** szimbóluma. De kifejezheti az állandóan rosszkedvű, zsörtölődő embert is. „Előre iszik a ~ bőrére”, mondják, ha valaki valaki olyan eredménynek örül, amit még el sem ért. Az étkezési szokásokra is utalhatnak a ~vel kapcsolatos közmondások: „válogat, mint jólakott medve a vackorban” (válogatós); „szere- ti, mint medve a mézet” (szívesen fogyaszt egy ételt); „annyi, mint kilenc medvének egy vackor” (kevés ételt kap). „Olvassa a medvezoltárt”, mondták tréfásan, ha valaki duruzsolt vagy „dörmögött”. A ~ több szólásban, közmondásban, mint veszedelmes állat jelenik meg, akivel jobb vigyázni.¹⁸ Ha a nyomtatáskor vagy csépléskor learatott búza megázik, a gazda „medvét fogott”, vagyis rosszul járt.¹⁹ Általánosan hitték, hogy ha gyertyaszentelőkor (február 2.) a ~ meglátja az árnyékát, visszabújik és még negyven napig tartani fog a tél.²⁰ A ~ több népmesében sze-

repel: *A medve és a macska; A kérkedő medve; A kiskondás meg a medve; A róka, a medve és a szegény ember, Az ember a legerősebb* stb. A ~ megjelenik a gyermekjátékokban is. „Mackó, mackó ugorjál!” – éneklük a Vas megyei Bucsuban a gyermekek ugrókötelezés közben.²¹ Kedvelt volt a „medvejáték” (Nógrád m.) is.²² A „medvetánc” nevű játék esetében a „medve” a körben állók fejéről a kapcsolatot igyekszik leütöni.²³ A ~ gyakran megjelent a farsangi, szüreti mulatságokon, ill. a lakodalmakban állatalakoskodás formájában. A farsangi alakoskodáshoz hozzátartozhatott a ~tánc. Gyakran került sor a „medve” tréfás elárverezésére.²⁴ • A magyarországi művészetben sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: gonosz, **bűnösség**, Mária szeplőtelen fogantatása, **bujaság**.²⁵ A mézért fára mászó ~ a **Bűnbeesést** jelképezi.²⁶ A vadászok gúnyolását ábrázolja a két ~ből és egy nyúlból álló zenekar: az egyik ~ két, derekára rögzített dobot ver, a másik lantot penget: ábr. a zólyomi (Zvolen, Szlovákia) gótikus paplak falképén (15. sz. 2. fele).²⁷ Címerálatként is megjelenik: pl. Christofer Perner szepesi várkapitány (†1530) halotti címerén a lőcsei (Levoča, Szlovákia) Szt. Jakab-templomban.²⁸

1 PLIN. *NH* 8, 126–131.

2 *Etym.* 12, 2, 22.

3 *Ail. NA* 2. 10; 6. 3, 9.

4 *Ashmole 1511*, 828–829; Brunetto, 199.

5 *BM* XVIII.

6 *AMBR. Hex.* VI, 4, 18.

7 Hága, Koninklijke Bibliotheek, MMW, 10 B 25, f. 11v; New York, Morgan Library, Ms. M.81, f. 37v; London, British Library, Harley Ms. 4751, f. 15r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 88, f. 85v; Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 22v; Bodleian Library, Ms. Bodley 533, f. 6v; Párizs, BnF, lat. 3630, f. 79v.

8 Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, 76 E 4, f. 34v; Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 71v.

9 San Marino (Kalifornia), Huntington Library, HM 27523, f. 228r; Koppenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4^e, f. 13v; Oxford, Bodleian Library, Ms. e Mus. 136, f. 17v.

10 *RIPA* 1618, 250.

11 *Uo.*, 267.

12 Pier. Valer. 147; *RIPA* 1618, 271.

13 *RIPA* 1618, 464.

14 *PICIN.* 192.

15 *CAMER.* II, 22; *PICIN.* 192.

16 *MISKOLCZI* 1702, 65–74.

17 *BOD* 1742, 171.

18 O. NAGY 2010, 470–471.

19 *UJVÁRY* 2007, 95.

20 S. LACKOVITS 2000, 191.

21 LÁZÁR 2005, 77.

22 *HAJDU* 1971, 50.

23 *Uo.*, 51.

24 *UJVÁRY* 1997, 266.

25 *LCI* 1 242–244; SEIBERT 1986, 224–225; DÁVID 2002, 159; DITTRICH 2004, 44–47; *MAMŰL* VII, 2007, 358.

26 SZILÁRDFY 2008, kat. 177.

27 *MÉ* 1975/2, 112.

28 *MÉ* 2006/2, 327–410.

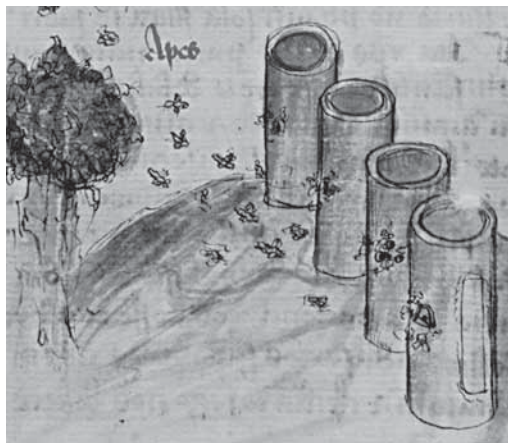
MÉH

(*melíssa, apis*)

Jelentése: **rend, tisztaság, fegyelmezett munka, tisztaság, mézédés szavak, találékonyosság, szorgalom, gonosz erő (méhraj), társas hajlam, igazságosság, egyetértés, szüziesség, termékenység, előrelátás, hízélgés, gyönyör (méz) → fájdalom (fullánk), aranykor (méhraj, méz), igazságos és kegyes uralkodó, ideális társadalom, ingerlékenység (fullánkra értve)**

A ~ szinte az egész Földön megjelenik és rendkívül hasznos kis rovar. Kolóniában él, és szociális életmódja, fejlett kommunikációja, szervezetsége példaértékű az emberek számára is. A ~ életmódja, szervezetsége, szorgalma, az általa termelt méz édessége és haszna jobbra pozitív szimbolikát eredményezett az évezredek során. • Az ókori természetirók, költők, művészek ábr.-ai, a kapcsolt legendák és hiedelmek is ezt támasztották alá. A méhészkedés és a méz már az ókori Egyiptomban, Mezopotámiában, valamint a görög-római antikvitásban is ismert

volt. Az antik szerzők gyakran foglalkoznak a ~vel és a méhészkedéssel, mindeközben számos praktikus tanácsot és tévhitet (pl. a bugónia, a ~ születése ökörtetemből) is megörökítettek. A ~ a **rend**, a **fegyelmezett munka**, a **tisztaság** és a **szorgalom** jelképe volt az ókorban is.¹ A sírszimbolikában a testet

Méhek és a kaptárok. CC

elhagyó lélek jelképe. A ~ az ókor folklórájában, vallásában és mitológiájában igen fontos szerepet játszott. Egyiptomban a ~ figurája jelentette a „király” szót. A gyermek Zeust Krétán ~ek táplálták. A majdani híres költők, szónokok és filozófusok (pl. Szophoklész, Pindaros, Platon, Vergilius, Lucanus, Szt. Ambrus) fiktív életrajzának gyakori toposza a gyermekkorukban ajkukra szálló ~, ami a művészi beszéd „múzsai” képességének az előjele (l. Homérosz ismétlődő kifejezését: „így szólt mézédesszavakkal”). A ~raj ugyanakkor ritkán számított kedvező előjelnek,² többnyire szerencsétlenséget jelentett.³ Az esős idő, a fagyok előhírnöke is, amikor nem repül messzire, csak a méhkas közelében kering; az erős szélben sem tér le útjáról, mert kicsiny követ visz lábai között. A ~ az ember számára is példaként szolgál életvitele és **szervezettsége** okán,⁴ Vergilius a méhek „társadalmát” az ideális állam példájának tartja.⁵ • Bár a Bib-

liában számos utalás történik a „tejjel és mézzel folyó” Kánaánra, a ~et viszonylag ritkán említi. Az Ószövetségben a **szorgalom** és az **okosság** megtestesítője (Sir 11,3). Támadóként a ~raj viszont a **gonosz erőket** jelenti (Zsolt 118,12; MTörv 1,44). Izajás próféta a ~raj támadásán az asszír hódítást érti (Iz 7,18). • A *Physiologus* nem szól róla, a Pseudo-Ephifaniusnak tulajdonított verziójában azonban a madarak legkisebbike és a világon a legédesebb az általa létrehozott méz (értsd: az emberek számára gyakran megmagyarázhatatlan isteni cselekedetek még a méznél és a lépnél is édesebbek).⁶ A ~ szaporodásával kapcsolatos legenda a keresztény szerzőknél továbbélt, a középkori enciklopédiákból és bestiáriumból ritkán maradt ki. Isidorus⁷ részletes leírása nyomán is hangsúlyt kapott a ~nek az emberek számára példamutató élete, munkája, szervezettsége. Szaporodását tekintve a **szüziesség** szimbóluma, amire már Vergilius⁸ és Szt. Ambrus is utalt, az emberek elé a politikai-társadalmi-társas szerveződés példajaként állítva a ~et.⁹ A nagy középkori enciklopédisták közül Thomas Cantimpratensis egy teljes, több mint száz kéziratos példányban fennmaradt értekezést szentelt „a méhek egyetemes hasznának”,¹⁰ Bartholomaeus Anglicus is részletesen leírta életvitelüket.¹¹ A ~ termelte méz szimbolikája is szorosan kapcsolódik a kis állathoz. A keresztények számára a méz isteni adomány, testi-lelki táplálék: „Lépes méz a kedves beszéd: édes a léleknek és gyógyulás a testnek” (Pél 16,24); a Messiásnak szánt éték: „Tejszint és mézet fog az enni...” (Ésa 7,15); a bölcsesség tápláléka: „... a lépes méz édes az ínyednek [...] ilyen a bölcsesség a lelkednek...” (Pél 24,13–14). A középkori szerzők rendre idézik Lyoni Szt. Eucherius exegétát, aki a számos pozitív szimbólum után (Zsolt 118,12; Iz 7,18 alapján) a **hízlegés** jelképeének is tekinti. A ~ szájában mézzel, fullánkját farkába rejtve azok viselkedését is jelképezi, akik szavakkal hízeleg-

nek, ám titkolt rosszindulat vezeti őket: a mézédés szavak mögött ott van a szűrös fulánkjuk. Nagy Szt. Gergelynél is „a beszédükkel a szavak édességét kínálják, de orvul sebet ejtenek”.¹² A keresztény ikonográfiában Szt. Brigitta látomásai nyomán a méhkas Szűz Mária jelképe. Szt. Ambrus a ~et és méhkaszt az egyházhoz hasonlítja: az igaz hívó a ~re jellemző szorgalommal szolgálja egyházát, s mivel nem testi érintkezéssel szaporodik, a **szüziességet** szimbolizálja.¹³ A ~ a reménynek is teológális zooattribútuma. Clairvaux-i Szt. Bernát számára a Szentlélek jelképe. Szorgalma is példaszerű, bár a Vulgatában olykor a →hangyával cserélődik fel szerepe (Pél 6, 6–8). Illuminált kódexekben, bestiáriumban legtöbbször a ~kassal együtt jelenítik meg,¹⁴ vagy a természetben virágport gyűjtve, szorgos munka közben,¹⁵ előfordul a méhésszel/mézet lopó emberrel együtt való ábr.-a is.¹⁶ • A reneszánsz korban felfedezett Horapollón ~ hieroglifája a ~ és a ~kas kapcsán az **igazságos és kegyes uralkodóra** és a neki engedelmességre vonatkozik, tehát egyfajta igazságos államforma tükrö.¹⁷ A ~ a virágzó monarchia jelképeként Mátyás király corvináiban is szerepel. A reneszánsz emblémáskönyvekben a ~/-~kas a színlelés és a **hízelgés** bevett szimbóluma is lehet: „olyan embereket jelképez, akik szavaikkal kedveskednek és rejtve sebet ejtenek, mert bár beszédükben a méz édességét érzetik, de valójában sebeznek és kárt okoznak.”¹⁸ Ripa a **szorgalom** és nemeslelkűség metaforájává teszi a kakukkfű fölött repülő ~et, arra utalva, hogy még a fanyar és elszáradt kakukkfűből is képes mézet készíteni, ahogy a nemeslelkű ember mostoha körülmények közepette is hasznosan cselekszik¹⁹; az **aranykor** egyik attribútuma a ~raj és a méz. Az újkorban a ~ és a ~kas számos szimbolikus jelentése közül elsősorban a profán megjelenítések kerülnek előtérbe. Cupido ikonográfiájához tartozik a lép, a méz mint afrodisziákum, s az idekapcsolódó termé-

Szorgalmas méhek. Fametszet, 18. sz.

Fotó: Tüskés Anna

kenység és férfierő szimbolikája. Egyúttal a gyönyörteljes szerelem szimbóluma is: a méz kiváltotta édes **gyönyört** azonban a ~ fulánkja okozta keserű **fájdalom** követi. Andrea Alciato mézlopó Amort ábrázoló egyik emblémája ezt a jelenetet örökíti meg.²⁰ Albrecht Dürer *A méztolvaj Cupidót* ábrázoló akvarellje (1514)²¹ vagy Lucas Cranach *Mézlopó Cupido és Venus* c. képe érzékletesen jeleníti meg ezt a jellegzetesen reneszánsz szerelemértelmezést. Heraldikai és díszítőmotívumként a Barberini család (és főleg VIII. Orbán pápa) kapcsán Bernininek köszönhetően nemcsak a Szt. Péter-bazilikában látható mindenfelé a ~, de több köztéri kúton is szerepel, mint pl. a Méhek Kútja Rómában (1644): a medencébe három kagylóhéjon ülő ~ szájából csordogál a víz. Irodalmi művekben, különösen újkori utopisztikus politikai értekezésekben a ~ek társadalma gyakori összevetési lehetőség. Mandeville *A méhek meséje* c. műve nemcsak a korai kapitalizmus szellemes satírája, de erkölcs- és politikafilozófiai vitákban mindmáig filozófiatörténeti forrásszöveg is. • Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* „a legnemesebb és nevezetesebb” bogárnak nevezi a ~et, a **szorgalom**, az **okosság**, a **szelídség**, a **tisztaság** és az **igazságosság** megtestesítője. Az **ideális társadalom** példája: „igen jól rendeltetett Respublikájuk vagyon, mellyben kiváltképen egy főigazgató vagyon, mint hatalmas Király,

kit közönségesen anya-Méhnek neveznek, a többi pedig annak engedelmes jobbagya”, s ennek magyarázata: „a Méhek Királya a természettől, sőt magától Istentől vötte a Királyságot”. A szorgalmas tanulókra is vonatkoztatja: „jeles példájok lehet főképen a tisztességes Deáki Tudományokban serényen épülni igyekező Ifjaknak”. Békés állatok, de engesztelhetetlenül gyűlölik támadóikat, a kast védelmező ~ek a merészség és a bátorság jelképei, fullánkjaik az ellenség elleni harc eszközei. A ~kasban élő herék viszont „példázzák a mások szép takarmányival élő-dő ellenséget, minéműek a tunya, dologtalan katonák és a piperés asszonyi állatok”.²² Bod Péter biblialexikonjában az emberre támadó ~ek „ábrázolják az Ellenség’ Seregét, a’ melly hirtelenséggel borítja el a’ Földet.”²³ • A szépirodalomban is a gyakori állatok közé tartozik; több vers kimondottan, címében is a ~nek, ~ről szól (Petőfi Sándor: *Fürge méh*, Arany János: *A méh románca*, Babits Mihály: *Csak egy kis méhe...* stb.). Csokonai Vitéz Mihály *A reményhez* c. versében a dolgos ~ hasonlatként szerepel: „Gondolatim minden reggel, / Mint a fürge méh, / Repkedtek a friss meleggel / Rózsáim felé.” Vörösmarty Mihály *A szép virág* c. versében a ~ táncát örökíti meg: „Egy kis méh szelíd alakban / Járra szüntelen körét, / Ott repes, zeng víg örömben, / Nála tartja lakhelyét.” Tompa Mihály *Előhang* c. versében egymásra játssza a ~ és az élet érdességeit: „megjövök / Édes kincsekkel, mint a fürge méh, / Megkönynyebbülök karjaid között”. • A ~ szimbolikus jelentéstartalmi mint a **szorgalomnak**, éberségnek, a kicsiben való hűségnek, **tisztaságnak**, önfeláldozásnak, szolgálatkészségnek a jelképe a népi kultúrában is megjelennek. A ~ ugor kori szavunk, ami egyben jelzi, hogy a magyarság korai története óta ismert gazdálkodásunkban és mindennapjainkban. Míg a cukorrépából készült cukor háttérbe nem szorította őket a táplálkozásból (20. sz.), a ~eket szinte háziállatként tartot-

ták. Kisebb kasban, kaptárban élő méhese akár több gazdának is volt egy-egy településen. E méhesek jelentőségére utalnak a történeti forrásainkban fennmaradt – az elszálló rajok megállítása, leszállása céljából mondott ~ ~áldásszövegek.²⁴ A magyar néprajzi szakirodalomban feljegyzett Krisztus-legendák a ~ teremtésének történetét is feljegyzik. Eszerint a ~ egy, a Krisztus homlokán lévő sebben talált féregből lett. A férget Krisztus egy bükkfa odvába tette. Egy év múlva viszont a helyhez, már egy ~család lakott a fa odvában, bőségesen megrakva mézzel.²⁵ Másutt a Boldogasszony szívéből (Szöreg), ill. a könnyeiből (Magyarszentmárton [Sánmartinu Maghiar, Románia]) eredeztették a ~et.²⁶ Máriapócs egyik híres mirákulumtörténete is őriz egy esetet a pócsi ~ek történetéről. Az eset szerint egy kállói beteg lábú méhész mankóival felkereste a pócsi Szűzanyát. Imái meghallgatásra találtak, és hazafelé már mankó nélkül indult. Ajándékként egy családnai ~et kívánt adományozni a templomnak, ám látva, hogy a templomban nem lehet őket elhelyezni, elállt szándékától. Hazaérve azonban a ~ek maguktól hagyták el kaptáraikat és repültek a templom egy déli repedésébe, ahol el is szállásolták magukat.²⁷ Közmondásainkban, szólásainkban szintén megjelenik: „méhecske meg nem száll dögön”; „szorgalmas, mint a méh”; „döglött méh nem ad mézet”.²⁸ • A magyarországi művészetben a ~ vonatkozhat Mária szeplőtelen fogantatására, a keresztény életvitelre, de gonoszhoz kapcsolódó jelentéstartalommal is bír.²⁹ A ~ és a ~kas a **szorgalmat** szimbolizálja Johannes Weber János Lőcsén (Levoča, Szlovákia), 1662-ben *Janus bifrons* címmel kiadott királytükrenek címlap-illusztrációján.³⁰ Az *Aris pars prima laborum* (A munka gyümölcsének zsengeje az oltaré) mottót viselő embléma a pannonhalmi bencés apátság refektóriumának freskóján látható (18. sz. első fele), amelynek forrása Jacobus de Boschius emblémáskönyve *Sym-*

bolographia sive de Arte Symbolica (1702) c. műve 1038. emblémája.³¹ Mayer Elek Temes Megyei Gazdasági Egyesület-érmének hátlapján (1881) szintén ~ szerepel, a **szorgalom** jelképeként.³² Antikizáló nőalak mögötte ~kas, jobbában orsó, mindkettő a **szorgalom** allegóriája Huber József 1824-es timpanon-domborművén a budapesti Apáczai Csere János u. 15. homlokzatán.³³ Nagy Ágnes Méh (2014) samottszobra a pápaság és egyben a **veszélyeztettség** megtestesítője. A magyarországi ikonográfiában is megvan a szónoki képességekkel született kiválóságok szája körül repdeső ~ toposza: a palota udvarán bölcsőjében fekvő csecsemő Szt. Ambrus arcára ~raj telepszik, ki-be szállnak a ~ek a száján, de Ambrusnak semmi baja sem esik.³⁴

- 1 ARIST. *Hist. anim.* 535b 1–3; 596b 15–18; VERG. G. 4. 149 skk.; PLIN. *NH* 11. 11–70.
- 2 CIC. *Div.* 1. 73; PLIN. *NH* 11. 18; VERG. *Aen.* 7. 64 skk.
- 3 LIV. 21. 46. 2; Val. Max. 1. 6. 13; TAC. *Ann.* 12. 64.
- 4 AIL. *NA* 1. 11 és 59–60.
- 5 VERG. G. 4. 149–218.
- 6 Ephif. 99.
- 7 *Etym.* 12, 8, 1–3.
- 8 VERG. G. 4, 197–199.
- 9 AMBR. *Hex.* V, 8, 21, 66–72.
- 10 Vö. Thomas CANTIMPRANTENSIS, *Bonum universale de apibus* (1256–1259).
- 11 Bart. Angl. XII, 4.
- 12 Gregorii Magni, *Homelie in Ezechielem prophetam*, I, IX, 21, CChL 142, 135.
- 13 AMBR. *Hex.* V, 8, 21.
- 14 Oxford, Bodleian Library, Ms. Ashmole 1511, f. 75v; Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 128v; Kopenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4°, f. 47r; London, British Library, Royal Ms. 12 C. xix, f. 45r; British Library, Additional Ms. 42130, f. 204r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 151, f. 69v; Párizs, BnF, lat. 6838B, f. 29v.
- 15 London, British Library, Harley Ms. 3244, f. 58v.
- 16 New York, Morgan Library, Ms. M.81, f. 58r; London, British Library, Stowe Ms. 17, f. 148r; Hága, Museum Meermanno, MMW, 10 B 25, f. 37r.
- 17 HORAP I, 62.
- 18 Pier. Valer. 334; RIPA 1618, 6.
- 19 RIPA 1618, 140.
- 20 ALCIATO, 103.

- 21 Bécs, Kunsthistorisches Museum.
- 22 MISKOLCZI 1702, 636–648.
- 23 BOD 1742, 171.
- 24 HOFER 1951, 160–171.
- 25 NAGY 1998, 140.
- 26 BÁLINT 1989, 80.
- 27 FÖLDVÁRI 2012, 90.
- 28 BÁRDOSI–KISS 2011, 107.
- 29 LCI 1 299–301; SEIBERT 1986, 225; DÁVID 2002, 159–160; DITTRICH 2004, 49–51; MAMŰL VII, 2007, 363.
- 30 *From Academic Art* 2000, 154; KNAPP 2003, 15. kép; KNAPP–TÜSKÉS 2003, fig. 18.
- 31 BÁNHEGYI–HAPÁK, 1993, 53; *Mons Sacer* 1996, II, 69–93.
- 32 MÉ 1960/3, 231–236.
- 33 MÉ 1964/1, 24–25.
- 34 Magyar Anjou Legendárium (*Magyar Anjou* 1975, XXXVII).

MENYÉT

(galé, mustela)

Jelentései: **jósképesség, boszorkányság, engedtlenség, ravaszság, elővigyázatosság, fürgeség**

Menyét. CC

Bozótosokban élő, de az emberi települések környékén is felelhető, kíváncsi, ügyes ragadozó. Pusztítja a baromfit, az egereket, a pocokokat, és a fölösleget elraktározza. Vadászat közben olykor felegyenesedve figyel. • A Me-

diterráneumban a →macska háziállatként későn terjedt el, ezért korábban ~et tartottak a házban és a környékén a rágcsálók ellen. Plinius a ~ két fajtáját említi, a görögök által *ictis*nek nevezett erdei (*mustela silvestris* vagy *rustica*)¹ és a nála kisebb testű, gyakorlatilag háziállatként tartott ~et (*mustela vulgaris*).² Azt is nála olvashatjuk, hogy a gyilkos →baziliszkuszt csak a ~ bűze képes elpusztítani, ill. mielőtt a →kígyóval felveszi a harcot, rutafüvet fogyaszt.³ (Mindkét információ a középkorban fontos szimbolikus értelmezést kapott.) A ~ eredetmítoszát Ovidius Hercules születésével kapcsolja össze, amikor is egy Galanthis nevű szolgáló becsapta az Alcmena születését késleltető Lucinát, ezért az istennő bosszúból ~té változtatta a lányt, aki állati alakjában is a házban él, folyton nyüzsgő, és a kölykeit a száján keresztül hozza világra.⁴ Utóbbi tévhitnek Arisztotelész szerint, az lehetett az alapja, hogy a ~ a szájában hordozza a kölykeit.⁵ Ailianosz a vajúdo Alcmena mellett elsurranó ~ről szól, aki hirtelen feltűnésével oldotta fel az istennő varázslatát.⁶ A ~et izgága, vérszomjas és buja természetű állatnak tartották, akinek a megjelenése **rossz előjel**nek számított.⁷ Az állat igen gyakori a tanmesékben, még ha a macskával (bizonyos verziókban és fordításokban) rendre felcserélik is. • A Bibliában (szintén vitatott fordításban) a tisztátalan állatok közé sorolják (Lev 11,29). • A középkorban nem sok utalás történik olyan ókori információkra, miszerint a ~ **boszorkánysággal**, vagy féktelen és rendezetlen nemi vágygal lenne vádolható,⁸ viszont **jósképességét** dicsérték. Eszerint a rikácsoló ~t nagyon rossz időt jósol; mielőtt összedől egy ház, az →egerek és az ott lévő ~ek elmenekülnek.⁹ Valójában azonban a *Physiologus* leírása maradt minden más interpretáció fő forrása, amikor az állat tisztátalan mivoltára hagyatkozva azt mondja, hogy a ~ azokra vonatkozik, akiknek a füle kiveti magából az Igét, mivel az állat a száján keresztül fog meg és a fülén

keresztül szül.¹⁰ Isidorus ezt képtelenségnek tartja, s inkább Plinius információit továbbítja, hozzátéve, hogy a **ravaszág** jellemzi a kis állatot, mert az állandó helyváltoztatással kölykeit óvja.¹¹ Az enciklopédiák és bestiáriumok ezeket az ismerveket kötelességszerűn leírják, olykor felcserélve a száj és a fül funkcióit, ami a latin átírásokban könnyen tévedéshez vezethetett a füllel (*aure*), ill. a szájjal (*ore*) hasonló hangzása miatt. A keresztény erkölcsi magyarázatok a hívő épülését szolgálják: a ~ azokat a hívőket szimbolizálja, akik ugyan magukévá tették az Igét, de **engedetlenségük** miatt meg is feledkeztek róla¹²; más változat szerint képtelenek a fülük által felfogott titkokat magukban tartani, s inkább – szájukkal – terjesztik őket,¹³ ami azokra a papokra is értendő, akik ugyan örömmel vonultak kolostorba, de azután hitükben nem bizonyultak erősnek.¹⁴ A középkori szimbolikus gondolkodás teljesen elfogadta az ilyen leírásokat, ahogyan Guillaume Le Clerc szerint sem lehet örültnek tartani azt,¹⁵ aki így fogalmaz. Ugyanis a ~ azt az engedetlen hívőt jelképezi, aki ugyan Istent akarja szolgálni, befogadja az Igét, kezdetben aszerint is él, de rövidesen a hallottak ellenére cselekszik. A süket fülre, az isteni szó meg nem hallására vagy a nem aszerinti cselekvésre hivatkozva a középkori szerzők a ~et gyakran az áspiskígyóval együtt tárgyalják. Külön említést érdemel az az interpretáció, miszerint a ~ a jó prédikátort jelképezi, akinek szájából a szavak eljutnak ugyan a hívők fülébe, akik azonban nem feltétlenül követik a hitről, a békéről, az alázatról szóló intelmeket.¹⁶ A Pliniusnál is említett rutafű fogyasztása¹⁷ keresztényi értelmezést kap: ha ugyanis az ördög kísért, a hívőnek a ~ szokását kell követni, aki mielőtt a kígyóval szembenéz, rutával (értsd: imával) él, s ezután bátran kiáll az ellenséggel.¹⁸ Talán nem véletlen, hogy Hildegard von Bingen a süketség elleni egyik gyógyírként a ~ szárított, méhviaszba kevert szívét javasolja.¹⁹ A ~ ikonográfiáját tekintve

Menyét baziliskusszal. CC

jellegetesen nyújtott alkatát viszonylag élet-hűen jelenítik meg²⁰ a kódexek margináliáin vagy a bestiáriumokban. Máskor a kölykeit szájában hordozva,²¹ vagy a fülén keresztül történő szülés hiedelmét vizualizálva,²² gyakran pedig a baziliskusszal folytatott harcát²³ ábrázolják a bestiáriumok. • Az újkori értelmezések előszeretettel hivatkoznak az antik ismeretekre, különösen a kígyók királyával, a baziliskusszal vagy a kígyókkal folytatott küzdelme talált visszahangra. Leonardo da Vinci bestiáriuma a ~ kapcsán minden ókori ismeretet kontaminál, amikor a ~ a kígyó, a →patkány elleni harcáról és a rutafű (Ailianosz által²⁴ is magasztalt) hatásáról szól.²⁵ Éppen a rutafű evését a reneszánsz kori emblémáskönyvek az ellenségektől való védekezés példájaként említik.²⁶ A ~ rutával a szájában az **elővigyázatosság** mint katonai erény szimbólumaként a nem kevés háborúval terhelt 16–17. sz.-ban is szerepet kapott, amire Camerarius egyik emblémája²⁷ remek ikonográfiai példa. A középkorban az Igét nem befogadó egyedeket jelképező ~ az újkorra határozottan pozitív elbírálásban részesült. A kis állat **fürgességét** lehetett a harci készség egyik jelképének tekinteni. • Zrínyi Szigeti *veszedelem* c. művében is „az fris menyét” a párviadalban a fürge Demirhám jelzőjeként szerepel.²⁸ Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* a kígyók és a baziliskusz el-

lenségének nevezi: „Amelly jeles ábrázolója lehet az igaz Keresztényeknek, kiket megengesztelhetetlenül gyűlöl ugyan a sátán, de azért ők-is az Istennek Igéjével, mint Krisztus vérével meg-hintetett rutával, akár mikor-is meg-győzik 's el-is kergetik azt.”²⁹ • Az irodalomban mesék szereplője. • A ~ a magyar néphagyományban boszorkányos állatként volt ismert, mára csak történeti adataink tájékoztatnak a hozzá kapcsolódó hiedelmekről és szokásokról. Néhol a **boszorkány** ~ alakjában jelenik meg, másutt a tehén tőgyét, a →tyúkok torkát megmaró állat. Az ilyen marást friss ~bőrből készült kötéssel, vagy azon keresztül itatott tejjel gyógyították. Az ólaktól úgy próbálták távol tartani, hogy orsókat szurkáltak az ól köré.³⁰ 19. sz.-i kalotaszegi adatok szerint az ott élő cigányok a ~et gyűjtogató állatnak tartották. Úgy védekeztek ellene, hogy ~bőrbe oltatlan meszet tölthettek és kunyhóikba elásva vízzel leöntötték. Az is közkeletű hiedelmük volt, hogy ha újév napján a ~ bőrének egy részecskéjét szentelt vízzel lelocsolták, majd a kunyhó tűzhelyén elégették, akkor az épület egy évre mindenemű tűzvész ellen biztosítva volt. Álomban való megjelenése rosszat jelentett.³¹ Egy Szt. Lászlóról szóló történeti mondában szintén felbukkan: a mogyoródi ütközet előtt hófehér ~ szalad elő kinyújtott dárdáján, és keblén megpihenve a győzelmet előre jelezte.³² • A magyarországi művészetekben nincs számottevő szimbolikus ábrázolása.

1 PLIN. *NH* 29. 60.

2 Uo. 29. 105.

3 Uo. 8. 79; 20. 132.

4 *Ov. Met.* 9. 273–323.5 ARIST. *Gen. an.* 756b 15 és 31.6 AIL. *NA* 12. 5.7 AR. *Nőuralom* 792.8 AIL. *NA* 15. 11.

9 Uo., 7. 8; 11. 19.

10 *Phys.* 21.11 *Etym.* 12, 3, 3.12 *Phys. lat. B-Is.* XXVII; Hugo Folieto, II, 18; *Ashmole* 1511. 860–861; PhdTh. 1231–1244; *Bodley* 764, 110; Guill. Clerc. 2419–2449.

- 13 BV XXVI.
 14 Gerv. 1145–1150.
 15 Guill. Clerc. 2433.
 16 BT XIV.
 17 PLIN. NH 20. 132.
 18 BM XXI.
 19 Hild. VII, 38.
 20 Hága, Museum Meermanno, MMW, 10 B 25, f. 24v; Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 65r; London, British Library, Royal Ms. 13 B. viii, f. 10v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 151, f. 29v.
 21 London, British Library, Royal Ms. 2 B. vii, f. 113r; Párizs, BnF, fr. 1951, f. 7v.
 22 London, British Library, Royal Ms. 2 B. vii, f. 112v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 308, f. 91r; Párizs, BnF, fr. 1951, f. 7v.
 23 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 51v; Koppenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4°, f. 51r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 88, f. 23r.
 24 AIL. NA 4, 14.
 25 LEO. *Best.* 76, 89.
 26 RIPA 1618, 136–137; DELLA PORTA *Mirac.* I, 9, 16a; PICIN. 171.
 27 CAMER. II, 79.
 28 ZRÍNYI Miklós, *Szigeti veszedelem*, VII, 87, 1.
 29 MISKOLCZI 1702, 237.
 30 SZENDREY 1940, 330.
 31 WLISLOCKINÉ 1892, 49.
 32 SZENDREY 1925, 52.

MÓKUS

(*szkiuros*, *sciurus*)

Jelentései: **Júdás, kapzsóság, fürgesség, ostobaság, szorgalom, jó lator, ügyesség, okosság, kitartás, eredménytelen munka (mókuskerék) vanitas (mókuskerék)**

A több tucat fajt számláló, bozontos farkú rágcsáló rendkívül fürge, fáról fára ugrándozik. Magokkal, rovarokkal, gyümölcsökkel táplálkozik, amelyeket el is raktároz. • A manapság rokonszenves, vidám, játékos ~, akit Buffon az egyik legkedvesebb és legelragadóbb teremtménynek nevezett, nem élvezett különösebb megbecsülést – szimbolikus szempontból sem – az ó- és középkori művelődésben. Az ókorban Plinius röviden

Mókus. Aldrovandi, *Natura picta*

kitér a ~ra is, arról értekezve, hogyan vésselik át a telet a különféle állatok. A ~ előre megérzi a vihart, és ekkor elzárja az odúja nyílását abban az irányban, ahonnan fúj a szél, és a másik oldalon nyit kijáratot. Testénél méretesebb, bozontos farka is védelmül szolgál.¹ A meleg ellen is védekeznek, amikor farkával beborítja magát: Oppianosz írja le, hogy a szőrös, hitvány ~ a nyári melegben feltartja farkát, és láttatni engedi azt, amit nem kellene.² A kis rágcsáló görög elnevezése is 'árnyat adó' (*szkiuros*), ami a farkára utal. • A Biblia nem említi, mindenesetre a középkorban bundájának vörösbarna, vöröses színe miatt a pokol lángjaira emlékeztetett, sőt egyenesen Júdásra. A keresztény ikonográfiában ördögjelképként szerepel. • A középkori értelmezése jobbra negatív jelzőkkel illette. Mivel minden magot, ételmezt, amit nem bír elfogyasztani, begyűjt, félretesz, ezért a **kapzsóság** bűnét jelképezte. Ráadásul nem is mindig emlékezik, hova tette az elraktározottakat, ami az **ostobaság** jele. Máskor a fákon szabadon és rendkívüli **fürgeséggel** ugrál, szabadon játszadozik; Conrad von Megenberg a 14. sz.-ban egyenesen „az erdő majmának” nevezte.³ A ~ zsírja a köszvény kínjait enyhítette.⁴ • Az újkorban sem volt gyakori szereplő, a világekép változását

viszont közismert tulajdonságának (át)értelmezése is mutatja: az élelem gyűjtögetése, elraktározása, ami a középkorban a kapzsiság jele volt, a 16–17. sz.-ban a **szorgalom**, a törekvés jelképévé avatta. Mintha az óceánokon magukat ismeretlen veszélyeknek kitévő hajózókat látnánk, amikor a folyón egy farönkön átkelő, bozontos farkát vitorlaként használó kicsiny lényt ábrázolják. Cameraarius az **ügyesség** és a kitartás emblémáját alkotta meg a ~sal, aki egy másik emblémáján is a gesztenye szúrós külső burkát igyekszik lebontani szorgalmasan és találekonyssággal, hogy fogyasztható belsejéhez férjen.⁵ A **jó lator** szimbólumának tartották, mert a megfigyelések szerint, ha át kell kelnie a folyón, egy farönkön teszi. Az emblémáskönyvekben a fadarab Krisztus kereszttjének egy darabja, ami megmenti a rajta utazót.⁶ A nyári forróságtól bozontos farkát napernyőként használó, esőben magát esernyőként védő ~ az isteni gondviselés példája.⁷ Az a Pliniusnál is olvasható megfigyelés, miszerint a ~ odújának két kijárata van, és amerről a rossz idő várható, becsukja, az állat **okosságát** bizonyítja, akárcsak az okos ember, aki bezárja szívét a bűnök előtt, de tágra nyitja az erények számára.⁸ A befogott ~ futtatására szolgáló „**mókuskerék**” az eredménytelen munkát jelképezi, „a világi emberek önkéntesen vállalt, folytonos iparkodását olyan cél elérése érdekében, amelynek a végén más nem lelnek, mint szédülést, zavarodottságot és fáradtságot”⁹. A barokk kornak a ~hoz kapcsolódó **vanitas**-motívuma ismerhető fel e megfogalmazásban. Ikonográfiája is rendre mutatja e változást. A ~ már a 15. sz.-tól igen népszerű kis állat volt, akit nők karjában, ölében ábrázoltak, mint társaságot adó, házikedvencet, mindenféle szimbolikus jelentés nélkül: l. pl. ifj. Hans Holbein 1525 körül festett *Hölgy mókussal* c. képét.¹⁰ Lorenzo Lotto szintén 1525 körül, Niccolò Bonghiról és feleségéről készített képén¹¹ a férj az asztalon alvó ~ra mutat, kezében egy felirattal

Mókus. Raff, *Természet história*

(„a férfi sohasem” [viselkedhet így]), ami utalás arra a népi megfigyelésre, miszerint a hím ~, miután jóllakott, behúzódik odújába aludni, s a nőtényt kint hagyja a hidegben. A barokk csendéletek gyakori szereplője, többnyire éppen a vanitas-szimbolika miatt: l. pl. Abraham Mignon csendéletét ~sal, tengelicével és gyümölcsökkel.¹² • Miszkolci *Vad-Kertje* szerint a téli élelmét összegyűjtő ~ a „jó takarékos gondviselő Gazdának” példája, negatív értelemben viszont a pusztán fizikai igények szerint élő emberé.¹³ • Ahhoz képest, amennyire közismert és közkedvelt a ~, ritkán fordul elő felnőttnek szánt szépirodalmi művekben. A magyar költők közül viszonylag gyakran említi Babits Mihály. *Gyümölcsbe harapva* c. versében, amelyet a János Szanatóriumban, betegesen írt, s fiatal éveit idézte fel benne, a fűge kis rágcsáló az egészség érzékeltetője: „a mogyoró összenőtt / egymással és üngével, csak mókus-fogam / erőszakának engedett”.

A *Talán a vízözön* c. versében az emberiség büntetését túlélő egyik állat: „Egy szabad emberpár és jámbor-édes / állatok, komoly elefánt, bolondos / mókus, szép macskák és erős tevé.” • A népi kultúrában, Zalában kelepájsz-madárnak hívják, Kalotaszegen cibókának.¹⁴ A helyi hiedelem szerint, aki vele álmodik vagy megdobálja, annak éjjel tüzet hoz a házára. Gyermekekijesztőként is szerepelhet: „Elvisz a ~!”¹⁵ A népi gyógyításban az egészséget és ellenálló erőt kisugárzó állat. Gömörben a csúzos beteg fájós tagjait végigszuszogtatják vele, Beregben és Szilágyban úgy tartották, a ~ vérének ivása szédülésmentessé teszi az embert.¹⁶ Ábrázolták palóc áttört bútorok erdőjelenetein,¹⁷ vagy „a vadász temetése” típusú pásztorfaragásokon, amelyeken jellemzően a koporsón ülve jelenik meg.¹⁸ Szólás kapcsolódik hozzá: „Ritka, mint a megszeliült mókus.”¹⁹ • A magyarországi művészetben többféle szimbolikus értelmet hordozhat: az isteni igazság keresése, bűnösség, erény.²⁰ Heraldikai szempontból a Berényi család címerállata: I. pl. Berényi Zsigmond püspök címerét a térdleplen (*gre-*

miale) a pécsi székesegyház kincstárában; ill. Berényi Erzsébet címerét a budakeszi Makosmária-kegytemplomot – amelynek férjével Zichy Miklóssal kegyura volt – ábrázoló rézmetszeten (1748 k.).²¹

1 PLIN. *NH* 8. 138.

2 OPPIAN. *Cynegetica*, 2. 586–597.

3 F. PFEIFFER, *Das Buch der Natur Konrad von Megenberg*, Stuttgart, Karl Aue, 1861, 161.

4 Hild. VII, 31.

5 CAMER. II, 88 és 87; PICIN. 200.

6 PICIN. 200.

7 Uo.

8 Uo.

9 Uo.

10 London, National Gallery.

11 Szentpétervár, Ermitázs.

12 Kassel, Museumslandschaft Hessen Kassel.

13 MISKOLCZI 1702, 234–235.

14 SZINNYEI 1893–1896, 226, 1087.

15 HOPPÁL 1979, 349.

16 SZENDREY 1940, 330.

17 K. CSILLÉRY 1981, 161.

18 SÁFRÁNY 1992, 249.

19 SZEMERKÉNYI 2009.

20 SEIBERT 1986, 234; DITTRICH 2004, 73–78.

21 SZILÁRDFY–TÜSKÉS–KNAPP 1987, 58. KÉP; BOROS–KALMÁR 2010, 129.

NY

NYÚL

(*lepus*)

Jelentései: **szaporaság, bujaság, fürgeség, gyávaság, félenkség, feltámadás, hívő lélek/ördög elől menekülő ember (kutyák/vadászok elől menekülve), termékenység, magányosság, hallás, éberség, Venus attribútuma, húsvét, védtelenség, ártatlanság**

Nyulak. Raff, *Természet história*

Hosszú hátulsó lábú, hosszú fejű és fülű, rövid farkú, növényevő állat. Jól alkalmazkodik a különféle, akár tápanyagszegény élőhelyekhez is. • Az ókorban a ~nak több fajtáját különböztették meg.¹ Ismerték nemcsak a házi ~at, hanem az Alpokban élő havasi ~at (*lepus timidus*) is, akiről azt hitték, a szőre azért hófehér, mert havat eszik. Valamint az üregi ~at, akinek az antik források különösen a **szapora természetét** említik és a természetben végzett pusztításáért kárhozhatják. Vadászata Homérosz tanúbizonyosága szerint is² kedvelt szórakozás volt, a rómaiak pedig a házi ~akat *leporariumban* tenyésztették. Aiszóposz meséiben jellegzetes tulajdonsága a **fürgeség** és a **gyávaság**. Úgy tartották, hogy a rendkívül gyorsan futó és hitvány állatok, mint amilyen a ~ is, gyávák.³ • Az Ószövetségben tisztátalan állatként szerepel: „A nyúl kérődző ugyan, de nem hasított a körme: tisztátalan” (3Móz 11,6; 2Móz 14,7). • A há-

zi ~ és a vad~ elnevezésében az újlatin nyelvek különbséget tesznek, tulajdonságaik tekintetében azonban nincs megkülönböztetés. A *Physiologus* és verziói nem vesznek tudomást a ~ról, Isidorus is csak **fürgeségét** és **félenkségét** emeli ki.⁴ Szt. Ambrus is csak annyit mond bibliamagyarázatában a ~ról, hogy télen fehér a szőre, nyáron eredeti színét ismét felveszi, s e színváltását a →kaméleonéhoz hasonlítja.⁵ A bestiáriumok a →kutyá vadászösztone, a szárcsa, ill. a ~ hújának hasonlósága, a →hód mérete vagy fürgesége okán említik. Guillaume Le Clerc csak annyit utalást tesz, hogy az emberek gyávának tartják a ~at.⁶ A fürgesége sem feltétlenül pozitívum, mert – ahogyan Ailianosz részletes elbeszéléséből tudjuk⁷ – sosem fut egyenesen, hanem cikcakkban, hogy elterelje és elfárasssa az őt üldöző kutyákat. Ha pedig nem egyenes a futása, a keresztény exegézis számára a görbe út már önmagában a vétek jele. A félenk, hitvány, gyáva ~ ráadásul módfelett buja. Szintén ókori hagyományra alapozva hermafroditának tartják, aki képes magától szaporodni, ill. évente nemet váltani. A hímek is képesek vemhesek maradni és elleni.⁸ A gyógyításban az epéjét javasolták felhasználásra: a leprás, ha ezzel keneti magát, meggyógyul.⁹ A középkori ikonográfiában ugyanakkor gazdagabb kép tárul elénk. A kódexek miniatúráin lapszéli díszítőelemként gyakran megjelenik általában vadászjelenetekben,¹⁰ vagy amikor kutyák üldözik. Ez utóbbiak esetében, különösen a francia kódexek ikonográfiáját értelmezők szerint, a ~ a nőt jelképezi, akit a férfi „üldöz”, azaz szexuális interpretációt kap a vadászjelenet,

tekintettel a ~ **bujaság**ára is. A középkorban éjjeli állatként a Holddal hozták összefüggésbe, kör formába helyezett három ~figura a holdciklusok körforgását fejezi ki. Termékenységi szimbólumként Mária és Erzsébet találkozásának ábrázolásánál pozitív, Batseba, Zsuzsanna történetének megjelenítésénél viszont negatív értelemben szerepelhet. Passiójeleneteken a **feltámadást**, a vadásztól, ragadozóktól (az ördögtől) úzva pedig a **hívó lelkeket** is jelképezheti. • Az újkor a ~ értelmezése számára is új utakat nyitott, az állat mondhatni reneszánszát élte. Maradt a **félénkség** szimbóluma,¹¹ de a neki tulajdonított viselkedése és egyéb jellemzői a korzakhöz illeszkedő interpretációt kaptak. A ~nak a kutyáktól való félelmét és menekülését állítják párhuzamba az adósok félelmével és a hitelezők előli megfutamodásával, ezért a kis állat az adósság attribútuma.¹² A **termékenységnek** is szimbóluma marad Pliniust visszhangozva.¹³ Ami az érzékeket illeti, a ~ a **hallást** szimbolizálja, hosszú fülétől nem függetlenül.¹⁴ A **magányosság** jelképe is, mert az ókor óta köztudott, hogy a ~ egyedül él, s ha több ~at ábrázoltak, rendszerint egymástól elkülönülten helyezkedtek el.¹⁵ Mivel nyitott szemmel alszik, (amiről számos ókori forrás¹⁶ is tanúskodik), az **éberség**, az őrködés szimbóluma lett,¹⁷ különösen az egyiptomi hieroglifák iránti érdeklődésnek köszönhetően. A kutyák (világi bűnök) elől hegynek felfelé (az erények, Isten felé) futó ~ a **hívó lélek** jelképe.¹⁸ Ugyanezt a menekülést lehet az érzékiségtől való – erényes – megfutamodásként is értelmezni.¹⁹ A ~at a kecsesség, a **báj** jelképeként²⁰ **Venus attribútumává** tették, nem függetlenül a kis állatnak a **termékenysége** és már a középkorban is neki tulajdonított **bujasága** okán. A reneszánsz festészetben a tavasz-, a termékenységábr.-okról szinte elmaradhatatlan a ~: l. pl. Francesco del Cossa *Április* hónapot ábrázoló freskóját a ferrarai Schifanoia-palotában (1468–1470); ugyancsak ál-

landó attribútumként a Venust ábrázoló képeken is gyakori: l. pl. Piero di Cosimo *Venus, Mars és Amor* c. olajfestményét (1490 körül).²¹ • Miskolczi *Vad-Kertjében* a **félénkség**, a **bujaság**, valamint a ravaszság megtestesítője. Tulajdonságainál fogva a **gyáva**, valamint a „bolond balgatag és félénk emberek” jelképe, akik felett a kegyetlenek uralkodnak.²² • Szépirodalmi művekben a gyakrabban emlegetett állatok közé tartozik. Szürke bundája, félénk természete emberi tulajdonságokra utalhat, említéseinek ez is az egyik oka. Berzsenyi Dániel *A fennkölt nemességhez* c. versében a származás, a hagyomány kötelező erejének bemutatására említi: „Csak sast nemzenek a sasok, / S nem szül gyáva nyulat Núbia párdúca.” Babits Mihály *Magyar szonett az őszről* c. versében az évszakváltás jelölője: „S már érzi az éh nyúl, hogy a fű kopaszabb.” Kosztolányi Dezső *Állatok beszéde – Nyúl* c. versében, mint prédaállatot szólaltatja meg: „– Bátor vadász, ki átlövöd acéllal, / alázatos és tiszta szívemet! / Tiszteld az én százszor-szent gyávaságom, / ki meghalok, az életért zokogva, / mint az egyéves, síró kisgyerek.” Dsida Jenő *Mesebeli vadászat* c. versében ugyancsak az emberi vadászat elszenvetője: „Halra horog vetődik / nyúlra csattan puskacső.” • A ~ a népi kultúrában a **termékenység**, a **fürgeség** szimbóluma. Különböző testrészei analógiás varázsló és gyógyító szerek. A ~szem lenyelése a hiedelem szerint jó lövővé, vérenek fogyasztása jó futóvá tesz, míg az alvó feje alá tett ~szívtől azt remélték, hogy az illető személy kibeszéli minden titkát. Epéjének porát altatónak, haját vágott, zúzott sebre, köszvényre használták. A jóslásban rossz előjelként tekintettek rá: néhol tüzet jelentett megjelenése, másutt szerencsétlenséget hozhatott felbukkanása a lakodalmas menetre, a vadászra, a tolvajra, az utasra, a vásárra menőre. Az időjóslásban vedléséből, szőrének megdurvulásából egykor a tél közeledtére következtettek, másutt őszi kövérségét

a kemény télre utaló jelként értelmezték. A hiedelem szerint a halott ~ formájában is megjelenhetett.²³ Az állat számos tréfás kérdésünkben felbukkan: „Mikor fél a nyúl? Mikor kettévágják”, vagy „Egyesztendős nyúl mibe megy? A másodikba.” Közmondásainknak is kedvelt állata, ezek **gyávaságát, fűrgeségét, félnkségét** emelik ki: „aki két nyulat úz, egyiket sem éri”; „kicsi a nyúl, mégis megfuttatja az agarat”; „nyulat fogathatsz vele”; „nem azé a nyúl, aki kergeti, hanem aki megfogja”.²⁴ Népmeséinkben is olvashatunk róla, pl. az *Edénybe rejtett nyúl* vagy a nyúl rövid farkának történetét elmesélő *A kutya és a nyúl* mesetípusokban.²⁵ A 20. sz. 2. felétől hazánkban is fokozatosan általánossá vált a húsvéti ~ alakja. Eredete német, onnan került hozzánk képeslapok, cukrásztermékek közvetítésével. A német szakirodalom a 18. sz. végére datálja a húsvéti ~ kifejezés első előfordulását, majd a 19. sz. közepétől vált általánossá német területeken.²⁶ Vélhetőleg **szaporasága** miatt válhatott a tojás mellett a húsvéti ünnepkör reprezentáns állatává. A két össze nem tartozó elem egybeolvadására legvalószínűbb, hogy egy egyszerű népetimológiai félreértelmezés adhat magyarázatot. Egykor ugyanis számos német területen húsvétkor gyöngytyúkot ajándékoztak tojásaival együtt, aminek a neve „Haselhuhn”, rövidítve „Hasel” volt. A népi magyarázat azután a talán ezzel egyidejű ~ („Hase”) ajándékozást ezzel összekeverte, és így olvadt egybe a két elütő természetű szokás.²⁷ • A magyarországi művészetben sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: **feltámadás, termékenység, védelemkeresés a hitben, bűnös, bűnösség, szeretet, bujaság, félnkség**.²⁸ Három, fülénél egybenőtt ~ az **ördög elől menekülő embert** jelképezi, az ördög által kikezdehetetlen egységet szimbolizálja. Az egyfejű és kéttestű →oroszlán, az egyfejű és háromtestű →hal hasonló jelentést hordoz. Először középkori templomok faragványain jelent meg (zárókő, kapuzat, ab-

Félénk nyulak. CC

lak), majd református templomok 18. sz.-i festett kazettás mennyezetének gyakori eleme: pl. Kraszna (Crasna, Románia, 1736). Mázás cserépedények (pl. kancsó, tányér) és egyéb használati tárgyak díszítőeleme.²⁹ Mogyoróvára, főséges oroszlán, előtte porig alázott ~lal a nagylelkű irgalmát, könyörületét jelképezi az előtte megalázkodóval: ábr. pl. Anjou René trónjának oldalán (Velencei művész, 1450-es évek).³⁰ A vadászok gúnyolását jelképezi a két lábra álló két ~, akik egy zsákmányrúdra kötözött vadászt cipelnek a vállukon: ábr. a zólyomi gótikus paplak falképe (15. sz. 2. fele).³¹ Kutya elől menekülő ~at ábrázoló embléma, amelynek felirata: *Non sibi sed Domino* (Nem magának, hanem az Úrnak [vadászik]): ábr. a pannonhalmi bencés apátság refektóriumának freskóján (18. sz. 2. negyede). Forrása: Jacobus de Boschi *Symbolographia sive de Arte Symbolica* (1702) c. művének 487. emblémája némi változtatással.³² A ~ a **húsvétot** jelképezi Krisztus életével kapcsolatban: a böjtölésben megéhezett Jézust angyalok körében ábrázoló 17–18. sz.-i festményeken a terített asztal előtt két kis fehér ~ ül a fűben.³³ A **védetlenség, az ártatlanság** szimbóluma: fametszet Szentmártoni Bodó János *Nyúl éneke* (1714) c. ponyvanyomtatványa címlapján. A **termékenység, nőiség** szimbóluma: ábr. pl. Kontuly Béla: *Barátnők* (1933).³⁴ A ~ lehet szent

Nyúl. CC

állat (Szt. Vitus kapcsán), attribútum, legenda- és mítoszszereplő is. L. pl. nyúlfogatot hajtó Amor: az intercisai gemmaleletben.³⁵ L. továbbá Spes (Remény) nyúllal és Amor nyilával, a radványi (Radvaň, Szlovákia) egykori Radvánszky-kastély falfestményén (17. sz. vége).³⁶ L. még az Árpád-házi Boldog Salamon királyt remete magányában ábrázoló rézmetszetet (1670 k.).³⁷ Előfordul heraldikai elemként is: nyúllal átlőtt ~ Jezeraniczky Ferenc lekéri apát, esztergomi kanonok címerében.³⁸

- 1 ARIST. *Hist. an.* 519a, 579b, 580a; PLIN. *NH* 8. 217–220.
- 2 HOM. *Il.* 10. 360 skk.
- 3 ARTEM. IV. 56.
- 4 *Etym.* 12, 1, 23.
- 5 AMBR. *Hex.* V, 23, 77.
- 6 Guill. Clerc. 1731.
- 7 AIL. *NA* 13. 14.

- 8 PLIN. *NH* 8, 218; AIL. *NA* 13. 12.
- 9 Hild. VII, 18.
- 10 Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 88, f. 94v; London, British Library, Additional Ms. 42130, f. 176v.
- 11 Pier. Valer. 164.
- 12 RIPA 1618, 122.
- 13 Pier. Valer. 165; RIPA 1618, 175, 177; PICIN. 187.
- 14 Pier. Valer. 163; RIPA 1618, 470.
- 15 Pier. Valer. 165–166; RIPA 1618, 480.
- 16 AIL. *NA* 2. 12; 13. 3.
- 17 Pier. Valer. 163; CAMER. II, 73; FERRO, 268; PICIN. 187.
- 18 PICIN. 187.
- 19 Uo.
- 20 Pier. Valer. 164–165.
- 21 Berlin, Gemäldegalerie.
- 22 MISKOLCZI 1702, 170–176.
- 23 SZENDREY 1940, 330.
- 24 LITOVKINA 2010.
- 25 AARNE–THOMPSON 1961, 119. KOVÁCS 1958, 44–45.
- 26 SOLYMOSSY 1928, 133.
- 27 RÓHEIM 1918, 217.
- 28 *LCI* 2 221–225; SEIBERT 1986, 246–247; DÁVID 2002, 174–175; DITTRICH 2004, 194–205; *MAMŰL* VIII, 2008, 280.
- 29 *MÉ* 1982/2, 120–134; *Legendás lények* 2008, 44, 210–211.
- 30 *MÉ* 2011/2, 231–238.
- 31 *MÉ* 1975/2, 112.
- 32 BÁNHEGYI–HAPÁK 1993, 61; *Mons Sacer* 1996, II, 69–93; *European Iconography* 1996, 71.
- 33 *MÉ* 1991/3–4, 206; SZILÁRDFY 2003, 18–19., 177. kép.
- 34 KIESELBACH 2004, 509.
- 35 GESZTELYI 2013, Kat. 10.
- 36 *AH* 1980/2, 205–216, 24. kép.
- 37 SZILÁRDFY 2008, KAT. 240.
- 38 KNAPP–TÜSKÉS 2004, 173.

O

OROSZLÁN

(*felis leo/panthera leo*)

Jelentései: **nemesség, bátorság, erő, harc, (uralkodói) hatalom, igazságosság, gonosz, ördög, Krisztus, feltámadás, örködés, éberség, bátorság, kevelység, irgalom, könnyörület, harag, nagylelkűség, bőkezűség, kollerikus vérmérséklet, Afrika, államérdék, rémület, rettenet, Szt. Márk evangélista attribútuma, Szt. Jeromos attribútuma**

A falkában élő ~, az állatok királya csúcsragadozó. Vélt és valós tulajdonságai a művelődéstörténet leggyakrabban idézett és leggazdagabb szimbolikus megjelenítéssel rendelkező állatává tették. • Az ~¹ az ókori görögök számára a legkorábbi időkől ismert állat: a Kr. e. 2. ée. végétől élt a Peloponnészoszon, a klasszikus korban pedig Görögország északi peremvidékén egészen Trákiáig. Alakja a görög irodalomban Homérosz műveitől kezdve² jelen van, a képzőművészetben – keleti minták nyomán – a Kr. e. 7. sz.-ban jelenik meg. Az ~ a külső-belső **nemesség, a bátorság, az erő, a harc és a hatalom** jelképe. Már a korai ókori királyságok (hettita, mükénéi) hatalmi szimbolikájában megjelenik az uralkodó hatalmának kifejezéséeként. Az oroszlán a görög mitológiában elsősorban a bátorság, az erő és a rendkívüli küzdőképesség ikonikus héroszához, Héraklészhez kapcsolódik, aki pusztá kézzel ölte meg a pusztító nemei ~t, akit Zeusz csillagképként helyezett az égre fia hőstettének emlékére. Az ~bőr Héraklész egyik attribútuma is: miután megölte a Kithairón he-

gyi félelmetes ~t, a hős az állat lenyúzott sörényes bőrét a hátára terítve viselte. Ez a mitikus eredete az ún. ~sörényhajnak, amely először Nagy Sándor ábr.-ain jelent meg,

Oroszlán. Pólya, *Allatország képtérme*

majd ezt követve a többi hellenisztikus uralkodóportrén is, a királyi hatalom szimbólumaként. Az ~ az istenek közül Dionüszosz és a kis-ázsiai (fríg) nagy anyaistennő, Kübelé kultuszához kapcsolódik. Mindkét istenség kultusza egzotikus és eksztatikus jellegű, amelyhez jól illett a szintén egzotikus és vad ~, aki – az ábrázolások tanúsága szerint – az istenek fogatát húzta. A rómaiak számára az állat elsősorban látványosság volt: a Circus Maximusban, majd a Colosseumban rendezett állatviadatok és vadászatok számára a császárkorban százával fogták el Africában és szállították Rómába a ragadozót. Ugyanakkor több anekdota is fennmaradt, amelyekben az ~ éppen a szelídségét és a hálás természetét mutatja meg.³ Ezekben az elbeszélésekben – pl. a prototípusnak tekinthető Androklosz és az oroszlán történetében⁴ – a bajba jutott ~ az ember segítségét

kéri, és azt meg is hálálja. • A Bibliában és a keresztény ikonográfiában sokféle értelemben, gyakran szereplő állat, mivel az ókorban a közel-keleti térségben is honos ragadozó volt. Az **erő** és a **hatalom** megtestesítője: „állatok hőse az oroszlán” (Péld 30,30; Péld 28,1; Péld 19,12). Isteni erőt jelez több prófétai könyvben (Oz 11,10; Ám 3,8). Kifejezheti Izrael népének erejét (Szám 23,24; Júda Ter 49,9). Mózes Izrael fiaira vonatkozó áldásában Gád és Dán állata az oroszlán (MTörv 33,20–22). Mikeás messiási jövődőlésében „Jákób maradéka a nemzetek között, a többi nép között, mint az oroszlán az erdő vadjai közt, mint az oroszlánkölyök a juhnyájak közt” (Mik 5,7). Salamon trónusának díszítésén a **királyi hatalom** jelképe: „A hat lépcsőn kétoldalt tizenkét oroszlán helyezkedett el” (1Kir 10,19–20; 2Krn 9,18–19). Júdás Makkabeus „Tetteiben oroszlánhoz volt hasonló, zsákmányért bömbölő oroszlánhoz” (1Makk 3,4). Sámson rendkívüli erejét egy ~ pusztá kézzel történő széttépése jelzi (Bír 14,6). Dániel hét ~tól menekül meg hite erejével (Dán 14,31–37). Ezékiel az Izrael főembereiről szóló siratóénekében a ketrechezárt ~ sorsához hasonlítja az egyiptomi és babilóni fogságban sínylődő izraelitákat (Ez 19,1–9). Az Úr büntető eszközöként szerepel: pl. az idegenekkel szövetkező izraeliták elleni büntetéskor (Oz 5,15; Oz 13,7–8). Az Úr ítéletének végrehajtója (1Kir 20,36; Jób 10,16; Jer 25,38; Sir 27,28; 28,23; 2Kir 17,25). „Amint az oroszlán ordít [...] úgy száll le majd a Seregek Ura, hogy harcoljon a Sion hegyén” (Íz 31,4). Jeremiás Babilon bukására is vonatkoztatja (Jer 50,44). A **gonosz** lelkek jelképe (Jób 4,10–11); a hódítóké (Náh 2,11); „Bömbölő oroszlán [...], aki védtelen népen uralkodik” (Péld 28,15). Az izraeliták ellen támadó hatalmakat is kifejezheti (Jóel 1,6); Egyiptom királya „népeknek oroszlánja” (Ez 32,2); a bűnös Ninive az ~ok barlangja (Náh 2,12–14). A gonoszság, az **ördög** megtestesítője: „Feltátották rám szájukat,

mint a ragadozó és ordító oroszlán” (Zsolt 22,14, valamint Zsolt 22,22). Péter levelében „a sátán, ordító oroszlán módjára ott kószál mindenütt, és keresi, kit nyeljen el” (1Pét 5,8; Pál apostolnál: 2Tim 4,17). Az Újszövetségben vonatkozhat **Krisztus**ra is: „Íme, győzött az oroszlán Júda törzséből” (Jel 5,5). • A középkori ~értelmezéseket a *Physiologus* alapvetően meghatározta. Az általa és verziói által felvázolt ragadozó „három természete” (a farkával nyomait eltüntető állat; a barlangjában nyitott szemmel, örködve alvó állat; valamint az ~anya által halva világra hozott kölykét az apa harmadnapra feléleszti) mind krisztológiai jelkép: **Krisztus** isteni mivoltának elrejtése, örködése, feltámadása. Isidorus abból indul ki, hogy az ~ jelentése görögül és latinul egyaránt ’király’, a vadállatok királya. Számos toposz (Plinius és általában klasszikus források közvetítésével) isidorusi eredetű: farka állásáról kiolvasható lelkiállapota; fél a tüztől, a kocsikerék nyikorgásától; csak a sebzett ~ haragvó; könyörületes; az embert csak a nagyon kiéhezett ~ támadja meg.⁵ A *Physiologus* és az isidorusi *Etymologiae* alapján megfogalmazott enciklopédia- és bestiáriumfejezetek nem sok újdonsággal szolgáltak, legfeljebb eltérő példákkal, stiláris különbségekkel, prózában vagy versben megfogalmazott, hosszabb-rövidebb leírásokkal és értelmezésekkel.⁶ A keresztény ikonográfiában a *Physiologus* ~legendája nyomán a **feltámadás** jelképe. A bibliai reminiscenciák (pl. Sámson), a bestiáriumok díszítő-magyarázó képei mellett szentek attribútuma: **Márk evangélista**é, aki evangéliumát Keresztelő Szent János pusztában „bömbölő” kiáltásával kezdi (Ez 10,14 és Jel 4,7 alapján), továbbá **Szt. Jeromos** attribútuma (aki mellé az általa meggyógyított szanta oroszlán társul szegődött). Az apokalipszis vadállatlátomásának egyik komponense (Jel 13,2). Az Erények allegorikus ábrázolásán a **Bátorság** és az **Erő** attribútuma (pl. a Verduni oltár Erő-figurája, Klosterneuburg,

12. sz.), a Bűnök allegóriáin a **kevelység** szimbóluma (pl. Lőcse [Levoča, Szlovákia], Szent Jakab-templom freskója, 1380 k.). Az alkímiában „zöld ~” a más fémeket feloldó kénsav (vitriol), vagy a salétromsav állatszimbóluma, valamint kifejezheti a természet nyers erejét.⁷ Az antik mítoszok és hősök (pl. Héraklész és a nemeai ~) ábrázolása – keresztényi értelmezéssel – szintén gyakori elem. • A Leonardo da Vinci bestiáriumában leírt ~ tökéletesen jellemzi a hagyományokra épülő, de a valóságot is szem előtt tartó reneszánsz szemléletet.⁸ Az ~ ereje, képességei, virtusa birtokában veszi fel a harcot, amelynek része az is, hogy (akár a *Physiologus* ~-ja) nyomait (értsd: terveit, céljait) az ellenség elől elrejtí, a korabeli hadvezérek mintájára. Ugyanazok az erények és vétkek jellemzik, az interpretáció azonban a világi moralitásokat helyezi előtérbe. A **testi** és a **lelki erő** vitathatatlanul első számú zooszimbóluma, de a vad **harag** jelképe is.⁹ Az állat nyitott szemmel való alvását is – Arisztotelészt újraolvasva – fiziológiai magyarázattal látják el (a szeme méretéhez képest kicsi a szemhéja); azért fél a tüztől, mert szeme túl nedves (vagy túl száraz); a →kakastól való félelme, a Napot jelképező szárnyas tiszteletén alapszik.¹⁰ Az emelt fővel ábrázolt ~ a **becsvágyat** illusztrálja, továbbá a **nagylelkűség**, a **könyörület**, a **kollerikus vérmérséklet** szimbóluma.¹¹ Különösen jellemző, hogy az állatnak tulajdonított erények és bűnök szimbólumszerepükből attribútumok lettek. Így pl. a méltóság jelképe az ~bőr, a lelki nagyság, a lelki erő és a tekintély kivetítődéseként.¹² Az ~on ülő ember az önuralom szimbóluma¹³; az etika attribútuma a nyakörvön tartott nemes és vad ~, ami azt jelzi, hogy a megfelelő, erkölcsös viselkedés féken tartja az állati ösztönöket.¹⁴ A kontinensek közül **Afrika**, ill. a Niger folyó szimbóluma.¹⁵ Az erő mellett az **igazságosság** erejét is jelképezi.¹⁶ Uralkodói erény a **bőkezűség** és a **nagylelkűség**, amelyeknek szintén

Márk evangélista szimbóluma.
Garamszentbenedek (Szlovákia),
apátsági templom, 15. sz. Fotó: Tüskés Anna

az ~ a jelképe, „mert nem fél a nagy állatok erejétől, nem veszi semmibe a kicsiket, a mások jótéteményeit bőségesen megjutalmazza”.¹⁷ A →báránnyal együtt ábrázolt ~ a béke jelképe.¹⁸ A korabeli politikai irodalom ikonográfiáját kínálja Ripa, amikor az államrezon, az **államérdek** emblémáján is szerepelteti az ~t, ismét uralkodói szimbólumként, mivel az ~ „azokhoz hasonlítható, akik államérdekből próbálnak mindig a többiek fölébe kerülni, és mert az állandó örökösödést is szimbolizálja, amelyet az erővel együtt kell alkalmazni az állam megőrzése érdekében”.¹⁹ Más szóval az erős és okos fejedelem szimbóluma: Machiavelli fejedelmének is az ~ erejével, és a →róka ravaszságával kellett rendelkeznie.²⁰ A **rémület** zoojele a vad és büszke ~, „mert legyen bármilyen békés, ereje és szeméből áradó méltósága folytán, a görög és latin költők is amikor a rémületet kellett leírniuk, a hasonlatot ennek az állatnak a rettenthetetlenségéből vették”.²¹ A **bátorság** szimbóluma ismétlenül az ~ a bátor ember-

re vonatkoztatva, aki még a vad és bestiális ~t is képes hatalmában tartani.²² Nem meglepő, hogy az **éberség**, az **örködés** jelképe, mint ahogy az sem, hogy a **férfiasság** zooattribútuma is a fentiekben jelzett tulajdonságokkal rendelkező ~.²³ A művészetekben való rendkívül gyakori megjelenítése a fenti szimbólumrendszer tükrözi. • Janus Pannonius négy epigrammában is megörökítette a Hunyadi Mátyásnak adományozott ~okat: „Első ember vagy, s vadként első az oroszlán / ékít téged a haj, díszíti őt a sörény” (*A firenzeiek által Mátyás királynak küldött oroszlánokról*, 1470). Miskolczi Gáspár *Vad-Kertje* az antik és a bibliai hagyomány alapján ismerteti az ~t és jelképiségét: „kiváltképenvaló igen kegyetlen és megszelídíthetetlen állat, melyben mindazonáltal sok szép nemes virtusoknak ábrázolási találatnak fel”. **Uralkodó hatalom** jelentését hangsúlyozza: „Mert valaminthogy az oroszlánok csontjokra nézve minden egyéb állatoknál leg-erősebbek, elméjüknek merészségére nézve pedig leg-hatalmasabbak.” Az **erő** és az **igazságosság** megtestesítőjének nevezi, amelyet szembesít a családsággal és az álnoksággal szerzett hatalommal. Heraldikai szimbolikájára a következő magyarázatot adja: „...a régiek a Fejedelmeknek az oroszlánt adták volt tziemerül, hogy a jókhoz kegyelmesek, a gonosz-tévőkhöz erős boszszú állók legyenek, főképen pedig ellenségeikhez.”²⁴ Bod Péter biblialexikonja a bibliai jelentéseknek megfelelően többféle értelmét fejt ki: „erős, serény, de kegyetlen állat-is. Ehez hasonlítja magát az Isten, midőn a Bünösöket keményen meg-bünteti; [...] Az Ellenség is így nevezetik. [...] jelent újjá-születetlen gonosz Embert.”²⁵ • Az állatok (ragadozók) királya a legtöbb nép állatokkal kapcsolatos irodalmában előfordul, jelképként és fizikai valójában is. Romantikus írók, költők, állat- és gyermekmesék szerzői gyakorta emlegetik, az egyik leggyakrabban előforduló állat szépirodalmi művekben. Berzsenyi Dániel

Uj Görögország c. versében mitológiai keretben szerepelteti: „Mint mikor a vasból ordítva kiront az oroszlán, / S Nubia erdeiről iszonyún emlékezik és dúl”; Petőfi Sándor *A Honderúhöz* c. versében viszont aktuálpolitikai körülményekbe helyezi: „Mióta van, hogy meri ingerelni / A hős oroszlánt a hitvány majom?...”; Kosztolányi Dezső *Marcus Aurelius* c. versében igen hatásos hasonlat része: „lángol az alkony, / mint véres oroszlán”. Babits Mihály, az eddigektől eltérően, *Dániel éneke* c. tercinákból álló versében fizikai valójában, ószövetségi kontextusban említi: „De az oroszlánt nem bántom, ki engem / nem bánt. Estére visszatérek hozzá / s vad teste bundás melegében alszom”. • Az ~rendkívüli gyakorisága a művelődés-, irodalom- és művészettörténetben, többszöri előfordulása a heraldikában a népi kultúrára is hatást gyakorolt. Egy Andrásfalván rögzített eredetmagyarázó mondatól az orbánc gyógyításakor alkalmazott ráimádkozás szövegéig igen gyakran jelennek meg ~ok: „... Térj meg Szent Antal, / kérlek a Jézus Krisztus öt mélységes sebeire, / eridj el az erdőkre, / ott a vad oroszlányoknak, / gyenge szívüket szorítsd el, / piros vériket ott idd meg, / ott térj meg Szent Antal...”.²⁶ A mezővárosi és falusi céhek tárgyain (szabályzat, behívótábla, pecsét, céhkancsó, céhkorsó – különösen a Felvidéken készült, habán kerámiákon) nagyon gyakori az ~ábr., ami összefüggésbe hozható azzal, hogy a magyar céhek tagjainak többsége a falusi kisnemességhez tartozott. Ezért törekedhetett a céhheraldika a nemesi címerek motívumainak követésére:²⁷ a céhes tárgyakon látható címertartó páros ~, ill. a céhszabályzatot és a mesterség munkaeszközeit mancsában tartó ~. A népművészet más területein is találkozhatunk ~motívummal: tülök karcolt díszítésén, suba-tányér mintarajzán,²⁸ valamint hímzett lepedővégen.²⁹ Számos mondás is jelzi az ~ról kialakult szimbolika nyelvi, kommunikációs szerepét: „belép/bemerészkedik az

oroszlánbarlangba” (veszedelmes helyre vagy barátságtalan személyhez megy); „belerúg a döglött oroszlánba” (a befolyását, hatalmát vesztett embert megalázza); „felébreszti/felkelti az alvó oroszlánt” (felkelti valaki addig elfojtott indulatát); „fogatlan oroszlán” (hatalmát, erejét vesztett személy); „harcol/küzd mint az oroszlán” (hősiesen harcol); „húzogatja az oroszlán baj(u)szát” (fölkelti a másik addig szunnyadó dühét); „ide nekem az oroszlánt is!” (túlzott önbizalommal, tettvággyal bíró személy mondása); „úgy ordít, mint az oroszlán” (hangosan, elkeseredetten ordít); „megmutatja (az) oroszlánkörmeit” (már fiatalon megmutatja tehetségét); a dühös, felbőszült személy „olyan, mint egy (vad) oroszlán”; „oroszlánrésze van”, ill. „oroszlánrészt vállal” valamiben, valamely feladat nagyobb részét magára vállalja.³⁰ • A magyarországi művészetben is sokféle szimbolikáját tekintve a feltámadás, **Krisztus**, Mária, a gonosz, az **erő**, az **uralkodói hatalom** jelképeként a leggyakoribb.³¹ A középkori keresztény ikonográfiában több jelentése van, pl. a jó szolgálatra kényszerített gonosz: ábr. pl. Budapesten a Duna-mederből előkerült ~ alakú vízöntő edény (aquamanile, 13. sz. 1. fele)³²; ~pár oszlopfejezet-sarkon, pl. a vértesszentkeresztí és dömösi (12. sz. 1. fele) templomból.³³ A Krisztus keresztfáját jelképező életfa két oldalán egy-egy ~ gyakori a magyarországi plasztikában, pl. a vízaknai (Ocna-Sibiului, Románia) templom kaputimpanonján.³⁴ Az ~ vagy ~fej fejedelmi és főpapi jelvények gyakori motívuma, az **uralkodásra** utal, pl. a magyar koronázási jogar kristálygömbjén; a kalocsai 11. sz.-i érseksír pásztorbotján;³⁵ az ünnepek alkalmával vörös és fehér bort adó, vörös márványból faragott oroszlános kút (1483) a visegrádi palotában, amelynek oszlopait és pilléreit ~ok tartják a hátukon; a trónoló Mátyás király ~ hátán nyugtatja a lábát a bautzeni Ortenburg kaputornyán elhelyezett emlékművön (1486);³⁶ ágaskodó ~pár, mancsukkal

Szent Márk szimbóluma.
Nagy Ágnes: Oroszlán, 2016

alul országalmát, fent koronát tartanak: stukkó a boltfiók alatt a nagyváradi (Oradea, Románia) fejedelmi palota stukkódíszes termében³⁷; trónus két oldalán egy-egy ~, pl. a pécsi székesegyház püspöki trónusa (1880-as évek).³⁸ Mogorva, felséges ~ előtte porig alázott →nyúllal a nagylelkű **irgalmát**, **könyörületét** jelképezi az előtte megalázkodóval: ábr. pl. Anjou René trónjának oldalán (Vencei művész, 1450-es évek).³⁹ Az **erőt** jelképezi az oszlopot tartó **Igazság** ábrázolásain: néhol trónus karfáját díszíti ~, máshol oszlop tetején ül. Megjelenik pl. Lackner Kristóf emblematis ére nyütükrének Bölcsesség-emblémáján (1618), Ferenczy Istvánnak *Az Erő allegóriája* c. bronz domborművén (1843). ~ra támaszkodva jelenik meg a **Nagylelkűséget** megszemélyesítő férfi Johann Lucas Krackernek a *Hit diadalát* ábrázoló mennyezetfreskóján az aszódi Podmaniczky-kastély dísztermében (1776–1777).⁴⁰ Az ~ és bárány fogta koszorú a **békét** jelképezi Potmani Péter tézislapján (1665, Kassa).⁴¹ Az ~ az emblémáskönyvekben leginkább a **tekintély**, a **hatalom** és az **erő** megtestítője: pl. Weber János (1612–1684) eperjesi főbíró *Lectio Principum, das ist Regenten Lection* (Lőcse, 1665) c. művében.⁴² Az ~ a **bátorságot** és a **hősies, dicső halált** jelképezi síremlékeken, emlékműveken. Középkori és reneszánsz főúri és uralkodói

portrékon és síremlékeken a trónoló vagy álló alak lábfejét ~on nyugtatja: pl. a székesfehérvári prépostsági templom romterületén előkerült szarkofágfedlap-töredéken (1380 k.); Stiborici II. Stibornak a budai vár középkori temetőjében előkerült sírkövén (1434 k.); Szapolyai Imre (1487) és István (1499) síremlékén a szepeshelyi (Spišská Kapitula, Szlovákia) templom Szapolyai-sírkápolnájában.⁴³ A Habsburg császárt megjelenítő (koronás) ~ győzedelmeskedik a törököt jelképező sokfejű →sárkányon: ábr. pl. *A brassói csata allegóriája* (1603/4).⁴⁴ Az ~ attribútum és számtalan legenda és mítosz szereplője: Márk evangélista Dániel (~ok a veremben), Szt. Jeromos, Remete Szt. Pál, Sámson, Szt. Vitus, Bacchus, Amor, Héraklész stb. Dániel próféta az ~ok között: ábr. pl. freskó a pécsi ókeresztény mauzóleum északi falsíkján (4. sz.); a pannonhalmi apátság barokk ebédlőjében (1728–1730).⁴⁵ A ~ gyakran szárnyas – ~ **Márk evangélista** jelképe: ábr. pl. freskó a hidegségi körtemplomban (13. sz.), a nagytótlaki temetőkápolna kupoláján (Selo, Szlovénia, 14. sz.), freskó az almakeréki (Mălâncrav, Románia), a karaszközi és a rimabrézói templom szentélyében (Rimavské Brezovo, Szlovákia, 14. sz. vége), a hisznyói (Chyžné, Szlovákia) és a gecelfalvi szentélyboltozaton (Kocelovce, Szlovákia, 15. sz. eleje), az esztergomi székesegyház Bakócz-kápolna márványoltárán (1519), a székeljudvarhelyi (Odorheiu Secuiesc, Románia) főoltáron (1793 előtt), az egri Líceum kápolna mennyezetfreskóján (F. A. Maulbertsch, 1793).⁴⁶ A négy egyházatya egyike, **Szt. Jeromos** attribútuma a heverő ~, akinek a mancsából a szent kihúzott egy tuskét: ábr. pl. freskó a rákosi templom szentélyében (14. sz. vége), a besztercebányai Szt. Borbála-oltáron (Banská Bystrica, Szlovákia, 1509); Szt. Jeromos elefántcsont faragvány az Esterházy-kincstárból.⁴⁷ Sámson pusztá kézzel szét-tépett egy ~t, ami a középkori ábrázolásokon Krisztusnak a halál és a gonosz feletti győ-

zelmére utal. Középkori templomokban gyakran ábrázolták Sámson harcát az ~nal, pl. jáki templom homlokzat; dombormű a pécsi székesegyház altemplomba vezető déli lejárati falán (1170–1180 k.) és a somogyvári bencés apátság templomában (1170–1190 k.). Sámson és az ~ küzdelmének motívuma látható Heltai Gáspár kolozsvári nyomdájában kiadott több könyv (pl. Tinódi Lantos Sebestyén: *Cronica*, 1554) díszcímlapján.⁴⁸ Heraldikai elemként gótikus magyarországi címeresleveleken, címerképeken is rendkívül gyakori. Az erdélyi heraldikának kedvelt állatfigurája az ágaskodó ~, a **harc** szimbóluma, aki egyik vagy másik mancsában író tollat tart. Eltérően a nyugat-európai divattól, ahol az ~t vörössel vagy arannyal színezték, az erdélyi címerképeken meghagyták természetes színezetét.⁴⁹ Az ~ díszítőelemként megjelenik a honfoglaláskori díszítőművészetben, pl. szíjvégeken, csatokon.⁵⁰ Hídfők, kerítések, mellvédek ~szobrokkal való díszítése gyakori, mint szimbolikus örök kerültek a hídfőkre az ~szobrok, pl. Marschalkó Jánosnak a Lánchíd hídfőire készült ~szobrai (1852)⁵¹; ill. a gödöllői kastély felhajtó barokk mellvédjén.⁵² Oszlopot hordozó ~pár mint kapuőrző: a középkori templomok és paloták kapuzatának két oldalán, pl. az esztergomi Szt. Adalbert-székesegyház III. Béla király idejében készült nyugati kapuján (Porta Speciosa, 1190 k.), a jáki Szt. György-plébániatemplom nyugati homlokzatának kapuján (13. sz. második negyede), a felsőörsi prépostsági templom kapuján (13. sz. első fele), a litéri ref. templom 14. sz.-i kapuzatán.⁵³ Négylábú állatot vagy →kígyót elkapó ~ mázas cserépedények (pl. kancsó, tányér) és egyéb használati tárgyak (takácsszöttesek, hímzések, csipkék) díszítő-eleme.⁵⁴

1 ARIST. *Hist. an.* 9. 44. 629b 23 skk.; PLIN. *NH* 8. 41–61.

2 HOM. *Il.* 20, 164 skk.

3 PLIN. *NH* 8. 56–58.

- 4 GELL. NA 5. 14. 11 skk., SEN. Ben 2. 19. 1; AIL. NA 7. 48.
- 5 *Etym.* 12, 2, 3.
- 6 *Ashmole 1511*, 801–805; Hugo Folieto, II, 1; PhdTh. 25–392; *Bodley 764*, 23–27; Guill. Clerc. 137–238; PdB I.
- 7 BIEDERMANN 1989, 356–357.
- 8 LEO. *Best.* 21 és 59.
- 9 Pier. Valer. 1–2; RIPA 1618, 202–203, 211.
- 10 Pier. Valer. 9;
- 11 RIPA 1618, 15, 23, 82, 89–90.
- 12 Uo., 123.
- 13 Uo., 151.
- 14 Uo., 166.
- 15 Uo., 353, 189.
- 16 Uo., 202–203, 207.
- 17 Uo., 308, 316–317.
- 18 Uo., 394.
- 19 Uo., 438.
- 20 PICIN. 179; N. MACHIAVELLI, *A fejedelem*, 18. fejezet.
- 21 RIPA 1618, 490.
- 22 Uo., 533.
- 23 Uo., 562, 564.
- 24 MISKOLCZI 1702, 48–64.
- 25 BOD 1742, 197–198.
- 26 BOSNYÁK 1984, 54.
- 27 NAGYBÁKAY 1965, 174.
- 28 FÜGEDI 1993, 66, 104, 105.
- 29 LACKNER 2008, 256–257.
- 30 BÁRDOSI 2012, 214, 354, 410, 416, 435, 609, 734, 948.
- 31 LCI 3 112–119; SEIBERT 1986, 250–252, 275; DÁVID 2002, 181–183; DITTRICH 2004, 291–297; MAMŰL VIII, 2008, 331.
- 32 *Pannonia Regia* 1994, 208.
- 33 TÓTH 2010, 62, 131.
- 34 *MÉ* 1956/2–3, 122.
- 35 *MÉ* 1968/1–2, 117.
- 36 *Matthias Corvinus* 1982, Kat. Nr. 86; *Hunyadi Mátyás* 2008, 84.
- 37 1624–1625; Kovács 2003, 111; *Liber discipulorum* 2011, 130–132.
- 38 BOROS–KALMÁR 2010, 81.
- 39 *MÉ* 2011/2, 231–238.
- 40 JÁVOR 2004, kat. 258.
- 41 *MÉ* 2004/1–4, 53–80.
- 42 *AH* 2003/2, 254.
- 43 *Matthias Corvinus* 1982, Abb. 18–19, Kat. Nr. 835; *Pannonia Regia* 1994, 290–291; *Történelem – kép* 2000, 486–487, 496, 512; GALAVICS–MAROSI–MIKÓ–WEHLI 2001, 282–283; *MÉ* 2005/3–4, 205–244; *MÉ* 2006/2, 327–410.
- 44 *Barokk művészet* 1993, 329–332; *Történelem – kép* 2000, 371.
- 45 BÁNHEGYI–HAPÁK 1993, 32–33; *Paradisum plantavit* 2001, 196–198; BOROS–KALMÁR 2010, 29; PIGLER 1974, Taf. 88.
- 46 B. NAGY 1977, 191. KÉP; TÓTH 1974, 49–50. kép; *Magyar Anjou* 1975, 16; RADOCSAY 1977, 5. kép, 156–157; PROKOPP 2002, 19–20, 45, 56–57, 80–81; THALER–ZSIDI 2006, 77; PUSKÁS 2008, 234; „*Ez világ?*” 2010, 359; MAROSI 2010, 58, 87; *Az egridi Domus* 2013, 102–107.
- 47 Bp., IMM, E 66.3; *Keresztény Múzeum* 1993, 125, 155; PROKOPP 2002, 24; *Műtárgyak* 2014, 282–285; LUKOVÁ–VYSKUPOVÁ 2013. B16. kép.
- 48 *MÉ* 1957/2–3, 147; *Pannonia Regia* 1994, 137–138, 150–151; GALAVICS–MAROSI–MIKÓ–WEHLI 2001, 72; *Mátyás király* 2008, 98, 108; PIGLER 1974, Taf. 45; *Kép és kereszténység* 2014, 240–241.
- 49 Tüdőös 2013.
- 50 BOLLÓK 2015, 345–346.
- 51 *MÉ* 1960/2, 123–127.
- 52 *MÉ* 1958/1, 9–3.
- 53 *The Baroque* 1992, 293; *Pannonia Regia* 1994, 167–170; *Magyar szentek* 2000, 127; GALAVICS–MAROSI–MIKÓ–WEHLI 2001, 48–49; *MÉ* 2008/2, 189–232.
- 54 *Legendás lények* 2008, 256.

ORRSZARVÚ/RINOCÉROSZ

(*rhinoceros*)

Jelentései: vadság, nehezen ingerelhető, kegyetlenség, fortély, erő, erőteljes férfi, Gangesz, restség, szabadság

Orrszarvú. Pólya, *Állatország képtermé*

Rinocérosz. Aldrovandi, *Natura picta*

Az Ázsiában honos, nagy testű, rendkívül vastag bőrű növényevő emlős, a homloka közepén fejlődő egy vagy két kisebb-nagyobb „szarvval” viszonylag ismeretlen volt Európában Albrecht Dürer 1515-ben készített fametszetéig, amely a római idők óta az első Európába érkezett ~t ábrázolta. • „Az orrszarvú termete nem sokkal nagyobb, mint a hevesen támadó fekete antilopé. Egy kicsivel az orra hegye felett emelkedik egy félelmetes hegyes szarv, vad kard, ezzel támadva a bronzot is átfúrná, és döfésével egy erős vízmosást át tudna vágni. Ő még az erős elefántra is rátamad, és sokszor az ilyet a porban megöli. Sárgás szépfürtű homlokán és hátán sűrű pettyek sötétlenek. Mind hím és sose látni nőtényt. [...] vagy a földből sarjadnak ki, a földből ugranak ki, vagy egymásból, – vad szörny –, vágy nélkül és pázás nélkül és ellés nélkül születnek...”¹ – így írta le az ~t a Kr. u. 2. sz.-ban élt Opianosz. A ~ról a görög és római szerzőktől csak pár soros információt, leírást, utalást kapunk. Rómában Pompeius Magnus circusi játékein láttak először a ~t, aki az →elefánt egyik fő ellensége, és Pliniustól tudjuk, hogy a szarvát egy kötömbnél élezve készül fel a küzdelemre.² Ennél bőbeszédűbb Ailianosz, aki éppen az elefánttal folytatott küzdelmet írja le részletesen.³ • A Bibliában nem szerepel, de Isidorus érdeklődé-

sét felkeltette, jóllehet összekeverte az ~t az →egyszarvúval (*monoceros*). A rinocérosz eszerint görög kifejezés, amelynek latin jelentése: ’orrán szarvat viselő’ (*in nare cornu*), akit egyszarvúnak is neveznek (*unicornus*).⁴ Ettől kezdve Isidorus az egyszarvúval, az unikornissal kapcsolatos ismertetésbe bonyolódik. Nyomában a bestiáriumok is rendre a →kecske méretű unikornisról és a szűz leányzóról beszélnek, és a „valódi” ~ jó időre feledésbe merül. • Az ~ a római kori circusi játékok után először 1515-ben jelent meg a maga fizikai valójában Európában, pontosabban Portugáliában, mint Mánuel királynak Indiából küldött ajándék. (A történet folytatása kevésbé szívderítő, ugyanis a portugál király továbbküldte X. Leó pápának Rómába az egzotikus állatot, aki nem messze az itáliai partoktól, hajótörés következtében a viharos tengerben lelte halálát.) Az állatot (nem tisztázott, pontosan milyen vázlat alapján) Dürer rajzolta le és ő készítette el a hírneves metszetet, amely nemcsak továbbélt, hanem hatalmas sikert aratott a reneszánsz kori Európában. Egyre inkább különbséget tettek *monoceros* és *rinoceros* között, jelezve, hogy csak Pliniust kellett volna figyelmesen elolvasni. Az emlékműkönyvek kedvelt alakja lett, ami az ~ szokatlanságának is betudható: vastag bőre, ereje, az orrán lévő szarv(ak) mind jelképeztek valamit. Paolo Giovio *Non buelvo sin vencer* (Nem térek vissza győzelem nélkül) mottóval teszi meg az ~t Alessandro de’ Medici mint győztes hadvezér emblémájának,⁵ és meséli el történetét a végzetes római úttal bezárólag. Pierio Valeriano szerint az állat **nehezen ingerelhető** és bosszantható föl, de ha feldühödik, **kegyetlensége** határtalan.⁶ Camerarius emblémája, Pierio Valerianóra hivatkozva ábrázolja a nehezen ingerelhető ~t.⁷ Az elefánttal folytatott harcáról is rendre szót ejtenek: eszerint az ~ a nála sokkal nagyobb és nemesebb elefántot úgy tudja csak legyőzni, ha szarvával a hasát – ahol a

legvékonyabb az ormányos bőre – felhasítja. Természetesen ez is szimbólummá válik: a **fortélyt** jelképezi, amikor az uralkodót egy nála gyengébb egyén fondorlattal legyőzi.⁸ A robusztus, **erőteltjes férfi** is az ~hoz hasonlítható.⁹ S ha már Indiából származik az állat, a **Gangesz** szimbólumává tették.¹⁰ Az ~ra vonatkozó szimbólumok kreálásának, a valóság bizonyos elemeinek bevonásával valójában csak a fantázia szabott határt. Az **áldozatkészség** szimbóluma – a 2Mak 14, 42 bibliai helyre utalva – az 1515-ben elpusztult ~nak állítva emléket; a sértéseket megbosszuló nemes lélek is.¹¹ A 16–17. sz. háborúk sújtotta korszakában az ~t is katonai erényekkel ékesítették: a **katonai elővigyázatosság** jelképe lett, mivel szarvát kőhöz dörzsölve készül fel a harcra, s nem elégszik meg a természet adta robusztus adottságával.¹² Gesner állatleírásában,¹³ pontosítva a történelmi körülményeket és utalva Dürer metszetére, megállapítja, hogy a rinocérosz tk. orrszarvú (*naricerus*) annak ellenére, hogy Isidorustól kezdve saját koráig mennyien összetévesztették az egy-szarvúval. Hasonló pontosítással élnek az emblémáskönyvek szerzői is, bár a lényeg az állat tulajdonságainak erkölcsiségekbe való fordítása. Ferrer de Valdecebro mintegy száz évvel későbbi politikai és erkölcsi eszmefuttatásai között az **erő**, a **restség** és a **szabadság** szimbólumaival megtámogatott ~val kapcsolatban megállapítja: nincs hasznára, de kárára sem az embernek, megölése sem használ, de megszelídíteni nem lehet, így szabadon élvezheti az életet, mert semmi sem készíti a fejedelmeket és a vadászokat, hogy hegyet, erdőt bejárva levadászák és uralmuk alá hajtják.¹⁴ Nemcsak az elméletben, hanem a gyakorlatban is rendre feltűnik a reneszánsz kori ábrázolásokon az ~ alakja, és jobbára a rendkívüliséget illusztráló dekorációs elemként számos reprodukciójával találkozunk: l. pl. a legelsőik között Giuseppe Granacci *József bemutat-*

Nagy Ágnes: Rinocérosz, 2007, magányűjtemény

ja apját és testvéreit a fáraónak c. 1515 körül festett alkotását,¹⁵ amelyen a háttérben, egy épülőfélben lévő ház előtt, a korabeli utcarészletben elhelyezett ~t láthatunk; ezzel egy időben készült alkotás a Raffaello (és Giovanni da Udine) fantáziáját dicsérő mennyezetfreskó, amely a vatikáni Loggiák első boltívében *Az állatok teremtését* ábrázolja, az elefánt mellett a ~val (és az unikornissal)¹⁶; l. továbbá Bernardino Campi *Rinocéroszát* (1580–1584) a sok valós, és még több fantázia szülte állat és keverék-lény között Vespasiano Gonzaga fejedelmi dolgozószobája mennyezetfreskói között.¹⁷ Szobor alakban is látható az alcobaçai ciszterci kolostor Csend kerengőjének vízköpőjeként.¹⁸ • Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* a középkori tradíciókat pontosítva megkülönbözteti a (*Physiologus*-eredetű) legendás Unikornist/Monocerost és a Rhinocerost, aki két szarvat visel. A **vadság** megtestesítőjének nevezi, és ismertetésében – Munsterus *Cosmografiájára*, Camerariusra és Giovióra (Jovius) hivatkozva – erős alkatúnak írja le: „megduplázott bőrű, melly darabonként való erőscsont pajzsokkal borított béké”. **Erős** mivoltát hangsúlyozza, továbbá szarvának köszörülését és az elefánttal való harcát is megemlíti, az ~ számára végzetes 1515-ös eseményekkel együtt.¹⁹ • A magyar-

országi művészetben a kortárs alkotások között jelenik meg a ~ alakja: Nagy Ágnes *Rinocérosz* samott- és bronzszobra (2007) a **játékosság, a jámborság, az abszolút védelem** és az **erő** kifejeződése.

- 1 OPPIANOSZ, *A vadásatról*, 2. 551 skk., kézirat, ford. DOMÁNY Judit.
- 2 PLIN. *NH* 8. 70.
- 3 AIL. *NA* 17. 44.
- 4 *Etym.* 12, 2, 12.
- 5 GIOVIO, 49–50.

- 6 Pier. Valer. 28.
- 7 CAMER. II, 5.
- 8 Uo.
- 9 Pier. Valer. 29.
- 10 RIPA 1618, 189.
- 11 PICIN. 199.
- 12 CAMER. II, 4; PICIN. 119–120.
- 13 GESNER I, 952–955.
- 14 FERRER III, 31.
- 15 Firenze, Galleria degli Uffizi.
- 16 Róma, Vatikán.
- 17 Sabbioneta, Palazzo Giardino.
- 18 Alcobaça, Mosteiro de Santa Maria de Alcobaça.
- 19 MISKOLCZI 1702, 95–97.

P

PAPAGÁJ

(*psittacus*)

Jelentései: az emberi beszéd utánzása, intelligencia, memória, tanulékonyság, szépség, tisztaság, Mária szeplőtelen fogantatása, ékesszólás, ékesszóló ember, utánzás, hízelgés

Változatos élénk színekben pompázó, kampos csőrű, kizárólag növényfélékkel táplálkozó trópusi és szubtrópusi eredetű, több száz alfajjal rendelkező, rendkívül intelligens madár. Csőrét és lábát összehangoltan használja. Díszállatként is szívesen tartják az emberi beszédet utánzó (s talán azt értő) ~t.

• Az ókorban indiai eredetűnek leírt madár legfőbb jellemzője, amiről manapság is számon tartjuk: a ~ok (lat. *psittaci*) „utánozzák az ember hangját, és társalogni is képesek”.¹ Plinius elmeséli, hogy a császárokat üdvözli és különösen bor hatása alatt egyetlen kifejezéseket használ.² Ailianosz elbeszélése szerint Indiában az uralkodói kertekben élnek ezek a szent madarak, akik azért szentek, mert arany csőrükkel **utánozzák az emberi beszédet**.³ A ~ rendkívüli **intelligenciával**, kiváló **memóriával** és **tanulékonyssággal** megáldott állat a sérelmekre is emlékezik, s ezért lobbanékonynak és bosszúállónak is tartották. • A minden bizonnyal ritka, egzotikus madár nem szerepel a Bibliában és a középkori madárvilágnak sem szerves része. Isidorus szerint úgy utánozza az emberi hangot, köszönhetően nagy és széles nyelvének, hogy ha nem látnánk, akár embertől jövőnek is gondolhatnánk e hangot, képes

kimondani az „avé”-t is. Az enciklopédista, akár Plinius, főleg a nyakuknál vörös, zöld testtollazatú madarakat láthatott (vagy csak

Papagáj. Pólya, *Allatország képterme*

átvette a római tudós információit).⁴ A bestiáriumok Isidorust és/vagy Pliniust másolják, itt-ott kiegészítve apróbb megfigyeléssel, történettel: pl. a **tanulékonyságukat** kétéves korukig érdemes kihasználni, idősebb korukban nehezebben tanulnak meg beszélni.⁵ Bár ritkán említik a ~t, **szépségéről** elragadtatással szólnak, sőt **tisztaságát** is hangsúlyozzák, s ez utóbbi tulajdonsága az, ami a minden bűntől mentesen élő Krisztusra is vonatkoztatható.⁶ A madár tisztaságát az-

Papagáj. Mozaik házhomlokzaton, Lipova (Románia), főtér. Fotó: Tüskés Anna, 2015

zal magyarázzák, hogy nem kedveli az esőt (értsd: a bűnök, a pokol viharait), mert elvenné tollának színét, így a ~t példaként állítják a testi bűnöktől mentes, tiszta hívó elé.⁷ Ikonográfiáját tekintve, tisztasága Jézus és Szűz Mária egyik attribútumává teszi. Ábrázolják továbbá a földi paradicsom jeleneteiben is. Dekorációs elemként a leggyakoribb⁸ a középkori kódexek, bestiáriumok iniciáléin vagy margináliákon a többnyire zöld tollazatú, nyakánál piros színű változatában ábrázolt madár.⁹ Összehangolt csőr-láb használatát is megjelenítették a két testrészt egymáshoz érintésével.¹⁰ • Egyik legszebb reneszánsz kori ábrázolását l. pl. Hans Baldung Grien *Papagájos Madonna* c. képén (1525–1527 között), amelyen a Madonna bal vállán ülő, s nyakát csipkedő ~ a **szeplőtelen fogantatásra** utalhat; a kisebb ~ pedig a madár azon képességére, miszerint „avé”-t tud mondani.¹¹ A ~ egzotikus, ritka madárként tűnik fel Paolo Veronese *Lakoma Simon házában* c. festményén.¹² Ezek a képek már az újkori világméretű tükrözik, ahogyan Vittore Carpaccio híres, *Két kurtizánt/Két dá-mát* ábrázoló 1500 körül festett képén a sze-

relemre, a hűségre, a gyönyörre utaló többi állat mellett békésen megfér a ~ is a maga szimbólumaival.¹³ A Cicero által leírt **ékes-szóló embert** is jelképezheti,¹⁴ valamint az **ékes-szólást**, amely egyik attribútuma a nyitott kalitka mellett álló ~, aki „az ékes-szólás gyakorlásához alkalmas nyelvvel rendelkezik”. A nyitott kalitka jelzi, hogy az ékes beszédet nem lehet korlátok közé szorítani.¹⁵ Ugyanakkor jelképe az erényként értelmezett **utánzásnak** is.¹⁶ A tartalom vagy egyéni gondolatok nélküli forma imitálásának jelképeként csak későbbi századokban került be a köztudatba. Az újkori ikonográfiában Amerika allegóriájának egyik állatszimbóluma: l. pl. 1752–1753 között készült Tiepolónak a würzburgi püspöki palota *Apollón és a kontinensek* c. mennyezetfreskóján. A késő reneszánsztól Ádám és Éva mellett a paradicsomra és a bűnbeesésre utal, valamint Máriát jelképezi esőben is szárazon és tisztán maradó tollazata révén. Francisco Goya *Los Caprichos* grafikai sorozatának *Micsoda arany szája van!* című lapján (53.) a szószéken prédikáló ~ ájtatos hallgatóságát pellengezi ki. • Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* – mivel a „papagáj” kifejezés csak a 18. sz. második felében került be a magyar nyelvbe – az erdélyi eredetű „puplikán” elnevezés alatt tárgyalja: „idegen országi madár, az étel és szolás közben a’ felső állat mozgatja, minden egyéb állatoknak természetek ellen [...] emberi módon való szólásra igen könnyen megtanítható”. Elsősorban a **hízelgés** jelképe, mert nem saját véleményét hangoztatja. A „tudatlan Tanítók”, a tehetségtelen, másokat utánzó egyháziakra is vonatkoztatja: „soha tsak egyetlen-egy prédikátziót-is magoktól nem irnak, hanem minden prédikálásokat tsak mások írásból töldezzák ’s földozzák”, emiatt csak a tudatlanok tartják őket nagyra.¹⁷ • A ~ Magyarországon nem honos madárként ritkán került be irodalmi alkotásokba, akárcsak direkt módon is. Tolnai Lajos *A szentistváni Kéry-család* c.

regényében a **ritkaság** és **haszontalanság** jelképe, akárcsak a magyar földesúr valamilyen mesterséget tanult gyermeke. • A külsőségeket túlzásba vivő emberre, főleg nőkre használt kifejezés. A ~t a népismeret színes tollazata és feltűnően sok „beszéde” alapján különbözteti meg a többi madártól. Az „olyan, mint a papagáj” kifejezés utalhat a feltűnően tarka öltözetű személyre, vagy olyan valakire, aki sokat, és ostobaságokat fecseg, vagy utánozza, ismétli más ember véleményét.¹⁸ Az árulkodó ~ról szóló történetben a madár mindent kibeszél a háziaknak a szolgálólányról és szeretőjéről. A lány bevarrja a ~ fenekét, így az ezután csak azt kiabálja: „Varrta Kati lyukát!” A háziak így nem értik, miről van szó, de a ~ végül elpusztul.¹⁹ A magyar népművészetbe is bekerült a látványos, egzotikus madár: pl. a ~os hímzéssel ellátott lepedővég gyakori díszítés Gömörben és Nyugat-Dunántúlon.²⁰ • A magyarországi művészetben sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: **Mária szepplőtelen fogantatása**, logos, uralkodói megjelenésre való igény, szeretet, bujaság, **tanulékonyaság**, balgaság, hallás, ízlelés, tapintás.²¹ A (narancson ülő) ~ a női portrék egyik kedvelt kelléke a 17–19. sz.-ban; mint különleges fajtájú, egzotikus állat a fényűző életvitelt és környezetet jeleníti meg: ábr. pl. Csáky Istvánné Forgách Éva képmása (1638); Mátyási Ádám portréja Blaspiel bárónéról (1711); Egger Vilmos női portréja ~jal (1825).²² A 18. sz.-i rokokó festményeken, női portrékon a ~ a **szerelmi gyönyör**, a **szexualitás**, a kísértő Rossz szimbóluma: pl. Batthyány Gyula *Törökösön* c. festményén (1914).²³ Bogdány Jakab (Jakob Bogdani) madárképeinek jellemző motívuma az ara~ (18. sz. eleje)²⁴ tájképszerű környezetben; a művész a George Churchill tenger-nagy windsori madárházában látott ritka madárfajtákat ábrázolta.²⁵ A 20. sz.-i festményeken a ~nak nincs szimbolikus jelentése, hangulatot tükröz. Rippl-Rónai József

Lazarine papagájjal (1905) c. képén a madár hozzájárul az enteriőr nyugalomához, családi idilljéhez, meghittségéhez. Iványi Grünwald Béla csendéletein a keleties környezet kelléke a tarka ~: pl. *Papagájcsendélet* és *Akt papagájjal* (1909 k.).²⁶

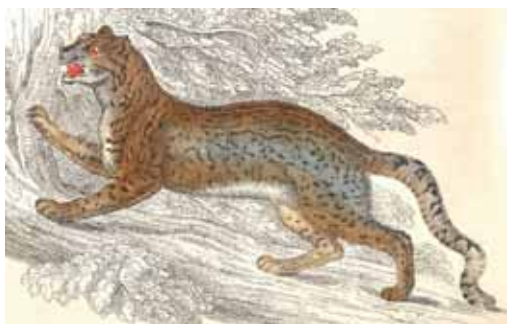
- 1 PLIN. *NH* 10. 117.
- 2 Uo.
- 3 AIL. *NA* 13. 18;
- 4 *Etym.* 12, 7, 1 és 24.
- 5 *Ashmole* 1511, 941; Brunetto, 168; *BT*. XLIII.
- 6 *BT* XLIII.
- 7 PdB vers. XXVII; *BV* XVII.
- 8 Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 151, f. 43r; Bodleian Library, Ms. Douce 151, f. 52v.
- 9 Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 99v; Párizs, BnF, lat. 6838B, f. 21v.
- 10 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 63r.
- 11 Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum.
- 12 Torino, Galleria Sabauda.
- 13 Velence, Museo Correr.
- 14 Pier. Valer. 293.
- 15 *RIPA* 1618, 159.
- 16 *PICIN.* 127–128.
- 17 *MISKOLCZI* 1702, 413–419.
- 18 O. NAGY 1985, 544; SZEMERKÉNYI 2009, 1123.
- 19 KOVÁCS 1987.
- 20 FÜGEDI 1993.
- 21 SEIBERT 1986, 258; DITTRICH 2004, 322–334; *MAMÚL* IX, 2009, 41.
- 22 *MÉ* 1962/2–3, 166–170; *Főúri ősgalériák* 1988, 79, 86–87; *MÉ* 1995/3–4, 273; BUZÁSI 2003, 65; *Esterházy-kincsek* 2006, 79–80; *Mátyás király* 2008, 274; *Görög örökség* 2009, 130.
- 23 *MÉ* 1991/3–4, 147–148.
- 24 Bp., MNG.
- 25 *MÉ* 1988/3–4, 186–193, 194–202.
- 26 *Rippl-Rónai* 1998, 305–306; *Magyar Vadak* 2006, 178–179; KIESELBACH 2003, 289.

PÁRDUCL/LEOPÁRD

(*pardus* / *felis pardus*, *panthera* / *panthera pardus*)

Jelentései: **büszkeség, harciasság, vadság, Krisztus, paráznság (hím), gyorsaság, keccesség, ördög, jó prédikátor, szépség, vadság, rejtezkedő színlelés, álnokság, erő(szak)**

Párduc. Pólya, *Állatország képterne*

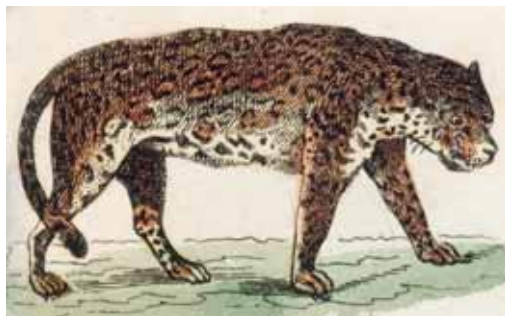
A macskafélék családjába tartozó rendkívül erős és vérengző ragadozónak több alfaja van. Bundája általában sárgásbarna, különféle formájú fekete foltokkal, de előfordul fekete színű is. • A párduc (*panthera*) és a leopárd (*pardus*) ugyanaz az állat két néven.¹ Alfajai és színváltozatai közül a legismertebb az indiai fekete ~ és az afrikai pettyes leopárd. Vadászatuk Keleten a legrégebbi időktől ismert, Homérosz is említi.² A rómaiak a Kr. e. 2. sz.-ban láthattak először leopárdot circusi „vadászon”, majd a császárkorban százával szállítottak leopárdokat Africából Rómába a circusi és az amphitheatrumi állatviadalokhoz és vadászatokhoz a nép szórakoztatására. Az ókori források a ~ot vad, büszke és harcias állatként írják le. Az egzotikus állatot éppen **büszkesége** és **harciasága** tette alkalmassá arra, hogy az eksztatikus dionüszoszi világ része lett, s annak ábr.-ain látható. Dionüszosz hol ~háton, hol -fogaton vonul a szatüroszok és mainaszok (vagy bakkhánsnők) alkotta kísérete (thiaszosz) élén. Dionüszosz/Bacchus, valamint a mainaszok és a szatüroszok ábrázolásai gyakran viselnek ~bőr ruhát. • A bálványimádó, vétkes nép ellen haragvó isten jelképe az →oroszlánnal együtt: „olyan leszek hozzájuk, mint az oroszlán, mint a párduc, leselkedem az út mentén” (Oz 13,7; Sir 28,23). A Jelenések könyve vadállatlátomásának egyik tagja: „a vadállat, amelyet láttam, hasonlított a párduchoz, lába mint a medvéé,

szája pedig az oroszlán szája” (Jel 13,2). A ~cal kapcsolatban rendre visszatérő, jellemének állandó ismérve az a toposzértékű hasonlat, amely arra a bibliai helyre vonatkozik, miszerint Jeruzsálem képtelen jót cselekedni és megváltozni, ahogyan a ~ sem tudja megváltoztatni foltjait (Jer 13,23). Az ítélet napján Isten az engedetlen néppel szemben ~ként viselkedik („párducként leszek rájuk az úton”, Hós 13,7). A Messiás eljövetelekor viszont a ~ is megszeli, együtt hever a kecskegidával (Ézs 11,6). • A legrégebbi idők óta közmondásos volt a ~ **szépsége**, ill. az a körülmény, hogy pofája tükrözi **vadságát**. Ezért a vadállat elrejtí arcát, de amint teheti, rögtön megragadja a közelébe merészkedő zsákmányt. Továbbá szintén alapvető volt a ~ (ill. lehelete) kellemes illatára vonatkozó ismerv:³ ezek voltak a középkori szerzők által leggyakrabban felemlégetett ismertetőjegyek. A *Physiologus* a nőstény ~ (*panthera*) illatos leheletének – a →sárkány kivételével minden más állatot vonzó – toposzát, keresztényi olvasatban, a harmadnapra feltámadt Krisztus szavainak békét hirdető hatásával azonosítja (vö. Eph 2,17). Isidorus (és nyomában egy sor enciklopédia és bestiárium) már elnevezésében is különbséget tesz a hím (*pardus*) és a nőstény (*panthera*) között nyilvánvaló tekintettel a Bibliára és a *Physiologus*ra. A **parázna**ság bűne a gyors, színes bundájú, vérszomjas hímet illeti, aki buja természeténél fogva még az oroszlánnal is pázrott: e „frigyból” születik a leopárd (*leopardus*), nyilván az oroszlán és a ~ (*leon* és *pardus*) szavak etimológiáját is értelmezve. A nőstény viszont a keresztény exegézis része: nevét Isidorus a görög *panból* eredezteti: a ~ot *minden* állat kedveli, a sárkány kivételével.⁴ Az elnevezések közötti különbség azért fontos a középkorban, mert a morális értelmezéseket e szerint alakítják (még ha nem is konzekvensen), amikor hol a vérengző, hol a parázna, hol pedig az ígét hirdető vadállatfajta utalnak. Szt. Bazil a

leopardus gyorsaságát, **kecseességét**, vehemenciáját dicséri⁵; Hrabanus Maurus szerint a foltokkal teli nagymacska a bűnök foltjaival teli **ördög** jelképe,⁶ de ugyanezeknek a foltoknak köszönhetően a sokféle erénnyel rendelkező **jó prédikátor** szimbóluma is.⁷ Dante *Isteni színjátékában* a „fürgé, könnyű párduc [...] / szép, foltos bőrrel, csábosan megejtőn” ugrik elő, mint a **paráznaság** szimbóluma. Ikonográfiájában is a legtöbbet emlegetett tulajdonsága, a többi állatot (a sárkány kivételével) vonzó illatának, illatos leheletének az ábr.-a kerül előtérbe,⁸ foltos, sokszínű bundájának a hangsúlyozásával.⁹ • Az újkorban a ~ szimbólumai szinte változatlanul tovább élnek, de jobbára már világi állatrajzolatot kapunk. A fentebb idézett bibliai hely (Jer 13,23) is világi értelmezést kap Camerariusnál is: a szép, kecses bestia büszkén viseli foltos bundáját, amely vétkes lelkének külső bizonyítéka.¹⁰ A nagymacska mindenekelőtt a **szépség és vadság** megtestesítője.¹¹ A reneszánsz kori emblémáskönyvek az illatoposz történetét, ill. pofájának elrejtését olykor más morális üzenet formájában fogalmazták meg. A vétkes természetét elrejtő állatban a **rejtezkedő színlelés**, a disszimuláció¹² jelképét látták. A rejtezkedéshez, mivel mások becsapására irányul, az **álnokság** szimbóluma is társul.¹³ Ripa a ~ pofájának elrejtését a **paráznasághoz** kapcsolja: a buja szépség magához vonzza az embert, akinek azonban rövidesen megmutatja igazi arcát, majd felemészti idejét, pénzét, testét és lelkét.¹⁴ Az isidorusi *pan* ('minden') etimologizálásból a reneszánsz kori fantázia a mindent akaró, telhetetlen ember, sőt asszony jelképévé tette e nagymacskát, „aki mindent fog és felemészti”, akár a parázna nőszemély. A ~ **kecseessége, szépsége** mindig is a nőiességre vonatkozó képzettség váltotta ki. E tulajdonsága a **paráznaságra** értendő.¹⁵ Fiziognomikus üzenetét tekintve „kényes, nőies, haragos, alattomos, csalárd, egyszerre félnék és merész. E tulaj-

donságainak tökéletesen megfelel a testformája” Della Porta lakonikus megfogalmazásában.¹⁶ A reneszánsz festészetben gyakori ókori mitológiai történetek felelevenítésekor a **mámor** egyik attribútumaként a Venus és Dionüszosz/Bacchus kegyeit kereső ~ot (azaz a zoomorf embert) ábrázolták. Ugyanis

Nagymacska. Raff, *Természet história*

„a párduc azt jelzi, hogy a részegesek tajtékzó, kegyetlenek és elvadultak, amilyenek a párducok, akik – mint Arisztotelész mondja Az állatok történetében – sohasem szelídhettek meg”.¹⁷ Bacchus ábrázolásakor előszeretettel festették le egyik attribútumként a ~ot az istenség társaságában vagy fogatát húzva. A ~bőr szintén e szimbolika része. Giambologna *Bacchus párduccal* márványszobra (1570k)¹⁸ jellegzetesen klasszicizáló megjelenítés. • Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* a kegyetlenség, a **vadság** és az **ördög** jelképének nevezi: „Mert miképenhogy a Párduzt iszonyú fene s álnok állat: Azonképen soha szóval ki nem mondhatjuk, melly nagy légyen ennek a mi ellenségünknek az ördögnek mind kegyetlensége, mind pedig álnoksága. Mert miképenhogy a Párduzt önön magából jó és kedves illatot származtat: Azonképen az ördög-is sokszor világosság Angyalává változtatja magát.” A Szentírás nyomán (Dán 2,39; Dán 7,6) „a Görög birodalmat; mind pedig kiváltképen a Nagy Sándort, annak a birodalomnak legnevezetesebb tagját, a him és nőtény Párduzt hoz

szokta hasonlítani”. A ~ra jellemző erő, a ravaszság és az **álnokság** tulajdonságait szintén Nagy Sándorra vonatkoztatja, ahogy a ~ foltjait a virtusok jelképeinek nevezi.¹⁹ Bod Péter biblialexikonjában „Ábrázolja az új-jászületlen Embert; ki nem csak a Bűnnek tselekedetére szokott, hanem abban meg-átalkodott-is”.²⁰ • A ~, néhány más csúcsragadozóval együtt, az **erő**, **erőszak**, a **vadság**, vadászat jelképe, de Európában nem őshonosként a 19. és 20. sz.-i irodalmi művekben ritkán fordul elő. Virág Benedek *Párduc és sas* c. meséjében azonban a prédaállatot jelképezi; mivel jó illatú – ahogy az ókor óta közismert tulajdonságának számított –, „tehát jó volna husa is”, gondolja a →sas, és a →rókától kér tanácsot elejtésére. Vajda János *Béla királyfi* c. versében a dicső múlt és a büszke élet szimbóluma: „Pomerán nyugat ökre / Magyar kelet párduca”. • A magyarországi művészetben Krisztus, a gonosz és az uralkodói hatalom szimbólumai között szerepel.²¹ Az antikizálás vezette Kazinczy Ferencet, amikor a *Poétái berkével* kiegészített Dayka-kötet (1813) címlapját két leopárdot és két csengőt ábrázoló, herculaneumi freskó után rajzolt vignettával díszítette.²² Paizs Goebel Jenő 1930-ban készült *Őserdő* c. képe középpontjában a hatalmas, sárga és félelmetes ~ áll, aminek jelentését Kosztolányi Dezső költészetéből, s főként 1930-ban megjelent *Zsivajgó természet* c. könyvéből érthetjük meg. Ez a kötet inspirálta Paizs Goebel 1930–1935 közötti állatképeit.²³

1 ARIST. *Hist. an.* 2. 1; PLIN. *NH* 8. 62–64.

2 HOM. *Il.* 21. 573

3 PLIN. *NH.* 8. 62. AIL. NA 5. 40; 8. 6. PLUT. *De soll. an.* 24. 976d.

4 *Etym.* 12, 2, 8–9.

5 BASIL. *Hex.* IX 3,4.

6 Hrab. Maur. *Univ.* III, 1.

7 PICIN. 186–187.

8 London, British Library, Harley Ms. 3244, f. 37r; Párizs, BnF, fr. 1444b, f. 250r; BnF, fr. 1951, f. 14v; BnF, lat. 3630, f. 76r; BnF, lat. 3630, f. 76r; Oxford,

Bodleian Library, Ms. Bodley 602, f. 20r; Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 7v.

9 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 7v; Bodleian Library, Ms. Douce 88, f. 84v; London, British Library, Royal Ms. 12 F. xiii, f. 7r; Hága, Museum Meermannno, MMW, 10 B 25, f. 3r.

10 CAMER. II, 38.

11 LEO. *Best.*; Pier. Valer. 142.

12 Pier. Valer. 142; CAMER. II, 37.

13 RIPA 1618, 257.

14 Uo., 313.

15 Pier. Valer. 142.

16 DELLA PORTA *Fis.* I, 15.

17 RIPA 1618, 541.

18 Firenze, Museo Nazionale del Bargello.

19 MISKOLCZI 1702, 74–85.

20 BOD 1746, 214.

21 DITTRICH 2004, 282–286; MAMŰL IX, 2009, 63.

22 AH 2008/1, 189.

23 MÉ 1971/1, 11–22.

PÁVA

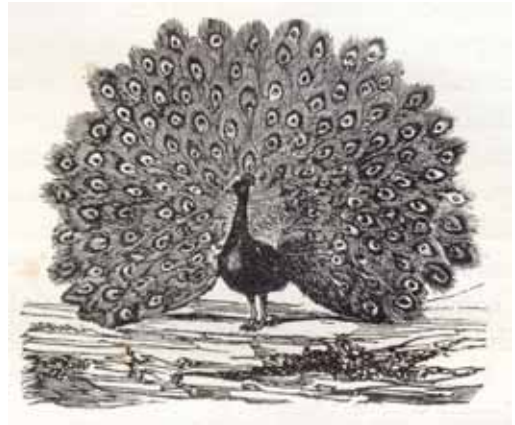
(*taósz, pavus/pavo, pava*)

Jelentései: **Héra/Juno attribútuma, szépség, kevélység, önteltség, bujaság, halhatatlanság, feltámadás, hiúság, sors forgandósága, vanitas, átalakulás** (farktollai kapcsán)

Páva. Pólya, *Állatország képterme*

Az indiai származású díszmadár kakasa főleg kék és zöld színben pompázik, jellegzetes szemfoltokkal a farktollaiban, amelyeket legyezőszerűen felmereszt, pompás látványt nyújtva. A tojó egyszerű barnás színű. Hangja rikácsoló. Jobbára a földön él, magokkal, rovarokkal táplálkozik. • A ~ a görög mitológiában Héra attribútuma, az istennő legősibb szentélyének, a szamoszi Héraionnak szent madara. A görög mitológia a madár farktollait díszítő ~szemek eredetét is Hérának tulajdonítja. Amikor az istennő megtudta, hogy Zeusz beleszeretett Ióba, a lányt Árkádia százszerű, óriás pásztorával, Argossal őriztette. Az „árgus szemekkel” figyelő Argoszt azonban Hermész – Zeusz parancsára – énekével elaltatta, majd leszúrta. Amikor Héra megtalálta a halott Argoszt, hálából és tettének emlékére az óriás szemét rátette szent madarának tollaira. A ~ nemcsak **szép**, de ennek tudatában is van, és a napfényben kelletti magát.¹ Így a **kevélység**, az **önteltség** szimbóluma. A kakas, **bujaság**tól hajtva, összetöri a tojó tojásait, aki ezért elrejtí őket a parázna hím elől.² A madár ókori történetének és viselkedésének legrészletesebb leírása Ailianosznak köszönhető, akitől a középkori szerzők – a szimbolika megalapozása szempontjából is – sokat merítettek.³ Az ókori tanmese-irodalom jó pár közismert motívum közvetítésével alapvetően nem vázol fel pozitív képet a ~ról: végeredményben szépsége nem sokat ér.⁴ • A Bibliában Salamon udvarának gazdagságát jelképezik a messze földről hozott ~k (1Kir 10,22; 2Kron 9,21). • A *Physiologus* nem vesz róla tudomást, és a középkori ~leírásokat Isidorus – kivételesen – kevéssé befolyásolta: kemény, így kevéssé élvezetes és nehezen megromló húsát említi (feltehetően ágostoni olvasatban), valamint a madár nevének etimologizálásával és Martialis egy epigrammájának az idézésével le is zárja mondanóját.⁵ A ~ romlatlan húsa a **halhatatlanságot** szimbolizálja, míg Plinius in-

Páva. Sárváry Eöry, *Madárvilág*

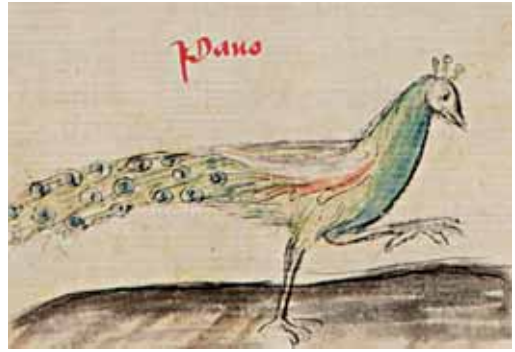
formációja, miszerint a ~ ősszel elveszíti farktollait, amelyek csak tavasszal nőnek ki újra,⁶ a kora középkori exegéták számára az újjászületés, a **feltámadás** szimbolikus üzenetét hordozza. További négy tulajdonsága a középkori enciklopédiák és bestiáriumok szerzői számára hosszabb-rövidebb leírásokban, igen eltérő módon magyarázható szimbólummá vált. Nevezetesen a fejét a →kígyóéhoz hasonlították, hangját rémisztőnek, lábát igen csúnyának és piszkosnak tartották, amellyel csöndben, tolvaj módjára jár.⁷ Egy 14. sz. eleji verses enciklopédia szerint: „Kígyó a feje, a hangja ronda, / Angyali szépségű a tolla, / Léptei csaló tolvajra vallnak.”⁸ Néhány a számos interpretációból, amelyek jó része a ~nak pozitív szimbolikát ad: romlásnak nem induló húsa az egyházi tanítókra vonatkozik, akiket nem égetett meg a szenvedély tüze; rémisztő hangja a prédikátorra értendő, aki a bűnös lelkekben akar félelmet kelteni a túlvilág tüzeit ecsetelve; kígyó formájú feje a csúszómászó okosságára emlékeztet; zafírkék színű tollai az Égre vonatkoznak, szárnya az angyalokéhoz hasonlítható; csúf lába arra int, hogy az ember örvendjen érdemeinek, de ne feledkezék el hibáiról, és csak jó alapokra építsen.⁹ A késő középkori erkölcsi példatárak szerint a „**hiúság** bűnét a pávához lehet hasonlíta-

ni, aki önhittséggel telve csak abban leli gyönyörűségét, hogy a tollait gondozza, és aztán forog, hogy mindenki láthassa és dicsérhesse”.¹⁰ Az ókeresztény ikonográfiában a mennyei halhatatlanság, öröklét jelképe, a katakombafestmények, szarkofágok, mozaikok gyakori motívuma: a szemet gyönyörködtető sok ábr.-a közül l. Ravennában a San Vitale-templom apszizmozaikján a két ~t két →galambbal (6. sz.). A görög páva (*ta-ósz*) szó tartalmazza az alfa és ómega betűket, s ezért Isten jelképeként is értelmezték, a hím ~kék farktollait pedig égszimbólumnak tekintették. A vértanú szentek ábrázolásain, attribútumként, a mennyei öröklét dicsőségére utal a ~toll. Angyalok szárnyát is gyakran ábrázolták ~tollként (pl. Francesco del Cossa 1470-ben festett *Angyali üdvözlés*).¹¹ Krisztus **halhatatlanságára** utal a Ghirlandaio *Utolsó vacsoráján* (1480) ábrázolt ~.¹² A késő középkor és kora újkor bűnallégoriáin viszont a **hiúság**, a **kevélység** szimbóluma dominál. E szimbólumok vizualizálása mellett látványos, színes farktollai, impozáns kinézete díszítőelemként való megjelenítésére is alkalmassá tették: szemben, kitárt farktollaival¹³ vagy oldalról ábrázolták a kódexek és illuminált bestiáriumok, fejbőbitáját és hosszú színes farkát kiemelve.¹⁴ • A reneszánsz kori ~-leírásokban, ellentétben a jobbára pozitív tulajdonságú ~ról szóló középkori értelmezésekkel, elsősorban a tollai szépségét mutogató, világi bűnökkel terhes madár jelenik meg. A mítoszok iránti érdeklődésnek köszönhetően **Juno attribútumaként** említik.¹⁵ A kitárt farktollú páva lábának közmondásos rútsága a gazdagság, a szépség árnyoldalára, csúfságára vonatkozik. Az, hogy a ~ összel elveszti farktollait, de tavasszal újra teljes szépségében pompázik, a gazdagság, a **sors forgandóságát** szimbolizálja.¹⁶ Az **önteltség**, a kérkedés, a **kevélység** jelképe,¹⁷ mert amikor nézik, széttárja tollait, ha nem csodálják, visszavonul. Ehhez kapcsolódik a **hiúság**

szimbólumként való feltüntetése, amikor semmi másra, mint magamutogatásra jók mesés faroktollai, hiszen repülni nem tud.¹⁸ Ugyanezt önimádatként is megfogalmazták, hiszen mást sem tesz, csak páváskodik.¹⁹ A barokk korban a külsőségek, a hiábavaló pompa hangsúlyozásának, a **vanitasnak** a madara, ugyanakkor a saját tollával, a saját erényeivel ékeskedő egyént is jelképezi.²⁰ A farktollait elvesztő, majd tavasszal visszakapó ~ a barokk kor kedvelt metamorfózisához illeszkedve, a változás, az **átalakulás** jelképévé tette.²¹ A madár csúf lába barokk értelmezés szerint a tökéletes boldogság elérhetetlenségére vonatkozik, és a világi boldogság és öröm *Exultat et plorat* (Örvendj és sírj) mottóval jelzett csalóka mivoltát jelzi: hiába gyönyörködik mesés színeiben a ~, lába csúfsága elveszi örömét.²² A ~ újkori ikonográfiájában az antik mítoszok ábrázolása hangsúlyossá válik: pl. Annibale Caracchinak a *Jupiter és Juno ölelkezését* megörökítő freskóján (1597 k.), a →sas Zeusz/Jupiter lábánál és Héra/Juno szent madara, az istennő mögött pompázó ~ a főistenek zooattribútumai.²³ • Heltai Gáspár Aiszóposz-fordításának (1566) 91. fabulája a ~ röpképtelenségét a földi kincsekhez való ragaszkodás, az anyagiasság jelképének tekinti. Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* negatív jelentéseit összegzi, a hivalkodó, irigy, buja, gögös, az önmagát dicsérő, magamutogató embert példázza: „ki-ábrázoló képe a' fősvény Gazdagoknak, és azoknak, a'kik a'természettől ékes termettel, s szép ábrázattal megajándékoztattak”. Tolla szépségével szembe állítható „ördögi sikóltása”, amelyet ezzel a verssel szemléltet Miskolczi: „Tollaiban Angyal, Lába pajkos, torka gyehenna”.²⁴ • A ~ a mitológiai és vallási jelképek mellett a túlzott divatozásra, cicomázásra is utal. Virág Benedek *Páva és katona* c. versében a meggon dolatlan **dicsekvést** személyesíti meg: egy katona süvegének structollait látva, a saját tollaival kezdett dicsekedni, míg a katona ki

nem tépte azokat: „jeles kincsét rejteni / Kellett volna, nem árulni szemnek gögösen. / Így jár ma, s így járt régenten, sok kérkedő: / Pénzt, drágaságot a szem mástól elkíván”.

• A magyar népművészet szinte minden ágában megtalálható a ~motívum. Bizonyos esetekben mindössze a madár pompázatos megjelenésére kerül a hangsúly, de gyakran egyértelműen a gög, a hiúság, ill. az örök élet jelképe. A szövegfolklorisztika szempontjából a ~val leggyakrabban a népdalok természeti kezdőképében találkozhatunk, amelyek a madár fenséges megjelenésére utalnak, a szöveg folytatása azonban kevésbé kapcsolódik a már említett jelentéstartalmakhoz. A *Leszállott a páva a vármegye kútjára* kezdetű népdalban és variánsaiban a madár a vágyott, de elérhetetlen szabadság jelképe. A közmondások viszont a későbbi jelentést örökítik a madár viselkedésére utalva: pl. „pávaskodik”, „büszke, mint a kan páva”, „sétál, mint a páva”.²⁵ Ez a jelentéstartalom a gyermekfolklorban is megjelenik, elsősorban mint csúfolódó mondóka. A hét főbűn egyikét, a hiúságot/**kevélységet** kigúnyoló versikék a helytelenített viselkedésre mutatnak rá nevelési célzattal. Ugyanakkor a ~ pompás megjelenését pozitívan értékelő mondókákat is találunk, amelyekben pl. a ~ szépségét szembeállítják a pulyka csúfságával. Az országszerte ismert mondóka így szól: „Szebb a páva, mint a pulyka, mer’ a pulyka tyúkszaros, a páva meg aranyos!” A népi díszítőművészetben leggyakrabban hímezésen található ~motívum, ilyen pl. a vásárhelyi szórhímezés pávaszemes mustrája.²⁶ A szabadrajzú hímezés nem a madarat, csupán díszes, „sokszemű” farktollait jeleníti meg stilizált formában. A motívumot, ahogyan a vásárhelyi hímezés mindegyikét, eredetileg párnavegekre hímezték a 18–19. sz.-ban. Az országszerte elterjedt kereszt-szemes hímezések között is megtalálható a ~motívum, ám a geometrikus formavilág okán gyakoribb, hogy az egész madár meg-

Páva csúf lábát nézi. CC

jelenik. Alkalmazása sokszínű az asztalterítőtől²⁷ a halotti leplekig. Ez utóbbiak esetében a ~ egyértelműen a **halhatatlanságra**, újjászületésre utal. A szűcshímzések egyik motívuma is emlékeztet a ~szemre, bár stilizált tulipánmotívumot ábrázol.²⁸ A ~ az alföldi módos parasztok tanyáinak kedvelt madara volt. A gyümölcsöskertekben szabadon tartották, ami egyrészt a család gazdagságát reprezentálta a kert díszeként, de fülsértő hangjával riasztásra is alkalmas volt. Húsát már az ókorban is ínycsemegéként fogyasztották, betegeknek gyógyírként adták. A ~ a népdalokból kiemelt motívumként a táncházmozgalomhoz kapcsolódott és a néptáncot felemelő, felértékelő szándék vezérmotívumává vált a 20–21. sz.-ban. • A magyarországi művészetben sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: **feltámadás**, Mária mint a mennyek királynője, szeretet, **bujaság**, **kevélység**, **halhatatlanság**, **látás**.²⁹ Gyakori motívum a kora középkori szobrászatban, pl. a poreči Szt. Eufrozina-templom ambóján (Horvátország, 6. sz.).³⁰ Református templomok 18. sz.-i festett kazettás mennyezetének, padelőlappjainak is gyakori eleme: pl. Kraszna (Crasna, Románia, 1736), Szilágylompért (Lompirt, Románia, 1778), Bánffyhunad (Huedin, Románia, szentély, 1780, Asztalos Umling Lőrinc), Magyarókerke (Alunișu, Románia, padelőlapp).³¹ Mária mint a mennyek királynője szimbóluma

pl. Angyali üdvözllet-jeleneten látható a ~ Mária trónusán: ábr. a Vyšší Brod-i oltáron (Csehország). A Jankovich Miklós gyűjteményéből származó, 1470 körüli *Vizitáció* (Mária látogatása Erzsébetnél) oltárszárnyon a márvány mellvéden ülő, színes tollú ~ a **halhatatlanságot** jelképezi.³² A feltámadt Krisztus megjelenik Mária Magdolnának-jeleneten a ~ mint a **hiúság** jelképe utal az asszony múltjára (Lucas Huetter: *Noli me Tangere*, 1753).³³ Tiszta forrásból ivó ~ és a glóbuszon álló ~ az **örök élet** jelképe: ábr. pl. a pécsi székesegyház altemplom Szent Sír-oltárán (1880-as évek).³⁴ A ~ szent állat, attribútum, legenda szereplője is: Római Szt. Ágnes, Szt. Barbara, Szt. Dorottya. Két ~ húzta fogaton Héra/Juno kapcsán jelenik meg. Szt. Günther bencés szerzetes remetét néha ~val ábrázolják,³⁵ mert legendája (*Vita Guntheri eremitaie*) szerint egyszer István király próbára akarván tenni a remete börtönben való állhatatosságát, sült ~val kínálta. Günther a kísértés ellen imádkozni kezdett, mire a sült ~ elrepült.³⁶ A madár mázas cserépedények (pl. kancsó, tányér) és egyéb használati tárgyak (takácsszöttek, hímzések, csipkék) díszítőeleme.³⁷

- 1 PLIN. *NH* 10. 43; AIL. *HA* 5. 21.
- 2 PLIN. *NH* 10. 161.
- 3 AIL. *HA* 5. 21.
- 4 AISOP. 173, 178,
- 5 *Etym.* 12, 7,48. A Martialis-utalás: MARTIALIS, epigr. 13, 70.
- 6 PLIN. *NH* 10. 43.
- 7 Bart. Angl. XII, 32.
- 8 CECCO, III, X, 18–20.
- 9 *BM XLVI*.
- 10 *FdV* 76–77.
- 11 Drezda, Gemäldegalerie Alte Meister.
- 12 Firenze, Museo Nazionale di San Marco.
- 13 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 84v; Párizs, BnF, lat. 6838B, f. 28v; Bibliothèque Municipale de Reims, Ms. 993, f. 159r; London, British Library, Harley Ms. 4751, f. 54v.
- 14 Bibliothèque Municipale de Troyes, Ms. 177, f. 158v; Párizs, BnF, lat. 14429, f. 108v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Ashmole 1511, f. 72r; Hága, Ko-

ninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 97v; Hága, Museum Meermanno, MMW, 10 B 25, f. 36r.

- 15 Pier. Valer. 301.
- 16 Uo.
- 17 RIPA 1618, 36, 246, 514; PICIN. 129.
- 18 Pier. Valer. 302.
- 19 RIPA 1618, 20–21.
- 20 PICIN. 128.
- 21 Uo.
- 22 Uo. 131.
- 23 Róma, Galleria Farnese, Palazzo Farnese.
- 24 MISKOLCZI 1702, 310–314.
- 25 PACZOLAY 1991.
- 26 T. KNOTIK 1990.
- 27 Uo.
- 28 JUHÁSZ–KRESZ 1990.
- 29 *LCI* 3 409–411; SEIBERT 1986, 261–262; DITTRICH 2004, 347–360; *MAMŰL IX*, 2009, 79.
- 30 MENALO 2006, 80.
- 31 *MÉ* 1982/2, 120–134.
- 32 Bp., MNG; *Pannonia Regia* 1994, 501–502.
- 33 *Barokk művészet* 1993, 217–218.
- 34 BOROS–KALMÁR 2010, 93.
- 35 HEVENESI Gábor, *Ungaricae sanctitatis indicia...*, 1. kiadás: 1692, 1737. 7.
- 36 *Paradisum plantavit* 2001, 55.
- 37 *Legendás lények* 2008, 148, 154–155, 254–255, 259.

PEGAZUS

(Pégaszosz)

Jelentése: **hírnév, költői ihlet, halhatatlanság, gyorsaság, Aurora (hajnalpír)**

Szárnyas ló a görög mitológiában, Poszeidón és →Medusza gyermeke, aki akkor ugrott ki az anyja törzséből, amikor Perszeusz annak fejét levágta. Bellerophontész a Pallasz Athéné-től kapott arany kötőfékkal fogta be, és a ló ettől kezdve híven szolgálta a gazdáját. Bellerophontész a magasban repülő ló hátáról tudta megölni a Khimairát és az amazónokat, mert az előbbinek a tüze, az utóbbiaknak a nyilai nem érték fel hozzá. A Pégaszosz, amikor a Helikón túlságosan az ég felé tört, a patájával belerúgott a hegybe, ezzel fékezve meg növekedését. Patájának nyomában forrás fakadt, a Hippokréne („Lóforrás”). A Helikónon lakó múzsák a forrás vizétől nyertek

ihletet. Bellerophontész halála után az istenek Pégaszost magukhoz emelték az Olümposzra. Mindez együttesen képezte az alapját annak a nem antik képzetnek, hogy a költők a Pegazuson „szárnyalva” törnek az ihlet és az ég felé. • A középkori irodalomban Dante a Pegazuson lovagló múzsát énekl meg: „Ó szárnyas lovon szálló lány! ki szárnyat / adsz a lángésznek s halhatatlan éltet”.¹ A ~ról alkotott kép az antik irodalom legolvasottabb műveinek köszönhetően élt tovább. Ovidius olvasata különösen fontosnak bizonyult,² de a középkori szerzők interpretációi is hatások voltak. Boccaccio az antik istenek genealógiájáról szóló alapvető művében a **hírnév** szimbólumának tekintett lény külsejével kapcsolatos ismereteket a Honorius *De imagine mundijában* olvasható ~-leírással egészíti ki: szarva van, tüzes a lehelete és vaslábon jár, tehát joggal lehet szörnynek nevezni – a szörny középkori felfogása isteni üzenet, isteni jel értelemben. A vasláb a hírnév eléréséhez szükséges kitartást, a szarv a híres emberek büszkeségét, a tüzes lehelet a nemes tettekről szóló lelkes, heves beszámolót jelenti.³ A ~ szárnya a **gyorsaságára** utal. • A késő középkorban és az újkor antikvitás iránti érdeklődésének kiteljesedésekor az ókori mitológia isteneinek, félisteneinek és általában a világkép mitológiában történő leképezésének reneszánsz szemlélete a ~ esetében is számos leírást eredményezett. **Aurora (hajnalpír)** egyik attribútuma, mivel a hajnal elmés költői képek kigondolására indítja a költőket.⁴ Aurora fogatát is ~sal szokás ábrázolni, mivel a hajnal a legalkalmasabb a hírnév elérését elősegítő munkához.⁵ Cesare Ripa elképzelései szerint a **hírnév** szimbólumaként a mezítelen Mercurius mellett, repülésre készen ábrázolandó a szárnyas →ló.⁶ Ikonográfiáját tekintve egyik legszebb reneszánsz kori ábrázolása Andrea Mantegna *Parnasszus* c. 1497-ben festett képe, amelyen ~ Mercurius mellett áll, előtte a forrással.⁷ A Bellerophontésszal röpködő ~t ábrázolja Giambattista Tiepolo 1747-

Pegazus a hírnév jelképe. Ripa, *Iconologia*, 1618

es freskóján.⁸ • Mitológiai állatként említése valamilyen irodalmi értékhez, költészeti jellemzőhöz kötődik. Emellett azonban magát az ember közelében élő háziállatot, a lovat is jelenti, inkább stilisztikai választékossággal. A magyar irodalomban is gyakori költészeti szimbólum, mint Csokonai Vitéz Mihály *Lócsere* c. versében: „Jövel, ó szárnyas Pégage! Végy fel egy múzsák-fiát”. Petőfi *Az én Pegazusom* c. versében egyfelől költészetjelkép: „Nem nevelték benn az istállóban, / Nem is igen járt az iskolába; / Kinn született, ott kinn fogtam el a / Kiskunsági szép nagy pusztaságba”, másfelől azonban politikai színezetet kap: az angol és német ló ellenében magyar csikó. Ady Endre egyik töredékében (*Tavas és ősz*) a költészetjelkép egybemosódik a költő életérzésével: „Lantomnak húrja méla vágyba rezdül, / [...] / Nem is csodás, ha beteg e Pegázus, / Hiszen nem tudja, hányadán van már ma.” Tóth Árpád versében is (*Epilógus: egy régi vers a Pegazushoz*) a személyes életérzés tűnik elő: „Fakó lovam, fáradt lovam, / Kihalt a táj, mit tenni már most? / Az áldott csárda merre van, / Mely bús lovast és béna táltost / Jóval fogad, és nyugtot ad? / Előre, rokkant Rozinánt, / Elérjük majd a Néma Várost, / S behint a szürke hó... / Gyi, vén fakó...”. • A magyar népi kultúra a mitoló-

giai lények vonatkozásában nem mondható gazdagnak. A ~sal kapcsolatban egy szólást lehet felidézni: pl. a „felül a pegazusra/megnyergeli a pegazust” kifejezés arra értendő, aki verseket kezd írni, megpróbál költővé válni.⁹ A mondás tehát tökéletesen illeszkedik a ~ több évezredes szimbolikájához. • A magyarországi művészetben a szárnyas ló isteni segítőtárs és a **költői ihlet** szimbóluma.¹⁰ Két ~ látható Lackner Kristóf emblematisus erénytükrének **Bölcsesség** emblémáján (1618).¹¹ A ~on ülő Perszeusz megszabadítja Andromédát a sárkánytól a témája Fabricius János tézislapjának a nagyszombati egyetemen (Trnava, Szlovákia, 1663), amelyen a mitológiai történet a **magyarországi törökellenes harc** allegóriája.¹² A ~on lovagló magyar Bellerophontész mint **Prága felszabadítója** jelenik meg Michael Heinrich Rentz rézmetsetén, amely Prága francia megszállástól való felszabadulását ünnepli. Bellerophontész pajzsán Magyarország patrónája, Szűz Mária a Gyermekek Jézussal.¹³ Zeller Sebestyénnek a **posta** allegóriáját ábrázoló 1749-es rézmetsetén Mercurius ~sal jelenik meg.¹⁴ A 19. sz.-ban ~ a **halhatatlanságot** jelképezte, pl. az *Útban a halhatatlanság felé* c. installáció az 1897-es művészestélyen a Műcsarnokban, ahol Munkácsy Mihály, Lotz Károly, Zichy Mihály és Benczúr Gyula ~on ülnek.¹⁵ A ~szent állat, attribútum, legenda vagy mítosz szereplője is. A kilenc múzsa kísérőjeként ábr.-át l. a *Minerva múzsákkal és Pegazussal* viasz domborművön a fraknói (Forchtens-tein, Ausztria) Esterházy-kincstárban.¹⁶ Két szárnyas, egyszarvú ló húzza a babérkoszorús Mars magyar címerrel díszített kocsiját Liszti László *Magyar Márs* c. elbeszélő költeményének címlapján (1653).¹⁷ Illés szekerét néha szárnyas lovak húzzák.

- 6 RIPA 1618, 173.
- 7 Párizs, Musée du Louvre.
- 8 Velence, Palazzo Labia.
- 9 BÁRDOSI 2012, 365.
- 10 LCI 3 389–390.
- 11 Mátyás király 2008, 120.
- 12 PIGLER 1974, Taf. 173; GALAVICS 1986, 66. kép; *Barokk művészet* 1993, 265–267; *Történelem – kép* 2000, 367; *MÉ* 2004/1–4, 53–80.
- 13 *MÉ* 1988/3–4, 203–211.
- 14 RÓZSA 1998, 136. kép.
- 15 *Aranyérmek* 1995, 37.
- 16 Ltsz. K646; *Esterházy-kincsek*, 2006, 190–191.
- 17 GALAVICS 1986, 85.

PELIKÁN

(pelekász, pelicanus)

Jelentései: **Krisztus kereszthalála, remete, ostobaság, szülői szeretet, magány, jóság, megbánás, jóságos uralkodó**

Pelikán vérével kelti életre fiókait.

Zirci bestiárium

A ~, avagy a gödény nagy méretű fehér és a szárnyánál fekete színű vízimadár, hosszú, egyenes csőrrel, amelynek alsó része alatt nagy bőrzacskó van; ebben tárolja a begyűjtött táplálékot magának és fiókáinak. Főleg halat eszik, sekély tavaknál él. • Az ókorban nem említik. • A ~ a keresztény hitvilág egyik legfontosabb madara, s bár a Biblia ritkán ír róla, a középkori enciklopédiákból, bestiáriumokból nem hiányozhatott a keblét csőrrel felvágó, majd vérével a fiókait feltámasz-

1 DANTE, *Isteni színjáték, Paradicsom*, XVIII, 82–83.

2 *Ov. Fast.* 3. 451–458; *Ov. Met.* 5. 256–257.

3 G. BOCCACCIO, *Genealogiae*, X, 27.

4 RIPA 1618, 45.

5 CARTARI, 91.

tó/tápláló ~ története. Az ószövetségi hagyományban a tisztátalan madarak között szerepel (Lev 11,18). Az Edomra lesújtó isteni ítélet eredményeként „Pelikán és sündisznó veszi birtokába [...] A megsemmisülés mérőzsinórját feszíti ki fölé az Úr” (Iz 34,11; Szof 2,14). A *nyomorult imádsága* zsolnártában a szenvedés, a nélkülözés megtestesítője: „Hasonló vagyok a pusztai pelikánhoz” (Zsolt 102,7). • A *Physiologus*ban Krisztus megváltó kereszthalálának állatszimbóluma, mivel „vért meg vizet csepegtetett üdvözülésünkre és az örök életre”,¹ ahogy a ~ tette, miután a fiókák kissé felcseperedve arcul ütötték szüleiket, akik erre megölték őket, de harmadnapra a madár felszakította a keblét, s vérével feltámasztotta fiókáit. Az allegorikus értelmezés szerint az arculütés a teremtett dolgok iránti hódolatot jelenti a teremtő helyett. Ez a történet több évszázados exegézis részévé vált, amelynek fontos eleme még a szimbólumokban érvelő középkori gondolkodó számára is első olvasatra meghökkentő: a szülők részéről elkövetett „gyilkosság”. Isidorus sem tudja, hitelt adjon-e a történetnek²; Szt. Ágoston két bibliai idézettel oldotta fel a problémát (5Móz 32. 39; Csel 9). A Szt. Epiphaniosznak tulajdonított *Physiologus*-verzió szerint az anya ~ nagy szeretetben neveli fiókáit, és miközben csókolgatja őket, kilyukasztja a testüket, és meghalnak. Harmadnapra megérkezik az apa, aki a közismert módon életre kelti a fiókáit.³ Bár a különböző bestiáriumok eltérően írták le a fiókák halálának a körülményeit, volt, aki a keresztény szimbolikát tekintve az „istentelen kígyónak” tudta be a gyilkosságot,⁴ ezzel tompítva az első olvasatra kétségtelen szülői kegyetlenség súlyát. Van, ahol a fiókák a játék hevében csapják arcon apjukat.⁵ A fiókák azok a halandók, akik arcul csapják Istent, azaz a teremtett földi javakat részesítik előnyben a Teremtő ellenében. Isten azonban Krisztust küldte az emberek megmentőjeként a földre, s az üdvözülésükért hagyta, hogy

Pelikán. Iregszemcse, plébániatemplom.
Fotó: Tüskés Anna, 2012

keresztre feszítsék, ahol a felsértett jobb oldalából vér és víz tört elő.⁶ A víz a keresztelelésre vonatkozik. A sokféle eltérő részlet ellenére, a ~ szimbolikájának lényege változatlan: krisztológiai jelkép, amely évszázadokon át Krisztus kereszthalálát idézte föl. A *Physiologus* ~szimbolikája nyomán Aquinói Szt. Tamás a *Szentségimnusz* utolsó előtti versszakában így fogalmaz: „Pelikán, te jóságos, Jézus Urunk, / Moss tisztára engem, mocsokost, véred által.” Danténál szintén Krisztus önfeláldozására utal.⁷ További szimbolikájához tartozik, hogy a ~ mindig sovány, mert gyomra azonnal megemészti az ételt, ezért tárolja a csőre alatti bőrzacsokban. Ez Hrabanus Maurus⁸ és utána a bestiáriumok olvasatában a remete szimbólumává teszi, aki keveset eszik, sosem tölti tele a gyomrát, mert „nem azért él, hogy egyen, hanem azért eszik, hogy éljen”.⁹ (Csak érdekesség, ami egyben mutatja a szimbolika képlékenységét: voltak, akik második gyomornak vélték a bőrzacsokot, amelyet a telhetetlenebbek meg tudnak tölteni étellel, hogy azután később is legyen mit fogyasztaniuk.) Ikonográfiáját illetően kódexek, óráskönyvek, templomok domborműveinek kedvelt díszítőeleme. Az ábr. tematikája meglehetősen monoton: a ~ hosszú nyakát kecsesen meggörbítve keble felé hajtja, ahonnan vér csepeg, alatta pedig fiókáit életre kelnek.¹⁰ A teljes történet narrációs elemeinek megjelenítése is gyakori.¹¹ Hallal a csőrében is ábrázolják, bár a keresztre feszí-

tés jeleneteiben (a kereszt felett) krisztológiai jelképként, különösen a 14. sz.-ban hangsúlyos a jelenléte: pl. Lorenzo Monaco 1404-ben festett, *Krisztus Máriával és a Passió szimbólumai* c. képe, amelyen a keblét felvágó ~ látható fiókáival.¹² • A ~ is azon állatok közé tartozik, akinek többé-kevésbé valós tulajdonságain alapuló szimbolikája az újkorban alapvető változásokon ment át. A hieroglifák iránti fokozott érdeklődés miatt – a középkorban is egyiptomi eredetűnek tartott – madár értelmezésében szintén szerepet kapott e hagyomány. Költési szokásainak értelmetlenségére alapozva (merthogy nem magas fán, hanem gödörben rakja le tojásait), az ostobaság szimbólumának tekintik, aki így a vadászok számára könnyű préda.¹³ Az ókori álmoskönyvek szerint is az ostoba embert jelképezi a madár.¹⁴ A fiókái iránti feltétlen szülői szeretet és az oltalmazás szimbólumává teszik, és a leírások az olvasókra bízzák, hiszünk-e a fiókáit megölő történetnek: a reneszánsz kori megítélésben nem a fiókáit újra életre keltő, hanem azokat tulajdon vérével tápláló tulajdonsága kap hangsúlyt.¹⁵ Hasonló okokból a felebaráti szeretetnek is egyik jelképe a ~.¹⁶ Magányos életmódja pedig nem a remetét jelképezi, hanem a magányt.¹⁷ A fiókáival ábrázolt ~ a jóság szimbóluma is, amikor a madár az „ínséges körülmények között élő gyermekei segítségére siet”.¹⁸ A fiókáit leölő, majd életre hívó ~ képe a megbánás szimbólumában teljesedik ki.¹⁹ A 16–17. sz.-i történelmi-politikai viszonyok közepette a népért vérént ontó, jószágos uralkodó utopisztikus szimbóluma is.²⁰ • Balassi a *Kit egy násfa felett küldött volt a szeretőjének, kire Pelikán madár volt feljegyezve* c. versében így ír a ~szimbólumról: „Ime az Pelikán az ő fiaiert / Mint szagatja szivét azoknak éltekért / Csak hogy élhessenek, szivéből ont ő vért”. Miskolczy Gáspár *Vad-Kertjében* megkülönbözteti a halakkal táplálkozó, folyami ~t a bibliai, pusztaságban élő „földi” ~októl, akik →gyíkokkal, →kigyókkal táplál-

koznak. A vízi ~ „jeles kiábrázolója az Úr Krisztusnak, ki mihozzánk való szeretetiből a pokolnak kapuira repült és ott ördögöt s a halált, kik az emberi nemzetet fogva tartják vala, nyakon ragadván, azoknak kedves prédájokat, a Hiveket, kezekből és torkokból kitekeré”. Emellett a *Physiologus* kicsinyeit vérével feltámasztó ~ legendáját a madár fészke ellen támadó kígyó történetével egészíti ki, amely „a lelki Pelikán Krisztus Jézus” megváltó tettét és a Sátán legyőzését egyaránt példázza. A ~ vérével feltámasztott fiókák azoknak az embereknek az ábrázolói, akiknek nem mindegyike fogadja hálával „az Isten Fiának jótéteményit”.²¹ • A ~ szépirodalmi művekbe szinte mindig csak a hozzá tapadt legendák nyomán kerül be, valódi állatként alig ábrázolják. Petőfi Sándor *Az apostolban* így említi: „mért adál családot, / Ha már azt nem táplálhatom / Saját véremmel, mint a pelikán?”. Akár *Himnusz* c. versében Babits Mihály, aki „saját húsát tépi és eszi: rettenetes Pelikán!”. • A ~ a népi kultúrában jószerivel díszítőelemként van jelen. A magyar református egyházi művészet kedvelt szimbóluma. A ritka figurális díszítmények közül a legáltalánosabb ábr.-a a templomok szószékkoronájának csúcán. Alakját itt fából faragott, gyakran kiszínezett kispasztika formájában jelenítették meg. A református templomok festett mennyezetabláin, a virágos díszítmények között is helyet kaphatott, de emellett az egyházi szertartás bizonyos kellékein, főként az úrasztali terítőkön is megjelenhetett. Díszítőelemként löporszarukon, mézeskalácsformákon, marhaszarvból készített kürtökön vagy akár csigacsináló táblákon is találkozhatunk vele. Az alföldi fazekasműhelyek (Hódmezővásárhely, Tótkomlós) komaszilkéinek tetején kedvelt figurális díszként fordul elő a madár-fiai csoport, amely minden bizonnyal a ~ szimbólumra vezethető vissza. A Dél-Dunántúlról, a Rábaközéből és az Alföldről halottas párnák és lepedővegek díszítményeiként is ismert.

A ~os minta nemcsak a 17–18. sz.-ban számított kedveltnek, hanem a 19. sz.-ban is szívesen alkalmazták különféle textíliák díszítésére.²² • A magyarországi művészetben **Krisztus kereszthalála** általi megváltás, *caritas*, áldozatkészség, **szülői szeretet** szimbolikus értelemben szerepel.²³ A középkori szobrászatban a fiókáit saját vérével tápláló ~ jelenik meg: l. pl. a riomfalvi evangélikus templom záróköve ((Richiş, Románia, 14. sz. vége – 15. sz. eleje); zárókő Tüskevár-Nagyjennő pálos templomában.²⁴ Az önfeláldozás, a szeretet, ill. Krisztus és az Eucharisztia jelképe a ~: pl. ereklyetartó kereszt Nagydisznódról (Cisnădie, Románia, 1440 k.); az Esterházy-kincstárból származó egyik díszedényen is ez látható (17. sz.). A nagydisznódi kereszt tetején négy akantuszlevél fog körül egy liliumkoszorúból font fészket, amelyben hat fióka ül, s egy hegyi kristályon magasodik fölénk az áldozatot hozó ~.²⁵ Ez a szimbólum figyelhető meg a pécsi székesegyház déli mellékhajó apszisában álló Szt. István-oltára félköríves timpanonjában is (1880-as évek).²⁶ A téma egyik modern feldolgozása Till Aran *Pelikán-szobra* (1962).²⁷ Az örök élet jelképeként is gyakori az ábr.-a, pl. református templomok szószéke tetején: pl. Magyarpalatka (Palatca, Románia), Marosszentanna (Sântana de Mureş, Románia). Református templomok 18. sz.-i festett kazettás mennyezetének és karzatmellvédjének is gyakori eleme: pl. Kolozsvár (Cluj-Napoca, Románia, 1646), Szilágylompért (Lompirt, Románia, 1778), Adorjás (18. sz. 2. fele), Szilágyosomlyó (Şimleu Silvaniei, Románia, 1737), Mezőcsát (1746), Teresztenye (1761, 1797); Homoródkarácsonyfalva (Crăciunel, Románia, 18. sz.); Bánffyhunrad (Huedin, Románia, szentély, 1780, Asztalos Umling Lőrinc); Kalotadámos (Domoşu, Románia, 1774 vagy 1781, Asztalos Umling Lőrinc); Magyarvalkó (Văleni, Románia, 1778, Umling Lőrinc és fia); Bogártelke (Băgara, Románia); Magyarvista (Viştea, Románia, 1765,

Pelikán és fiókái. CC

Umling Lőrinc és fia); Magyarlóna (Luna de Sus, Románia, 1752, Umling Lőrinc); Győrvasárhely (Dumbrava, Románia, 18. sz. 2. fele); Körösfő templomában (Izvoru Crişului, Románia, 18. sz.).²⁸ A református egyházban a ~ a népéért önmagát feláldozó Jézus jelképe: ábr. ifjabb Pécsvaradi Sámuel ötvös-mintalapján (rézmetszet, 1738).²⁹ Heraldikai elemként megemlítendő, hogy a Batthyány család címerállata a szikla csúcsán kiterjesztett szárnyú, csőrével mellét feltépő, fehér ~, amint vérével három fiókáját eteti: ábr. Batthyány Boldizsár epitáfiuma (Németújvár [Güssing, Ausztria], 1590).³⁰ Patrona Hungariae a Batthyány család dicsőségének allegóriájával (1698, külföldi magántulajdonban).³¹ Mázas cserépedények (pl. kancsó, tányér) és egyéb használati tárgyak (takácsszóttések, hímzések, csipkék) díszítőeleme. Kályhacsempéken is gyakori. A budai műhelyben a 15. sz. végén készült kályhacsempék a madarat fészken ülve, fiókáival ábrázolták.³²

1 *Phys.* 4.

2 *Etym.* 12, 7, 26.

3 *Epiphan.* VII.

4 CECCO, III, 6, 4.

5 RdF. 395–397.

6 Guill. Clerc. 543–614.

7 DANTE, *Isteni színjáték*, *Paradicsom*, XXV 113.

8 Hrab. Maur. *Univ.* V, 250.

9 *Ashmole 1511*, 903.

- 10 Hága, Museum Meermano, MMW, 10 B 25, f. 32r; Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 96v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 308, f. 97r; Párizs, BnF, lat. 6838B, f. 25r; BnF, lat. 14429, f. 101r; BnF, fr. 1444b, f. 243r.
- 11 Párizs, BnF, lat. 14429, f. 115v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Ashmole 1511, f. 46v; Bodleian Library, Ms. Douce 151, f. 40v; Oxford, Merton College Library, Ms. 249, f. 9r; New York, Morgan Library, Ms. M.81, f.o 61v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 72v.
- 12 Firenze, Galleria dell'Accademia.
- 13 HORAP. I, 54; Pier. Valer. 253; CAMER. III, 38.
- 14 ARTEM. II, 20.
- 15 Pier. Valer. 255.
- 16 RIPA 1618, 21.
- 17 Uo.
- 18 Uo., 61.
- 19 Uo., 405.
- 20 CAMER. III, 37; PICIN. 130.
- 21 MISKOLCZI 1702, 307–310.
- 22 FÜGEDI 1993, 70–76.
- 23 LCI 3 390–392; SEIBERT 1986, 262; VANYÓ 2000, 245–247; DITTRICH 2004, 337–342; MAMÚL IX, 2009, 115.
- 24 PAPP 2010, 31. kép; BODÓ 2010, 379. kép.
- 25 Pannonia Regia 1994, 315; KNAPP–TÜSKÉS 2003, FIGG. 11, 30.; KNAPP 2003, 8., 17. kép; *Sigismundus rex* 2006, 644–646; *Mátyás király* 2008, 340; „Ez világ” 2010, 457, 461; *Műtárgyak* 2014, 329.
- 26 BOROS–KALMÁR 2010, 88.
- 27 Tüskés 1980, 11. kép.
- 28 MÉ 1982/2, 120–134; KOVÁCS 2003, 153; *Középkori falképek* 2008, 186, 218.
- 29 MÉ 2006/1, 165–185.
- 30 AH 2007/2, 221–238., 6., 8. kép; *Szent István* 2014, 142; RÁCZ 2016, 103–113.
- 31 MÉ 2007/1, 115–138; *Savaria* 2013, 333–363.
- 32 MÉ 1958/2–3, 134–141; *Legendás lények* 2008, 9, 141, 153–154, 158–160, 181, 259–260.

PILLANGÓ/LEPKE

Jelentései: lélek, halál, bűnös ember, feltámadás, vanitas, szépség, törekenység, elővigyázatlanág, bujaság, mulandóság, rövid élet, költői ihlet, könnyedség

A lepkék rendjébe tartozó színpompás pillangók szépsége sokakat lenyűgöz, ahogyan a hernyóból kifejlődött lepke rövid élete és

Pillangó. Pólya, *Állatország képterme*

halála költőket, művészeket ihletett. • A középkori források az ókori szerzőktől nem sokat meríthettek Plinius rövid, a méhek kapcsán tett megjegyzését leszámítva (miszerint a lepke káros a méhkasra nézve). A görög és a latin költők, a mitológia, de az állatmese-irodalom sem vesznek róla tudomást, eltekintve Ovidius rövid utalásától.¹ Viszont Amor és Pszükhé történetében hangsúlyos szerepet kap: Apuleius *Aranyszamárának* egyik leghíresebb meséje Amor (a görög Erósz) és Pszükhé (= lélek) szerelmét meséli el, s ebben a ~ a halál után a testből elröppenő halhatatlan **lélek** szimbóluma. A szarkofágokon megjelenő ~ a lélek távozását, a **halált** szimbolizálja. • A Biblia nem említi a ~t. • A tűzhöz túlságosan közel repülő, s magát megégető éjjeli lepkéről Isidorusnál találunk erre vonatkozó megjegyzést (eltekintve, hogy kicsiny madárkának tartotta): „a pillék, vagyis a lepkék olyan kis repülő lények, akik szívesen időznek a virágzó mályvák között. Ezek a kis madárkák összegyűlnek a világító lámpák körül, és a tűz közelsége megöli őket.”² A bestiáriumok ritkán szólnak a ~ról. A ragyogó fény körül röpdöső ~ addig közelít a tűzhöz, míg meg nem ég, akár csak a **bűnös ember**, akit a szép női arc látványa vonz. Az erényes ember tehát nézze meg, kihez közeledik, s áldja az erényt, mert különben kár-

hozat lesz a része.³ A középkori költészetben viszont gyakori motívum: a fény körül röpdöső, s annak gyakran áldozatává váló rovar a szerelem vonzásában megperzselődő/égő szerelmes férfi kínjait jelképezi. A ~ és a mécses/gyertya lángja gyakori hasonlatként tér vissza erkölcsi intelmekben is, amikor a ragyogás, a fény iránti vágy/vonzalom az óvatlan/nagyravágyó/vétkes ember halálát okozza és a vanitas motívumát előlegezi meg. Ugyanakkor a féregből lett ~ képe mint lélek a **feltámadást** is jelképezi. Dante szavaival: „Nem látjátok, hogy az ember mi? Féreg, / mely majd formáland angyali pillangót, / s az Ítéltre pajzsa nélkül tér meg.”⁴ A ~ ikonográfiáját tekintve a gótikus (különösen flamand) kódexekben díszítő funkciója kerül előtérbe. Realisztikus ábrázolása a **szépséget**, a **törekenységet** hangsúlyozza. • A tűz körül röpdöső ~ **elővigyázatlan**ságának⁵ több szempontból való ábrázolása, az újkorban is a legfontosabb költői és ikonográfiai elem. A világi szerető hiúságát, **bujaságát**, reményeinek elmúlását a gyertya lángjánál megperzselődött szárnyú ~val fejezik ki.⁶ A világi gyönyörök **mulandóságát** Camerarius emblemmája⁷ („Rövid és végzetes gyönyör” motívóval) kiválóan érzékelteti a gyertya lángja körül szálló és már aláhullt ~kal. A barokk kori csendéleteken megjelenített ~ a többi rovarral, bogárral ellentétben a **feltámadást** jelképezi: kitárt szárnya a lélek üdvözülésére hív, míg a többi rovar a gonosz erőket testesíti meg. A jó és a gonosz ellentétének ábr.-a pl. Maria von Oosterwijck *Csendélet mint vanitas* c. képén,⁸ ahol a ~val a feltámadás reményét illusztrálja a festő szemben a bűnt jelképező →léggel. • Miskolczy Gáspár a ~k szépségét, a természetvizsgálók által említett számos rendjét az isteni bölcsesség és a gondviselés természeti megnyilvánulásának nevezi. *Vad-Kertjében* a tűz közelébe repülő ~k „két vagy három rendbeli embereknek példázójok”. A veszedelemmel nem számoló, vakmerő emberek jelképe, az **elővigyázatlan-**

Lepke. Aldrovandi, *Natura picta*

ság szimbóluma. Büntetést vonnak magukra továbbá azok, „A’kik az Istennek mélységes titkait mód nélkül vizsgálják”. Azokat is szimbolizálják a ~k, „A’kik a’ fajtalan szeretetet gyakorolják, és e’ miatt a’ tűz miatt sok gyalázatba, nyavalyákba és szegénységbe esnek”.⁹ • A ~ a magyar nép- és műköltészetnek, prózai és párbeszédese irodalmi alkotásoknak gyakori szereplője, természeti lényként és szimbólumként is: a **rövid élet**, a **szépség**, a **könnyedség**, **légiesség** érzékeltetőjeként. Csokonai *Állatok dialógusai, A pillangó és a méh* (1790) c. prózájában a „pajzán” ~ a felelőtlen, a mának élő ember képe: „öröm és szerelem között játszom el az én napjaimat”. Ugyanő *A pillangóhoz* c. költeményében a hernyó formából ~vá alakulás folyamatát a lélek testből való felszabadulásaként írja le: „Mikor lesz, hogy lelkem, letévén / A testnek gyarló kérgeit / S angyali pillangóvá lévén, / Lássá Olympus kertjeit”. Wolf Stefánia *Aranyfüst* c. regényében a szorgalom várományosa: „a pillangónak igyekeznie kellene hangyává válni”; Vas Gereben *Egy alispán* c. regényében az általános felfogástól eltérően nem nő, hanem a lányos anya gyermekének megkönyezője: „Az óvatos anya éber volt, hogy e szép pillangó el ne kábítsa gyermekének szívét, és valóban rettegett a pillanattól, hogy e fiút valaha közelről meglássa.” Vajda János *Emléksorok* c. versében a gyorsan múló életet jelképezi: „Elmúlni ily pillangó lét után! / Eltűnni és nem tudni, hogy hova?

/ Megsemmisülni, mindörökre tán; / Nem látni többé a napot soha!“. Tóth Kálmán *Én itt járok...* c. versében a szomorúság jelképe: „Lepke lett most a bánatból, / Mely nem bír rám szállni, nem, / Elkergeti kis fiacskám, / Vagy elfogja röptiben – / S vége lesz kis keziben“. Szomaházy István *Muzsikáló óra* c. regényében egy idős házaspár női tagja: „Délben megérkeztek a budai pályaudvarra és Mihály, nehéz bundában, kiemelte sógornőjét a kupéból. E pillanatban egy öreg medvéhez hasonlított, mely fehér szárnyú pillangót tart a mancsai között. [...] A medve nem arra született, hogy az aranyszárnyú pillangónak kedveskedjék – dadogta zihálva.“ Tompa Mihály *Az ifjú költő* c. versén végigvonul a ~ = gondolat párhuzam: „Hová visz könnyű röpke szárnyad, / Te csalfa lepké! Oh hova? [...] S bizom, mikép enyém leszesz már, / Te csalfa lepké: – *gondolat!*“ • A **szépség**, a **rövid élet**, a **lélek** jelképeként a magyar népi hímzések között is fellelhetjük a ~motívumot, pl. vásárhelyi szőrhímzéses párnavegeken. A motívum nemcsak lakást díszítő textíliakon, hanem egyes területek népviseletében is megtalálható: a gyöngyöspatai újmenyecskék fátylának alját díszítették gyönggyel kivarrt ~k.¹⁰ Kalotaszegen a leányok pártájára kerültek fel a ~k gyöngyhímzéssel a virágok és csillagok közé.¹¹ A gyermekjátékok dalszövegei között is megjelenik: „Kertök alatt kis pilláncs, kis pilláncsi rózsa. Rózsa volnék, piros volnék, pénz volnék, csendülnék, karika volnék, fordulnék. Cincom, láncom, cérna, zöld galamb zsírja, pávaszörmű kis Juliska, fordulj angyal módra!“¹² A magyar néphitben a ~hoz pozitív és negatív jelentéstartalom is társul. A babona szerint, aki tavasszal fekete (barna) ~t lát elpusztulni, az még abban az évben meghal.¹³ A fehér ~ viszont szerencsét, három fehér ~ pedig háromszoros szerencsét jelez. Az éjszakai ~ elnevezést kevésbé szimbolikus, mint inkább átvitt értelemben a népnyelv a prostituáltakra használta. • A magyarországi művészetben sokféle szimbolikus értel-

met hordozhat: **lélek**, **feltámadás**, **gonosz**, **szeretet**, **bujaság**.¹⁴ A ~k a női portrék kedvelt kellékei a 17–18. sz.-ban. A különleges fajtájú, gyakran egzotikus állatok a **fényűző életvitel** és környezetet jelentik meg: ábr. pl. Mányoki Ádám portréja Mária Anna osztrák főhercegnőről (1723).¹⁵ Kazinczy Ferenc *Poétái berkének* (1813) címlapjának vignettája egy ~t ábrázol hárfa felett, amelyet Kazinczy a művészet allegóriájaként használ. Az eredeti emblémán, Alciatinál nem ~ látható a hangszer felett, hanem Apollón szent állata, a ~tücsök. A magyarázó szöveg pedig arról szól, hogy a tücsök zenéjében a művészetpártoló isten, maga Apollón szólal meg.¹⁶ A **költői ihlet** szimbóluma: a Költészetet megszemélyesítő lantos, babérkoszorús nőalak az Ihlet pillangószárnyú lányalakját tartja bal karján Lotz Károlynak a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében látható *A Költészet allegóriája* c. képén (1890).¹⁷ A **mulandóságot** jelképezi, pl. Csók István, *Illusztráció Kemény Simon Egyenlőség* c. verséhez színezett kőrajzán (1930).¹⁸ A mese és varázslat légkörét teremtik meg a virágváza körül repkedő ~k Paizs Goebel Jenő *Csendéletén* (1932).¹⁹

1 Ov. *Met.* 15. 372–374.

2 *Etym.* 15, 9, 3.

3 *BM*, LIV.

4 DANTE, *Isteni színjáték*, *Purgatórium*, X, 98–100.

5 *PICIN.* 266.

6 *Uo.*, 265–266.

7 *CAMER.* III, 97.

8 Bécs, Kunsthistorisches Museum.

9 *MISKOLCZI* 1702, 673–674.

10 *PETERCSÁK* 2005.

11 *PÉNTEK* 1979, 99.

12 *KERÉNYI* 1951.

13 *MNL* 1979.

14 *LCI* 4 96; *SEIBERT* 1986, 267–268; *DITTRICH* 2004, 456–460; *MAMÚL* VI, 2006, 489.

15 *BUZÁSI* 2003, 155.

16 *AH* 2008/1, 121; *AH* 2008/1, 190.

17 *MÉ* 1986/3–4, 157.

18 *AH* 2014/2, 223–246, 17. kép.

19 *HÁRS-ROMVÁRY* 1981, 212–213.

PIÓCA/NADÁLY

(*hirudo, sanguisuga*)

Jelentései: **vérszívó, élősködő telhetetlenség, Sátán, kapzsiség, kielégíthetlenség**

A ~ az orvoslás történetében az egyik legfontosabb állat. Tapadókorongjaival képes bármely emlősön megkapaszkodni, és a szájnyílásán keresztül szívni a vért jóllakottsáig. Édesvízi ragadozó féreg, tavak, mocsarak lakója. Egyetlen ismert tulajdonsága a vérszívás, s ez az orvoslásban – ugyan évezredek óta – használt tulajdonsága a szimbolikáját nem tette túl változatossá. • A görög-római korban a ~ vérszívó képessége ismert volt, de ezt az orvoslásban nem alkalmazták, ellenben nagyon tartottak tőle, elsősorban a gazdaságokban. Ha egy állat szervezetébe iváskor a vízzel együtt bekerült, nagy veszedelmet jelentett, mivel az állat torkán megtapadva szívta a vért, és növekedésével elzárta a táplálék útját.¹ Plinius az →elefántok kapcsán említi a ~t, jelezve, hogy a népnyelv jobbra csak **vérszívónak** nevezi. Leírása szerint,² ha pióca kerül az elefánt légcsövébe, az állat a kínok kínját állja ki. Az antik források nem a ~ orvosi használatát taglalják, hanem azokat a módszereket (ecetivás, torokfüstölés) sorolják fel, amelyekkel a már lenyelt állat elpusztítható vagy kiűzhető a szervezetből.³ • A Példabeszédek könyvének találós mondásaiban olvasható: „Két lánya van a piócának: »Add ide!« és »Add ide!«!” (Péld 30,15). A féreg vérszívó természetét érzékletesen ábrázolja ez a bibliai hely, ahol ebben az értelemben a **telhetetlenséget** jelképezi, s egyben a későbbi korok szimbolikáját is alapvetően meghatározta. • A középkorban Isidorus „vérszívó vízi féregnek” nevezte. Mindazok ki vannak téve a ~ támadásának, akik óvatlanul ivás közben érintkeznek vele, mert rögtön rájuk tapad és elkezd szívni a vérüket. Amikor eltelt, kiokádja, amit beszívott, hogy friss vért szívhasson.⁴ Ezt a

Gyógyítás pióccával. CC

rövid leírást vette át néhány bestiárium,⁵ s mindenesetre elegendő volt ahhoz, hogy a féreg a **telhetetlenség** szimbólumává váljon, sőt egyenesen a **Sátánnal** azonosítsák, aki kiszívja a lelkekből az életerőt. Mivel visszatartó és legjobb esetben is jelentéktelennek mondható a külseje, kódexek, hóraskönyvek lapjain díszítő jelleggel sem szerepelhetett. • Újkori szimbolikája lényegében nem sokat változott, inkább csak a telhetetlenség bűnéhez társuló és azt teljes egészében illusztráló további bűnöket társított hozzá a reneszánsz és különösen a barokk kori fantázia. Alapvetően az **élősködő telhetetlenség** szimbóluma maradt, mert „ahogy a vérszívó, természetéből eredően addig el nem szakad tárgyától, amíg bele nem döglik, úgy a telhetetlenek sem hagynak fel soha [vétkükkel], amíg maga a telhetetlenség meg nem fullasztja őket”.⁶ A telhetetlenséghez értelemszerűen kapcsolódik a **kapzsiség** bűne is. De a haszonleső, a kielégíthetetlen parázna és a férfit kiszipolyozó nő is idesorolható.⁷ További asszociációkkal a testiség, a testi szerelem is ebbe a kategóriába kerül, amelyet Joachim Camerarius a *Vix imis satianda medullis* (Zsigerig kielégítetlenül) mottóval ábrázol a **kielégíthetlenség** szimbólumaként.⁸ A tivornyázó, az ital mámorában dőzsölő is a telhetetlenség vétkét szimbolizálja.⁹

E vétek kapcsán írta a ~ról a legrészletesebb újkori erkölcsi értekezést Paolo Aresio 1635-ben. Az embléma a *Donec impleatur* (Amíg el nem telítődik) mottóval a ~ közismert vérszívó természetéhez kapcsolódik, ám a szerző a nagyívó telhetetlenségét elemzi, aki – akár a ~ amíg „fejétől a farkáig nem telítődik” – Bacchus vérét szívja.¹⁰ • Miskolczy Gáspár *Vad-Kertjében* a fösვნység, a **kapzsiság** jelképének nevezi, és elmondja, hogy az állat a mértéktelen vérszívás következtében szétrepedhet: „Azonképen a’ Fösვნý- nek az ő gazdagsága léssen veszedelmére való töre, és megfogó hálója.”¹¹ Bod Péter biblialexikonjában a Károli-biblia szövegének megfelelően „nadály”-ként ismerteti: jelképes értelemben „a’ Koporsó, és a’ Pokol, melly mindenik telhetetlen, és kívánja az Embert”. Más értelmezésben a paradicsom és gyehenna, vagy a tékozlás és fösვნység fogalompárját jelenti. A vérszívó állatok „a’ másokat sarcoltató kegyetlen Emberek”, és a „Tirannusok” jelképei. Themisztoklészre utalva az embereket kényszerítő erőszak és szép beszéd kettőseként is meghatározza.¹² • A ~ nem tartozik a magyar irodalom gyakran felidézett állatai közé, első jelentésén túl Vas Gereben *Garasos arisztokrácia* c. regényében említi, mint a más szerencsétlenségén nyereszkedő szinonimáját: „Hat hétig beszélték a kávéházakban, hogy a nagy téren egy tönkre jutott családnak nagy erkélyű házát dobszóval fogják árverezni. A közvélemény megkínált a házzal minden puffadt erszényűt. A szerényebb piócák hallgatták a biztatást, öntetszőleg mosolyogtak, hogy rájuk nézve nem lenne lehetetlenség; de nem bocsátkoztak a további tárgyalásba.” • A ~t, avagy nadályt gyógyászati célból, pusztá kézzel fogták a gyűjtögető társadalmaktól egészen a közelmúltig. A vér lecsapolását hasznosnak tartották trombózis, keringési zavar, érszűkület, gyulladás esetén és véralvadáságtól céljából. Vérszívó tulajdonsága miatt szólásaink között a másokat kihaz-

náló, erőszakos személyre mondják: „olyan, mint a pióca”¹³

- 1 COLUMELLA, *Rust.* 6. 18. 2.
- 2 PLIN. *NH* 8. 29.
- 3 Uo., 23. 54; COLUMELLA, *Rust.* 6. 18. 2.
- 4 *Etym.* 12, 5, 3.
- 5 *Ashmole 1511*, 1019.
- 6 *RIPA* 1618, 259.
- 7 *PICIN.* 273.
- 8 *CAMER.* IV, 74.
- 9 *PICIN.* 273.
- 10 *ARESIO*, VI, 2, 538 (190. embl.).
- 11 *MISKOLCZI* 1702, 711–712.
- 12 *BOD* 1746, 186.
- 13 *GRYNAEUS* 1962, 129.

PÓK

(*arakhné, aranea*)

Jelentései: **rossz előjel, okosság, ügyesség, elmesség, fürgeség, szorgos iparkodás, csalárdság, állhatatosság, ördög, démon, tapintás, dialektika**

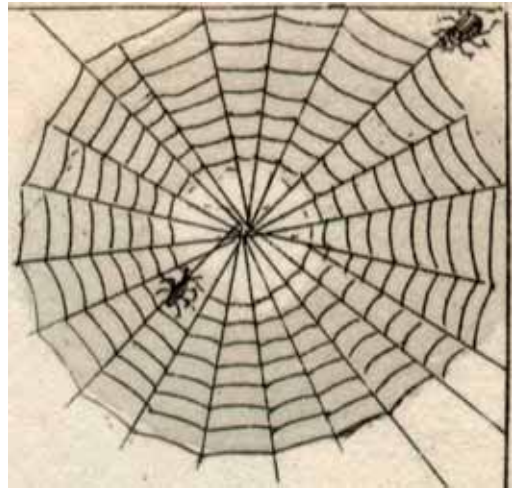
Pókháló: gyengeség, hiáavalóság, törvények egyenlőtlensége, eső, eretnkség

A több tízezer fajt számláló ~ mindegyike ~selymet készít, s ebből készíti szorgalmasan a ~hálót zsákmányszerzés céljából. Változatai függvényében fóbias félelmet, de csodálatot is kiválthat. • A ~ görög eredetmítosza szerint¹ egy lüdiai lány, Arakhné olyan csodálatos szötteket készített, hogy hírnevén felbátorodva, a szövés mesterségének istennőjét, Pallasz Athénét hívta ki versenyre. Bár a lány szötteseben még az istennő sem talált kivetnivalót, vakmerőségéért úgy büntette meg Arakhnét, hogy ~ká változtatta, hadd szőjön egész életében. A ~hoz az ókorban sokféle babona kapcsolódott. Mérgező csípésétől féltek, ezért a föltűnése összességében szerencsétlenséget jelentett: rossz időjárás, árvíz vagy rosszakarató ember megjelenését. ~kal álmodni ugyancsak **rossz előjel**nek számí-

tott. Arisztotelész dicsérte **okosságát**.² Plinius csodálatát a ~nak a háló szövésében mutatott mérnöki pontossága, **ügyessége** és **elméssége** váltotta ki, valamint az a leleményesség, amellyel az alkotását áldozatának „behálózására” használja.³ • A Bibliában viszont a ~ hálója, könnyen szétszakadó, értéktelen „háza”, a gonosz, zsarnok ember Úr általi büntetését jelzi (Jób 27,19; Iz 59,6).

• Isidorus ismeretei szerint a ~ levegőből táplálkozó rovar, aki vékony testéből kibocsátott hosszú szálakból szövi hálóját, folytonosan munkálkodva.⁴ Az enciklopédisták (pl. Thomas Cantimpratensis, Konrad von Megenberg, Bartholomaeus Anglicus)⁵ több fajtát említenek, és a ~ mérgéről, ill. az ellenszeréről is tájékoztatnak. A *Physiologus* első verziója nem említi, de egyik változata (*Physiologus Theobaldi*) a kicsiny rovar **ügyességét** és **szorgos iparkodását** hangsúlyozza, ugyanakkor hálója sérülékenységre, és **gyengeségére**, valamint fő ellenségére (és táplálékára) a →légyre is utal. A **csalárdságot** jelképezi a ~, akár a többieket álnokul behálózó ember.⁶ A bestiáriumok azonban jószerivel Isidorus summás leírását másolják, variálják, és a ~ kitartó, ám nem tartós, hiábavaló szorgalmát hangsúlyozzák a hálószővest illetően, így tehát a **hiábavalóság** jelképe.⁷ A ~ hálójának legtartósabb és leghatásosabb erkölcsi magyarázatát először Pierre de Beauvais bestiáriumának hosszú változata szolgáltatta, aki a ~ot egyértelműen az **ördöggel**, a **démonnal** azonosította. Ahogy a ~ a hálójával megfogja a legyeket, az ördög hasonlóképpen tesz, amikor kiismerve a bűnösöket, kit a paráznaságra, kit egy más bűnre való hajlama révén hálóz be. S ahogy a ~ áldozatai legfontosabb testrészét eszi meg, az ördög is a bűnös ember lelkét ragadja el először, s viszi magával a pokolba, a kárhozatba.⁸ Ez a párhuzam és a ~nak az ördöggel való azonosítása a későbbi bestiáriumokban is alapvető ismérv,⁹ **okosságát** ugyan nem vonva kétségbe, hiszen kiismeri a behálózandó zsákmány gyengéit.¹⁰

Pók és hálója. Raff, *Természet história*

A ~ mérgét a →skorpióéhoz hasonlóan veszélyesnek, gyakran halálosnak tartották.¹¹ Külön említést érdemel a tarantula, akinek a mérge a farkában van, és csípése halálos.¹² Az öt érzék szimbolikáját illetően a pókháló minden rezdülésére és érintésre reagáló ~ a **tapintást** jelképezi valamennyi szerzőnél.¹³ Középkori ikonográfiáját tekintve az áldozatit csellel rabul ejtő és elemésztő ~ ördög-jelkép. Gótikus kódexekben nem túl gyakran ábrázolták, de mindig a hálójában.¹⁴ Mivel mitológiai szerepe is a szövéshez kötötte, a kódexekben jellemzően e női munka jelképéként is látható. • Az újkorban, „ha a háznak nincs olyan szeglete, ahol ne lenne megtalálható, nem lenne ildomos az értekezés egy kis szegletében is nem biztosítani neki helyet” – írja Pierio Valeriano 1545-ben,¹⁵ vagyis a mindennapi élet és gyakorlat alakította szimbolikáját. A **törvények egyenlőtlenségét** jelképezi, mivel a ~háló a legyeket megfogja, de a nagyobb rovarok büntetlenül szabadulnak a hálót is tönkretéve, ami az alattvalók alárendeltségét szimbolizálja.¹⁶ Joachim Camerarius egyik emblémája az itt-ott megtépett ~hálóval és a körülötte röpdőső →darazsakkal érzékletesen ábrázolja ezt.¹⁷ Ókor óta ér-

vényes megfigyelésre támaszkodva a ~háló készítése esőt jelez, így az **eső** egyik attribútuma.¹⁸ Az öt érzék közül a ~ továbbra is a **tapintás** szimbóluma marad.¹⁹ Ugyanakkor a buzgó, **szorgos iparkodás**, az **állhatatoság** jelölésére is alkalmas.²⁰ A vallásháborúk korszakában az **eretnekséget** a ~háló szimbolizálta, mert csak a gyengéket (értsd: tudatlanokat) lehet behálózni. A **dialektikát** is jelképezheti, mert a mesterségesen kreált viták éppen annyira haszontalanok, mint a ~törekeny, mulékony hálója.²¹ A ~ hálója a felesleges, törekeny, pillanatnyi munka, a **hiábavalóság** szimbóluma. A vanitas-ábr.-okon is ebben az értelemben szerepel. A **szorgos iparkodás** szimbóluma is lehet; ebben a jelentésben látható pl. Paolo Veronese *Iparkodás* (mások szerint *Dialektika*) c. festményén (1575–1577), amelynek allegorikus nőalakja ~hálót tart a kezében.²² • Miskolci Gáspár *Vad-Kertjében* a serénység, a szorgalmasan végzett munkálkodás megtestesítőjének nevezi, amelyet „a szép hajadon leányoknak és dícséretes gazdasszonyoknak a szövésben, fonásban szüntelenül illik követnie”. Viszont, mivel szorgalma másoknak nem hoz hasznot, a haszontalan munkálkodás, a **hiábavalóság** jelképe, „a Hipokritáknak és minden istenteleneknek minden tetetes jócselekedetek és testi szorgalmatosságok a Pókhálósövéshez hasonlíttatnak”. Szintén negatív jelentésben „a leselkedők, háládatlanok, gyalázatosok” ábrázolója.²³ Bod Péter bibliai lexikonjában a ~ „nagy mesterséggel szőtt”, de hasznot nem hozó hálójához hasonlítja a „Vallás’ dolgában való vetélkedéseket”.²⁴ • A ~, ahogy a többi ízeltlábú, általában undort és irtózást vált ki. Ugyanakkor az ellentétes helyzetek ízeltlábúja: sötét helyek – főleg szobasarkok – lakója, néha a bebörtönzöttek egyetlen társa. Vitkovics Mihály *Lillihez* c. versében a szerelmi ragadozó jelképe: „Mint pók a legyeket, mint lép a tarka madárkát: / Így fog el a szép lányt kényire férfiakat.” Tömörkény Ist-

ván *Megöltek egy legény* c. novellájában a használaton kívüli duda állapotát jelzi: „Ritkán kerül kézbe, mióta megdrágult a bor, a pókok laknak most a kecskéből való muzsikán.” Tolnai Lajos *A báróné ténsasszony* c. regényében számtalan **rossz előjellel** együtt veszély szimbóluma: „huhogott a bagoly, és az éjszaka is huhogott, s a Meley Pál gyógyszerész nagy fekete vadászkutyája mind itt vonított. S ezek a házi ebek is nem tudnak nyugton maradni. A galambok is búgtak egész éjjel – tördelé szavaiat az öreg Harkai bácsi –, az se jó jel; a pókok is mind leereszkedtek sarkaikból; nem szeretem, s az a körtefa, amit Bellának nevezünk, nem fogant meg.” Melankolikus érzések is kapcsolódnak hozzá. Ady Endre versében (*Szomorú hitvallás magamhoz*) a tehetetlenség hordozója: „Pók, pók, kerge pók, én, / Ki nem tudom befenni magam.” Dsida Jenő *A háló közepén* c. versében a magány szimbóluma: „S én gunnyasztok a háló közepén, / éjféli szürke pók / s úgy várok lakomára keringő / kóbor lelkeket.” Juhász Gyula szép költői képben idézi fel: „Hálót fon az est, a nagy, barna pók, / Nem mozdulnak a tiszai hajók.” • A magyar néphitben szerencsét hozó állatként fordul elő, amihez bizonyos előjel ek is kapcsolódhatnak. Akire ráereszkedett, az pénzhez jutott. A ~ elpusztítása szerencsétlenséget jelent. Székelyvárságon (Várşag, Románia) úgy vélték, hogy a ~ okosan cselekedett, mert hálót szőtt Jézus mögött, amikor a zsidók üldözték. Az üldözők – félrevezetve – úgy gondolták, hogy nem járhatott arra, mert sok a ~háló. Ezért a ~ot nem szabad agyonütni, mivel az Úrjézus állata.²⁵ Más változatokban, elsősorban eredetmagyarázó mondáknál a ~ hátára a keresztet jutalmul kapta, mivel befonta annak a barlangnak a nyílását, ahova Jézus Krisztus az üldözői elől menekült.²⁶ Amilyen színű ~ ereszkedett a leány keze fejére, olyan hajszínű legényvendég jött a házhoz. Kolozsváron (Cluj-Napoca, Románia) a szobasarokban levő ~háló

jegyváltást jósolt. Makón az eladó lány ágya fölött dolgozó ~ a menyasszonyi fátylat szőtte. Újhold vasárnapján a ~ segítségével is megálmodhatták a lányok jövőbelijüket egy sajátos mágikus szertartás elvégzése után.²⁷ A ~ gyors hálókötése vagy a háló mélyébe húzódása **esős időre** utalt. Jó időt jelzett, ha a ~ kora reggel hálót kötött a vetés fölött. Tordán (Turda, Románia) úgy tartották, hogy ha sok a ~ a szőlőben, akkor jó bortermésre lehet számítani. Sokféle ~ról álmodni bosszúságot jelent. Az állat a népi gyógyításban is szerepet játszott. Egy 1791-ből származó kézirat negyednapos hidegellenes ~hálóból készített borsónyi pirula, golyó lenyelését ajánlotta a betegnek. Kis zacskóban nyakba akasztva magára vette a lázas betegségeket, hájjal összetörve sebke-nőszerként használták. Általános gyakorlat volt, hogy a vágott sebre ~hálót borítottak. Országszerte alkalmazták szemverés elleni füstölőszerként is.²⁸ A tehénnek kenyérbélben ~ot, Farkaslakán (Lupeni, Románia) ~tojást adtak azért, hogy üzekedjék. Kalotaszegen (Țara Călatei, Románia) „pókhálóvetéssel” meg tudták állapítani, hogy akar-e valaki valakinek a halálára törni. Óbecsén (Bečej, Szerbia) úgy tartották, hogy ha a ~ gerendáról ereszkedett le, akkor a háznál halott lesz.²⁹ A ~ több közmondásunkban és szólásunkban is szerepel: „a pók a szép virágokból is mérget gyűjt” (a rosszindulatú ember a jóból is ki tudja hozni a legrosszabbat); „hasba karcsú” (kövér). Az állat által szőtt háló is többször előfordul: „a pókhálón megakad a légy, de a darázs keresztülveri magát” (kisebb bűnösök kerülnek a törvény elé, a nagyok viszont elkerülik az igazságszolgáltatást: a **törvények egyenlőtlensége**); „könnyű a pókhálót elszakasztani” (a gyenge munka nem ér sokat); „olyan, mint a pókháló” (vékony, azaz a **gyengeség** jelképe); „szél ellen pókháló” (felesleges, hasztalan, a **hiábavalóság** jelképe).³⁰ • A magyarországi művészetben többféle szimbolikus értelmet

hordozhat: **démon, tapintás, szorgalom**.³¹ A **mulandóságot** jelképezi, pl. Csók Istvánnak a Kemény Simon *Egyenlőség* c. verséhez készített illusztrációján (színezett kőrajz, 1930).³²

- 1 OVID. *Met.* 6, 1–145.
- 2 ARIST. *Hist. an.* 9. 39. 622b–623a.
- 3 PLIN. *NH* 11.79–83.
- 4 *Etym.* 12, 5, 2.
- 5 Bart. *Angl.* XVIII, 10.
- 6 *Phys. Teb.* VII.
- 7 *Ashmole 1511*, 1017.
- 8 PdB vers. XXXIII.
- 9 *BT* III; *BV* LII; *CECCO*, III, 37, 1–26.
- 10 *BM* XXXII.
- 11 *Hild.* VIII, 10.
- 12 *Uo.* VIII, 14.
- 13 *Pl. CECCO*, III, 37, 1.
- 14 Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 130r.
- 15 *Pier. Valer.* 342.
- 16 *Uo.*; *PICIN.* 270.
- 17 *CAMER.* III, 99.
- 18 *RIPA* 1618, 367.
- 19 *Uo.*, 473.
- 20 *PICIN.* 271.
- 21 *Pier. Valer.* 342–343.
- 22 *Velence, Palazzo Ducale.*
- 23 *MISKOLCZI* 1702, 697–702.
- 24 *BOD* 1746, 22.
- 25 *BÁRTH* 2006, 31.
- 26 *NAGY* 1981, 255–256.
- 27 *MARKOS* 1987, 175.
- 28 *DIÓSZEGI* 1981, 255.
- 29 *SZENDREY* 1940, 331.
- 30 *SZEMERKÉNYI* 2009, 1158–1159.
- 31 *SEIBERT* 1986, 268; *DITTRICH* 2004, 503–505.
- 32 *AH* 2014/2, 223–246, 17. kép.

POLIP

(*polypus*)

Jelentése: **falánkság, paráznaság, színlelés, irigység**

A puhatestűek törzsébe tartozó, nyolc csáppal rendelkező ~ a melegebb tengerek magányos lakója. Főleg →rákkal, →kagylóval táplálkozik. Két-három évig él. A magát legjobban álcázó állat színével tökéletesen

illeszkedik környezete színeihez. • A ~ot az ókori kultúrákban mindenütt jól ismerték. Az antik leírások, bár tartalmazznak téves információkat, alapvetően pontosan írják le az állat testfelépítését és életmódját.¹ Hangsúlyozzák, hogy a ~ az egyetlen puhatestű, amelyik a vízből kimegy a szárazföldre, a karját lábként és kézként egyaránt használja, kagylóhússal táplálkozik és a színét változtatja aszerint, hogy minél tökéletesebben beleolvadjon a környezetébe. A színét Plinius szerint különösen akkor igyekszik a környezetéhez igazítani, amikor veszélyt érez.² Ugyancsak Plinius szerint ez a minden tekintetben buta lény, ha táplálékról van szó, agyafúrt: mindent begyűjt a „házába”, és ha már megette, ami ehető, a hulladékot kiteszi, hogy amikor a kis →halak arra ráúsznak, elfogja és megegye őket.³ Ailianosz rettentően falánknak írja le, aki mindig valami gonoszságra készül.⁴ A **falánkság**ának tulajdonítja azt is, hogy a ~ táplálék híján a saját karját is megeszi, ami újra kinő.⁵ Ezt már Plinius is említi, de ő határozottan tévhitnek nevezi a ~ öncsonkítását, a karja újránövését azonban ő is állítja.⁶ Ugyancsak Ailianosz a ~ féktelen **paráznaság**áról számol be, a legbujább halnak nevezi, mert állítása szerint addig párosodik, amíg már sem úszni, sem élelmet szerezni nem marad ereje, ezért él – mint írja – csak egy évet.⁷ Ailianosznál olvasható egy történet a ~ról és a →sasról:⁸ a ~ a tengerből kiemelkedő kis sziklán karjait szétterítve napozott, amikor meglátta egy sas, és azt gondolva, hogy az egész családjának elegendő ebéd lesz, felkapta az állatot. Az azonban mind a nyolc karjával átfogta a madarat, és lehúzta, míg végül a halott sas ott lebegett a vízen, a saját étke áldozataként. Ailianosz a példázatot azzal zárja, hogy sok madár jár így. A ~ az antik művészetnek is kedvelt motívuma, a tenger világát ábrázoló festményeken és mozaikokon mindig szerepel. • Az a tény, hogy a ~ nem szerepel a Bibliában, nem akadályozta meg a középkori

szerzőket, hogy valós vagy fantáziával dúsitott ismereteiket szimbólumokká alakítsák. Isidorus szerint neve onnan ered, hogy sok lába van. És valóban sok csápjával megragadja mindazt, amire csak vágyik, és nem is ereszti, amíg fel nem falja.⁹ A jobbára Plinius olvasatán alapuló szintézis a bestiáriumokban is visszaköszön,¹⁰ és a **falánkság** bűnért tulajdonítják neki. Színváltoztató képességéről nem sok szót ejtenek a bestiáriumok, de a szárazföldön élő →kaméleon mellett azért megemlítik, hogy a ~ a **színlelés** vízben élő szimbóluma.¹¹ • Az újkorban a közvetlen vallási értelmezések kevesebb teret kapnak a világi jelképekkel szemben. A reneszánsz és barokk kor a rendkívül gazdag etikai-politikai irodalmat is bevonva alakította ki a maga jelképrendszerét. A ~ újkori szimbolikája minden korábbinál gazdagabb és gyakoribb, és a korabeli világképbe mindennél jobban beilleszthetőnek bizonyult. Az az ókori hiedelem (különösen Ailianosz leírása¹²), miszerint a telhetetlen, mindent felzabáló ~ oly mértékben falánk, hogy egyéb híján saját csápját is lerágja, még az újkorban is tartotta magát, így a **falánkság** egyik jellemző zooszimbóluma maradt.¹³ A barokk képzetársítások egyik gyöngyszeme, miszerint az önmagát emésztő irigyhez, aki saját szívét, lelkét eszi, öncsonkítása révén (*Se devorat ipsum*) könnyen társítható a ~, ezért az **irigység** jelképe.¹⁴ Az a hiedelem, miszerint a ~ kiöklendezi a halmaradványokat, a puhatestű egyetlen pozitív szimbólumának megalkotásához vezette a barokk fantáziát: a gyónás során a bűneit megbánó lélek jelképét látta benne.¹⁵ A Plinius által leírtak közül („különösen, ha megrémül, a környezete színéhez alkalmazkodik”) a ~ színváltoztató képessége mozgatta meg a leginkább az újkori fantáziát. A kor morálfilozófusai által oly részletesen tárgyalt színlelés (*simulatio*) és rejtezkedés (*dissimulatio*) kérdése köszön vissza, amikor a kaméleon mellett a **színlelés** legjellegzetesebb zooszimbólumaként tartot-

ták számon. Ehhez kapcsolódóan a mások elvárásai szerint működő, a másokhoz – a rokonszenv elnyerése érdekében – idomuló **hízélgésnek** is a szimbóluma.¹⁶ Szintén ókori források nyomán a ~ a **parázna-ság** bűnében is vétkes, s azért is rövid életű, mert a kéjvágy teljesen legyöngíti. Különösen a nőstény, aki a kéjvágy következtében a gyakori szülésbe pusztul bele.¹⁷ A buja vágyak ugyanakkor, Pierio Valeriano szerint jó, ha egy évig tartanak, így a ~ a **szerelem ingatagságának** költői szimbóluma is,¹⁸ mert különféle színeket vesz fel – akár a szerelmi érzés – érzelmi állapota szerint. Oregánóval együtt ábrázolva pedig garantáltan a szerelem elmúlását, sőt elfelejtését jelképezi.¹⁹ A ~ot előszeretettel ábrázolták más tengeri állatokkal, s így a muréna, máskor a kagyló is (szimbolikus és valós) képbe került. Joachim Camerarius egyik híres emblémája²⁰ a ~ és ősi ellensége, a muréna küzdelmét jeleníti meg, amelyet – az antik szerzők közül Ailianosz nyomán²¹ – részletesen meg is magyaráz. Ha kagylóval együtt ábrázolják a ~ot – „a fortély fortély által győzetik le” gondolat- és mottósorozat értelmében –, akkor a képen ikonográfiáját tekintve egy zárt kagyló látható a héja közé beszorult ~csáppal.²² A ~ tehát megbűnhődik, hogy ravaszul hozzá akar férni a kagyló húzához a *Praedant praedatus* (A ragadozó zsákmány lesz) mottóváltozat szerint, amelyre több bibliai hely is utal (Ézs 33,1; 1Makk 16,22).²³ • A ~ víz alatti, vízhez kötődő életével, nyálkás karjával, a hozzá kapcsolódó túlzásokkal és tévhitekkel nem tartozik a szívesen látott állatok közé. Szépirodalmi művekbe legtöbbször átvitt értelemmel kerül be. Ady Endre a *Megint Páris felé* c. versében az emlékek nyomasztó súlyát érzékelteti említésével: „Sebzett száz kézzel fogdos össze / Száz nagy polip, valótlan emlék”. Tóth Árpád számára a bánatot, a betegséget jelképezi az *Az új tavaszra* c. versében: „a lég oly lomha, súlyos örvény, / Fulladva, fájva görnyedek, / S száz halk polip-karjával roppant / Las-

Polip. Aldrovandi, *Natura picta*

san átfon, s alélni roppant / A bú, a renyhe szörnyeteg.” József Attila a vágyott–taszító nőiség megnevezésére használja az *Asszonyvárás asszonyszobor mellett* c. versben: „Asszonyra várok [...] / Szent és messzi asszony. / Egy áldott száj, ki számra / Mohó polipként s forrón rátapadjon”. A magyar népi képzeletben és művészetekben nincs szimbolikus megjelenése.

1 ARIST. *Hist. an.* 524a–b; PLIN. *NH* 9. 85–86.

2 PLIN. *NH* 9. 87.

3 Uo., 86.

4 AIL. *NA* 1. 27.

5 Uo.

6 PLIN. *NH* 9. 87.

7 AIL. *NA* 6. 28.

8 Uo., 7. 11.

9 *Etym.* 12, 6, 44.

10 *Ashmole* 1511, 1033.

11 Brunetto, 194.

12 AIL. *NA* 1. 27.

13 Pier. Valer. 349; RIPA 1618, 258; PICIN. 222.

14 PICIN. 222–223.

15 LUCAR. 179.

16 Pier. Valer. 350; PICIN. 223.

17 Pier. Valer. 353;

18 Uo., 352–353; RIPA 1618, 263–264.

19 Pier. Valer. 353; RIPA 1618, 377–379.

20 CAMER. IV, 39.

21 AIL. NA I. 32.

22 CAPACCIO Impr. III, 9v.

23 PICIN. 223.

PULYKA

(*gallo indiae, gallopavo*)

Jelentése: **lobbanékony**ság, **hirtelen harag**, **haragosság**

A vad~ból háziasított ~félék mindegyik változata erőteljes, nagy testű, különböző színkombinációkban megjelenő madár. A ~t az új kontinens, Amerika felfedezése után a spanyol hódítók hozták be Európába a 16. sz. elején. Elnevezése akkor (az eleinte Indiának hitt felfedezés okán) indiai tyúk volt. Első leírása Kolumbusznak tulajdonítható, aki 1503-ban egy nagyon nagy madárról írt, míg Hernán Cortés 1522-ben méretében a →pávához hasonlítható tyúkféléről számol be. Ikonográfiáját tekintve, egyik első ábr.-a Joachim Beuckelaer 1568-ban festett, sajátos, vallásos témával álcázott csendéletén látható (*Krisztus Mária és Márta házában*).¹ A 16. sz. közepére finomabb, puhább húsának köszönhetően kiszorította a konyhából a pávát, de szimbolikáját illetően később érkezett Európába ahhoz, hogy a zooszimbólumokban gazdag és változatos reneszánsz kori ikonológiában helyet kapjon. Korabeli besorolása a tyúkfélékhez kötötte és elnevezése, a pávához való hasonlításon túl, még a 17. sz.-ban is a (francia, olasz nyelvben) indiai tyúk, indiai kakas volt, máshol (spanyol) a páva nevét kapta meg, van pedig olyan nyelv is (angol), amely a török kereskedők révén megismert madár nevét a közvetítőkhöz kapcsolta. Magyar nyelvi eredete bizonytalan. • A ~ egyetlen tulajdonsága, amelyből egyetlen zooszimbólumát is kialakították, a **lobbanékony**ságához, dühös, haragos reakcióihoz kötődik. Így lett – már

a 16–17. sz. fordulójától – a **hirtelen harag** szimbóluma. Joachim Camerarius emblémája és a mottó (*Rabie succensa tumescit*) tökéletesen visszaadja a ~ról mindmáig élő képet: az égő haragtól felfújja magát.² A ~még, a nyaka körüli bőr vörös színe, a haragtól felfújott madár ábrázolásának legjellemzőbb elemei. A ~ viselkedése jól mutatja, hogy az arc kellemét és szépségét mennyire tönkreteszi a harag és az ingerültség által előidézett torzulás.³ Klasszikus ókori vagy mitológiai ~példa híján mindazonáltal a klasszikusoktól (Ovidius, Seneca) a haragra vonatkozó érzékletes idézetekkel sorolták be a madarat a többi zooszimbólum közé. • Miskolczi Gáspárnak a ~val kapcsolatos magyarországi ismereteket összefoglaló *Vad-Kertjében* a páva ismertetésénél említi, és követve a madár korabeli európai „rendszerzését” egyetlen „jellembeli” tulajdonságként a **haragosságot** említi: „az Indiai Páva, aki ma immár közöttünk is közönséges és Magyarul Indiai Tyúknak avagy Pulykának híjjuk, nem olly ékes ugyan reá nézve, mint a mi páváink, hanem igen haragos, főképen a kakas pulyka”.⁴ • A ~, mint a baromfiudvar nagy testű szárnyasa, hangjában, viselkedésében veszedős benyomást kelt. A **hirtelen** fellobbanó **haragra** utal a Szigligeti Ede *Liliomfijában* elhangzó mondat: „Uram, most mindjárt elfut a pulykaméreg”. Arany János az ingerült ~t *A Jóka ördögében* (1851) a zsémbes asszonyhoz, Júdithoz hasonlítva a madár viselkedésének tökéletes megfigyeléséről tanúskodva írja le: „Láttad-e a pulykát, ki magas szeménten / Gógösen országol, mint királyi széken, / Legkisebb bántásra, legcsekélyebb gúnyra, / Mirigytelte nyakát, a midőn felfúja? / Vérszín pötyögője, haragtűzben égve, / Miképp megyen által szép világos kékbe? / Miképp játszik újra halaványas zöldet? / És miképp kotorja szárnyával a földet?”. Ugyancsak a berzenkedő ~ alaptulajdonságát örökítette meg Vas Gereben *Garasos arisztokrácia* c. regényében egy házaspár kapcsolatában: „Szegény Fad-

diné mindannyiszor hasonlított a pulykához, mikor Faddi bácsi galambjának szólította.” *A régi jó idők* c. regényében a ~k az udvarló jelképei, akik az ablakból kapkodják ki a rozmaringot – azaz a ház eladó lányait. • A ~t a magyar szólásokban és közmondásokban is a dühös vagy indulatos emberrel, a **hirtelen haraggal** azonosították: „mérges, mint a pulyka”, „olyan, mint a pulykakakas”.⁵ A ~kakasra vonatkozó mondás néha a gőgös emberre is vonatkozhatott: „kevély, mint a pulykakakas”.⁶ A szülői házból elkerült fiatalasszonyok sokszor nehezen szokták meg új otthonukat, hazakíváncsoztak a családi házba, az édesanyjukhoz. Ilyenkor mondták kisé élcelődve, hogy „anyjuk után pipelnek a pulykák”: a „pipel” a fiatal madarak vékony „pip” hangjára utalt.⁷ A vak tyúkhöz hasonlóan „néha a vak pulyka is megtalálja a magot”. Mind a két állattal kapcsolatos mondás arra utal, hogy néha az ügyetlen ember is megtalálhatja a helyes megoldást.⁸ A pulyka elfogyasztásával kapcsolatban – eltérő jelentéssel – több mondást ismertek: „megette a pulykát” (nem tudta a rá bízott feladatot elvégezni). Ugyanakkor „pulyka volt a pecsenyéje” (biztató jelet kapott).⁹ A szeplős emberre gyakran használták a „pulykatojás” hasonlatot: „olyan, mint a pulykatojás” vagy „tarka, mint a pulykatojás”.¹⁰ „Álmos, mint a beteg pulyka”, mondták régen arra, akin látták, hogy alig bír ébren maradni.¹¹ Az ország több területén ismerték a „szebb a páva, mint a pulyka” című játékot, amelynek célja a ~ bosszantása. Az állat a leírás alapján felbosszantja magát a mondókán (amelynek helyenként egyszerű dallama is volt) és vissza kiabál.¹² A *Kitrikoty mese* c. népdalban (más néven: kitrakotty-mese) a ~ is megjelenik a vásárban „félpénzen” vásárolt állatok között.¹³ *A Drogon lányok* Tombác János meséjében ~lábon forgó kastélyban laktak.¹⁴ A ~ hiedelemként, „ördögös útítársként” is ismert volt: az éjszaka magában utazó embert bizonyos távolságban követi, nyomában

Pulyka. Pólya, *Állatország képterme*

van. Hiába kergeti, veri, üti le lábáról, töri el az egyik lábát és futamodik meg előle, mindig a sarkában van. A ~ ezekben a történetekben egy kísértet, akitől az utazót csak az Istenhez való fohászkodás menti meg. Hasonló elbeszélések megtalálhatók más állatokkal (→kutya, →macska, →kecske, csirke, ill. →disznó) is.¹⁵ Kassai József szókönyvében írt arról, hogy Hegyalján a karmazsin virágot, vörös gyöngyvirágot (*polygonum orientale*) „pulykaorr-virágnak” nevezték.¹⁶

1 Amszterdam, Rijksmuseum.

2 CAMER. III, 47.

3 PICIN. 121.

4 MISKOLCZI 1702, 314–315.

5 SZEMERKÉNYI 2009, 1168.

6 O. NAGY 2010, 568.

7 SZEMERKÉNYI 2009, 1168.

8 Uo.

9 Uo.

10 Uo.

11 O. NAGY 2010, 568.

12 LÁZÁR 2008, 130, 236, 428.

13 KRIZA 1975, 155.

14 BÁLINT 2012.

15 KANDRA 1897, 192.

16 SZINNYEI 1901, 121.

R

RÁK

(*karkinosz, cancer*)

Jelentései: **ravaszság, feltámadás, (páncélját váltó rák), árulás (hátrafelé haladó rák), alázat (hátrafelé haladó rák), lassúság, életvitel megújítása (páncélját váltó rák), előrelátás, termékenység, bujaság**

Rákok. Raff, *Természet história*

A több tízezer fajt számláló, rendkívül változatos méretű és felépítésű ~ok egy része a vízi, egy része a szárazföldi élethez alkalmazkodott. A jellegzetes olló és csáp szinte valamennyi ~fajta jellemzője. • A ~ mint vízben is élő lény, gyakran látható a víziistenek ábrázolásain: a hajukat díszítő ~olló a vizek világához tartozás jele. A ~ legfőbb tulajdonságának az ókorban a **ravaszságot** tekintették, ami jellegzetes szárazföldi viselkedéséből vezethető le: sohasem egyenesen megy, hanem mindig ferden. Plinius leírása szerint a ~ akkor megy visszafelé, és pedig igen gyorsan, ha veszélyt érez.¹ A ~nak az ókorban mágikus erőt tulajdonítottak, ezért ábrázolása gyakori volt gemmákon,

pénzeken, pajzsokon, amelyeken apotropikus (bajelhárító) szerepük volt. Úgy hitték, hogy ha a →disznó vagy a →szarvas ~ot eszik, az védetté teszi őket mind kígyómárárs, mind pókcsípés ellen. A gyógyításban az összezúzott és számartejjel elkevert ~ot mindenfajta halálos (skorpió-, kígyó-) csípés hatásos ellenszereként használták. Közmondásos volt a ~nak, különösen a szemének a mozdulatlansága. A ~ és a →skorpió közötti nagy hasonlóság képezte különféle hiedelmek alapját. Ha levágják a folyami ~ ollóit és testét homokba temetik, skorpió születik belőle,² ill. amikor a Nap a Rák csillagképbe lép, az elpusztult ~ skorpióvá változik.³ Az állatot jellemző ravaszságra épül a Rák csillagkép eredetmítosza is. Amikor Héraklész a lernai →hüdrával küzdött, Héra egy nagy ~ot küldött oda, hogy hátulról harapdálja a hősök bokáját. Amikor Héraklész agyoncsapta a ~ot, Héra hálából csillagképként az égboltra helyezte. • A ~ ugyan nem szerepel a Bibliában, de a keresztény szimbolikus gondolkodásban és ikonográfiában jelképes értelmet kapott. Szt. Bazil és nyomdokain Szt. Ambrus az állatok élelemszerzési módszereit tárgyalva a ~ ravaszságát hangsúlyozva részletesen leírják azt, amit később Isidorus és a bestiáriumok is rendre a ~ fő ismervének tekintettek. Elmés technikát fejlesztett ki ugyanis, hogy a héjába zárt osztrigához hozzáférjen: megvárja a pillanatot, amikor az osztriga kinyílik, akkor egy kis kavicsot dob bele, amely megakadályozza, hogy újra be tudjon csukódni a héj, így a ~ könnyen hozzáfér az osztriga húshoz.⁴ Isidorus lábbal rendelkező →kagylónak írja le a ~ot, aki az

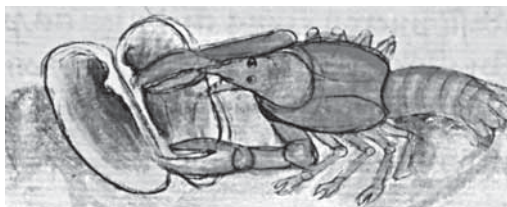
osztrigát igen kedveli, majd röviden ismerteti fortélyos ételszerzési módszerét. Van folyami és tengeri ~.⁵ Az ételszerzéshez alkalmazott **ravaszság**át rendre megemlíti a középkori szerzők is hosszabb-rövidebb leírással,⁶ és az erkölcsi magyarázat sem maradhat el (Szt. Ambrus nyomán): a ~ olyan, mint bűnös ember, aki cselszövésével férkőzik a másik közelébe, hogy hasznot húzzon, kielégítse vágyait.⁷ A ~ot gyakran a skorpióval együtt említik: ha összekötnek tíz ~ot egy köteg bazsalikkal, a közelben lévő összes skorpió odagyülekezik.⁸ A keresztény ikonográfiában a víziállatként, a Jézus megkeresztelését ábrázoló mozaikképen a Jordán folyót megszemélyesítő férfialak attribútuma a fején látható vörös rákolló (6. sz. eleje, Ravenna, Ariánusok keresztelőkápolnája). A vedlő, új páncélt növesztő ~ **feltámadás**jelkép is lehet.

- A ~ újkori szimbolikája a hátrafelé járását burkolja szimbólumokba. Ez a mozgás mindenkiből más érzést váltott ki. Lehet az **árlás** jelképe éppúgy, mint az **alázat**: ez utóbbi esetben a háttérbe visszahúzódó, a méltóságokat elkerülő embert szimbolizálja (pl. Szt. Gergely pápa); a hátrafelé haladó, egyre rosszabbá váló világra is utalhat. Lehet a gonosz ember életének a jelképe, de a földi hívságok, méltóságok és gazdagság elől meghátráló szent mártírok emblematis értelmezése is.⁹ A **feltámadás** szimbólumaként továbbél a páncélját levedlő és újat növesztő ~, de az újkori szemléletre jellemzően, a szokások, az erkölcsök, az **életvitel megújítását** is jelentheti.¹⁰ A kagyló kemény héját fortélyal szétnyitó ~ nem a ravaszság jelképe többé, hanem az iparkodás és az **előrelátás**, a megfontolt cselekvéssel a kellő időt kiváró, a „többet ésszel, mint erővel” mondást példájával igazoló ember emblémája; mások ugyanezt az éhség csillapítására alkalmazott természetes rátermettségnak látják.¹¹ Egy Capaccio-impresza egyenesen azt sugallja, hogy „A megtevesztő megtevesztés áldozata lesz”,¹² ugyanis az osztriga azért nyitotta szét a héját,

Rákok. Aldrovandi, *Natura picta*

hogy maga is kis →halakkal lakjon jól. Valamennyi újkori szerző az ókori forrásokhoz (Plinius, Plutarkhosz, Oppianosz) fordult e történet ábrázolásakor, utalva röviden Szt. Ambrusra is, mint pl. Joachim Camerarius a *Captantes capimur* (Az elkapott elkap) mottóval ellátott emblémája megalkotásakor.¹³ Az újkorban a ~ ikonográfiája elsősorban a flamand csendéletek kedvelt attribútumaként kap szerepet, különösen a homár vagy a languszta ábrázolásával, ami a többi más attribútummal együtt a bőség, a jólét, a luxus (és a technikailag tökéletes részletek) mesteri megörökítését célozta. A bőséges kínálatból l. pl. Jan Davidsz *Csendélet gyümölcscsel és homárral* c. 1648-as művét.¹⁴ • A páncélját levető ~ot Miskolczi Gáspár az igaz keresztények ábrázolójának nevezi, akiknek „pénitzentzia-tartásokat minden nap újítaniok illik”, de a **termékenységet** és a **bujaságot**, valamint a **ravaszágot** is jelképezi. Szintén negatív értelemben: „a’ Rákok a’ gonoszokat is példázzák, kik az igazságnak útában mindenkor hátra másznak, elébb pedig soha nem mennek”. A hátrafelé menés itt a gonosz **árlókat** jelképezi. A *Vad-Kert* a ~nak a hagyományosan az osztriga becsukódását ravaszán

Rák osztrigával. CC

megakadályozó módszerét, a csigákra vonatkoztatja. A vadászó ~okat pedig az álnok, ártó „a tökéletlen Atyiakhoz” hasonlítja, „kik az ő húséges barátik után titkon intselkednej, és hogy nékiek könnyebben árthassanak, keresve keresnek arra való alkalmatoságot”.¹⁵ • A ~ irodalmi szövegekbe érdekességként – ollója, páncélos teste – az állatmesék hátrafelé menő állataként vagy emberi tulajdonságok hordozójaként kerül. Vértesi Arnold *A tengeri rák* c. novellájában az állat mint a megvesztegetés, az előnyszerzés eszköze szerepel. Tompa Mihály *Elmélkedés egy levél felett* c. versében a változatlanság, a **mozdulatlanság** jelképe: „A világ halad, csak mi nem megyünk / Sem hátra, sem előre, mint a vén rák.” József Attila egy egész verset szentelt neki (*A rák*), amelyben beszélteti is: „S erős ollómmal utat vágok a moszatok közt, csengő karikák röpjülnek / [...]. Páncéloom erős áramok sodrában keményedik, / [...]. Kék virágállat fénylik hátamon:...” • A ~ a **lassúság**, a tehetetlenség jelképe a magyar folklórban: „rákháton jár” (késedelmes, lassú ember); „elkésett, mint a rák az élesztővel” (lemarad valahonnan); „hogy a rák a vetésre ne menjen” (kitérő választ akarnak adni valamire); „megbüntette a rákot, vízbe vetette” (rosszat akart, de jót tett vele); „vörös lett, mint a főtt rák” (a bármi miatt elvörösödő ember); „rákláb ebédre” (nevetésgesen kevés ebéd); „olyan, mint a rákevés” (a sok munkával, de kevés haszonnal járó ténykedés).¹⁶ A ~szemet Jászdózsán a szembe esett apró tárgyak eltávolítására használták.¹⁷ A Bihar megyei Komádi fehérhímzésének

jellegzetes motívumát „rák”-nak nevezik. • A magyarországi művészetben a ~ lehet a gonosz, a bűnösség, az állhatatlanság, a tapintás szimbóluma.¹⁸ Mint zodiákus jegy ábrázolását l. pl. gyámkő a kolozsvári Wolphard–Kakas-ház zodiákus termében Wolphard István építkezéséből (Cluj-Napoca, Románia, 1586 előtt).¹⁹ Hátrafelé való mozgása miatt a ~ a butaságot, tudatlanságot szimbolizálja pl. *A gondolkodás fáklyája a metafizika* (1640) c. rézmetszeten, ahol egy ~testű, emberfejú, szitakötő szárnyait viselő lény jelenik meg a Tudatlanság függönyét elhúzó, a Tudást jelképező nőalak előtt.²⁰ Nagy Ágnes *Langusztta* (2013) c. samottszobra a tenger, a hullámok, az elvagyódás, a vágyak szimbóluma. Heraldikai elem is: Lackner Kristóf nemesi címerén nád látható, amelyet balról ~, jobbról →hattyú érint.

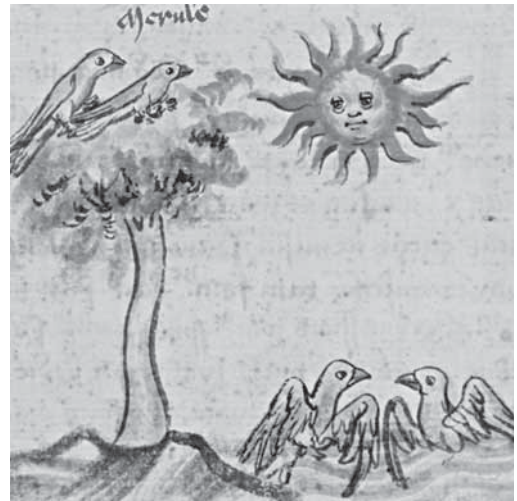
- 1 PLIN. NH 9. 98.
- 2 Ov. Met. 15, 369–371.
- 3 PLIN. NH 9. 99.
- 4 AMBR. Hex.V, 8, 22.
- 5 Etym. 12, 6, 51.
- 6 Ashmole 1511, 1033–1035; Brunetto, 133; CECCO, III, 26 és 28.
- 7 Ashmole 1511, 1033–1035.
- 8 Etym. 12, 6, 17; Ashmole 1511, 1025, 1039.
- 9 PICIN. 218, 219, 220.
- 10 Uo.
- 11 Uo. 219.
- 12 CAPACCIO Impr. III, 35r.
- 13 CAMER. IV, 51.
- 14 Berlin, Gemäldegalerie.
- 15 MISKOLCZI 1702, 574–575.
- 16 O. NAGY 1966, 572–573.
- 17 GULYÁS 1976, 137.
- 18 SEIBERT 1986, 270; VANYÓ 2000, 226–231; DITTRICH 2004, 274–276; MAMŰL IX, 2009, 355.
- 19 AH 1974/2, 334–336; AH 1991/2, 157–164; KOVÁCS 2003, 36.
- 20 Barokk művészet 1993, 385–386.

RIGÓ (merula)

Jelentései: **paráznaság, magányosság, kísértés, ördög, bűnbánat (a rigó éneke)**

A számos fajt számláló ~ közepes méretű, rovarokkal, férgekkel, bogyókkal táplálkozó erdőkben, kertekben élő énekesmadár. És bár a sárga~ is gyakori, a fekete az, akinek szimbolikáját – a fekete szín említése nélkül, bár attól nem függetlenül – tárgyalják. • Bármilyen dallamosan énekel is a ~, az ókorban a mitológiában nem szerepelt és nem keltett szimbólumokban mérhető különösebb érdeklődést sem. Lényegi leírást nem kapunk róla az ókori természetrajzokban, jobbra csak annyit, hogy a fekete~ mellett – sehol máshol, csak az arkádiai Cyllene hegyen – létezik fehér~ is,¹ valamint hogy nyáron gyönyörűn dalol, télen viszont alig csipog, sőt a nyári napéjegyenlőségkor el is némul.² A tél a hangja mellett még tollai színében is változást hoz: feketéből vörösesbarna lesz.³ Különösen ez utóbbi megfigyelés képezte szimbolikájának fontos elemét a középkorban. • A Bibliában nem szerepel a ~, és a középkori állatos szövegek sem említik gyakran. Isidorus, mint mindig, fantáziadús etimologizálásból indul ki, s eszerint harmonikusan modulált (*medula*) éneke vagy magányos repülése (*mera volans*) okán kapta nevét. Továbbá fekete színe érdemel még nála említést.⁴ A madár **magányosság**-ra való hajlama gyakori ismérve marad, dallamos éneke pedig közhelyszámba megy.⁵ Hugo de Folieto *Aviariuma* a madár fekete színe miatt állítja, hogy „azokat jelképezi, akiket a bűn fekete színe festett be”⁶ Ez a bűn pedig a test gyönyöreinek élő **paráznaság**, amelyre kellemes éneke serkenti a bűnösöket. Szt. Benedek legendájában csábítóként tűnik fel a ~: a remete arca előtt körözött, ám ő keresztet vetett, s erre eltűnt a madár. E legenda alapján a **kísértés**, a **paráznaság**, az **ördög** szimbóluma. Az ókori szerzőkre és Isidorusra is tekintettel a Cyllene hegyen fellelhető fehér~ szimbolikáját is pontosítja: a szemérmes tevékeny élet szimbóluma. A bestiáriumok is ezt az összefoglalót ismétlik szó szerint vagy ebből szemezgetnek.⁷ Na-

Rigók. CC

rancssárga csőrével és szemhéjával, arányos alkatával e fekete madár kifejezetten szép, így nem tudni, a középkorban Richard de Fournival szerelmi bestiáriuma miért nevezi a madarak közül a legcsúfabbnak. Viszont gyönyörű éneke miatt – bár évente csak két hónapig dalol – szívesen tartják kalitkában.⁸ E bestiárium illuminált kézírataiban kalitkába zárva jelenítik meg.⁹ Egyes bestiáriumok szerint a csúnya, de kellemes énekű madár csak kétszer énekel évente (mások szerint, mint Pierre de Beauvais részletes leírásában, áprilistól május végéig, megint mások szerint akár három hónapig). A rútnak tartott, ám szépen éneklő madárra vonatkozó erkölcsi magyarázat azt sugallja, hogy évente legalább kétszer meg kell bánni bűneinket, továbbá nem a test csúfságára, hanem a lélek harmonikus szépségére kell figyelniük, amit a madár dala jelez.¹⁰ A szépséges éneke a **bűnbánat** szimbóluma. Ikonográfiája a középkorban a fenti szimbólumokra épít: különösebb jellegzetességektől mentesen, fekete madarat ábrázolnak,¹¹ de díszítőelemként is feltűnik a színes madarak között a kódexek lapjain. • Az újkori ~ továbbra is – pliniusi olvasatban – nyáron dalol, télen alig csipog. Ehhez kapcsolódóan született szimbolikus

értelmezések azonban ritkák és esetlegesek: lehet pl. a haldokló bűnös ember jelképe, aki hiáavaló, hiú örömök közt töltve ifjúságát, az öregkor telén nem találja nyelvét, nincs ereje se szólni, se megbánni vétkeit. De fordítva is értelmezhető, mert a **bűnbánatot** is jelképezheti,¹² s szimbolikáját illetően ennél többet nem igen jelentett. • Miskolczi Gáspár állathistóriájában a klasszikus szerzőktől vett olvasatban a fekete- és sárga- mellett megemlíti a költöző barna~t, aki a madár **magányosságra** hajlamos életvitelére aszociálva „méltán ábrázolója lehet a Remete módra élő és magános életet szerető embereknek, aki mindazonáltal alattomban csak eljár”. Kellems énekéről is tudvalevő, hogy „télben osztán rekedezni, végre meg pedig meg is szokott némúlni”.¹³ • A sárga- és a fekete~ elterjedési területén a legismertebb énekesmadarak közé tartozik. Dallamuk, énekük, felépítésük, színük eltér ugyan, de ez nem befolyásolja közkedveltségüket. Irodalmi szövegekben nemritkán vidám, oldott hangulat közvetítői, mint pl. Gyulai Pál és Reviczky Gyula versében a rímelés segítségével. Gyulainál a „Piroslik a cseresznye a / Fán, / Ilyen piros még soh' se' volt / Tán. / Rigó füttye üdvözli is / Már, / Rája szegény olyan régen / Vár.” Reviczky *Erdei hal* c. versében így szól: „Itt vagyok már, itt vagyok! / Sárga rigó, jó napot!” Vajda János *Nyári les* c. versében az énekét örökíti meg, s ezt teszi Tóth Árpád is az *Áprilisi capricció*ban: „Víg torku rigó most bujva elül.” „Rigó fuvoláz; rája tíz / Zugból is felcsivog a csíz.” • A magyar nyelv ~ként tart számon kétféle, fekete, ill. sárga tollú énekesmadarat, akiket a színük alapján különböztet meg, habár ornitológiai szempontból nem egy fajhoz tartoznak. A ~ a keresztény szimbolikában a **kísértést** jelképezi a fekete~, szimbólumához a színe miatt külön negatív konnotáció is kapcsolódik. A magyar tárgyalkotó népművészetben megjelenő madármotívumok esetében sokszor nem könnyű azonosítani, hogy ponto-

san melyik madárfajt ábrázolják, gyakran a helyi megnevezés is csak madárként, általánosan jelöli a motívumot. Ezzel a madarakhoz általánosan kapcsolódó jelentések kerülhetnek előtérbe, mint pl. a szabadság vagy a szerelem. ~ként azonosítható motívum jelenik meg a cserépedényeken, tányérok, vizes- és borosedényeken az északi és a déli megyék fazekasközpontjaiban. Többnyire párban találkozhatunk velük a keresztzemes hímzéseken, míg faragványokon ritkábban fordul elő ez a motívum. A népdalok szövegében, azonban már pontosan megtalálható a ~ – habár bizonyos esetekben a színre vonatkozó megkülönböztetés elmarad. A sárga~ a természeti kezdőképekben jelenik meg legtöbbször: „Sárgarigó rezegetti a tollát, Ez a kislány sajnálja a babáját. / Úgy sajnálja, majd meghasad a szíve, Három hete nem beszélhetett vele.”¹⁴ A szerelmi dalok mellett a legényvirtushoz kötődően is találkozhatunk ezzel a kis énekesmadárral: „Sárgarigó, darázs-fészek, Nem leszek én mindig részeg, / Maj' megtudják a pusztában, Ki a legény a csárdában.”¹⁵ Egy másik változatban: „Sárgarigó, darázs-fészek, Nem is legény, ki nem részeg, / Dráva, Száva, Duna, Tisza, Huncut aki ki nem issza.”¹⁶ A gyermekfolklórban mondókákban, nyelvtörökben, kiszámolóokban jelennek meg a ~k. Hangutánzó mondóka pl. a következő: „Hahó, füttyül a rigó!, Ó tilijó, mi jó, Érik a dió!, Icsó, köll dió?, De még nem jó! Cipó, dió, de jó!”¹⁷ A magyar abc egyik legnehezebb betűjét gyakoroltatja a következő nyelvtörő: „Répa, retek, mogyoró, korán reggel ritkán rikkant a rigó.” A fogócska, bújócska játékoknál szükséges kiszámoló mondókák között is találunk példát a ~ említésére. „Egyedem-begyedem keszkenőbe, Mikor mentem az erdőbe, Füttyült a rigó, Te vagy a fogó!”¹⁸ Fiúk és lányok által közösen játszott körjáték szövege is említi a ~t: „Ettyem-pettyem, pitymálára, Szól a rigó rikottára, Cérnára, cinegére, Cucc ki a mezőre! Hess, hess kismadárka,

Szállj a rózsafára, Ingó-bingó rózsza, Te vagy a fogócska!”¹⁹ A túlzott büszke viselkedést a hagyományos paraszti közösségekben sokszor nem nézték jó szemmel, amit csúfoló versek formájában ki is fejeztek. „Sárgarigó, köménymag, Jaj, de kevély legény vagy. Vékony cérna, kendermag, Jaj, de kevély leány vagy. Fakó szekér, kenderhám, Mind a kettő rossz szerszám.”²⁰ • A magyarországi művészetben a ~ ritkán hordoz szimbolikus értelmet. Csontváry Kosztka Tivadar *Önarckép rigóval* című képén (1913) a ~ a **természetet, a földközelséget** jelképezi.²¹

Róka. Raff, *Természet história*

- 1 ARIST. *Hist. an.* 617a 12; PLIN. *NH* 10. 87; AIL. *NA* 5. 27.
- 2 PLIN. *NH* 10. 80, 88.
- 3 Uo., 10. 80; AIL. *NA* 12. 28.
- 4 *Etym.* 12, 7, 69.
- 5 *Ashmole 1511*, 865.
- 6 Hugo Folieto, XLVIII.
- 7 *Ashmole 1511*, 951.
- 8 RdF. 384.
- 9 Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 308, f. 92v.
- 10 PdB vers. LXIX; BV X.
- 11 Grootseminarie Brugge, Ms. 89/54, f. 7; Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 95r.
- 12 PICIN. 126.
- 13 MISKOLCZI 1702, 461–462.
- 14 *OLSVAI szerk.* 1987, 675.
- 15 Uo., 404.
- 16 *A magyarság néprajza III.*, Bp., 1943, 57.
- 17 GÁGYOR 2002, 152.
- 18 Uo. 151.
- 19 Uo. 150.
- 20 Uo. 151.
- 21 *MÉ* 1994/1–2, 158–160.

RÓKA

(alópéx, volpes/vulpes)

Jelentései: **álnokság, ravaszság, okosság, ördög, eretnokség, színlelés, óvatosság, leleményesség, fondorlat**

Erdők, ligetek ragadozója, de emberi települések környékén is szívesen tanyázik. Óvatos, ravasz állat, mindenféle kisebb állat a táplá-

léka, de mivel kedveli a gyümölcsöt, a szőlőskertekben is kárt okoz. Bundájának színárnyalatai különböztetik meg őket, de a vörös a legismertebb. • A ~ **álnoksága és ravasz-sága** közmondásos volt az ókorban is,¹ az ilyen karakterű emberekre ugyancsak alkalmazták a „ravasz róka” jellemzést.² A görögöknél széles körben a Kr. e. 5. sz.-tól szerepel gyakran elsősorban a komédiarodalmában. A mitológiában ritkán említik,³ ellenben a görög meseirodalomban az állatok között az élen áll: hol ő szedi rá a másikat,⁴ hol azok őt.⁵ Ailianosz részletesen leírja a ~ **okosságát** és zsákmányszerzési módjait.⁶ Az ókori tanmesékben játszott szerepe a későbbi korok számára is rengeteg értelmezési lehetőséggel és erkölcsi tanulsággal szolgált. A ~nak kultikus jelentése a rómaiak körében volt: a gabonaistennő, Ceres ünnepén (Cerealia, április 19.) az állat farkához égő fáklyát kötöttek, és így üzték el,⁷ hogy vigye magával a gabona pusztulását okozó lángot. • A Bibliában gyakran előfordul, büntetést és fenyegetést egyaránt jelképezhet. Sámson égő csóvát maga után húzó ~kal égettette fel a filiszteusok földjeit (Bír 15,4–5). A virágzó szőlőskertet elpusztító ~k Izrael ellenségei: „Fogjátok meg a rókákat s a rókafiatokat, mert feldúlják a szőlőt” (Én 2,15); Ezékiel a romlást hozó hamis prófétákat hasonlítja a ~khoz (Ez 13,4), Krisztus pedig Heródest (Lk

13,32). • A középkori ~értelmezések sora a *Physiologus*sal kezdődik, amelyben a ~ keresztény alapokon válik a **ravaszság** és az **álnokság** szimbólumává. A *Physilogus* a madarak könnyebb elkapása okán magát halottnak tettető ~ történetét használja fel, hogy az állatot az **ördög**gel, a sátánnal azonosítsa.⁸ Isidorus a történethez hozzáteszi, hogy a ~ sosem egyenes vonalban fut, hanem cikcakkban,⁹ ami szintén az egyenes utat kerülő álnokság jellemzője. E két lényegi történet alapján alkották meg a bestiáriumok is a maguk ~képét, eltérő retorikai fogásokkal ékítve az állat szimbolikáját.¹⁰ Ezek szerint a ~ nemcsak maga az ördög, de az **eretnokség** is, amely az óvatlan hívőt fenyegeti. Guillaume Le Clerc Isteni bestiáriuma a *Róka-regényt* is felidéz, amikor a testi vágyak vonzásában élők számára lefesti, hogyan végzi a test és a lélek a halálukat jelentő Renart, a róka, azaz az ördög szájában.¹¹ Azt is olvashatjuk, hogy a ~ azért fut ferdén, mert az égi dolgokat jelző jobb lábai rövidebbek, mint a földi dolgokat szimbolizáló bal.¹² Dante *Isteni színjáték*ában az Egyház szekerét megtámadó ~ az **eretnokség** jelképe.¹³ A középkori ikonográfiában az **eretnokség** jelképe a →libáknak, →tyúkoknak, madaraknak prédikáló szerzetesi csuhába öltözött ~. Ez az ábr. nemcsak a *Róka-regény* egyes kéziratos verzióit illusztrálja, de hóráskönyvekben is gyakori elem; egy 15. sz. bonni süteményforma is fennmaradt, amelyen a ~ csuklyájából libák kandikálnak ki.¹⁴ Gyakori késő középkori gótikus kódexdíszítő zoelem lett, különösen attól kezdve, hogy elterjedt a ravasz ~ figuráját középpontba állító állatmese-ciklus, a *Róka-regény* (pl. a flamand Nivardus műve a 12. sz.-ból: *Reinaert de Vos*; francia: *Roman de Renart*; német: *Reineke Fuchs*). A középkori ábrázolási hagyomány a bestiáriumokban kizárólag a *Physiologus* óta ismételtgetett történetet vizualizálja.¹⁵ A ~ a lapszéli díszítések között mint a leggyakoribb aiszóposzi mesealak gyakran szerepel, vala-

mint a vadászatról szóló könyvekben és ábr.-okon szintén rendszeresen feltűnik. • A ~ újkori képe és szimbolikája egyes elemeinek hangsúlyozása a korszak változásainak is tükrö. Ripánál a csalárd **leleménységet** jelzi a ~, ill. a ~bőrbe bújt nőalak¹⁶; a bírák megvesztegethetőségének is egyik attribútuma, hiszen ravaszság kell ahhoz, hogy mások pénzét kicsalják.¹⁷ A katolikus vallás ábrázolását a 16–17. sz. fordulóján Ripa szintén kis ~kkal mint attribútummal képzelte el, akik az egyházat szimbolizáló ifjú lába alatt az **eretnekeket** jelképezik, akiket „a mi hitünk végül legyőz, meggyőz vagy eltapos”¹⁸ A **fondorlat** szimbolikus ábrázolása sem képzelhető el a ~ nélkül,¹⁹ de minden szimbolika a ravaszságára épít. Picinelli szimbolikus világa a hanyatt fekvő, magát halottnak tettető ~ és a madarak köré kész szimbolika-rendszert épített. Így lett a ~ a csalárdság mellett a **színlelés** és az álszentség szimbóluma is. Ugyanez a történet a zsákmánnyá váló madarak szempontjából az óvatlanokat romlásba taszító világi élvezetek csalóka mivoltára emlékeztet.²⁰ A ~ **óvatosságát** és **okosságát** tanúsítja egy ókori történet fellevenítése: a ~ aszerint kel át (vagy nem) a befagyott folyón, hogy a fülét a jégre szorítva hallja (vagy sem) a víz mozgásának zaját. A *Fide et diffide* (Gyanakodva bizakodj) mottó – amelyet Joachim Camerarius is alkalmazott emblémáján²¹ – jól érzékelteti a jégen óvatosan mozgó állat elmésségét. A ~ról szóló aiszóposzi mesék különféle olvasatai is a ~ szimbolikájának bizonyos elemeit gazdagították.²² A ~ ikonográfiája pl. a Fortuna kereke-motívumhoz kapcsolódva a ravaszság és igazságtalanság dominanciáját jelképezi A. Dürer fametszetén (1515 k.). • Miskolczi Gáspár szerint három bűnt szimbolizál, mert „ravasz, kegyetlen és nagy ételű”. A **ravaszságát** bizonyítandó, felsorolja az antik tanmesékből már ismert zsákmányszerzési módjait. Ezzel további bűnöket is tulajdonít neki: „a Róka az ő nagy ártalmas ravaszsa-

gára nézve, akárminek sem lehet világosabb kiábrázolója, mint az ördögnek és annak tagjainak, az üldöző Kegyetleneknek, az Eretnekeknek, a Hipokritáknak és az uzorás Fösvény Gazdagoknak.” A középkori hagyomány alapján különösen az **eretnek**jelentést hangsúlyozza: „A Tudósok a’ Róka-fiakon sok helyeken értik az Eretnekeket, a’kik az istennek szólejét az Anyaszentegyházat kegyetlenül szokták pusztítani. [...] tsak a’ Róka-fiak, ezokáért: mert az Isten Anyaszentegyházának nyilván való ártalmas ellenségi soha annyit önéki nem ártottak, (: a’ vérszopó Tyrannusok, kik által sok ezernyi ezer Hiveknek vérek ki-ontatott:) mint az alattomban való színes mézes beszédű, de azonban mérges tudományú eretnek Tanítók.”²³ Bod Péter bibliai lexikonjában: „Vétetik a’ hamis Profétáért, és az Eklésiának akármelley csalárd ellenségiért.”²⁴ A tudatlanokat (→ludakat, →tyúkokat) félrevezető ~, azaz a ~ képeben megjelenő **eretnek** prédikáció motívumának magyarországi elterjedtségét bizonyítja a *Vad-Kert* egy mondata, miszerint: „Tudva vagyon ama’ jeles tanító tréfa beszéd, a’ hozzá gyülekezett tyúkok és ludak előtt prédikáló Róka felől.”²⁵ • A ~ a magyarság meséinek is gyakori szereplője, szépirodalmi alkotásokban is gyakran előfordul. Általában a (korral járó) ravaszság, ügyeskedés jelképe. Arany János *Toldijában* Toldi György jellemére utal a „rókalelkű” jelző. Vajda János *Búcsú a naptól* c. versében egyéni, új értelmezést ad a róka és a sajt meséjének: „Szép a leány; a szűznek csókja / Édes lehet kimondhatatlan. / De savanyu fűrt, ha a róka / Szegény és módja nincsen abban.” A *Róka-regények* kései magyar változata Móra Ferenc meseregénye, a *Csilicsali Csallavári Csallavér* (1912). • A ~ a legtöbb mesében, közmondásban a **ravaszság**, az **okosság** szimbóluma, aki csak a saját érdekét nézi. Megjelenhet a mesében segítő állatként is, de ebben az esetben is ellenszolgáltatásért cserébe vállalja a segítséget, és hízélgéssel,

Magát halottnak tettető róka. CC

meggyőzéssel éri el a célját. Ezzel kapcsolatban mondták régen, hogy „sokszor véghezviszi a róka, amit az oroszán nem tudott”²⁶ „Vén róká”-nak nevezték azt, aki nemcsak okos, de nagyon sok mindent megtapasztalt, megélt, ezért nem lehet egykönnyen megteveszteni. Innen a közmondás: „nehéz a vén rókát meglőni.”²⁷ Ugyanakkor „nincs olyan agg róka, kinek a bőre csávába nem kerülne”²⁸ ~hájjal megkentnek mondták a nagyon ravasz embert.²⁹ Senki nem fájlalja az ellensége elvesztését, ahogyan „a róka halálát egy tyúk sem gyászolja”. A ~ a rosszulléttel kapcsolatban is gyakran megjelenik. Ha valaki hány, akkor „rókát nyúz” vagy „rókabórt tereget”³⁰ Egy régies, ritka közmondás szerint, ha valaki képtelenséget hisz el, azt mondták: „hol láttad, hogy a róka szántson?”³¹ A Nyírségben ~nak nevezték a rézgombot. Heves megyében, ha megperzselődött a ruha, azt mondták, hogy „rókát fogott”. Több helyen (pl. Udvarhelyen és Háromszék megyében) ~gombának nevezték a sárga vagy éti vargányát.³² Karancskeszi hiedelemvilágának feldolgozásában a ~t mint a gyógyítás eszközt említik. A szemmel verés (rosszakarát) által bekövetkezett

hasmenéstől szenvedő beteget gyógyították száraz ~fejjel.³³ ~farkú kölesnek nevezték a vöröskölest vagy olasz kölest, amely kivesszőben lévő gabonaféle. Kalocsán gyűjtötték egy kendős játékot, amelynek címe: „róka, róka köztetek”.³⁴ Hasonló játék a „sánta róka”, Bereg, ill. Zala megyéből. Mindkettő lényege, hogy a kör közepén áll egy „róka”, akit a többiek énekekkel próbálnak kicsalni. Amikor sikerül, a „róka” próbál minél több embert elkapni, akik szintén „rókák” lesznek és belépnek vele a körbe.³⁵ A ~ mint motívum nemcsak a folklórban, hanem a táncantropológiában is ismert. Országosan elterjedt a ~tánc, amely az adományozáshoz kapcsolódott, és az alföldi településeken a roma lakosság körében elterjedt férfi szólótánc. Fennmaradását nagyban szolgálta, hogy koldulás-kéregetés alkalmával a cigány gyerekek ellenszolgáltatásként járták az állatutánzó mozdulatokat az adakozó előtt.³⁶

• A magyarországi művészetben a ~ lehet **ördög**, gonosz, csábítás, **ravaszság**.³⁷ A ~farkok az alakoskodók, álszentek szimbóluma. A zólyomi (Zvolen, Szlovákia) gótikus paplak vadászatot, ill. a vadászok kigúnyolását ábrázoló falképsorozatán (15. sz. 2. fele) szerzetesi csuhába öltözött prédikáló ~ volt látható, amint egy négy libából álló énekkart vezényel.³⁸ A lazán kapcsolódó képsorozat e negyedik eleme egyértelműen az ostoba híveket félrevezető **eretneket** szimbolizáló középkori ikonográfiai téma átvétele. Az antik tanmesék ismertségét bizonyítja *A róka és a gólya* c. aiszóposzi mesét ábrázoló falkép a besztercebányai (Banská Bystrica, Szlovákia) Thurzó-ház falképei között a 15. sz.-ból.³⁹ Díszítőelemként a ~ megjelenik a honfoglalás kori díszítőművészetben, pl. a bodrogszerdahelyi (Streda nad Bodrogom, Szlovákia) temetőlelet veretes tarsolyán.⁴⁰

- 1 AR. Pax 1067, 1189; Cic. *Off.* 1. 41; Hor. *Sat.* 2. 3. 186.
- 2 THEOK. *Id.* 5. 112.
- 3 APOLLOD. *Bibl.* 2. 8. 4.
- 4 AISOP. 9, 83, 126, 269.
- 5 Uo., 27, 98, 128, 135, 154, 252, 287, 335.
- 6 AIL. NA 4. 39; 6. 24; 13. 11.
- 7 Ov. *Fast.* 4, 681
- 8 *Phys.* 15.
- 9 *Etym.* 12, 2, 29.
- 10 *Bodley* 764, 65; *BM* VII; Gerv. 655–684; *BV* XXXIX.
- 11 Guill. Clerc. 1307–1374.
- 12 *BV* XXXIX.
- 13 DANTE, *Isteni színjáték, Purgatórium*, XXXII, 118.
- 14 *Roman de Renart*: London, British Library, Royal Ms. 10 E. iv, f. 49v; a Maastrichti Hóráskönyv: London, British Library, Stowe Ms. 17, f. 84r.
- 15 Hága, Museum Meermanno, MMW, 10 B 25, f. 13v; Párizs, BnF, fr. 1444b, f. 246v; BnF, lat. 14429, f. 110r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Ashmole 1511, f. 23r; Bodleian Library, Ms. Bodley 533, f. 7v; London, British Library, Sloane Ms. 278, f. 53r.
- 16 Pier. Valer. 167–168; *RIPA* 1618, 40.
- 17 *RIPA* 1618, 111.
- 18 Uo., 178.
- 19 Uo., 263.
- 20 *PICIN.* 203–204.
- 21 *CAMER.* II, 55.
- 22 *PICIN.* 204–205.
- 23 MISKOLCZI 1702, 155–164.
- 24 *BOD* 1746, 234.
- 25 MISKOLCZI 1702, 157.
- 26 SZEMERKÉNYI 2009, 1191.
- 27 UJVÁRY 2001, 485–486.
- 28 SZEMERKÉNYI 2009, 1190.
- 29 Uo. 1192.
- 30 O. NAGY 1985, 579.
- 31 SZEMERKÉNYI 2009, 1188–1189.
- 32 SZINNYEI 2003, 1872.
- 33 FEJŐS 1985, 211.
- 34 LÁZÁR 2005, 129.
- 35 Uo., 135.
- 36 KRÚDY 1971.
- 37 *LCI* 2 63–65; SEIBERT 1986, 270–271; DÁVID 2002, 196; DITTRICH 2004, 166–172; *MAMŰL* X, 2010, 117.
- 38 *MÉ* 1975/2, 112.
- 39 *MÉ* 1966/1, 1–10.
- 40 BOLLÓK 2015, 344.

S

SAKÁL

Jelentései: **Anubisz, kegyetlenség, pusztítás, pusztaság, gyász (üvöltése)**

A kutyafélékkel rokon, Ázsiában, Afrikában, Európa délkeleti részén (sőt nálunk is) élő, kisebb vadakkal táplálkozó, de inkább dög- és mindenevő ragadozó. Csoportosan is vadászik. Estefelé hangos, sírásra emlékeztető vonyítással hívják egymást. • Az ókori egyiptomi vallásban **Anubisz**t, az alvilág oltalmazóját és a halottakat az alvilágba vezető istent, az elhunyt túlvilági bíróját fekvő ~ vagy vadkutya, ill. ~- vagy kutyafejjel ábrázolták.¹ A ~ az ókori görög és római irodalomban, mitológiában és természetrajzokban jószereivel nem fordul elő. Oppianosz vélelme szerint „a farkasok gyakran párosodnak a vérszomjas párducokkal, és ebből származnak a sakálok erős törzsei. A kétféle szint együtt viselik, az anyáét a bőrükön, az apáét a pofájukon”.² Ailianosz bizonyára Arisztotelészre³ utalt, megállapítva, hogy ~ „az emberrel legbarátságosabban viselkedő állat. Amikor véletlenül összetalálkozik vele, kitér az útjából, azt a benyomást keltve, mintha tiszteletből tenné, de ha egy embert megtámad egy másik vadállat, a védelmére kel.”⁴ Ennél több információt nem kapunk, és a ~ formájából és viselkedéséből következő szimbolikára vonatkozó forrásokat sem találunk. • A ~ a Bibliában viszont meglehetősen gyakran, az ítélettel kapcsolatos próféciaikban, panaszokban kerül előtérbe, a **pusztítás**ra utalva: „Hiénák üvöltöznek kastélyaikban, gyönyörű palotáikban sakálok, mert ha-

mar eljön az ideje, nem késnek napjai” (Ézs 13,22); „Romhalmazzá teszem Jeruzsálemet, sakálok tanyájává, Júda városait meg lakatlan sivataggá” (Jer 9,10). Jeremiás könyvében a „sakálok tanyája” a kopár, az Úr büntetésének következtében elpusztított, kopár puszt-

Sakál. Raff, *Természet história*

tává változtatott területre vonatkozik (Jer 9,10), ahogy a Jer 10,22 esetében is: „Nagy zúgás kél észak földje felől, hogy pusztasággá tegye Júda városait, sakálok tanyájává” (és Jer 49,33; 51,37, továbbá hasonlóképpen Iz 13,22; Malak 1,3; Sir 5,18). Az ember számára fenyegető **pusztaság** állata: „amikor megvertél a sakálok földjén, amikor elborítottál a halál sötétségével” (Zsolt 44,20). A ~ üvöltése a **gyász**, a csillapíthatatlan fájdalom kifejezője is lehet: „...gyászba öltözöm és jajgatok, mezítláb járok és ruhátlanul, üvöltözök, mint a sakálok” (Mik 1,8); sorsüldözöttekre, kitaszítottakra is vonatkozhat: „A sakáloknak lettem testvérévé” (Jób 30,29). A messiási korban még a ~ok is dicsőítik Istent: „Még a mezei vadak is dicsőíteni fog-

nak engem, a sakálok és a struccok is, mert vizet fakasztok a pusztában és folyókat a sivatagban, hogy inni adjak választott népemnek” (Ézs 43,20). • Annak ellenére, hogy a Bibliában viszonylag gyakran szerepel a ~, az európai középkor állatszimbolikája nem integrálta, semmilyen erénnyel vagy bűnnel nem azonosította. • Az újkorban sincs nyoma az állatok között ezzel az elnevezéssel. Ennek oka az is lehet, hogy maga a „sakál” elnevezés viszonylag újkeletű (Magyarországon is a 18–19. sz. fordulójától használatos), így korábban más kisebb testű ragadozókat (pl. nádi- vagy rétifarkast, →kutyákat) azonosíthattak vele. A reneszánsz kori érdeklődés az egyiptomi hieroglifák iránt és a 15. sz. elején felfedezett Hórapollón hieroglifa magyarázata az emblémáskönyvek egyik fontos eszmei háttérét képezte. Mindazonáltal a 16. sz.-i kiadásokban és a hieroglifák korabeli értelmezésének hosszú évszázadokig európai hírnévvel rendelkező ismerője, Pierio Valeriano leírásában is kutyáról, kutyaféle állatról van szó **Anubisz** kapcsán is.⁵ • Viszonylag kevés negatív szimbólum kapcsolható e ragadozóhoz, mégis kevés rosszabb hírű állat van, mint a ~. Dögevő, falkában vadászik, **kegyetlen**, ezek a jellemvonások köszönnek vissza legtöbbször a róla szóló versekben is: Madách Imre *Pusztai temetés* c. versében így fogalmaz: „Halottkisérő sompolygó sakál, / Sirásodtól a pusztá mit rezeg?”. Tóth Árpád *Takaródó* c. versében az élet kegyetlenségeit szimbolizálja: „És vergődtem, vitézül, / Hiénák, sakálok között, / Megtanultam, hogy bírni, marni kell / Mikor megütközök.” Karinthy Frigyes *Az ige így született...* c. versében a ~ viselkedése egyenesen az élet rendje: „A Bozót Törvényét jól ismerem én / Kutyával ugatok, üvöltök a sakállal”. • A ~l kapcsolatos néprajzi emlékek szólásokban, közmondásokban maradtak fenn. A ~t a fűlsértő hangon üvöltő emberrel hasonlítják össze: „ordít, mint a sakál”.⁶ A ~ helyett mondhatták a „féreg” szót is, utalva az állat

népi elnevezésére: „ordít / sivít, mint a fába szorult féreg”,⁷ vagyis mint a csapdába szorult toportyánféreg. Ugyanezzel a névvel illethették ugyanakkor a (nádi) →farkast, ill. a →medvét is.⁸

- 1 PLUT. *De Is. et Os.* 14, 356f; DIOD. *Sic.* I, 87, 2.
- 2 OPPIANOSZ, *A vadászatról*, 3, 336–339, kézirat, ford. DOMÁNY Judit.
- 3 ARIST. *Hist. an.* 630a 9.
- 4 AIL. *NA* 1. 7.
- 5 Pier. *Valer.* 65–66.
- 6 O. NAGY 2010, 588.
- 7 MARGALITS 1897, 211.
- 8 KRIZA 1940, 35.

SÁRKÁNY

(*drakón, draco*)

Jelentése: **örködés, éberség, éleslátás, kapzsiság, ördög, gonosz, sátán, kevélység, sötétség, örökkévalóság (saját farkába harapva), tollforgatók védelmezője, a török, Szt. Mihály attribútuma, Szt. György attribútuma, Antiochiai Szt. Margit attribútuma, méreg**

A →kígyó és más állatok vegyítéséből létrejött fantáziaalkotta lény többféle alakot öltött, ritkán jó, többnyire gonosz tulajdonságokkal felruházva. A különféle korok és kultúrák művelt és népi tudatában megjelenő ~ szimbolikájáról a leírások alapján rendkívül gazdag és változatos képet alkothatunk, bár tulajdonságai a kígyóéval keverednek. A modern zoológia „draco” névvel az agámafélék családját illeti, amelybe a Délkelet-Ázsia erdőiben élő kis →gyíkok tartoznak. • Az első sorban a keleti kultúrákból és a népmesékből ismert, sokféle változatban elképzelt ~ a görög-római ókorban nem létezett. Az ókorban a gör. *drakón*/lat. *draco* név a nagy testű kígyóknak, különösen az óriáskígyóknak (*Pythnidae*) volt az általános megnevezése, de mindenfajta megkülönböztetés nélkül

használták általában a kígyó (*serpens, anguis*) elnevezésére is. Egy antik történet szerint¹ létezett még az →elefántot is megölni képes kígyó, amely bizonyára óriáskígyó lehetett: ehhez később számtalan leírásváltozat csatlakozott,² s különösen a középkori bestiáriumok hivatkoztak előszeretettel az elefánt és a ~ mindkettőjük számára végzetes harcára. A ~t és a kígyót rendre felcserélték a különféle szövegek, így nem feltétlenül egyértelmű beazonosításuk. A görög mitológiában a félelmetes ~ **örködéssel** volt megbízva: Héraklész tizenegyedik próbája volt a Heszperiszek aranyalmáinak megszerzése, amelyeket Ladón ~ őrzött, akit megölt a hős. Európé öccse, Kadmosz is megölte a forrást vigyázó ~t (vagy kígyót) egy lándzsával,³ ami **Szt. György** középkori történetének előképe. Az állatmesékben szereplő ~ is az óriáskígyó egyik válfaja lehetett, pl. Phaedrus *A róka és a sárkánykígyó* c. meséjében,⁴ ahol a ~ a **kapzsiság** bűnét testesíti meg, amikor a Jupiter által rábízott kincs felett örködik: itt a mitológiai **örködé**s motívuma terjed át a negatív erkölcsiségre, amikor az őrzés túlzásba csap át. • A keresztény ikonográfiában a gonosz erők, az **ördög** jelképe a szárnyal, hátán tüskékkel, óriási hüllőként ábrázolt, tüzet okádó mitikus lény, akinek bibliai jelentése is szorosan összefügg a kígyóéval: „a kígyó magvából vipera támad, annak meg szárnyas sárkány lesz az ivadéka” (Iz 14,29). A →leviatánnal kapcsán is említést nyer: „az Úr meglátogatja kemény, nagy és erős kardjával a leviatánt, a gyors kígyót, a leviatánt, a tekerdő kígyót, és megöli a tengeri sárkányt” (Iz 27,1). De a **gonoszt** szimbolizáló →oroszlánnal is együtt szerepelhet: „Oroszlánok és kígyók között lépdelsz, oroszlánkölyköt és sárkányt tiporsz el” (Zsolt 91,13). Isten ellensége: „Hatalmaddal a tengert megnyitottad, a vizekben összeűztad a sárkányok fejét” (Zsolt 74,13). A bűnbeesés és Mózes érc-kígyójának ábrázolásakor a kígyó és a Jóbót elnyelő →bálna/cethal helyett is állhat tenge-

Sárkányok az életfa két oldalán. Sopron, Szent Jakab-kápolna. Fotó: Tüskés Anna, 2011

ri ~. A ~ megjelenítésének meghatározó forrása a Jel 12,3–9: „nagy vörös sárkány, hét feje volt és tíz szarva... Levetették a nagy sárkányt, az ősi kígyót, aki maga az ördög, a sátán”. • A *Physiologus* a ~t a →disznóhoz hasonló ichneumon, a →szarvas, a →párduc és a →galamb ellenségének tartotta. A ~ középkori képe is rendre a kígyóéval keveredett, akár a Szentírásban, akár az azt értelmező egyházi és egyéb világi szövegekben. Isidorus a kígyók között tárgyalja a ~t (*draco*), aki „valamennyi kígyó, sőt a földön élő állatok között is a legnagyobb”. Leírása szerint taréja van, kicsi, keskeny a szája és nem is fogaival árt, hanem erős farkával. Nem mérgező, áldozatát körbefogva megfojtja, ahogy a nagy testű elefánttal is teszi az Etiópiában és Indiában honos állat.⁵ A mai képzeletben élő, orrlukából tüzet okádó, (gyakran) denevérszárnyal, karmokkal, erős farokrészsel és kígyónyelvet öltögetve ábrázolt ~ előképe a középkori leírásokból eredeztethető. A korai keresztény értelmezésekben a földön és vízben is élő ~ több formát ölthetett (leviatán, →krokodil, bálna/cethal), a világi szövegekben is hasonló szemantikai változatosság figyelhető meg, s a **sátánt** jelképezte. Ereje nem a harapásában van, hanem erős farkcsapásában, valamint abban, hogy halálra szorítja ellenfelét. Hozzá csak az ördög hasonlítható, aki az ostobák előtt angyali fényben tűnik fel, hamis ígéretekkel kecsegtetve őket. Taréját koronaként hordja, „mert a ke-

vélység királya”, és hazugsággal fojtja meg, aki hisz neki.⁶ A Szentháromságot megtestesítő peridexion (‘minden irányban segítő’) fán élő galambok/igaz hívók fölött a fától félő ~nak (az **ördögnek**) nincs hatalma.⁷ A *Physiologus*⁸ (és verziói) nyomán, a bestiáriumokban⁹ a párduccal szemben is sátáni alakot ölt, lévén az egyetlen állat, akit nem vonz a párduc (Krisztus szavainak) illata, sőt a föld mélyébe menekül előle. A középkori keresztény felfogásban mindenesetre „jó” sárkány (az igen ritka, heraldikai ábr.-októl eltekintve) nem létezett. A középkorban a földön élő kígyók legnagyobbikának vélt ~kinézete, eltérő testjegyei (fejének száma, testalkata, szárnya, tüzes lehelete) alapján ikonográfiáját tekintve igen változatosan jelenítették meg: két vagy négy lábbal, gyakran szárnyakkal, hangsúlyozottan erős farokkal.¹⁰ Gyakran ábrázolták elefánttal harc közben¹¹; a peridexion fa közelében leselkedő¹² vagy a párduc illata elől menekülő ~¹³ szintén jellemző illusztráció. • Az újkori értelmezéseket illetően, a keresztény értelmezések továbbéltek, ugyanakkor az antik szövegekre is előszeretettel utaltak a reneszánsz kori szerzők. Gyakran a kígyók közé sorolva, annak egy fajtájaként tárgyalták a „mérhetetlenül nagy sárkányt, akiről azt mondják, mindig rosszat jelent, egyesek egyfajta krokodilnak gondolják, talán azért, mert testét mindig nagyobb-nak festik le, mint a kígyójét”.¹⁴ Mindenesetre az emberi faj tönkretételére született kegyetlen kígyóféle. A női szépség egyik zooattribútuma: nem lehet a szépségben bízni, amely a szenvedély és a féltékenység mérgeivel öl, akár a kegyetlen ~.¹⁵ Ereje folytán továbbra is az örökösödést is jelképezi.¹⁶ A Hesperidák kertjében betöltött őrző szerepe kap hangsúlyt az újkori értelmezésekben is¹⁷, hol pozitív, hol negatív megközelítéssel. Jó néhány nemesi család, pápa családi címerében is szerepelt, mint – az egyház feletti – **örökösödés, éberség, éleslátás**, valamint a **katonai bátorság** szimbóluma. Ebben az alakban je-

lenik meg pl. XIII. Gergely pápa Camillo Rusconi által 1715–1723 között készített, a római Szt. Péter-bazilikában látható síremlékén. Az újkorban az örökösödés jelképére való gyakori utaláson túl (és némi képzettársítással ehhez kapcsolódóan) a ~ határozottan pozitív szimbolikát kap, mint a **tollforgatók**, írók **védelmezője**.¹⁸ A túlzott örökösödése, az értékek védelmezése okán viszont – mint az ókorban – a **kapzsiság** bűnét társítják hozzá.¹⁹ Szent György és a ~ ábr.-a középkor- és újkori művészetekben is gyakori, mint a jó és a gonosz közötti harc jelképe. • Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* a ~t a kígyók között tárgyalja, jellemzését és jelképiségét elsősorban antik forrásokra és a krakkói ~legendára alapozva fejti ki. Úgy véli, „semmi egyébben-is nem különböznek a többi Kígyóktól, hanem csak a nagyságban”. A szárnyas ~t „nem természet szerint való”-nak nevezi, akik a „bűjös-bájjos, varásló boszorkányok”-hoz kötődnek, és az **ördög** megtestesülései.²⁰ Bod Péter biblialexikonjában a **Sátán** állata, aki „Jegyzi az Egyiptomi Királyt, és akármely hatalmaságot a melly az ördögnek szolgál”.²¹ • A ~ a 19–20. sz. irodalmában csak elvétve fordul elő. Vas Gereben *Garasos arisztokrácia* c. regényének egyik mellékszereplője Frau Rézi, a kétlábú „házi” ~, „melynek fogait az idő kimarta, hogy ne haraphasson velük”. • A Báthoriak címerén a saját farkába harapó ~ és ~fog emlékeztet egyik ősök győzelmére az Ecsedi-láp ~a felett. A ~szerű lények létezéséről való meggyőződést példázza a csökmői ~ 1770 körül született mondája. A ~ szó nyelvünkben ótörök eredetű, maga a lény többféle változatban az egész országban ismert.²² A nyugati eredetű elképzeléssel rokon az a típus, amely a ~ölő vitéz típusú mesék szerint²³ kútban lakik és csak leányokért cserébe ad vizet. Elterjedtebb a népmesékben, pl. *Virág Péter meséjében* az emberszerű változat: házban laknak, eszközöket használnak, emberi asszonyt választanak, emberek módjára bir-

kóznak. Az erdélyi, moldvai, bukovinai magyarság hiedelemmondáiban égitestfaló- vagy zivatardémonként jelenik meg. Ez a változat felelős a napfogyatkozásért, esőzésekhez kapcsolódó károkért. Olykor a garabonciáshoz kapcsolódhat, akinek lehet háttaslova vagy vele viaskodva okoz vihart. E változat szerint olyan kígyóból vagy harsából lesz a ~, akit hét évig senki se látott. Lyukakban, barlangokban vagy vizekben él, őrizhet kincset, veszedelmes az emberre és a jószágra nézve. A vizekből a felhőkbe száll, ahonnan nagy esőzésekkor lehullva újrameződi a körforgást.²⁴ Úgy mondják, a sűrű felhőkben látni a hosszú, fekete, lelógó farkát, amely a háztetőkhöz okoz kárt. Egy mondatípus az égből lehullott ~ teteméről szól, ezek szerint nagy testű, pikkelyes állat, amelynek elföldeléséhez a falu összes férfijának munkájára szükség van.²⁵ A fejek száma a mondák többségében egy, a mesékben lehet hét, tizenkét, huszonnég. ~kígyó ábrázolással találkozhatunk a csengersimai református templom festett mennyezetén, hétfejű ~nyal a krasznai (Crasna, Románia) templomban. Baranyában a pálinka tréfás elnevezése „sárkányteje”.²⁶ • Az **ördög**, a **sötétség**, az embert hatalmába kerítő **gonosz** szimbóluma a magyarországi művészetben.²⁷ A saját farkába harapó ~ (avagy kígyó), az uroborosz az **örökkévalóságot**, az örök körforgást és a folyamatos megújulást jelképezi. Szűz Mária mint az Apokalipszis Asszonya a hétfejű ~nyal Utolsó ítélet-ábr.-okon látható.²⁸ A tűz mint elem szimbólumaként is szerepel.²⁹ A ~t, aki az embert hatalmába kerítő **gonoszt** jelképezi, gyakran ábrázolták középkori templomokban (kapuzaton, oszlopfejezeteken): pl. oszlopfő ~párral a vértesszentkereszt apátság templomban (1200 k.); kapubéllet részlete és oszlopfő a jáki bencés apátság templomban (1230 k.); a holcmányi templom bélletes kapuzata (Hosman, Románia, 13. sz.); zárókő a pilisi kolostor kerengőjéből (13. sz. eleje);³⁰ a Mária karján ülő gyer-

Sárkány és elefánt harca. CC

mek Jézus a kereszt hosszú szárával leszúrja a ~t.³¹ Református templomok 18. sz.-i festett kazettás mennyezetének gyakori eleme: pl. Székelydálya (Daia, Románia, 1630); Kraszna (Crasna, Románia, 1736); Szilágyballa (Borla, Románia, 18. sz. 1. fele); Szilágylompért (Lompirt, Románia, 1778).³² A török mint ellenség ábr.-a is gyakran ~ formájában valósult meg: a **törököt** jelképező ~on győzedelmeskedik a magyar címet tartó Mária a gyermek Jézussal.³³ A törököt jelképező sokfejű ~on győzedelmeskedik a Habsburg császárt megjelenítő (koronás) oroszlán: ábr. pl. Verancsics Antal képmása (1570); a braszói csata allegóriája (Braşov, Románia, 1603/4); Melczer János tézislapja a kassai egyetemen (Košice, Szlovákia, 1665).³⁴ A törököt jelképező ~ küzd Velence oroszlánjával és a Habsburgok sasmadarával: ábr. pl. Martino Rota, *A lepantói csata allegóriája* (1572).³⁵ Gyakori a megjelenítése szent állat, attribútum, legenda vagy mítosz szereplőjeként. A ~nyal küzdő **Szt. György**: ábr. pl. freskó a jáki volt bencés apátság templom főszentélyében (1256) és a küküllőalmási református templomban (Alma, Románia, 14. sz. 2. fele); Kolozsvári Márton és György prágai Szt. György-szobra (1373); dombormű a pécsi székesegyházban (1350-es évek) és a szepesz-

Saját farkukba harapó sárkányok.
Gyulafehérvári, székesegyház, 13. sz.
Fotó: Tüskés Anna, 2013

szombati plébániatemplom Szt. György-oltárán (Spišska Sobota, Szlovákia, 1516-ig); szobor a pozsonyi érseki kertből (Bratislava, Szlovákia, 1660 k.); Stettner Sebestyén oltárképei (18. sz. közepe); a tapolca-diszeli Szentháromság-oszlop mellékfigurája.³⁶ A ~nyal küzdő Szt. György a török harcok segítő szentje a 17. sz.-ban: ábr. pl. freskó a győri bencés templomban.³⁷ A győri egyházmegyéből származó *Szent György megdicsőülése* (1770-es évek) c. festményen a keresztből lecsapó villám megöli a ~t.³⁸ **Szt. Mihály** arkangyal lándzsával ledöfi a ~t a nyalkai plébániatemplom szószékének koronáján (18. sz. eleje).³⁹ Mihály arkangyal és az angyalok harca a (hétfejű és tízszarvú) ~nyal az Utolsó ítélet (Jel. 12,1–16) ábrázolásain, szárnyas oltárokon: pl. a napba öltözött asszony és a ~ a székelkeresztúri templom freskóján (Cristuru Secuiesc, Románia, 15. sz.), a szentbenedeki Kornis-kastélyból származó oltáron (Mănăstirea, Románia, 1520 k.)⁴⁰, láposdebreci Szt. Arkangyalok-fatemplom falfestményén (Dobricul Lăpuşului, Románia, 1798–1800).⁴¹ A két ~ölő lovagszent, Mihály és György együtt jelennek meg az almakeréki oltár két merevszárnyán (Mălâncrav, Romá-

nia, 1450–1460).⁴² **Antiochiai Szt. Margit** attribútuma a ~, aki az ördög küldöttként rátámadt a börtönben: ábr. pl. Szt. Margit-főoltár Malompatakon (Mlynica, Szlovákia); freskó a keszthelyi ferences templomban; hervatói oltárszárny (Hervartov, Szlovákia, 1460–1470) egy szepeshelyi oltárszárnyképen (Spišská Kapitula, Szlovákia, 1490–1500); *Szent Katalin misztikus eljegyzése* (táblakép 1500 k.).⁴³ Perszeusz megszabadítja Andromédát a ~tól a témája a sárvári vár egykori női szárnya sarokszobájának mennyezetfreskójának (1657), valamint Fabricius János tézislapjának a nagyszombati egyetemen (Trnava, Szlovákia, 1663).⁴⁴ Remete Szt. Antal megkísértésének ábrázolásain ördögök és gyakran ~ szerepelnek, ábr. pl. a szepesbélei Szt. Antal-templom főoltára (Spišská Belá, Szlovákia, 1510-es évek).⁴⁵ A mérgezett víz, a **méreg** megtestesítője a ~, ami több szent legendájának képzőművészeti ábrázolásán megjelenik. Pl. Szt. Donatus a mérgezett vízü forrásához érve, megüti a tóból előtekerődző ~t, mire az elpusztul és a tó vize újból iható, valamint Szilveszter pápa ártalmatlanná teszi a naponta háromszáz embert megölő ~t; mindkettő ábr.-a a Magyar Anjou Legendarium miniatúráján.⁴⁶ Herkules legyőzi Ladónt, a százfejű, halhatatlan ~t, a Heszperiszek aranyalmáinak őrzőjét: freskó a péceli Ráday-kastély Herkules-szobájában.⁴⁷ Heraldikai elemként is rendkívül gyakori: a Lackfi család címerállata, ábr. pl. Lackfi Imre nádor pecsétje (1372–1375); Lackfi-címeres zárókő és Lackfi István sírköve a keszthelyi ferences templomban (1397 előtt).⁴⁸ Gyakori címerállat, pl. farkát saját nyaka köré tekerő ~ a Báthori család címerében, ábr. pl. a nyírbátori református templomban.⁴⁹ A nápolyi Anjou-házból származó I. Károly magyar király alapította a Szt. György-rendet, amely Közép-Európában a legkorábbi uralkodói alapítású világi lovagrend (1326); ábr.-a Szt. György-rend alapítóoklevelének pecsétjén (1326).⁵⁰ A farkát nyaka köré te-

Sárkány. Luxemburgi Zsigmond
Sárkány-rendjének rendjele, 1408 után.
München, Bayerisches Nationalmuseum

kerő, karikába hajló, heraldikailag balra forduló ~ az 1408-ban a Bosznia feletti győzelem alkalmából Zsigmond király és Borbála királyné alapított, s Európa-szerte gyorsan közsímmé vált Sárkány-rend (tk. Sárkány Társaság – Societas Draconistarum) jelvénye, amelynek címere egy önmagát feláldozó, keresztet köpenyben ábrázolt ~.⁵¹ A ~ díszítőelemként is gyakori: l. pl. a lábakat alkotó három lefutó ~ a szentmiklósi 12. sz.-i bronz keresztalazaton.⁵² Mázas cserépedények (pl. kancsó, tányér) és egyéb használati tárgyak (takácsszöttesek, hímezések, csipkék) díszítőeleme is.⁵³ ~szerű keveréklény oroszlán, →griff, →ökör és →kecske testrészekkel, ábr. a nagyszentmiklósi kincs 19. számú hasas pohara (Sănnicolau Mare, Románia, 7–8. sz.).⁵⁴

1 PLIN. *NH* 8. 32–34.

2 AIL. *NA* 6. 21.

3 OVID. *Met.* 3. 28–94.

4 PHAEDR. 4. 20.

5 *Etym.* 12, 4, 4–5.

6 *Ashmole 1511*, 1001; *Bodley 764*, 183–184.

7 *Phys.* 34; *Phys. lat. B.* XXXII; *Phys. lat. B.-IS.* XXXIII.

8 *Phys.* 16.

9 Pl. *Ashmole 1511*, 807.

10 Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 167, f. 7v; Kopenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S.

1633 4°, f. 50r; Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, 72 A 23, f. 47v; Hága, Museum Meermanno, MMW, 10 B 25, f. 39r.

11 Párizs, BnF, lat. 14429, f. 114v; BnF, lat. 3630, f. 93r; BnF, lat. 6838B, f. 4v; London, British Library, Harley Ms. 4751, f. 58v; New York, Morgan Library, Ms. M.81, f. 78r; London, British Library, Sloane Ms. 3544, Folio 35v.

12 Bibliothèque Municipale de Douai, Ms. 711, f. 38v; Párizs, BnF, fr. 1444b, f. 254r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 533, f. 22r; Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 91v; London, British Library, Harley Ms. 3244, f. 58v; Hága, Museum Meermanno, MMW, 10 B 25, f. 38v; Kopenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4°, f. 49r.

13 Párizs, BnF, fr. 1444b, f. 249v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 602, f. 20r; Bodleian Library, Ms. Douce 88, f. 84v; Kopenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4°, f. 3v.

14 Pier. Valer. 207.

15 RIPA 1618, 52.

16 ALCIATO 22; RIPA 1618, 118.

17 CAMER. IV, 79; PICIN. 239–240.

18 PICIN. 240.

19 Uo.

20 MISKOLCZI 1702, 615–623.

21 BOD 1746, 240.

22 DIÓSZEGI–NAGY–KOVÁCS 1981, 400–401.

23 AARNE–THOMPSON 1961, 300.

24 PÓCS 2012.

25 SZINNYEI 1897–1901, 351.

26 BOSNYÁK 1980, 107–110.

27 LCI 1 516–524; SEIBERT 1986, 276–277; DÁVID 2002, 200–201; ÖZKD 60(2006), 349–366; MAMŰL X, 2010, 223.

28 SZILÁRDFY 2008, kat. 413.

29 SEIBERT 1986, 241–242.

30 MÉ 1971/2, 81–105; *Pannonia Regia* 1994, 174, 180–182; GALAVICS–MAROSI–MIKÓ–WEHLI 2001, 64; THALER–ZSIDI 2006, 27; TÓTH 2010, 153, 160.

31 SZILÁRDFY 2003, 120–121., 124–125. kép; AH 2014/2, 169–175, 1. kép.

32 MÉ 1982/2, 120–134.

33 *Patrona Hungariae*; SZILÁRDFY 2003, 5. kép.

34 GALAVICS 1986, 67. kép, 19. színes kép; *Barokk művészet* 1993, 329–332; *Történelem – kép* 2000, 361, 371; KNAPP 2001a, kat. 58; MÉ 2004/1–4, 53–80; *Mátyás király* 2008, 18, 86; „*Ez világ*” 2010, 113.

35 GALAVICS 1986, 17–18.

36 RADOS 1938, 59, LXXXI, LXXXII; RADOCSAY 1955, CXI; TÓTH 1974, 62. kép; MÉ 1973/1, 37–43; MÉ 1982/3, 163, 168; *Matthias Corvinus* 1982, Kat. Nr. 766; *Pannonia Regia* 1994, 30–31; *Paradisum plantavit* 2001, 153–158; GALAVICS–MAROSI–MIKÓ–WEHLI 2001, 326; MÉ 2003/3–4, 247–262;

- Sigismundus rex* 2006, 74; *MÉ* 2008/1, 109–122; *Középkori falképek* 2008, 164–165; *Kép és kereszténység* 2014, 160.
- 37 GALAVICS 1986, 48. kép.
- 38 *Barokk művészet* 1993, 325–327.
- 39 *Mons Sacer* 1996, II, 124–125.
- 40 Bp., MNG.
- 41 RADOCSAY 1955, CCXXVIII; *Mátyás király* 2008, 66; BOGDAN 2013, fig. 5.
- 42 SARKADI NAGY 2009, 237–238, 9–10. kép.
- 43 Bp., MNG, ltsz. 52.657; RADOS 1938, LV; RADOCSAY 1955, LV, CXLIII; *Pannonia Regia* 1994, 495, 507–508; *MÉ* 2003/3–4, 247–262; *MÉ* 2006/1, 125–144; THALER–ZSIDI 2006, 50; „*Látjátok feleim...*” 2009, 329, 387; JÉKELY 2010, 41. KÉP.
- 44 PIGLER 1974, Taf. 173; GALAVICS 1986, 66. kép; *Történelem – kép* 2000, 367; *MÉ* 2004/1–4, 53–80.; *MÉ* 2012/2, 229–252.
- 45 VIDA 1994, 50.
- 46 *Magyar Anjou* 1975, 106.
- 47 BEREZC–LÁNGI 2003, 30. KÉP.
- 48 JÉKELY 2010, 38., 42–43. kép.
- 49 *MÉ* 1958/4, 253–256; *MÉ* 1999/1–4, 157–160.
- 50 *AH* 2011/4, 14; *Szent István* 2014, 13.
- 51 *MÉ* 1982/2, 90–91; LŐVEI 1990; *MÉ* 1991/1–2, 57; KOVÁCS 1998, 318–319, 221–223. kép; *MÉ* 2005/1–2, 73–80; *Sigismundus rex* 2006, 272, 338–341, 348, 350; LŐVEI 2006; *Szent István* 2014, 12, 16–17, 136–138.
- 52 *MÉ* 1957/2–3, 131.
- 53 *Legendás lények* 2008, 28–29, 145–147, 151, 264.
- 54 *Az avarok aránya* 2002, 38–39.

SAS

(*aetosz, aquila*)

Jelentése: **Zeusz/Jupiter szent madara, uralkodói hatalom (és büntetés), lélekmadár, győzelmi előjel, győzelem, éles látás, igazságosság, fenségesség, Szt. János evangélista, erő, gyorsaság, megújulás, Krisztus, Krisztus feltámadása, Asztronómia, intellektus, igazságosság, bőkezűség, lég, levegő, látás (mint érzék)**

A ~¹ sok fajtaival rendelkező, nagy testű, méltóságos roptú, fenséges ragadozó madár, a levegő feltétlen ura. • Ezek a tulajdonságai tették alkalmassá arra, hogy – miként a négy lábúak közül az →oroszlán – a legfőbb hata-

lomnak, az erőnek és az uralkodásnak, ill. az ezeket képviselő személyeknek a szimbóluma lett az ókori Keleten és a görög-római ókorban is. Homérosznál a „madarak közt legmagasabb jel”.² A ~ a főisten, **Zeusz/Jupiter szent madara**, az ábrázolásokon a főisten attribútuma. Olykor meg is jelenik ~ képében, pl. a szép trójai pásztorfiú, Ganümedész előtt, akit azután az istenség magával ragadott és felvitt az Olümposzra.³ A Prométheusz máját tépdeseő ~t ugyancsak Zeusz küldte, amelyben az **uralkodói hatalom és büntetés** szimbólumát láthatjuk. A ~ a római kultúrában vált a katonai és a politikai hatalom, ill. a császárkorban a Római Birodalom világruralmának szimbólumává.⁴ A római légiók jelvénye a ~ volt, innen eredeztethető a „birodalmi ~” képzelet és szimbolikája, amely elsősorban a germán/német hatalmi szimbolikában talált folytatásra. A ~ ugyancsak a római császárkorban, az uralkodókultuszban kapta meg **lélekmadár** szerepét: az elhunyt császár halotti máglyája felől egy ~ szállt fel, amit az elhunyt uralkodó a halhatatlan istenekhez fölszálló lelkének tekintettek. A →nyúlra lecsapó ~ látványa biztos **győzelmi előjel**, a **győzelem** jelképe volt.⁵ A madár tulajdonságaira (és különféle fajtáira) vonatkozó, Arisztotelésztől vett számtalan információ⁶ rendre visszatér az antik szerzőknél: Plinius hat fajtáját írja le „a leginkább becsben tartott és legerősebb” madárnak.⁷ A középkorban szimbolikája része lett, hogy a ~ az egyetlen madár, aki képes a napba nézni. Fiókáit is e képességük függvényében neveli föl vagy hagyja magára.⁸ A ~ napba néző szeméhez kapcsolódik kitűnő látásának, éles szemének metaforája, mint az **éles látás** szimbóluma.⁹ A →hollók és a →varjak káromgására, és a kisebb madarak bosszantására nem reagáló ~ a fenséges, nemes lélek jelképe.¹⁰ Az aiszóposzi/phaedrusi állatmesék átveszik és örökítik a ~ szimbolikáját: ahogy a földön az oroszlán, a tengerekben a →delfin, az égen a ~ uralkodik.

A társadalmi ranglétra csúcán a **fenségesség** szimbóluma, de a bűnök és a bűnhődés sem kerülnek el. • A Bibliában, a zsidó hagyományban tisztátalan állat (Lev 11,13). Ezékiel próféta ~példázatában „egy nagy szárnyú, díszes tollazatú hatalmas sas kiterjesztette szárnyait, elment a Libanonra, és elvitte a cédrusfa hegyét” (Ez 17,1–9). Az Úr büntetéseként a zsidókra támadó népre is vonatkozhat (MTörv 28,49; Hab 1,8; Sir 4,19). Jeremiás Moáb bukását jellemzi ekképpen: „repül, mint a sas, és Moáb felett suhogtatja szárnyait” (Jer 48,40). **János evangélista** szimbóluma a ~, aminek bibliai alapja Ezékiel látomása és János jelenései: „Mindegyiknek négy arca volt [...] a negyedik sasarc” (Ez 10,14); „Az első élőlény [...] a negyedik pedig repülő sashoz hasonlított” (Jel 4,7). Az **erő** (Hab 1,8) és a **gyorsaság** (5Móz 28,49; 2Sám 1,23; Jób 9,26; Jer 4,13; JSir 4,19; Jel 12,14) jelképe is. A **megújulásra** is utalhat: „mint a sasé, megújul ifjúságod” (Zsolt 103,5); „...akik az Úrban bíznak, új erőre kapnak, szárnyra kelnek, mint a sasok” (Iz 40,31). Az Úr gondviselő szeretetét is jelképezheti: „sasszárnyon hordoztalak benneteket, s ide hoztalak magamhoz” (2Móz 19,4). A bibliamagyarázatokban a ~ legendás megifjodását, Naphoz repülését **Krisztus feltámadásának** és mennybemenetelének jelképeként is értelmezték, ezt fejezi ki egy tölgyfából faragott, ~ alakú román stílusú olvasópólc is (1200).¹¹ • A középkori ~ kép a *Physiologus* **megújulás**-szimbólumára építve (Zsolt 103,5), a hívőt inti, hogy vesse le a sátán bűnös ruháját és vegye fel Istent követő új ember öltözetét, miután háromszor megmártóztott a forrás/Isten ígéje vizében.¹² A *Physiologus* üzenetén kívül Jeromos és Ambrus¹³ – Plinius nyomán közvetített – ~értelmezését Isidorus és a bestiáriumok szerzői is rendre átvették a madár éles látásáról, a Nap felé repüléséről, fiókáit kiválasztásáról és a magasból, a tengerben úszkáló kis halak észrevételéről és kifogásáról.¹⁴ A ke-

Sas. Pólya, *Állatország képtermé*

resztény értelmezések ezekre a tulajdonságaira vonatkoznak. Elvéve azonban a ~ra mint az ármánykodó földi hatalom jelképére is történik utalás (pl. az Ez 17,1–9 kapcsán) párhuzamosan a megújulást szimbolizáló képekkel és a szentek (János evangélista) éles elméjének dicséretével.¹⁵ A bestiáriumok jó részében a ~ **Krisztust** jelképezi, aki tisztán látja a Napot/Istent; a tenger maga a világ, a halak az emberek; a Nap felé vitt fiókákat az Isten elé vitt lelkek; a ~ megfiatalodása és a tiszta forrásba való merülése a keresztség, megöregedve pedig hosszúra nőtt csőrének kövön való koptatása révén jobban tud enni, ami az éhenhalástól menti meg.¹⁶ **Éles látásának** hangsúlyozása szintén állandó elem.¹⁷ Az **igazságosság** és az adakozó **bőkezűség** erényét is megtestesíti, mert megosztja a zsákmányt a többi madárral.¹⁸ A bestiáriumok a ~ tulajdonságainak ikonográfiáját illetően – a büszke, fenséges madár megjelenítése¹⁹ mellett – a Napba néző,²⁰ a tenger vizébe alábukó,²¹ a csőrét kövön koptató madarat²² ábrázolják. Egy illusztráción akár két vagy több madár is látható egyszerre több jelképének vizualizálásával.²³ Ikonográfiájában a keresztelőmedencéken a keresztelés által megújult életre vonatkozhat. A halat karmai közt tartó ~ a híveket mennybe emelő Krisztus, viszont →kígyót, →sárkányt mar-

kolva a gonosz feletti győzelem. A hét szabad művészet allegorikus figurái közül az **Asztronómia** attribútuma.²⁴ A szárnyaló fehér ~ok a lombikból áradó fehér füstök, gőzök állatszimbóluma, a spirituális tisztulás fázisának kifejezője.²⁵ • Reneszánsz kori ábrázolásában a klasszikus mítoszok megjelenítéskor (a gyakran villámokkal a kézben ábrázolt) Zeus/Jupiter szent madara, „mert csak ez a madár képes olyan magasságokba emelkedni, távol a földtől”,²⁶ ahol a villámok születnek. Mint Pliniustól tudjuk, az egyetlen madár, akibe nem csap villám. Az **éles látás** jelképeként helyezik az emblémás könyvek a bíró mellé, akinek a ~ tisztánlátásával kell rendelkeznie, „hogy a legrejtettebb és titkolt igazságot is felfedje”; ugyancsak e tulajdonsága okán az értelem és az **intellektus** attribútuma.²⁷ A **bőkezűséghez** mint uralkodói erényhez is társították²⁸ Pliniusra hivatkozva, aki lejegyezte, hogy a zsákmányából mindig hagy a kisebb madaraknak. A **lég** tisztaságának is egyik attribútuma a →galambbal együtt, s mint a madarak királynője az összeset képviseli, mivel csak a tiszta, egészségre ártalmatlan légtartózkodik.²⁹ Az érzékek közül a →hiúzzal együtt a **látás** szimbóluma.³⁰ A ~ éles látását a jó **uralkodóra** is alkalmazták, aki ahogy a madár a Nap felé szállva és abba tekintve a fiókait, úgy a fejedelem a minisztereit állítja próba elé.³¹ A Napba nem néző fiókák az eretnekeket jelképezik, akik a katolikus hit fényét nem képesek elviselni.³² A **nemes lélek** szimbóluma, aki nem törődik az alja nép fecsegésével, azaz a →varjú, vagy a →holló károkozásával.³³ Az **uralkodói hatalom** megtestesítője: az igazságos és kegyes fejedelem jelképe³⁴; a kígyót (vagy →hüdrát) megragadó ~ a bölcs és erős uralkodó szimbóluma³⁵; a Plinius leírása nyomán a →szarvast zsákmányul ejtő madár a megfontolt, előrelátó, ravasz uralkodó szimbóluma.³⁶ Camerarius emblémagyűjteménye jól példázza a ~sal kapcsolatos valamennyi szimbolika megie-

lenését és az újkori továbbélését, amikor tizenhat embléma leírásában szemlélteti a madarak királynőjének különböző jelentését.³⁷

• Pázmány Péter meghatározása szerint „Szent János minden szárnyas madaraknál fellyeb-röpülő sas-keselyühöz hasonlítottatik: mert a' Krisztus Istenségének titkát hirdeti Evangéliomának első részében”.³⁸ Miskolci Gáspár *Vad-Kertje* a ~t „más egyéb madaraknál mind tollasabb, mind bátrabb, mind az Éghez magasabban járó, egy szóval mind a' több madaraknak királyné asszony”-ának tekinti, s bár „szavok nem kedves fülemüle módra való [...], hanem rettenetesen sikító ás rémítő vagyon, [...] élesen való látásával minden egyéb madarakat fellyül halad”. Számos jelentését ismerteti, a fiókait a Nap nézésére nevelő ~t az **Egyház** jelképeének nevezi: „az Ekklesiának mint jó Anyának, az ő fiait 's leányit még kitsiny korokban kell a' Krisztusban való hitre szoktatni”. A magasba repülő ~ **Szent János evangélista** jelképe, „mivelhogy az ő tanítását, legelsőben-is a' Krisztus igaz örökkévaló Istenségén, úgymint legmagasabb és mélyebb tudományon kezdi: mellyért a' régi Tudósak ő nékie tizmerül a' Sast adták”. A „Sidó Irás Magyarázók”-ra hivatkozva ír a →főnix legendájára emlékeztető módon az „Ég alatt lévő éltető tűzbe” repülő ~ról, akinek tolla elég, de a tengerbe zuhanván megifjul, „Így száz esztendő korig a' Sas tizszer ifjadik meg”. A világi hatalmat is jelképezi, az erő, a ravaszság, a bátorság megtestesítője. Pozitív értelemben a ~ éles látását és sebességét vonatkoztatja a **bölcs**, előre látó, határozottan döntő **fejedelmekre**. Negatív értelemben viszont a ragadozó madár a vérontásra, hadakozásra termett, alattvalóit elnyomó, tékozló „istentelen Fejedelmek” jelképe.³⁹ Bod Péter biblialexikonjában a „nagy és hatalmas Király” ábrázolója, valamint a mennybe igyekvő, újjászületett lélek jelképe, „megvilágosítottván a Szent Lélektől, látja az Istennek titkait, és az Igazság' napjára vigyáztván a' hozzá-tar-

tozókra gondot tart”. A ~fészek tisztán tartásáról szóló legenda nyomán „példázó képe lehet az Ekklesiában szükséges serénységnek, mellynek igen szorgalmasan illik az ő fiait minden mérges tudomány ellen óltalmazni”.⁴⁰ • A ~ a nép- és műköltészet, prózai és párbeszédű művek gyakori madara, az antik és középkori kultúrkörből eredő, igen gazdag jelképrendszer fűződik hozzá. Vas Gereben *A lajtai tábor* c. írásában (*Nagy idők, nagy emberek*) a francia hadsereg megszemélyesítői: „A francia sasok sebesen röptek...”. Vajda János *Jó barátok* c. versében az egymásra támaszkodó bajtársiasság jelképe: „Sok dicsőség napsugára / Szállt a bátor bajnokpárra / Két fiatal sas a napban / Száll magasan, magasabban.” József Attila (*Sas*) madara a szerelmi érzés nagyságát, végtelenségét jelzi: „Nincs magasság fölötte / és nincs mélység alatta”. • A népnyelvben **éles látása** és ügyes röpte okán ismert. Alakja pozitív tartalmakat hordoz. A magyar hagyományban az egyik, ha nem a legkorábbi fennmaradt ~ábr. 13. sz.-i, az *Aba* nemzetség címerén található totemállat.⁴¹ Alakváltoztatásról szóló hiedelmek gyakori alakja, sámánok és táltosok megjelenési formája⁴² mellett állatmesék, fabulák szereplői is változhatnak ~sá.⁴³ Alakja sok esetben összemósódott a →griff, a →solyom, a →turul stb. madarakéval. Szólások, közmondások kedvelt alakja: „olyan szeme van, mint a sasnak” (remekül lát); „sasnak sas a fia” (kiváló embernek a gyermekei is tehetségesek lesznek); „sast tanít repülni” (egy valamiben jártas ember számára alapvető dolgot akar tanítani); „sas nem fészkel bokorba”, „sas legyet nem fogdos”, „sok sasnak egy fészken nehéz megalkudni”, „sas körmökkel bír, és nyúl mindenhez” stb.: az ezekhez hasonló szólások mind a ~ jelentőségét, hatalmát érzékeltetik. A „sasol” kifejezés a ~ látásával is összefüggésbe hozható, valamint a figyel, megfigyel, fürkész kifejezések szinonimája. A népi gyermekjátékok egyik kezdőformája

Napba néző, halat markoló, vízben megmerülő sas. *MS Bodley 764*

a sasozás, amelynek során párt választanak maguknak a játékosok. Két kő vagy pénzérme feldobásával történik, akié hamarabb földet ér, az választ.⁴⁴ A magyar népművészetben a ~ábr. igen gazdag: előfordul textileken, fazekasárun, bútorokon, a fafaragás termékein és egyéb mindennapi használati tárgyon, a polgári és paraszti tárgyi kultúrában egyaránt. A jellemzően kétfejű ~ábr. kialakulása feltehetően két egymással szembenéző ~ összeolvadásának köszönhető.⁴⁵ Stílusa a valósághoz közelítő ábr.-tól a stilizált, egyéni, elvont megoldásokig széles skálán mozog. Növényi ornamensekkel, pajzzsal, szív formával kialakított formája a szabályos hímzésektől a szabályos, szálszámolásos hímzésekkig minden textilen megtalálható. A fazekastermékek közül a kályhacsempek emelendők ki elsősorban, emellett céhkorsókon, tálakon, tányérokön, bokályokon is megjelenik, a mesterségre vonatkozó vagy nemzeti jelképek társaságában. A bútorokon megjelenő heraldikai kétfejű ~ a

Sas a Napnak kitett fiókájával. CC

Habsburg-birodalom országaiban az iratokról, pecsétokról, címerekről, pénzérmékről másolva került a kézművesiparon keresztül a falusi paraszti világ használati tárgyaira. A 17–19. sz.-ban a református templomokban a festett mennyezeti táblák és az úrasztali terítők díszé. Fűrészelt, faragott széktámlákra sablonok segítségével ábrázolták. Kisebbségi tárgyakon is népszerű díszítési forma volt, szpanyolozott zsebtükrösöket, borotvartartókat, sótartókat és ivócsanakot is díszített a kétféjűsas-motívum. A politika és a vallás összekapcsolódását jelzik a házi áldások, csipkeképek motívumai. A Habsburg birodalmi ~t ábrázoló pénzeket láncra fűzve ékszerként használták.⁴⁶ • A ~ a magyarországi művészetben is sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: **Krisztus**, gonosz, kevélység, **uralkodói hatalom**, **éles látás**. A kígyóval, a gonosz megszemélyesítőjével szemben olykor, mint az emberi lélek őrzője szerepel: l. a pécsi székesegyház 11. sz.-i →kentaurus oszlopfőzetének homloknézetén.⁴⁷ A keresztény szimbolikában a ~ **Krisztus feltámadására** utal. Ennek ábrázolását l. a dömösi préposti templom altemplomában: oszlopfő sasokkal a 12. sz. első negyedéből.⁴⁸ A nyulat elragadó ~ **Krisztus győzelmét** je-

leníti meg a gonosz fölött: l. domborműtörredék a zalaapáti bencés apátságából (1070–1080 k.) és oszlopfő Dömösről.⁴⁹ Ezékiel négyarcú élőlénye, a tetramorphon a kálvária-ábr.-okon látható, mint pl. Krisztus egyházát jelképező Ecclesia nőalak ábrázolásában, aki négyfejű tetramorphonon lovagol: l. a zsegrai templom freskóján (Žehra, Szlovákia, 14. sz.).⁵⁰ A **Szentírás** jelképeként a kiterjesztett szárnyú ~ templomok szószékének könyvtartó konzoldíszén is látható: pl. a pécsi székesegyházban (1880-as évek).⁵¹ Mint az **éles látás** szimbóluma a **Látás** allegorikus nőalakjának attribútuma, de az **uralkodói éretnyeket** is jelképezi: pl. fedeles dízszerlegek az Esterházy-kincstárból.⁵² A ~ mint szent állat legendák és mítoszok gyakori szereplője. **János evangélistát** és az isteni titkok látását jelképezi, amikor János evangélista mellett vagy helyett ábrázolják, olykor könyvvel az egyik szárnya alatt: pl. dombormű Nagykánizsáról (1070–1080); az esztergomi székesegyház Bakócz-kápolna márványoltárán (1519); freskó a hidegségi körtemplomban (13. sz.); a veleméri templom szentélyében (1378); a nagytótlaki (Selo, Szlovénia) temetőkápolna kupoláján; az almakeréki (Mălâncrav, Románia), a karaszközi (Kraskovo, Szlovákia) és a rimabrézói (Rimavské Brezovo, Szlovákia) templom szentélyében (14. sz. vége); a hisznyi (Chyžné, Szlovákia) és a gecelfalvi (Kocelovce, Szlovákia) szentélyboltozaton (15. sz. eleje); a székelyudvarhelyi (Odorheiu Secuiesc, Románia) főoltáron (1793 előtt), ill. az egri Líceum-kápolna mennyezetfreskóján (A. Maulbertsch, 1793). A miniatúrafestészetben: figurális iniciálé a Pannonhalmi Evangelistarium és Benedictionale (1511, 1515/1516) 2v-án.⁵³ A ~ Zeus/Jupiter szent állataként mitológiai jelenetekben is feltűnik (pl. Johann Spillenber *Jupiter és Asterie* c. olajfestményén (1663 k.).⁵⁴ A Zeus/Jupiter által, ~ képében elrabbolt Ganümedész is szerepel a magyar képzőművészetben: l. pl. a gyulafehérvári (Alba

Iulia, Románia) Batthyaneum csillagvizsgálójában lévő al secco grisaille-t.⁵⁵ Heraldikai elemként számtalan uralkodói és nemesi címerben felfedezhető: kitárt szárnyú koronás ~ Jagelló-címerállat ábr. pl. a görgényi várban és a buda-nyéki királyi villában.⁵⁶ Gótikus magyarországi címereslevelek, címerképek gyakori eleme a ~fej: pl. Buthor- (1430), Paczali Peres- (1431), Sirokai-címerkép (1456).⁵⁷ A kiterjesztett szárnyú, balra néző ~, Zsigmond király címere, pl. kályhacsempeken is megjelent (1408–1412).⁵⁸ A Széchy és a Rákóczi családnak is címerállata. A Habsburg Birodalom címerállataként az egy- és kétfejű ~ díszszerlegén és nyomtatott kiadványokon is látható. A kétfejű ~ egyik karmában jogarral, a másikban karddal edények és református templomok 18. sz.-i festett kazettás mennyezetének és karzatmellvédjének gyakori eleme: l. pl. Bánffyhunyadon az Asztalos Umling Lőrinc által kivitelezett szentélyt (Huedin, Románia, 1780).⁵⁹ A Habsburgok ~madara szembe száll a török →sárkánnyal: ábr. pl. Martino Rota: *Verancsics Antal képmása* (1570).⁶⁰ A ~ az akaraterőt, a szabadságot és a rendkívüli teljesítményt napjainkig szimbolizálja: pl. Szőke Gábor Miklós szobra (Bp., 2014) a Ferencvárosi Torna Club stadion előtt a focilabdára lecsapó ~t, a Ferencvárosi Torna Club címerének totemállataként jeleníti meg. Díszítőelemként is gyakori. A kitárt szárnyú és farktollazatú ~ egy mezítelen férfi- vagy nőalakot karmai között tart és elragad: ábr. a nagyszentmiklósi kincs 2. és 7. számú korszóján (7–8. sz.). A hellenizmussal Közép-Ázsiában elterjedt „égberagadás-jelenet” jelentése máig tisztázatlan, mindenestre a nagyszentmiklósi kincs e motívuma a 19. sz. utolsó negyedében számos magyarországi historizáló alkotáson megjelent⁶¹: pl. a Stróbl Alajos terve nyomán 1895-ben ismeretlen mester készítette *Edények Attila palotájából* (a nagyszentmiklósi kincs edényeinek utánezatai).⁶²

- 1 PLIN. *NH* 10. 6–19.
- 2 HOM. *Il.* 24. 310.
- 3 OV. *Met.* 10. 155 skk.
- 4 PLIN. *NH* 10. 16.
- 5 XEN. *An.* II,4, 19; AISCHYL, *Ag.* 114–120.
- 6 ARIST. *Hist. an.* 618b 30; 619a15.
- 7 PLIN. *NH* 10. 6–11.
- 8 LUC. *Phar.* 9. 902 skk.; PLIN. *NH* 10. 11; AIL. *NA* 2. 26; *Etym.* 12, 7, 11.
- 9 AIL. *NA* 2. 26.
- 10 Uo., 15. 22.
- 11 Berlin, Deutsches Historisches Museum.
- 12 *Phys.* 6.
- 13 AMBR. *Hex.* V,18, 60.
- 14 *Etym.* 12, 7, 10–11.
- 15 Hugo Folieto, LX.
- 16 PhdTh. 2067–2142; Guill. Clerc. 657–738; Gerv. 829–862; PdB VIII; *BM XXXIV*; *BV I.*
- 17 PhdTh. 2013–2142; *Bodley 764*, 118–119.
- 18 *FdV* 39.
- 19 Hága, Museum Meermannno, MMW, 10 B 25, f. 26v; Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 74r; Koninklijke Bibliotheek, KB, 76 E 4, f. 37r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Laud Misc. 247, f. 143v.
- 20 Bibliothèque Municipale de Lyon, Ms. P.A. 78, f. 37v; New York, Morgan Library, Ms. M.81, f. 48r.
- 21 Párizs, BnF, fr. 1951, f. 12r; Burgerbibliothek Bern, Codex Bongarsianus 318, f. 74r.
- 22 Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 308, f. 104r; Párizs, BnF, fr. 1951, f. 29v.
- 23 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 57v; London, British Library, Harley Ms. 4751, f. 35v; British Library, Royal Ms. 12 C. xix, f. 38r.
- 24 RIPA 1618, 40.
- 25 BIEDERMANN 1989, 31–32.
- 26 RIPA 1618, 67.
- 27 Pier. Valer. 246; RIPA 1618, 221, 256, 265; PICIN. 92–93.
- 28 Pier. Valer. 242–243; RIPA 1618, 309; PICIN. 93.
- 29 RIPA 1618, 452.
- 30 Uo., 469; 472.
- 31 PICIN. 91.
- 32 Uo. 91–92.
- 33 Pier. Valer. 243; PICIN. 93.
- 34 Uo., 95.
- 35 Uo., 100.
- 36 Uo.
- 37 CAMER. III, 1–16.
- 38 PÁZMÁNY 1768, 135.
- 39 MISKOLCZI 1702, 697–702.
- 40 BOD 1746, 241.
- 41 CSOMA 1893.
- 42 PÁL–ÚJVÁRI 2001.
- 43 HELTAI 2007.

- 44 LAJOS 1979.
 45 FÜGEDI 1993, 51.
 46 Uo., 49–68.
 47 MÉ 1963/2–3, 113–120.
 48 *Pannonia Regia* 1994, 60, 172–173; TÓTH 2010, 47, 49, 63.
 49 *Pannonia Regia* 1994, 60, 81; TÓTH 2010, 131.
 50 MÉ 1961/2–4, 145–165; RADOCSAY 1977, 174–175.
 51 BOROS–KALMÁR 2010, 69.
 52 Bp., IMM, E 61.11; *Műtárgyak* 2014, 275–277.
 53 B. NAGY 1977, 192. kép; MÉ 1981/3, 179; TÓTH 1974, 49–50. kép; *Magyar Anjou* 1975, 16; RADOCSAY 1977, 5., 35. kép, 156–157; *Pannonia Regia* 1994, 80; *Mons Sacer* 1996, I, 584–585; PROKOPP 2002, 19–20, 45, 56–57, 80–81; *Mátyás király* 2008, 144; PUSKÁS 2008, 234; „*Ez világ*” 2010, 359; *Az egri Domus* 2013, 102–107.
 54 Bp., MNG; *Mátyás király* 2008, 294.
 55 PIGLER 1974, Taf. 197; *Stílusok* 2011, 124.
 56 B. NAGY 1973, 98. kép.
 57 MÉ 1957/4, 271–294.
 58 *Szent István* 2014, 137.
 59 BALLA 2009, 204–205, 217.
 60 Bp., MNM.
 61 *Történelem – kép* 2000, 576; *Az avarok aranya* 2002, 16–18, 24–25, 75–76; *István* 2013, 447.
 62 Bp., IMM.

SÁSKA

(*locusta*)

Jelentése: **pusztítás, szerencsétlenség, gonoszság, isteni büntetés, kártékonyság, falánkság, éhínség hírnöke, állhatatlanság, Keresztelő Szt. János attribútuma, Szűz Mária, Anyaszentegyház (kígyó fejét szétzúzó sáska), elszegényedés**

Ez a rovar minden növényzettel borított területen gyakori és még a sivatagban is megtalálható. Növények zöld leveleivel táplálkozik. • A ~ jóllehet ősidők óta jelen volt a mindennapi életben, az írott forrásokban, mitológiában nincs nyoma. Minden bizonyosan a **pusztítást** jelképezte, különösen a vándor~, mivel nagy tömegben jelent meg, és minden növényt elpusztított. Erre Artemidórosz álmoskönyvéből következtethetünk, miszerint ~val álmodni **szerencsét-**

Sáska. Raff, *Természet-története*

lenséget jelentett: a parasztok számára természetlen földet vagy a termés elpusztítását jelezte előre, de mindenki más számára is nő vagy férfi által elkövetett **gonoszságot**.¹

• Ami a bibliai ~járásokat és magát a rovart illeti, a Levitikák könyve minden szárnyas rovar tisztátalannak nevez, csak a ~t tekinti ehetőnek: „Tehát ezeket ehettek meg: a vándorsáska különféle fajtáit, a szolham-sáskát, a hargol-sáskát és a hangab-sáskát” (Lev 11,20–23). Ugyanakkor a ~járást Isten ítéletének tekintették. Az úr 8. csapása Egyiptommal szemben: „sáskával árasztom el földedet. Úgy ellepik majd a föld színét, hogy a földet nem láthatod, s felfalnak mindent” (Kiv 10,4–5; „Minden fát és földedet minden gyümölcsét megemészti a sáska” (5Móz 28,42). A választott népre mért büntetést is jelezheti a ~járás: „Tűzvészrel és aszályal sújtottalak benneteket, kiszáritottam kertjeiteket és szőleiteket, fügefáitokat és olajfáitokat fölemészttette a sáska, és mégsem tértetek vissza hozzám - mondja az Úr” (Ám 4,9); Jól proféta könyvében az ország pusztulását hozza Istentől rendelt büntetesként: „Amit a hernyó meghagyott, megette a sáska, amit a sáska meghagyott, megette a szöcske, amit a szöcske meghagyott, megette a cserebogár” (Jól 1,4). Az apokalipszis 5. harsonaszavát követő pusztító erő a ~k támadása (Jel 9,3–10). A Példabeszédek könyve a bölcs állatok között említi: „bár a sáskáknak nincsen királyuk, mégis rendben vonulnak fel” (Péld 30,27). Ézsaiás proféta könyvében a **falánkságukra** is fény derül:

„Összeszedik a zsákmányt, ahogyan a sás-
kák szedik, úgy ugranak rá...” (Ézs 33,4).
Máté evangéliumából tudjuk, hogy Keresz-
telő Szent János a Jordán menti pusztában
„teveszőr ruhát, és dereka körül bőrvet vi-
selt, tápláléka pedig sáska és erdei méz volt”
(Mt 3,4). • Bár a Bibliában gyakran említik
a ~t, a középkori szimbolikus gondolkodás
ehhez képest visszafogottabb. A bibliama-
gyarázatokban természetesen szerepet kap:
Ambrusnál mint az **isteni büntetés** eszköze
szerepel.² Isidorus a ~ról csak annyit jegyez
meg, hogy nevét igen hosszú lábáról kapta.³
A bestiáriumokban nem gyakori, viszont az
alapvetően a *Physiologus* és Isidorust for-
rásnak tekintő, egyik legfontosabb Oxfordi
Bestiárium a ~ életmódját is ismerteti rövi-
den, hogy ezzel is nyomatékosítsa **kárté-
konyságát**: „ide-oda ugrál és mindent félig
összerágcsálva hagy, de ott marad, amíg csak
a növények el nem pusztulnak, és így por-
tyázva, lusta harapásokkal mindent föl-
emészti”.⁴ A középkori enciklopédikus ha-
gyományban gyakrabban feltűnik. Hrabanus
Maurusnak köszönhető a ~nak
tulajdonítható leggazdagabb középkori
szimbolika, azaz (a szerző művének címét
figyelembe véve) allegória létrehozása.
Amellett, hogy alapvetően kártékonyságát
hangsúlyozza, a **feltámadást** jelképezheti a
Zsolt 109,23 alapján; az **eretnekek** szimbó-
luma, akik éppúgy a „legmélyebb tévedések
homályából jöttek elő”, mint az Apokalipszis
~i (Jel 9,3); a pogányok áttérését is szimbo-
lizálhatja (Préd 12,5); a ~ szökkenése jelké-
pezi a szent **prédikátorok** munkáját is, akik
a szemlélődésből a cselekvésbe térnek át (Jób
39,20); a **hízelgés** szimbóluma is,⁵ a német
bencés szerzetes egy másik művében, a *De
universojában* leírtaknak megfelelően. A ~
e művében is a hízelgést jelképezi, mert aho-
gyan a ~k elpusztítják a fáradozás gyümöl-
csét, úgy teszik tönkre és vezetik tévútra a
hízelgők mértéktelen dicséretükkel az ember
szívét.⁶ Albertus Magnus *De animalibus* a

Sáskák és a széljárás. CC

középkori tudós gyakorlatiasságát igazolja
már szimbolikamentesen, amikor azzal zár-
ja a rendkívül kártékony rovar leírását, hogy
„bizonyos időszakokban és vidékeken a tör-
vény írja elő írtásukat”.⁷ Bartholomaeus
Anglicus is megemlíti a ~járással kapcsola-
ban a széljárás szerepét: ellentétben a Bibli-
ában jelzett keleti széllal (2Móz 10,12), sze-
rinte a déli szél hozza őket, viszont az ész-
aki szél a pusztulásukat okozza (ahogy a
2Móz 10,19 helyen is). Mivel testük felső
részét gyakorlatilag a hasuk foglalja el, ezért
telhetetlenek.⁸ Az enciklopédista a ~ **falánk-
ságát** tehát a rovar testi felépítésével magya-
rázza. • Az újkori szimbolikáját tekintve a
szárazföldi ~ (mivel a vízi~ egy tengeri rák-
fajta) az **éhínség hírnökevé**, jelképévé is vá-
lik, már a pusztta megjelenése is az éhínség
jóslata,⁹ a pusztításával párhuzamba hozha-
tó számos jelképként is megjelenő nyomo-
rúság mellett. Ripának az **Isten ostora** emb-
lémáján a kezében ostort és villámot tartó
alak mellett a föld ~kkal van borítva az **is-
teni büntetés** zooattribútumaként.¹⁰ Mivel
a ~ egyik helyről a másikra szökell hirtelen,
az **állhatatlanságot** jelképezi.¹¹ Szimboliká-
jában az egyetlen pozitív elem ahhoz kötő-
dik, hogy szétzúzza a →kígyó fejét¹²; e cse-

Szöcske. Aldrovandi, *Natura picta*

lekedete a kígyón mindig győzedelmeskedő **Szűz Mária** és az **Anyaszentegyház** szimbólumává avatja,¹³ pl. Lucarini emblémáján.¹⁴ Ikonográfiáját tekintve Keresztelő Szt. Jánost jeleníthették meg a ~val, l. pl. Raffaello műhelyének a fiatal remetét ábrázoló képén (1519 k.).¹⁵ • Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* a ~k biblikus jelentését taglalja: „Az Istennek Sz: Könyve eleitől fogva az el-vetemedett népeket, ezekkel való megbüntetéssel sok helyeken fenyegette; azonképen mind betű szerint, és tulajdonképen-is az rajtok megesett s bétellyesedett, a temérdeki Sáskák miatt az ő földök megemésztetett”. Emellett jelentheti a mértéktelenség következményeként az **elszegényedést**; a ~k megtestesítik az alábbiakat: „a tselédek feles volta, a vendégeknek s bor ivó társaságnak sokasága”. Az „Isten ostroma”-ként jellemzett ~tól megkülönbözteti a szárnyas típust, amellyel Keresztelő Szt. János a pusztában táplálkozott. Ennek jelképes értelmét is megfogalmazza: „Valaminthogy a Szárnyas Sáskák mindenkor hartzolnak a Kígyókkal: Azonkép Keresztelő János, mind halálíg hartzolt a mérges Kígyók kölykeivel, és a lelki Sáskákkal a Fariseusokkal, és minden istentelen életűekkel. És így étele-is megfelelt tisztinek.”¹⁶ Bod Péter bibliai lexikonában „Ábrázolják a pusztító Hadi Sereget a mely hirtelen mindent megemészt”, valamint a csalárd, hamis tanítók jelképe.¹⁷ • A ~ „hírnevét” rendkívüli kártékonyasága – amit sokaságuk okoz – alapozza meg már az ókortól fogva. Ez olvasható szépirodalmi alkotások-

ban, konkrétan és átvitt értelemben is; pl. Petőfi Sándor *A nagyszombati csata* c. versében a **pusztítás** szimbóluma: „Szörnyű csata lesz... jön előre az ellen, / Mint sáska-sereg!” Arany János *Varga Mihály* c. versében „Jár a török, mint valamely sáska, / Magyar nemzet akkori csapása.” Tompa Mihály *Jón a muszka* c. versében a kártékonyaságot jelképezi: „Sokan vannak, az igaz, mint a sáska, / Semmi baj, még jobban dülnek rakásra.” Babits Mihály *Két nyári vers* c. párversének első darabjában (*Settecento*) a 18. sz.-i szentimentalizmust vegyíti balladai témával – ördögtől megszállt lány, exorcizáló barát, vágy, csábítás, bűnbocsánat –, amit károkozó, megvető érzéseket kiváltó főnevekkel egyértelműsít: „Káromkodik a gazda s nem felel / Phü! mennyi baj: szárazság, sáska, patkány...” . Vas Gereben *Nagy idők, nagy emberek* c. könyvének egyik fejezetében nem csupán →sasnak nevezi a francia sereget, hanem, talán ellenpontozásul, ~nak is: „Dehát mit akar e sereg? [...] S miért bevárni a sáskát saját földünkön, mikor azt már jóval előbb, másén is agyoncsaphatnánk?” A ~ a keleti ellenség szinonimája Tompa Mihály *Pipás kántos* c. versében: „Nagy sáskajárásról lesz emlékezetem, / Mely támadott vala távol napkeleten; / Töröknek mondja ezt a jó magyar szája. / Szomorú időknek szomorú nótája!” • A Bibliában olvasható egyiptomi tíz csapás egyike volt a ~járás, ez is hozzájárult a ~k és **pusztítás** összekapcsolásához a magyar népi művelődésben. A **falánkságot** jelképezve a nagyon sokat, falánkul és mohón evőkre használt hasonlat, hogy úgy esznek, mindent felfalnak, mint a ~k.¹⁸

1 ARTEM. II, 22.

2 AMBR. Hex. III, 16, 67.

3 Etym. 12, 8, 9.

4 Ashmole 1511, 1019.

5 Hrab. Maur. *Allegoriae*, 988.

6 Hrab. Maur. *Univ.* IX, 7.

7 Alb. Magn. XXVI, 23.

8 Bart. Angl. XII, 24.

- 9 Pier. Valer. 360.
 10 RIPA 1618, 201.
 11 PICIN. 268.
 12 Pier. Valer. 359–360; PICIN. 268.
 13 PICIN. 268.
 14 LUCAR. II, 66.
 15 Párizs, Musée du Louvre.
 16 MISKOLCZI 1702, 664–670.
 17 BOD 1746, 242.
 18 BÁRDOSI 2012, 329.

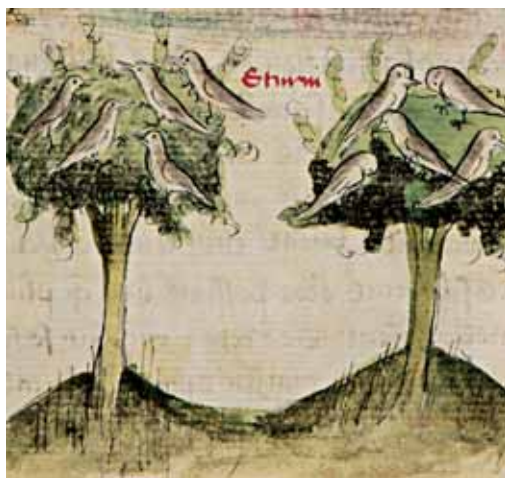

SEREGÉLY

(*sturnus*)

Jelentése: állandó fecsegés, fecsegő ember, nagy raj, társas élet, fegyelmetlen emberi viselkedés

Igen zajos, nagy csapatokba verődő, a mezőgazdaság számára hasznos, de lakott területen ürülékével rengeteg kellemetlenséget okozó madár. • A régi természetrajzírók általában „az erdők, mezők egyéb madarai” fejezetekben említették a ~t, sőt ~eket, mivel csapatosan jelennek meg. Már Plinius is megfigyelte, hogy „jellegzetessége e madaraknak, hogy szeretnek nagy csapatban röpködni és kör alakban mozogni egyfajta labda formát felvéve”.¹ **Állandó fecsegésük és nagy rajokban való gyülekezésük a társas életet és kapcsolatokat kedvelők jelképévé teszi.**² • A Bibliában nem szerepel, Isidorus is csak a madaraknak szentelt fejezet elején annyit ír a ~ekről, hogy „csoportosan repülnek”.³ Az Isidorust abszolút forrásnak tekintő bestiáriumok is csak ennyit szólnak a madárról, hogy „együtt repülnek”.⁴ A kora középkori enciklopédisták sem bőbeszédűbbek.⁵ Albertus Magnus a 13. sz.-ban viszont már azt is tudja, hogy a körkörös repülésük oka, hogy mindegyikük a kör belsejébe akar jutni a ragadozó madarak támadásától tartva. Igen beszédes madár, a **fecsegés** jellemzi, valamint szétszórt ürüléke.⁶ Mivel **nagy rajban** lehet velük találkozni, egyéni jellemvonással nem ruházták fel a ~t. • Az újkori szerzők

Pihenő és csivitelő seregélyek. CC

sem bővelkednek a ~lyel kapcsolatos leírásokban, irodalmi és művészi ábrázolásokból is hiányzik. • Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* viszont részletesen szól róla. Elsőként állandó, hangos csiripelését, azaz a madárnak tulajdonítható szinte egyetlen szimbolikáját, **állandó fecsegését** hangsúlyozza, amely „kiábrázoló képe a **fetsegő embereknek**”. A másik jelentése sem maradt el, amikor arra utal, hogy a ~ek „nagy seregenként járnak” és a magyar nyelv is innen vette a madár elnevezését. A pliniusi labdaszerű alakzat leírása is visszaköszön („gömbölyegen öszve tsoportoznak”). Csoportos, sebes repülésük közben összeütköznek és „a földre leverettnek”: ez a borívó emberek „testi, avagy pedig lelki veszedelembe” esését példázza.⁷ • A ~ az ember konkurense a gyümölcskertekben és -ültetvényeken. Fémes csillogású, pöttyös tollruhája feltűnő, akárcsak nagy egyedszámú rajaik hangja. Arany János *Toldi szerelme* nyolcadik énekében ezt a szétrepülő, újból nagy tömeggé rendeződő szokást viszi át a **fegyelmetlen emberi viselkedésre**: „Megszalad a Károly szedett-vedett népe, / Mint ha cseresznyefán seregély-had csődül, / De megint szétrebber puszta kereplőtül.” Ady Endre a *Magyar jakobinus dala* c. ver-

sében a politikai elnyomás, a szabadság hiányának kifejezésére említi: „Magyarország népe meddig lesz / Kalitkás seregély-fiók?” • A ~ a gerinctelen állatok állományát ritkítja, ősszel azonban a szőlőtermésben óriási károkat okozhat, ahogy Miskolczi *Vad-Kertje* is taglalja. A magyar népi kultúrából kideríthető módon ezt a madarat madárijesztőkkel, fákra függesztett madártetemekkel, csillogó, a szél hatására éles hangot adó fémdarabokkal próbálták elriasztani. Sályon a kenderföldekre is madárijesztőket állítottak. A Balaton mellékén a gazdák Balázs napján megmetstettek néhány szőlőtőkét azért, hogy a ~ek ősszel ne dézsmálják meg a szőlőfürtöket. Aki ezen a napon hajadonfővel háromszor megkerülte a szőlőbirtokát, az megóvhatta a madarak kártételétől. A 19. sz.-ban a Hortobágyon „seregi madárként” emlegették, aki seregestől követte a gulyákat, s az állatok bőréből kiszedte az élősködőket. Sáskajárás idején jelent meg a rózsaszínű ~. Kecskemét környékén azokat a →lovakat nevezték „seregélyszürké”-nek, akiknek a szőre hasonlított a madár tollazatához. A Tiszántúlon áldozócsütörtökön volt szokásban a ~fiókák gyűjtése, akiknek a húsa a madarászok kedvelt táplálékai közé tartozott. A középkori szerzők is szóltak kemény, de ízletes húsról.⁸ Kalotaszegen úgy tartották, hogy a ~ megpillantása örömet jelentett. Ha kora tavasszal rakott fészket, az szép nyarat ígért. Ha a madarak kora reggel nagy csapatban repültek, akkor azon a napon zivatarra lehetett számítani. Egyik korai ábr.-a 1709-ből, Balassagyarmat mezőváros első pecsétjéről ismert, amelyen egy csőrében szőlőfürtöt tartó ~ tűnik fel. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Szentsimon katolikus templomának festett kazettáin gyümölcsöt csipegető ~eket ábrázoltak. A ~ a közmondásokban is szerepel: „annyi mint a seregély” (utalás a madár **nagy rajban** való életmódjára és repülésére); egyik változata az „egy seregély után mozdul a többi”; „minden seregély három szemet

visz el a szőlőből” (azaz a maga két szemét és a szőlőszemet) mondás is.

- 1 PLIN. *NH* 10. 73.
- 2 ARTEM. IV, 56.
- 3 *Etym.* 12, 7.
- 4 *Ashmole* 1511, 865.
- 5 Hrab. Maur. *Univ.* VIII, 6.
- 6 Alb. Magn. XXIII, 24, 104.
- 7 MISKOLCZI 1702, 462–463.
- 8 Alb. Magn. XXIII, 24, 104.

SKORPIÓ

(*szkorpiosz, scorpius*)

Jelentései: **kegyetlen halál, kínzás, Sátán, ördög, eretnokség, csalárdság, zsinagóga, dialektika, bosszú, paráznaság, Afrika, ősz, október, elővigyázat**

Rendkívüli ellenálló képességgel rendelkező, főleg a meleg vidékeken élő pókszerű állat. Háta fölé görbítve hordott méregtüvisével csípi meg áldozatát. • A ~tól az ókorban is rettegetek, alattomos és ingerlékeny lénynek tartották, aki váratlanul mar bele az áldozatába – ebből ered a metafora az efféle emberekre vonatkoztatva. Plinius a →pókokhoz hasonlítja a ~ születését és halálát, mérgező erejét a →kigyóéhoz, csípése pedig háromnapos agónia után bekövetkező **kegyetlen halált** hoz.² Halálos mérge, ill. csípése ellen mágikus eljárások és apotropaikus növények sokaságát alkalmazták az antik gyógyászatban. A kisművészetekben gyakran ábrázolták és viselték amulettként, valószínűleg mágikus céllal. Csillagképként is ismert: Artemisz megharagudott Óriónra, az óriás termetű, roppant erős vadászra, és megmaratta egy ~val. Mind Órión, mind a ~ csillagzatként az égre került, ahol – mint mondják – a Skorpió üldözi Óriónt. Az álmoskönyvekben a gonosz embert szimbolizálja.³ • Mérges csípése miatt a Bibliában is a **kínzás, a halál** jelképe. Rechabeám király történetében az

uralkodói kegyetlenségre utal „skorpiókkal foglak fenýíteni benneteket” (1Kir 12,14). Isten büntetésére is utalhat: „A ki vezérlett téged a tüzes kígyóknak, skorpióknak, és szomjúságnak nagy és rettenetes pusztáján” (5Móz 8,15). Az Úr büntető eszközeként is megjelenik: „skorpiók, viperák, és a bosszú kardja: az istentelenek vesztére szolgálnak” (Sir 39,30). A legyözött gonosz erők jelképe: „kígyókon és skorpiókon járjatok, hogy minden ellenséges erón úrrá legyetek” (Lk 10,19).

• Isidorus tojásból kikelő földi féregnek tekintik, aki a farkával sújt le, majd mérget fecskendez áldozatába. Viszont az ember tenyerét sosem sebz meg.⁴ A középkori leírások ezt a pár sort ismételtetik, olyan hiedelmekkel fűszerezve, miszerint, ha tíz →rákot bazsalikkal összekötnek, az összes ~ oda gyűlik.⁵ Az enciklopédiákban arra (a Pliniusnál és Ailianosznál is megemlített⁶) információra is találunk utalást, miszerint az ember nyála mérgező állatok számára.⁷ Ez egyes felfogások szerint a ~ra is érvényes, különösen a böjtölő ember nyála, ami a morális magyarázatot is előrevetíti: minden olyan vétek, ami a falánkságtól függ, a lélek halálához vezet.⁸ A ~ itt ugyan a falánkság attribútuma, de bármely főbűn mérgező lehet a lélekre. Kifejezetten a ~ testi felépítésén alapul a **csalárdság** szimbólumaként való értelmezése, tekintve, hogy a féreg nem a szájával ejt sebet, hanem hátulról, csalárd módon támad. Olyan tehát, mint csaló, hízelgő ember, aki szájával mást mond, mint ahogy később cselekszik.⁹ Rövid, lényegre törő meghatározás szerint a ~ „maga az ördög, vagy akik őt szolgálják”.¹⁰ Ikonográfiáját tekintve Ezékiel próféta (Ez 2,6) Istentől elforduló izraelitákra vonatkozó szavai („Tövises vesznek körül és skorpiókon ülsz”) alapján a keresztény ikonográfiában a **zsina góga** allegorikus figurájának zászlaján is megjelenhet, vagy a keresztre feszítés jeleneténél római katonák mellett. A középkori szimbolikáját illetően a 12. sz.-tól, a kígyó

Than Mór: *Skorpió*. Bp., MNM, Történelmi Képcsarnok

helyébe lépve a hét szabad művészet közül a **Dialektika** attribútumává vált, lévén éppúgy képes szűrni, megmérgezni és romba dönteni, mint elméleti hatalmánál fogva a vitakozás művészete. Ennek egyik közismert ábrázolását l. a firenzei Santa Maria Novella Spanyolok-kápolnájában, Andrea di Bonaiuto freskóját (14. sz.), amelyen a Dialektikát megszemélyesítő nőalak ~t tart a bal kezében. Botticelli egyik 1485 körül készített freskóján is (*Lorenzo Tornabuoni és a szabad művészetek*) a Dialektikát megjelenítő nőalak ölében egy nagy ~ látható.¹¹ Az asztrológiai évkör nyolcadik jegyeként a ~ ábr.-a elmaradhatatlan kellék a kódexekben, óraskönyvekben, bár a realiztikus megjelenítés nem kérhető számon.¹² Szintén visszatérő motívum a Krisztus kálváriáját bemutató képeken, mint a bibliai zsidó nép középkorban használatos jelképe: ábr. pl. katonák köpenyén, pajzsán és zászlókon a keresztre feszítést ábrázoló festmények (l. pl. Giovanni Boccati: *Keresztre feszítés*, 1470 körül).¹³ Természetesen a ~ mint kísértés, mint ördögjelkép is repetitív motívum, különösen a Szt. Jeromost ábrázoló képeken (pl. Sano di Pietro: *Bűnbánó Szt. Jeromos*, 15. sz. első fele).¹⁴

• Ezek a festmények átvezetik a szimbólumok iránt érdeklődő olvasót az újkorba, amely minden korábbi ismeret és a keresztény hit megtartása mellett új szemléletet mutat a ~ értelmezésében is. Andrea Alciato egyik

emblémájára később is hivatkoztak a (jogos) **bosszú** zooszimbólumaként: a faágon egy →holló látható, szájában zsákmányával, egy méreteres ~val, aki viszont farkával a madár nyakába csípve mérgével bosszút áll.¹⁵ Ripa (és forrása, Alciato) minden erkölcsi magyarázat nélkül a **Bosszú** embléma két zooattribútumaként kezeli az állatokat.¹⁶ A ~ kapcsán első példaként felhozott moralitás mindazonáltal a **csalárdság**, a szó szoros értelemben vett hátulról jövő csel, félrevezetés,¹⁷ amely ábrázolásához elegendő akár csak a ~ farkát megjeleníteni.¹⁸ A vízben ábrázolt ~ az ártalmatlan rosszindulat kifejezése, mivel az állat a vízben nem tud bajt okozni.¹⁹ Az emblémáskönyvek szerzőinek egyöntetű véleménye szerint a ~ a **paráznság** szimbóluma, az emberi test „szégyelni való részeit” ábrázolják vele,²⁰ hiszen a testi gyönyör, a bujaság olyan, akár a ~, aki kitarja karjait (ollóit), mintha át akarna ölelni, de azután megöli az embert.²¹ Ez általában a világi örömekre is értendő: reménnyel eltölt, majd mérgével megöl. Ez a számos költőnél megtalálható hasonlat még Gesner zoológiai művében is visszaköszön.²² A korszak, különösen a barokk világképeinek alapvető jegye. Látszat és valóság, illúzió és realitás kettőségének kifejezésére minden olyan állat alkalmas volt, aki – a ~hoz hasonlóan – a hiábavaló, mulékony világi hívságokra, a vanitasra figyelmeztet. A nagy felfedezések korában, az akkor ismert négy kontinens közül **Afrika** egyik zooattribútuma,²³ mert „a ~ és a többi mérgekígyó igen nagy számban él Afrikában, és végtelenül mérgezők...”²⁴ A ~ mint zodiákus jegy az **ősz**,²⁵ ezen belül is **október** hónap,²⁶ és – a Halak és a Rák jeggyel együtt – **Észak** emblémáját díszíti.²⁷ A barokk kor rendkívül gazdag politikai irodalmában még az égre helyezett ~ is politikai érvelés tárgya lett. Diego de Saavedra Fajardo a *Mas que en la tierra nocivo* (Ártalmasabb, mint a földön) mottóval magyarázott politikai emblémájával²⁸ az ural-

kodók által magas posztra emelt udvari tanácsosok viselkedését hasonlítja a csípő és mérgező ~hoz: aki a földön (alantas helyzetben) gonosz, a hatalom magaslatain csak rosszabb lesz. • Miskolczi *Vad-Kertjében* az **ördög** és az **eretnokség** jelképeként írja le „Miképenhogy a’ Skorpió minden kövek alatt intselkedik: Azonképen az ördög, minden házban és mindenütt intselkedik, a’ magokra vigyázatlan emberek után”. A megkísértő ördögre utal a ~ „hízelkedése”, amelyet a farkával való ártás követ. A ~marás következményét az ördögtől való megszállottság, a kétségbeesés gyötrelmeihez hasonlítja. A ~t a nyájas beszédű, látszólag ártalmatlan, de veszélyes tanokat hirdető tanítókra is érti: „tudományok igen mérges, sőt ugyan halálos”.²⁹ Bod Péter biblialexikonjában is a hamis tanítók és az ártó, veszedelmes emberek jelképe.³⁰ • Egy képzeletbeli skálán, amely a legkevésbé kedvelt állatokat mutatná, a ~ biztosan az utolsó, a leginkább elutasítottak között lenne. Kazinczy Ferenc *A bűnösök* c. versében mitológiai képbe helyezi: „Hol az ádáz / Eumenídek / A tiszteletlent / Skorpiókkal ostorozzák”. Tompa Mihály *Haldokló mellett* c. versében a legendák szerinti öngyilkosságot említi: „Vergődve, mint a rémült skorpió, / Mely vég, halálos csípést tőn magán.” • A ~ a magyarországi művészetben lehet a gonosz, a tapintás, a **dialektika**, a **zsinagóga**, a hamisság (nők), irigység jelképe.³¹ **Zodiákus** jegyként³² látható pl. a kolozsvári Wolphard–Kakas-ház zodiákus termében a Wolphard István építkezéséből származó gyámkő (Cluj-Napoca, Románia, 1586 előtt).³³ A ~t megfogó páncélos kéz az **elővigyázatosság** emblémája: l. pl. John Barclay *Argenis* c. regényének (Eger, 1792) emblematikus illusztrációján.³⁴ Attribútumként pl. Szaloniki Szt. Demeter mellett jelenhet meg. A ~motívum feltűnik szentek legendájában és ábrázolásaikon: a Maximianus császár által börtönbe vetett Szt. Demetert

~ támadja meg, de a szent könyörgésére elpusztul, ábr.-a a Magyar Anjou Legendárium miniatúráján látható.³⁵

- 1 PLIN. NH 11, 86–90.
- 2 Uo.
- 3 ARTEM. II, 13.
- 4 *Etym.* 12, 5, 4.
- 5 *Ashmole 1511*, 1019 és 1025.
- 6 PLIN. NH 28. 38; AIL. NA 4. 22.
- 7 Bart. Angl. V, 22;
- 8 CECCO, III, 35.
- 9 BV LIII.
- 10 *Bodley 764*, 197.
- 11 Párizs, Musée du Louvre.
- 12 Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 126v; London, British Library, Sloane Ms. 1975, f. 13r.
- 13 Esztergom, Keresztény Múzeum.
- 14 Siena, Pinacoteca; Párizs, Musée du Louvre.
- 15 ALCIATO, 152.
- 16 RIPA 1618, 543.
- 17 Pier. Valer. 208.
- 18 RIPA 1618, 209–210.
- 19 Pier. Valer. 208.
- 20 Uo.; RIPA 1618, 312.
- 21 PICIN. 242.
- 22 GESNER IV.
- 23 Pier. Valer. 209.
- 24 Ripa 1618, 352.
- 25 Uo., 501.
- 26 Uo., 332.
- 27 Uo., 641.
- 28 SAAVEDRA FAJARDO, 352 (EMPRESA 52)
- 29 MISKOLCZI 1702, 686–688.
- 30 BOD 1746, 249.
- 31 LCI 4 170–172; SEIBERT 1986, 280; DÁVID 2002, 205; DITTRICH 2004, 491–497; MAMÚL X, 2010, 341.
- 32 VANYÓ 2000, 226–231.
- 33 AH 1974/2, 334–336; AH 1991/2, 157–164; KOVÁCS 2003, 36.
- 34 *From Academic Art* 2000, 146; KNAPP–TÜSKÉS 2004, 20.
- 35 *Magyar Anjou* 1975, 109.

SÓLYOM

(*falco*)

Jelentése: **erő, erőszak, vadászat, bátorság, lelkierő, szégyenkezés, szülői szigor, vándorlás, állhatatosság, tapintás, gyorsaság, szabadság, emelkedettség**

A ~ tollazatával a környezetébe beleolvadó nappali ragadozó madár. Fákon, elhagyott madárfészkekben fészkel. Zsákmányát rendkívül gyorsan szállva, röptében kapja el. Vadászatra kiválóan idomítható, okos, engedelmes állat. • A ~ szimbolikáját tekintve olykor együtt szerepel vagy bizonyos esetek

Sólymok. Pólya, Állatország képterme

ben felcserélhető a →karvallyal, ritkábban a →kányával közös, ragadozó természetüknek köszönhetően. Maga Plinius is tizenhat féle ~ról beszél.¹ A ~t az ókori egyiptomi vallásban kultikus tisztelet övezte. Az égen kitért szárnyával fenségesen köröző nagytestű ragadozó az erő, a hatalom és az uralkodás jelképe volt. Hóruszt eleinte ~ alakú vagy ~fejű égi istenként tisztelték, akivel később az éppen uralkodó királyt azonosították. Az égi és földi király ~ként a szárnyát kifeszítve óvja a világot. A szárnyas napkorong képe ugyancsak Hórusz és földi megtestesítője, a fáraó hatalmának a szimbóluma. Hésziodosznál, az európai irodalom első állatmeséjében az **erőt**, az **erőszakot** szimbolizáló ~ mondja el a zsákmányként karmai közt tartó →csalogánynak, hogy ostoba az, aki az erősebbel szembeszegül.² • A ~ a Bibliában csak a tisztátalan állatok felsorolásában fordul elő (3Móz 11,14): fordítása nem egyértelmű éppen a ragadozó madarak nagyon hasonló attitűdje és a róluk így kialakult vélemény miatt. • Isidorus közvetlenül

a →karvaly után tárgyalja a ~mal kapcsolatos tudnivalókat, mintegy tulajdonságaikat is egybemosva. A ~ elnevezését (lat. *falco*) fantáziadús etimologizálással azonban nemcsak a megragadás szóból, hanem a zsákmány megfogására, a kaszához (lat. *falx*) hasonlítható begömbült karmaiból is eredezteti.³ A középkorban a ~mal való **vadászat** és a ~tartás igazi privilégiumnak számított, a feudális társadalom nemesi életvitelének egyik jelképe volt. II. Frigyes német-római császár *De arte venandi cum avibus* c. latin nyelvű értekezésének (1240 k.) több másolata fennmaradt, az illusztrációk a nemesi életforma részeként ábrázolják a solymászatot. Nem véletlen, hogy az enciklopédisták is nagy figyelmet szenteltek a ~ kiválasztásának, betanításának és tartásának.⁴ Pontosan leírták a ~féléket, „faji” besorolást kaptak, pl. olyan megfontolásból, miszerint a vándor~t azért nevezik így, mert nem található sehol a fészke.⁵ Kis mérete ellenére a madár rendkívüli **bátorságát** is hangsúlyozták, a **lelkierő** szimbólumaként értelmezték. **Szégyenkezést** is tulajdonítottak neki, mivel, ha elvétí a zsákmányt, annyira bánja, szégyelli, hogy nem eszik.⁶ A ~k fajtái közötti különbség az emberekre is jellemző: pl. a legnemesebb vadász~ a gondolataival legmagasabban szálló, Istent kereső, s nem vétkező ember.⁷ A bestiáriumban is olvasható, hogy a bal karon tartották, de a jobbra tért vissza a madár a vadászat után.⁸ Erre a szokásra is volt keresztényi magyarázat: „A balját a fejem alá teszi, a jobbával meg átkarol” (Én 2,6). A bal ugyanis a világi dolgokat jelképezi, a jobb pedig mindazt, ami örök. A bestiáriumban előszeretettel állítják a ~féléket a →struccal párhuzamba széles szárnyuk kapcsán, míg azonban a ~ képes a magasba emelkedni és gyorsan repülni, a strucc a földön csak utánozza a madarak e képességét.⁹ Általában megállapítják a ragadozó madarokról, a ~féléről, hogy örömeiket lelik a többi madár levadászásában, és **szülői szigor** jellemzi

őket fiókaik ragadozóvá nevelésében.¹⁰ A ~ ikonográfiáját tekintve – a vadászatról szóló könyvek mellett – a kódexekben is legtöbbször vadászjelenetekben ábrázolták,¹¹ vagy díszítőelemként, horgas csőrét hangsúlyozva. A bestiáriumban pedig a ragadozó természetéhez illeszkedő csőr és karmok látványos megjelenítésével szimbolikáját hangsúlyozták.¹² • Az újkor értelmezése nem sokban tér el a korábbiaktól. A nagy területet bejáró vándor~ vándorbottal a kezében a vándorló ember zooattribútuma, így a **vándorlás** szimbóluma is lehet.¹³ A logika tudósának is jelképe, aki olyan **állhatatossággal** és kitartással állítja tudománya igazságát, amelyen megindadhatatlanul röpül rá zsákmányára a ~.¹⁴ Az állhatatosság és kitartás az elfogott zsákmány esetében is jellemzi: egyik karmával akkor sem engedi el, amikor a másikkal belekapaszkodik a földbe.¹⁵ Erős karma miatt a **tapintás** érzékének is egyik jelképe.¹⁶ A ~ ha első vagy második lendületből nem tudja zsákmányát elkapni, szégyenében nem tér vissza azonnal gazdája karjára, hanem a legkisebb vétke miatt is **szégyenkezést** mutat, akár a nemes lélek.¹⁷ • A ~, mint ragadozó madár, a **vadászatok** egykori szereplője, a különleges élet jelképe Tompa Mihály *Távolból* c. versében: „Voltam egykor, nem vagyok már sólyom, / Túlrepülni bérceken, folyókon; / Az én vágyam nem sziklára fészkel, / Megelégszik kis bokor tövével.” Szintén Tompa Mihály írja le költői szavakkal a madár életvitelét, természetét a tragikus-elégikus hangulatú *A sólyom* c. költeményében a házastársi hűség és szeretet szimbólumaként. • Mint a →sashoz hasonló tulajdonságokkal és szimbólumokkal rendelkező, magasan szálló, tekintélyes ragadozó madár a folklórban is pozitív képzeteket keltett: a fizikai, szellemi és morális **felemelkedés, emelkedettség** szimbóluma. A magyar hitvilágban totemállat, a mondból ismert →turulmadár feltételezhetően kerecsen~ vagy sas típusú ragadozó

Seregélyeket támadó sólyom. CC

madár. A mesékben sokszor az alakváltás egyik módja, amelynek köszönhetően gyorsabban utol lehet érni az üldözöttet, egyben felismerhetetlenné is tesz. Az alakváltás szakrális jelentést is hordozhat, az ősvallás meghatározó eleme a táltosok alakváltó képessége, amely által akár ~má változva léphettek kapcsolatba a szellemvilággal. Címerállatként jelenik meg a Csanád és az Órsur nemzetség címerében. A kereszténységben kettős megítélése a vadász~ és a szelídített ~ megkülönböztetésén alapszik: gonosz gondolatok és tettek megtestesítője a vadász~, a szent, vagy keresztény hitre megtért pogány ember jelképe a szelídített ~. A →nyulat tépő ~ is a bujaságtól történő megszabadítás mozzanata, és a nappal győzelme az éjszaka felett. A **gyorsaság** szimbóluma lehet a ~ tolla, amelyet a vitézek gyorsaságuk fokozása érdekében viseltek, hiszen a ~ gyorsan csap le áldozatára. A **szabadság** szimbóluma egy Gyergyóújfaluban gyűjtött népdal szövegében: „Ejfűságom súlyos madár / Addig vig, mig szabadon jár, / Ó jaj nekem szegénynek már, / Szivem szabadulást nem vár.” A súlyos madár lehet ~madár. Szólásokban is pozitív jelentést hordoz. „A sólyommadárnak nem lesz galamb fia” (bátor embernek a gyereke nem szokott gyáva lenni); a madár jelentő-

ségét bizonyítja a „bagolyt a sólyomnál nagyobbra ne böcsüld” mondás. Az embert vágyainak „sólyom szárnya” ragadhatja ki a megszokott mindennapokból az azúrkék éggel borított természetbe. A metafora itt is pozitív jelentést tartalmaz. • A művészetben is több szimbolikus értelmet hordozhat: **gonosz**, **bátorság**, **vitészség**, **állhatatosság**, **ki-tartás**, **tapintás**, **bujaság**, **szülői szigor** az ifjúság erényre nevelése érdekében.¹⁸ Szent állat, attribútum, legenda vagy mítosz szereplője: pl. Apollón, Genti Bavo, Római Cecília ábrázolásában. A kölni Agilolf püspök ~t énekeltet a kételkedő kérésére; a genti Bavo gróf kezén a ~ utal előkelő származására; Arianói Ottó remetekunyhóján ~ ül, s csak gazdája kérését teljesíti. A ~nak nincs szimbolikus ábrázolása a magyarországi művészetben, viszont a „magyar sólyom”, a →turul szimbolikája jellegzetesen magyar viszonyokat tükröz.

- 1 PLIN. *NH* 10. 21–27.
- 2 HES. *Op.* 202 skk.
- 3 *Etym.* 12, 7, 57.
- 4 Bart. *Angl.* XII, 2; Brunetto, 149; *BT* XXXIII.
- 5 Brunetto, 149.
- 6 Bart. *Angl.* XII, 2.
- 7 *BT* XXXIII; *BV* XVIII.
- 8 *Bodley* 764, 156.
- 9 Hugo Folieto, 731; *Ashmole* 1511, 921.
- 10 Brunetto, 146.
- 11 London, British Library, Additional Ms. 42130, f. 159r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 366, f. 38r; Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 76v.
- 12 Párizs, BnF, lat. 14429, f. 98r; Bibliothèque Municipale de Reims, Ms. 993, f. 151v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Lyell 71, f. 7v; Hága, Museum Meermannno, MMW, 10 B 25, f. 33v; Koppenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4°, f. 42r.
- 13 *RIPA* 1618, 166.
- 14 *Uo.* 314.
- 15 *PICIN.* 114.
- 16 *RIPA* 1618, 470.
- 17 *Uo.*, 554–556.
- 18 SEIBERT 1986, 280; DITTRICH 2004, 121–126.

STRUCC

(*struthocamelus*)

Jelentései: **feledékenység, ostobaság, kegyetlenség (tojásai elhagyása miatt), példaszzerű hívó (tojásai elhagyása miatt), álszentség (röpképtelen szárnyak), kevélység, igazságosság (tollai egyforma hosszúak), eretnek, erős jellem (vasszöggel/patkóval), falánkság (vasszöggel/patkóval), emésztés, Afrika**

A ~ a legnagyobb testű ma élő madár. Hosszú, erős lábával jól fut, viszont röpképtelen. Kotlás közben, hogy láthatatlan maradjon, lehajtja a fejét – innen terjedt el a nézet, hogy homokba dugja a fejét. • A ~ról Plinius ad részletes leírást.¹ Eszerint az afrikai madár teste hegyként magasodik fel, hatalmas szárnyát csak sebes futása közben tárja ki mozgását segítő, de nem emelkedik a föld fölé. Patáját, amely a →szarvaséhoz hasonlós, fegyverként használja. Bámulatos tulajdonsága, hogy bármit lenyel, de nem kevésbé bámulatos a butasága: ha a nyakát a bokrok közé dugja, azt hiszi, hogy egészében is elrejtőzött. Hatalmas méretű tojásait hol edénynek, hol fegyverdísznek használták. • A Bibliában, a zsidó hagyományban tisztátalan állat (Lev 11,16). Szemléletesen leírják a madár tollazatát és szárnyait, költési szokásait, **feledékenységét** és **ostobaságát**, röpképtelenségét, de a lónál is gyorsabb futását (Jób 39,13–18). **Kegyetlensége** (JSir 4,3), az ember jajgatásához, kiáltozásához hasonló hangja (Mik 1,8) is szimbolikája része. Az embertől elhagyott pusztaság tipikus madara: „Struccok ütnek benne tanyát, és bakkecskék tánca veri föl csendjét” (Iz 13,21; Jer 50,39). Az üldözöttek, kitaszítottak sorsát példázza: „sorstársává váltam a struccmadaraknak” (Jób 30,29). • A középkori interpretáció első forrása a *Physiologus* egyik latin verziója a madár korabeli elnevezését (*struc-tocamelon*) is indokolja: „olyan, mint a ke-

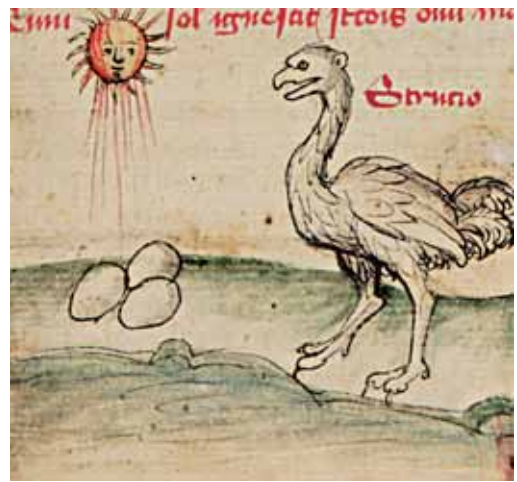

Strucc. Sárvány Eöry, *Madárvilág*

selyű, tollas, de nem repül, mint a többi madár, a lába pedig olyan, mint a tevének”. A Fiastyúkra fölnézve (június közepén) tojásait a már meleg homokba rakja, befedi őket, de rögtön meg is feledkezik róluk, mert természetlől fogva a feledékenység jellemzi. A magyarázat szerint a madár felismeri a maga idejét, megfeledkezik a földi dolgokról és az égiekre tekint.² A megfelelő bibliai helyekkel megtámogatva (Mt 10,3) Isten feltétlen követőjét testesíti meg, aki még közvetlen le- és fölmenőinél is előbbre tartja Istent; feledékenysége is magyarázatot kap: „...ami mögöttem van, azt elfelejtve, ami pedig előttem van, annak nekifeszülve futok egyenest a cél felé, Isten mennyei elhívásának a Krisztus Jézusban adott jutalmáért” (Fil 3,14). Isidorus lényegre törő megfogalmazása ugyanezt foglalja össze.³ A bestiáriumok hosszabb-rövidebb leírásai is ezeket a tulajdonságokat összegzik és magyarázzák, de eltérő szimbolikus értelmezések is helyet kapnak. Ennek ékes példája Hugo de Folieto *Aviariuma*, amelyben – jobbra negatív értelmezésekkel – a röpképtelenségére fókuszálva az **álszentség** jelképévé teszi: mivel szárnya van, külsőleg madárnak látszik, ám képtelen a földi dolgoktól elszakadni és fel(ül)emelkedni, akár az álszentek és a farizeusok. A tojásait a homokban hagyó ~ azt jelzi, hogy elhagyott fiókaiknak nem mutat spirituális életvezetési

példát. Egy felsőbb gondoskodás azonban nem hagyja magára az álszentek ivadékait sem. Hugo még a féktelen **kevélység** bűnében is vétkesnek tarja a ~ot, amikor szárnyát emelgetve, minden dicsőséget magának tulajdonít.⁴ Ez a típusú szimbolika több bestiáriumban is helyet kapott.⁵ A bestiáriumok másik része szerint, a *Physiologus*ban kifejtettek alapján, a ~ a **példaszerű hívőt** jelképezi.⁶ Néhányan azt is megemlítik, hogy a madár még a vasat is megemészt.⁷ Az enciklopédisták egy része a madár meleg természetének tudja ezt be, de Albertus Magnus ezt nem támasztja alá, „mert több struccot folytonosan vassal kínáltam, nem akarta megenni”.⁸ Az Európában ritkán, általában fejedelmi ajándék formájában látott ~ ikonográfiája részben a Biblia és a bestiáriumok értelmezéseiben, részben pedig Plinius és Ailianosz leírásain alapult. A madár formát tekintve a →solyomhoz vagy →keselyűhöz, a lábát illetően pedig a →tevéhez vagy →szarvashoz való hasonlítása⁹ többféle, akár keveréklyennek beállított, gyakran azonosíthatatlan ábr.-t¹⁰ szült a kódexek és bestiáriumok lapjain, amelyekben sokszor csak attribútumai alapján ismerhető fel: könnyen azonosítható a nyári égboltra tekintő madár, előtte tojással.¹¹ A 12. sz.-tól tűnt fel a csőrében lópatkót tartó ~ motívuma.¹² A teljes szimbolikát is megjeleníthette patkóval a csőrében, nyári égbolt alatt a tojásait maga mögött hagyó madár.¹³ • Az újkori ~képbe számos olyan elem is került, amely középkori szimbolikájában nem szerepelt, de az ókori források több-kevesebb hangsúllyal megemlítették. Ilyen pl. egyforma hosszúságú tollainak, egyiptomi hieroglifákon is alapuló jelképes értelmezése, miszerint ez az **igazságosság** üzenete, ami – reneszánsz kori szellemességgel (és realitásérzéssel) és Karneadész alapján – úgy is értelmezhető, hogy a fejét elrejtő ~ ostobasága és az igazságosságban hívók örültsége egy és ugyanaz.¹⁴ A Ripa-féle igazságosság társa a **Szigor** emblémája, amelyet

Strucc és tojásai a Nap melegében. CC

vaspálcát tartó alak mellett álló ~ jelképez.¹⁵ A madár az őselemek összhangját is jelképezheti, lévén, tollas és szárnyas, de nem repül, földön él, ökörlábai vannak: a **levegő és a föld összhangját** jelképezheti. Az **eretnek** szimbóluma is, akinek ugyan megvannak a tudás szárnyai, mégis a földön ragadt.¹⁶ Legyakrabban hangoztatott jelképe az **ostobaság**, mivel – Plinius tekintélyére támaszkodva – az ókoriak óta köztudott, hogy a madár, bár a lovon ülő embernél is magasabb, azt hiszi, ha fejét bokrok közé/homokba dugja, senki nem látja.¹⁷ Ez a példa és nagy testéhez mérve kicsiny feje az ostoba ember képe a fiziognomikus gondolkodás számára is.¹⁸ Az **álszentség** szimbóluma,¹⁹ de nem mindig a középkori vélekedés szerint (szárnya van, de nem tud repülni), hanem a homokban hagyott tojásaira vonatkoztatva: nem veszi figyelembe, hogy össze is taposhatják őket.²⁰ Az emblémáskönyvek előszeretettel ábrázolták, miközben a többi madártól eltérő módon költi ki tojásait a hím és a nőstény, részben a nap melegére bízva, részben szemükből származó sugarakkal mereven nézve a tojásokat: Giovio *impresájának* pontos mása Camerariusé a *Diversa ab aliis virtute valemus* (Másoktól eltérő adottságaink vannak) mot-

Fejét elrejtő strucc. CC

tóval,²¹ ami az új, a megszokottól eltérő iránt lelkesedő reneszánsz korszellem tükré. A csőrében lópatkót/vasszőget tartó madár az **erős jellem** szimbóluma, aki idővel minden sértést megemészti (*Spiritus durissima coquit*), s ebben az esetben is Giovio és Camerarius emblémája megegyezik,²² Picinelli barokk világképe is befogadja ezt az interpretációt.²³ Ugyanez Ripánál a **telhetlenség** bűne, így – azonos ikonográfiával – a madár a válogatás nélkül mindent felfaló ember, a **falánkság** szimbóluma is.²⁴ Meleg vérmérséklete és méretei miatt könnyen emészti meg a vasat is, ezért az **Emésztés** emblémájának is zooattribútuma.²⁵ A kontinensek ábrázolásán **Afrika** állata (l. pl. Tiepolo, *Apollo és a kontinensek*, 1753, Würzburg, Érseki palota mennyezeti freskói). • Miskolczy Gáspár negatív emberi tulajdonságok ábrázolójának nevezi: az esztelen emberekre érti, akik nem gondoskodnak utódaik neveléséről. Termete miatt a másokat lenéző, valamint a földi léthez ragaszkodó gazdagok jelképe, a ~toll kifejezi az esztelen luxust, az uzsoráskodást és az istenkáromlást. A fejét bokorba dugó ~ „a’ balgatag fősvény Gazdagok” megtestesítője, „ha mit éjjel vagy titkon tselekesznek, azt itélik, hogy már Isten előtt-is titokban légyen az”. Röpképtelensége, mind a földi állatok, mind az

égi madarak tulajdonságait hordozván, „méltán hasonlítottak a’ Strutz-madárhoz az olyan kétfelé sántikáló emberek, a’ kik Idvezítőnk tilalma ellen, két ellenkező Uraknak akarnak szölgálni”.²⁶ • A magyar irodalomba csak közvetve, gyakrabban olvasmány- vagy állatkerti élmények, ritkábban utazások eredményeként került. Ugyanazt a téves ismeretet örökítette meg Petőfi Sándor *A sivatag lakói* c. versében („Ott van a strucc, a homokba / Dugta ostoba fejét”) és Babits Mihály is a *Psychoanalysis Christiana* c. versében: „Strucc-mód fur a percek vak fővenye alá / balga fejünk”. • A magyarországi művészetben Mária szeplőtelen fogantatása, Jézus születése, erő, **igazságosság**, **kevelység**, büszkeség, önteltség értelemben egyaránt előfordult.²⁷ A csőrében patkót tartó, ily módon a vasat is megemészítő ~ az **elszántság**, az **erő** és az **állhatatosság** allegóriája. Középkori ábr.-a pl. magyar Anjou-címerpajzs ~al, amelyet 1367-ben Henrik pilisi apát az aacheni magyar kápolnának adományozott; továbbá rekeszszománc kép a mariazei kegykép keretén (1430); páros palástdísz Nagy Lajos magyar és lengyel királyi címerével és sisakdíszével (Aachen, Münster); zárókő a pozsonyi városháza kapucsarnokában (Bratislava, Szlovákia, 16. sz.). A csőrében patkót tartó ~ motívumát a reneszánsz és barokk emblémáskönyvek széles körben ismertté tették: ábr. pl. ~ alakú asztaldíszek az Esterházy-kincstárból.²⁸ A ~tojásból készült kehely főúri asztalok díszese volt.²⁹

1 PLIN. NH 10. 1–2.

2 *Phys. lat. B.* XXVII.

3 *Etym.* 12, 7, 20–21.

4 Hugo Folieto, XLII.

5 *Ashmole 1511*, 919–931; *Abdn.* f. 41r–f. 44r.

6 *PhdTh.* 1277–1304; Guill. Clerc. 2589–2648; Gerv. 951–984; *PdB* vers. XXIX; *PdB* XXVIII.

7 Brunetto, 172; Cecco, III, 9.

8 *Alb. Magn.* XXIII, 24, 102.

9 *Bodley* 764, 137.

10 Párizs, BnF, fr. 1444b, f. 252r.

- 11 Párizs, BnF, fr. 14970, f.21v; Fr. 1951, f. 28r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 602, f. 25r.
- 12 Reims, Bibliothèque Municipale, Ms. 993, f. 159v; Párizs, BnF, lat. 14429, f. 103r.
- 13 Párizs, BnF, lat. 6838B, f. 23r.
- 14 Pier. Valer. 316.
- 15 RIPA 1618, 448.
- 16 Pier. Valer. 316–317.
- 17 Uo., 317.
- 18 DELLA PORTA *Fis.* II, 1.
- 19 PICIN. 140.
- 20 Pier. Valer. 317.
- 21 GIOVIO, 85; CAMER. III, 18.
- 22 GIOVIO, 82; CAMER. III, 19.
- 23 PICIN. 140.
- 24 RIPA 1618, 258, 227 és 579.
- 25 Uo., 138.
- 26 MISKOLCZI 1702, 295–302.
- 27 LCI 4 218; DITTRICH 2004, 519–526; MAMŰL X, 2010, 394.
- 28 Bp., IMM, E 68.1; KOVÁCS 1998, 267, 161. kép; *Mariazell* 2004, 301; *Sigismundus rex* 2006, 79, 102; *Műtárgyak* 2014, 253–257.
- 29 *Legendás lények* 2008, 34.

SÜN

(*erinaceus*)

Jelentései: ördög, elmésség, előrelátás, alkalmazkodás, önvédelem, kemény tapintás, rágalmazás (szúrós tüskéi), vanitas (tüskéire felszúrt almával)

Éjszakai életmódot folytató, magányos rovar-evő. A közkedvelt tüskés állat nem kerül az ember közelségét. Gyakran teljesen megszeled. Portyázás közben tüskéi segítik. Ősszel téli álomba merül. • A ~disznót az ókorban vadászták, mert a tüskéivel kártolták a gapyút. Ha az állat vészhelyzetbe került, az általános képzet szerint mérgező vizeletét visszajuttatta magába, amivel ártott a bőrének és a tüskéi minőségének – ugyanis a közhiedelem szerint tudatában volt annak, hogy ezért vadásznak rá.¹ A ~ (mint tudjuk) téli álmat alszik, nem gyűjt élelmet télire, mindenestre a Pliniusnál olvasható információ a kis állat szimbolikáját a későbbi korokban alapvetően meghatározta: „a sündisznó is

Sün. Raff, *Természet história*

felkészül a télre élelemmel; ráfordul a fákról leeső gyümölcsökre, amelyek így felszúródhatnak a tüskéire, egyet kitátott szájába vesz, és így szállítja azokat egy fa odvába”.² • A Bibliában (bár a fordítások függvényében helyette más állat is szerepelhet) a tisztátalan állatok között van felsorolva (Lev 11,30–31). A ~ a kietlen pusztaságokat példázza, az Edomra lesújtó isteni ítéletnél említi a revideált Károli: „Pelikán és sündisznó veszi birtokába” (Iz 34,11). A Babilon elleni fenyegető jövendölések között szerepel: „A sündisznó örökségévé és mocsárrá teszem, és elsöprom a pusztítás seprűjével” (Iz 14,23). • A középkori szimbolika elsősorban Plinius és Ailianosz leírásaira alapozva alakította ki a ~nel kapcsolatos jelképrendszert. A ~ kinézete olyan, mint egy kismalacé, csak hegyes tüskékkel borított a teste. Szüretkor felkapaszkodik a tőkére, s lerázza a szőlőszemeket a földre. Belehempereg és felszúrja őket tüskéire, így haza tudja vinni a szőlőt³ (ezt Pliniusnál almával,⁴ Ailianosznál fügevél⁵ teszi). Ha veszélyt érez, akár egy labda, összegömbölyödik, így tüskéi megvédik, ráadásul úgy nyikorog-csikorog, mint a kocsikerék, vagy visszatartja lélegzetét, halottnak tettetve magát.⁶ A ~ a szélfújás irányát előre jelzi, így, ha északi szél várható, visszavonul a vackába. Ezek azok az ókori információk, amelyekre a keresztény középkor a ~ szimbolikáját építette. A ~ hiába hempereg bele a szőlőbe, hogy a tüskéire felszúródott szőlőszemeket fiainak hazavigye, a *Physiologus*

mindezt a gonosz lélek cselekedetének tartja: tüskéi miatt az **ördöghöz** hasonlatos, a szőlőtő az ember, a szőlőfürt lélek, a szőlőszemek az ördög által elrabolt jó cselekedetek.⁷ Mondhatni ez a negatív ítélet megpecsételte a ~ középkori értelmezését a *Physiologus* különböző verzióiban is. Isidorus ugyanakkor a kis állat **elmésségét** dicséri, amikor a hátára felszúrja a szőlőszemeket, hogy elvigye a kicsinyeinek.⁸ A bestiáriumban e kétféle vélekedés között ingadozva, egyrészt a ~ elmésségét dicsérik, másrészt a *Physiologus*nak ugyanerre a cselekedetre vonatkozó intelmeit ismételtetik.⁹ Van olyan bestiárium, amely a ~ vackának két kijáratáról szól és a kis állat **előrelátását** dicséri: ha hideg északi szél várható, elzárja az északit.¹⁰ A ikonográfiája egysíkú: a tüskéire felszúrt gyümölcsöt (almát, szőlőt) hordozó állat ábrázolásában ki is merül.¹¹ A →kigyó ellenségeként Krisztus győzelmét, gyümölcsökkel a hátán viszont az ördögöt jelképezheti. • Az antik szerzőknél ritkán előforduló állatok az újkorban ugyancsak ritkán kaptak újra- vagy átértelmezést. Ez vonatkozik a ~re is, aki (a 16–17. sz. morálfilozófiájának egyik legfontosabb erénye) az **alkalmazkodás** képességével rendelkezik: a szó legszorosabb értelmében, mivel a széljárásnak megfelelően rendezi át lakhelyét is.¹² A barokk korban már négy bejárata van búvóhelyének, így minden égtáj felől védi magát, és alkalmazkodik az időkhöz, amikor „kizárja az udvarok és a külvilág zavaró szelét”.¹³ Búvóhelyének legyen bár két vagy négy bejárata, az alkalmazkodóképességén túl mindenképpen az állat **elmésségét** és előrelátását mutatják.¹⁴ A tüskéire felszúrt gyümölcsök elraktározása is a →hangya szorgalmához mérhető **előrelátás** bizonyítéka.¹⁵ Ripánál a **Veszélyektől való védekezés** emblémáján a nőalak kezében lévő pajzson egy ~ látható, aki az **önvédelem** jelképe, mert a legelső vészjelre labda formájúra gömbölyödik,¹⁶ sőt a tökéletes önvédelemé, mert szeme, füle, szája, minden

testrésze a tüskék védelmét élvezi.¹⁷ Tüskéi okán az érzékek közül a **kemény tapintás** jelképe (a puha tapintásé a →hermelin).¹⁸ Tüskéi azonban nemcsak az önvédelmet szolgálják, hanem a **rágalmazás** vétkét is szimbolizálhatják, mert szúrnak és kellemetlenséget okoznak válogatás nélkül, elég megérinteni őket (*Si tangit, pungit*).¹⁹ A barokk **vanitas** kérdéséhez is kapcsolható a tüskéire felszúrt gyümölcscsel, bőséges almagyűjtés közben ábrázolt állat. Az almák sokasága ugyanis megakadályozza, hogy szűk bejáratú odújába beférjen, vagyis az evilági hívságokat nem vihetjük magunkkal a túlvilágra, amint jelzi is Picinelli egyik emblémája: *Nil deferet intro* (Semmit ne vigyél be).²⁰ Heinrich Aldegreve *Bűnök* című allegorikus rézmetszet-ciklusában a Torkosság zászlójának motívuma (1552). • Miskolci Gáspár *Vad-Kertjében* „Sül-disznó”-ként, „Tövíses disznó”-ként szerepel, aki a „megtaníthatatlan *buxus* Parasztnak, vagy szőr-szál hasogató Sofistának” az ábrázolója, mivel tüskéi miatt megragadhatatlan. Ravasz állatnak nevezi, aki a fa tövében kialakított hajlékát képes a vízszinthez igazítani.²¹ • A ~ (disznó) főként feje, profilja, arcvonásai, ill. táplálkozása következtében a kedvenc állatok közé tartozik; a szépirodalomban legtöbbször állat- és gyermekmesék alakjaként van jelen. A ~ről alkotott kép negatív és pozitív összetevőket egyaránt tartalmaz – hasznos a rovarok pusztításában, de elutasító védekező reakciójában. Babits Mihály saját jelképeként említi *A gazda bekeríti házát* c. versében: „sün-életem tüskéi e / szakadt létben, kizárva minden idegent, / de átbocsátva ami még közös maradt / a testvérek közt.” *A Daru-törpeharc* c. ironikus versében az alakját idézi meg: „Honukat védni ébredének / földi fickók, pöttön legények, / s sűrű dárdát szegezve jönnek: / nézhetnéd óriási sünnel.” Nemes Nagy Ágnes *Paradicsomkert* c. versében többszörös természeti képben szerepelteti: „Itt a határ. Itt reng a páfrány, / míg

a karhossznyi sün kilép, / a völgybe innen hempereg le, / akár egy pohos barna-medve, / nem borzolódó, lágy tüskével / a homokot szelíden hersegetve.” • A ~ (népies nevén ~disznó) a magyar és európai népmesék, hiedelmek viszonylag gyakori szereplője. Alakja megjelenik a népművészetben, neve és különböző tájnyelvi alakja a közmondásokban is előfordul. Legtöbbször hangsúlyozott tulajdonságai között tüskés bőrét, szuszogó hangját említik, és összegömbölyödve védekező magatartására történik utalás. Az állat nevének számos tájnyelvi alakját ismerjük. A sindisznó²² pl. az Alföldön és a Délvidéken jellemző, a sündisznók alak Nagyszalontán, a széndisznó/szénygyszító kifejezések pedig a felvidéki Alsócsitáron fordultak elő. Továbbá l. még: sövénydisznó, sükedisznó, süldisznó, sünkutya, szőcsdisznó, szórdisznó.²³ A ~ a népmesékben megjelenhet élelmes, ravasz állatként, mint aki a rókát verembe csalja,²⁴ máskor azonban éppen a →róka agyafúrtságának lesz áldozata: amikor megbízza a rókát, hogy darabolja fel zsákmányát, az maga eszi meg az egészet.²⁵ Egy másik mesetípusban ismét az észgyőzelmét képviseli az erő (gyorsaság) felett, hiszen furfangosan futóversenyt „nyer” a →nyúl,²⁶ ill. az →őz²⁷ ellen. A ravasz ~disznó Szeged néphagyományában is megjelenik.²⁸ A széles körben ismert történet²⁹ e verziója szerint a sün futóversenyre hívja és „legyőzi” a nyulat, hiszen a célnál felesége kiált fel, hogy „Én már itt vagyok!”. Az állatmeséken kívül a ~ a tündérmeséknek is szereplője:³⁰ egy gyermektelen házaspárnak ~disznó fia születik, aki addig marad ebben az alakban, míg egy lány meg nem váltja a varázslattól. A „szuszog, mint sündisznó a szőr között/sziszeg, mint a sündisznó a búzában” szólások a hangosan szuszogó ember hangját jellemzik.³¹ Az állat hiedelmekben, babonákban betöltött szerepe sokrétű, gyakran gyógyító tevékenységekhez, rontáselhárításhoz kapcsolódik. Rápolton (Szabolcs-Szat-

Téli eledelt gyűjtő sün. CC

már-Bereg m.) a Szt. Györgykor fogott ~ három tüskéjét tejrontás ellen az istálló küszöbébe fűrták. Szendrőn (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) úgy tartották, a beteg szobájában tartott ~ magába szívja a betegséget. Alkalmasnak tartották a csúz kezelésére, ezért a fájós tagokat végigszuszogtatták vele, vagy a hájával kenték be őket (Félegyházán, Bács-Kiskun m.). Alsó-Fehér vármegyében a sérvvel küszködőt ~disznó húsával kúralták; Csenyétén (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) pedig melegített ~bőrt kötöttek a fájó gyomorra. A hiedelem szerint, aki nem bírta tartani a vizeletét, annak ~bőr hamváról kellett innia. A felvidéki Medvéseken az állat vérével és hájával bekent kesztyűvel simították végig a →lovat, hogy fényes legyen a szőre, valamint a rudat és az ostort is, hogy a lovak gyors futásra legyenek képesek. Moldvában úgy „szereztek” zárnyitót vasfüvet, hogy a fiatal ~öket ládába zárták, mire az anya~nek vasfüvet kellett hoznia, hogy segítségével szétporlaszthassa a ládát, majd hátrahagyja a fű egy részét.³² A ~ a tárgyalkotó népművészetben is megjelenik, ~disznó alakú pálinkás butellát ismerünk pl. Mezőcsátról.³³ A csíki juhászok szívesen fogyasztották az állat húsát. A hiedelem szerint a ~t csengettyűszóval lehet magunkhoz

csalogatni, majd hideg vízben kényszeríteni arra, hogy kinyújtózzon, ne gömbölyödjön össze. Zsíros húsa ízletes ételnek számított, alkalmanként tüskés bőrét is felhasználták. Alkalmas volt pl. szopásgátlónak, a választási borjú orrára kötötték.³⁴ • A magyarországi művészetben sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: gonosz, erény, bűnösség, fősvénység.³⁵ A tüskéit támadóan meresztő ~ az **önvédelmet** szimbolizálja, pl. Lackner Kristóf *Galea Martis* (Tübingen, 1625) c. művének illusztrációján.³⁶ Díszítőelemként a gyümölcsöt hátán szállító ~ antik toposz, számos képző- és iparművészeti ábrázoláson megjelenik, pl. ~ hátán almával Zsigmond-kori kályhacsempén.³⁷

1 PLIN. *NH* 8. 134.

2 Uo., 133.

3 PLUT. *De soll. an.* 971f.

4 PLIN. *NH* 8. 133.

5 AIL. *NA* 3. 10.

6 Uo., 6. 54.

7 *Phys.* 14.

8 *Etym.* 12, 4, 7.

9 PhdTh. 1739–1774; Guill. Clerc. 1113–1170; Gerv. 729–754; *BT* XXV.

10 *Ashmole 1511*, 861; *Bodley 764*, 113.

11 Párizs, BnF, lat. 6838B, f. 18v; BnF, lat. 3630, f. 85r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 52v; London, British Library, Harley Ms. 4751, f. 31v; Koppenhága, det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 3466 8°, f. 45v.

12 Pier. Valer. 103.

13 PICIN. 197.

14 LUCAR. 177.

15 Pier. Valer; 104. PICIN. 197.

16 RIPA 1618, 138.

17 PICIN. 197.

18 RIPA 1618, 472.

19 PICIN. 196, 199.

20 Uo., 198.

21 MISKOLCZI 1702, 241–242.

22 SZINNYEI 2003, 2027.

23 B. LŐRINCZY 2002, 999.

24 AARNE–THOMPSON 1961, 30, 30B.

25 Uo., 51.

26 Uo., 275A.

27 Uo., 275, 275E.

28 KÁLMÁNY 1882, 138.

29 AARNE–THOMPSON 1961, 275A.

30 Uo., 441.

31 O. NAGY 1966, 603.

32 SZENDREY 1940, 333–334.

33 *MNL* 1977, 80.

34 SZEBENI 1962, 78.

35 LCI 2 335–336; SEIBERT 1986, 281; DITTRICH 2004, 245–249.

36 KNAPP–TÜSKÉS 2003, fig. 23.

37 *MÉ* 1980/3–4, 215.

SZ

SZALAMANDRA

(*salamandra*)

Jelentései: **tűz, mérég/ártalom, hitében állhatatos ember, tűz (mint őselem), tisztító tűz, szerelmi lángolás, állhatatosság, szerető**

A kétéltű szalamandrafélék nagy és változatos családja életmódját tekintve is változatos. A legnagyobb és leglátványosabb a foltos ~, nagy kidülledő szemmel. • A ~ tulajdonságairól, s különösen a **tűzhöz** való viszonyáról a legtartalmasabb beszámolók a későbbi korok számára id. Pliniustól származtak, aki azok között a lények között tartja számon, akik ismeretlen módon jönnek a világra. A teste →gyíkéhoz hasonló, a bőre foltos, és csak nagy esőzés idején jelenik meg, szép időben soha. A teste olyan hideg, hogy a hozzá érő tüzet kioltja, mint a jég. A szájából olyan tejszerű nyálat okád, amelyhez, ha testünk bármely része hozzáér, kihullik az ember haja.¹ Ailianosztól tudjuk, hogy olyannyira mérgező, hogy ha egy →disznó véletlenül megeszi a ~t, az, aki e disznó húsból eszik, belepusztul.² • A Bibliában ugyan nem szerepel, de a mindent allegóriába és szimbólumba átfordító középkori fantázia számára a ~hoz kötődő jelképek kész rendszert alkottak. Az eszmei szempontból alapvető *Physiologus* leírásából tudjuk, hogy ha a ~ bebújik a tüzes kemencébe, a tűz kialszik.³ Az erkölcsi interpretáció pedig a Dániel próféta könyvében szereplő (Dán 3,24–27), hamis vádak alapján a tüzes kemencébe vetett három igaz ifjú esetét hozza összefüggésbe

Szalamandra. Raff, *Természet-története*

a ~val, s kap ezáltal a csúszómászó „bibliai” szerepet. A „...ha tűzön kell átmenned, nem ég meg, és a láng nem perzsel meg” (Iz 43,2) bibliai hely nyomán és a bestiáriumok értelmezésében, aki hisz Istenben és hitében állhatatos, a pokol tüze sem égeti meg, ahogy a ~ sem ég el a tűzben.⁴ • A *Physiologus*-változatok értelmezéséből kiderül, hogy bár az állat hasonlatként szerepelt, a neki tulajdonított sajátságok nem veszítették érvényüket. Ebben Isidorus ismertetésének is megvolt a maga nem kis szerepe. Tőle tudjuk és a bestiáriumok szerzői⁵ is tőle vették, hogy a ~ nemcsak rendkívül mérgező (azaz a **mérég** megtestesült szimbóluma), de egyszerre sokakat képes megölni. Ugyanis, „ha felmászik egy fára, mérgével minden termést megfertőz, s így azokat is, akik abból esznek. Ha véletlenül kútba esik, mérgének akkora az ereje, hogy megöli azt, aki vizet iszik belőle.” S nemcsak nem ég el a tűzben és fájdalmat sem érez, de el is oltja.⁶ Guillaume Le Clercnél olvashatjuk, hogy „ez az állat a példaszzerű élet bölcsét ábrázolja, akinek oly tiszta a hite, hogy eloltja maga körül a

bujaság tüzeit és hevét, és a bűnök forrását,⁷ azaz az **hitében állhatatos embereket** példázza.⁸ A ~ oly ártalmas, hogy mind az őt érzéket megmérgezi, azaz még közvetlenül is veszélyes, akár maga az ördög.⁹ A középkor szörnyeit felvonultató *Liber monstorum* szerint „úgy képes a lángokban élni, mint a halak a vízben”.¹⁰ E megjegyzéshez kapcsolódik a ~ alapvető ismérve, miszerint az őselemekhez társított állatok közül a **tűz** szimbóluma, amely egyrészt mint **tisztító-tűz** a hívő üdvözülését jelképezi a ~ révén, másrészt a bujaság égető lángját, a **szerelmi lángolást** szimbolizálja.¹¹ A világi költészetben a ~ a tűzben égő, folytonos szerelmi lángolás leghatásosabb zooszimbóluma. Néhány bestiárium a ~t fehér madárként képzei el,¹² akinek a tollaiból csak tűzben tisztítható ruhaanyagot készítenek.¹³ (A valóban létező azbesztszerű fehér anyagról l. pl. Marco Polo útleírását.¹⁴) A bestiáriumban Isidorus által leírt három jellemzőjét ismételtetik: tűzben sem ég el; ha beleiszik egy kútba, a vizét megfertőzi; ha beleharap a gyümölcsfán lévő gyümölcsbe, a többi is mérgezővé válik. A ~ ikonográfiájában is ezek a megjelenítések dominálnak, rendre egyfajta gyíknak vagy →kígyónak ábrázolva. Egyik legérzékletesebb megjelenítése az Aberdeeni Bestiáriumban látható a ~ mindhárom jellegzetes cselekedetét egyszerre rekonstruáló illusztráción.¹⁵ Gyakorik azok az ábr.-ok is, amelyen vagy egy ~ látható a lángok között,¹⁶ előtte almafa, amely alatt egy almába harapó, de már haldokló ember fekszik,¹⁷ vagy a ~ éppen egy kútból iszik.¹⁸ A középkori ikonográfiában a négy őselem ábr.-ain a **tűz** szimbóluma, s mivel nem nélkülözhetők, a **szüzességet** is jelképezheti. Az antik hagyomány és az Iz 43,2 rész nyomán a tüzes kemencéből megmenekülő három ifjú (Dán 3,24–27) ábr.-án is megjelenhet. A legendák rossz tüzet eloltó, jó tüzet felszító állata Krisztus jelképe az alábbi idézet kapcsán: „Azért jöttem, hogy tüzet gyűjtsak

a földön” (Lk 12,49). • A ~ újkori szimbolikája a világi jelképek és erkölcsiségek között keresendő. A tűznek való ellenállása, sőt eloltása az **állhatatosság** jelképévé tette.¹⁹ Ahogy a középkori világi költészetben a költők az örök tűzben égő, lángoló és soha el nem hamvadó szerelmi érzés kifejezésére a ~t idézték föl valamilyen retorikai alakzat formájában, úgy az újkor szimbolikájában is előkelő helyet foglal el a **szerető** jelképeként.²⁰ Mint mindent – fa termését, kutat – megmérgező állat, az **ártalmas ember** és általában az **ártalom** szimbóluma lett.²¹ A **tűz** elemének jelképe maradt,²² jóllehet a barokk fantázia nem ragadt le ennyinél. Ha ugyanis a ~ a tűzben és a tűzből él, **hálátlanságra** vall, amikor kioltja. A *Nutrisco e lestinguo* (Táplálom és eloltom) mottóval ellátott emblémák egyik magyarázata ez, de az asszociációk további értelmezéshez is vezettek. I. Ferenc francia király címerállata pl. a ~ volt, ugyanezzel a mottóval, és a „jóknak kedvezek, a rosszakat megsemmisítem” értelemmódosulással az uralkodói igazságosság szimbóluma lett. Több uralkodónak volt címerállata a ~ mint az állhatatosság, a külső veszélyeknek ellenálló türelem jelképe.²³ Camerarius a *Candide et sincere* (Tisztességesen és őszintén) mottóval ábrázolta az uralkodói fenség ~ját.²⁴ • Balassi Bálint az európai költészeti hagyománynak megfelelően a szerelem tüzeinek metaforájához kapcsolja a ~t: „Cupidónak való könyörgés, okul elől hozván az salamandra példáját, azaz, hogy vagy leszen ő hozzá jó valaha vagy sem, de mint az salamandra tűz kívül, ő sem élhet soha az Julia szerelme nélkül”. Miskolczy Gáspár „a’ lator, átkos és álnok ember” megtestesítőjének nevezi, aki hízlekedéssel vezeti félre az embereket, valamint sebesülést okozó ~nyárlól is ír, amely „ábrázolója az undok Szitkozódásnak, és minden rágalmaszó istenteleneknek”.²⁵ • Kétéltűként a nemszeretem állatok közé tartozik. Egy legenda szerint, aki a vérével bekeni magát, azt nem fogja a tűz. Ezt a ~ természetesen

Tűzben égő, kutat és gyümölcsfát mérgező szalamandra. MS Bodley 764

a valóságban nem érvényes – tudást foglalta versébe Karinthy Frigyes az *Újabb részlet Dante „Poklá”-ból* c. versében: „Bár ugranék már elgyötörve tán / A tüzes tóba, mint a szalamandra.” A ~ fantasztikus, okkult, vagy ritkábban gyermekirodalmi művekben bukkan fel, vagy a romantika felfogása szerint – E. T. A. Hoffman, *Az arany virágcserep* – vagy a 20. sz.-i utópiák – Karel Čapek *Harc a szalamandrakkal* – részeként. A magyar irodalomban Nemes Nagy Ágnes *Villamos* c. versében fordul elő: „Egy afrikai ház emelkedik a mélyből, / fehérén, gömbölyűn, mint tengerből a lány, / a fű az ablakok nyitott ajkáig ér föl, / kis szalamandra ül a fotel hajlatán.”

• A magyar népi kultúrában, a népnyelvben előforduló víziborjú leggyakrabban ebihalat jelent, de sokféle állatra (göte, húrféreg, →bogar, pióca), többek között a növendék ~ra is utalhat. A hiedelem szerint, aki vízzel együtt lenyeli, a gyomrában „bornyúnagy-ságúra nő”.²⁶ A hiedelemalakként megjelenő vízibornyú a testben fejlődik ki, amelyet kirág. Egy hiedelemváltozat szerint „a tápéi víziborjú éjjel belopózik az eladó lány ágyába,

sír és reggelre kékszemű csecsemővé változik”.²⁷ A vízibornyú hiedelemalakjának két-féle értelmezését szokás elkülöníteni: leggyakrabban a göte, →béka, ebihal elnevezéseként találkozhatunk vele. A hiedelemtörténetekben emellett a spontán vetélés előidézőjeként szerepel: ezt a titokzatos, kiszámíthatatlan élettani jelenséget a nép képzelete megpróbálta hiedelemként kötni. Ez esetben a vízibornyú lenyelése vagy magát a házasságon kívüli várandóságot, meglévő terhesség esetén pedig a vetélést okozott. A hiedelmek hátterében így higiéniai előírások (csak tiszta vizet szabad meginni) és a szociálisan rendellenesnek tartott terhesség magyarázata húzódik meg.²⁸

1 PLIN. NH 10. 188.

2 AIL. NA 9. 28.

3 Phys. 31.

4 Phys. lat. B. XXX.

5 Ashmole 1511,1012–1013; PhdTh. 1355–1360.

6 Etym. 12, 4, 36.

7 Guill. Clerc. 283–288.

8 PdB vers. LVI.

9 BM LX.

10 Lib. Monstr. III, 14.

11 BT XVIII.

12 RdF 386–387; BT XVIII.

13 RdF 386–387.

14 Marco Polo utazásai, Gondolat, Bp., 1984, 73–74.

15 Abdn. f. 70r.

16 Párizs, BnF, lat. 6838B, f. 34v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 55r; Koppenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 3466 8°, f. 35v.

17 Koppenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4°, f. 55v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 602, f. 27v; New York, Morgan Library, Ms. M.81, f. 84v; Hága, Museum Meermanno, MMW, 10 B 25, f. 43r.

18 Párizs, BnF, lat. 3630, f. 95r.

19 Pier. Valer. 209.

20 Uo., 210.

21 Uo., 211; RIPA 1618, 369.

22 Uo., 154–155.

23 PICIN. 272.

24 CAMER. IV, 69.

25 MISKOLCZI 1702, 253–254.

26 SZINNYEI 1901, 1014.

27 SZENDREY 1938, 269.

28 BARNA 1979, 79.

SZAMÁR, VADSZAMÁR

(onosz, asinus – onager)

Jelentései: **alázat, türelem, békesség, okosság, bujaság, lassúság, ostobaság, lustaság, feledékenység, restség, csökönyösség, akaratosság, fáradozás, feledékenység, szolgálkúság, balgaság**
vadszamár: ördög
onokentaur: állhatatlanság, kétszínűség

Szamár. Raff, *Természet história*

A ~ a vadszamár háziásított változata. A ~ valójában engedelmes és szelíd állat, és a ráaggatott sok negatív jelzővel ellentétben, egyáltalán nem buta, sőt tanulékony és jó a memóriája. Az igazságtalan bánásmód azonban csökönyösséget vált ki belőle. • A ~at az ókorban teherhordó állatként, szekér elé fogva, malomkő hajtására és lovglásra egyaránt használták. A görög vallásosságban Dionüszosz kíséretében jelenik meg, az ábr.-okon elsősorban az istent kísérő idős, pocakos és pityókás Szilénosz látható ~on ülve. A római kultúrában vallási jelentősége nincs. Igénytelen természete és butasága számos anekdota,¹ állatmese² és szólás/közmondás alapját képezte – valakit ~nak nevezni általában csúfolódásnak számított. Az ókori tanmesék rendkívül gyakori szereplője a ~: több tucatnyi történet jellemvonásait tekintve változatható erkölcsiségű főhőse, s így a legkülön-

félébb emberi gyarlóságok, de erények megtestesítője is. Az antik irodalomban – az állatmeséken kívül – kedvelt alakja a komédiáknak, a szatíráknak és a kalandregényeknek. Utóbbiit illetően leghíresebb és legnagyobb hatású megformálása Apuleius *Arany-szamár* c. regénye. • A Bibliában a ~ pozitív konnotációt vesz fel, hiszen Krisztus életének számos epizódjában van jelen: az újszülött Megváltót melegíti születésekor („az ökör megismeri gazdáját, és a szamár urának já-szolát”, Iz 1,3), és az Egyiptomba való menekülés ábr.-ain is Mária szamárháton ül a gyermek Jézussal, de ott van, mint Jézus alázatos kísérője a Jeruzsálembé való bevonulásakor is (Mt 21,1–7). **Az alázat, a türelem és a béke** jelképe, de az **okosság** is, hiszen Bileam (Bálám) szamara (Szám 22,23) okosabbnak bizonyult gazdájánál. A Bibliában gyakran szerepel jelképes értelemben is. A Messiás ~háton ülve érkezik (Zak 9,9; Mt 21,5; Jn 12,15). Zakariás Messiással kapcsolatos jövendölése szerint „...közeleg királyod: igaz és győzedelmes, alázatos, számaron jó, szamárhátán.” (Zak 9,9), amelyre az evangéliumok visszautalnak (Mt 21,4–5; Jn 12,15). A **bujaság** állataként is említik: „Olyan heves vágy gyulladt benne szeretői iránt, mint amilyen a számarának az ösztöne, vagy a csödörnek a bujasága” (Ez 23,20). • A középkorban a ~ról kialakított kép az ókori és a keresztény interpretáció keveredését mutatja. A *Physiologus*³ és változatai a vad~ról szólnak inkább, aki maga az **ördög**. A tavaszi napéjegyenlőség idején éjjel is és nappal is óránként ordít: a sötétség órái a pogányokat, a zsidókat jelképezik, a nappali órák a igaz hitet valló keresztényeket,⁴ s a vad~ ordítása az attól a naptól bekövetkező sötét órák csökkenésére vonatkozik.⁵ Isidorus különválasztva írja le a kétféle ~at: a vadszamárnak hím kölykei iránti féltékenységét emeli ki, ugyanakkor az ember részéről még a →ló előtt megszelídített ~nak a **lassúságát** és **békés** természetét hangsúlyozza.⁶ Az en-

ciklopédisták, mint Thomas Cantimpratensis és Bartholomaeus Anglicus, a ~ melan-
kolikus természetét, és a hideg és a száraz
tulajdonságon alapuló **lassúságát**, **ostoba-
ságát**, **feledékenységét**, **bujaságát** hangsú-
lyozzák, de emellett az állat hasznát és ki-
használtságát is ecsetelik.⁷ A nőtény ~ vi-
szont általában pozitívabb megítélésben
részesült: teje ugyanis az öregedés ellen ha-
tásos, a bőrt is szebbé teszi. Ráadásul a nős-
tényt nem tartották olyan ostobának és lus-
tának sem, és a Krisztussal kapcsolatos bib-
liai történetek is jobbra nőtény ~ről
szólnak. A bestiáriumok, a *Physiologus* má-
solva szinte kivétel nélkül a vadszamárról
szólnak, így szinte kivételnek számít az, ha
a ~at és vadszamarat egyaránt tárgyalják.⁸
A ~ a **lassúság** és az **ostobaság** jelképe, míg
a vadszamár maga az **ördög**. A →kentaur
~változata, az onokentaur (*onocentaurus*), a
ráció és a vad ösztönök keveredésére utaló,
felül ember, alul ~testű lény: **állhatatlanság**
és **kétszínűség** jellemzi a bestiáriumok sze-
rint, amelyek a *Physiologus* hippokentaurját
„szamarasították”. Mindenesetre a fantázia-
lény szimbolikája egy és ugyanaz: kétszínű,
hamis, sőt istentelen és csaló eretnek jelképe.⁹
Női testű változata is megjelent, amely egy
parázna ~ és egy hasonlóképpen parázna nő
nászából született. A keresztény ikonográfiá-
ban a ~ a Menekülés, a ferences hagyomány-
ban a szegénységi fogadalom jelképe. Assisi
Szt. Ferenc saját testére vonatkoztatta sari-
hianói remetességében: „Nosza szamár test-
vér, maradj csak és szenvedd a korbácsot!”¹⁰
Páduai Szt. Antal egyik legendájában Bálám
~ának története köszön vissza: a vallási kér-
désben hajthatatlan zsidó ember ~a tétet
hajt az Antal által felmutatott oltáriszentség
előtt. A bűnök ábrázolásain a **lustaság** és a
bujaság, valamint az **ostobaság** attribútuma
lehet, Fortuna kerekénél is negatív jelentés-
ben szerepel. A román kori faragványokon
a zenélő ~ az ostobaság, vétkes világiasság
szimbóluma. Középkori ikonográfiáját te-

Teherhordó szamár. MS Bodley 764

kintve illuminált kódexekben, bestiáriumok-
ban könnyen felismerhető, élethű a megie-
lenítése hangsúlyos, hosszú füllel¹¹; gyakran
teherhordás, munka közben ábrázolták.¹² •
Az újkori ~ gazdag szimbolikájára jellemző,
hogy Ripa emblémáskönyvében pl. hét szócik-
kben abszolút főszerepet játszik, és a szerző,
ahogy a többi ikonológus, a már ismert
ikonográfiai elemeket egyéb szín- és attribú-
tumgazdag leírással egészíti ki. Az egyik fő-
bűn, a jóra való **restség** ikonográfiai leírásá-
ban attribútumként jeleníti meg a földön
heverésző ~at, akit „az egyiptomiak óta a
szent és vallási gondolatoktól való távolma-
radás [ábrázolására] használnak, alantas és
helytelen elfoglaltsággal”.¹³ A tudatlanság és
az **ostobaság** jelképe maradt, amelyet gyak-
ran számárfülekkel ábrázolnak.¹⁴ A ~ pozitív
jellemzőképpen a szervilis **fáradozás** egyik
attribútuma is,¹⁵ **lustaságát** nem feledve.¹⁶
A makrancos, kezelhetetlen természetű em-
ber ábrázolása elképzelhetetlen a ~ nélkül.
Az **akaratosság** és a **csökönyösség** ikonog-
ráfiája¹⁷ egymáshoz hasonló: a földön, tehát
alantas helyen ülő, fekete fátyollal fedett nő
mellett álló ~, szájában a zablával, utal a ta-
nulásra való képtelenségre, a tudatlanságra
(az emblémán, a földön heverő →disznó szin-
tén oktalan és szófogadatlan). Az antik fi-
ziognómia újkori értelmezése szerint a kül-
ső jegyeiben a ~hoz hasonlító ember jelle-

mében és szokásait illetően is az állattal osztozik. Az együgyűség, korlátolttság, csökönyösség zoomorf-fiziognómiai jegyei mind a ~ alakját és viselkedését mintázzák.¹⁸ A ~ **bujasága** szintén közhelyszámba menő szimbólum maradt.¹⁹ Sebastian Brant *A bolondok hajója* c. moralizáló művének első (1494), fametszetes kiadásában a 78. *A sürgő-forgó bolondokról* c. rész mottója: „Mind-en izükben bolondság van, / Szamár a hátukra ül bátran”. A reformáció korában a ~motívumot alkalmazza Lucas Cranach satirikus fametszete, a *Pápa-szamár* (1523). A **lustaság** egyik állatszimbólumaként látható id. Pieter Bruegel *Hét főbűn* (1558) c. metszetsorozatának *Jóra való restség* c. képén. Francisco Goya *Caprichos* (1792–1798) c., kora társadalmát élesen bíráló rézkarc-sorozatának 37–42. lapja a „buta” ~ hagyományos jelentéseit összegzi. • Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* számos jelentését ismer-teti: a teherbíró, mindig munkára fogott ~ lehet a serénység, a telhetetlenség vétkétől mentes igénytelenség, az igaz hívó ember jelképe. A teherhordó ~at az állandóan kin-cseket gyűjtögető fősvény emberhez is hasonlítja, valamint az öntelt tudatlanokhoz, akik „mihelyt tudós emberre találnak, kite-szik menten hogy merő Szamárok”. Viszont Bálám ~ának példajaként a mélyen hívó, „együgyű Jobbágyok” ábrázolója is lehet.²⁰ • A ~ igen gyakori szereplője a magyar- és világirodalomnak: meséknek, mondáknak, nép- és műköltészetnek, prózai és párbeszé-des munkáknak. Csokonai *Állatok dialógusa*, *A szamár és a szarvas* (1790) c. prózájában a ~ a **szolgalelkűség** megtestesítője: „Nem is szamárnak való a szabadság!” Leg-általánosabban a **butaság**, a **csökönyösség** jelképe, néha ellentétében is, mint pl. Wohl Stefánia *Aranyfüst, párbeszéd* c. regényében: „Nem értem, hogy lehetett ennek a szamár-nak – Isten nyugosztalja – olyan zseniális egy fia!” Vas Gereben *Jurátusélet* c. regénye szerint a cselédet ~nak fogadták, „mert na-

gyobb szégyennek tartották a cseléddel szé-pen beszélni, mint veszekedni –, dicsérete-sebbnek a cseléd után kujtorogni, mint jól megmagyarázni a megtenni valót, s előre megmagyarázni, hogy a lustaság könnyen kiszámítható, és ezzel kisüthető, melyik él-hetetlen.” Ugyanő *A pörös atyafiak* c. regé-nyében ugyancsak az értelmiségi élet ellen-tétének, jelzőjeként tematizálta: „Ha valaki-nek több fia volt, az élénkebbet ügyvédnek, a vásottat katonának, a szelidet papnak adta – a szamárnak azt mondta: maradj fiam itt-hon, te leszel a gazda.” • A magyar népi kul-túrában általában negatív tulajdonságokat, az **ostobaságot**, **csökönyösséget**, **bujaságot** jelképező állat. Szólásainkban és közmon-dásainkban is ezek a tulajdonságok hang-súlyosak a leginkább. Pozitív szereplőként is találkozhatunk viszont vele a népi legendák egyes történeteiben. Viselkedésével megjő-solja az időjárást: „ha a szamár ordít, akkor esni fog”.²¹ Mátyás király történetben (*Má-tyás király és a csillagvizsgáló*) is találkozh-atunk vele, ahol Mátyás király csillagásza tisz-ta időt jósol, vadászatra tartva azonban ta-lálkozik egy parasztemberrel, aki esőt jósol, mivel a ~a ordít, és ez be is igazolódik.²² *A Parasztbibliában* a teremtéstörténeteknél a ~ ostobasága a hangsúlyos, a Jézus menek-ülését taglaló törtétekben viszont pozitív szereplőként jelenik meg, mivel segít a Szent családnak menekülni Jeruzsálemből, és ezért „emberéletet él a szamár, ötven évet”.²³ Ere-detmondákban is felbukkan. A Tisza kelet-kezésének egyik ismert mondája, hogy Jézus (vagy Szent Péter) ekébe fogott egy ~at, és azt mondta a Tiszának, hogy kövesse a ba-rázdát. A ~ viszont éhes volt, ezért ide-oda kanyarodott, hogy legeljen, ezért ilyen ka-nyargós a Tisza. Népmeséinkben leginkább **ostobaság**, buta cselekedetek jelzésére hasz-nálják. Sűrűn találkozhatunk a „Te szamár!” felkiáltással, amelyet egyik szereplő intéz a másikhöz. A magyarországi németiség köré-ben jelentkezik a ~ állatalakoskodás a betle-

Onokentaur/szamárfejű ember. CC

hemes játékokban. A játékoknak a ~ néma szereplője. Az alakoskodó lepellel van letakarva, amelyet elől állatfejű alakítanak, az alakoskodó kezében tartott botok az állat első lábai.²⁴ Legismertebb közmondásainkban a ~ **ostobaságára** és **csökönységére** találunk utalást, mint pl. „okos enged, szamár szenved”; „bolondot beszédéről, szamarat füléről megismerni”; „néha emberkoponya szamárfelelő takarója”. Emellett időjósító mondások ismertek még. Megjelenik a ~ a terhek cipelésére való felhasználására utaló mondásban is: „cipekedik, mint a málhás szamár”.²⁵ • A magyarországi művészetben sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: zsidók, zsidóság, a Megváltó felismerése, **alázatosság**, jóra való **restség**, **balgaság**, **bujaság**.²⁶ A lőcsei Szt. Jakab-plébániatemplom *Hét főbűn* freskóciklusán a **Restség** állatfigurája (Levoča, Szlovákia, 1380 k.). A málhával megrakott ~ református templomok 18. sz.-i festett kazettás mennyezetének gyakori eleme, pl. Szilágylompéért (1778, Lompirt, Románia).²⁷ A ~on lovaglás **nevetségességet** jelképez, pl. Weiss Antal 1914-es *Szerbia hadat üzen* c. plakátján egy szerb katona csökönös ~on lovagol.²⁸ A 20. sz. eleji művészetben a ~ abszurd alak, feltűnik Kassák Lajos 333. c. kollázsán (1921). Bort-

nyik Sándor *A zöld szamár* c. festménye (1924) a mindent tagadás jelképe. E képről nevezte el Palasovszky Ödön a színházát. Attribútum, legenda, mítosz vagy mese szereplője is lehet. Az irgalmas szamaritanus újtestamentumi példázatáról l. pl. Johannes Pöckel freskóját a felsősegesdi ferences templom sekrestyéjében (1774 után).²⁹ A Kálvária-ábr.-okon a Krisztus egyházát jelképező Ecclesiával szemben a **Synagóga** nőalakja csökönös ~on lovagol, ami talán Bileám ~ára utal, pl. a zsegrai templom freskóján (Žehra, Szlovákia, 14. sz.).³⁰ Toulouse-i Szt. Lajos feltámasztja a ~ról leesve elvetélt aszszony gyermekét: ábr. pl. a Magyar Anjou Legendáriumban.³¹ Az *asinus vulgi*, a magyarul először Heltai Gáspár által *A bölcs Esopus fabuláiban* leírt exemplum ábrázolásait az ún. fabulaemlémaikon l. pl. Johannes Weber *Janus bifrons* (Lőcse [Levoča, Szlovákia], 1662) illusztrációján.³²

1 PLUT. *Vit. dec. or.* 8; *Vit. Zenob.* 6. 28.

2 AISOP. 84, 114, 154, 156, 190–204.

3 *Phys.* 45.

4 Guill. Clerc. 1865–1892.

5 PhdTh.1871–1880;

6 *Etym.* 12, 1, 38–39.

7 Thom. Cantimp. IV, 82; Bart. Angl. XVIII, 7.

8 *Ashmole 1511*, 850–853; PhdTh. 81–90; 1827–1888.

9 *Phys..lat..C.* XI; Gerv. 1555; PhdTh. 1109–1122; Gerv. 329–343.

10 Szent Bonaventura, *Legenda major*.

11 Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, 76 E 4, f. 8r; New York, Morgan Library, Ms. M.81, f. 43v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Ashmole 1511, f. 32r.

12 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 44r; London, British Library, Harley Ms. 3244, f. 48r; British Library, Harley Ms. 4751, f. 35r.

13 RIPA 1618, 7.

14 Uo., 248.

15 Pier. Valer. 155–157; RIPA 1618, 174.

16 Pier. Valer. 151–152; RIPA 1618, 415.

17 RIPA 1618, 253, 392.

18 DELLA PORTA *Fis.* I 15; V 5; V 19; II 37; III 5;

19 Pier. Valer. 150.

20 MISKOLCZI 1702, 126–134.

21 GULYÁS 1976, 22.

22 BOSNYÁK 1977, 27.

- 23 LAMMEL–NAGY 1985, 147.
 24 DÖMÖTÖR 1940, 236.
 25 SZEMERKÉNYI 2009, 1248–1251.
 26 LCI 1 682–684; SEIBERT 1986, 281; DÁVID 2002, 209–210; DITTRICH 2004, 104–108; MAMŰL X, 2010, 447.
 27 MÉ 1982/2, 120–134; *Legendás lények* 2008, 156.
 28 KATONA 2013, 214–215, 3. kép.
 29 MÉ 2007/2, 267–280.
 30 MÉ 1961/2–4, 145–165; RADOCSAY 1977, 174–175; MÉ 2002/1–2, 1–15.
 31 SZAKÁCS 2006, 31. kép.
 32 *From Academic Art* 2000, 21, 25, 148; KNAPP 2003, 15. kép.

SZARKA

(kissza, pica)

Jelentései: (zavaró) fecsegés, kapzsiság, tanulékonyság, feledékenység

Bokros, fás területeken élő, fekete-fehér tollazatú, rendkívül intelligens, mindenevő madár. Köztudott róla, hogy fészkébe gyűjti a fényes, csillogó tárgyakat. Fogságban tartva utánozza az emberi hangot. • A ~ jellegzetes tulajdonsága az ókorban a **fecsegés**, a locsogás volt, állandó jelzője az antik költészetben

Szarkák. Sárváry Eöry, *Madárvilág*

az azonos jelentésű *loquax*. A görög eredetű mítosz szerint¹ Pierosz pellai király és Euippé kilenc leánya, a Pieriszek versenyre hívták ki Zeusz és Mnémoszüné lányait, a kilenc múzsát. A költői verseny a Parnasszoszon történt Pallasz Athéné jelenlétében, a bírák a nimfák voltak, akik a múzsákat nevezték meg győztesként. A felháborodott és szidalmakat szóró Pieriszek büntetése az volt, hogy a múzsák ~vá változtatták őket, amelyekkel nemcsak a merészségüket büntették, hanem annak is elejét akarták venni, hogy a kudarc után a Pieriszek szélében-hosszában rágalmazzák őket. • Az ószövetségi hagyományban a ~ (bizonytalan fordítással) a tisztátalan állatok között fordul elő (MTörv 14,18). • A középkorban is a ~ra vonatkozó megfigyelés, miszerint vonzódik a fényes tárgyakhoz, szívesen el is tulajdonítja és a legelképzelhetetlenebb helyekre rejti őket, adta e madárnak a tolvaj ~ elnevezést. Erről viszont nem emlékeznek meg a középkori szövegek. A madár fiatal korában könnyen szelídíthető és a →papagájhoz hasonlóan képes szavakat elsajátítani. Hangja nem túl dallamos, és alaptulajdonsága az állandó, bosszantó fecsegése. Isidorus is megemlíti, hogy képes szavakat reprodukálni, és a fák gallyain függeszkedve **zavaró fecsegése** hallatszik szüntelen.² A fekete és a fehér színekben játszó tollazata miatt ellentmondásos természetet tulajdonítottak neki, s csak egy adott szöveg kontextusa szerint dekódolható szimbolikus értelme. Mindazonáltal a ~nak nem volt különösebb szimbólumértéke a középkorban, és jószerivel csak az antik mítosz emléke éltette: pl. Dante *Isteni színjátékában* is a ~vá változtatott Pieriszek kapcsán kerül szóba a madár.³ A bestiáriumban alig említik, hiszen egyik fő forrásukban (a *Physilologusban*) nem szerepel, és Isidorus is csak bosszantó szavalását említi. Amikor a madarak osztályozásáról van szó, olyan madárról szólnak róla, aki utánozza az emberi beszédet.⁴ Máshol a könnyű zsák-

Szarkák. CC

mányszerzés miatt magát halottnak tettető →róka kapcsán kerül szóba.⁵ Fecsegésén és hiszékenységén kívül a madarat nem említik. Ikonográfiáját illetően jellegzetes fekete-fehér tollazata könnyen felismerhető, általában élethű megjelenítést biztosított neki: faágon ábrázolták⁷ vagy növényornamentika kiegészítőjeként. • A ~ újkori szimbolikája is jórészt az antik mitológiához kötődik. Terp-szikhoré, a tánc és a kardalok műzsája mellett említik vagy a múzsa koszorúját ~tollak díszítik utalva a Pieriszekre.⁸ A **Tanulékony-ság** emblémáján is szerepelhet a papagájjal együtt, mivel könnyen sajátít el emberi hangokat, szavakat.⁹ A **hazugság** zooaattribútuma lehet, tekintve fekete-fehér tollait: a hazug ember is mond először valami hihetőt (fehéret), hogy ezzel a hazugság fekete színét leplezze.¹⁰ A ~, az általa ellopott értékek elrejtésével, a **kapzsiság** vétkét szimbolizálja, ráadásul el is felejtí hamar a rejtkehelyet, így a **feledékenység**et is jelképezi.¹¹ • Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* a ~ „szökdécselve és táncolva jár, melly eleven kép a csácsogó és hízelkedő embereknek”. Fekete–fehér színe a hízelkedők kétszínűségét jelzi. A madár „szép magyarán szól”, bár értelem nélküli a csácsogása. Az újkori szimbolikához kapcsolódóan a **feledékenység**, a **haszontalan**

fecsegés és a **hazugság** jelképe. Könnyen tanítható, de hamar el is felejtí, amit tanult, így „ábrázolója lehet a’ haszontalan tsátso-gásnak és hazudozásnak”.¹² • A ~ az emberi települések legközismertebb madarai közé tartozik. Szép tollruhája, jellegzetes csörgő hangja feltűnővé teszi, kíváncsisága miatt általában negatív megítélésű. Szépirodalmi szövegekben megörökített alakja nem túl változatos. Vajda János életképbe foglalja *A nyaralóban* c. versében: „Sorfákon a szarkák csörögnek / S a bennlevőket fölverik, / Hogy íme vendég érkezik.” Tóth Árpád pedig a *Libakerti Albert sóhaja a Déli Sark felfedezése alkalmából* c. tréfás versében rímelőhívó szóként használja – mellel, a ~ farka nem is tarka: „Minden szarka farka / Istenbizony tarka”. • A ~t leginkább csak hiedelmekben és közmondásokban találhatjuk meg a magyar néphagyományban. A hiedelmekben a vendég érkezését jósoló tulajdonsága jelenik meg legtöbbször.¹³ A madár ehhez kapcsolódó szimbolikus jelentése más európai népek hiedelemvilágában is megtalálható. A vendéjósító képesség közmondás formájában is jelen van (Csörög a szarka, vendég jön).¹⁴ 19. sz. végi kalotaszegi gyűjtésekben egyéb más várható események előhírnökének is tartják, pl. ha a nászmenetnél sok ~ repül fel, boldogtalan lesz a házasság, a temetésnél pedig azt jelenti, hogy a falunak nem sokára ismét halottja lesz; ~val álmodni nagy meglepetést jelent.¹⁵ Régi népi gyógymódokban gyógyító erőt tulajdonítottak a ~ egyes részeinek. Szárított agyvelőjének fogyasztása az asszonyok tehiányát gyógyíthatja, nyugtalan vérű ~ húsa pedig gyógyszer az epilepszia ellen a hiedelmek szerint.¹⁶ Népmeseinkünkben a ~val kapcsolatos legismertebb a *Szarka és a vadgalamb*, amely a vadgalamb esetlen fészkének népmesei magyarázata. A vadgalamb megkéri a ~t, tanítsa meg fészket rakni. A ~ szívesen segít, de a vadgalamb, minden leckére csak „Túdom! Túdom!”-mal felel (egyes

Szarkák elrejtik a lopott értéket. CC

variánsokban szégyelli, hogy nem érti a ~ magyarázatát). A ~ ezt meglegelve otthagya a →galambot, mivel, ha úgy is mindent tud, egymaga is meg tudja csinálni.¹⁷ Egy másik előforduló népmesei elem még a ~lábbon forgó kastély, viszont kevés mesénkben bukkan fel.¹⁸ Közmondásaink és szólásaink között szép számmal találhatunk a ~val kapcsolatosakat. Legismertebbek: „lop, mint a szarka”; „sokat akar a szarka, de nem bírja a farka”; „ugrál, mint a szarka”.¹⁹

1 Ov. *Met.* 5. 250–301, 662–678.

2 *Etym.* 12, 7, 46.

3 DANTE, *Isteni színjáték, Purgatórium*, I, 9–12.

4 *Ashmole*, 1511. 865; *Bodley* 764, 153.

5 Guill. Clerc.1359–1362; *RdF* 416.

6 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 76r; New York, Morgan Library, Ms. M.81, f. 53v.

7 Párizs, BnF, lat. 6838B, f. 26r; Oxford, Bodleian Library, Ms. *Ashmole* 1511, f. 48v.

8 *RIPA* 1618, 360.

9 Uo., 593–594; *PICIN.* 122.

10 *RIPA* 1618, 62.

11 *PICIN.* 121.

12 *MISKOLCZI* 1702, 422–425.

13 *WLISLOCKI* 1892, 51.

14 *SZEMERKÉNYI* 2009, 1256.

15 *WLISLOCKI* 1892, 51; *GÁL* 1896, 188.

16 *BARLA* 1907, 222; *SZENDREY* 1937, 160.

17 *BOSNYÁK* 1973, 19.

18 *SOLYMOSSY* 1929, 134.

19 *SZEMERKÉNYI* 2009, 1256.

SZARVAS, ŐZ

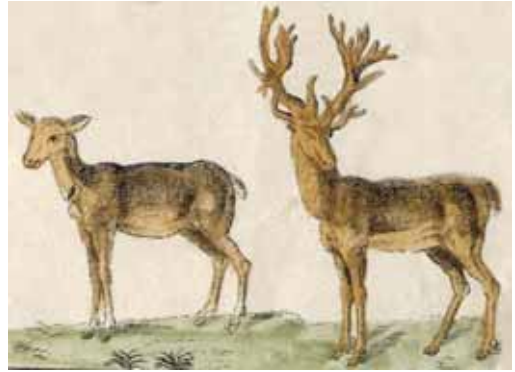
(*elaphosz, cervus*)

Jelentései: **gyorsaság, félénkség, áldozat, Krisztus (kígyó ellen harcolva), szelídség, bűnbánat, hízelgés, hallás, okosság, hosszú élet, üldözöttség, kölcsönös segítés csodaszarvas**

Karcsú testű, vékony lábú, kitűnően futó, növényekkel, hajtásokkal, termésekkel táplálkozó emlős. Erdőben, szántóföldek közeli ligetekben él. A bika legfőbb jellegzetessége és ékessége az agancsa. • A ~¹ az ókorban igen elterjedt állat volt, akire szívesen vadásztak. Az antik források a **gyorsaságot** és a **félénkséget** említik a ~ leginkább jellemző tulajdonságaiként. Elsősorban a vadászat istennőjéhez, Artemiszhez kötődött: az istennő szent állata, valamint az ünnepein neki áldozott állat volt. A ~sal kapcsolatos egyik legismertebb mitológiai történet is hozzá kapcsolódik: az istennő a vadász Aktaiont ~sá változtatta, akit így saját →kutyái nem ismertek fel és szétmarcangolták.² A ~agancsnak apotropaikus (bajelhárító) hatást tulajdonítottak, pl. →kígyók ellen. Plinius is beszámol a ~ és a kígyó (a középkori elbeszélésekben a vele gyakran felcserélhető →sárkány) közötti ellenséges viszonyról.³ Arisztotelész óta elterjedt annak is a híre (és még az újkorban is szimbolikus hivatkozás), hogy a ~ rendkívül szereti a pásztorsíp hangját és a kellemes éneket, s ekkor hegyezi a fülét, ha viszont leengedi, egyáltalán nem hall.⁴ A tanmesékben szinte mindig, kontextustól függetlenül (az →oroszlán vagy a vadászok) **áldozataként** jelenik meg, de okosság ezekben a történetekben nem jellemzi, mivel rendre túljárnak az eszén.⁵ • A Bibliában az ószövetségi hagyomány a tiszta állatok közé sorolja (MTörv 14,5). Jákób áldásában Naftali törzsére vonatkozik: „Naftali olyan, mint egy iramló szarvas, amelynek kedves borjai vannak” (Ter 49,21). A hívő

lélek jelképe: „Ahogy a szarvasünő a forrás vizére kívánczik, úgy vágyakozik a lelkem utánad, Uram” (Zsolt 42,2). Kifejezheti a női szépséget is (Péld 5,19; Én 2,9). Habakuk prófétánál az Úrtól áldott hívőt jelképezi: „A szarvaséhoz teszi hasonlónvá a lábam, felvisz a magasságokba” (Hab 3,19). A ~ fordítása nem mindig egyértelmű, ugyanis esetenként más elnevezést (→gazella, vadkecske) kapott. A kora középkortól a hívő lelkek szimbóluma a forrásvíz után áhító ~ a Zsolt 42,2 nyomán: paradicsomi folyók, az élet forrása mellett ábrázolják. A menyasszony szépségét is jelezheti (Én 2,9; 2,17). Kígyó ellen harcolva **Krisztus**-szimbólum. • A *Physiologus* a ~t mint a kígyó/sárkány ádáz ellenségét említi,⁶ s ezzel megteremti a bestiáriumban is leggyakoribb interpretációs formáját. A hitbuzgó embernek is a ~hoz hasonlóan kell elpusztítania a benne lakozó bűnököt. Isidorusnak a ~ra vonatkozó adatai a már ismert leírásokból származnak, ami a kígyók iránti gyűlöletet, a zeneszeretetét és fülének állását illeti. Ha folyón kell átkelniük, egyik a másik hátára teszi az állat, így könnyítve súlyuk terhén.⁷ A *Physiologus* és Isidorus ismeretében a bestiáriumban bizonyos részletek eltérő elbeszélése ellenére, hasonlóan értelmezik a keresztény szimbolikát: a ~ ha kígyóra lel, befúj a barlangjába, az kimenekül, a ~ megöli és megeszi, majd tiszta forráshoz megy, hogy miután ivott a vízből, megszabaduljon a kígyó mérgétől és kiokádja. A ~ tehát a bűneit megbánó hívő, aki, amikor gyötri a lelkiismeret, a forráshoz (a hithez, Krisztushoz) menekül, hogy megszabadítsa a kígyó csalárdsága óta a testet-lelket mérgező bűnöktől. A **bűnbánat** szimbóluma a ~, aki levette bűneit, szarvát is odahagyja. Ahogy a ~ok is segítik egymást, amikor átkelnek a folyón, a hívőnek is kötelessége segíteni a másik emberen, jó példával támogatni a kevésbé tökéleteseket a lelki életre való átkelésben.⁸ Philippe di Thaün értelmezésében viszont a ~ maga **Krisztus**, aki a

Őz és szarvas. Raff, *Természet história*

Szentlélek leheletével megöli barlangjában a kígyót (az ördögöt). Barlangon az emberi test (azaz test vétkei) értendők: Krisztus így úzi ki a gonoszt a testből.⁹ A ~ középkori ikonográfiája ezeket a szimbolikus elemeket felhasználva írja le az állatot. A bestiáriumban gyakran ábrázolják kígyóval,¹⁰ vagy amikor a forrásból iszik¹¹; vagy egymás hátára támasztva fejüket a folyóban, **kölcsönös összetartás** gyanánt.¹² Világi környezetben pusztán az állat szépségét jelenítették meg¹³ a kódexekben és hóraskönyvekben, olykor a jól ismert mitológiai történeteket (mint pl. a ~sá változtatott Aktaion és kutyái esetét) ábrázolták, ill. vadászterületeken látható az állat, kutyákkal vagy vadászokkal a nyomában¹⁴. Ez utóbbi a ~ mint nemes vad szerepét hangsúlyozza, lévén a társadalom felsőbb rétegének kiváltsága a ~vadászat. Hagiográfiai szempontból is fontos attribútum: Szt. Eustachius és Szt. Hubertus attribútuma az agancsai között sugárzó feszületet viselő ~, Szt. Egyed legendájában szintén egy agancsai között keresztet viselő, a szentnek táplálékot hozó ~ jelenik meg.¹⁵ • Az újkori szimbolikus értelemezésekre jellemző módon a ~sal kapcsolatban is hangsúlyt kapnak olyan, ókori szerzőknél olvasható tulajdonságai, amelyekről a korábbi évszázadokban nem esett szó. Ilyen az állatnak a dallamok és a furulya iránti vonzódása. Ez az ismérve tette a **hízel-**

Szarvas. Pólya, *Állatország képtermek*

gés egyik szimbolikus szereplőjévé (a →méh mellett), ugyanis ahogy a hízelgő szavak elaltatják az ember éberségét, a ~t is könnyű elfogni, miközben a dallamokra figyel. Ez mutatja, hogy gyenge jellem és félénk.¹⁶ Ha már kedveli a dallamokat, a **hallás** szimbólumává is megtették.¹⁷ A **félénkség** továbbra is egyik legjellemzőbb ismérve marad.¹⁸ Féltékenységére vonatkozik Della Porta a fizionomikus látásmódja is, miszerint azért van a félénk állatoknak viszonylag nagy és egyenesen álló fülük, s ezek közé tartozik (a →nyúl mellett) a ~ is, hogy hamarabb észlelhessék az őket fenyegető veszélyeket.¹⁹ A ~ által megölt kígyó értelmezése a reneszánsz korban a bűn, a gonoszság megsemmisítését jelenti.²⁰ De jelentheti az **okosságot** is, amikor az előrelátó ember a legrosszabb helyzetben (a gonosszal való találkozásból) is előnyre próbál szert tenni.²¹ Az okosság embelmáján kérődző ~t ábrázolnak, mivel „megragja” teendőit, és szarvának súlya is visszatartja a gyors döntésektől.²² A **gyorsaság** antik ismérve ismét előkerül, ami nem jelenti, hogy ne lenne a ~nak szüksége pihenésre: úszás közben az állatok a fejüket ilyenkor

egymásra helyezve pihennek, és **segítik egymást**.²³ A tiszta forráshoz igyekvő ~ továbbra is a **bűnbánat**, Isten utáni vágyódás kifejeződése.²⁴ A **hosszú élet** jelképe²⁵ is pliniusi reminiscenciával, de a 14. sz.-ban felfedezett egyiptomi hieroglifák is ugyanezt sugallták.²⁶ • A magyar történelemben és művelődésben többször feltűnik a ~. A középkori templomalapítási legendákhoz hasonlóan I. Géza király és Szt. László számára, akik a mogyoródi csata (1074) emlékére alapították a váci egyházat, a Boldogasszony székesegyház helyét egy agancsán gyertyát hordó ~ jelölte ki.²⁷ Szt. Gellértnek ~ mutatja meg a bakonybéli apátság építésének leendő helyét. A hun-magyar eredetmondából ismert csoda~ egy üdő, akinek üzése közben találtak új hazára a hunok és magyarok mitikus ősei, Hunor és Magor. A monda első ismert forrása, egy 6. sz.-i gót krónikaíró, Jordanes, Priszkosz rétoról, Attila kortársától vette át a hunok eredetéről szóló elemet, s benne a ~üzés epizódját. Magyarországon először Kézai Simon 13. sz.-i gestájában szerepel a hun-magyar származástörténet és a nyugati forrásokból ismert ~kaland, kiegészítve a nőrablás epizódjaival.²⁸ A ~monda feltehetően a nyugati forrásokból ismert hun eredetmondától függetlenül, önállóan is ismert volt a magyar hagyományban. A vadászokat maga után csalogató szép ~üdő a nomád, vadászó keleti népek, a vándorló, majd honfoglaló magyarság mesevilágában is állatalakban megjelenő tündér, akinek célja a kiválasztott férfi elbűvölése. Az Onogur/Hunor–Magyar testvérpár anyjának neve, az Eneth/Enee, az üdő szó régi alakja, a ~tehen őszanya mítoszára utal. Ipolyi Arnold 1854-es *Magyar mythológiájában* az ősi eredetmonda ~üdője és a középkori vár- és templomépítések helyét kijelölő ~ egybemosódik, mint az isteni akarat kinyilatkoztatója, akinek útmutatásában „a nép egy fensőbb isteni végzet kijelentését vélte észrevenni”. • Miscolczi Gáspár a ~t a hitükért üldözött igaz

hívekhez hasonlítja „a' szép forrás kút főhöz kívánczó Szarvas"-hoz, valamint a ~ **sze- lidségét** az egyházhoz. A kígyó és a ~ közti ellentétet is taglalja. A ~csorda összetartását az egymást segítő gyülekezeti tagok példaként írja le, a szarvát emelő ~t az Istenre figyelő hívó jelképének tartja, viszont az ágas-bogas szarv, mint hiú érték veszélyét is hangsúlyozza.²⁹ Bod Péter biblialexikonjában a ~ a serénységet, Krisztus követőit jelenti, valamint a vadászoktól űzött ~ „ábrázolja a' Krisztust a' ki az ellenségtől üldöztetvén, a' nagy hegyeken, az az a hatalmas Országokon sebessen el-ment a' maga esméretét el-terjesztette.”³⁰ • Balassi Bálint „Mint az szomjú szarvas, kit vadász rettentett” kezdetű költeménye a 42. zsoltár parafrázisa. A hun-magyar eredetmonda legismertebb költői feldolgozása Arany János *Rege a csodaszarvasról* c. műve. József Attila *A csodaszarvas* c. költeménye a ~legendát idézi, a múltbéli mítoszok helyett jelen értékét hangsúlyozva: „Hejh magyarok, hajh szegények, / hova űzni azt a gímet? [...] Tisza mellett, Duna mellett, / az a szarvas itt legelget”. A ~ és az őz az irodalomban is pozitív érzések hordozója. A magyar nyelvű költészet egyik legszebb hasonlatába, Szenci Molnár Albert XLII. zsoltárába így került: „Mint az szép híves patakra / Az szarvas kívánczik, / Lelkem úgy ohajt Uramra, / És hozzá fohászkodik.” Kölcsey Ferenc *Dobozi* c. versében az **üldözöttség** jelölője: „S mint sebhedt őz zöld fák alatt / Hordván kinját magával, / Fut a magyar mint gondolat”. Vörösmarty *Szép Ilonkájában* viszont a lenge nőiségé: „s iramlik, s mint az őz futása, / Könnyű s játszi a lány illanása”. Arany János *Rózsa és Ibolya II.* c. töredékes versében a vadászról szólva az áldozat: „Nem maradt meg tőle béken / Őz vagy szarvas a vidéken”. Még ennél a megközelítésnél maradva, Tompa Mihály *A sebzett szarvas* c. verse teljes egészében a vadászatról szól, első sora: „Fuss, fuss, nemes vad, gyors szökéssel!” Juhász Gyula *Japánosan* c.

Zenét kedvelő szarvas. CC

versében párhuzamba állítja az üldözött és az üldözőt: „Egy őzet lóttek a szegény vadászok, / Kiket az élet űz, e rengeteg. / Az őz szeméből könny és vér szivárog, / De boldogabb már, mint az emberek!” József Attila *Bánat* c. versében a farkasok űzte ~sal azonosul a költő. • A csoda~mondakör hagyományának köszönhetően a népi kultúrában való megjelenése is igen gyakori és több nép körében is hangsúlyos.³¹ A ~ minden nyelvben álnévként szerepelhet, mivel „szent állat” így valódi neve nem mondható ki.³² A középkori mondákban gyakran templomok építési helyét is egy csodás módon megjelenő és eltűnő ~ jelöli ki. A népmesékben a ~ egyrészt a hiúság, a **büszkeség** ábrázolására szolgál, másrészt az ügyesség és a **gyorsaság** jelképe. A dunántúli termékenységharó regösénekekben a csoda~ mindig hím, „csodafiúszarvas”, a téli napfordulóhoz kapcsolódó asztrális szimbólum. A ~ alakja a népművészetben is kedvelt motívum. Szövött és festett textíliákon is közkedvelt, textíliákon leegyszerűsített változatban jelenik meg, általában sorban rendezett, ismétlődő motívumként, lépő vagy fejét hátravető alakban. A fazekasságban a ~ábr.-ok elterjedésében a

Géza, László herceg és a szarvas.
Képes Krónika, 1360 k., Bp., OSZK

habán kerámia játszott jelentős szerepet. A céhek tárgyain is fel-feltűnnek idővel. Ábr.-ban ott kapott inkább szerepet, ahol valamilyen helyi sajátosság miatt kötődtek a ~ jelképhez, pl. Szentgálon, amely régen a királyi vadászok faluja volt, és címerállata a ~. Közkedvelt volt a somhegyi üveg, amelynek leggyakoribb díszítései közé tartozott a ~.³³ A pásztorművészetben főleg az erdős területek pásztorai használták díszítésként a ~ és őz alakját, különösen a már eladásra készített dobozokon voltak kedvelt motívumok.³⁴ A szólás- és közmondáskincs a ~ és az őz szempontjából nem annyira gazdag, elvéve találhatunk néhányat: „karcsú, mint az őz” (szép termetű); „olyan nehéz, mint szarvast ejteni” (nagyon nehéz feladat). • A magyarországi művészetben sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: **Krisztus**, aszkézis, **hívó**, szeretet, bujaság, okosság, **hallás**, idő múlása, hitvita, **hosszú élet**.³⁵ Őz és ~ a református templomok 18. sz.-i festett kazettás mennyezetének gyakori eleme: pl. szilágylompéti templom (Lompirt, Románia,

1778).³⁶ Az **egyetértést**, **összetartást** szimbolizálja a folyóban úszó négy szarvast ábrázoló embléma „*Tutum iter unanimes*” (Az egyetértőknek biztos az útja) mottóval: ábr. a pannonhalmi bencés apátság refektóriumának freskóján (18. sz. 2. negyede), amelynek forrása Jacobus de Boschius *Symbolographia sive de Arte Symbolica* (1702) c. művének 299. emblémája.³⁷ A forráshoz siető ~ keresztény toposz az emberi lélek Isten utáni vágát, a **bűnbánatot** szimbolizálja: l. pl. a *Brachy ton areton hodoiporikon* (Kolozsvár [Cluj-Napoca, Románia], 1693) c. mű illusztrációján.³⁸ Johann Gerhard *Meditationes Sacrae* c. meditációs könyve 1745-ös magyar kiadásának (*Liliomok völgye*, ford. Inczedy József, Szeben) egyik illusztrációján Krisztus kiontott vérét szimbolizálja a forrás, amelyből szomját oltja a ~. Jelentése: Jézus szenvedései eltörlik az emberek bűneit.³⁹ A ~ ok vontatta fogat a **fenség** szimbóluma, ami a középkorban és a reneszánszban is ismert volt: pl. Janus Pannonius egyik epigrammájában Mátyás király kocsját ~ok húzzák, és Miksa császár diadalmenetében is megjelenik.⁴⁰ A különösen jól halló ~ vagy őz a **Hal-lás** allegorikus nőalakjának attribútuma: ábr. pl. fedeles dízszerleg az Esterházy-kincstárból.⁴¹ A ~ szent állat, attribútum, legenda, mítosz szereplője is lehet. Szt. Egyed, Szt. Hubertus, Artemisz/Diana, Héraklész, Aktaion kapcsán ábrázolják. Héraklész megöli a kerüneiai szarvast: ábr. pl. freskó Bruckenthal Sámuel nagyszombeni (Sibiu, Románia) palotája Herkules-termében.⁴² Artemisz/Diana szent állata a ~: l. pl. ~ra vadászó Dianát ábrázoló fedeles pohár az Esterházy-kincstárból⁴³; Róth Miksa üveglablaka (1910-es évek)⁴⁴; Diana ~sá változtatja az őt megleső vadászt, Aktaiont, akit azután szétépnek a kutyái; Szt. Egyed a vadász elől menekülő ~ünövel: ábr. pl. a garamszentbenedeki (Hronský Svätý Beňadik, Szlovákia) főoltáron (Kolozsvári Tamás, 1427)⁴⁵; a kassai (Košice, Szlovákia) Szt. Antal-oltár szárny-

képén; a toponári (ma Kaposvár része) Fes-tetics-kastélyból származó táblaképen (1490 k.).⁴⁶ Szt. Egyed a „vadak védőpajzsa”, a hoz-zá menekült állatokat nem tudják megölni a vadászok: ábr. a nyíllal meglőtt ~ Szt. Egyed előtt (szárnyas oltár része, 16. sz. eleje).⁴⁷ A csoda~ magyar eredetmonda képi meg-jelenítése gyakran összefonódott az ősinek vélt népi díszítő motívumok alkalmazásával. Jó példája ennek Körösfői-Kriesch Aladár *Szarvasok* c. faliszőnyege és Remsey Jenő *A csodaszarvas* c. gobelinje, amely az 1910–1911-es bécsi vadászati kiállításon díjat nyert; *A csodaszarvas üldözése* Undi Maris-ka *Eredetmonda* c. sorozatából (1921); Szé-kely Bertalan: *Vadászat a Csodaszarvasra*; Nagy Sándor: *Hunor és Magyar*.⁴⁸ Heraldikai elemként gótikus magyarországi címeres-levelek, címerképek gyakori eleme: pl. Tamásfalvi (1415), ill. Szarvasdi címerkép (1431).⁴⁹ Az egész vagy növekvő, ágaskodó ~ gyakori székelly címerképeken.⁵⁰ A ~ meg-jelenik a honfoglalás kori díszítőművészet-ben, pl. szíjvégen, ij-markolatlemezen,⁵¹ ill. veretek gyakori motívuma, pl. veret Törtel-ről, sírlelet Mezőkeresztes-Zöldhalompusz-táról, pajzsdísz egy tápiószentmártoni kur-gánból.⁵² Honfoglalás kori veretek ~ábrázolását követi Gyurcsek Ferenc *Szarvasok* c. kőszobra. Mázas cserépedények (pl. kancsó, tányér) és egyéb használati tárgyak (takács-zóttések, hímzések, csipkék) díszítőeleme.⁵³

- 1 ARIST. *Hist. an.* 9. 5. 611a 16 skk; PLIN. *NH* 8. 112–120.
- 2 OVID. *Met.* 3. 138–252.
- 3 PLIN. *NH* 8. 118.
- 4 ARIST. *Hist. an.* 9. 5. 611b; PLIN. *NH* 8. 114.
- 5 AISOP. 42, 45, 46, 47, 103; PHAEDR. I, 12; II, 8
- 6 *Phys.* 30.
- 7 *Etym.* 12, 1, 18–19.
- 8 *Ashmole 1511*, 822–823; *BT*. XLVI.
- 9 PhdTh. 721–756.
- 10 Oxford, Bodleian Library, Ms. Laud Misc. 247, f. 160r; London, British Library, Additional Ms. 24686, f. 12r; British Library, Royal Ms 2 B. vii, f. 116r; Koppenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 3466 8°, f. 21v.

- 11 Párizs, BnF, fr. 1951, f. 13v; Oxford, Bodleian Lib-rary, Ms. Bodley 602, f. 17v.
- 12 Párizs, BnF, lat. 14429, f. 112r; Cambridge, Fitz-william Museum, Ms. 254, f. 10r.
- 13 Párizs, BnF, lat. 3630, f. 78v; Oxford, Bodleian Lib-rary, Ms. Ashmole 1462, f. 49r; Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 20r; London, British Library, Royal Ms. 13 B. viii, f. 10v.
- 14 Párizs, BnF, lat. 6838B, f. 7v; London, British Lib-rary, Harley Ms. 4751, f. 14v; Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, 78 D 40, f. 177r
- 15 Kolozsvári Tamás: *Szent Egyed halála*, 1427, Esz-tergom, Keresztény Múzeum.
- 16 Pier. Valer. 84; RIPA 1618, 8–9.
- 17 Uo., 469.
- 18 Pier. Valer. 87–88; RIPA 1618, 525.
- 19 DELLA PORTA *Fision.* II, 6.
- 20 Pier. Valer. 86.
- 21 PICIN. 169.
- 22 RIPA 1618, 428–429.
- 23 Pier. Valer. 87.
- 24 RIPA 1618, 133.
- 25 Uo., 574.
- 26 HORAP. II, 21.
- 27 THURÓCZY János, *Chronica Hungarorum*, 2,53.
- 28 KÉZAI Simon, *Gesta Hungarorum*, I. 5.
- 29 MISKOLCZI 1702, 135–145.
- 30 BOD 1746, 256–257.
- 31 PÁL–ÚJVÁRY 2001, 421.
- 32 FÜGEDI 1993, 77.
- 33 Uo., 80.
- 34 MANGA 1972, 68.
- 35 *LCI* 2 286–289; SEIBERT 1986, 284; VANYÓ 2000, 247–253; DÁVID 2002, 214–215; DITTRICH 2004, 388–391, 411–421, 584; *MAMÚL* VIII, 2008, 477; *MAMÚL* X, 2010, 475.
- 36 *MÉ* 1982/2, 120–134.
- 37 BÁNHÉGYI–HAPÁK 1993, 48; *Mons Sacer* 1996, II, 69–93.
- 38 KNAPP 2003, 20. kép; KNAPP–TÜSKÉS 2003, fig. 35, 70; KNAPP–TÜSKÉS 2004, 35–36, 72–73.
- 39 *Studia Litteraria* 2013/3–4, 396.
- 40 *MÉ* 2015/2, 269–295.
- 41 Bp., IMM, E 61.11; *Műtárgyak* 2014, 275–277.
- 42 *AH* 1996/2, 177–187.
- 43 Bp., IMM, E 66.2; *Műtárgyak* 2014, 270–272.
- 44 Bp., IMM; *MÉ* 1980/2, 153.
- 45 Esztergom, Keresztény Múzeum.
- 46 Vác, Székesegyházi Kincstár és Egyházmegyei Gyűjtemény. *MÉ* 1999/1–4, 1–22; *Paradisum plan-tavit* 2001, 175–180; *AH* 2013/2, 236–241.
- 47 Vác, Székesegyházi Kincstár és Egyházmegyei Gyűjtemény; *MÉ* 1955/1, 48; RADOCSAY 1955, XII; *MÉ* 1980/1. 65; *Pannonia Regia*, 1994, 515; *Sigismundus rex* 2006, 585; *Kép és kereszténység* 2014, 232–235.

- 48 MĚ 1977/1, 24–37; AH 1987/1, 101; Lakatos Aranka: *Legendák kútja*, 2001, Vámospércs (EGRI 2013, 613).
 49 MĚ 1957/4, 271–294.
 50 Tüdős 2013.
 51 BOLLÓK 2015, 345.
 52 *Szkíta aranykincsek* 2009, 104–105.
 53 *Legendás lények* 2008, 55, 156–157, 187, 189, 201–204, 215, 252; CSUPOR 2008, 200–202.

SZATÍR/FAUN

(szatürosz/fauni)

Jelentései: **ördög, bujaság, paráznaság, gonosz, bacchanália, érzékiség**

Szatírok. Royal MS 12 F. XIII

A szatüroszok Dionüszosz isten kíséretének vidám, kissé vad és az erdei nimfákkal gyakran erőszakoskodó, többnyire ithyphallikus tagjai. Vezetőjük az ifjú ~oknál látványosan idősebb, potrohos és mindig pityókás Szilénosz – az ő nevéből származik a szatüroszok későbbi megnevezése, a szilének. A ~ok korai ábrázolásain előfordul, hogy a lábuk patában végződik, de a Kr. e. 6. sz.-tól teljesen férfi testben láthatók, a következő jellegzetességekkel: a fülük számfülhez hasonlóan hegyesen végződik, az orruk feltűnően pizse, ami az arcuknak kissé állatias jelleget kölcsönöz, valamint lófarkuk van. A faunok ugyancsak erdei lények: férfi testük, de kecskeszarvuk, -lábuk és -farkuk van. A két mitikus alak, a szatüroszok és a faunusok a római kultúrában olvadtak eggyé. Mindkettő az erős szexuális vágy, a **bujaság** és mint ilyen a termékenység szimbóluma. • A kö-

zép- és újkori értelmezésükben ezek a lények az emberi természet dualista és ambivalens, félig emberi, félig állati tulajdonságait idézik föl, és az értelemnek és az ösztönöknek az emberben együttesen meglévő mivoltát jelképezik. A fej és a mellrész, ahol az agy és a szív van, a racionális, az emberi, a fensőbb tulajdonságokra asszociál, míg a has, a láb az irracionális, alantas ösztönök és a szenvedélyek állati formáival reprezentált rész. Az alacsonyabb rendű testiség és a magasabb rendű szellemi szféra ábrázolásának ez az elkülönítése alapvetően meghatározza az ember-állat lények szerepét a mitológiában és a középkori gondolkodásban. A pogány mitológia és a keresztény hit asszimilálódási folyamatában e keveréklények között nemigen tettek különbséget. Többnyire **ördögi** alakot öltenek, és a **paráznaság**, a testiség vétkes területét érintik, vagy egyéb negatív emberi szokásokkal (ivászat, dorbézolás), tulajdonságokkal ruházzák fel őket. A bestiáriumok nem mesés, mitologikus lényként kezelik őket, hanem egyfajta →majomként, ahogyan a *Physiologus* egyik verziója is a majmok közé sorolva beszél a ~okról: „a szatírok pófája kicsúcsosodó és mimetikus mozdulatokkal mutogatnak”.¹ Isidorus is a majmok egyik fajtájára használja a kifejezést és írja le a lényt.² A *Liber Monstrorum* a lidércekkel együtt az erdő rémei közé sorolja őket, akiknek „felső teste teljesen azonos az ember testével, alsó része viszont állati, faunszerű alakot vesz fel”.³ A bestiáriumok bűnben élő, és attól soha el nem távolodó, kecskeszakállú és kecskeszerű lénynek ábrázolják.⁴ A középkori és reneszánsz allegorikus jelenetekben is ezekkel az attribútumokkal jelenítik meg. A román kori ikonográfiában **gonosz** hatalmat jelképez, figurája visszaköszön a szarvval, kecskelábbal, hegyes szakállal megjelenített ördög alakjában. • A reneszánsz és manierista képeken a ~ rendszerint pozitív konnotációja a távoli múlt, a mitológia elemei felelevenítésének volt köszönhető, és

Pilosus/erdei lény. CC

az ókori szerzők idevonatkozó információit is rendre idézték. Az ókori mitológia szerkesztésévé vált a Diana és a fürdőző nimfák meglesése közben feltűnő ~. A Bacchus, Szilénosz kíséretében feltűnő ~ok a klasszicizmusnak a pogány mítoszok világa iránti pozitív szemléletét tükrözik. Előszeretettel ábrázolták a **bacchanáliák**on részt vevő ~okat, jelezve ezzel, „ahogy a bor felszabadít a rossz gondolatok súlya alól, ezek az ünnepek a bűntől tisztítják meg a lelkeket”.⁵ Alciato a **Paráznság**nak szentelt emblémáján a ~t e bűn állandó szimbólumaként jelenítette meg.⁶ • A ~ valójában nem állat, csupán állati testrészekkel – ló- vagy kecskefarokkal, disznófüllel, homlokon hordott szarvval, túlszőrözött végtagokkal – rendelkező mitológiai keveréklény. Irodalmi alkotásokba viselkedésük révén kerültek. Komjáthy Jenő *Az élet kéje* c. versében az **érzékiség** hordozója: „Egy ittas dajna éneke, / Egy szatír élvsovár szeme, / Hollósereg, mely dögre száll: / Az élet kéje ebből áll.” Ady Endre önjellemzésül említi a *Ha fejem lehajtom* c. versében: „Asszony ölébe ha lehajtom / Nagy, szomorú szatír-fejem: / Emlékezem.” Juhász Gyula *Annára gondolok* c. versében többször is, Adyhoz hasonlóan azonosul a mitológiai lényel:

„Szatír, ki bennem élsz, a hellén tavaszokból / Lelkembe szállt szatír, pogány, vidám dalos.”

• A magyarországi művészetekben gyakran kapcsolatba hozható a római mitológia faun-jával, bár a faun és a ~ eredetileg egészen más lény: a ~t eredetileg zömök, szőrös, csúnya törpének ábrázolták ló- vagy szamárfüllel és -farokkal, a faun pedig félig ember, félig kecske. A ~ok jobban kedvelik a nőket, mint a faunok, továbbá a faunok meglehetősen ostobák, míg a ~ok okosabbak.⁷ Attribútumként és legenda szereplőjeként is ábrázolták: pl. Remete Szt. Antalt megkísérti a ~. Ennek ábr. pl. Lieb Ferenc falképén a tóketerebesi pálos templomban (Třebíšov, Szlovákia, 1777).⁸ Címerpajzstartó pozícióban gyakori a Jagelló-kori címeresleveleken.⁹ Díszítőelem is lehet, pl. körtét tartó ~, díszedény Erdődy Anna kincstárából (1600 k.).¹⁰

1 *Phys. lat. B-Is. XXII.*

2 *Etym. 12, 7, 33.*

3 *Lib. Monstr. I, 46.*

4 *BM. XIII.*

5 CARTARI, 398.

6 ALCIATO, 52.

7 *LCI 4 49–50.*

8 *MÉ 2000/3–4, 167–186.*

9 *AH 1995/2, 253–258.*

10 „*Ez világ*” 2010, 201.

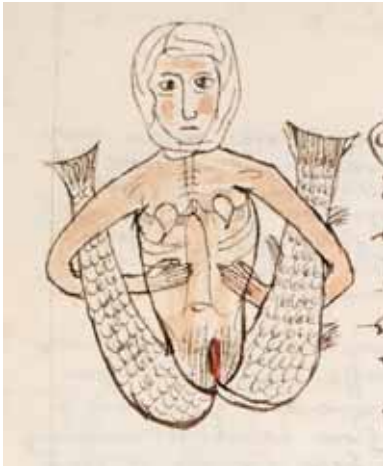

SZIRÉN

(*szeirén, siren*)

Jelentései: **haláldémon, pusztítás, hízélgés, kéjné, világi hívságok, ördög, paráznság, csábítás, zeneiség**

A fantázia időről időre más formát adott e képzeletbeli lénynek: felül nő, deréktól lefelé lehetett madár, lúd, hal, kétfarkú hal (ez utóbbit sellőnek is nevezik), de ami változatlan, hogy csábos énekével magához csalogatja, majd megöli, tönkreteszi a hajósokat. • A ~ (Homérosznál a számuk kettő, ami később háromra emelkedett) a görög mito-

Szirén. Zirci bestiárium

lógia kevert lények egyik típusa, akit a Kr. e. 8. sz.-tól madarként ábrázoltak emberi fejjel, kézzel és mellel. Akhelóosz folyamistennek és Melpomenének, a tragédiaköltészet műzsájának a lányai, akiknek – Homérosz *Odüsszeiája* szerint – csodálatos éneke nagy veszedelmet jelentett a hajósok számára: miközben a ~ek csábító dalát hallgatták, hajójuk zátonyra futott, a hajósok pedig a tengerbe veszttek. Az egyik történetvariáns szerint a ~ek versenyre keltek a műzsákkal, akiknek győzelmét nem tudták elviselni: kősziklává változtak. Egy másik változat szerint a verseny az argonautákkal együtt arra hajózó Orpheusszal zajlott, és az ő győzelme után történt a ~ek sziklává alakulása. Valamennyi sziréntörténet lényegében pusztító lényekként írja le őket, ami maradványa annak, hogy a ~ek eredetileg **haláldémonok** voltak és a **pusztítást** jelképezték. • ~ek a Bibliában nem szerepelnek, de ez nem akadályozta meg a Szentírás értelmezőit, hogy a bűnök illusztrálására ne hagyatkoztak volna az ókori művelődésben Homérosztól kezdve számos szerző által leírt lény szimbólumokban gazdag megjelenítésére. A *Physiologus* ehhez kellő alapot szolgáltatott, ami-

kor a →kentaurral együtt a deréktól lefelé →lúd (!) alkatú, gyönyörűen éneklő ~ről szól, aki **hízélgéssel** becsapja az ártatlan lelkeket.¹ Igen változatos a középkori szöveghagyomány a ~ alsó testrészét illetően: félig nő, félig →hal; félig nő, félig hal felfelé pördülő két farokkal; félig nő, félig madár; félig nő, félig →ló alakban is megjelenhetett. Ez utóbbi nem annyira meglepő: a *Physiologus* szövegében együtt említi a két keveréklényt, ez vezethetett a további keveredéshez. Isidorus összekapcsolja az antik hagyomány szimbolikáját a hétköznapi realitással: „Úgy képzeltek, hogy a szirének hárman vannak, részben szűz leányzók, részben szárnyakkal és karmokkal ellátott madarak: egyikük énekelt, a másik fuvolázott, a harmadik lanton játszott. Magukhoz édesgették a hajósokat, akik aztán hajótörést szenvedtek. Valójában a szirének **kéjnők** voltak, mert nyomorba döntötték az arrajárókat, amit hajótörésként képzeltek el. Azt mondták, azért voltak szárnyaik és karmaik, mert a szerelem röpül és megsebez.”² A *Physiologus* és különböző verziói, valamint Isidorus vélekedése a középkori enciklopédiák és bestiáriumok fő forrásává váltak. Az enciklopédisták, pl. Thomas Cantimpratensis, Isidorus leírását tekintettek mérvadónak,³ kiszínezve az információt: pl. a ~ek „folyókban laknak, vagyis a kéjvágó folyamában”.⁴ A szörnyek mint Isten által küldött figyelmeztető jelek között szerepelnek a ~ek is: a *Liber monstrorum*ban pikkelyes halban végződő testtel.⁵ A bestiáriumok egy része a világi csábítások közé sorolja a lelkeket elgyöngítő egyéb, ördögnek való mulatságokat, zenés tragédiákat és színházi gyönyöröket is.⁶ Az első nem latinul megfogalmazott, Philippe de Thaün által írt verses bestiárium szerint a derékig női, attól lefelé hal külsővel és szárnyal ellátott lény a **világi hívságok** s ezzel az **ördög** szimbóluma. Az interpretáció szerint a tenger a világ, a hajó a benne élő emberek; a tengerészek a lélek, hajójuk a test jelképei.⁷ Guil-

laume Le Clercnél a hívságok is pontosítva vannak: dicsőségvágy, gyönyörök, paráznaság, a test kényeztetése, a falánkság, az ital mámore, a gazdagság vágya, a paripák, díszes öltözetek azok, amelyek ~ módjára vonzzák, majd elveszejtik az embert.⁸ A ~ szárnyát is pontosítják: a nő szerelmét jelekképezik, amely jön és elszáll.⁹ Richard de Fournival szerelmi bestiáriuma (a szeretett hölgy immár viszonzatlan érzelmei kapcsán) nem hártja el a halandó felelősségét sem, amikor kijelenti: „ki ölt meg engem? Vajon kegyed vagy jómagam, csak azt tudom, mindkettőnknek megvan a magunk bűne”.¹⁰ Az **ördög**gel való azonosítását is magyarázzák: ahogy a ~ le akarják hagyni a hajót, s ha nem sikerül, alábuknak a tenger mélyére, így tesz az ördög is: ha a látja, hogy nem tudja megkísértetni a hívőt, a pokol mélyére vonul.¹¹ A román kori ikonográfiában a ~ a démoni erő jelképe, gyakori oszlopfőmotívum, ahol általában két farkát kezében tartva ábrázolják: l. pl. Notre Dame la Grande, Poitiers; St. Julien-bazilika, Brioude. A bestiáriumok ábrázolásai követik a szövegekben leírt változatos formát, így halfarokkal, madárlábbal és -szárnyal is megjelenítették¹²; leggyakrabban a hajóban (olykor már elbódult) tengerészekkel együtt ábrázolták a ~t¹³; a ~ egyikét madár alsótesttel, másikat halként ábrázolták ugyanazon az illusztráción¹⁴; zenélő ~¹⁵; a ~ek marcangolják az elbódult tengerészeket.¹⁶ Kódexek, óraskönyvek lapjait is valamelyik változat díszítette, és Odüsszeusz történetének ábrázolásakor is megjelenítették őket.¹⁷ Előfordult a kentaurral együtt történő ábr.-a is, ami a két kevert lény kétszínű természetére utal.¹⁸ • A ~ újkori értelmezése nem hozott szinte semmi változást a korábbi interpretációkhoz és ábrázolásokhoz viszonyítva. A **paráznaság** bűnét jelképezi,¹⁹ a testi gyönyörhöz kapcsolódva.²⁰ A **világi hívságok** szimbólumaként ábrázolta Camerarius emblémája, előtérben a három zenélő ~nel, a háttérben a hajókkal, amelyek legény-

Szirén. Royal MS 12 F. XIII

ségére paráznaságuk miatt halál vár (*Mortem dabit ipsa voluttas*).²¹ Pozitív konnotációt ugyan nem érintve, ám a ~ **zeneisége**, a zene csábító ereje is e hívságok része. A korabeli morálfilozófia kedvelt témájához, a **hízlegés** kérdésköréhez is illeszkedett a ~, és lett e vétek szimbóluma.²² • A ~, a sellő csak elvétve fordul elő modern irodalmi alkotásokban önállóan, nem művelődéstörténeti összefüggésben vagy vonatkozásban. Vajda János *A Dunán* c. versében, mint a **csábítás** jelképe jelenik meg: „Ó, csöndes, édes házaselet, / Egyedül üdvözítő réved, / Hol nincs szirén a szirteken, / Magányod, az való nekem.” Tompa Mihály is a „sziréni csábzené”-t említi *Bedő* c. versében. Szomaházy István *Páratlan szerdák* c. regényében pedig a csillogó szemű sellő, a főhős csónakázópartnere így susog a fülébe: „Az enyém vagy... és mindörökre az enyém maradsz... Mindent ott fogsz hagyni érettem... a családi asztal szelíd lámpavilágát... az édes és nyugodt szerelemet... a jó nemtőt, akit az áldott egek rendelték kegyesen az oldalad mellé... Érettem fölálodozod a boldogságot... mert könnyörten végzeted így akarja... És habár a véred is kiszívnam, most már mindörökre az enyém maradsz...”. Babits Mihály *Odüssze-*

Szirén. Kóros, Református templom,
18. sz. Fotó: Tüskés Anna

usz és a szirének c. novellájában az akarattal megtagadott, de a vágyakban örökké élő szépség képviselői. • A magyar népi hiedelemvilág gazdag vízitündérekben, szellemekben, egyes mesékben a tündérek hallá változnak, a haltestű leányok viszont leginkább csak a délszlávokkal érintkező területeken ismertek. Szép énekükkel vonják magukra a figyelmet, az emberek közeledtére a víz alá rejtőznek. Egy Somogy megyei beszámoló szerint a férfiakat magukkal ragadhatják, egyébként az ének mellett hálószerű kézimunkával foglalkoznak. Egy karcsai gyűjtés szerint a halászokat tréfálhatták meg azzal, hogy követ tettek a hálójukba.²³ A 16–18. sz.-i falusi templomok famennyezetén található képek leginkább mintakönyvek alapján készültek, leggyakoribb típusuk az egyfarkú ~ (Maksa [Moacşa, Románia], 1760; Bánffyhunjad [Huedin, Románia], 1780; Szenna, 1787; Drávaiványi 1792), viszont találhatunk kétfarkú Meluzina- és Neptun-ábr.-okat is (Tancs [Tonciu, Románia], 1676; Csenger, 1745). A népművészetben az egyfarkú ~ jelenik meg, a népi vízitündérek jegyeit hordozva. Erre szolgál pl. egy csokonyavisontai

tükrös az 1860-as évekből, több 19. sz.-i borotvatartó a Nagykunságból és két függőgombként használt hódmezővásárhelyi ólommázás cserépfigura.²⁴ • A magyarországi művészetben a ~ a **csábítás**, a **bűn** jelképe. A középkori ikonográfiában meglehetősen összetett a ~ábr. Szimbolikus jelentéstartalmának eredetét a kutatás részben a görög mondakörből, részben a keleti vallások mitológiai elképzeléseiből (pl. termékenység-istennő) vezeti le. Mint bűnábr. a birtokvágyat, a kevélységet és leggyakrabban a **paráznságot** jelképezi.²⁵ ábr. pl. a pécsi székesegyház gyámköve (11. sz.); alakos vállkő Dombórol; a borosjenői várban talált, valószínűleg Diemesmonostoráról származó oszlopfő (12. sz.); falkép a turócjeszeni [Turčianske Jaseno, Szlovákia] Szt. Margit-templom diadalívén. A 11. sz.-i székesegyház faragványegyüttesének ikonográfiai viszonylatában a →kígyó és a kentaur motívumköréhez kapcsolódik.²⁶ További ábr. a gölnicbányai (Gelnica, Szlovákia) templom szentségházán.²⁷ A középkori gyertyatartók gyakran a bűn, az abyszum körébe tartozó lényeket jelenítenek meg: pl. a hajdúhadházi ~alakos gyertyatartó (13. sz. második negyede).²⁸ Szentségházon, kapuzaton a 16. sz. elejétől találkozunk szirénnel, jelentése nem világos: Grabe (Horvátország), Szentlélek-templom, szentségház; Gyulafehérvár (Alba Iulia, Románia), Lázói-kápolna északkeleti sarokpiliszter.²⁹ A 18. sz.-i református templomok festett kazettás mennyezeteinek gyakori eleme: pl. Szilágylompért (Lompirt, Románia, 1778); Bánffyhunjad (Huedin, Románia, szentély, 1780, Asztalos Umling Lőrinc); Bogártelke (Băgara, Románia), Gyerővásárhely (Dumbrava, Románia, 18. sz. 2. fele). Gyakori a protestáns ikonográfiában: l. pl. Szentsei György daloskönyve a 17. sz.-ból.³⁰ A mitológikus eredetű motívumnak a 17. sz.-ban sajátos, jelképes jelentése volt: a hárfázó ~ a **költészet** ideáját, a poézisben és a zenében megtestesülő összhangot szimbolizálta. Ábr. pl.

szarvszerleg az Esterházy-kincstárból.³¹ Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* c. eposzának címlapján a hajóban ülő Zrínyit két ~ kíséri (1651).³² A ~ alakjában a csodálatot és kiszolgáltatottságot megjelenítő Giuseppe Tomasi di Lampedusa *Lighea* c. novellája ihlette Borsos Miklós több szobrát: *Szirénfej* (1963) carrarai márvány, *Lighea I–III*. (1964) szerpentin, *Sellő* (1965) mészki szobra.³³ Heraldikai elemként, címerpajzstartó pozícióban gyakori a Jagelló-kori címeresleveleken;³⁴ Kaltschmidt: Nógrád megye címere a vár látképével (rézkarc, 1742); Marton Lajos pozsonyi múlakatos műve Dessewffy György domborított címere vörösrézről pozsonyi palotájában (Bratislava, Szlovákia, 19. sz. második fele).³⁵

- 22 PICIN. 82.
 23 PÓCS 2012, 112–113.
 24 K. CSILLÉRY 1981, 436–438.
 25 LCI 4 168–170; SEIBERT 1986, 294; MAMŰL XI, 2011, 236.
 26 MÉ 1963/2–3, 113–120; TÓTH 1974, 30. kép; *Pannonia Regia* 1994, 219–220, 241; TÓTH 2010, 46, 128; *Építészet* 2010, 720–721; HEITELNÉ MÓRÉ 2010.
 27 MÉ 1976/1, 41–54.
 28 GALAVICS–MAROSI–MIKÓ–WEHLI 2001, 86–87.
 29 PAPP 2010, 16–17. kép.
 30 MÉ 1982/2, 120–134; *Legendás lények* 2008, 121, 127, 158.
 31 Bp., IMM, E 60.2; MÉ 1998/3–4, 230; *Műtárgyak* 2014, 250–253.
 32 GALAVICS 1986, 78–79; TÜSKÉS 2009, 370.
 33 L. KOVÁSZNAI 1989, 62–63, kat. 626, 646.
 34 AH 1995/2, 253–258.
 35 MÉ 1961/2–4, 187–192; MÉ 1989/1–4, 136–141.

SZÚNYOG

(*Culex*)

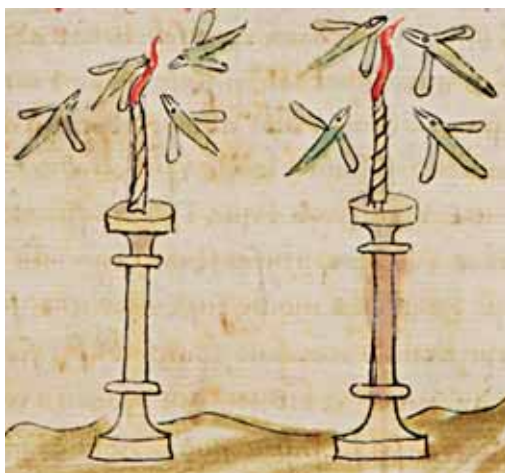
Jelentései: **jelentéktelenség, kellemetlenség, bosszantás, pogányok, dialektika** (csípős szavak)

A szúnyogfélék más állatok, ill. az ember vérért szívó, a meleget és a nedves környezetet kedvelő rovar. A nőtény a vérszívó, a hímek csak néhány napig élnek, párosodás után elpusztulnak. A járványok terjesztésében nagy szerepe van. • A betegségeket is terjesztő ~ bármennyire közismert volt is a mindennapokban, szórványos irodalmi előfordulásától eltekintve semmilyen mitológia történetnek, átváltozásnak nem lett még csak mellékszereplője sem. A ~ot az ókorban egy Vergiliusnak tulajdonított komikus kiséposz tette híressé, amely a *Culex* címet viseli. A költemény egy agyoncsapott ~ siratását és alvilágjárását írja le, valójában tehát eposzparódia. Az aiszóposzi mesékben való előfordulása komoly szimbolikai értékkel nem rendelkezik: **jelentéktelenségét** olvashatjuk ki a ~ és a →bika történetéből, amelyben a rovar „sem jelenlétével, sem távollétével nem árt és nem

- 1 *Phys.* 13.
 2 *Etym.* 11, 3, 30–31.
 3 Barth. Angl. XVIII, 95.
 4 Thom. Cantimp. VI, 45.
 5 *Lib. Monstr.* I, 6.
 6 *Dicta Iohannis Chrysost.* 5; *Ashmole 1511*, 964–965.
 7 PhdTh. 1377–1414.
 8 Guill. Clerc. 1076–1085.
 9 PdB XII; PdB vers. XXIII.
 10 RdF. 382.
 11 BV XLIII.
 12 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 602, f. 10r; Bodleian Library, Ms. Douce 88, f. 21v; Párizs, BnF, lat. 6838B, f. 25v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Ashmole 1511, f. 65v; Bodleian Library, Ms. Douce 88, f. 21v; Koppenhága, det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 3466 8°, f. 37r.
 13 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 74v; Bodleian Library, Ms. Douce 88, f. 138r; London, British Library, Royal Ms. 2 B. vii, f. 96v; British Library, Sloane Ms. 3544, f. 28v.
 14 London, British Library, Royal Ms. 2 B. vii, f. 96v.
 15 Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 88, f. 138v; Bodleian Library, Ms. Bodley 602, f. 10r.
 16 London, British Library, Royal Ms. 2 B. vii, f. 97r.
 17 Benoît de Sainte-Maure, *Roman de Troie*, Paris (1341): Párizs, BnF, Ms. fr. 782, f. 197.
 18 London, British Library, Sloane Ms. 278, f. 47r; Los Angeles, J. Paul Getty Museum, Ms. Ludwig XV 3, f. 78r.
 19 Pier. Valer. 264.
 20 RIPA 1618, 412; CARTARI, 229.
 21 CAMER. IV, 63; PICIN. 81.

is használ³; bár az →oroszlánt fel tudja bosszantani, végül a →pók hálójában végzi; **kellemetlenkedése** az →elefántot is bosszantja.¹ Artemidórosz álmoskönyve szerint, aki ~gal álmodik, elvetemült emberek társaságába kerül, ami bajt és szégyent hoz rá. Megjelenése a borászoknak előjel, hogy a bor ecetesedni kezd, mivel a ~hoz hasonló rovarok kedvelik az ecetes ízt.² • A Bibliában tisztátalan rovarok közé tartoznak (Lev 11,23; Zsolt 105,31). Az egyiptomiakra mért harmadik csapásként Áron a föld porát változtatja az embereket és állatokat ellepő ~okká (Kiv 8,12–15). Jézus egyik példabeszédében a farizeusok előtt a ~ a **jelentéktelenséget**, kicsinységet példázza a nagy testű állatokkal szemben (Mt 23,24).

- A ~ jelentéktelenségét jelzi, hogy a középkori szövegekben is nagyon ritkán fordul elő, akkor sem feltétlenül saját jogon. A *Physiologus* egyik ritka verziójában a szikomorfügefeka kapcsán kerül szóba,³ mint olyan rovar, aki – mivel a fa belsejében lakik – homályban, sötétségben él. Amikor felvágják a fát, a ~ok kirepülnek, meglátják a nap fényét, a holdat és a csillagokat. A magyarázat Krisztus prédikálásának kezdeteit idézi fel: „A nép, amely a sötétségben lakott, nagy világosságot látott, és akik a halál földjén és árnyékában laktak, azoknak világosság támadt” (Mt 4,16). A ~ok tehát a fényre, Krisztus szavaira ébredő **pagányokat** jelképezik. Isidorus a vérszívó rovar szúrószervére összpontosít, amellyel átlukasztja a bőrt, hogy kiszívja vért.⁴ Az enciklopédiák is káros és bosszantó vérszívásukat ecsetelik.⁵ Egy bestiáriumban⁶ a pók hálójába kerülő rovarok között említik. Irodalmi szövegekben is mint az emberek nyugalmát megzavaró kellemetlen rovar, vagy mint a **jelentéktelenség** példája kerül elő. • Újkori szerepe sem hangsúlyozottabb. Az Artemidórosznál is említett információ, miszerint a ~ kedveli a savanyú ízt, lehetővé tette, hogy az emberek, az ízek, a szokások eltérő mivoltáról értekezzenek, de a rovar inkább csak művelt vitaindító szerepben jelent meg.⁷ Je-

Szúnyogok a fény körül. CC

lentéktelenségéhez mérten igen megtisztelő lehet számára, hogy az egyiptomiakra mért harmadik csapáshoz hasonlatosan, váratlan csípésével – Adamantius elméssége nyomán – a **dialektika** (a vita, az érvelés) művészetéhez hasonlítják, amelyben a csípős szavak ereje kínozza a lelket, miközben azt sem tudja-látja honnan is jött a szúrós támadás.⁸ • Miskolczi Gáspár állathistóriájában hangsúlyozza a rovar **jelentéktelenségét**, mindazonáltal **kellemetlenkedése** „jeles kiábrázolója a Rágalmazóknak, Szitkozódóknak és Pártütőknek; kik is, mint a Szúnyog, magokban semmik, de azért mérges fullánkjokkal, azaz undok rágalmazó és szitkos nyelvekkel mardossák a náloknál akármire is értelmesebb embereket”. A korabeli társadalmi viszonyokat tükrözi az a pontosítása, miszerint az udvari rágalmazókhöz hasonlítja a rovar, aki mások vérére akar becsületet szerezni. Aiszóposz meséjének példabeszéddé válását olvashatjuk, amikor a ~ és az oroszlán történetét hozza fel, amelynek a végén a pók és hálója végez a sok bosszúságot okozó ~gal.⁹ • A ~ egyfelől a **jelentéktelenség**, másfelől a **bosszantás** természeti jelképe. Vas Gereben *Jurátusélet* c. regényében az üres pénztárca a ~gal egyenértékű, mindkettőt füsttel kell elzavarni, hogy

ne alkalmatlankodjanak. *Egy alispán* c. regényében pedig a ~ a törvény előtti egyenlőséget jelképezi: „ezer herceggel több vagy kevesebb, nekem az is mindegy, ha a törvény súlya agyonnyomja, mégis ráteszem a törvényt; de ha e törvény nekem védelmet parancsol, egy szúnyog se lapuljon meg a hármaskönyvnek egész súlya alatt.” *A nemzet napszámosságai* c. regényében pedig a jelentéktelenséget jellemzi: „Fiam, annyi, hogy a szúnyog csak valamivel több, mint a fiskális.” Ugyanígy Tóth Béla *Aki sohsem kapott levelet* c. novellájában is: „A forradalom vihara sodorta ki a Keletre. Honvéd volt, maga se tudta miért; verekedett, maga se tudta miért; és mikor mindenki menekült, ő is menekült, maga se tudta miért, őt ugyan nem üldözte egy szúnyog sem.” • A magyar népi kultúrában a teremtésmonda szerint Jézus Krisztus megígérte, hogy minden teremtményének teljesíti egy kívánságát. „Sorra járultak eléje az állatok, míg végre a szúnyog is odaérkezett. – No szúnyog, hát neked mi a kívánságod? – kérdé tőle az Úr. – Uram, adj nekem olyan eszközt, mellyel úgy tudjak csípni, hogy minden ember meghaljon a szúrásomtól. Jézus haragra gerjedt s monda a kérelmezőnek: – No, még ilyen pogány kívánságot sem kért tőlem senki! Nem is adom meg. Sőt téged teszlek olyanná, hogyha valakit megcsípsz: az alig hogy hozzád is ér, te azonnal szűnj meg élni.”¹⁰ Országszerete ismert a lakodalomban mondott/énekelt tréfás versike: „Vacsorát is kaptok. Szúnyog oldalbordát, Egész légy derekát, lépe keresztcsontját. Cserebogár szárnyát, ökörszemnek máját, Fialat egérnek tüdőjét, zúzóját.” „Hát ti, cigányok, mit búsultok? Talán még

vacsorát is kaptok? Szúnyog-oldalbordát, Cserebogár szárnyát, Fialat egérnek tüdőjét és máját” (Hajdúnánás).¹¹ A ~ viselkedéséből sok mindenre lehet következtetni, ezért a jóslásokban is szerepet kapott: ha nyáron sok a ~, rossz aratás várható. Az éhes ~ jobban csíp.¹² A ~ok hangját szólások utánozzák: „szögény, szögény, mondja, amikor jól lakott, bolon, bolon, amikor éhes”.¹³ Számptalan szólásunkban is szerepet kap. A békétűrő emberre mondják, hogy „békével élhet tőle a szunyog is”. „Búsan énekel, mint a szárnyapörkölt szunyog”, „csip mint az éh szunyog”, „csöbörrel szunyognak vérit nem vehetni”, „csunya mikor a szunyog köhög”. A sovány, beteges embert „elvitte két szunyog egy rudon”. A régi latin mondás (*aquila non captat muscas*) szóbeliségbe került változatában a legyekből ~ lett: „ha sas vagy, szunyogot ne vadássz”, „kit darázs megcsipett, szunyogtól is fél”. A veszélytől óvakodni kell: „nyul agarat, szunyog madarat nem örömet lát”, „ritka, mint a szunyogháj”, „szunyogot megszűri s a legyet lenyeli”. Ez utóbbi mondás a bibliai példa (Mt 23,24) népi változata.

1 AISOP. 91, 193, 213.

2 ARTEM. III, 8.

3 *Phys. lat.* Y. XXVIII.

4 *Etym.* 12, 8, 13.

5 Bart. Angl. XII, 12.

6 BT III.

7 Pier. Valer. 314–315.

8 Uo., 315.

9 MISKOLCZI 1702, 660–661.

10 BENKÓCZY 1906, 250.

11 MÁTÉ 1899, 223–232, 287–293.

12 ISTVÁNFY 1902.

13 MARGALITS 1896.

T

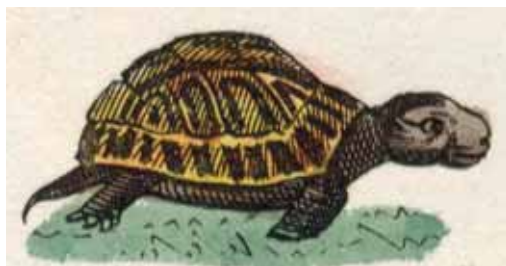
TEKNŐS

(*khelón, testudo*)

Jelentései: **lassúság, házhoz való ragaszkodás, alvilág, női erények védelmezője/szermérmesség, flegmatikus vérmérséklet, lustaság, restség, megfontoltság/Festina lente, visszavonultság**

A szárazföldön közismerten lassan haladó hüllőfajta a tengertől a sivatagig a legkülönbözőbb helyeken fordul elő. Élete felét alvással és napozással tölti. • Az ókorban a ~nek több fajtáját ismerték.¹ A ~ **lassúsága** közmondásos volt. A mitológia szerint görög nevét egy Khelóné nevű fiatal lányról kapta, aki – bár az egész világ hivatalos volt – nem ment el Zeus és Héra esküvőjére. Ezt Hermész észrevette, és a lányt a házával együtt a folyóba dobta és ~sé változtatta. Ugyancsak Hermészhez kötődik a ~ről fennmaradt híres történet: Hermész egy ~ páncéljából készítette az első lantot, amelyet Apollónnak, a „lantos istennek” adott. Ailianosz is továbbadja azt az információt, miszerint a hím ~ módfelett parázna, a nőstény viszont nem szereti a közösülést, hacsak nem hátára fordulva, szemben a hímmel.² Az aktus részletes leírását a középkori enciklopédisták is átvették. Antik források szerint a ~ páncélja a keleti királyok és egyes római császárkori vagyonos arisztokraták palotáiban luxustárgy volt: bútorok, ajtók és szobafalak díszítésére használták. Páncéljának mágikus erőt tulajdonítottak: úgy hitték, hogy ha abból isszák az ellenszert, hatástalanítja a kígyómérget. Általában is bajelhárító sze-

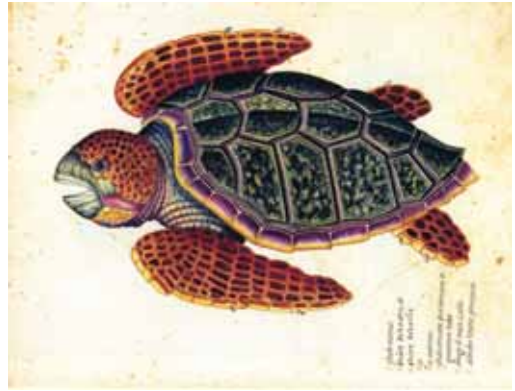
repet tulajdonítottak neki, ezért olykor bölcsőként használták, hogy a csecsemőt megóvják a betegségekől. Chelóné történetének egyik változata Aiszóposz meséiben is helyet kapott.³ A ~ közmondásos lassúságán és a →nyúl gyorsaságán alapuló (mindmáig több változatban is feldolgozott) aiszóposzi tanmese is közismert.⁴ • A ~ ugyan a Bibliában nem szerepel, ez nem jelenti, hogy a középkori szerzők részéről teljes érdektelenség lett volna osztályrésze. Szt. Ambrus ókori leírá-

Teknős. Raff, *Természet-története*

sokra is támaszkodva, bibliamagyarázatában az állatok öngyógyító képessége kapcsán ejt szót a ~ről: eszerint amikor mérgeskígyót evett, a méregtől úgy tud megszabadulni, hogy origánót fogyaszt.⁵ Isidorus az állat védőpáncélját hangsúlyozza, pliniusi ismervek alapján négy fajtáját különbözteti meg, és olyan hiedelmet is megoszt, miszerint a ~ jobb lábát szállító hajók lassabban mozognak.⁶ Az enciklopédisták és a bestiáriumok szerzői közül van, aki Isidorust,⁷ van, aki az ókori szerzőket részesíti előnyben, mint pl. Thomas Cantimpratensis, aki a tengeri ~ bátorságát és merészségét csodálatra méltónak tartja, az indiai ~ kapcsán sajátos közösü-

lésük leírását örökíti tovább. A pliniusi információ, miszerint a víz színén levegőző ~ teknője a napmelegtől kiszárad,⁸ csak az újkorban kapott határozottabb szimbolikus értelmet. E számos érdekesség ellenére a középkori ~ szinte jelképmentes. Ikonográfiája is ennek megfelelően meglehetősen szerény. A jó és a rossz találkozását megörökítő, az aquileiai katedrális egyik jelképes padlómozaik-ábr.-án (3–4. sz.)⁹ a Napot köszöntő →kakassal együtt látható az **alvilág** állataként. • A ~ újkori előképe, mint a legtöbb állat esetében, az ókori világ szövegeiben és ikonográfiájában keresendő, s így az állat mondhatni, reneszánszát éli. Elnevezésének és a házához való ragaszkodásának mitikus előképe a görög mitológiából ismert: Chelóné nimfát (gr. 'teknősbéka'), akit – miután a Zeus és Héra lakodalmára való meghívás ellenére is otthon maradt – Hermész ~vá változtatta, és büntetésül a házat is a hátán kell hordania. Többféle szimbolikát indukált az az ó- és középkori információ is, miszerint a tenger felszínén levegőző ~ teknőjét a nap kiszáritja, így nem tud alámerülni, aminek következtében vagy éhen hal, vagy megfogják. Ezzel a reneszánsz szimbolizmusban a **felsőbb hatalomnak való alávettség** zooljelképe,¹⁰ de ugyanez lehet büntetés is a világi hívságok miatt és fájdalom a túlzott a gyönyörök élvezetéért, ahogy Camerarius emblémáján a mottó (*Emita dolore voluptas*) is jelzi. A barokk fantáziát dicséri, hogy az állat páncéljának kiszáradása a kárhozott lélekre is vonatkozhat, de nemes egyszerűséggel a buja szerelmesre is, aki hagyta, hogy megperzselje a nap/szerelem, majd kiszáritsa/tönkre tegye a nemi gerjedelem.¹¹ Az ókori hagyomány¹² nyomán a páncéljába visszahúzódó ~ a legfőbb asszonyi erényeket fejezi ki, mivel a nő kíséret nélkül nem mozdul ki otthonról, házába visszahúzódva él. A ~ így a női erények védelmezője, a **szemérmesség** szimbóluma.¹³ Lusta, késlekedő mozgása miatt a ~ a **lassúság** szimbóluma maradt, rendkívül

Teknős. Aldrovandi, *Natura picta*

erős harapása okán pedig a **harapós, csipős, gúnyoros** embert jelképezi.¹⁴ A **flegmatikus vérmérséklet** zooattribútuma,¹⁵ mivel a lassú, késlekedő, nemtörődöm ~ kiválóan jelképezi az ilyen embert. Ezek után nem meglepő, hogy Ripa a **lustaság** emblémájának főszereplőjévé teszi a →szamárral együtt, s ehhez társulva a **restség** szimbóluma is a →csigával együtt.¹⁶ Ugyanez a lassúsága a **megfontoltság**, az érettség előfeltétele is.¹⁷ A *Festina lente* (Megfontoltan haladj) mottó állatalakjai (→delfin, bojtorjánhal) közé a ~ is bekerült. Isselburg emblémáján a barokk elmeél sajátos megnyilvánulásaként a megfontolt, lassú ~t a hátán egy széltől dagadó vitorla serkenti gyorsabb mozgásra,¹⁸ és Piccinelli szimbolikus világában is helyet kapott ebben az értelemben a ~ a hátán a vitorlával.¹⁹ Guido Casoni egyik politikai emblémáján a fejedelem megfontoltságának a jelképe lesz a ~ (vitorla nélkül): „[...] hirtelen lépést / sosem tesz, de józan ésszel / halad lassú, ám biztos léptekkel, és / a veszélyt látva megáll, és visszahúzódik / hordozható lakába, mely néki / míg él, a menedék, s holtában a sír.”²⁰ E szimbolikából egyértelműen kirajzolódik a konzervatív, minden változtatástól irtózó barokk kori udvari politika szemléletmódja. A világi hívságok elől a (teknőjébe könnyen) visszahúzódó állat a **visszavonultság** nemes erényének a jelképe.²¹ • Miskolczi Gáspár

Vad-Kertje a pliniusi hagyomány nyomán négyféle ~t említ. Az asszonyi erények jelképe: „a jó asszonyi állatnak mindenkör házában veszteg ülőnek kelljen lennie”. A teknőjébe rejtőző „tekenős békának” kettős értelmét ismerteti: „a Bölcs emberek hasonlatosak a Teknős Békához, úgymint kik a sok semmi-rekellő emberek előtt nem fecsegnek, hanem csak veszteg hallgatnak”, ugyanakkor „a szineskedő és áruló emberek is szintén azonképen szoktak cselekedni”. Feleleveníti Chelóné antik mítoszáat is – némileg átírva a cselekmény sorrendjét –, jelezve, hogy a ~ olyan jól érzi magát saját otthonában, hogy Jupiter lakodalmába sem vágyott elmenni.²²

• Hazánkban elsősorban a mocsári ~ volt ismert, a parasztság még a századfordulón is fogyasztotta. Egy 1777-es feljegyzés szerint a Sárrét környékéről 1700 darabot szállítottak Esterházy Pál asztalára. Ugyancsak ebből a korból (1743) származó adat, hogy a karcagi templom építéskor elkövetett szabálytalanságokért egy szekér ~ küldtek Bécsbe. Legtöbb adatunk népi gyógyászatban való felhasználásáról van. Porrá tört héjával fájós torkot, a tehén megdagadt tőgyét gyógyították, vérével a tályogot, ótvart kengették. Az alföldi, sárréti parasztok a moslékban tartották, hogy a →disznókat elkerülje a járvány. Páncélját pásztorbotok, karikásnyelek berakásos díszítéséhez is használták. Országsszerre ismert az a Krisztus-legenda, amely szerint a ~ abból az asszonyból lett, aki Krisztusnak sajnálta odaadni a szépen megsült nagy kenyert, ezért a sütőteknő alá bújtt, a teknő pedig a hátához ragadt. • A magyarországi művészetben sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: feltámadás, bűnösség, szüzesség, erény, bujaság, tapintás, bölcsesség.²³ A ~ a Tapintás vagy Érzék allegorikus nőalakjának attribútuma: ábr. pl. fedeles díszszerleg az Esterházy-kincstárból.²⁴

- 3 AISOP. 67.
- 4 Uo., 183.
- 5 Ambr. *Hex.* VI, 4, 19.
- 6 *Etym.* 12, 6, 56.
- 7 *Ashmole 1511*, 1039; Barth. *Angl.* XVIII, 105.
- 8 Thom. *Cantimp.* VI, 53 és 48.
- 9 Aquileia, *Basilica di Santa Maria Assunta*.
- 10 Pier. *Valer.* 355.
- 11 PICIN. 234.
- 12 Pl. *PLUT. De Is. et Os*, 75.
- 13 Pier. *Valer.* 355; *RIPA* 1618, 430–431; PICIN. 231.
- 14 Pier. *Valer.* 356.
- 15 *RIPA* 1618, 92.
- 16 Uo., 415–416 és 6–7.
- 17 PICIN. 232.
- 18 Peter ISSELBURG, *Emblemata politica*, Nürnberg, 1640 (első kiad. 1617), o. n.
- 19 PICIN. 232.
- 20 CASONI, 15–16.
- 21 PICIN. 231.
- 22 MISKOLCZI 1702, 264–266.
- 23 *LCI* 4 69–70; DITTRICH 2004, 436–444.
- 24 Bp., IMM, E 61.11; *Műtárgyak* 2014, 275–277.

TENGELICE (*carduelis*)

Jelentése: **Krisztus passiója, kitarítás, tudományok művelői**

Néhány madár rendre jelen van a reneszánsz és barokk művészetben, vallásos és világi témájú képeken, sőt Jézus attribútumaként is szerepelhet, jöllehet az ókori megjelenése meglehetősen korlátozott és teljesen hiányzik a középkori bestiáriumokból is. Ezek közül, a madarakat tekintve, a ~ az egyik példa. Dallamos éneke okán gyakran kalitkába is zárják az énekesmadarat, akinek színes, sárgásbarnás tollazata szépségét kiemeli, de szimbolikájának megteremtéséhez alapvetően kárminvörös színű feje járult hozzá. • Pliniusnál csupán annyit olvashatunk róla, hogy „a madarak között a legkisebbek, mint a tengelicék, nemcsak a hangjukkal, de csőrükkel és lábukkal is engedelmeskednek a parancsoknak”,¹ azaz valamilyen mértékben taníthatók. • A Bibliában nem szerepel és

1 ARISTOT. *Hist. an.* 5. 558a 8; PLIN. *NH* 9. 166.

2 AIL. *NA* 15. 19.

a középkori megjelenése is több mint korlátozott annak ellenére, hogy Isidorus etimologizálja elnevezését: „a tengelicét azért nevezték így, mert tövisekkel és bogánccsal táplálkozik”.² Később **Krisztus passiójának** egyik szimbólumává tették; ebben vérvörös feje mellett tövisekkel való táplálkozása is jellemző körülménynek számíthatott, ugyanis a bogáncs (lat. *carduus*) mint tüskés gyomnövény a herbáriumok tanúbizonysága szerint a földi szenvedések szimbóluma. Albertus Magnus *De animalibus*ában is említi a madarat: bogáncon szeret trónolni, de Albertus kétségbe vonja, hogy azzal is táplálkozná.³ A ~ újkori szimbolikáját és ikonográfiáját egy legenda alapozta meg, amellyel a madár Jézus passiójának egyik attribútumává vált. Eszerint a keresztet vivő Jézus töviskoronájából a kismadár kicsípett egy tövist, eközben vércsepp hullt a fejére (ezért lett vörös a tolla a feje tetején). A ~ fejének vörös színe és a töviskoszorút viselő Jézus véres homloka közötti analógia szimbolikus megjelenítése kézenfekvő. A ~ a keresztény ikonográfiában vörös fejtollai révén a gyermek Jézus ábrázolásain az eljövendő szenvedés szimbóluma lett. Számos alkotáson láthatjuk a kis Jézust, kezében a kismadárral, pl. Raffaello *Tengelicés Madonna* c. képén (1506),⁴ vagy Rubens *Szent Család* c. alkotásán;⁵ a szenvedéstörténetre utalva, máshol elhelyezve a képen a madarat, általában más szimbólumokkal és attribútumokkal együtt szerepel. A 18. sz. közepén, Giambattista Tiepolo *Tengelicés Madonna* c. képének szinte főszereplője az élethűen megfestett ~ a kis Jézus kezében (1760).⁶ Vitore Carpaccio *Angyali üdvözlésén* (1504) a ~ a többi madárral együtt Krisztus életének előképe.⁷ Az emblémáskönyvekben a madár szimbolikájáról nem sok információt találunk. Ripa a termékenység kapcsán említi a tyúkokkal együtt, de nem fűz hozzá magyarázatot.⁸ Camerarius emblémáján a tüskékkel teli, szúrós bogáncon ülő ~, nem

Tengelice. Aldrovandi, *Natura picta*

törődve a hányattatásokkal, a **kitartást** jelképezi.⁹ Ugyanezen megfontolásból a magát a tanulmányoknak szentelő **literátust**, a **tudományok művelőit** is szimbolizálja.¹⁰ A barokk kori csendéletek gyakori témája a Jó és a Rossz ütköztetése, s ebben az esetben is fontos a zooszimbólumok szerepe. A ~, mint **Krisztus passiójának** szimbóluma, az erény és a Jóság jelképeként jelenik meg különösen a 17. sz.-i németalföldi festészetben: l. pl. Abraham Mignon *Csendéletét* (1665 k.), amelyen a →gyík és a →légy, a gonosz megtestesítőivel szemben áll a →pillangó, valamint a ~, aki színes tollazatával és kárminvörös fejével hangsúlyosan kiemelkedik a sötét háttérből.¹¹ • Miskolczi Gáspár *Vad-Kertje* is a **tudományok művelőinek** kitartását hangsúlyozza, amikor a megszelídített, kalitkában tartott ~-t „a tisztességes Tudományoknak tanulóit”-hoz hasonlítja, akik hozzászoktatják magukat „a veszteg üléshez, ülve való elmélkedéshez, és ottan vonogassák magokhoz az Isten könyvét, hogy abból lelki szomjúságok megenyhíttessék”.¹² • A ~ színes tollruhája feltűnő, a legrégebben lakásban kedvenként tartott madarak közé tartozik. Faludi Ferenc *Tavaszi üdő* c. versében a **természet megújulásának** egyik jelzője: „Kesely pintyekkel / Verset énekel / A bojtorványos tengelice.” • A tengelic (vagy ~) a termékenység, az ártatlanság és a **kitartás** szimbóluma – utóbbira népmesékben, eredetmagyarázatokban találhatunk példát. Több névváltozata ismert

(földrajzi tájegységenként eltérő lehet a népvilági forma): stiglic, stiglic, tenglic, tiglinó, cibebek, aranyos-csíz, mák-hasogatu.¹³ Az egyik legelterjedtebb pintyféle, színes tolatának kialakulására több magyarázat is rendelkezésre áll, arról is olvashatunk, hogy a ~ a megfeszített Krisztus töviskoronájából csipentett egyet, s így színeződött vörösre a fejtolla.¹⁴ Megint másutt azt olvashatjuk, hogy a madarakat Isten teremtette, de az angyalok adtak nekik színt – ám amikor a ~re került a sor, már fogyóban volt a festék, ezért a maradék színekből festették meg a madarat.¹⁵ Míg a →bagoly rossz ómenként, a ~ az ellentétként jelenik meg egy szólásban (utalva szép énekére is): „Hallj tengelic helyett keserves baglyokat.”¹⁶ • A magyarországi művészetben több szimbolikus értelmet hordozhat: lélek, **Krisztus passiója**, szeretet, bujaság, az ifjúság erényre nevelése.¹⁷ A ~ elsősorban passiószimbólum: ábr.-án a gyermek Jézus ~t tart kezében, utalva eljövendő szenvedéseire. Gyakran megjelenik a Krisztus az Olajfák hegyén- és Krisztus felátadása-jeleneteken is.¹⁸

TEVE

(kamélosz, *camelus*; *dromedariosz*, *dromedarius*)

Jelentései: **engedelmesség, paráznaság, szemérmesség, alázat, mértékletesség, Kelet, Ázsia, Indus, önmegtartóztatás, terhek cipelő tudós, ítélőképesség, fáradhatatlanság**

A több ezer éve megszelídített ~ mindkét fajtája rendkívül hasznos volt az ember számára békében, háborúban, helyváltoztatáskor, s súlyos terhek cipelésében. Szőrét és bőrt is felhasználták, és tulajdonságait illetően elsősorban az **engedelmesség** jelképe. • Az ókorban a kamélosz/*camelus* megnevezést általában az egypúpú ~re (*dromedár*) használták. A kétfajta ~t inkább élőhelyük nevével különböztették meg: az egypúpú ~t kamélosz Arábia (arábiai ~), a kétpúpút kamélosz Baktria (baktriai ~) néven említik. A ~t Arisztotelész¹ írja le a legrészletesebben az ókorban: ír az állat púpjáról, patájáról és lábáról, baktató járásáról,² párosodásáról,³ élettartamáról, amit Arisztotelész⁴ ötven, Plinius⁵ száz évben határoz meg, A ~ gyorsasága és nagy teljesítő képessége is közismert volt: 180–270 km-t képes megtenni egy nap alatt.⁶ Arisztotelész hangsúlyozza a ~ szemérmességét: párosodáskor félrevonulnak, és még a hajcsárt sem engedik közeledni magukhoz.⁷ Ugyancsak az állat szemérmességére utal az az információ, miszerint a ~csikó nem párosodik az anyjával, még akkor sem, ha kényszeríteni próbálják erre. Ezt illusztrálja egy anekdotával,⁸ amely Ailianosz-nál⁹ is olvasható, az incestusra kényszerített csikóról, aki a vérfertőző aktus felismerése után kíméletlenül bosszút állt a gondozóján, magát pedig szégyenében a szakadékba vetette. A tanmesékben nem hangsúlyos a ~ szereplése, s a történetekből egy szelíd, nem túl okos, olykor nevetséges és bájtalan állat képe bontakozik ki.¹⁰ • Az Ószövetségben

1 PLIN. *NH* 10. 116.

2 *Etym.* 12, 7, 74.

3 Alb. Magn. XXIII, 35.

4 Firenze, Galleria degli Uffizi.

5 Köln, Wallraf-Richartz Museum.

6 Washington, National Gallery of Art.

7 Vence, Ca' d'oro.

8 RIPA 1618, 175.

9 CAMER. III, 75; PICIN. 103.

10 PICIN. 103.

11 Köln, Wallraf-Richartz Museum.

12 MISKOLCZI 1702, 470–471.

13 Vö. RÁCZ 2012, 451–452, HOSSZÚ 2010A, 2010B; BÁLINT 1957, 422.

14 CSÖRÖGI 2017.

15 BÁLINT 1957, 422.

16 HELLER 1919, 22–45.

17 SEIBERT 1986, 301; DITTRICH 2004, 507–513.

18 *Keresztény Múzeum* 1993, 121; *MÉ* 2011/1, 63–72; *Kép és kereszténység* 2014, 206–207.

tisztátalan állatnak nevezik (Lev 11,4; MTörv 14,7). Mivel fontos érték volt, vagyontárgynak számított, népszámláláskor számba vették (Ezdr 2,67). Hazáél negyven ~t vitt ajándékba Elizeusnak: „vitt magával ajándéku mindenféle damaszkuszi drágaságot, amennyit negyven teve elbír” (2Kir 8,9); Jób gazdagsága kapcsán is előtérbe kerül: „Nagy vagyona volt: hétezer juha, háromezer tevéje, ötszáz iga marhája, ötszáz samara és számos cseléde. Így hatalmasabb volt napkelet valamennyi fiánál” (Jób 1,3). A ~ szívóssága, kitartó ereje, teljesítménye, felhasználása a bibliai szövegekből is kiviláglik (1Móz 37,25; 1Kir 10,2). Bőrét is felhasználták, szőréből szövetet készítettek: (Mt 3,4). Az Újszövetségben Krisztus parabolájában jelenik meg „Könnyebb a tevének átmenni a tű fokán, mint a gazdagnak bejutni Isten országába” (Mt 19,24). • Az antik szerzőktől és Isidorustól származó ismeretek voltak a ~ről kialakított középkori kép forrásai. Az ókor óta ismert állat nevének etimologizálása után Isidorus is különbséget tesz az Arábiából származó kétpúpú és az egypúpú (azaz a dromedár) között. Ez utóbbi kisebb, de gyorsabb; mindkettlen kérődzők.¹¹ Az enciklopédiákban és bestiáriumban jobbra csak az évezredes ismereteket továbbítják: nagy súlyok cipelésére alkalmasak, gyorsak, gyűlölik a →lovakat, kibírják víz nélkül akár három napig is, és csak felkavart, sáros vízből isznak; továbbá a hímek, amikor közöszlenni akarnak (merthogy **paráznaság** jellemzi őket) igencsak kezelhetetlenek és akaratosak, viszont a hím felismeri anyját, s vele nem hajlandó; a nőstényeket a háborúra idomítják; száz évig is élhetnek.¹² Mindezek az információk szimbolikát, képzettársítást, allegóriát nem igazán indukáltak. Ezeket – bibliai helyek és idézetek alapján – Hrabanus Maurusnál találunk, aki Isidorus mondhatni moralizált változatát írta meg. A ~ keresztény szimbolikája így rajzolódik ki: a térdre ereszkedő ~ a krisztusi **alázat** jelképe; mint teher-

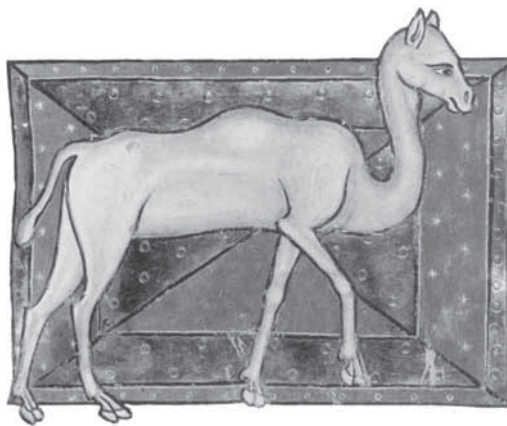

Teve. Pólya, *Állattország képterme*

hordó állat szintén krisztológiai jelleget kap, mivel Krisztus magára vette a világ bűneit.¹³ A **mértékletességet** és **önmegtartóztatást** is jelképezi, mert anyjához, nővérehez sosem ér, még ha módfelett parázna is.¹⁴ Ikonográfiáját tekintve a ~ keleti származása, **Kelettel** való azonosítása szimbolikus a középkor számára. A háromkirályok ábr.-ain jelenik meg a ~ az Ézs 60,6 alapján: „Ellep a tevék sokasága, Midján és Éfa tevéi. Mindnyájan Sebából jönnek, aranyat és tömjént hoznak, és az Úr dicső tetteit hirdetik”. A középkorban ~vel ábrázolják az ókeresztény egyiptomi mártírt, Menászt; az ikonográfiában József, Rebekka, valamint Keresztelő Szt. János attribútuma a ~szőr ruha. A bestiáriumban ikonográfiáját illetően, púpja(i) azonnal felismerhetővé teszi a terheket cipelő, bibliai állatot, a jelképekhez idomuló megjelenítéssel.¹⁵ • Az újkorban a ~ szimbolikája, megőrizve a keresztény jelképes értelmezéseket, kissé módosult és bizonyos fokig gazdagodott is. Mint Keletről származó állat, az utazások és a felfedezések korában a földrészek allegorikus ábrázolásain **Ázsia**, valamint az **Indus** folyó attribútuma lett.¹⁶ Ázsia mellett előfordult a sivatagos Afrika jelképeként is: l. Julius Goltzius rézmetszete (1595); Tiepolo: *Apollo* és

a kontinensek (1753)¹⁷; a római Szt. Péter-bazilika keresztelőkápolnájának kupolája alatti egyik csegelyén is Ázsia jelképe: a 18. sz. eleji ábr. Ripa **Ázsia**-emléképének szinte pontos másolata. Az **önmegtartóztatást** is jelképezi, mert ugyan parázna állat és Leonardo da Vinci bestiáriuma szerint (és mások szerint is természetesen) „akár ezer mérföldet is megtenne egy nősténytevéért. És még ha szüntelenül az anyjával vagy nővéreivel él is együtt, sosem érinti őket, annyira képes túrtóztatni magát”.¹⁸ A józan **ítélőképesség** szimbóluma is a ~, mert csak annyi terhet cipel, amennyit kényelmesen elbír, különben, ha túlterhelik, nem áll föl, s nem indul el.¹⁹

Giovio emblémája köszön vissza Camerariusnál, amikor erejénél többet nem vállaló, földön pihenő ~t ábrázol a *Nil ultra vires* (Nem erőn felül) mottóval.²⁰ A **terheket cipelő** ~ jelképének barokk kori gazdagságát mutatja, hogy jelképezheti Krisztust a keresztsúly alatt, de a krisztológiai szimbólum mellett békésen megfér ugyanaz a kép a kutatás és tanulás súlyát önként viselő **tudós** ábrázolására, sőt azt a bűnös embert is szimbolizálhatja, aki magára veszi a világi hívságok (kapzsiság, becsvágy, paráznaság) terhét, s a rabjukká válik.²¹ A szubtilis barokk fantázia még ezeket is fokozta: a becsvágyót is méltán jelképezheti a ~, mert ugyanúgy letérdel, meghajol, megalázkodik mások előtt, amíg meg nem kapja a vágyott terheket/hivatalokat.²² A ~ mindazonáltal maradt a **fáradhatatlanság** jelképe. Az ivás előtt a vizet felkavaró ~, Camerarius emblémáján is²³ – a magyar nyelvben is használatos „zavarosban halászik” emblematikus verziója – a ~ zavaros vízből való ivására utal: ez ugyanis a zavaros ügyekből előmenetelt, hasznot húzó ember (pl. ügyvéd) szimbóluma. • Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* a „Lelki-tanítók személyére alkalmaztathatók”, akik Krisztus tanítványaiként, az evangélium hirdetőiként a ~k testi rútságához, púposágához hasonlóan „e’ világ előtt merő tsak tsúfok és pökedelmek”.

Teve. Royal MS 12 F. XIII

A fajtalanságot kerülő ~ket a tiszta élet megtestesítőinek tartja, az étel és ital megvonását békén tűrő ~ pedig a fősვნenysegtől való mentesség, a **mértékletesség** megtestesítőjének, aki szintén a lelki tanítók ábrázolója. „Miképenhogy a’ Tevék az ő térdeknek megütések után menten le-térdepelnek: Azonképen a’ Lelki-tanítóknak minden terheket, és nehézségeket békeséges-türéssel illik szenvedni.” A ~ kérését a prédikációkat megalapozó szorgalmas elmélkedéshez hasonlítja. Keresztelő János ~szőr öltözetét „penitencia tartást jelentő köntös”-ként értelmezi.²⁴ • A ~ távoli vidékek lakója, magyar író legfeljebb állatkertben vagy könyvekben találkozhat vele. Különleges testfelépítése csodálatot vagy irtózatot vált ki, életmódja az igénytelenség jelképévé teszi. Babits Mihály *Vonaton c.* versében metaforaként örökíti meg: „Bús volt a róna, sivatag / s a volt oáz oly messze már / s a fáradt lélek rest teve, / ki a homokban meg-megáll.” Tóth Árpád egy, a természetet megjelenítő képbe helyezi el a *Vízió a vonat ablakából c.* versében: „S künn messzi sík mélyült a végtelenbe, / Távol hegy rémlett, kettős, lomha kúp, / Mintha egy roppant teve púpja lenne, / S a holdat vinné, sárga, nagy batyut...” • A magyarországi művészetben a ~, készséges teherhordó állat lévén, az **engedelmesség**, az **alázat** és a **türelem** jelképe.²⁵ A ~ rend-

szerint szerepel Noé bárkájának ábrázolásain és a bibliai karavánjeleneteken. Gazdagon felszerszámozott ~k kísérik a háromkirályokat: ábr. a Királyok imádása-jeleneteken a háttérben a ~vel, pl. a karaszközi templom északi falának freskóján (Kraskovo, Szlovákia, 1380–1390); MS mester selmecbányai főoltárán (Banská Štiavnica, Szlovákia, 1506–1510)²⁶; a radványi egykori Radvánszky-kastély fal-festményén (Radvaň, Szlovákia, 17. sz. közepe); Johannes Pöckel freskója a szécsiszigeti plébániatemplomban (1760); Lieb Ferenc képe a körömi plébániatemplomban (1772–1776).²⁷ A 18. sz.-i református templomok festett kazettás mennyezeteinek egyik, nem túl gyakori eleme, pl. Bánffyhunjad (Huedin, Románia, szentély, 1780, Asztalos Umling Lőrinc alkotása). A magyar anyától, hindu apától származó Amrita Sher-Gil festményeinek fontos motívumai a ~k mint India jelképes állatai.²⁸ A ~ attribútumként szerepet játszott szentek életében: Szt. Kozma és Damján mártírhalála után megjelent egy ~, és azt mondta a keresztényeknek, hogy egy sírba kell temetni a testvéreket: ábr. a Magyar Anjou Legendáriumban.²⁹

- 1 ARIST. *Hist. an.* 498b–499a14.
- 2 Erről még l. PLIN. *NH* 9. 253.
- 3 ARIST. *Hist. an.* 540a13.
- 4 Uo., 578a12.
- 5 PLIN. *NH* 8. 68.
- 6 ARIST. *Hist. an.* 632a30; DIOD. 19. 37.
- 7 ARIST. *Hist. an.* 540a16–18.
- 8 Uo., 630b31.
- 9 AIL. *NA* 3. 47.
- 10 AISOP. 52, 73, 92, 150, 175.
- 11 *Etym.* 12, 7, 35–36.
- 12 Hugo Folieto, III, 20; *Ashmole, 1511*, 850–851; *Bodley* 764, 94–96; Brunetto, 180.
- 13 Hrab. Maur. *Allegoriae*, 882.
- 14 *FdV* XXIX.
- 15 Párizs, BnF, lat. 6838B, f. 15v; Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 47v; Hága, Museum Meermanno, MMW, 10 B 25, f. 21r; London, British Library, Harley Ms. 4751, f. 24r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 88, f. 16r; Párizs, BnF, lat. 3630, f. 83v.
- 16 RIPA 1618, 351 és 189.

- 17 Würzburg, Érseki palota mennyezeti freskói.
- 18 LEO. *Best.* 27; Pier. Valer. 161 és 162.
- 19 GIOVIO 116–117; RIPA 1618, 592–593; PICIN. 151.
- 20 CAMER. II, 16.
- 21 PICIN. 151.
- 22 Uo., 152.
- 23 CAMER. II, 15; PICIN. 151.
- 24 MISKOLCZI 1702, 42–47.
- 25 LCI 2 491–492; SEIBERT 1986, 303.
- 26 Lille, Musée des Beaux-Arts.
- 27 *AH* 1980/2, 208; *Keresztény Múzeum* 1993, 95; *Magnificat anima* 1997, 19, 171–175; PROKOPP 2002, 64; KIESELBACH 2003, 260–261; *MÉ* 2007/2, 267–280.
- 28 *MÉ* 1974/4, 313.
- 29 *Magyar Anjou* 1975, 100; SZAKÁCS 2006, 21. kép.

TIGRIS

(*tigrisz, tigris, felis tigris*)

Jelentései: **gyorsaság, erő, anyai szeretet / anyai gondoskodás („anyatigris”), vadság, kegyetlenség, bosszú (lovat széttépő tigris)**

Tigris. Pólya, *Allatország képterme*

A ragadozó macskafélék egyik leglátványosabb és legnagyobb egyedének élőhelye igen változatos, amihez bundájának mintázata alkalmazkodik. Bár egész nap aktív, mégis inkább alkonyatkor, este vadászik. Szereti a vizet, jól úszik, fára is kiválóan mászik. Gyakorlatilag az emberen kívül nincs természetes ellensége. • A ~ a görög mitológiában elsősorban Dionüszosz attribútuma a →párduccal együtt: az isten az ábrázolásokon ünnepi felvonulásán gyakran ~bőrben/párdubőrben,

vagy ~ek/párducok vontatta fogaton jelenik meg. A kis-ázsiai (fríg) istennő, Kübelé fogatát is ~ek húzzák. Mindkét esetben összefüggés van a ~ és a két kultusz keleti eredete és az állat vad jellege között. A ~t a görögök csak Nagy Sándor keleti hadjárata után ismerték meg. Az első példány a Kr. e. 4. sz. végén I. Szeleukosz Nikatór király ajándékként került Görögországba, Rómába pedig az Augustus-korban, ugyancsak ajándékként Indiából. Ettől kezdve az amphitheatrumi vadászaton (*venationes*) rendszeresen felléptették az állatot, de nem nagy számban. Az antik források¹ a ~ **gyorsaságát**, **erejét**, valamint a nőtény rendkívüli **anyai gondoskodását** emelik ki. Pliniustól származik ezzel kapcsolatosan az az információ, amely, mutatis mutandis, a 12. sz. körüli időktől nyert szimbolikus értelmet. Amikor ugyanis a lesben álló vadász elragadja a ~ kölykeit és →lóra ülve elvágtat, az állat „anya~ként” a nyomába ered. A vadász, közeledő üvöltését hallva, „ledob a kölykök közül egyet; a nőtény a fogaival felveszi, és a terhe miatt még gyorsabban visszasiet”. S ez így megy addig, amíg a vadász visszaér a hajóhoz, és a ~ „a parton dühöng immár hiába valóan vadul”². • A ~ a Bibliában nem szerepel, és a szórványos ókori és kora középkori információk alapján nem lehetett számítani markáns szimbolikus jelenlétére a középkori gondolkodásban. Mégsem ez történt, bár a 11–12. sz.-ig kellett várni, hogy a ~ szimbolikus szerepet nyerjen. Isidorus szerint elnevezése is rendkívüli gyorsaságából ered, mivel a perzsák és a médek nyelvén a ~ ’nyil’-at jelent. Sajátos tarka bundája van. Csodálatra méltó **erővel** és **gyorsasággal** rendelkezik ez a Hyrcaniából (ma a Kaszpi-tenger környéke) származó állat. Róla nevezték el a Tigris folyót is, amely gyors folyásáról ismert.³ A *Liber monstrorum* félelmetes **kegyetlenségét** és hihetetlen **gyorsaságát** emeli ki az Indiában, Hyrcaniában és örmény földön honos vadállatnak.⁴ A ~ Plinius által is dokumentált, példás anyai szeretetéről írt beszámolót né-

mileg átalakítják: a vadász nem az egyik vagy másik kölyköt dobja le, hogy lassítsa az anyát, hanem tükröt, tükröket/üveggömböt, -gömböket, amelyekbe nézve, a ~ önmaga tükrözött képét a kölykének gondolva, felhagy az üldözéssel.⁵ Ennek a történetnek a folytatásaként az enciklopédiák és bestiáriumok a mindenkori erkölcsi magyarázat érdekében további részleteket iktattak be: a ~ a gömbre nézve megtorpan, így könnyűszerrel ejtik el a vadászok; a vadász a megtévesztő csalárdság/maga az ördög jelképe; a ~ saját hiúsága vagy egyéb világi bűne áldozata lesz⁶; a ~ a bűnös lélek, kölykei az erények, akiket elvett a vadász/ördög⁷; a tükrök nyilvánvalóan a világi hívságok⁸ stb. A legkedveltebb verzió szerint, a ~/ördög a vadász/prédikátor által való elfogásának egyetlen módja, ha tükörképével/bűneivel szembeállít. Richard de Fournival szerelmi bestiáriumában a látás érzéke kapcsán lép a képbe a kölykeitől megfosztott, feldühödött ~, aki, amint tükröt lát, belenéz, és annyira elbűvöli önmaga mesés szépsége, hogy megfeledkezik arról, hogy kövesse elfogott kölykei nyomát.⁹ Az enciklopédiákban is helyet kapott a ~sel kapcsolatos moralizáló történet.¹⁰ Ikonográfiáját illetően a ~nek a bestiáriumokban látható ábr.-a szerint semmi köze sincs a valódi állathoz: rendszerint egyszínű vagy foltos, mint a párduc, és csak onnan tudhatjuk, hogy ~ről van szó, mert (a nagymacska kapcsán felelgetett egyetlen történet illusztrálására) egy vadász van előtte, (esetleg egy vagy két ~kölyökkel),¹¹ a ~ előtt tükröt vagy üveggömb hever,¹² esetleg a lovas tartja a tükröt a kezében,¹³ amelyben néha tükröződik az állat pófája.¹⁴ A legnagyobb részletességre törekvő illuminált kódexek a narráció több részletét is megjelenítik.¹⁵ • A ~ újkori képét az ókori leírások döntően befolyásolták. Ezek szerint a **vadság**, a **kegyetlenség**, a hihetetlen **gyorsaság** jelképe.¹⁶ Sőt Pierio Valeriano a Pliniusnál olvasott történetet folytatja: a vadász jó, ha egy-két kölyköt magával tud vinni a hajóra, lovát azonban a

parton hagyja, akit viszont a ~ szétmarcangol, így áll **bosszút** a vadászon.¹⁷ Camerarius egyik emblémája is érzékletesen ábrázolja a kegyetlen jelenetet.¹⁸ Az **anyai szeretet** jelképe is továbbél.¹⁹ A barokk kor eleve érzékeny volt a tükörmetaforára, így a ~ és a tükör/üveg-gömb története többféle szimbolikát hozott létre. Egyrészt továbbra is a világi hívságokban elmerülő ember jelképe, másrészt a hiú önszeretet példája.²⁰ A ~ maradt a **vadság** fő zooszimbóluma²¹, mert kegyetlenségét ókori és modern költők tanúbizonysága is igazolja. Kegyetlensége folytán az **emberölés** attribútuma is.²² • A Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* feltűnő ~ szépségét annak is köszönheti, hogy (a leírás szerint) „sűrű pettegetésekkel”, azaz foltokkal tarkított bundája van a párduchoz hasonlatosan. A tükörtörténet egy változatát is közreadja, aminek a tanulsága: „Az anya tigrisek pedig mind halálig oltalmazzák az ő fajzatjokat”. A korabeli történelem sajátos hasonlatot indukált, és gyakorlatilag a törökök jellemzését kapja az olvasó a ~ bundájába bújtatva: a ~ ereje, **gyorsasága** révén a Török Birodalom jelképe. Ebben a képben már „sok hosszas fekete tarkaságot látunk” a bundáján, ami a jó és rossz tulajdonságok váltakozását fejezi ki: „a’ Törököknek sok szép ditséretes, de ellenben sok vétkekkel meg-egyelített virtusokat találhatunk.” A kegyetlenség, ugyanakkor a szelídíthetőség megtestesítője.²³ • A ~, mint csúcragadozó, ókori állatmesék és útleírások szereplője került a magyar szépirodalmi művekbe. Vérszomjasága, rettentő kegyetlensége a róla szóló beszámolók túlzása, de ez szabta meg legerősebben a róla kialakított, közvetett képet. Ezt örököltette meg Petőfi Sándor *A sivatag lakói* c. versében: „Ott a tigris, üvöltözve / Vérszemmél néz szerteszét...”. Vörösmarty Mihály *A kegyetlen emberről* c. versében a ~ről látott képet átviszi az emberre: „Zordon szikláknak szirtjei közt nevelt / Vad, – Tigris emlő szoptata tégedet”. Dsida Jenő a nyugtalan, izgatott ragadozót foglalta *Virrasztás a dzsungelben* c. versébe:

Tükörbe néző tigris. CC

„tigris párja után szagol hörögve / s végsőt bődül a harsogó morajba.” A magyar néprajzban és a művészetekben nincs szimbolikaértékű megjelenítése.

1 PLIN. *NH* 8. 66.

2 Uo.

3 *Etym.* 12, 2, 7.

4 *Lib. Monstr.* II, 5.

5 Brunetto, 196.

6 *BT* XIX.

7 *BM* XVI; *BV* LI.

8 *CECCO*, III, 43.

9 *RdF* 388.

10 Bart. *Angl.* XVIII. 102.

11 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 533, f. 2r; Bodleian Library, Ms. Douce 308, f. 94r; Koppenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4^a, f. 2v.

12 Oxford, Bodleian Library, Ms. Ashmole 1511, f. 12v; Bodleian Library, Ms. Canon. Ital. 38, f. 61r; Bodleian Library, Ms. e Mus. 136, f. 18v.

13 Párizs, BnF, lat. 6838B, f. 2r.

14 Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 69v; New York, Morgan Library, Ms. M.81, f. 35.

15 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 6v; Bodleian Library, Ms. Douce 151, f. 8r; London, British Library, Additional Ms. S 11283, f. 2r; British Library, Harley Ms. 4751, f. 3v; Hága, Museum Meermannno, MMW, 10 B 25, f. 2r-

16 Pier. *Valer.* 144.

17 Uo., 144–145.

18 *CAMER.* II, 35.

19 Pier. *Valer.* 145; *PICIN.* 202.

20 *PICIN.* 202.

21 *RIPA* 1618, 184–185.

22 Uo., 234.

23 *MISKOLCZI* 1702, 85–90.

TURUL

jelentése: **Árpád-ház eredetmítosza, totemisztikus eredetmonda, ősapja, nemzeti, birodalmi nagyság, győzedelmes (had)erő, hatalom, gyorsaság, égi eredet, turulkirály**

A ~ az Árpádok mitikus madara. A magyar mondai hagyomány madara az **Árpád-ház eredetmítoszában** a természetfeletti eredetet hangsúlyozza, az égi eredetű hatalmat, az uralkodói fensőbbiséget fejezi ki, a →sas és a →sólyom szimbolikájához hasonlóan. Számos szibériai, belső-ázsiai népcsoportnál megjelenik a mitikus ős sastól való fogantatása. Az Álmos fogantatását (Emese álmát) elbeszélő mondát a 13. sz. elején, Anonymus jegyezte föl elsőként gestájában: „várandós anyjának álmában égi látomás jelent meg turulmadár képében. Az reászállván mintegy teherbe ejtette, és tudomására hozta, hogy [...] ágyékából dicsőséges királyok származnak majd”.¹ A 14. sz.-i krónikakompozíció hasonlóképpen meséli el az eseményt Emese nevének említése nélkül. Kézai Simon a hun-magyar azonosságot bizonygató krónikájában arról ír, hogy Attila címerén egy koronás madár volt, amelyet magyarul ~nak hívnak. Másutt arról szól, hogy Álmos fia, Árpád a Turul nemből származott. A *Képes Krónika* Attiláról, Álmosról szóló szövegéhez illesztett több miniatúráján látható a ~os pajzson a madár.² Régóta megoszlanak arról a vélemények, hogy pontosan milyen madár is a ~. Anonymus és a krónika a latin *astur* szót használja, amely ölyvszerű madár³ jelentéssel bír. Tartották sasnak, →hójának, leginkább azonban a kerecsensólyommal azonosítható. Mivel **totemisztikus eredetmondáról** van szó, lejegyzője a keresztény felfogáshoz igazította (vagy már így ismerte meg), s ezért írja, hogy a ~ Emese álmában „mintegy” megtermékenyítette az amúgy már terhes nőt. Az eredeti, pogány verzióban a ~ szerepe nemcsak a jövődőlésre korlátozódhatott, hanem ő ejtette teherbe Emesét. Eredetileg kettős

szerepe lehetett: ő volt a fejedelmi nemzetiség állat formában tisztelt **ősapja**. Másfelől a ragadozó madár önmagában is az **erő**, a **hatalom**, a **gyorsaság** stb. szimbóluma, ill. az **égi**, természetfeletti **eredet** megtestesítője is. A római birodalmi sashoz, Jupiter madarához hasonlóan, a **nemzeti, birodalmi nagyság** és a **győzedelmes (had)erő** kifejezője. • Ipolyi Arnold 1854-es *Magyar mythológiája* szerint a ~ a magyarságot védő mitikus madár: „a nemzeti hadak és hősök eredetét, végzetét intéző, nemzeti tündéri védnemtő”. A ~ totemállatként, még akkor is, ha létező madarak vonásait viseli, teljes egészében a képzelet eredménye. Szépirodalmi művekben ennek megfelelően mindig csak jelképként szerepel. Arany János *Keveháza* c. eposzában a hunok szent madara. Tompa Mihály *Sírboltban* c. verse a címerábrák között sorolja fel: „Turul, galamb, mén s gím jelvényi rajza.” Vajda János lételméleti versében, amelynek címe a töprengő Hamletre utal (*Lenni vagy nem lenni*), szembeállítva egymással a nemest és a nemtelent, az előbbit szimbolizálja: „Turul, kesely szolgája a verébnek?” Ady viszont a maradiság, a terméketlen múltba fordulás állatjelképeként említi az *Új várak épültek* c. versében: „Röpdös babona és turul”. Juhász Gyula *Honvédelem* c. versében fémjelként szerepel: „Az érc-turul magányos oszlopánál, / Mely múlt csatánk szikár emlékjele.” • A magyar pásztornép számára a vadmadarak a kiszámítható nyájállatokkal ellentétben az ismeretlent, a rejtélyest jelentették, így válhattak hírnökökké, valamint ősként vezéri jelvénné, a ~nemzettség totemévé. **Turulkirály** elnevezést használ a néphit azokra az uralkodókra, akik Istentől kapták hatalmukat. Idetartozik az egész Árpád-ház, különösen Szt. István, László és Imre, a magyar háromkirályok. Dózsát a székelyek ~királynak tartották a vitézsége miatt, ezért az Árpád-ház tagjai közé sorolták. A ~ megjelenik pl. Báthori Gábor fejedelem nótájának ábr.-ával, átköltött szöveggel, pl.

„Karosi turul”. Övveret, 10. sz. Bp., MNM

egy Örtiloson, a Tájházban látható falvédőn. • A magyarok totemisztikus madarát, Emese álmának szereplőjét szobor, színes üveglak, festmény, világháborús emlékmű formájában ábrázolják a művészetben. Az Emese álma-ábr.-ok közül l. Stetka Gyula temperaképét (1913), Helbing Ferenc olajfestményét. Egy női sírban talált rakamazi korongpárt (10. sz.) egy-egy hatalmas madár tölt ki, a szárnya alatt két kisebb madár húzódik meg. Az ábr. szimbolikus jelentése vitatott. A 19. sz. végének pogány magyarságkultusza nyomán számos ~madaras millenniumi emlékmű készült: pl. Fadrusz János zilahi Tuhutum-emléke (Zaláu, Románia, 1902, elpusztult).³ A 19. sz. végi és 20. sz. eleji Árpád-kultusz számos emléken megjelenik a ~: pl. Komáromi Kacz Endre *Árpád sírja* c. allegorikus akvarelljén (1907); Csontváry Kosztka Tivadar *Magyarok bejövetele* c. vázlatán (1918–1919).⁴ Számos hősi emlékmű fő motívuma (a kardot karmában tartó) ragadozómadár: pl. Zalazentgrót, Söjtör, Vindornyaszőlős, győri Honvéd-liget (1902). A kardot csőrében tartó ~ az első és

második világháborús plakátok gyakori motívuma: pl. Haranghy Jenő: *Jegyezzünk Hadikölcsönt!* (1917).⁵ A Makovecz Imre tervezte héttornyú *Magyar pavilon* kapuja feletti madár az 1992-es sevillai Expón volt látható.⁶

- 1 *A honfoglalás korának írott forrásai*, főszerk. KRISTÓ Gyula, Szeged, 1995, 284 (Szegei Középkortörténeti Könyvtár 7.).
- 2 *Képes Krónika*, Bp., OSZK, 14, 21, 23.
- 3 *MÉ* 2000/1–2, 1–19.
- 4 Uo.
- 5 KATONA 2013, 219.
- 6 BEKE–GÁBOR–PRAKFAI–SISA–SZABÓ 2002, 291.

TÜCSÖK, KABÓCA

(*tettix, gryllus, cicada*)

Jelentései: **megújulás, szellemi lét, dal, költészet, Apollón attribútuma, nyár, semmittevés, világi hívságok (dalolás), zene, fecségés, szerelmes ember (dalolás), könyveltség**

A ~ viszonylag nagy testű, meleget kedvelő, pár hónapig élő rovar. A ~zene májustól nyár közepéig szól, amikor a hím rovarok szárnyuk összedörzsölésével adják ki a hangos, jellegzetes hangot a nőstény csalogatása érdekében. Gyakran nem teszünk különbséget a ~ és a kabóca között, s a régiek is rendre keverték őket, mindazonáltal hasonló szimbolikájuk miatt most sem a megkülönböztetés az elsődleges célunk. • A ~ gazdag szimbolikája csak az ókori görög kultúrában követhető nyomon, megfelelője nincs sem más mediterrán kultúrában, sem a rómaiban. A görög kultúrában kiemelkedő a jelenléte pozitív szakrális és poétikai szimbólumként. E kiemelkedő jelképiség alapjául részben a ~ földből születése és vedlése, vagyis egyfajta halhatatlanságot biztosító **megújulási** képessége szolgált, és mindenekelőtt a ciripelése, vagyis a zenéje. Eredetmítoszában a hajnal istennője, Éosz örök életet kért halan-

dó szerelmének, Tithónosznak, elfelejtett azonban örök fiatalságot is kérni a számára, így Thitónosz addig zsugorodott, míg végül ~ké vált. A ~ a görög költészetben a múzsai-**szellemi lét** megtestesítője és kiemelten a **dal**, a **költészet** szimbóluma. Arisztotelész és Ailianosz is feljegyezte¹ a megfigyelést, hogy a ~ csak meleg évszakban énekel. Ez a tapasztalat és az állat poétikai szimbolikája sűrűsödik össze a modern költészetben gyakran visszatérő motívumban, a nyári hangulat zenei aláfestéseként felidézett tücsökenében. Aiszóposz haszonelvű világában, az európai tanmeseroadalom egyik legtöbbször feldolgozott tanmeséjében, a lusta ~ és a dolgoz →hangya történetében² viszont a ~ negatív tulajdonságok megtestesítője: a tétlenség, a **semmittevés**, a lustaság szimbóluma. • A ~ nem szerepel a Bibliában, viszont a középkori művelődés nem feledkezett meg róla. A középkori leírásokban szórványosan, de előfordul. Isidorus, Arisztotelészhez³ hasonlóan, kétféle ~t különböztet meg, a kabócát és a ~t. A kabóca egy furcsa, s csak Isidorusnál szereplő megállapítás szerint a →kakukk köpetéből születik. Viszont pliniusi eredetű információja szerint a Reggio környékén születetteknek nincs hangjuk.⁴ A ~kel kapcsolatban olvashatjuk nála, hogy hátrafelé jár, járatokat ás a földbe és éjszaka cripel.⁵ A bestiáriumban nem sok szó esik róla. A *Libellus de natura animalium* szerint a kabóca olyannyira belefeledkezik az éneklésbe, hogy nem is eszik, így meghal. Az erkölcsei magyarázat a **világi hívságokat** túlzásba vivőkre vonatkozik: akik megfeledkeznek a lelki táplálékról (Krisztus szavairól), elkárhoznak.⁶ Richard de Fournival szerelmi bestiáriuma viszont a ~nek tulajdonítja ugyanezt a halálnemet, hiszen minél többet dalolt kedvesének, annál rosszabbul mentek a dolgai.⁷ Előfordul, hogy nem tesznek különbséget a két ~féle között.⁸ Középkori enciklopédiákban olvasható, hogy ha olajat öntenek a ~re meghal, de ecetben újjáéled.⁹ •

A ~ az újkori értelmezésekben is elsősorban a dal kapcsán szerepel. A klasszikus ókorhoz forduló reneszánsz szemléletet tökéletesen tükrözi a Pierio Valeriano hieroglifagyűjteményében található magyarázat. Eszerint a kabóca azért a **zene** szimbóluma, mert amikor a zenész Eunómiosz a híres görög zene-teoretikussal, Arisztóxonossal versengett, elszakadt egy húr a lantján, de egy kabóca ráugrott lantjára, s énekével helyettesítette a hűrt. Így a zenész megnyerte a versenyt.¹⁰ Ripa és a többi ikonológus is átvette emblémáskönyvében ezt a történetet és a szimbolikát.¹¹ A ~t dalolása ugyanakkor az állandó **fecsegés** jelképévé is tette.¹² Mivel a kabóca csak a legmelegebb nyári időben énekel, erre a helyzetre a barokk elmeél mind a **bűnös lélek**, mind a **próféta** jelképét aggatta: a bűnös lélek csak akkor emeli fejét az ég felé, ha forróság, láz gyötri; a próféta pedig akkor, amikor a Szentlélek tüze hevíti.¹³ A **szerelmes ember** jelképe is a ~, akit ha a szerelem lángja hevít, éppúgy nem tud hallgatni, mint a kabóca, és dalra fakad. Talán a legrégebbi elő- és leg hosszabb utóélettel rendelkező története ismét a nyárhoz kötődik: a ~ azt gondolja, a nyár mindig tart, nem gondoskodik magáról, így a **könnyelműség** szimbóluma.¹⁴ Camerarius emblémája viszont a jó idő eljövetelét váró ~ket ábrázolja az *Expecto donec veniat* mottóval.¹⁵ • Miskolczi Gáspár *Vad-Kertjében* a „prücsök” kapcsán a **költői dal** és **zavaró fecsegés** két szélsőségét említi. Eszerint „a Tudósokat a Deák embereket és Tanulókat, főképen a poétákat a Prücsökhöz szokták hasonlítani. ...seregestől szólnak: azonképen dicséretes dolog, midőn a Tudósok egymás között barátságosok s értelmekben egyezők.” A házi ~ viszont a „tsátságó szó-szátyár embereknek világos kiábrázolójok”, valamint a zenéhez nem értő, mégis hangos templomi trombitások és kántorok megtestesítője.¹⁶ • A ~ az egyik legismertebb állatmese egyik hőse. A jólétben/bőségben felelőtlen, a jövőre nem gondoló, csak a jelenben élő muzsik

ennek ellenére kedvelt alakként került be az irodalmi alkotásokba. Vajda János *A jávorfa regéje* c. versében ciripelése nyugalmat áraszt: „Mint vékonyka holdsugárszál, / Kis tücsöknek andalító / Hangja rezgett a homályban.” Ezt a békés, nyári hangulatot adja vissza Babits Mihály is az *Illusztrációk mindenféle könyvekhez – 2. Detektívregény* c. versében: „Csodás nyugalmu éjjel. És a halk, / sík vászonégen végig szinte hallszik / a tücsök, hogy bezengi a cserét.” Babits *Az őszi tücsökhöz* c. versében átéléssel meg is szólítja: „Ki átható, egyhangu dalalddal / betöltöd a nyugalmas éjszakát, / milyen lehet tenéked a világ? [...] Bokrod alatt, ah, kétségbeesetten / érzed a csöndet és az éjszakát / s szegény vak lélek, sírsz az éjen át.” Juhász Gyula (*A mizantróp...*) és Dsida Jenő számára (*Laterna magica*) egyaránt a magány érzékeltetője: „És szeretem a tücsköt, monoton / Gyászával nyárutói lombokon.” „Csak az éjszaka / meredt felém a térben és időben, / csak tücsök szóltak fekete mezőn / és hajladozó nyárfák sugdosódtak.” Szabó Lőrinc egész versciklust (*Tücsökzene*) rendezett a nyári ~szó emléket felidéző hatása köré. • A néphagyományban a ~ negatív megítélés alá esik. A restség, a **henyélés**, a rossz megtestesítője. A csótány-nyal, poloskával, bolhával egyetemben a ~t is megpróbálták távoltartani a háztól. Ha meghallották odabenn a hangját, igyekeztek azonnal megfogni, kisöpörni, eltávolítani a lakókörnyezetből. Voltak, akik nem elégedtek meg azzal, hogy kidobják az utcára, hanem a szomszédig is elvitték, sőt útközben beszéltek is hozzá, hogy milyen jó dolga lesz, ha ottmarad. Ha csótány keveredett a házba, akkor viszont éppen mezei ~t eresztettek be, azzal próbálták meg elijeszteni. A húsvéti készületnek egyik fontos eleme volt a nagyta-
karítás.¹⁷ Amikor nagyszombat éjjelén a „hangok hazajöttek Rómából” és Krisztus feltámadását hirdetve újra megkondultak, sok helyütt a házaknál is zajt csaptak. Egy ekkor mondott, az 1800-as évek közepéről szárma-

Haláláig daloló tücsök/szerelmes férfi:
Ms. Douce 308, Oxford, Bodleian Library

zó, gonoszúzó verses mondóka szerint: „Kigyók, békák szaladjatok / Mögszólaltak a hangrangok. / Tücsök, férgek, bogarak, / soha itt ne lássalak.”¹⁸ Előfordult, hogy a vizekben horgászók ~t húztak a horogra csalinak.¹⁹ A ~ciripelést egyébként általánosan esőjölónak tartották. Előfordult, hogy ezt igyekeztek siettetni, kierőszakolni is. Volt, hogy esőre várva ~t húztak egy cérnára vagy egy →ló farkából kihúzott szálra, és fölakasztották egy fára, hogy a ~ is „imádkozzék” az esőért. Másutt egy kisebb ágra kötötték rá, az ágat a vetés közepén valahol leszúrták, s otthagyták, hogy a ~ ott ciripeljen, hívja az esőt.²⁰ Bár a ~ről és a hangyáról szóló aiszóposzi mese – főként Heltai Gáspár mesegyűjteményének köszönhetően – ismert volt magyar nyelvterületen, a népi folklórban mégsem ezzel, hanem a ~lakodalom motívumával találkozhatunk.²¹ Ebben az énekelt mesében a ~ feleségül veszi a →legyet, a lakodalmi feladatokat különböző állatok látják el, és a vendégek is állatok. A multság tánccal kezdődik, de verekedéssel zárul. • A magyarországi művészetben a ~kel kapcsolatos klasszikus hagyomány kerül előtérbe. Apollón szent állataként Alciato egyik emblémáján hárfa felett ~ látható, a magyarázó szöveg szerint a ~ zenéjében a művészetpártoló isten, maga Apollón szólal meg. Ezt az emblémát Kazinczy kissé átalakította: a hárfa felett →pillangó látható, a jelentés azonban továbbra is a művé-

szet allegóriájaként értelmezendő. • Korniss Dezső *Tücsöklakodalom* (1948) c. művén a Bartók Béla által is feldolgozott, *Házasodik a tücsök* kezdetű gyermekdal emberi tulajdonságokat hordozó bogár- és állatfigurái elevenednek meg. A mikrovilág szürreálisan felnagyított lényeinek életörömet sugárzó táncába és zenéjébe azonban a felfordított univerzum nyugtalanító létérzete is belevegyül.

1 ARIST. *Hist. an.* 682a; AIL. *NA* 3. 38.

2 AISOP. 69.

3 ARIST. *Hist. an.* 556a skk.

4 *Etym.* 12, 8, 10.

5 Uo., 12, 4, 8.

6 BV XXII.

7 RdF 374.

8 BT VII.

9 Bart. Angl. XII, 13; CECCO, III, 12.

10 Pier. Valer. 342.

11 RIPA 1618, 358; CAPACCIO *Princ.* 388.

12 Pier. Valer. 341.

13 PICIN. 264.

14 Uo.

15 CAMER. III, 96.

16 MISKOLCZI 1702, 670–672.

17 MOÓR 1933 157.

18 BÁLINT 1980, 218, 264.

19 SOLYMOS 1959 LXX. 415.

20 KATONA 1994, 45–47.

21 KOVÁCS 1982, 376–377.

V

VADKAN/VADDISZNÓ

(*aper/sus scrofa*)

Jelentése: **erőszak, merészség, vadság, féktelenség, dühödtség, előrelátás, kegyetlenség, ördög, erő, lelkielő, termékenység, bujaság, tél, hallás, torkosság**

A rendszertanilag a házi →disznóval egy fajba tartozó, vadon, vagy házidisznókkal keveredve elvadult vagy betelepített formában, családi közösségekben élő ~ szinte mindenütt megél. Rendkívül szapora, nagyon jól alkalmazkodó állat. A tölgy- és bükkmakktermő területek mellett kedveli a nedves talajú lombos erdőket, ahol táplálék után járhat. • A ~/vaddisznó az ókorban végig elterjedt volt a Földközi-tenger vidékén,¹ Afrikát leszámítva. A ~vadászat több görög mítosz központi története (Héraklész, Thészesz, Meleagrosz, Adónisz stb.), a művészetekben is nyomon követhetően. Egyik érzékletes ábr.-a a Meleagroszt →kutyájával és a kalüdóni ~nal megjelenítő szobor (2. sz.),² ill. mozaik.³ Római szarkofágokon is gyakran szerepelt ez a ~vadászatjelenet, a halott hősi bátorságának, vagy az élt hirtelen elragadó halál gondolatának kifejezésére, pl. egy római szarkofágon látható domborművön (2. sz.).⁴ Homérosz költeményeiben a ~vadászat az arisztokrácia privilégiuma és kedvelt szórakozása, és mint ilyet gyakran említi mindkét epikus művében.⁵ A „fehér fogait feni hajlott állkapcsában” homéroszi sor pl. az állat egyik leggyakrabban felemlített jellegzetessége: így készül a harcra, „feni a fogát”.⁶ A ~ húsát a rómaiak az 1. sz.-tól

fogyasztották lakomáikon és egyéb Rómába szállított vaddal együtt ~t is elhelyeztek látványosságként a vadsparkokban. A **vadság**, a **dühödtség** jellemzi az ovidiusi történetekben is a nagydühű ~t. Oppianosz is hevesen támadó, harcias ~ról szól a vadászatnak szentelt művében, aki tisztában van agyarában rejlő erővel, és agyara még holtában is tüzes erővel bír.⁷ Harcra készülve agyaráat kövek-

Vadkan. Pólya, *Állatország képterme*

hez dörgölve élesíti, hangsúlyozza többször Ailianosz is.⁸ Artemidórosz a féktelen, kegyetlen, könnyörtelen és mértéket nem ismerően dühödött embereket a ~hoz és a →medvéhez hasonlítja.⁹ A mesékben ritkán szerepel, ám jobbra pozitív tulajdonságokkal: a fánál agyaráat élesítő ~ meséje az állat **előrelátását** dicséri¹⁰; az →oroszlánnal egy forrásnál hadakozó ~ szintén hajlik a megfontoltságra, ha nem akar →keselyűk martaléka lenni¹¹; méltóságát jelzi, hogy még **vadságát** is képes visszafogni az őt gúnyoló, ám hozzá méltatlan →szamár esetében¹². • A ~ egy helyen fordul elő az Ószövetségben, az Izrael helyreállításáról szóló imában: „Az erdei vadkan pusztíthatja, s legelője lett az erdő

vadjainak” (Zsolt 80,14). Jelentése, mint tisztátalan állat, a házi disznóéval vehető össze.

- A középkorban ókori szimbolikára alapozva Isidorus az állat elnevezését a vad, kegyetlen természetére vezeti vissza: a ~ jelentése a görögben is a „vad” disznóból ered.¹³ Bartholomaeus Anglicus enciklopédiájában harcmódjának részletes leírásával találkozunk: kardként és pajzsként használt agyarárt mesterien élesíti a harc előtt, s **dühe** és **kegyetlensége** még halálra sebzetten sem lankad.¹⁴ A bestiáriumban a ~ jelenléte elhanyagolható. Ahol megjelenik, vadnak nevezik, mert vad környezetben, vadon él, és **féktelensége** miatt gyakran az **ördöggel** azonosítják.¹⁵ Több, az állat jellemére és tulajdonságaira vonatkozó információt kapunk – különösen francia szerzőktől (pl. Gaston Phébus *Livre de la chasse*), vadászatról szóló könyvekből, lévén a ~ vadászat a középkorban is veszélyes és nemes foglalatosság. Az állat ikonográfiájának legszebb fejezetét alkotják az e könyvek lapszéleit díszítő illusztrációk, amelyek nemcsak vadászjeleneteket,¹⁶ hanem kicsinyeit óvó ~t is ábrázolnak. Ikonográfiája nem túl változatos, de hangsúlyos agyarával, kunkorodó farkával megjelenítve,¹⁷ az öt hajszólo kutyával¹⁸ összetéveszthetetlen.
- A ~nak a modern kori leírásokban továbbra is a **féktelenség** és a **dühödtség** a fő ismertetőjegye.¹⁹ A dühöt szimbolizálja az agyarárt élesítő fához, kőhöz dörzsölő állat Camerarius egyik emblémáján is.²⁰ Ugyanakkor az →oroszlánnal együtt az **erő**, a **lelkierő** jelképe.²¹ A ~ a disznóval együtt a **termékenység** jelképe,²² ehhez kapcsolódóan a **bujaság** szimbóluma.²³ A reneszánsz kor hieroglifaolvasatában a ~ a **tél** jelképe, mert ahogyan „a tél szúrós, kegyetlen és borzasztó, hasonlóképpen tüskés, kegyetlen és borzalmas a vaddisznó; a tél nyirkos, saras, dérral borított, a vaddisznó is nyirkos, saras, deres helyeken érzi jól magát”²⁴ A vadász elől sem menekülő ~ a **féktelenség** jelképe,²⁵ a vadászkutyaikkal körülvevő ~ a kegyetlen

zsarnok és vérszomjas hadvezér szimbóluma, de a sebzetten is támadó, a végsőig harcoló állat a **merészséget** és **kitartást** is jelképezi az *Aut mors aut vita decora* (Vagy tisztes élet vagy halál) mottóval Camerarius emblémáskönyvében.²⁶ Az érzékszervek zomorf ábrázolásakor a ~ a **hallást** jelképezi.²⁷ Az arisztotelészi fiziognómia modern kori követői szerint az igen szőrös mellű és hasú, s különösen a szemét illetően a ~hoz hasonlító ember tulajdonságait és erkölceit tekintve is e vadállattal azonosítható: kegyetlen, vad és ragadozó természetű, zabolátlan, durva és mindig kegyetlen.²⁸ A bűnök allegorikus ábrázolásain is megjelenik: a **Torkosság** háta Heinrich Aldegreve *Bűnök* allegorikus rézmetszetciklusában (1552); de a **Bujaságot** is jelképezheti: pl. *A hét főbűn* freskóciklusa (1380 k.).²⁹ • Miskolci Gáspár *Vad-Kertjében* is **kegyetlensége** kerül előtérbe. A „Vad-kannak” ugyanis mielőtt futásra szánja magát, nehéz vizeletétől meg kell szabadulnia, „egyébként a futásra alkalmatlan”: „azonképen az üldöző kegyetlenek, valamíg az ő bűnöknek büdös vizelletit magokban megszorítják, mind addig az Istennek bosszú-állását el nem kerülhetik”. A bűnbánattól és minden erkölcsi intéstől függetlenül a végsőig kitartó ~ harcmódot ecseteli, amely a reneszánsz kori emblémáskönyvekben a **kitartás** jelképe: „méltán megjegyzendő dolog, hogy midőn halálokat látják közelíteni” egy vadászt kinéznek maguknak, és neki-rontanak és „tajtékozó agyarakat annak az egynek a vérivel festik meg”.³⁰ A szőlőt feltűró ~ Bod Péter biblialexikonjában „Ábrázolja az Istentelen gonosz üldöző Tiranust”.³¹ A magyar történelmi hagyományban a ~ több tragikus vadászbaleset okozója. A Hildesheimi évkönyv (*Annales Hildesheimenses*) 1031-es bejegyzése számol be I. István király fia, Imre haláláról, amelyet vadászon egy ~ okozott; Zrínyi Miklós 1664-ben ugyanígy bekövetkezett haláláról Bethlen Miklós szemtanúként ír *Önéletírása*

Vadkan ereje az agyarában. CC

c. művében.³² • A házi disznó/~ ellentétes életmódjukkal, megnyilvánulásaikkal a kutya/→farkas ellentétéhez hasonlóan az élet ket-tősségét jelképezik. Utóbbi viselkedése tűnik fel Vörösmarty Mihály *Csík Ferke* c. versében: „És mikor a házhoz lopakoznak, / Hangját hallják rémséges zajoknak: / Mély sohajtás hallik, mintha vadkan / Fúna mérget s vért habzó kinokban”. Babits Mihály számára a *Május huszonhárom, Rákospalotán* c. versében az otthonosságot és a változatlan-ságot is jelenti a disznó: „Néma falun lakom én, hol még az ebek sem ugatnak, / nem bögnék tehének, még a malac se visít.” Vele ellentétben Kosztolányi Dezső a *Fényes koszorú* c. versében éppen az élet gyötrődéseit érzékelteti a vad alakkal: „úgy zördülök én most a vadkani-aljas / életre, mi megtép disznó-agyarával / a porba alázva téged, te magasztos.” • A népi kultúrában néhány szólásban hangsúlyos a ~ szerepe, s ezekben is az állat haragos, vad természete tűnik ki: „bús vadkan a tölgyfa gyökerének is neki vágja agyarát” mondás jelzi, hogy még a kemény, ellenálló tölgy, az istenek fája sem akadályozza meg az állatot, hogy haragját levezesse; „dül-fül magában mint a vadkan” mondás is az állat **dühödtségére** jellemző.³³ • A ma-

gyarországi művészetben a ~ sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: **ördög, gonosz, kevélység, torkosság, bujaság**:³⁴ ábr. hullám-indában egy székesfehérvári fríztöredéken (12. sz.).³⁵ A ~tól halálra sebzett ifjú herceg a dinasztikus krízishelyzet toposza, pl. Szt. Imre, vagy Günther herceg esetében. Szt. Imre ábr.-a kapcsán l. pl. Kontuly Béla falképet (1937), Varga Ferenc mészki szobrát (1943), Borsos Miklós rézlemez domborművét (1943),³⁶ ill. a *Günther herceg holttestének megtalálása* c. festményt (18. sz. 2. fele).³⁷ Mint attribútum, legendaszereplő Diana-, Adónisz-, Meleagrosz-/Atalanté-, Héraklész/Hercules-ábr.-okban jelenik meg; pl. Hercules megöli az erümanthoszi ~t, freskó Bruckenthal Sámuel nagyszzebeni (Sibiu, Románia) palotája Herkules-termében.³⁸ Heraldikai elemként a Tornai család címerállata: ábr. Tornai János (†1406) sírköve a tornai (Turnănad Bodvou, Szlovákia) plébániatemplomban.³⁹

1 PLIN. *NH* 8, 210–214.

2 Róma, Musei Vaticani, Sala degli animali.

3 Chiusi, Museo Archeologico Nazionale Etrusco.

4 Róma, Musei Capitolini, Palazzo Nuovo, Sala del Fauno.

5 HOM. *Il.* 9, 546; 12, 146; 16, 823; *Od.* 19, 428–454.

6 HOM. *Il.* 11, 416.

7 OPIANOSZ, *A vadászatról*, 2, 326–376; 2, 445–488; 4, 1–76; 3, 379–390.

8 AIL. *NA* 5, 45; 6, 1.

9 ARTEM. IV, 56.

10 AISOP. 181 327 (Chambry-kiadás).

11 Uo., 203 (Chambry-kiadás).

12 PHAEDR. I, 29

13 *Etym.* 12, 1, 27.

14 Bart. *Angl.* XVIII, 6.

15 *Ashmole 1511*, 847.

16 London, British Library, Cotton Tiberius B. v, f. 7r; Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 38v; Párizs, BnF, lat. 3630, f. 83r.

17 Hága, Museum Meermannno, MMW, 10 D 7, f. 86r; New York, Morgan Library, Ms. M.81, f. 36v; Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 45v; Oxford, Bodleian Library, Ms. Ashmole 1511, f. 30v.

18 Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, 78 D 40, Folio 84r.

- 19 Pier. Valer. 113; PICIN. 170.
 20 CAMER. II, 47.
 21 RIPA 1618, 202–203, 568.
 22 Pier. Valer. 112.
 23 CAPACCIO *Impr.* II, 62.
 24 Pier. Valer. 113.
 25 RIPA 1618, 251.
 26 CAMER. II, 57; PICIN. 170.
 27 RIPA 1618, 473.
 28 DELLA PORTA *Fis.* III, 8; IV, 2.
 29 Lócse, Szt. Jakab-plébániatemplom.
 30 MISKOLCZI 1702, 149–155.
 31 BOD 1746, 123.
 32 *Gróf Bethlen Miklós Önéletírása*, I. kötet, Pest, 1858, 328–330.
 33 MARGALITS 1896, 740.
 34 DITTRICH 2004, 559–563.
 35 TÓTH 2010, 79–80.
 36 *Szent Imre* 2007, 172, 180, 258.
 37 *MÉ* 1994/3–4, 306; *Mons Sacer* 1996, III, 78–79.
 38 *AH* 1996/2, 177–187, 53. kép.
 39 *MÉ* 1991/1–2, 52.

VAKONDOK

(*szpalax, talpa*)

Jelentései: **vakság, hallás (érzék), föld (őselem), földi örömök, kapzsiság, eretnekek, szellemi vakság, bűnös ember**

Vakondok. Raff, *Természet história*

A föld alatt élő, ott saját szövevényes építményeiben, de időnként a föld felületén is vadászó, főleg gilisztákkal, de bármi más rovarral, sőt →csigával is táplálkozó emlős. Fő ásószerve a lapát alakú keze erős karmokkal. Pici szeme teljesen a bundájába van rejtve. Kiváló a szaglása és a hallása. A kerti kártevők el-

len nagyon hasznos, túrásai miatt azonban néha zavaróvá válik. • A rovarokat pusztító, de a növények kitúrásával kárt is okozó ~ról Arisztotelész óta, aki a *Historia animalium*-ban¹ többször is megemlíti a ~ot vaksága okán, a kis állatról egyöntetű vélemény volt feltételezett vaksága. Vergilius a vak ~ról beszél föld alatti üregének kiásásával kapcsolatosan: „[...] a vakondok alant alvófészket vakon épít”² Plinius azt írja, hogy a négylábúak közül a ~nak nincs meg a látás érzékelése, nincs látószerve; mégis valami szemféleség felfedezhető, ha az azt takaró bőrt elhúzzuk.³ Viszont hozzáfűzi, hogy a ~ a föld mélyén, mintegy betemetve is hall minden hangot, még azt is, ami nem a földfelszínről, hanem az égből érkezik. Amikor pedig róla beszélnek, úgy tartják, hogy még érti is, és elmenekül.⁴ Aiszóposz egyetlen meséjében szerepelteti a dicsekvő vak ~ot.⁵ Az álmoskönyvek szerint a ~ haszontalan fáradozást jelez, mert hiába cselekszik rejtve, tevékenysége mégis felfedi.⁶ • Az Ószövetség tisztátalan állatnak tekinti (Lev 11,30), de ettől eltekintve nem esik szó a ~ról a Bibliában. • Ami a ~ középkori értelmezését illeti, az ókori ismeretekhez nem tettek hozzá, szórványos szimbolikus magyarázattal gazdagították a továbbra is vaknak tartott állatról alkotott képet. Isidorus szerint is örök vakságra ítéltetett, mivel nincs szeme. Állandóan a föld alatt ás, és a learatott termés gyökereivel táplálkozik.⁷ Az enciklopédistákat nyilvánvalóan nem a szimbolikus magyarázat szándéka vezette: vakság, kitűnő hallás, fekete színe, földdel való táplálkozása a legfontosabb ismerve.⁸ A szimbolikus értelmezésekre építő bestiáriumok szintén az Isidorus közvetítésével meggyökeresedett információkat ismételtetik.⁹ Richard de Fournival viszont hozzáteszi, hogy „a természet pótolja a hiányosságot” és minden más állatnál tökéletesebb hallással látta el.¹⁰ A bestiáriumok az érzékekről szólva a **hallás**, továbbá a négy őselem közül a **föld** szimbólumává teszik a ~ot: földben él

és nem is eszik mást, mint földet – vélték.¹¹ A *Bestiario toscano* szerint a ~ „egy csonka farkú kis állat, nem érzékeli a fényt, csakis a földből él; de olyan jó a hallása, hogy amit el kell kapnia, rögtön meg is fogja”. Ez a bestiárium pontos morális értelmezést is nyújt. Eszerint az olyanokat jelképezi a földből élő ~, akik csak a **földi öröme**kre figyelnek, és nem ügyelnek arra, hogy égi táplálékot is magukhoz vegyenek. Továbbá „nem látják a fényt, mert az égi vágy nem világítja meg őket, mivel a földi vágyak elvakítják az azokat élvező embereket”.¹² A gazdagsághoz, a felhalmozott vagyonhoz, a földi értékekhez való fokozott ragaszkodás, a 13–14. sz.-i társadalmi viszonyok közepette, a **kapzsiság** jelképévé is tette a ~ot. Az állat lakhelye a föld, s ahogy a ~ a föld alatt halmozza fel a földet, a fősvény és kapzsi ember is a föld alá rejteli el gazdagságát, amelyre nem akarja, hogy fény derüljön, ahogy a ~ sem tűri a napfényt. Egy angliai bestiárium szerint a föld alatti sötétséget lehet a tudatlanság homályának is értelmezni, ami egyenesen vezet a ~nak az **eretnekekkel** való azonosításához, akik nem látják az igaz fényt.¹³ Ikonográfiája meglehetősen egysíkú és nem is feltétlenül látványos. A bestiáriumiakat illusztráló képek némelyikén a föld alatt vájatokat készítő sötét, fekete kis állatokat, nagy karmokkal, meglehetősen élethűen ábrázolják¹⁴; más verziók a túrásból félig kilógó,¹⁵ vagy pusztán egy sötét kis állatot jelenítenek meg.¹⁶ • A ~ újkori szimbolikája továbbra is a **vakságot** hangsúlyozza és a 16. sz. közepén mi mást is szimbolizálhatott ezzel, mint az **eretnekeket**.¹⁷ Ripa egyenesen a **szellemi vakságot** jelképezte a ~kal.¹⁸ Camerariusnak a föld alatt élő ~ot ábrázoló emblémája az abszolút sötétségben élő **bűnös embert** jelenti, az *Atris obscura tenebris* (Fekete, homályos, sötét) mottóval.¹⁹ • Miskolczi *Vad-Kertjében* a vak, ám kiváló hallású állat szimbolikáját fejletlen szemével magyarázza: a ~ „kiábrázolja a nyilván való hamisságot, és **elmebéli vakságot**, mely az igasságnak

Vakondok csak a föld alatt él. CC

ragyogó fényét semmiképp el-nem szenvedheti, hanem mindenkor tsak homályban és setétségben szeret lakozni”.²⁰ • A ~, bár az ember környezetében mindenhol előfordul, föld alatti életmódja, néha a veteményt érintő kártétele miatt nem tartozik a kedvelt állatok közé. Mivel a legminimálisabb és legegyszerűbb kommunikáció is képtelenség vele, a nép- és a műköltészet is szinte mindig föld alatti életét említi, természetesen negatív összefüggésben. Komjáthy Jenő *Avatlan szem* c. versében az értékekre, adományokra érzéketlen hasztalanságot jelképezi: „Vakond fölött a nap hiába kel”. Juhász Gyula *Rousseauként* c. versében pedig a kicsinyes, földhözragadt életet jelenti: „[...] inkább fönn vesszek gyors röptű vágyak egében, / Mint a vakond idelelt túrjam a sárt meg a port.” • A népi hagyományban közönséges ~ régisebb nevén vakond, ill. vakhörccsög néven is előfordul. A **haláljósító állatok** közé tartozik. Ha a vakhörccsög a ház alatt feltúrta, a háznál meghalt valaki.²¹ Ha a ~ nagyon túr, akkor eltúrja a gazdáját.²² A ~ot nem szabad bántani, mert szerencsétlenség éri a házunkat.²³ A ~túrás időjósító funkciót is kapott: ha feltúr a ~, az esőt jelent.²⁴

1 ARIST. *Hist. an.* 491b és 553a.

2 VERG. *Georg.* 1. 183.

3 PLIN. *NH* 11. 139.

4 Uo., 10. 191.

5 AISOP. 164.

6 ARTEM. III, 64.

7 *Etym.* 12, 3, 5.

8 Thom. *Cantimp.* IV, 1, 194; Bart. *Angl.* XVIII, 100.

9 *Ashmole 1511*, 861; Brunetto, 197.

10 RdF. 386–387.

11 Uo.; *BT* XVIII; *CECCO*, XIII, 7.

- 12 BT XVIII.
 13 Bodley 764, 111.
 14 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 51v.
 15 Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 308, f. 93r.
 16 Párizs, BnF, lat. 6838B, f. 18v; Koppenhága, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 1633 4°, f. 29r.
 17 Pier. Valer. 170.
 18 RIPA 1618, 79.
 19 CAMER. II, 94.
 20 MISKOLCZI 1702, 270–271.
 21 BOSNYÁK 1977.
 22 BOSNYÁK 1980.
 23 BONDÁR 1982.
 24 BOSNYÁK 1980.

VARJÚ

(*cornix*)

Jelentései: **eszesség, megbízhatóság, jósképesség, házastársi hűség, hosszú élet, elhagyatottság, gyász, családi együvé tartozás, szülők iránti könyörület, szerencsés előjel, fecsegés**

Az intelligensnek és ravasznak tartott ~ sajátos károgó hangjáról, fekete tollazatáról ismert. A mindenkori helyzethez alkalmazkodó, nagy méretű, mindenevő madár. Akár 15-20 évig is él. Laza kapcsolatban, nagy csapatokban portyázik. • A ~félék nemcsak külsejükben, hanem viselkedésükben és így szimbolikájukban is sok esetben nagyon hasonlítanak, ahogy ez a ~ és a →holló esetében is történik. Mindazonáltal a ~nak megvan a saját története. A görög-római forrásokban is gyakran keverednek a hollóra és a ~ra vonatkozó információk. A ~nak – az ornitológiai ismereteken túl – alapvetően két tulajdonságát tartják számon: **eszességét és megbízhatóságát**. Plinius jegyezte fel, hogy az idő tájt egy római lovagrendű férfinak volt egy ~ja, aki elsősorban koromfekete színéről lett híres, másrészt pedig arról, hogy képes volt összefüggő szavakat kimondani, amelyekhez gyorsan hozzátanult továbbiakat is.¹ Ugyancsak a ~ eszességének állít emléket egy Ailianosznál fennmaradt anekdota, amely

szerint egy egyiptomi király monumentális síremléket építtetett a ~jának, mert a madár minden küldeményét pontosan elszállította a világ bármely pontjára.² Ugyancsak Ailianosz ír a ~ rendkívül hűséges természetéről: még a társuk elvesztése után is inkább özvegyességben élnek tovább.³ Állítólag a ~ és a →bagoly ellenségek, ezért a bagoly éjjel kilopja a ~ tojásait, a ~ pedig ezt nappal „viszonozza”, minthogy a bagoly akkor gyengén lát.⁴ Az már inkább a →sas nagyvonalúságát példázza, hogy bár utálja, mégsem öli meg a ~t, hanem engedi repülni, de csak alacsonyabban, az ő útvonala alatt.⁵ Az ókori mesék világát is jól illusztrálja a ~: hol **eszessége** domborodik ki, hol a hollóval hasonlítják össze jóstehetségét, hol a megalkuvás jellemzi.⁶ A madár **jósképessége** közismert volt: amikor a holló jobb felől, a varjú balról száll a madárjós felé, az a klasszikus hagyományban kedvező előjelnek számított.⁷ Az álmoskönyvekben – hosszú élete miatt – a hosszú időtartamra utal, a késlekedésre az ügyek menetében, és a neki tulajdonított jósképesség okán viharos időt is jelentett.⁸ • A ~ a Bibliában nem szerepel. • A ~ megkülönböztető jegye, amelyet Ailianosz is hangoztat, **házastársi hűsége**, a keresztény értelmezésekben is hangsúlyt kapott.⁹ A középkorban a *Physiologus* és változatai a ~t a házastársi hűsége ismeretében szerepeltetik: „egyszer választ párt magának, s ha a hím elpusztul, a tojó nem áll össze másik hímmel, s a hím sem másik tojóval”, s ezzel a Krisztushoz való hűség példája.¹⁰ Szt. Ambrus bibliamagyarázatában a madár több tulajdonságát is értelmezi: a →golyákat kísérik vándorlásuk során,¹¹ amiről a bestiáriumok is rendre megemlékeznek; vendégszeretetét hangsúlyozza,¹² és különösen a ~nak fiókái és szülei iránti feltétlen szeretetét és gondoskodását méltatja és állítja példaként az emberek elé.¹³ Isidorus igen részletesen szól a madárról, akit ugyanúgy hívnak görögül, mint latinul: hosszú életű madár, aki jósképességekkel

rendelkezik, amikor jelzi az embereknek az úton rájuk váró veszélyeket, amit Isidorus képtelenségnek tart: kész istentelenségre vall azt hinni, hogy Isten a ~ra bízna ezt a feladatot.¹⁴ A bestiáriumok Isidorusra támaszkodva magyarázzák a ~ szimbolikáját, fiókái gondos táplálását és nevelését. Nem egy esetben azonban, Szt. Ambrus nyomán,¹⁵ az emberi társadalomra, a szülői felelősségre és az utódok társadalmi-jogi helyzetének kérdésére kivetítve kritikai észrevételekkel gazdagítják az alapszöveget. Ezek, a bestiáriumok jellegétől szokatlanul kritikus hangnemben, prédikáció jelleggel igazolják, hogy a természet ismételten példát mutat a ~ ürügyén.¹⁶ A madár **hosszú élete**, fiókái gyámolítása mindenhol fontos ismérve.¹⁷ Az enciklopédiák is Isidorus és Szt. Ambrus leírását adaptálják.¹⁸ Hrabanus Maurus a ~ károghását a filozófusok üres fecsegéséhez és az eretnekek gonosz vitáihoz hasonlítja.¹⁹ Ikonográfiáját tekintve a madárról szóló bestiáriumfejezetek illusztrációin láthatjuk általában, a hollóhoz (és a viselkedéséhez) hasonló megjelenítéssel: a hollóhoz hasonlóan, ha holttestet talál, a halott szemét vájja ki elsőként²⁰; általában egy arányos alkatú, nagy fekete madarat vagy madárpárt ábrázolnak hangsúlyos csőrrel.²¹ Ugyanakkor a kódexekben, ha a szöveg nem tartalmaz kifejezett utalást – a varjúfélék hasonlósága miatt –, nem könnyen azonosítható. • Az újkori reflexiók alapvetően közvetlenül az ókori forrásokból töltekeznek, mindenestre a madár **párja iránti hűsége** továbbra is szimbólumértékű; hosszú, jólétben eltöltött élet jelképeként ~t szokás ábrázolni.²² Ripa egyszerűen a **hosszú élet** szimbólumának tekinti.²³ A békés családi egyetértés, a fiókák gondozása akkor is, amikor már tudnak repülni, szintén ókor óta hangoztatott jelkép.²⁴ Eme összehangolt **családi együvértartozás** és egyetértés illusztrálásának szentelt Alciato-emblémát vette át Camerarius is.²⁵ A **könyörületnek**, valamint a **szülők iránti könyörületnek** zooattribú-

Varjú. Aldrovandi, *Natura picta*

tuma a ~ a gólyával együtt.²⁶ Szintén ókori ismertetőjegye a madárnak a jósképessége, s Ripa szerint, aki Vergiliusra hivatkozik, a **szerecsés előjel** szimbóluma,²⁷ ugyanő viszont ugyanezt (a madár bal oldalról érkezését) a babonaság címszóba is zooattribútumként behelyezi.²⁸ A ~ hosszas károghása a →tücsök/kabócával együtt a **fecsegés** jelképévé avatta Alciatotól kezdve dokumentálhatóan.²⁹ • Bár Miskolczy Gáspár is – gyakran összevetve a rokon hollóval és viselkedésével – „haszontalan szó szaporító, rút károgo madár”-nak írja le, tulajdonságai alapján pozitív jelentéseit ismerteti: a csapatával „szerecsenben, hűségben” tartó ~kat szembesíti a hollóval. Emellett a **házastársi hűség** jelképe is, és „jeles ábrázolójok a’ kegyes Szüléknek, kiknek tiszték ez, hogy ne tsak gyermeksegekben, hanem felserdült ifjú korokban-is magzatikot táplálják és tanítsák”. A gólyák vonulását kísérő ~ról is szól, akik még a sást is kihívják, az viszont nem veszi komolyan a ~ károghását; a baglyokkal való ellenségeskedést is említi, vagyis minden ókori és középkori ismeret és hiedelem megjelenik a

Vad-Kertben.³⁰ • A ~ az ember környezetének egyik legközönségesebb madara, télen a települések közelében, nyaranta a mezőkön, erdők fáin él, telepeit is ott hozza létre. Színe, táplálkozása következtében negatív érzések hordozója. Petőfi Sándor *A Kiskun-ság* c. versében az **elhagyatottságot** érzékelteti: „Tanya tünedez fel, boglyák és kazalok, / Rajtok varju károg, itt-ott egy mogorva / Komondor csavarog.” Arany János számára, *Az özvegy ember árvái* c. versében a gyász madara: „Este van már, csóka, varju feketén kovályog”. Arany János *Vörös Rébék* c., népi babonákat felhasználó balladájának főszereplője egy ~vá változott boszorkány: „S kinek ő azt mondja: kár! / Nagy baj éri és nagy kár”. Ady Endre *Elűzött a földem* c. versében világréputaló szerepe van: „Károgó varjak csapata száll, / De néma, de csendes az avar.” Juhász Gyula *A muszka* c. versében pedig az első világháborús pusztítás jelölője: „Prokop ezt tudja s nézi lopva, hosszan / És varjakat lát szállni Mármárosban.” • A ~ a magyar néphagyományban a **gyászt**, a rosszat jeleníti meg. Károgása bajt jelent. 19. sz.-i hiedelemadatok szerint, ha jobb felől szállnak az utazó felett, az ember célt ér, ha bal felől szállnak, sikertelen lesz az útja. Ha beteg házában károg a ~, nem épül fel egyhamar a sínylődő. Ha ifjú házások háztetején károg, az ifjú házásoknak sok irigységtől kell majd szenvednie. Vele álmodni is bajt jelent.³¹ Több időjárásjóslásban is felbukkan: hogyha károg a ~, változni fog az idő; ha karácsony táján délfelé költöznek, kései tavasz várható. Ismert az a vélekedés is, hogy ha Szt. György napján el tudnak bújni a vetésben, akkor jó termés lesz. Kedvelt alakja gyermekmondókáinknak, népmeséinknek: *Az igazmondó varjú, A szegény ember és a varjak királya, A három táltos varjú*.³² Számos közmondásban előfordul: „ezer varjú ellen elég egy kő”; „sok varjú lovat győ”; „varjú a varjúnak nem vájja ki a szemét”; „varjúnak varjú a fia”.³³ • A magyarországi művészetben a havasi ~

sokféle szimbolikus értelmet hordozhat: lélek, alázatosság, a fiatalság erényre nevelése.³⁴ A dolmányos ~ is lehet jósmadár, ill. a halált szimbolizálja. A nagy fekete repülő madár visszatérő motívum Bernáth Aurél 1930 k.-i művészetében, lehangsúlyosabban a *Tél* c. 1929-es pasztelljén. A hóval borított táj felett repülő két ~ **komorságot**, **hideget**, a telet jelképezi.³⁵ Kohán György *Lelőtt varjú* c. szénrajzán (1963) a kevéske vérfolttal, szétterjesztett szárnyal, kiterülve fekvő ~ értelmezése többféle: egyrészt a **halált** szimbolizálja, másrészt a fekete, a fehér és a vörös színek dinamikájának festői megtapasztalása. Kohán utolsó leveleinek egyikében azt írta: „Az a lelőtt varjú én magam vagyok”.

1 PLIN. NH 10. 124.

2 AIL. NA 6. 7.

3 Uo., 3. 9.

4 Uo.

5 Uo., 15. 22.

6 AISOP. 79. 81; PHAEDR. 2. 6.

7 CIC. Div. 1. 85.

8 ARTEM. II, 20.

9 AIL. NA 3, 9.

10 Phys. 27.

11 AMBR. Hex. V, 16, 53.

12 Uo., V, 16, 54.

13 Uo., V, 18, 58.

14 Etym. 12, 7, 44.

15 AMBR. Hex. V, 18, 58.

16 Abdn. f. 58r; Ashmole 1511, 976–979; Bodley 764, 160–161.

17 Brunetto, 158.

18 Bart. Angl. XII, 9.

19 Hrab. Maur. Univ. VIII. 247.

20 London, British Library, Royal Ms. 2 B. vii, f. 130r.

21 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 79v; Hága, Koninklijke Bibliotheek, KB, KA 16, f. 81r; Párizs, BnF, lat. 6838B, f. 27r.

22 Pier. Valer. 260–263.

23 RIPA 1618, 574.

24 Pier. Valer. 261; RIPA 1618, 95; PICIN. 11.

25 ALCIATO, 38; CAMER. III, 57.

26 RIPA 1618, 338 és 414–415.

27 Uo., 43.

28 Uo., 514.

29 Pier. Valer. 261; RIPA 1618, 611–612.

30 MISKOLCZI 1702, 390–393.

31 WLISLOCKINÉ 1892, 51.

32 KOVÁCS 1958, 15–16, 66, 69; NAGY 1958.

33 T. LITOVKINA 2010.

34 DITTRICH 2004, 38–39; SEIBERT 1986, 283.

35 *MÉ* 1957/1, 3–4; KIESELBACH 2004, 363; *Orpheus Noster* 2014/4, 38–50.

VERÉB

(sztruthosz, passer)

Jelentései: **erotika, termékenység, ostobaság, félnkség, prédikátor, állhatatlanság, Krisztus, egy év, paráznaság, magány, jelentéktelenség**

A kis termetű, jelentéktelen külsejű, szürkésbarna színű ~ a világon talán a legelterjedtebb madár. Az emberi települések közelében, vidéki és városi környezetben egyaránt képes megtelepedni. Főleg magvakkal, fűfélékkel táplálkozik. Fő ellensége a házi →macska, a →bagoly s egyes ragadozó madarak, pl. a →héja. • A ~ az ókorban is a legismertebb kismadár volt. A költészetben Szapphó¹ és Catullus² versei tették híressé. Latin neve (*passer*) nem kizárólag a ~, hanem általában a kismadarak megnevezésére is használatos volt. A nők gyakran tartották otthonukban, és kedvencükként kényeztettek. A ~ Aphroditéhez kapcsolódik szorosan, az ábrázolásokon gyakran ~ek húzzák az istennő fogatát: mivel a ~ szapora, a szerelem istennője mellett az **erotika** és a **termékenység** szimbóluma. Mindezek magyarázzák, hogy a *passer/passercula* ('kismadár, madárka') szavak becenévként használatosak voltak a latinban. Ugyanakkor nem igazán keltette fel a madár a költők érdeklődését, túl mindennaposnak tűnt és jellegtelennek. Mítoszokban sem szerepel. A tanmeseírók sem vettek róla tudomást, kivéve egyetlen mese erejéig Phaedrúst, aki a történettel a ~ **ostobaságát** példázza.³ Ailianosz a ~ **félnkségét** emeli ki.⁴ • Mindig is sok volt a ~ből, gyakran csapatban röpködnek, ahol bőségesen találhatnak ennivalót. Erre utal az Ószövetség

Verebek. CC

(Zsolt 84,4): Isten oltáránál ugyanis „A veréb is otthon talál magának”. Az Újszövetségben Jézus említi meg az isteni gondviselésről szólva a bizonyára nem drága és értékes madarat: „Ugye, a verébnek párja egy fillér, és egy sem esik le közülük a földre Atyátok tudtán kívül? ...Ne féljete tehát: ti sok verébnél értékesebbek vagytok” (Mt 10,29–31; Lk 12,6–7). • A ~ középkori szimbolikája a keresztény exegézis jegyében jóval gazdagabb. Isidorus csak a ~ kis méreteit említi, aki nevét is kicsinységéből kapta.⁵ Hugo de Folieto *Aviariuma* viszont a „magányos veréb” (vö. Zsolt 102,8) tetőről hallatszó, óvatosságról tanúskodó kiáltásával indítja a madár talán legteljesebb szimbolikus interpretációját: a **prédikátorokat** jelképezi, akik az Istentől táplálékot kérő ~hez hasonlóan lelki táplálékért fordulnak Istenhez éjjel s nappal imádkozva.⁶ A ~et általában állhatatlan, rapzodikus madárnak tartja, s ezért is jól jelképezi az **állhatatlanságot**.⁷ A „Virrasztok és olyan vagyok, mint a magányos madár a háztetőn” (Zsolt 102,8) helyre utalva (és az ókor óta a kismadár és a ~ jelentésének azonoságát figyelembe véve) a „magányos ~” maga **Krisztus**.⁸ Ami ikonográfiáját illeti, bármennyire kedvelt volt is színes tollú kismadarakkal díszíteni a kódexek és órás-

könyvek lapjait, a ~et főleg akkor ábrázolták, amikor szó volt róla. Nagyon ritkán jelenítik meg a bestiáriumok is a csoportosan, a földről magvakat csipegető szürke madarakat.⁹ • Az újkorban a madár – rövid életére tekintettel – **egy évnyi** időtartamot jelentett (Plinius szerint is alig több, mint egy év).¹⁰ Élete azért is rövid, mert a **paráznaság** (és az ebből is következő **termékenység**) kiszívja életerejét.¹¹ A paráznaság, a bujaság állandóan visszatérő ismérve.¹² A **magány** szimbóluma is a közismert bibliai helyre (Zsolt 102,8) asszociálva. Az **állhatatlanságot** jelképezi, mert sosem marad egy helyen, akár a szerelem.¹³ A magányos ~ külön fejezetnek számít a zsolnármagyarzatok, a misztika, a költészet és a természettudományok történetében is. Újkori szimbolikájában a szépen daloló, ám férgekkel táplálkozó madár a bűnös prédikátort jelképezi, vagy aki jó tanácsokat ad, de helytelenül, bűnösen cselekszik.¹⁴ Camerarius kihalt tájon, magányos ~et ábrázoló emblémája (és a hozzá tartozó szöveg), a *Sylva placet musis* (Az erdőt kedvelik a múzsák) mottóval, felvázolja röviden mindazt, amit a világi élettől való visszavonultságban töltött idő, a **magány** nyújtott a költői és filozófiai eszmék számára.¹⁵ • Miskolci *Vad-Kertjében* gyakorisága miatt a legismertebb madár, aki a haszontalanság, álnokság és **paráznaság** megtestesítője, viszont elsősorban pozitív vonásait taglalja, amelyek alapján a ~ az igaz hívők megtestesítője. Ahogy a ~ek reggeli csiripeléssel köszöntik az Istent, „Azonképpen nekünk-is minden nap, főképpen reggelenként meg kell emlékeznünk az Isten jótéteményéről; sőt hirdetnünk-is illik az ő irgalmasságát. És valamikor a Verebeket a mi házunk körül repdesni látjuk, az ő tsiripelések is mind annyiszor emlékeztessen minket erre a mi keresztyéni tisztünkre”. A templomokban vagy a közelükben fészkelő, csiripelő ~ek a templomba járó hívek ábrázolói: „Azonképpen a Híveknek örülniek, sőt ugyan tombolniuk illik, mikor a Templomban az ő

rendes székekben jelen lehetnek, a szeretniek 's gyakorolniok-is kell a' sz: Gyülekezeteket: Mert nem elég minékünk tsak házunknál könyörgenünk, és az Istennek Könyvét olvasnunk; hanem oda a' helyre kell sietni, a' mellyben való jelen létel felől ígéretet tött az Istennek Fia.” A fészket tisztán tartó ~ a bűntől mentes híveket jelképezi, az egész évben való helyben maradása pedig a vallási életben való állhatatosságot példázza: „A Verebek télben-is megmaradnak közöttünk: Az Ekklesiának-is minden kereszttviselési között, állhatatosságát fen kell tartani az ő Krisztusához.”¹⁶ Bod Péter biblialexikonja szerint „Ábrázol alávaló dolgot a'mely nem sokat ér”.¹⁷ • Szürkesége és nagy egyedszáma miatt elsősorban a **jelentéktelenség** képzetei kötődnek a ~hez. Petőfi Sándor *Meddig alszol még, hazám* c. versében az állatok sorában egy, aki a megszólítottat eszmélésre hívja: „A veréb is fenn van, / Telhetetlen bendejét / Tömi asztagodban.” Tompa Mihály *Pusztán* c. versében a természetközeli élet része: „Csipogva fürdik s üt tanyát most / A szemtelen veréb.” Reviczky Gyula számára, a *Béke-gondolatok* c. versében az áldozatot jelenti: „Veréb, egerke, nyul a sastól, / Tigristül medve, ló remegnek.” Juhász Gyula *Budapesti ősz* c. verse az életben nyomot nem vagy keveset hagyó emberek jelzéseként említi: „Két esett veréb álmosan fecseg, / Lelkem kiréved a foszló homályba, / – Maradjatok itt, szürke verebek!” • A magyar szólásokban és közmondásokban a ~ különböző jelentéssel szerepel: „ügyes veréb a jégen is talál” (szemfüles); „akkor már elülnek a verebek” (esteledés); „annyit iszik, mint a veréb” (keveset iszik); „a verebek is csiripelik” (sokan tudják); „amelyik veréb korán csiripel, estére megdöglik” (nem szabad korán dicsekedni valamivel); „jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok” vagy másként: „jobb egy veréb a kézben, mint egy galamb a háztetön” (jobb a biztos kevés, mint a bizonytalan sok).¹⁸ Egy monda szerint, amikor Jézus menekült az őt

üldözők elől, a ~ mindig utána repült, ezzel leleplezve. Büntetésből a ~ csúnya lett és elvesztette az énekhangját.¹⁹ Régen úgy gondolták, hogy ha a ~ porban „fürdik”, esni fog.²⁰ Nagydobronyban (Velika Dobrony, Ukrajna) a ~bel kapcsolatban a következő hiedelmek éltek: ha a kis~ iszik Vince napján (január 22.) a kerékvágásból, jó bortermés lesz abban az évben.²¹ Amikor a ~ek és a →tyúkrok a porban fürödnek, vihar lesz.²² Ha a ~ az ablaknak repül, hideg lesz.²³

1 Frg. 1. 9.

2 Uo., 2. 3.

3 PHAEDR. I, 9.

4 AIL. NA 7. 19.

5 Etym. 12, 7, 68.

6 Hugo Folieto, XXIII, XXX; *Ashmole 1511*, 897.

7 Hugo Folieto, XXXII.

8 Hrab. Maur. *Allegoriae*. 1022.

9 Oxford, Bodleian Library, Ms. Bodley 764, f. 87r.

10 Pier. Valer. 263.

11 Uo., 264.

12 Ripa 1618, 304.

13 PICIN. 128.

14 Uo.

15 CAMER. III, 83.

16 MISKOLCZI 1702, 475–482.

17 BOD 1746, 295.

18 SZEMERKÉNYI 2009, 1435.

19 LAMMEL–NAGY 1985, 463.

20 IPOLYI 1854, 436.

21 KÁRA 1973, 40.

22 Uo., 58.

23 Uo.

VÍZILÓ

(*hipposz potamiosz*, *hippopotamus*)

Jelentései: **istentelenség, elmésség, erő, hátlátlanság, hasznos kínszenvedés**

A nílusi ~ nagy testű, mindenevő emlős, rövid végtagokkal és nagy, erőteljes koponyával. Alsó szemfogai szinte agyarszerűek. Nappal a sekély vízben tartózkodik, éjjel aktív, akkor keresi jobbára növényekből álló táplálékát a közeli legelőkön. • A ~ az ókori egyiptomi val-

lásban egyrészt a gonosz Széth attribútuma, tehát az ellenséges erő szimbóluma, másrészt a terhes nők oltalmazója, tehát a termékenység istene. A görög¹ és a római² írók több téves információt írtak róla, pl. hogy sörénye és nyerrítése olyan, mint a →lóé. Hérodotosz szerint pl. „négy lába van, patája két részből áll, mint az ököré, orra tömpe, lósörénye, kiálló agyara, lófarka és -hangja van, s akkora, mint a leg hatalmasabb ökor. A bőre pedig valóban olyan vastag, hogy kiszárítva lándzsanyelet készítenek belőle.”³ A görög-római mitológiában nem szerepel, a tanmeséírók fantáziáját sem mozgatta meg. Ailianosz egyebek mellett azt írja

Víziló. Pólya, *Állatország képtérme*

az anatómiai felépítését tekintve kételtű⁴ ~ról, hogy a **legistentelenebb**, tekintélyt nem tisztelő állat, ugyanis saját apját is felfalja.⁵ Ammianus Marcellinus a ~ **elmésségére** két példát is hoz. Az egyik szerint, ha a ~ túl sokat evett, frissen vágott náddal sérti fel magát, hogy vért vesztve rendbe jöjjön, majd sebeit iszappal keni be.⁶ E jelentéktelennek tűnő információ a ~ legfontosabb újkori szimbolikájának forrása. A római kultúrában a ~ az amphitheatrumi vadászatok állandó szereplője, többnyire →krokodillal ütköztették. • A hatalmas **erővel** bíró állat a Bibliában is szerepel. Az ótestamentumi →Behemótot olykor az →elefánttal, többnyire azonban a ~val azonosítják. A robusztus állat, mint a „teremtés remeke”, Isten teremtő hatalmának kifejezője (Jób 40,15–24): izmai kemények, csontjai, mint ércsövek, láb-szára, mint a vasrúd; füvet eszik, mint a szar-

vasmarha, „lótuszbokrok alatt hever, nádas és mocsaras rejtkehelyen”; még a megáradt Jordántól sem tart. A vízi szörnyet Behemóttal szokás azonosítani, aki →Leviatán szárazföldi megfelelője és ellenfele. William Blake is így jelenítette meg Jób könyvét illusztrálva,⁷ amelyen a Földet jelképező, kettéosztott kör felső felén a szárazföldi Behemót látható ~ formában, alsó felén pedig a Leviatán, a tengeri →sárkány. • Isidorus a kétéltűek közé sorolja a ~t.⁸ Elnevezését azzal indokolja, hogy a hátát illetően a lóhoz hasonlatos, nyerítése is és a sörénye is a hasonlóságot fokozza. Pofájából →vadkan/vaddisznó agyarához hasonló fogak állnak ki és farka kunkorodik. A Nílusban születik, nappal a vízben van, éjszaka jár ki enni.⁹ A *Liber monstrorum* valós szörnyként eredetét tekintve Indiába helyezi, még az elefántnál is nagyobbak írja le, s kételkedve mondja, hogy ihatatlan vizű folyóban él.¹⁰ A bestiáriumok nem tudtak mit kezdeni a nagy testű kétéltűvel. Ha szóba került, jobbára Isidorus rövid leírását vették át.¹¹ A nem is szép, nem is kecses, nem is színes, érdekes történethez sem kapcsolódó ~ nem nyerte el az illusztrátorok, miniátorok érdeklődését sem. • A ~ újkori értelmezésében az **istentelenség** szimbólumaként élt tovább, mert, hogy anyjával közösülhessen, megölte saját apját; ugyanezen tette miatt a **hálátlanság** jelképe is lett.¹² Az állat Ammianus óta köztudott öngyógyító képessége is – miszerint, ha túlságosan jóllakott vagy beteg, a levágott nád hegyes, szúrós végével felsérti magát és vért veszve gyógyítja magát – szintén nem egy szimbólumteremtést tett lehetővé. Szigorú dorgálásként, sőt fenyegetésként is felfogható a náddal magát felsértő ~ tette, ám haszna kétségtelen, hiszen az egészséget adja vissza, sőt az üdvözölést is lehetővé

teszi.¹³ „Sebeivel életet nyer” és ehhez hasonló mottókkal magyarázták a ~ e szokását.¹⁴ Camerarius is ezt ábrázolta egyik emblémáján a *Contraria prosunt* mottóval, amellyel a **hasznos kínszenvedést** akarta illusztrálni a szúrós nádcsönkokhoz támaszkodó, és magán sebet ejtő ~val¹⁵: „bármely bűnös lélekre alkalmazható ez az ábrázolás, akit vétkekkel telve Isten irgalmának nyilai megsebeznek, és lélekben megtisztul”.¹⁶ Ezt **Krisztusra** is lehet alkalmazni, aki sebeivel és vérével megmentette az emberiséget.¹⁷ • A ~ Afrikában élő gerinces, Európában állatkertek lakója, esetleg vándor állatseregletek tagja. Kosztolányi Dezső *Állatok párbeszéde* c. ciklusában viszont, még ha vízió formájában is, de önálló helyet kapott: „– Csak azt tudom, hogy lenni, enni jó! / Leírni szörnypofám nincs semmi szó! [...] Egyiptom álma! Roppant vízió! / Lidércnyomás! Húszmázsás víziló!” • A magyar művelődéstörténetben, népi kultúrában és művészetekben szimbolikus megjelenítési lehetőségével nem számolhatunk.

1 HDT. 2. 71.1; ARIST. *Hist. an.* 2. 1. 499b 10.

2 PLIN. *NH* 8. 95.

3 HDT. 2. 71.1

4 AIL. *NA* 11. 37.

5 Uo., 7. 19.

6 Ammianus Marcellinus 22, 21–24.

7 *Behemót és Leviatán*, 1825, London, British Museum.

8 *Etym.* 12, 6, 3.

9 Uo., 12, 6. 21.

10 *Lib. Monstr.* II, 10.

11 *Ashmole 1511*, 1021; Brunetto, 135.

12 RIPA 1618, 250, 260.

13 PICIN. 220.

14 Uo.

15 CAMER. IV, 65.

16 PICIN. 220.

17 Uo.

Z

ZERGE, GAZELLA

(*rupicapra, capra – gazella*)

Jelentései: **gyorsaság, házastársi szerelem, hűség, Krisztus, helyzetfelismerés, Isten bölcsessége**

A mai fogalmaink és ismereteink szerint nyilvánvaló, hogy a zerge és a gazella nem ugyanaz az állat. A zerge a kecskeformájúak családjába tartozó, kecskeszerű testfelépítésű emlős, a meredek hegyoldalak és a hegyi legelők lakója, télen a völgyekbe vonul le. Szarva hátrafelé hajlik. Rendkívül ügyesen és sebesen menekül felfelé a hegyen, s gyakorlatilag földön járó ellensége nem tudja kövenni. Szaglása jó, hallása éles, látása kiváló. A gazella az antilopfélékhez tartozik, karcsú testű, könnyed mozgású, szelíd tekintetű, csoportokban élő állat, harafelé hajló szarvval. A zerge és a gazella imponáló szarvának (bár eltérő) formája és hasonló életmódjuk miatt azonban rendre felcserélték őket, és bizonyos szövegek (főleg a különféle bibliafordítások) még az →antiloppal is behelyettesítették. • Az antik és középkori szöveghelyek azonos szimbolika hangsúlyozása mellett is más és más elnevezéssel illették a hol a meredek hegyoldalon, hol a réten, hol a hegytetőn legelésző állatot. A vadkecskék (*caprae ferae*), köztük a ~ is, manapság is fellelhető gyakori állat Görögország északi részén, de már az ókorban is főleg az Alpokban élt. Az ókori görög auktorok általában, mintegy gyűjtőnéven írnak vadkecskékről, akik között feltételezhető a ~ is. Mivel azonban pontosabb leírást az antik szöveghelyek

nem adnak meg, az egyes fajták nem azonosíthatók. A ~t kizárólag Plinius nevezi *rupicaprának*, akinek „hátrafelé horgas szarva van”.¹ Ez a két Plinius-szöveghely az egyetlen,

Zergék. Raff, *Természet história*

ami az ókorból biztossággal a ~re vonatkozik. Ailianosz viszont a líbiai gazellát részletesen leírja: **gyorsaságát** hangsúlyozza, akit lóval hajszolva, hálóval lehet elejteni. Hasa világosszürke, oldalán fekete csík látható, a test többi része vörösbarna, patája széles, szeme fekete, füle hosszú, fejét szarv díszíti.² Oppianosz a vadászatról szóló művéből is nyilvánvaló, hogy a gazella közismert állatnak számított: „valamennyien ismerjük a leggyorsabb gazellák (*gazella dorcas*) pompás nemzetségeit, valamint alakját, nagyságát és erejét. A nagy erővel futó, tüzes szemű, petytyes nyakú →fogoly[madarak] a gazellákkal a völgyekben barátságot kötnek, együtt tanyáznak, és egymással összeszoktak, pihenőhelyük egymáshoz közel van, és egymástól nem messze járnak. De aztán bizony nagyon keserű baráti kapcsolat és mosoly nélküli szeretet az osztályrészük, amikor a haszonleső emberek a gyanútlan [állatok] ellen ravasz dolgot eszelnek ki, a fogoly[madarakat] a kedves gazelláknak csalinak használva, és vi-

Vadász elől menekülő zerge. CC

szont, ugyanígy a gazellákat az őket kedvelő fogoly[madarak]nak.”³ • A Biblia különböző fordításaiban az állat elnevezése szintén eltérő. Mivel Palesztinában nem volt honos a ~, inkább gazella, antilop vagy vadkecske lehetett az Ótestamentumban is különböző nevekkal illetett állat. A zsidó hagyományban a kérődző és hasított körmű állatok közé tartozó ~ tiszta és fogyasztható az izraeliták számára. Az MTörv/5Móz 14,4–5 állat felsorolásában a Károli-fordításban ~, a Káldi-fordításban ~ és antilop, míg a modern katolikus fordításban (Szent István Társulati Biblia) csak antilop szerepel. A →szarvassal együtt a „kedves zerge” a **házastársi szerelem** és **hűség** jelképe (Péld 5,19). A vőlegényre és a menyasszony szépségére egyaránt utal az Énekek énekében (2) és a Károli-fordításban (4,5): „A te két emlőd olyan, mint két vadkecske, egy zergének ketős fia”; a Káldi-bibliában: „gazella ikrei”; a modern katolikus Bibliában: „mint a gidák, a gazella ikrei” (Szent István Társulati Biblia). A „hálóba esett zerge” (Iz/Ézs 51,20) az Úr büntetését elszenvedő Jeruzsálemet példázza (az 1626-os Káldi-fordítás szerint gazella, másutt antilop). A zsidó hagyományban a kérődző és hasított körmű állatok közé

tartozó vadkecske tiszta és fogyasztható az izraeliták számára (MTörv 14,4–5), a fordításokban általában keveredik a ~vel. • A *Physiologus* hegyekben élő állatról szól: magas hegyeken él, de a völgyben talál élelemre, és rendkívül éles a látása, amellyel nagy távolságból is észleli, ki baráti szándékkal, ki vadászként közeledik. E leírásához illeszkedik szimbolikája: Krisztust jelenti, aki felismerte, ki a barát, és ki (Júdás személyében) az áruló; a hegyek a prófétákat, a dombok az apostolokat jelképezik.⁴ A ~ **helyzetfelismerő képessége** az, amely éles látásából eredően jelképezte. A környezeti tényezők hatását mutatja, az állat elnevezését tekintve, hogy a Vaud kantoni, okcitan nyelven megfogalmazott bestiárium a helyi, alpesi vidéken használatos kifejezéssel élve *chamos*nak nevezi, amely magyarul is ~t jelent. Tulajdonságát illetően pedig „a szenteket jelenti, akik [...] messziről felismerik a korábban élő szenteket és a rájuk vadászó démonok csalárdságait.”⁵ Ikonográfiájában jószerivel akkor azonosítható, amikor hegytetőn álló és figyelő, vagy vad elől felfelé menekülő állatot ábrázolnak. • Miskolczi *Vad-Kertje* – a bestiáriumokhoz hasonlóan – megkülönbözteti a sebes futásáról híres, havasokon lakó ibex vadkecskét az oryges fajtától, amely viszont Magyarországon nem található, ezért nincs magyar elnevezése.⁶ Ez utóbbi érdekessége, hogy szőrszájai „viszsa a’ feje felé vannak fordulva”, ennek révén „példázó képei azoknak a’ nyughatatlan elméjű embereknek, kiknek minden jó rendtartás visszafordult állapotnak tetszik, és helytelen újjításokban gyönyörködnek.”⁷ Az Én 2,7-ben szereplő (Károlinál vadkecskének, másutt ~nek, gazellának fordított) állat a Miskolczi által magyarított zoológiai-szimbolikai műben is Krisztus jelképe: „Mert miképen-hogy a’ Vad Ketske olly igen gyors, könnyű, virgontz állat a’ nagy kösziklákon fel ’s alá való járásan, hogy a’ magas kö-szálakat által repülni láttatik inkább, mint által ugrani.

Gazella. CC

Azonképen a' **Krisztus** is minden fenn hajazó emberi elméket felül-múlásáért, az utolsó versben neveztetik hegyeken szökdétselő, és

völgyeken dellelő Vad Ketskének.”⁸ • A ~ a magyarországi művészetben kétféle szimbolikus értelmet hordozhat: **Isten bölcsességét** jelképezi, valamint az isteni kegyelemre, erényre való törekvés kapcsán ábrázolták.⁹ Heraldikai elemként való megjelenítését a Szilágyi család címere példázza a visegrádi oroszlános falikúton.¹⁰

1 PLIN. *NH* 11. 124.

2 AIL. *HN* 14. 14.

3 OPPIANOSZ, *A vadászatról* [A gazella (2, 315–325)], kézirat. ford. DOMÁNY Judit.

4 *Phys.* 41.

5 *BV XXXI.*

6 MISKOLCZI 1702, 215, 221.

7 *Uo.*, 221.

8 *Uo.*, 222.

9 DITTRICH 2004, 172–176.

10 *MÉ* 1959/3, 232–250.

RÖVIDÍTÉSEK

ÁLTALÁNOS RÖVIDÍTÉSEK

ábr.	ábrázolás
Bp.	Budapest
c.	című
ée.	évezred
k.	körül
l.	lásd
kat.	katolikus
kiáll. kat.	kiállításkatalógus
pl.	például
ref.	református
sz.	század
Szt.	Szent

INTÉZMÉNYEK

BNF	Bibliothèque National de France, Párizs
BTM	Budapesti Történeti Múzeum
IMM	Iparművészeti Múzeum, Budapest
MNG	Magyar Nemzeti Galéria, Budapest
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
MOL	Magyar Országos Levéltár, Budapest
SZM	Szépművészeti Múzeum, Budapest

A KÉPEK FORRÁSAI

Aldrovandi, *Natura picta* – Ulisse ALDROVANDI, *Natura picta*, Editrice Compositori, Bologna, 2007.

CC – *The Budapest Concordantiae Caritatis. The Medieval Universe of a Cistercian Abbot in the Picture Book of a Viennese Councilman*, ed. Anna BORECZKY, Bp., 2017.

MS Bodley 764 – *MS Bodley 764*, Oxford, Bodleian Library.

Pólya, *Állatország képterme* – PÓLYA József, *Az állatország természettörténeti képterme* (Jardine Vilmos és Treitschke Fridrik után), Hartleben, Pest, 1841.

- Raff, *Természet história* – Georg Christian RAFF, *Természet história gyermekek számára*, ford. Vajda Péter, Werfer Ny., Kassa, 1835.
- Raff, *Természet-története* – Raff György „*természet-története gyermekek*” számára, a kor kívánatahoz alkalmazva kijav. STANCSICS Mihál, 3. jav. kiadás, Pest, [S. n.], 1846.
- Ripa, *Iconologia* – Cesare RIPA, *Iconologia*, Balassi Kiadó – Magyar Képzőművészeti Főiskola, Bp., 1997.
- Ripa, *Iconologia*, 1618 – Cesare Ripa, *Iconologia*, Tozzi, Padova, 1618.
- Sárváry Eöry, *Madárvilág* – SÁRVÁRI EÖRY Andor, *A madárvilág, vagyis Mulatva oktató olvasmányok a madarokról, fiatalok számára*, Heckenast, Pest, 1863.
- Zirci bestiárium* – *Zirci bestiárium*, szerk. BORECZKY Anna, OSZK, Bp., 2016.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- „Ez világ” 2010 – „Ez világ, mint egy kert...” *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*, szerk. BUBRYÁK Orsolya, MTA MI – Gondolat, Bp., 2010.
- „Látjátok feleim...” 2009 – „Látjátok feleim...” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, szerk. MADAS Edit, kiáll. kat., Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 2009.
- „Magnificat anima” 1997 – „Magnificat anima mea Dominum” *MS mester Vizitáció-képe és egykori selmebányai főoltára*, szerk. MIKÓ Árpád – POSZLER Györgyi, Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 1997.
- A honfoglalók* 2014 – *A honfoglalók viselete*, szerk. SUDÁR Balázs – PETKES Zsolt, Helikon – MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport, Bp., 2014 (Magyar őstörténet 1.).
- A középkori Dél-Alföld* 2000 – *A középkori Dél-Alföld és Szer*, szerk. KOLLÁR Tibor, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2000.
- AARNE–THOMPSON 1961 – Antti AARNE – Stith THOMPSON, *The Types of the Folktale: A Classification and Bibliography*, The Finnish Academy of Science and Letters, Helsinki.
- Abdn.* – Aberdeen Bestiary (MS 24), Aberdeen University Library; <https://www.abdn.ac.uk/bestiary/>
- AHA – Acta Historiae Artium
- Ács 1989 – Ács Anna, Szőlőművelő és bortermelő gazdaközösségek Tapolcafőn (1759–1943), *Veszprémi Történelmi Tár*, I(1989), 3–13.
- AH – Ars Hungarica
- AIL. NA – AILIANOSZ, *De natura animalium*
- AIL. VH – AILANOSZ, *Varia Historia*
- AISCHYL. Ag. – AISZKHÜLOSZ, *Agamemnón*
- AISOP. – AISZÓPOSZ
- Alb. Magn. – Albertus Magnus, *De animalibus*, in *Opere*, VI, Lugduni, 1651.
- ALCIATO – ALCIATO, Andrea, *Emblemata, cum facili & compendiosa explicatione*, Antuerpiae, apud Henricum, & Cornelium Verdussen, 1692.
- AMBR. Hex. – AMBROGIO, *Esamerone*, Città Nuova, Roma, 2002.
- Amor Sanctus – Amor Sanctus. Szent szeretet könyve. Középkori himnuszok*, ford. és szerk. BABITS Mihály, Helikon, Bp., 1988.
- APÁC. – APÁCZAI CSERE János, *Magyar Enciklopédia* (1653), Szépirodalmi, Bp., 1959.
- APICIUS – APICIUS, *De re coquinaria* (Szakácskönyv)
- APOLLOD. *Bibl.* – APOLLODÓROSZ, *Bibliothéké* (Mitológia)
- APOR 1927 – APOR Péter, *Metamorphosis Transylvaniae* [1736], Cserei Mihály pótló megjegyzéseivel, Rózsavölgyi és Társa, Bp.
- APUL. *Met.* – APULEIUS, *Metamorphoses* (Átváltozások)

- AR. *Ach.* – ARISZTOPHANÉSZ, *Acharnenses* (Akharnaibeliek)
- AR. *Av.* – ARISZTOPHANÉSZ, *Aves* (Madarak)
- AR. *Pax* – ARISZTOPHANÉSZ, *Béke*
- AR. *Ran.* – ARISZTOPHANÉSZ, *Ranae* (Békák)
- AR. *Vesp.* – ARISZTOPHANÉSZ, *Vespae* (Darazsak)
- Aranyérmek 1995 – *Aranyérmek, ezüstkoszorúk. Művész-kultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században*, szerk. SINKÓ Katalin, kiáll. kat., Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 1995.
- ARESIO – ARESIO, Paolo, *Delle sacre imprese*, Tortona, Calenzano, 1635.
- ARIST. *Gen. an.* – ARISZTOTELÉSZ, *De generatione animalium*
- ARIST. *Hist. an.* – ARISZTOTELÉSZ, *Historia animalium*
- ARIST. *Part. an.* – ARISZTOTELÉSZ, *Da partibus animalium*
- ARIST. *Phgn.* – ARISZTOTELÉSZnek tulajdonított *Physiognomonica*
- ARTEM. – ARTEMIDÓROSZ, *Oneirokritika*
- Ashmole 1511 – *De naturis rerum: animalium, volucrum, piscium quorandum, arborum, lapidum* (MS Ashmole 1511), Bodleian Library, Oxford, in ZAMBON.
- ATH. – ATHÉNAIOSZ
- Aug. *Enarr. in Ps.* – Szent Ágoston, *Zsoltármagyarázatok*
- Az avarok aranya 2002 – *Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs*, szerk. KOVÁCS Tibor – GARAM Éva, Magyar Nemzeti Múzeum – Helikon, Bp., 2002.
- Az egri Domus 2013 – *Az egri Domus Universitatis és Líceum. Oktatás, tudomány, művészet 1763–2013*, szerk. PETERCSÁK Tivadar, Líceum, Eger, 2013.
- Az Esterházy család 2013 – *Az Esterházy család és a magyarországi művelődés. Képek és szövegek a XVII–XIX. századból*, MTA BTK ITI, Bp., 2013.
- B. LŐRINCZY 1979–2002 – B. LŐRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár*, Akadémiai, Bp., 1979–2002.
- B. NAGY 1970 – B. NAGY Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben (Művészettörténeti tanulmányok)*, Kriterion, Bukarest, 1970.
- B. NAGY 1973 – B. NAGY Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak ahogy a régiek látták (XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak)*, Kriterion, Bukarest, 1973.
- B. NAGY 1977 – B. NAGY Margit: *Stilusok, művek, mesterek (Művészettörténeti tanulmányok)*, Kriterion, Bukarest, 1977.
- BACCHYL. – BAKKHÜLIDÉSZ
- BALASSA 1997 – Balassa Iván, *Hagyományos időjós-lás, időmágia Magyarországon a 18–20. században*, *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXV–XXXVI.*, Miskolc.
- BALASSA–ORTUTAY 1980 – BALASSA Iván – ORTUTAY Gyula, *Magyar néprajz*, Corvina, Bp., 1980.
- BALÁZS 1994 – BALÁZS Lajos, *Az én első tisztességes napom. Párvalasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson*, Bukarest, 1994.
- BALÁZS 2009 – BALÁZS Lajos, *Amikor az ember nincs ez ezen a világon. Paraszti nemi kultúra és nemi erkölcs Csíkszentdomokoson*, Csíkszereda, 2009.
- BALÁZS 2014 – BALÁZS Lajos, *Sorsfordulások rítusai a székely-magyaroknál II. Az én első tisztességes napom*, Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2014.

- BÁLINT Cs. 2004 – BÁLINT Csanád, *A nagyszentmiklósi kincs*, Balassi, Bp., 2004.
- BÁLINT 1947 – BÁLINT Sándor, *A magyar népballada, Tiszatáj*, 3(1947), 16–25.
- BÁLINT 1957 – BÁLINT Sándor, Stiglic, in *Szegedi Szótár II.*, Bp., 1957.
- BÁLINT 1975 – BÁLINT Sándor, *Tombác János meséi*, gyűjt. és a bev. BÁLINT Sándor, Bp., 1975.
- BÁLINT 1976 – BÁLINT Sándor, *A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. Első rész, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 2(1974/75), Szeged, 1976.
- BÁLINT 1980 – BÁLINT Sándor, *A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. Harmadik rész*, Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 1980.
- BÁLINT 1989 – BÁLINT Sándor, *Karácsony, húsvét, pünkösd*, Bp., 1989.
- BÁLINT 2004 – BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium 2. kötet. Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*, Bp., 2004.
- BÁLINT–BARNA 1994 – BÁLINT Sándor – BARNA Gábor, *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*, Bp., 1994.
- BALLA 2009 – BALLA Gabriella, *Holics, Tata és Buda kerámiaművészete a 18. században*, Kieselbach–Novella, Bp., 2009 (A Kárpát-medence kerámiaművészete 2.).
- BÁNHEGYI–HAPÁK 1993 BÁNHEGYI Miksa – HAPÁK József, *A közösség asztala. A pannonhalmi apátság barokk ebédlője*, Officina Nova, Pannonhalma, 1993.
- BÁRDOSI 2012 – BÁRDOSI Vilmos, *Magyar szólások és közmondások adatbázisa. 14000 szó-lás, közmondás, helyzetmondát magyarázata stilisztikai jelzéssel, a típus feltüntetésével, fogalomköri szöveggyűjtemény*, Bp., 2012.
- BÁRDOSI–KISS 2005 – BÁRDOSI Vilmos – KISS Gábor, *Szólások. 5000 magyar közmondás és szójárás betűrendes értelmező dióhéjszótára*, Tinta, Bp., 2005.
- BÁRDOSI–KISS 2011 – BÁRDOSI Vilmos – KISS Gábor, *Szólások. 5000 magyar közmondás és szójárás betűrendes értelmező dióhéjszótára*, Tinta, Bp., 2011.
- BARLA Sz. 1907 – BARLA Sz. Jenő, Régi babonás gyógymódok, *Ethnographia*, XVIII(1907).
- BARNA 1979 – BARNA Gábor, *Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén*, Akadémiai, Bp., 1979.
- BARNA 1989 – BARNA Gábor, *A pásztorok művészete*, in VARGA Gyula szerk., *Hajdú-Bihar megye népművészete*, Bp., 1989.
- Barokk művészet* 1993 – *Barokk művészet Közép-Európában. Utak és találkozások*, szerk. GALAVICS Géza, Budapesti Történeti Múzeum, Bp., 1993.
- BARSI 1965 – BARSI Ernő, *Sály. Egy bükkalji falu a hagyományos gazdálkodás idején*, Miskolc, 1965 (A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai 17.)
- Bart. Angl. – Bartholomaeus Anglicus, *Venerandi patris Batholomaei Anglici, ordinis Minorum viri eruditissimi, opus De rerum proprietatibus, De genuinis rerum coelestium, terrestrium et inferarum proprietatibus libri XVIII*, apud Wolfgangum Richterum, Francuforti, 1601.
- BÁRTH 2006 – BÁRTH János, *Jézus dicsértessék! A székelyvársági hegyi tanyák népének vallási hagyományai*, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kecskemét.
- BARTHA 2013 – BARTHA Júlia, *Török elemek a magyar népi díszítőművészetben, Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok évkönyve XXII.*, Damjanich János Múzeum, Szolnok, 2013, 311–319.

- BARTÓK–KODÁLY 1951 – Bartók Béla – Kodály Zoltán szerk., *A magyar népzene tára I. Gyermekjátékok*, Bp., 1951
- BARTÓK 1908 – BARTÓK Béla, Székely balladák 2. *Ethnographia*, XIX(1908).
- BASIL. *De virg.* – Basilius, *De virginitate*
- BASIL. *Hex.* – S. Basilio di Cesarea, *Sulla Genesi (Omelia sull'Esamerone)*, Fondazione Lorenzo Valla/Arnoldo Mondadori, Milano, 1990.
- BÁTKY–GYÖRFFY–VISKI szerk. 1943 – BÁTKY Zsigmond – GYÖRFFY István – VISKI Károly szerk., *A magyarság néprajza*, I–IV., Bp., 1943.
- Batrachom.* – *Batrakhomakhia* (Békaegérharc)
- BEKE–GÁBOR–PRAKFAI–SISA–SZABÓ 2002 – BEKE László – GÁBOR Eszter – PRAKFAI Endre – SISA József – SZABÓ Júlia, *Magyar művészet 1800-tól napjainkig*, Corvina, Bp., 2002.
- BELULESZKO 1905 – BELULESZKO Sándor, Magyar hímes tojások, *Néprajzi Értesítő*, VI(1905).
- BENEDEK 1988 – BENEDEK Elek, *Magyar mese- és mondavilág 2.*, Bp., 1988.
- BENEDEK 1989 – BENEDEK Elek, *A magyar mese- és mondavilág*, Bp., 1989.
- BENEDEK 1998 – BENEDEK Elek: *Magyar mese- és mondavilág*, Anno, Bp., 1998.
- BENKÓCZY 1906 – BENKÓCZY Emil, Természetrizai mesék, *Ethnographia*, XVII(1906).
- BERECZ–LÁNGI 2003 – BERECZ Ágnes – LÁNGI József, *Aranyidők a péceli Ráday-kastélyban*, MÁG, Bp., 2003.
- BEREZNAI 1999 – BEREZNAI Zsuzsanna, *A házépítés hiedelem- és szokáskörének funkcionális vizsgálata*, *Cumania* 16.
- Bernát – S. Bernardi *Abbatis Apologia Ad Guillelmum Sancti-Theoderici Abbatem, Admonitio in Opusculum V, Caput XII. Luxum et abusum in templis et oratoriis exstruendis, ornandis, pingendis, arguit* (29).
- BERNÁTH 1987 – BERNÁTH Béla, *A szerelem titkos nyelvén. Erotikus szólások és egyéb folklórszövegek magyarázata*, Bp., 1987.
- BERZE NAGY 1932 – BERZE NAGY János, Magyar szólásaink és a folklóre, *Ethnographia*, XLIII(1932).
- BERZE NAGY 1957 – BERZE NAGY János, *Magyar népmesetípusok II.*, Pécs, 1957.
- Biblia 1979 – Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás, ford. GÁL Ferenc, Szent István Társulat, Bp., 1979.
- Biblia 1991 – Szent Biblia azaz Istennek Ó és Új testamentomában foglaltatott egész Szent Írás, ford. KÁROLI Gáspár, Magyar Biblia Tanács, Bp., 1991.
- Biblia Pauperum* 1988 – *Biblia Pauperum és előtte a Vita et Passio Christi képei a Szépművészeti Múzeum kódexében* (1330 k.), Európa, Bp., 1988.
- BIEDERMANN 1989 – BIEDERMANN, Hans, *A mágikus művészetek zseblexikona*, Szépirodalmi, Bp., 1989.
- BM – *Bestiario moralizzato di Gubbio*, in MORINI.
- BOD 1746 – BOD Péter, *Szent Írás' Értelmére vezérlő Magyar Leksikon*, Győr, 1746.
- Bodley 764 – Bestiary*, ed. Richard BARBER, the Boydell Press, Woodbridge, 1992.
- BODÓ 2010 – BODÓ Balázs, A dobrakucsai pálos kolostor. Adalékok a 15. század első felének pálos építészetéhez, *Építészet* 2010, 294–391.

- BOGDAN 2013 – Cristina BOGDAN, Du berceau a la tombe. Les ages de la vie dans l'iconographie roumaine des XVIIIe-XIXe siecles et l'influence des modeles étrangers, in Daniel Dumitran – Valer Moga eds., *Economy and Society in Central and Eastern Europe. Territory, Population, Consumption*, LIT Verlag, Münster, 2013, 221–240.
- BOLLÓK 2013 – BOLLÓK Ádám, A tiszabezdédi tarsolylemez ikonográfiájáról, *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve*, 55(2013), 89–202.
- BOLLÓK 2015 – BOLLÓK Ádám, *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében (Formatörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészethez)*, MTA BTK Régészeti Intézet, Bp., 2015.
- BONDÁR 1982 – BONDÁR Ferenc, Sarkadkeresztúr néphite, *Folklór Archívum 14.*, Bp., 1982.
- BOROS–KALMÁR 2010 – Boros László – Kalmár Lajos, *A pécsi bazilika és a város ókeresztény emlékei*, Alexandra, Pécs, 2010.
- BOSNYÁK 1977 – BOSNYÁK Sándor, A bukovinai magyarok hitvilága I., *Folklór Archívum 6.*, Bp., 1977.
- BOSNYÁK 1980 – BOSNYÁK Sándor, A moldvai magyarok hitvilága, *Folklór Archívum 12.*, Bp., 1980.
- BOSNYÁK 1987 – BOSNYÁK Sándor, Bezdán néphite a Bosnyák nemzetiség emlékeiben, 1. rész. Adatok az alföldi magyarság néphitéhez, II., *Cumania 10.*, Kecskemét, 1987.
- BRADÁCS 1987 – BRADÁCS Gábor, „Heinricus filius Stephani, qui tantis miraculis claruit” Szent Imre herceg a középkori európai történetírásban, *Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica LX. Történeti tanulmányok*, 16(2008), 51–72.
- BREHM 1907 – Alfred Edmund BREHM, *Az állatok világa*, Bp., 1907.
- Brendan 2001 – *Navigatio Sancti Brendani Abbatis. Szent Brendan apát tengeri utazása*, ford. bevez. MAJOROSSY Judit, JATEPress, Szeged, 2001.
- BRODY–MÁRTON–NAGY–TORMA 2013 – BRODY, Alexander – MÁRTON László – NAGY Gabriella – TORMA Tamás – KARSAI Béla szerk., *Disznó. Alibi hat hónapra*, 11., Alibi Kft. – Hamu és Gyémánt Kiadó, Bp., 2013.
- Brunetto – Brunetto Latini, *Li livres dou Tresor*, in ZAMBON.
- BT – *Bestiario toscano/Libro della natura degli animali*, in MORINI.
- BUZÁS 2001 – BUZÁS Gergely, *Giovanni Dalmata Herkules-kútja a visegrádi királyi palotában*, TKM Egyesület – Mátyás Király Múzeum, Bp. – Visegrád, 2001.
- BUZÁSI 2003 – BUZÁSI Enikő, *Mányoki Ádám (1673–1757)*, Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2003.
- BV – *Bestiario valdese*, in ZAMBON.
- CAES. BGall. – Caesar, *Bellum Gallicum* (A gall háború)
- CAMER. – Joachim CAMERARIUS, *Symbolorum et emblematum [1605], Symbolorum et emblematum centuriae quatuor*, apud L. Bourgeat, Moguntiae, 1668.
- CAPACCIO Princ. – Giulio Cesare CAPACCIO, *De Principe*, Barezzo Barezzi, Venezia, 1620.
- CAPACCIO Impr. – Giulio Cesare CAPACCIO, *Delle imprese*, Apresso Gio, Giacomo Carlino & Antonio Pace, Napoli, 1592.
- CARTARI – Vincenzo Cartari, *Le immagini degli dei*, Tozzi, Padova, 1608.
- CASONI – Guido CASONI, *Emblemi politici*, Baglioni, Venezia, 1632.
- CATO Agr. – CATO, *De agricultura* (A földművelésről)

CATULL. – CATULLUS

Cecco – Cecco d'Ascoli, *L'Acerba*, a cura di Achille Crespi, Cesari, Ascoli Piceno, 1927.

CHARBONNEAU-LASSAY – LOUIS CHARBONNEAU-LASSAY, *Le Bestiaire du Christ*, Édition Albin Michel, Paris, 2006.

CIC. *Div.* – CICERO, *De divinatione* (A jóslásról)

CIC. *Nat. D.* – CICERO, *De natura deorum* (Az istenek természetéről)

COLUMELLA, *Rust.* – COLUMELLA, *De re rustica* (A mezőgazdaságról)

COMENIUS – JOHANNES AMOS COMENIUS, *Orbis sensualium pictus. A látható világ*, Magyar Helikon, Bp., 1959.

CZUCZOR–FOGARASI 1862 – CZUCZOR Gergely – FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára* 2., Pest, 1862.

CS. SZABÓ 2009 – CS. SZABÓ István, Temetkezési szokások Békés megye református településein (Füzesgyarmat, Gyoma), *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 33.

CSIFFÁRY 2001 – CSIFFÁRY Gabriella szerk., Blaha Lujza, in *Születtem... Magyar színészek önéletrajzai*, Bp., 2001.

CSOMA 1893 – CSOMA József, *Az Aba nemzetség címere*, *Turul* (1893–1892).

CSORBA 2011 – CSORBA Dávid, *A zászlós bárány nyomában. A magyar kálvinizmus 17. századi világa*, a Magyar Református Egyház Kálvin János Kiadója, Debrecen – Bp.

CSÖRÖGI 2017. CSÖRÖGI Anikó, *Mit jelképeznek a festményeken szereplő állatok?* <https://axioart.com/hir/mit-jelkepeznek-a-festmenyeken-szereplo-allatok-35>. Letöltés: 2019. január 5.

CSUPOR 2008 – CSUPOR István, *Erdély népi kerámiaművészete*, Kieselbach–Novella, Bp., 2008. (A Kárpát-medence kerámiaművészete 1.)

DÁVID 1981 – DÁVID Katalin, *Magyar egyházi gyűjtemények kincsei*, Corvina, Bp., 1981.

DÁVID 2002 – DÁVID Katalin, *A teremtett világ misztériuma (Bibliai jelképek kézikönyve)*, Szent István Társulat, Bp., 2002.

DEÁKY–KRÁSZ 2005 – DEÁKY Zita – KRÁSZ Lilla, *Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század)*, Századvég, Bp., 2005.

DELLA PORTA *Fis.* – GIOVAN BATTISTA DELLA PORTA, *Della fisonomia dell'huomo*, Carlino e Vitale, Napoli, 1610.

DELLA PORTA *Mirac.* – GIOVAN BATTISTA DELLA PORTA, *De i miracoli et maravigliosi effetti dalla natura prodotti. Libri IIII.*, Avanzi, Venezia, 1560.

Dicta Iohannis Chrysost. – *Dicta Iohannis Chrysostomi de naturis bestiarum*, in ZAMBON.

Diod. Sic. – Diodorus Siculus

DIÓS 1993–2014 – DIÓS István főszerk., *Magyar Katolikus Lexikon I–XV.*, Szent István Társulat, Bp., 1993–2014.

DIÓSZEGI 1974 – DIÓSZEGI Vilmos, A tótkomlósiak hitvilága, in DÉR László szerk., *Néprajzi tanulmányok Tótkomlósról*, Békéscsaba, 1974 (A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 3.)

DIÓSZEGI 1979 – DIÓSZEGI Vilmos, Fecske, in *MNL*, II., 1979.

DIÓSZEGI 1980 – DIÓSZEGI Vilmos, Légy, in *MNL*, III., 1980.

DIÓSZEGI 1981 – DIÓSZEGI Vilmos, Pók, in *MNL*, IV., 1981.

- DIÓSZEGI – K. CSILLÉRY – PESOVÁR 1980 – DIÓSZEGI Vilmos – K. CSILLÉRY Klára – PESOVÁR Ferenc, Kígyó, in *MNL*, III., 1980.
- DIÓSZEGI–NAGY 1980 – DIÓSZEGI Vilmos – NAGY Ilona, Kígyókő, in *MNL*, III., 1980.
- DIÓSZEGI–NAGY–KOVÁCS 1981 – DIÓSZEGI Vilmos – NAGY Ilona – KOVÁCS Ágnes, Sárkány, in *MNL*, IV., 1981.
- DITTRICH 2004 – DITTRICH, Sigrid und Lothar, *Lexikon der Tiersymbole. Tiere als Sinnbilder in der Malerei des 14.–17. Jahrhunderts*, Michael Imhof Verlag, Petersberg, 2004. (Studien zur internationalen Architektur- und Kunstgeschichte 22.)
- DONÁSZY 1938 – DONÁSZY Ferenc, Az oroszán ábrázolása a magyar heraldikában, *Turul*, 52(1938).
- DOROGI 1958 – DOROGI Márton, *Bőrből készült népi dohánytartók*, *Ethnographia*, LXIX(1958).
- DÖMÖTÖR 1940 – DÖMÖTÖR Tekla, Állatalakoskodások a magyar népszokásokban, *Ethnographia*, LI(1940).
- DÖMÖTÖR 1962 – DÖMÖTÖR Sándor, „A világ peremén térden állva vizet ivó fecske” motívumról, *Ethnographia*, LXXIII(1962).
- DÖMÖTÖR 1981 – DÖMÖTÖR Tekla, *A magyar nép hiedelemvilága*, Bp., 1981.
- DÖMÖTÖR 1990 – DÖMÖTÖR Tekla főszerk., *Magyar Néprajz VII. Folklor 3.*, Bp., 1990.
- DUGONICS 1820a – DUGONICS András, *Magyar példabeszédek és jeles mondások I.*, Grün Orbán betűivel, Szeged, 1820.
- DUGONICS 1820b – DUGONICS András, *Magyar példabeszédek és jeles mondások II.*, Grün Orbán betűivel, Szeged, 1820.
- ECSEDI 1933 – ECSEDI István, Népies vadfogás és vadászat a debreceni határban és a Tiszán túlon, *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, Debrecen, 1933.
- EGRI 2013 – EGRI Mária, Lakatos Aranka művészete, *Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok évkönyve XXII.* Szolnok, Damjanich János Múzeum, 2013, 605–615.
- Epiphan.* – *Sancti Patris Nostri Epiphaniae, Episcopi Constantiae Cypri Ad Physiologum*, Antwerpen, 1588.
- Építészet 2010 – *Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok*, szerk. KOLLÁR Tibor, Teleki László Alapítvány, Bp., 2010.
- ERDÉLYI 1862 – ERDÉLYI János, *Válogatott magyar közmondások*, <http://mek.oszk.hu/07700/07767/07767.htm#10>
- Esterházy-kincsek* 2006 – *Esterházy-kincsek. Öt évszázad műalkotásai a hercegi gyűjteményekből*, szerk. SZILÁGYI András, kiáll. kat., Iparművészeti Múzeum, Bp., 2006.
- Etym.* – Isidorus, *Etymologiae: Isidoro di Siviglia, Etimologie o Origini*, I–II., UTET, Torino, 2004.
- EUR. *Hel.* – EURIPIDÉSZ, *Helené*
- EUR. *Or.* – EURIPIDÉSZ, *Oresztész*
- European Iconography* 1996 – *European Iconography East and West: Selected Papers of the Szeged International Conference*, June 9–12, 1993, ed. György Endre SZŐNYI, Brill, Bp., 1996.
- FABINY 2002 – FABINY Tibor, A bárány mint tipológiai szimbólum, in KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor szerk., „*Jelbeszéd az életünk*”, 2., Bp., 2002.

- FARAGÓ–FÁBIÁN 1982 – FARAGÓ József – FÁBIÁN Imre, *Bihari gyermekmondókák*, Bukarest, 1982.
- FARAGÓ–FÁBIÁN 2004 – FARAGÓ József – FÁBIÁN Imre, *Bihari gyermekmondókák*, Nagyvárad, 2004.
- FARBAKY 2002 – FARBAKY Péter, Szatmári György, *a mecénás*, Akadémiai, Bp., 2002 (Művészettörténeti Füzetek 27.)
- FAZEKAS–SZÉKELY 1990 – FAZEKAS István – SZÉKELY Sz. Magdolna, *Igézet ne fogja... Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos „babonaszótára” nyomán*, Bp., 1990.
- FdV – *Fior di virtù*, Le Monnier, Firenze, 1856.
- FEJŐS 1985 – FEJŐS Zoltán, Hiedelemrendszer, szöveg, közösség (Esettanulmány Karancseszi példáján), *Néprajzi Közlemények*, XXVII(1985).
- FÉL–HOFER 1969 – FÉL Edit – HOFER Tamás, *A magyar népművészet*, Bp., 1969.
- FERENCZ–PALOTAY 1940 – FERENCZ Kornélia – PALOTAY Gertrúd, *Hímzőmesterség*, Bp., 1940.
- FERRER – Andrés FERRER DE VALEDECEBRO, *Gobierno general, moral, y político, hallado en las aves mas generosas y nobles, sacado de sus naturales virtudes y propiedades*, Bernardo de Villa-Diego, Madrid, 1683.
- FERRO – Giovanni FERRO, *Teatro d'Imprese*, Giacomo Sarzina, Venezia, 1623.
- FÖLDVÁRI 2012 – FÖLDVÁRI Katalin, *Csodás gyógyulások Máriapócscon a könnyező Szűz Anya kegyhelyén*, Debreceni Egyetem Történeti Intézete, Debrecen, 2012 (Történeti tanulmányok 20.)
- Főúri ősgalériák 1988 – Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból, szerk. BUZÁSI Enikő, kiáll. kat., Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 1988.
- FRAZON–KERTÉSZ 2008 – FRAZON Zsófia – KERTÉSZ László, *Te itt áll. A Magyar Művelődési Intézet és Képzőművészeti Lektorátus public art programja*, MMI–KL, Bp., 2008.
- From Academic Art 2000 – From Academic Art to Popular Pictures. Principles of Representation, Reproduction and Transformation*, ed. Nils Georg BREKKE, Bergen Museum–University of Bergen, Bergen, 2000.
- FÜGEDI 1982 – FÜGEDI Márta, Emberfeletti hatalmú lények Mátraderecske faluközösségének hiedelmeiben, *Folklor Archívum* 4., Bp., 1982.
- FÜGEDI 1993 – FÜGEDI Márta, *Állatábrázolások a magyar népművészetben*, Miskolc, 1993 (Officina Musei 1.)
- GÁGYOR 1982 – GÁGYOR József, *Megy a gyűrű vándorútra*, I–II., Gondolat, Bp., 1982.
- GÁGYOR 2002 – GÁGYOR József, *Játékos Állatkert*, Lilium Aurum, 2002.
- GÁGYOR 2003 – GÁGYOR József, *Csúfondáros könyv*, Lilium Aurum, 2003.
- GAL. – GALÉNO SZ
- GALAVICS 1986 – GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*, Képzőművészeti, Bp., 1986.
- GALAVICS 1999 – GALAVICS Géza, *Magyarországi angolkertek*, Balassi, Bp., 1999.
- GALAVICS–MAROSI–MIKÓ–WEHLI 2001 – GALAVICS Géza – MAROSI Ernő – MIKÓ Árpád – WEHLI Tünde, *Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig*, Corvina, Bp., 2001.
- GELL. – GELLIUS, *Noctes Atticae* (Attikai éjszakák)

- GERÁT 2010 – Ivan GERÁT, Individual and Collective Narratives of the Artistic Past. The case of the Church of Saint Elizabeth, Kassa (Kosice, SK), in *Bonum ut pulchrum. Essays in Art History in Honour of Ernő Marosi on His Seventieth Birthday*, ed. L. VARGA, L. BEKE, A. JÁVOR, P. LŐVEI, I. TAKÁCS, Argumentum, Bp., 2010, 519–528.
- Gergely Mor. – Nagy Szent Gergely, *Moralia - Bibliakommentár a Jób könyvéhez*, Terebint, Bp., 2015.
- Gerv. – Gervaise, *Bestiaire*, in ZAMBON (idézve: a verssorok alapján).
- GESNER – Conrad GESNER, *Historia animalium*, I–V., 1551–1558, <https://www.biodiversitylibrary.org/item/136746#page/7/mode/1up>
- GESZTELYI 2013 – GESZTELYI Tamás, Intercisai gemmaleletek, in *A Debreceni Déri Múzeum évkönyve (Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nomunati)*, Debrecen, 2013, 59–75. (A Debreceni Déri Múzeum kiadványai LXXXIV.)
- GIOVIO – Paolo GIOVIO, *Dialogo dell'impresa militari et amorose di monsignor Giovio, vescovo di Nocera con un ragionamento di messer Lodovico Domenichi nel medesimo soggetto*, Appresso Guglielmo Roviglio, Lione, 1559.
- GÖNYEI ÉBNER 1934 – GÖNYEI ÉBNER Sándor, Tréfás lakodalmi játékok Csurgónagymartonban, *Ethnographia*, XLV(1934).
- Görög örökség 2009 – Görög örökség. A görög ortodox diaszpóra Magyarországon a XVII–XIX. században, szerk. SZABÓ Krisztina, kiáll. kat., Budapesti Történeti Múzeum, Bp., 2009.
- GRÓF BETHLEN 1858 – Gróf BETHLEN Miklós, *Önéletírása*, I., Pest, 1858, 328–330.
- GRYNAEUS 1962 – GRYNAEUS Tamás, *Nadály és nadályosok*, Bp., 1962 (Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei 26.)
- GUB 1996 – GUB Jenő, *Erdő-mező állatai a Sóvidéken*, Korond, 1996.
- Guill. Clerc. – Guillaume le Clerc, *Li Bestiaires devins*, in ZAMBON.
- GULYÁS 1980 – GULYÁS Éva, A Vendel-kultusz emlékei a Jászságban, *Szolnok megyei múzeumi évkönyv 1979–1980*, Solnok, 1980.
- GULYÁS 1986 – GULYÁS Éva, *Egy őszi pásztorünnep és európai párhuzamai (Adatok a Vendel-kultusz magyarországi kutatásához)*, Solnok, 1986 (Solnok Megyei Múzeumok Közleményei 42.)
- GUNDA 1977 – GUNDA Béla, Daru, in *MNL*, I., 1977.
- GUNDA 1982 – GUNDA Béla, Teknősbéka, in *MNL*, V., 1982.
- GYÖRFFY 1936 – GYÖRFFY István, A kolumbácsi légy eredete, *Ethnographia*, XLVII(1936).
- GYÖRFFY 1987 – GYÖRFFY István, Nagy Pál Miklós botfaragó pásztor munkái, *Ethnographia*, XCVIII(1987).
- GYULAI 2009 – GYULAI Éva, „Sua alienaque pignora nutrit” – Szapolyai János király impresája, in *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára*, szerk. Tüskés Anna, Centrart, 2009, Bp., 369–374.
- HAJDU 1971 – HAJDU Gyula, *Magyar népi játékok gyűjteménye*, Bp., 1971.
- HÁRS–ROMVÁRY 1981 – HÁRS Éva – ROMVÁRY Ferenc, *Modern Magyar Képtár Pécs*, Corvina, Bp., 1981.
- HDT. – HÉRODOTOSZ, *A görög-perzsa háború*
- HEITELNÉ MÓRÉ 2010 – HEITELNÉ MÓRÉ Zsuzsa, Dienesmonostora, in *Építészet 2010*, 878–891.

- HELLER 1919 – HELLER Bernát, Népies és folklorisztikus elemek Zrínyi Miklós műveiben, *Ethnographia*, XXX(1919).
- HELT. – HELTAI Gáspár Aiszóposz-fordításai [1566], in JANKOVICS József – KŐSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza szerk., *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény*, 2., Balassi, Bp., 2000.
- HELTAI 1987 (2007) – HELTAI Gáspár, *Száz fabula*, Bp., 1987 (2007).
- HERMAN 1901 – HERMAN Ottó, *A madarak hasznáról és káráról*, Bp., 1901.
- HERMAN 2003 – HERMAN Ottó, *Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága*, vál. sar SCHELKEN Pálma, Bp., 2003.
- HES. *Op.* – HÉSZIODOSZ, *Opera et Dies* (Munkák és napok)
- HES. *Theog.* – HÉSZIODOSZ, *Theogónia* (Istenek születése)
- Hild. – Hildegardis Bingensis, *Liber subtilitatum diversiarum naturam creaturarum*, Carocci, Roma, 2011.
- HOBBS – THOMAS HOBBS, *Leviatán (vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma* (1651), Bp., Kossuth, 1999.
- HOFER 1951 – HOFER Tamás, XVIII. századi méhész-hiedelmek, *Ethnographia*, LXII(1951).
- HOLLÓ 1934 – HOLLÓ Domonkos, A garabonciás diák alakja a magyar néphagyományban, *Ethnographia*, XLV(1934).
- HOM. *Hymn.* – homéroszi himnuszok
- HOM. *Hymn. Aphr.* – homéroszi himnusz Aphroditéhez
- HOM. *Il.* – HOMÉROSZ, *Íliász*
- HOM. *Od.* – HOMÉROSZ, *Odüsszeia*
- HONTI 1962 – HONTI János, *Mesék és mítoszok halálról és halhatatlanságról. Válogatott tanulmányok*, Bp., 1962.
- HOPPÁL 1976 – HOPPÁL Mihály, Széki hiedelemtörténetek, *Folklór Archivum* 5., Bp., 1976
- HOPPÁL 1979 – HOPPÁL Mihály, Gyermekijesztő, in *MNL*, II., 1979.
- HOPPÁL-ISTVÁN 1973 – HOPPÁL Mihály – ISTVÁN Lajos, Korondi székely hiedelmek, mondák és anekdoták, *Folklór archivum* 1., Bp., 1973
- HOR. *Ars p.* – HORATIUS, *Ars poetica*
- HOR. *Carm.* – HORATIUS, *Carmina* (Ódák)
- HOR. *Epist.* – HORATIUS, *Epistulae* (Levelek)
- HOR. *Epod.* – HORATIUS, *Epodi* (Epódoszok)
- HOR. *Sat.* – HORATIUS, *Satirae* (Szatírák)
- HORAP. – HORAPOLLO l'Egiziano, *Trattato sui geroglifici*, Testo, traduzione e commento a cura di Franco Crevatin e Gennaro Tedeschi, Università di Napoli „L'Orientale”, Napoli, 2002.
- HORVÁTH 1921 – HORVÁTH Sándor, A Physiologus (A természetismerő, a természetbúvár). Kútfőtanulmány, *Ethnographia*, XXXII(1921).
- HORVÁTH 1976 – HORVÁTH György, *Dési Huber István*, Gondolat, Bp., 1976.
- HOSSZÚ 1988a – HOSSZÚ Ferenc szerk., Gém, in *Új Magyar Tájszótár*, II., Bp., 1988.
- HOSSZÚ 1988b – HOSSZÚ Ferenc szerk., Gémes, in *Új Magyar Tájszótár*, II., Bp., 1988.
- HOSSZÚ 2010a – HOSSZÚ Ferenc szerk., Tengelic, in *Új Magyar Tájszótár*, V., Bp., 2010.

- Hosszú 2010b – Hosszú Ferenc szerk., Tiglinó, in *Új Magyar Tájszótár*, V., Bp., 2010.
- Hrab. Maur. *Allegoriae* – Hrabanus Maurus, *Allegoriae in Sacram Scripturam*, in *Patrologia latina*, éd. Jacques-Paul MIGNE, Garnier, Parisiis, 1844–1855, *Patrologia Latina*, vol. 112 coll. 904B.
- Hrab. Maur. *Univ.* – Hrabanus Maurus, *De universo*, in *Patrologia latina*, éd. Jacques-Paul MIGNE, Garnier, Parisiis, 1844–1855, *Patrologia Latina*, vol. 111, col. 220A.
- Hugo Folieto – Hugo de Folieto, *De bestiis et aliis rebus*, in *Patrologia latina*, éd. Jacques-Paul MIGNE, Garnier, Parisiis, 1844–1855, *Patrologia Latina*, vol. 177, coll. 13.56.
- Hugo Folieto, *Aviarium* – Hugo de Folieto, *De avibus*, in ZAMBON.
- Hunyadi Mátyás 2008 – Hunyadi Mátyás, *a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*, szerk. FARBAKY Péter – SPEKNER Enikő – SZENDE Katalin – VÉGH András, Budapesti Történeti Múzeum, Bp., 2008.
- HYG. *Fab.* – HYGINUS, *Fabulae*
- IPOLYI 1854 – IPOLYI Arnold, *Magyar Mythológia*, Pest, 1854.
- IPOLYI 1929 – IPOLYI Arnold, *Magyar Mythologia*, Bp., 1929.
- Irodalmi Szemle* – ISz
- István 2013 – *István a szent király*, szerk. KERNY Terézia – SMOHAY András, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, Székesfehérvár, 2013.
- ISTVÁNFFY 1890 – ISTVÁNFFY Gyula, *Egy török és egy palóc népmese rokonsága*, *Ethnographia*, I(1890).
- ISTVÁNFFY 1902 – ISTVÁNFFY Gyula, *Liptói tót babonák*, *Ethnographia*, XIII(1902).
- ItK* – *Irodalomtörténeti Közlemények*
- IUV. – IUVENALIS
- JÁVOR 2004 – JÁVOR Anna, *Johann Lucas Kracker. Egy késő barokk festő Közép-Európában*, Enciklopédia, Bp., 2004.
- JÉKELY 2010 – JÉKELY Zsombor, *A Lackfi család pálos temploma Csáktornya mellett*, in *Építészet* 2010, 164–211.
- JEREMIĆ 2010 – MIROSLAV JEREMIĆ, *Sirmium – Civitas Sancti Demetrii*, in *Építészet* 2010, 604–633.
- JONSTONUS – JOANNES JONSTONUS, *Historiae naturalis de quadrupedibus*, Amsterdam, 1657.
- JUHÁSZ–KRESZ 1990 – JUHÁSZ Antal – KRESZ Mária, *Szűcs- és szürhímezés*, in JUHÁSZ Antal szerk., *Csongrád megye népművészete*, Bp., 1990.
- K. CSILLÉRY 1977 – K. CSILLÉRY Klára, *Állatalakok*, in *MNL*, I., 1977.
- K. CSILLÉRY 1980 – K. CSILLÉRY Klára, *Madár*, in *MNL*, III., 1980.
- K. CSILLÉRY 1981a – K. CSILLÉRY Klára, *Palóc áttört bútór*, in *MNL*, IV., 1981.
- K. CSILLÉRY 1981b – K. CSILLÉRY Klára, *Sellő*, in *MNL*, IV., 1981.
- K. POSONYI 1927 – K. POSONYI Erzsébet, *Erdélyi János és a népköltészet III.*, *Ethnographia*, XXXVIII(1927).
- KALLIM. *Epigr.* – KALLIMAKHOSZ, *Epigrammata*
- KALLIM. *Hymn. Del.* – KALLIMAKHOSZ, *Himnusz Déloszhoz*
- KÁLMÁNY 1881 – KÁLMÁNY Lajos, *Szeged népe I. Ős Szeged népköltése*, Arad, 1881.
- KÁLMÁNY 1891 – KÁLMÁNY Lajos, *Szeged népe III. Szeged vidéke népköltése*, Szeged. 1891.

- KÁLMÁNY 1893 – KÁLMÁNY Lajos, *Világunk alakulása nyelvhagyományainkban. Mythológiai tanulmány*, Szeged, 1893.
- KÁLMÁNY 2009 – KÁLMÁNY Lajos, *Magyar hitvilág. Válogatott tanulmányok*, Szeged–Pécska, 2009.
- KÁLMÁNY 2015 – KÁLMÁNY Lajos, *Alföldi gyűjtés*, közr. FORRAI Ibolya – RAFFAI Judit, Bp., 2015.
- KANDRA 1897 – KANDRA Kabos, *Magyar Mythologia*, Eger, 1897.
- KANDRA 2006 – KANDRA Kabos, *Magyar mitológia*, Bp., 2006.
- KAPOSI–MAÁ CZ 1958 – KAPOSI Edit – MAÁ CZ László, *Magyar népi táncok és táncos népszokások*, Bp., 1958.
- KÁRA 1973 – KÁRA Judit, Nagydobronyi szokások és hiedelmek, *Folklór Archívum 1.*, Bp., 1973
- KARDOS 1955 – KARDOS László, Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról (Szentgyörgypusztá), *Ethnographia*, LXVI (1955).
- KATONA 1903 – KATONA Lajos, Magyar népmese-típusok, *Ethnographia*, XIV(1903), 125–138.
- KATONA 1981 – KATONA Imre, Summásdal, summásnóta, in *MNL*, IV., 1981.
- KATONA 1982 – KATONA Lajos, *Folklór-kalendárium*, Bp., 1982.
- KATONA 1994 – KATONA Imre, Esővarázslás és állatviadal a csongrádi gyermekjátékokban, in *Oppidum*, Csongrád, 1994.
- KATONA 2013 – KATONA, Anikó, Ungarische Plakate des Ersten Weltkriegs: Ikonografie des Propaganda – im internationalen Kontext, in *Hungary in Context. Studies on Art and Architecture*, ed. A. TÜSKÉS – Á. TÓTH – M. SZÉKELY, CentrArt, Bp., 2013, 211–224.
- Kép és kereszténység* 2014 – *Kép és kereszténység. Vizuális médiumok a középkorban*, szerk. BOKODY Péter, Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma, 2014.
- KERÉNYI szerk. 1951 – KERÉNYI György szerk., *Magyar Népzene Tára I. Gyermekjátékok*, Bp., 1951.
- KERÉNYI szerk. 1953 – KERÉNYI György szerk., *Magyar Népzene Tára II. Jeles napok*, Bp., 1953.
- Keresztény Múzeum* 1993 – *Keresztény Múzeum Esztergom*, összeáll. és bev. CSÉFALVAY Pál, Corvina, Bp., 1993.
- KERNY 2007 – KERNY Terézia, A szepeshelyi főoltár magyar szent királyokat ábrázoló táblaképe, in *Szent Imre* 2007, 99–105.
- KESZEG 1981 – KESZEG Vilmos, *A mezőségi Detrehemtelep népi gyógyászata*, Bukarest, 1981 (Népismereti Dolgozatok.)
- KESZEG 2014 – KESZEG Vilmos, *Mezőségi hiedelmek*, Kolozsvár, 2014.
- KICSI 2010 – KICSI Sándor András, Az ördög és az Isten állata, *Holmi*, XX(2010).
- KICSI 2016 – KICSI Sándor András, A denevér a magyar néphitben és népi gyógyászatban, *Orvostörténeti Közlemények*, 2016.
- KICSI–MAGYAR 2007 – KICSI Sándor András – MAGYAR László András, *A @-tól az egy-szarvúig. Zoohistóriai érdekességek*, Bp., 2007.
- KIESELBACH 2003 – KIESELBACH Tamás, *Modern magyar festészet 1892–1919*, Kieselbach Galéria, Bp., 2003.

- KIESELBACH 2004 – Kieselbach Tamás, *Modern magyar festészet 1819–1964*, Kieselbach Galéria, Bp., 2004.
- KISBÁN 1991 – KISBÁN Eszter, Az ételválaszték történeti alakulása, in BALASSA Iván szerk., *Anyagi kultúra. Magyar Néprajz 3.*, Bp., 1991.
- KISS–PAPP 1967 – KISS Lajos – PAPP László szerk., Csalogány, in *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I., Bp., 1967.
- KISS 1954 – KISS Lajos, Nagyhalász, *Ethnographia*, LXV(1954).
- KISS 2014 – KISS szerk., *Kis magyar tájszótár – 5800 népies és tájnyelvi szó magyarázata*, Bp., 2014.
- KNAPP 2000 – KNAPP Éva, *Officium Rákócianum. Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádásoskönyv története és nyomtatott kiadásai*, Borda Antikvárium, Bp., 2000.
- KNAPP 2001a – KNAPP Éva, „Gyönyörű volt szál alakja”. Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában, Borda Antikvárium, Bp., 2001.
- KNAPP 2001b – KNAPP Éva, *Pietás és irodalom. Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Universitas, Bp., 2001.
- KNAPP 2003 – KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Universitas, Bp., 2003.
- KNAPP 2007 – KNAPP Éva, „A Lói Tanács Zabolázója”. Második kötet: Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája, Borda Antikvárium, Zebegény, 2007.
- KNAPP–TÜSKÉS 2003 – ÉVA KNAPP – GÁBOR TÜSKÉS, *Emblematics in Hungary. A study of the history of symbolic representation in Renaissance and Baroque literature*, Niemeyer, Tübingen, 2003.
- KNAPP–TÜSKÉS 2004 – KNAPP Éva – TÜSKÉS GÁBOR, *Populáris grafika a 17–18. században*, Balassi, Bp., 2004.
- KODOLÁNYI 1957 – KODOLÁNYI János, ifj., *Baranyai szöttesek*, Pécs, 1957.
- KOLOZSVÁRI 2014 – KOLOZSVÁRI Marianna, *Bálint Endre. A nyolcadik templom*, kiáll. kat., Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2014.
- Korán – Korán, Bp., Helikon Kiadó, 1987, ford. SIMON Róbert
- KOVÁCS 1898 – KOVÁCS János, A kuruzslás eszközei a szegedi boszorkány-perekben II., *Ethnographia*, IX(1898).
- KOVÁCS 1901 – KOVÁCS János, *Szeged és népe. Szeged ethnographiája*, Dugonics Társaság, Szeged, 1901.
- KOVÁCS 1938 – KOVÁCS László, Egér mint eketalyiga-kenőcs, *Néprajzi Értesítő*, XXIX(1938).
- KOVÁCS 1958 – KOVÁCS Ágnes, A magyar állatmesék típusmutatója, *Néprajzi Közlemények*, 3/3(1958).
- KOVÁCS 1976 – KOVÁCS Soma, Kalotaszegi népi gyógymódok, *Folklór Archivum 5.*, Bp., 1976.
- KOVÁCS 1977 – KOVÁCS Ágnes, Angyalbárányok, in *MNL*, I., 1977.
- KOVÁCS 1980 – KOVÁCS Ágnes, Kígyókirály kincse, in *MNL*, III., 1980.
- KOVÁCS 1981 – KOVÁCS Ágnes, Nyelvtörő, gyorsmondóka, nyelvgyötrő, in *MNL*, IV., 1981.
- KOVÁCS 1982 – KOVÁCS Ágnes, Tücsöklakodalom, in *MNL*, V., 1982.
- KOVÁCS 1983 – KOVÁCS Éva, *A Mátyás-kálvária az Esztergomi Főszekesegyház Kincstárában*, Helikon–Corvina, Bp., 1983.

- KOVÁCS 1987 – KOVÁCS Antal, *Járok-kelek gyöngyharmaton... Növény- és állatnevek a Felső-Szigetköz tájnyelvében*, Mosonmagyaróvár, 1987 (Mosonmagyaróvári Helytörténeti Füzetek 6.)
- KOVÁCS 1998 – KOVÁCS Éva, *Species modus ordo. Válogatott tanulmányok*, Szt. István Társulat, Bp., 1998.
- KOVÁCS 2003 – KOVÁCS András, *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720*, Teleki László Alapítvány – Polis Könyvkiadó, Bp. – Kolozsvár, 2003.
- KOVÁCS szerk. 1982 – KOVÁCS Ágnes szerk., *Magyar népmesekatalógus 1. – A magyar állatmesék katalógusa*, Bp., 1982.
- KOVÁCS szerk. 1984 – KOVÁCS Ágnes szerk., *Magyar népmesekatalógus 4. – A magyar novellamesék típusai*, Bp., 1984.
- KOVÁCS szerk. 1989 – KOVÁCS Ágnes szerk., *Magyar népmesekatalógus 2. – A magyar tündérmesék típusai*, Bp., 1989.
- KÖRNER 2009 – KÖRNER, Stefan, *Fraknó vára. Az Esterházy hercegek trezorja*, Brandstätter Verlag, Wien, 2009.
- KÖTSE 1890 – KÖTSE István, Népélet és népszokások Baranyamegyében, *Ethnographia*, I(1890).
- Középkori falképek 2008 – Középkori falképek Erdélyben. Értékmentés a Teleki László Alapítvány támogatásával*, szerk. KOLLÁR Tibor, Teleki László Alapítvány, Bp., 2008.
- KRESZ 1957 – KRESZ Mária, A gyermekek és fiatalok viselete a kalotaszegi Nyárszón, *Néprajzi Értesítő*, XXXIX(1957).
- KRIZA 1911 – KRIZA János, *Erdélyi Tájszótár*, Az Erdélyi Helikon Barátai Kiadása, 1911.
- KRIZA 1975 – KRIZA János, *Vadrózsák. Kriza János székely népköltési gyűjteménye* Faragó József gondozásában, Kriterion, Bukarest, 1975.
- KRIZA 1979 – KRIZA Ildikó, Gyáva szerető, in *MNL*, II., 1979.
- KRÚDY 1971 – KRÚDY Gyula, Miért járják a rókatáncot?, in Krúdy Zsuzsa szerk., *Pesten lakott egy fuvalás*, Zeneműkiadó, Bp., 1971.
- KUNT 2003 – KUNT Ernő, *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*, Hamvas könyvek, Bp., 2003.
- L. KOVÁCSNAI 1989 – L. KOVÁCSNAI Viktória, *Borsos Miklós*, Képzőművészeti Kiadó, Bp., 1989.
- LACKNER 2008 – LACKNER Mónika, Vászonzímzések, in FEJŐS Zoltán szerk., *Legendás lények, varázslatos virágok – a közkedvelt reneszánsz*, Bp., 2008.
- LAJOS 1979 – LAJOS Árpád, Játékezdő, in *MNL*, II., 1979.
- LAMMEL–NAGY 1985 – LAMMEL Annamária – NAGY Ilona, *Parasztbiblia. Magyar népi biblikus történetek*, Gondolat, Bp., 1985.
- LAMMEL–NAGY 1995 – LAMMEL Annamária – NAGY Ilona, *Parasztbiblia. Magyar népi biblikus történetek*, Osiris, Bp., 1995.
- LAMMEL–NAGY 2001 – LAMMEL Annamária – NAGY Ilona, *Parasztbiblia*, Osiris, Bp., 2001.
- LÁZÁR 2005 – LÁZÁR Katalin, *Népi játékok*, Planétás Kiadó, Bp., 2005.
- LÁZÁR 2008 – LÁZÁR Katalin, *Gyertek, gyertek játszani! IV. Játékközlés: Alföld*, Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 2008.

- LCI – *Lexikon der christlichen Ikonographie, 1–4. Allgemeine Ikonographie*, Hgg. Engelbert KIRSCHBAUM, Herder, Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1968–1972.
- Legendás lények 2008 – *Legendás lények, varázslatos virágok – a közkedvelt reneszánsz*, szerk. FEJŐS Zoltán, kiáll. kat., Néprajzi Múzeum, Bp., 2008.
- LENGYEL 1982 – LENGYEL Dénes, Almos vezér születésének mondája, *Ethnographia*, XCI–II(1982).
- LEO. Best. – Leonardo da Vinci, Bestiárium, in VÍGH Éva, *Állatszimbolika a közép- és újkori Itália irodalmában*, Lazi Kiadó, Szeged, 2018, 142–150.
- Lib. Monstr. – *Liber monstrorum de diversis generibus. Libro delle mirabili diffornità*, a cura di Corrado Bologna, Bompiani, Milano, 1977.
- Liber discipulorum*, 2011 – *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*, szerk. KOVÁCS Zsolt – SARKADI NAGY Emese – WEISZ Attila, Erdélyi Múzeum Egyesület – Entz Géza Alapítvány, Kolozsvár, 2011
- LIV. – LIVIUS, *A római nép története a város alapításától*
- LŐVEI 1990 – LŐVEI Pál, Der ungarische Drachenorden, in *Die Ritter*, kiáll. kat., Burg Güssing, 1990, 64–67.
- LŐVEI 2006 – LŐVEI Pál, Uralkodói lovagrendek a középkorban, különös tekintettel Zsigmond Sárkányrendjére, in *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*, kiáll. kat., szerk. TAKÁCS Imre, Bp.–Luxemburg, 2006, 251–263.
- LUC. Phar. – LUCANUS, *Pharsalia*
- LUCAR. – Alcibiade LUCARINI, *Imprese*, Siena, 1629.
- LUK. De mort. Peregr. – LUKIANOSZ, *De morte Peregrini* (Peregrinosz halála)
- LUK. Dial. mar. – LUKIANOSZ, *Dialogi marini* (Tengeri istenek párbeszédei)
- LUK. Ver. Hist. – LUKIANOSZ, *Verae historiae* (Igaz történetek)
- LUKÁCSY 1994 – LUKÁCSY Sándor, Magyar bestiárium. Állatszimbólumok a magyar irodalomban, *Holmi*, 9(1994), 1306–1318.
- LUKOVÁ–VYSKUPOVÁ 2013 – Jana LUKOVÁ – Martina VYSKUPOVÁ, *Ave Mária. Marianska ikonografia v zbierkach Galérie mesta Bratislavy*, Bratislava, 2013.
- LÜKŐ 1987 – LÜKŐ Gábor, *A magyar lélek formái*, Pannónia könyvek, Bp., 1987 (reprint).
- MAÁ CZ 1980 – MAÁ CZ László, Kígyótánc, in *MNL*, III., 1980.
- MAGYAR 2007 – MAGYAR László András, *A repülőkenőcs. Érdekeségek az egészséges és beteg test, az orvoslás és a kuruzslás történetéből*, Gondolat, Bp., 2007.
- Magyar Anjou* 1975 – *Magyar Anjou Legendárium*, hasonmás kiadás, bev., összeáll. LEVÁRDY Ferenc, Magyar Helikon – Corvina, Bp., 1975.
- MNL 1977–1982 – *Magyar Néprajzi Lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Akadémiai, Bp., 1977–1982.
- Magyar szentek* 2000 – *Magyar szentek tisztelete és ereklyéi*, szerk. CSÉFALVAY Pál – KONTSEK Ildikó, kiáll. kat., Keresztény Múzeum, Esztergom, 2000.
- Magyar Vadak* 2006 – *Magyar Vadak Párizstól Nagybányáig 1904–1914*, szerk. PASSUTH Krisztina – Szücs György, Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2006.
- MAJTÉNYI 1999 – MAJTÉNYI Zoltán szerk., A griffmadár ajándéka, in *Tündér mesék – Hajnalcsillag*, Unikornis Kiadó, Bp. (Nagy mesemondók 12.)

- MAMŰL – *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, Középkor és kora újkor, I–XIV., főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsa, Balassi, Bp., 2003–2014, <http://mamul.btk.mta.hu>
- MANGA 1968 – MANGA János, Magyar duda – Magyar dudások a XIX–XX. században, in MANGA 1977
- Manuel PHILES – Manuel PHILES, *De animalium proprietate*
- Mar. Amor.= *Mare amoroso*, in MORINI.
- Maradandóság 2004 – *Maradandóság és változás. Művészettörténeti konferencia*, Ráckeve, 2000, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet – Képző- és Iparművészeti Lektorátus, Bp., 2004.
- MARCELL 1994 – MARCELL Béla, *A Csallóköz hiedelemvilága*, Gyurcsó István Alapítvány, Dunaszerdahely, 1994.
- MARGALITS 1896 – MARGALITS Ede, *Magyar közmondások és közmondászerű szólások*, Bp., 1896.
- Mariazell 2004 – *Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete*, szerk. FARBAKY Péter – SERFŐZŐ Szabolcs, Budapesti Történeti Múzeum, Bp., 2004.
- MARIN-BARUTCIEFF 2013 – Silvia MARIN-BARUTCIEFF, Master and Disciple: Family Tradition, Professional Solidarity and Artistic Innovation. Romanian Painters Either Side of the Carpathians and the Depiction of Saint Christopher (1730-1850), in Daniel DUMITRAN – Valer MOGA eds., *Economy and Society in Central and Eastern Europe. Territory, Population, Consumption*, LIT Verlag, Münster, 2013, 241–257.
- MARKÓ 1906 – MARKÓ László, *Ezöpusi mesék*, Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari Könyvnyomdája, Bp., 1906.
- MARKOS 1987 – MARKOS Gyöngyi, Szerelmi jóslások Makón és környékén, *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében*, 1986, Makó, 1987.
- MAROSI 2010 – MAROSI Ernő, Zágráb, az internacionális gótika szobrászatának központja, in *Építészet* 2010, 58–101.
- MARTIN 1977 – MARTIN György, Cinege, in *MNL*, I., 1977.
- MÁTÉ 1899 – Máté Lajos, Lakodalmi szokások hajdúnánáson, *Ethnographia*, X(1899).
- MÁTÉFFY 2013 – MÁTÉFFY Atila, Az Árpád-ház szerepe a csodaszarvas-történetek európai elterjedésében, *Ethnographia*, 1(2013).
- Matthias Corvinus 1982 – *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541*, hrsg. Gottfried STANGLER – Moritz CSÁKY – Richard PERGER – Andrea JÜNGER, Schallaburg, 1982 (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums 118.)
- Mátyás király 2008 – *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*, szerk. MIKÓ Árpád – VERŐ Mária, Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2008.
- MÉ – *Művészettörténeti Értesítő*
- MENALO 2006 – Romana MENALO, *Ranosrednjovjekovna Skulptura. Early Medieval Sculpture*, Archeološki Muzej u Zagrebu, Dubrovački Muzeji, 2006.
- MERÉNYI 1861 – *Eredeti népmesék*, összegyűjtötte Merényi László, kiadja Heckenast Gusztáv, 1861 Pest
- MISKOLCZI 1702 – MISKOLCZI Gáspár, *Egy jeles Vad-Kert avagy az oktalan állatoknak historiája*, Lőcse, 1702.

- MONA 1959 – MONA Ilona, Népdalszöveg rendszerezés és népdalszöveg tipológia, *Ethnographia*, LXX(1959)
- Mons Sacer 1996 – *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*, I–III., szerk. TAKÁCS Imre, Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma, 1996.
- MOÓR 1933a – MOÓR Elemér, Az állattartással kapcsolatos szokások, hiedelmek és babonák Rábagyarmaton, *Ethnographia*, XLIV(1933/1–2).
- MOÓR 1933b – MOÓR Elemér, A ház karbantartásával kapcsolatos szokások, *Ethnographia*, XLIV(1933).
- MORINI 1996 – *Bestiari medievali*, a cura di Luigina MORINI, Torino, Einaudi.
- MÓSER 1994 – MÓSER Zoltán, *Jelek és ünnepek*, Fekete Sas Kiadó, Bp., 1994.
- Műtárgyak 2014 – *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében*, szerk. SZILÁGYI András, kiáll. kat., Iparművészeti Múzeum, Bp., 2014.
- Művészet 2016 – *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*, II., szerk. HORN I. – LAUTER É. – VÁRKONYI G. – HILLER I. – SZIRTES ZS. – BALOGH Zs. – PÁSZTOR K. – TAMÁS M., L'Harmattan, Bp., 2016.
- NAGY 1900 – NAGY József, Hegyhátvidéki (Vas megyei) népszokások, *Ethnographia*, XI(1900).
- NAGY 1958 – Nagy Olga, *A három táltos varjú*, Bukarest, 1958.
- NAGY 1969 – NAGY Ilona, A magyar Noé-történetek nemzetközi kapcsolatai és műfaji kérdései, in ORTUTAY Gyula szerk., *Népi kultúra – Népi társadalom*, II–III., Bp., 1969, 215–224.
- NAGY 1980 – NAGY Ilona, Kígyóvőlegény, in *MNL*, III., 1980.
- NAGY 1981 – NAGY Ilona, Pók keresztje, in *MNL*, IV., 1981.
- NAGY 1998 – NAGY Ilona, Mária-legendák az apokrif evangéliumoktól a XX. századi folklórig, *Ethnographia*, CIX(1998).
- NAGY–PAPP 1957 – NAGY Miklós – PAPP István, *Bivalytenyésztés*, Bukarest, 1957.
- NAGY CZIROK 1965 – NAGY CZIROK László, A lótenyésztés múltja és jelene a Kiskunságon, *Néprajzi Közlemények*, 10(1965/1–2).
- NAGYBÁKAY 1965 – NAGYBÁKAY Péter, Veszprémi és Veszprém megyei céhkorsók, in ÉRI István szerk., *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 4.*, Veszprém, 1965.
- NEMES 1901 – NEMES Mihály, A ruthén néphit köréből, *Ethnographia*, XII(1901/1).
- NÉMETH 1976 – NÉMETH Lajos, *Kondor Béla*, Corvina, Bp., 1976.
- NYÁRY 1915 – NYÁRY Albert, XVII. századi ráolvasások és kuruzsló szokások, *Ethnographia*, XXVI(1915).
- OLSVAI Imre szerk. 1987 – *Magyar Népzene Tára*, 7. kötet, szerk. Olsvai Imre, Bp., 1987.
- ORTUTAY Gyula szerk., *Népi kultúra – Népi társadalom*, szerk. Ortutay Gyula, I., Akadémiai, Bp., 1968, 127–186.
- O. NAGY 1966 – O. NAGY Gábor, *Magyar szólások és közmondások*, Bp., 1966.
- O. NAGY 1985 – O. NAGY Gábor, *Magyar szólások és közmondások*, Gondolat, Bp., 1985.
- O. NAGY 2010 – O. NAGY Gábor, *Magyar szólások és közmondások*, Akkord Kiadó, Bp., 2010.
- OLSVAI 1987 – OLSVAI Imre szerk., *Magyar Népzene Tára*, VII., Bp., 1987.
- OPP. Hal. – OPPIANOSZ, *Haliéutika*
- Ov. *Ars am.* – OVIDIUS, *Ars amatoria* (A szerelem művészete)

- Ov. *Fast.* – OVIDIUS, *Fasti* (Római naptár)
- Ov. *Her.* – OVIDIUS, *Heroides* (Hősnök levelei)
- Ov. *Met.* – OVIDIUS, *Metamorphoses* (Átváltozások)
- ÓVÁRY 1924 – ÓVÁRY Zoltán, „Rózsa és Ibolya.” Arany János verses népmeséje, *Ethnographia*, XXXIV–XXXV(1925).
- ÖZKD – *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*
- PACZOLAY 1991 – PACZOLAY Gyula, *750 magyar közmondás*, Veszprémi Nyomda Kft., Veszprém, 1991.
- PAIS 1977 – PAIS Dezső ford., *Anonymus. Gesta Hungarorum*, Helikon, Bp., 1977.
- PALÁDI-KOVÁCS 1990 – PALÁDI-KOVÁCS Attila főszerk., *Magyar Néprajz*, VII., Akadémiai, Bp., 1990.
- Pálosaink* 2014 – *Pálosaink, a fehér barátok*, szerk. SUDÁR Annamária – SARBAK Gábor, Magyar Pálos Rend – Országos Széchényi Könyvtár, Pécs–Bp., 2014.
- PÁL-ÚJVÁRI 1997 – PÁL József – ÚJVÁRI Edit szerk., *Szimbólumtár*, Balassi, Bp., 1997.
- PÁL-ÚJVÁRY 2001 – PÁL József – ÚJVÁRI Edit szerk., *Szimbólumtár*, Balassi, Bp., 2001.
- Pannonia Regia* 1994 – *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*, szerk. MIKÓ Árpád – TAKÁCS Imre, Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 1994.
- PAPP 2008 – PAPP József, *Hortobágy*, Magyar Néprajzi Könyvtár, Debrecen, 2008.
- PAPP 2010 – PAPP Szilárd, Határtalan történet – két szentségház a Muraközéből, in *Építészet* 2010, 122–163.
- Paradisum plantavit* 2001 – *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, kiáll. kat., szerk. TAKÁCS Imre, Pannonhalma, 2001.
- PAUS. – PAUSZANIASZ
- PÁZMÁNY 1768 – PÁZMÁNY Péter: Prédikáció Szent János méltóságáról, in *A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapra, és egynéhány ünnepekre rendelt evangéliumokról prédikációk*, Nagyszombat, 1768.
- PdB – Pierre de BEAUVAIS, *Bestiaire*, in ZAMBON. (rövid változat)
- PdB vers. – Pierre de BEAUVAIS, *Bestiaire*, éd. Craig BAKER, Honoré Champion Éditeur, Paris, 2010 (hosszú változat).
- PÉNTEK 1979 – PÉNTEK János, *A kalotaszegi népi hímzés és szókinccse*, Kriterion, Bukarest, 1979.
- PESTI 1980 – PESTI Gábor, *Esopus fabulái Pesti Gábor szerint*, Magvető, Bp., 1980.
- PETÁNOVICS 2003 – PETÁNOVICS Katalin, Vajkai Aurél érdemei az ősfoglalkozások (gyűjtögetés, vadászat, halászat) vizsgálatában, in S. LACKOVITS Emőke szerk., *Emlékkötet Vajkai Aurél születésének századik évfordulójára*, Veszprém, 2003.
- PETERCSÁK 2005 – PETERCSÁK Tivadar szerk., *Heves megye népművészete*, Eger, 2005.
- PETRON. *Sat.* – PETRONIUS, *Satyricon*
- PHAEDR. – PHAEDRUS
- PhdTh. – Philippe de THAUN, *Bestiaire*, in ZAMBON.
- Phys.* – *Physiologus*, Helikon, Bp., 1986.
- Phys. gr.* – *Fisiologo greco*, in ZAMBON.
- Phys. lat. B.* – *Physiologus latinus*, Versio B, in ZAMBON.

- Phys. lat. B-Is.* – *Physiologus latinus*, Versio B.Is, in ZAMBON.
- Phys. lat. C.* – *Physiologus latinus*, in ZAMBON.
- Phys. lat. Y.* – *Physiologus latinus*, Versio Y, in ZAMBON.
- Phys. ónémet* – *Der altdeutsche Physiologus*, in ZAMBON.
- Phys. Teb.* – *Physiologus Theobaldi*, in ZAMBON.
- PICIN. – Filippo PICINELLI, *Mondo simbolico e sia Università d'Imprese scelte, spiegate, ed illustrate*, Stampatore Archiepiscopale, Milano, 1653.
- Pier. VALER. – Pierio VALERIANO, *Ieroglifici ovvero Commentarii delle occulte significationi de gl'Egittij, & altre nationi*, Combi, Venezia, 1625.
- PIGLER 1974 – Andor PIGLER, *Barockthemen. Eine Auswahl von Verzeichnissen zur Ikonographie des 17. und 18. Jahrhunderts*, Akadémiai, Bp., 1974.
- PL. Pol. – PLATÓN, *Politeia* (Állam)
- PLAUT. Merc. – PLAUTUS, *Mercator* (A kalmár)
- PLIN. NH – PLINIUS (idősebb), *Naturalis historia* (Természetrájk)
- PLUT. *De Is. et Os.* – PLUTARKHOSZ, *De Iside et Osiride* (Ízisz és Oszirisz)
- PLUT. *De soll. an.* – PLUTARKHOSZ, *De sollertia animalium*
- PLUT. *Quaest. conv.* – PLUTARKHOSZ, *Quaestiones convivales*
- PLUT. *Vit. Kim.* – PLUTARKHOSZ, *Vitae Parallelae* (Párhuzamos életrajzok)
- PLUTARKHOSZ 1986 – PLUTARKHOSZ, *Iszisz és Oszirisz*, Európa, Bp., 1986.
- PÓCS 1964 – Cs. PÓCS Éva, Zagyvarékas néphite, *Néprajzi Közlemények*, IX(1964/3–4.).
- PÓCS 2012 – PÓCS Éva szerk., *Hiedelemszövegek*, Balassi, Bp., 2012.
- POLEMÓN – Marcus Antonius POLEMÓN, A fiziognómiáról, II., in VÍGH Éva, „*Természet az arcodon*”. A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig, JATEPress, Szeged, 2006, 35–44.
- PROKOPP 2002 – PROKOPP Mária, *Középkori freskók Gömörben*, Méry Ratio, 2002.
- PROP. – PROPERTIUS
- PUSKÁS 2008 – PUSKÁS Bernadett, *A görög katolikus egyház művészete a történelmi Magyarországon. Hagyomány és megújulás*, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2008.
- RÁCZ 2012 – RÁCZ János, Tengelic, tengelice, in *Állatnevek enciklopédiája. A gerincesek elnevezéseinek eredete, az állatok kultúrtörténete, néprajza és mitológiája*, Tinta, Bp., 2012.
- RÁCZ 2016 – RÁCZ György, „Pelikán a fiaival” A Batthyány család címere a középkorban, *Művészet*, (2016), 103–113.
- RADOCSAY 1955 – RADOCSAY Dénes, *A középkori Magyarország táblaképei*, Akadémiai, Bp., 1955.
- RADOCSAY 1977 – RADOCSAY Dénes, *Falképek a középkori Magyarországon*, Corvina, Bp., 1977.
- RADOS 1938 – RADOS Jenő, *Magyar oltárok*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1938.
- RdF – Richard de FOURNIVAL, *Li Bestiaire d'amours*, in MORINI.
- RÉSŐ ENSEL 1866 – RÉSŐ ENSEL Sándor, *Magyarországi népszokások*, Bp., 1866.
- RICCI 1626 – Vincenzo RICCI, *Geroglifici morali*, Roncagliolo, Napoli, 1626.

- RIPA 1618 – Cesare RIPA, *Iconologia*, Tozzi, Padova, 1618.
- Rippl-Rónai 1998 – Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása, szerk. BERNÁTH Mária – NAGY Ildikó, Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 1998.
- RÓHEIM 1911 – RÓHEIM Géza, Sárkányok és sárkányölő hősök, *Ethnographia*, XXII (1911).
- RÓHEIM 1913 – RÓHEIM Géza, A halálmadár, *Ethnographia*, XXIV.
- RÓHEIM 1918 – RÓHEIM Géza, Psychoanalysis és ethnologia II., *Ethnographia*, XXIX (1918).
- ROSTÁS 2000 – ROSTÁS Tibor, A veszprémi úgynevezett Gizella-kápolna épülete a 13. században, in *Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára*, szerk. Rostás Tibor – Simon Anna, Bp., 2000, 61–81.
- ROSTÁS 2010 – ROSTÁS Tibor, Három drávántúli emlék a 13. századból, in *Építészet* 2010, 212–287.
- RÓZSA 1998 – RÓZSA György, *Grafikatörténeti tanulmányok*, Akadémiai, Bp., 1998 (Művészettörténeti Füzetek 25.)
- S. LACKOVITS 2000 – S. LACKOVITS Emőke, *Az egyházi esztendő jeles napjai, ünnepi szokásai a bakonyi és Balaton-felvidéki falvakban*, Bálint Sándor emlékére, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság Kiadása, Veszprém, 2000.
- S. LACKOVITS–EGERVÁRI 2005 – S. LACKOVITS Emőke – EGERVÁRI Márta, *Hímzések a Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményében. Hímzéssel díszített kultikus és ünnepi textíliák a Bakonyból és a Balaton-Felvidékről*, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém, 2005.
- SAAVEDRA FAJARDO 1988 – Diego de SAAVEDRA FAJARDO, *Empresas políticas*, Editorial Plantea, Barcelona, 1988.
- SÁFRÁNY 1992 – SÁFRÁNY Zsuzsa, Egy téma változatai. „A vadász temetése”, *Ethnographia*, CIII (1992).
- SÁNDOR 1977a – SÁNDOR István, Emese, in *MNL*, I., 1977.
- SÁNDOR 1977b – SÁNDOR István, Címermondák, in *MNL*, I., 1977.
- SARKADI NAGY 2009 – SARKADI NAGY Emese, Jegyzetek az almakeréki oltár történetéhez, in *Colligite fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben*, ELTE BTK Művészettörténeti Intézeti Képviselő, Bp., 2009, 231–241.
- SÁROSI 1962 – SÁROSI Bálint, A magyar népi furulya, *Ethnographia*, LXXIII(1962).
- SEIBERT 1986 – *A keresztény művészet lexikona*, szerk. Jutta SEIBERT, Corvina, Bp., 1986.
- SEN. Ben. – SENECA, *De beneficiis* (A jótéteményekről)
- SEN. Herc. Fur. – SENECA, *Hecules Furens* (Őrjöngő Hercules)
- SEN. Ira – SENECA, *De ira* (A haragról)
- SHAW – George SHAW, *Vivarium Naturae*, 1789–1813.
- Sigismundus rex 2006 – *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*, szerk. TAKÁCS Imre, Szépművészeti Múzeum, Bp., 2006.
- SIMEONI – Gabriele SIMEONI, *Le imprese herioiche e morali*, Rovillio, Lyon, 1559
- SOLIN. – SOLINUS
- SOLYMOS 1959 – SOLYMOS Ede, Halászélet a Duna magyarországi szakaszán, *Ethnographia*, LXX(1959).

- SOLYMOSSY 1928 – Solymossy Sándor, Ki tud róla? A húsvéti nyúl és tojásai, *Ethnographia*, XXXVIII (1928).
- SOLYMOSSY 1933 – Solymossy Sándor, Babonás hiedelmek és eljárások, in *A magyarság szellemi néprajza. A magyarság néprajza IV.*, Magyar Királyi Egyetem Nyomda, Bp., 1933.
- SOLYMOSSY 1937 – SOLYMOSSY Sándor, Babonás hiedelmek és eljárások, in BÁTKY–GYÖRFFY–VISKI szerk. 1943.
- SOPH. *El.* – SZOPHOKLÉSZ, *Élektra*
- Stílusok 2011 – *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*, szerk. ORBÁN János, Marosvásárhely–Kolozsvár, 2011.
- STOLL–VARGA 1986 – STOLL Béla – VARGA Imre szerk., *Az első kuruc mozgalmak korának költészete: 1672–1686*). Régi Magyar Költők Tára XVII. sz., 11., Akadémiai, Bp., 1986.
- STRAB. – SZTRABÓN
- SUET. – SUETONIUS
- SUET. *Caes.* – SUETONIUS, *Caesares* (A Caesarok élete): *Divus Iulius* (Az isteni Iulius)
- SUPKA 1970 – SUPKA Magdolna, B., Kohán György, *A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve*, főszerk. POGÁNY Ö. Gábor, Bp., 1970, 223–231.
- SUPKA 2001 – SUPKA Magdolna, Kohán György, Gyula Város Önkormányzata, Gyula, 2001.
- SUPKA 2004 – SUPKA Magdolna, *Tóth Menyhért*, Bp., 2004.
- Sz. JÓNÁS 2008 – Sz. JÓNÁS Ilona, Az egyszerű a középkor vallásos szimbolikájában, *Valástudományi Szemle*, 2008/2.
- Sz. TÓTH 1990 – Sz. TÓTH Magda, II. Rákóczi György gyulafehérvári patikájának győgszerei és felszerelése 1650-ben, *Orvostörténeti Közlemények*, (1990), 35–36.
- SZABADFALVI 1997 – SZABADFALVI József, Templomok festett bútorzata, in FÜGEDI Márta szerk., *Borsod–Abaúj–Zemplén megye népművészete*, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1997.
- SZABADFALVI 2001 – SZABADFALVI József, *Pásztor csanakok Észak-Magyarországon*, Miskolc, 2001.
- SZABADFALVI–TÁTRAI 1980 – SZABADFALVI József – TÁTRAI Zsuzsanna, Macska, in *MNL*, III., 1980.
- SZABÓ 1862 – SZABÓ Károly, *Kézai Simon mester Magyar Krónikája*, Pest, 1862.
- SZABÓ 1993 – SZABÓ Károly, *Kézai Simon mester magyar krónikája*, Interpopulart, Bp., 1993.
- SZAKÁCS 2006 – SZAKÁCS Béla Zsolt, *A Magyar Anjou Legendárium képi rendszerei*, Ballasi, Bp., 2006.
- SZALONTAY 2006 – SZALONTAY Judit, Növényi, állat- és emberábrázolások a rábaközi vázsonhímezéseken, in SELMECZI KOVÁCS Attila szerk., *Lélek és élet. Ünnepi kötet S. Lackovits Emőke tiszteletére*, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém, 2006.
- SZEBENI 1962 – SZEBENI Géza, A csíki juhászat, *Ethnographia*, LXXIII(1962).
- SZEMERKÉNYI 2009 – SZEMERKÉNYI Ágnes, *Szólások és közmondások*, Osiris, Bp., 2009.
- SZENDREY 1925 – SZENDREY Zsigmond, Történeti mondáink, *Ethnographia*, XXXVI(1925).
- SZENDREY 1936 – SZENDREY Zsigmond, Hangya a magyar néphagyományban, *Ethnographia*, XLVII(1936).

- SZENDREY 1937 – SZENDREY Zsigmond, A növény-, állat- és ásványvilág a varázslatokban, *Ethnographia*, XLVIII(1937).
- SZENDREY 1938 – SZENDREY Zsigmond, A nép élő hitvilága, *Ethnographia*, XLIX(1938).
- SZENDREY 1940 – SZENDREY Zsigmond – SZENDREY Ákos, Részletek a készülő magyar babonaszótárból, *Ethnographia*, LI(1940).
- Szent Imre 2007 – *Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére, születésének ezredik évfordulója alkalmából*, szerk. KERNY Terézia, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, Székesfehérvár, 2007.
- Szent István 2014 – *Szent István lovagjai. A legrangosabb magyar kitüntetés 250 éve*, kiáll. kat., szerk. GÖDÖLLE Mátyás – PALLOS Lajos, Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 2014.
- SZILÁRDFY 2003 – SZILÁRDFY Zoltán, *Ikonográfia – kultusztörténet. Képes tanulmányok*, Balassi, Bp., 2003.
- SZILÁRDFY 2008 – SZILÁRDFY Zoltán, *A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből III.*, Szeged–Bp., 2008. (Devotio Hungarorum 12.)
- SZILÁRDFY–TÜSKÉS–KNAPP 1987 – SZILÁRDFY Zoltán–TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről*, Egyetemi Könyvtár, Bp., 1987.
- SZINNYEI 1893–1896 – SZINNYEI József, *Magyar tájszótár I.*, Hornyánszky Viktor kiadása, Bp., 1893–1896.
- SZINNYEI 1897–1901 – SZINNYEI József, *Magyar tájszótár II.*, Hornyánszky Viktor kiadása, Bp., 1897–1901.
- SZINNYEI 2003 – SZINNYEI József, *Magyar Tájszótár*, Nap Kiadó, Bp., 2003.
- Szkíta aranykincsek 2009 – *Szkíta aranykincsek*, szerk. FODOR István – KULCSÁR Valéria, Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 2009.
- T. KNOTIK 1990 – T. KNOTIK Márta, Vászónhímzés és szöttes, in JUHÁSZ Antal szerk., *Csongrád megye népművészete*, Európa, Bp., 1990.
- T. LITOVKINA 2010 – T. LITOVKINA Anna, *Magyar közmondások nagyszótára*, Tinta, Bp., 2010.
- TAKÁCS 1986 – TAKÁCS Béla, *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben*, Bp., 1986.
- TÁNCZOS 2006 – TÁNCZOS Vilmos, *Folklórszimbólumok*, KJNT-BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 2006.
- TÁNCZOS 2007 – TÁNCZOS Vilmos, *Szimbolikus formák a folklórban*, Bp., 2007.
- TAPFER 1984 – TAPFER Dezső, A búbos banka (Upupa Epops L.) a Keleti-Bakonyban (1944–1984), TÓTH Sándor szerk., *Folia Musei Historico Naturalis Bakonyiensis. A Bakonyi Természettudományi Múzeum Közleményei*, 1984/ 3.
- TARJÁN 1993 – TARJÁN Tamás szerk., *Képes Krónika*, Maecenas, Bp., 1993.
- TÁTRAI 1980 – TÁTRAI Zsuzsanna, Kutya, in *MNL*, III., 1980.
- TÁTRAI 1990 – TÁTRAI Zsuzsanna, Jeles napok – ünnepi szokások: február 19. Zsuzsanna napja, in HOPPÁL Mihály szerk., *Magyar Néprajz, VII. Folklór 3. Népszokás, néphit, népi vallásosság*, Akadémiai, Bp., 1990.
- TER. Ad. – TERENTIUS, *Adelphoe* (Fivérek)
- TER. Eun. – TERENTIUS, *Eunuchus* (A herélt)

- THALER–ZSIDI 2006 – THALER Tamás – ZSIDI Vilmos, *Szász erődtemplomok Erdélyben. Barangolások Királyföldön és Barcaságban*, Anno, 2006.
- The Baroque 1992 – *The Baroque in Central Europe. Places, Architecture and Art*, ed. Manlio BRUSATIN – Gilberto PIZZAMIGLIO, Marsilio, Venice, 1992.
- THEOK. *Id.* – THEOKRITOSZ, *Idillek*
- Thom. Cantimp. – Thomas Cantimpratensis, *Liber de natura rerum*, ed. H. BOESE, I., Berlin – New York, Walter de Gruyter, <http://sourcencyme.irht.cnrs.fr/encyclopedie/voir/172>
- TIB. – TIBULLUS
- TOPSELL – TOPSELL, Edward, *The History of Four-footed Beasts and Serpents*, 1658.
- TÓTH 1974 – TÓTH Melinda, *Árpád-kori falfestészet*, Akadémiai, Bp., 1974.
- TÓTH 2010 – TÓTH Sándor, *Román kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményében*, s. a. r. és szerk. MIKÓ Árpád, Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2010.
- Történelem – kép 2000 – Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, szerk. MIKÓ Árpád – SINKÓ Katalin, Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2000.
- TRENCSENY 1892 – TRENCSENY Lajos, Tokaji András-napi babonás szokások, *Ethnographia*, III(1892/2).
- TÜDŐS 2013 – TÜDŐS S. Kinga, A székelyeknek írástudással-műveltséggel szerzett címeres levelei a 16–17. században, *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, IX(2013) 245–263.
- TÜSKÉS 1980 – TÜSKÉS Gábor, *Till Aran szobrai*, Dario e Ugo Detti, Roma, 1980.
- TÜSKÉS 1998 – TÜSKÉS Gábor, *Ősze András*, Universitas, Bp., 1998.
- TÜSKÉS 2009 – TÜSKÉS, Gábor, Zur Ikonographie der beiden Nikolaus Zrínyi, in *Militia et Litterae. Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*, hrsg. Wilhelm KÜHLMANN – Gábor TÜSKÉS, Niemeyer, Tübingen, 2009, 319–387.
- TYEKVICSKA 1991 – TYEKVICSKA Árpád, Helynevek, pecsétek, címerek, *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, XVII(1991).
- UA – ALDROVANDI, Ulisse, *Serpentum et draconum historiae*, apud C. Ferronium, Bononiae, 1640.
- UJVÁRY 1997 – UJVÁRY Zoltán, *Népi színjátékok és maszkos szokások*, Debrecen, 1997.
- UJVÁRY 2001 – UJVÁRY Zoltán, *Szólásgyűjtemény*, Osiris, Bp., 2001.
- UJVÁRY 2007 – UJVÁRY Zoltán, Agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban, in Uő, *Kultusz, játék, hiedelem*, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 2007.
- VAJKAI 1940 – VAJKAI Aurél, A csatkaí bűcsű. Adatok a népi orvosláshoz, *Ethnographia*, LI(1940).
- VANYÓ 2000 – VANYÓ László, *Az ókeresztény művészet szimbólumai*, Jel, Bp., 2000.
- VARGYAS 1963 – VARGYAS Lajos, Keleti párhuzamok Tar Lőrinc pokoljárásához, in Uő, *Műveltség és hagyomány*, Tankönyvkiadó, Bp., 1963.
- VARGYAS 1976 – VARGYAS Lajos, *A magyar népballada és Európa II.*, Zeneműkiadó, Bp., 1976.
- VARGYAS 1981 – VARGYAS Lajos, „Kis pacsirta szépen fütyül...” Ötfokú kvintváltó dallamok, in Uő, *A magyarság népzeneje*, Zeneműkiadó, Bp., 1981.
- VARGYAS 1990 – VARGYAS Lajos főszerk., *Magyar néprajz V. Folklór 1. Magyar népköltészet*, Bp., 1990.
- VARRO *Rust.* – VARRO, *De re rustica* (A mezőgazdaságról)

- VdB. – Vincent de Beauvais, *Speculum naturale*, in *Speculum Quadruplex, Naturale, Doctrinale, Morale, Historiale*, Baltazaris Belleri, Duaci, 1624.
- VÉGH 1998 – VÉGH János, Griff, in *Magyar Katolikus Lexikon*, IV., Bp., 1998.
- VERG. *Aen.* – VERGILIUS, *Aeneis*
- VERG. *Ecl.* – VERGILIUS, *Eclogák*
- VERG. *G.* – VERGILIUS, *Georgica*
- VERSÉNYI 1890 – VERSÉNYI György, A bányarémről, *Ethnographia*, I(1890).
- VICZIÁN 2006 – VICZIÁN János, Sátoraljaújhelyi Magyar Kálvária, in *Magyar Katolikus Lexikon*, Bp., 2006.
- VIDA, 1994 – VIDA Mária, *Művészet és orvostudomány a történelmi Magyarországon*, Magyar KÉPEK, Bp., 1994.
- VORÁK 1974 – VORÁK József, Kolompár Kálmánné kiskunhalasi cigányasszony kézimunkái, in HORVÁTH Attila – SOLYMOS Ede szerk., *Cumania II. Ethnographia. Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei*, Kecskemét, 1974.
- WARGA 1938 – WARGA Kálmán, Hasznos madaraink téli védelme, *Búvár*, IV(1938/2.).
- WIMMER 2008 – WIMMER, Otto, *Szettek szimbólumai*, Jel Kiadó, Bp., 2008.
- WLISLOCKI 1891 – WLISLOCKI Henrik, Czigány tűzre olvasás, *Ethnographia*, II(1891).
- WLISLOCKI 1894 – WLISLOCKI Henrik, Fákra aggatott fogadalmi rongyok a magyar néphitben, *Ethnographia*, V(1894).
- WLISLOCKI 1896 – WLISLOCKI Henrik, A sokacz néphit köréből, *Ethnographia*, VII(1896).
- WLISLOCKINÉ DÖRFLER 1892 – WLISLOCKINÉ DÖRFLER Fanni, Jósló állatok a kalotaszegi néphitben, *Ethnographia*, III(1892).
- XEN. *An.* – XENOPHÓN, *Anabázis*
- ZAMBON 2018 – *Bestiari tardoantichi e medievali*, a cura di Francesco ZAMBON, Giunti-Bompiani, Firenze–Milano, 2018.
- ZENTAI 2014 – ZENTAI Tünde, *A Dél-Dunántúl hímes templomai*, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2014.
- ZSÁMB. – Joannes SAMBUCUS, *Emblemata*, Antwerpen, 1566.

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Borus Judit
Műszaki szerkesztő Harcsár Magda
Tördelte Hollós János
A kötetet Szák András tervezte
Nyomta és kötötte az Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen
Felelős vezető György Géza vezérigazgató